સમારંભ યોજ્યો હતો, અને હિન્દી વહાણવટાના ક્ષેત્રમાં શ્રી. વાલચંદની અનુપમ સેવાઓને માનાંજલિ અર્પવાનો મારો હેતુ હોઈ, એ પ્રસંગે સરદાર વલ્લભભાઇ અધ્યક્ષસ્થાન સ્વીકારે અને પ્રવચન કરે એવી મારી ખાસ ઇચ્છા હતી. તેઓશ્રી ત્યારે બારડોલી હતા. પરંતુ દેશના વહાણવટા માટે નોંધપાત્ર કાર્ય કરનાર શ્રી. વાલચંદનું સન્માન થઈ રહ્યું છે એ વિચારે તેઓ પ્રસન્ન થયા અને જરાય સંકોચ વિના એમણે સંમતિ આપી અને બારડોલીથી મુંબઈ તથા મુંબઈથી બારડોલી પાછા ફરતાં આગગાડીમાં બે રાત વિતાવવી પડે એમ હતું છતાં તેઓશ્રી એ પરિશ્રમ વેઠી મુંબઈ પધાર્યા.

એ પ્રસંગે એમણે જે પ્રવચન કર્યું હતું તે પરથી દેશને માટે એમને કેવો અગાધ પ્રેમ હતો તે વ્યક્ત થાય છે. એમના કેટલાક શબ્દો તો સાચી ભવિષ્યવાણી જેવા જ હતા. તેઓશ્રીએ કહ્યું હતું :

'રાષ્ટ્રીય વહાણવટા અંગેની મારી ઊંડી લાગણીઓ વિશે શ્રી. પ્રાણલાલે પોતાના પ્રવચનમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આજની દુનિયામાં, કોઈ પણ દેશ, એને પોતીકું સ્વતંત્ર બંદર ન હોય તો, સ્વતંત્ર દેશ તરીકે પોતાનું અસ્તિત્વ કે વેપાર ચલાવી શકે નહીં. આપણા દેશની ત્રણ બાજુએ દરિયાનાં પાણી છે. એની ચોથી બાજુએ પર્વતોની હાર છે. આપણો દેશ આમ એક બાજુ સિવાય બધી બાજુએ દરિયાથી વીંટળાયેલો છે એ હકીકત હોવા છતાં, આપણા પોતાના કહી શકીએ એવા એક નાનકડા ખૂણા પર, કાંઠા પરના જમીનના એક નાનકડા પટા પર પણ આપણે દાવો ન કરી શકીએ એવી માનભંગ કરનારી સ્થિતિ આપણે કેમ સહન કરી લઈએ?

આપણા આ દરિયાને તેઓ હિન્દી મહાસાગરને નામે ઓળખાવે છે. પરંતુ એ મહાસાગર હિન્દી નથી, કારણ એના પર હિન્દની માલિકી નથી! હકીકત એ છે કે, આપણી ભૂમિની માફક આપણા દરિયા પણ આપણે પરદેશીને ત્યાં ગીરો મૂકયા છે. આ વિશાળ ભૂમિમાંનું કે આ વિપુલ દરિયાઓમાંનું કશું જ આપણું નથી. આ દરિયા પરનું આપણું વર્ચસ્ પાછું મેળવવાની લડતના મહાન ઇતિહાસનો તમારે પરિચય મેળવવો હોય તો સિંધિયા કંપનીના ઇતિહાસ પર નજર માત્ર કરવી પૂરતી છે. હિન્દ સ્વતંત્ર દેશ હોત તો સિંધિયા કંપનીના પ્રમુખે, લોર્ડ ઇન્ચકેપને તો આ પૂર્વે ક્યારનોય પોતાના નાનકડા ગજવામાં મૂકી દીધો હોત! એ આપણી તાકાત છે; એ માટે આપણી પૂરતી હિંમત છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણે આપણી સ્વતંત્રતા ગુમાવી છે

હકીકતમાં, હિન્દ જે ઘડીએ જરાક સરખી સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા કરે તે જ ઘડીએ બ્રિટિશરો જબરજસ્ત સંરક્ષણની માગણી કરવાના. વાઘને ઘેટા સામે સંરક્ષણની જરૂર લાગે અથવા રાક્ષસને કોઈ વામન સામે સંરક્ષણની જરૂર લાગે તો તે આના કરતાં વધુ મૂર્ખાઈભર્યું ન ગણાય.

બ્રિટનને ગર્વ છે, કારણ બ્રિટન તો દરિયાની રાણી છે ! એનો કોઈ કવિ ગાઈ ગયો છે કે Britannia rules the waves–બ્રિટાનિયાનું દરિયાનાં મોજાં પર રાજ ચાલે છે. હા, દરિયાનાં ખુદ પાણી પર બ્રિટનનો અંકુશ છે. આપણો ઇતિહાસ તો લંકાના રાવણના જમાનાથી પોકારીને કહે છે કે માણસનું પતન થવાનું હોય ત્યારે એનું ગર્વખંડન થાય જ છે. હિન્દ આજે ઇંગ્લેંડના ગર્વને પડકાર કરે છે. પરમાત્મા ગર્વિષ્ઠ માણસોને હમેશા એમ સાચે સ્થાને પહોંચાડે જ છે.

આજે દુનિયા આપત્તિઓનાં મોજાં પર અથડાય છે. ક્યારે એ અતલ તળિયે જઈને પડશે તે કોણ કહી શકે એમ છે ? આજે દુનિયા પર્વતની ટોચ પર લટકી રહી છે, ક્યારે એ ત્યાંથી તૂટી પડશે અને ખીણના પથરાળ તળિયે ભુક્કા થઈને ભાંગી પડશે તે કોણ કહી શકે એમ છે ? આ લડાઈનું પરિણામ શું આવશે તેનું ભાવી ચોક્કસ રીતે કોઈ ભાખી શકે એમ નથી.

હિન્દ પાસે લડાઇનાં હથિયાર નથી, ને કોઈ જોડે લડવાનો હિન્દનો ઇરાદો નથી. અમને તો અમારું જે હતુ તે પાછું જોઈએ છે. હિન્દનો દરેક માણસ વિશ્વબંધુત્વમાં માને છે. હિન્દીઓ કોઈ પર આક્રમણ કરવા માગતા નથી, પરંતુ પોતાના ઘરનુ રક્ષણ તો એણે જરૂર કરવુ જોઈએ. અમે હિન્દીઓ જો અમારા પોતાના વેપાર અને વાણિજ્યનું અને પોતાના રાષ્ટ્રીય વહાણવટાનુ રક્ષણ પણ ન કરી શકીએ તો આ ભૂમિમાં અમે જીવવાને લાયક નથી.

અમે બોલીને બગાડતા નથી, પણ અમે ભૂતકાળને ભૂલી તો નહીં જ જઈએ. જો એ ભૂલી જઈએ તો અમારું સાચું સ્થાન દરિયાને તળિયે હોય. આપઘાત સિવાય બીજા કશાને લાયક અમે ન રહીએ. દુનિયામાં અમારી આસપાસ શું ચાલી રહ્યું છે તે હવે વધુ સમય મૂગામૂગા જોયા કરવાનુ અમારાથી નહીં બને. જે ઊંડા જખમ પોતાને પડ્યા છે, ને જે એને મૃત્યુ તરફ ધકેલી રહ્યા છે તેને હિન્દ કેમ ભૂલી શકે ? દુનિયાના દરિયામાં પોતાનુ વાજબી સ્થાન મેળવવાનો હિન્દનો નિર્ધાર છે અને એ સ્થાન માટે લડી લેવા પણ હિન્દ તૈયાર છે.

અહીં ભેગા થયેલા આપ સૌ, મુંબઈના નાગરિકો અને વ્યાપારના મહારથીઓ, તમે આ શહેરનું નાક છો, અને તમે સૌ શ્રી. વાલચંદને અભિનંદન આપવા અત્રે ભેગા થયા છો. આ દેશમાં આવા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય વહાણવટાની તાત્કાલિક જરૂરત તમને સૌને જણાઈ છે.

વિભાગ બીજો : સર્જન અને પ્રશસ્તિ

ખંડ પહેલો
(વ્યાપારાદિવિષયક સાહિત્ય)
પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૩૬

: અનુક્રમ :

ભારતના બેંકિંગ ઉદ્યોગનો વિકાસ	૩
સ્વદેશીનું મહત્ત્વ	૯
બેકારીનો પ્રશ્ન	૧૮
પંચવર્ષીય યોજના પર દૃષ્ટિપાત	૨૬
ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બરનાં પ્રવચનો	૩૩
વેપારીવર્ગ સામે થતા પ્રહારો અને તેનાં કારણો	૮૬
કારકિર્દીની પસંદગી	૯૩
ઉદ્યોગ દ્વારા આબાદી	૯૭
વ્યાપારી અંકુશો	૧૦૨
હિંદના ખેતીવિકાસનો પ્રશ્ન	૧૦૭
સં. ૧૯૯૯ માં ધ્યાન ખેંચી રહેલા કેટલાક પ્રશ્નો	૧૧૧
બેંકિંગ વિશે કેટલાક વિચારો	૧૧૮
રૂપિયા ઉપરનો દરોડો	૧૨૪
ભારતીય વહાણવટાના સંજીવક : શ્રી વાલચંદભાઇ	૧૨૮

*

ખંડ બીજો
(લલિત સાહિત્ય)
પૃષ્ઠ ૧ થી ૨૨૪

: અનુક્રમ :

નવલિકા

સ્વપ્ન કે સત્ય !	૫
રાધામાધવ	૨૨

નાટિકા

સખી કે સન્નારી ! ૩૯
સદી કે સંતાપ ! ૬૯
અધઃપાત–ત્રિઅંકી નાટકમાંથી સાત દશ્યો ૯૫

એક અપૂર્ણ નાટ્યકૃતિનાં બે દશ્યો

૧. મુત્સદ્દી નીતિજ્ઞ ૧૩૪
૨. કંદર્પઅર્ચના ૧૪૫

બીલીપત્ર (ત્રણ વ્યંગચિત્રો)

૧. નિષ્ઠુર ! ૧૬૩
૨. વીર કેસરીને એમ જ ઘટે ! ૧૬૪
૩. સરસ્વતીચન્દ્રનો સંસાર ૧૬૫

શ્રદ્ધાંજલિ

૧. ગાંધીજી ૧૭૧
૨. સરદાર વલ્લભભાઈ ૧૭૩

સંસ્મરણો

મારા શાળાજીવનનાં થોડાં સંસ્મરણો ૧૮૧

પ્રવચન

૧. શ્રી અને સરસ્વતી ૧૯૧
૨. ગુજરાતી નાટ્યશતાબ્દી મહોત્સવ ૧૯૩
૩. ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી ૨૦૧
૪. સફળતાની ચાવી ૨૦૩
૫. વર્તમાનપત્રો : સ્વાધ્યાયનાં સાધનો ૨૧૦
૬. જ્ઞાતિ : પાવક ગંગા ૨૧૨
૭. થોડાંક અનુભવસૂત્રો ૨૧૪

પરિચય—પ્રવચન

મુનશીજી : પરિચય ૨૧૯

વિભાગ બીજો : સર્જન અને પ્રશસ્તિ

卐

ખંડ પહેલો
(વ્યાપારાદિવિષયક સાહિત્ય)
પૃષ્ઠ ૧ થી ૨૩૬

: અનુક્રમ :

ભારતના બેંકિંગ ઉદ્યોગનો વિકાસ	૩
સ્વદેશીનું મહત્ત્વ	૯
બેકારીનો પ્રશ્ન	૧૮
પંચવર્ષીય યોજના પર દૃષ્ટિપાત	૨૬
ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બરનાં પ્રવચનો	૩૩
વેપારીવર્ગ સામે થતા પ્રહારો અને તેનાં કારણો	૮૬
કારકિર્દીની પસંદગી	૯૩
ઉદ્યોગ દ્વારા આબાદી	૯૭
વ્યાપારી અંકુરો	૧૦૨
હિંદના ઔદ્યોગિક વિકાસનો પ્રશ્ન	૧૦૭
સં. ૧૯૯૯ માં ધ્યાન ખેંચી રહેલા કેટલાક પ્રશ્નો	૧૧૧
બેંકિંગ વિશે કેટલાક વિચારો	૧૧૮
રૂપિયા ઉપરનો ફટકો	૧૨૪
ભારતીય વહાણવટાના સંસ્થાપક : શ્રી વાલચંદભાઈ	૧૨૮

•

ખંડ બીજો
(લલિત સાહિત્ય)
પૃષ્ઠ ૧ થી ૨૨૪

: અનુક્રમ :

નવલિકા

[illegible]	૫
[illegible]	૧૨

નાટિકા

સખી કે સન્નારી! ૩૯
સદી કે સંતાપ! ૬૯
અધઃપાત–ત્રિઅંકી નાટકમાંથી સાત દશ્યો ૯૫

એક અપૂર્ણ નાટ્યકૃતિનાં બે દશ્યો

૧. મુત્સદ્દી નીતિન ૧૩૪
૨. કંદર્પઅર્ચના ૧૪૧

બીલીપત્ર (ત્રણ વ્યંગચિત્રો)

૧. નિષ્ઠુર! ૧૬૩
૨. વીર કેસરીને એમ જ ઘટે! ૧૬૪
૩. સરસ્વતીચન્દ્રનો સંસાર ૧૬૫

શ્રદ્ધાંજલિ

૧. ગાંધીજી ૧૭૧
૨. સરદાર વલ્લભભાઈ ૧૭૩

સંસ્મરણો

મારા શાળાજીવનનાં થોડાં સંસ્મરણો ૧૮૧

પ્રવચન

૧. શ્રી અને સરસ્વતી ૧૯૧
૨. ગુજરાતી નાટ્યશતાબ્દી મહોત્સવ ૧૯૩
૩. ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી ૨૦૧
૪. સફળતાની ચાવી ૨૦૩
૫. વર્તમાનપત્રો : સ્વાધ્યાયનાં સાધનો ૨૧૦
૬. જ્ઞાતિ : પાવક ગંગા ૨૧૨
૭. થોડાંક અનુભવસૂત્રો ૨૧૪

પરિચય—પ્રવચન

મુનશીજી : પરિચય ૨૧૯

(પૂર્તિ)

પૃષ્ઠ ૨૨૫ થી ૩૦૪

: અનુક્રમ :

'માનનીય મુરબ્બી'	૨૨૭
વૈધવ્યજીવનનો અન્યાય	૨૩૫
પુનિત સ્મરણો	૨૩૭
ચાર્ટર્ડ બૅન્ક શતાબ્દીપ્રવચન	૨૪૨
બહુમુખી કેળવણીવિસ્તરણની આંદોલન	૨૪૫
'આર્ટ ઑફ સ્પીકિંગ'	૨૫૩
વક્તૃત્વકલા	૨૫૪
'મ્યુઝિક હૅથ ચાર્મ'	૨૫૬
કવિતા : નિબંધિકા : પત્રો	૨૫૯
સાહિત્યઅધ્યયન	૨૬૭

*

ખંડ ત્રીજો

(પ્રશસ્તિ)

પૃષ્ઠ ૧ થી ૭૯

: અનુક્રમ :

દેના બૅન્ક : સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૫
સ્મરણીય છવ્વીસમી મે	૧૭
ભવ્ય અને અપૂર્વ સત્કારસમારંભ	૩૪
સુકાનીની નિવૃત્તિ	૪૩
અપ્રતિમ સેવા	૪૮
એક મુલાકાત	૪૯
ઉચ્ચ અંજલીઓના સ્થાપક	૫૪
આર્ય સંસ્કૃતિના પરમ ઉપાસક	૫૬
પોરબંદરનરેશનું ઉદ્‌બોધન	૫૮

પ્રકીર્ણ :

૧. ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના 'માનનીય મુરબ્બી' ૬૨
૨ બે માનપત્રો ૬૪
૩. વિદ્યાર્થીભવન સ્નેહમિલન ૬૬
૪. સ્વદેશી લીગની માનાંજલિ ૬૯
૫. ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ સન્માન સમારંભ ૭૧

*

Some Gems To Treasure ૮૦
ઉમેરો : સુધારો ૮૮

અભિનન્દનગ્રન્થસમિતિનું નિવેદન

દેના સંસ્થાઓના માનવંત અગ્રણી શ્રી પ્રાણલાલભાઈની આરસ-પ્રતિમાનો અનાવરણવિધિ તા. ૨૬ મી મે ૧૯૫૩ ને દિને, દેના બૅંકના બોર્ડરૂમમાં, વ્યાપાર અને ઉદ્યોગના નિષ્ણાત અને બૅંકના એક ડિરેક્ટર શ્રી મનસુખલાલ એ. માસ્તરને વરદ હસ્તે કરવામાં આવ્યો હતો. તે જ અવસરે **એવું પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે શ્રી પ્રાણલાલભાઈને ૧૯૫૩માં સાઠ વર્ષ પૂરાં થયાં છે તે નિમિત્તે, આજસુધીમાં પોતાના વિપુલ અનુભવે અને કિશોરાવસ્થાથી પાંગરેલી લેખન-શક્તિથી વ્યાપારઉદ્યોગ અને સાહિત્યને ક્ષેત્રે એમણે જે વિશાળ સર્જન કર્યું છે, તે સર્વમાંથી ઉત્કૃષ્ટ સામગ્રી ચૂંટી, તેનું યથાર્થ સંકલન-સંપાદન કરી અભિનન્દનગ્રન્થને સ્વરૂપે તે પ્રગટ કરવી અને તે ગ્રન્થ તેમને અર્પણ કરવો.** આ જવાબદારીભર્યાં કાર્ય માટે અમે પ્રા. મધુકર રાંદેરિયાની વરણી કરી. ૧૯૫૨ના નવેમ્બરમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈને પ્રમુખપદે ગુજરાતી નાટ્યશતાબ્દી મહોત્સવ ઊજવાયો તે પ્રસંગથી પ્રા. મધુકર રાંદેરિયા, શ્રી પ્રાણલાલભાઈના તથા અમારા સૌના નિકટ પરિચયમાં આવ્યા. આ ગ્રંથના પ્રકાશન માટે સંપાદક તરીકે કામ કરવાનો અમે એમને આગ્રહ કર્યો ને તેમણે ઉત્સાહપૂર્વક તે તુરત કબૂલ રાખ્યો. આ દિશામાં અઢીત્રણ વર્ષના લાંબા પ્રયાસનું પ્રકટ પરિણામ તે આ અભિનંદનગ્રંથ. કલાદૃષ્ટિથી કુશળતાપૂર્વક કરેલા આ ગ્રંથના સંપાદન માટે અમે પ્રા. મધુકર રાંદેરિયાનો આભાર માનીએ છીએ.

પ્રા. મધુકર રાંદેરિયા

આ ગ્રન્થદ્વારા શ્રી પ્રાણલાલભાઈના વ્યાપાર તથા ઉદ્યોગના ક્ષેત્રના મૂલ્યવાન વિચારો—જેણે તે તે વખતે, વાતાવરણને ઘડવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો, તે, અને તેમની કલ્પનાશક્તિએ નીપજાવેલું લલિત સર્જન આજે શબ્દસ્થ બની કાયમી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એનાથી અમને સંતોષ થાય છે. કાળના પ્રવાહમાં બધું જ લુપ્ત થાય છે, પરંતુ આવા પ્રકારના આદરપાત્ર ગ્રંથોનું મૂલ્ય કદી ઘટતું નથી એમ અમે નમ્રતાથી માનીએ છીએ.

અમે શ્રી પ્રાણલાલભાઈના એટલા બધા નિકટવર્તી છીએ કે આ પ્રકારના ગ્રન્થપ્રકાશનની ઉપયોગિતા વિષે અમારે કાંઈ પણ શબ્દોચ્ચાર કરવો

એ ઔચિત્યભર્યું ન ગણાય. છતાંય એટલું કહેવું તો પ્રાપ્ત થાય છે કે શ્રી પ્રાણલાલભાઈની વિવિધલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ, તેમનું આદર અને પ્રીતિ પ્રેરે તેવું કુમાશભર્યું સંસ્કારી વ્યક્તિત્વ અને જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાંથી એમણે પ્રાપ્ત કરેલી અનુભવસમૃદ્ધિનું એક સુંદર અને સુરેખ ચિત્ર આ ગ્રન્થમાંથી ઊપસી આવે છે. એ ચિત્રના આછાઘેરા રંગો, આ ગ્રન્થના વાચકગણના જીવનને, વિવિધ જીવનક્ષેત્રોમાં એક યા અન્ય પ્રકારે માર્ગદર્શન આપવામાં ઉપયોગી નીવડશે તો તેમાં આ ગ્રન્થની સાર્થકતા અવશ્ય ગણાશે.

આ ગ્રન્થના પ્રથમ પરિચયાત્મક વિભાગમાં ઉત્તર પ્રદેશના રાજ્યપાલ તથા સુવિખ્યાત સાહિત્યકાર શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરના ગત વર્ષના પ્રમુખ, ફેડરેશન ઑફ ઈ. મ. ચેમ્બર ઑફ કોમર્સ ઍન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના ઉપપ્રમુખ તથા 'સ્વદેશી લીગ'ના પ્રમુખ અને જાણીતા ઉદ્યોગપતિ શ્રી બાબુભાઈ એમ. ચીનાઈ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા, રિઝર્વ બેન્કના ભૂતપૂર્વ ઉપગવર્નર અને જાણીતા અર્થનિષ્ણાત સર મણિલાલ બી. નાણાવટી, જાણીતા શાહસોદાગર સર સી. બી. મહેતા, સાક્ષરવર્ય દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી, જાણીતાં કોંગ્રેસી અને સામાજિક કાર્યકર શ્રીમતી ગંગાબહેન ગોરધનભાઈ પટેલ, ગુજરાતી રંગભૂમિના વયોવૃદ્ધ નાટ્યકાર કવિશ્રી મૂળશંકર હરિનંદ મૂલાણી, 'જન્મભૂમિ', 'પ્રવાસી' તથા 'અખંડાનંદ'ના તંત્રી અને જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન', લબ્ધપ્રતિષ્ઠ અર્થશાસ્ત્રી, કેળવણીકાર અને ઇન્ડિયન બેન્ક્સ એસોસિયેશનના મંત્રી ડૉ. એસ. જી. પનાંદીકર, ગુજરાતની ચિત્રકલાના કલાગુરુ શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ, ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરના મંત્રી તથા 'સ્વદેશી લીગ'ના માનાર્હ મંત્રી શ્રી એ. સી. રામલિંગમ, દેના સંસ્થા સાથે અર્ધી સદીથી સંકળાયેલા વયોવૃદ્ધ શ્રી વૃન્દાવનદાસ ભગત, ઇન્ડિયન સ્કૂલ ઑફ મ્યુઝિકના સંચાલક અને

શ્રી દાભોલકર

શ્રી ચોકસી

શ્રી પ્રવીણચંદ્ર

સંગીતવેત્તા પ્રો. બી. આર. દેવધર તથા ગુજર્ર રંગભૂમિના અતિ લોકપ્રિય નટવર્ય શ્રી જયશંકર ભોજક 'સુંદરી' અને જાણીતા કલાકાર શ્રી પૃથ્વીરાજ કપૂર તથા શ્રી શાંતિલાલ એલ. દાર દલદિના લેખો શ્રી પ્રાણુલાલભાઈનાં સૌજન્ય, સંસ્કારિતા, દૂરંદેશી, કર્તવ્યપરાયણતા, કુટુંબવત્સલતા, વ્યવહારકુશળતા, વ્યાપારઉદ્યોગના ક્ષેત્રની અનેક સિદ્ધિઓ, વિદ્યાવ્યાસંગ, કલાપ્રેમ, કાર્યનિષ્ઠા, નેતૃત્વશક્તિ આદિ મન અને હૃદયના સર્વોચ્ચ ગુણો પર અને એમની વિશાળ માનવતા પર યથાર્થ પ્રકાશ પાડે છે. અમે એ સર્વ મુરબ્બીઓ અને સ્નેહીઓના, આ ગ્રન્થને માટે ખાસ લખી મોકલેલા એ લેખો માટે સહૃદયતાથી આભારી છીએ.

ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના માનવંત પ્રમુખ શ્રી ઉછરંગરાય ઢેબરે, અમારી વિજ્ઞપ્તિનો સ્વીકાર કરીને, પોતાના અમૂલ્ય સમયમાંથી થોડીક પળો ફાજલ પાડી, આ ગ્રન્થ માટે ખાસ લખી મોકલેલા લેખ માટે એમનો આભાર કયા શબ્દોમાં માનીએ?

આ ગ્રન્થનું આમુખ શ્રી મનસુખલાલ એ. માસ્તરે લખ્યું છે. તેઓશ્રી વર્ષોથી શ્રી પ્રાણુલાલભાઈના નિકટ સંપર્કમાં છે, અને તેથી પ્રાણુલાલભાઈને વિશે અધિકારપૂર્વક, ઘણી વાતો તેઓશ્રી કહી શકે એમ છે. અમારી વિજ્ઞપ્તિને માન્ય રાખી તેમણે આ ગ્રન્થને પોતાના વિદ્વત્તાપૂર્ણ આમુખ વડે ગૌરવ આપ્યું છે, તે માટે તેમના ખૂબ આભારી છીએ.

આ વર્ષમાં જાણીતા મિલમાલિક અને યાર્ન મરચન્ટ તથા નાસિક બોય્ઝ ટાઉનના ઉદારદિલ સંસ્થાપક શ્રી પિરોજશા એન. મહેતા ઓગણાએંસી વર્ષની વયે, તથા એક કુશળ વહીવટકર્તા રાજમિત્ર શ્રી આર. એસ. માનેપાટીલ બી.એ.,એલએલ.બી., સી.આઈ.ઈ. પાસઠ વર્ષની વયે દેવલોક પામ્યા છે, તેની અમે સખેદ નોંધ લઈએ છીએ. અનેક

શ્રી ત્રિવેદી

શ્રી સંઘવી

અભિનંદનગ્રંથ
સમિતિના
પાંચ સભ્યો

વર્ષો સુધી બેઉ ગૃહસ્થો દેના બેન્કના કાર્યશીલ ડિરેક્ટરો હતા અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સાથે પા સદી જેટલો નિકટ સંપર્ક ધરાવતા હતા. બેઉને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ માટે આદર અને પ્રેમ હતા. શ્રી પ્રાણલાલભાઈની વિવિધ ક્ષેત્રોની અનેકલક્ષી સેવાઓ અને કાર્યને પ્રમાણીને, યથાયોગ્ય રીતે જાળવવામાં આવે તે વિષયમાં તેમણે ઊંડો રસ દાખવ્યો હતો. પોતાની ઇચ્છાના મૂર્તરૂપ જેવું આ ગ્રન્થનું પ્રકાશન જોવા માટે તેઓ આજે વિદ્યમાન નથી તેનું અમને દુઃખ છે.

શ્રી ફિરોજશા મહેતા

શ્રી માનેકપટેલ

પ્રસ્તુત અભિનન્દનગ્રન્થના પ્રકાશનમાં જે જે મિત્રોએ, પ્રશંસકોએ અને શુભેચ્છકોએ પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ રસ દાખવ્યો છે તેમના સૌના પ્રતિ અમારી આભારવશતાની લાગણી અત્રે વ્યક્ત કરવી જ જોઈએ.

અંતમાં, શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ છેલ્લાં અનેક વર્ષોમાં જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં, પોતાના પ્રભાવી વ્યક્તિત્વથી સુંદર છાપ પાડી છે અને સ્વભાવગત નેતૃત્વથી નવભારતના ઘડતરના વિવિધ પ્રદેશોમાં અગ્રપદ લઈ યશસ્વી ફાળો આપ્યો છે, તે સૌ જાણે છે. આજે તો તેઓ જોકે જાહેર જીવનમાંથી ધીરે ધીરે નિવૃત્ત થાય છે, છતાં પ્રસંગે પ્રસંગે તેઓશ્રી અનુભવસમૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ, 'elder statesman' ની માફક અમને સૌને, પોતાના મિત્રમંડળને અને રાષ્ટ્રને તે અનુભવ, જ્ઞાન અને નેતૃત્વ શક્તિનો લાભ આપશે જ એવી અપેક્ષા સાથે, તેઓશ્રી સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ દીર્ઘાયુ પામે એવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરી વિરમીએ છીએ.

દેવકરણ નાનજી બિલ્ડીંગ
૧૭ એ, એલફિન્સ્ટન સર્કલ,
કોટ, મુંબઈ ૧.

લક્ષ્મીકાંત શાંતારામ દાભોલકર
નટવરલાલ સ્વરૂપચંદ ચોકસી
પ્રવીણચંદ્ર વરજીવન ગાંધી
જયંતિલાલ રતિલાલ ત્રિવેદી
અમૃતલાલ મગનલાલ સંઘવી

— પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી અભિનન્દનગ્રન્થ સમિતિ.

સંપાદકીય

શ્રી પ્રાણલાલભાઈને ૧૯૫૩માં સાઠ વર્ષ થયાં તે નિમિત્તે બૅન્કના બોર્ડરૂમમાં તેમની આરસપ્રતિમા ખુલ્લી મૂકવામાં આવી હતી. તે જ અવસર પર તેમના વ્યાપારઉદ્યોગને લગતા અનેક લેખો તથા સાહિત્યવિષયક લેખોનો સંગ્રહ કરી, અભિનન્દનગ્રન્થરૂપે તે પ્રકટ કરવાનો વિચાર પણ વહેતો થયો હતો. પછી તો આ કાર્ય માટે એક અભિનન્દન-ગ્રન્થ સમિતિ નીમાઈ અને એ સમિતિએ, ગ્રન્થ માટેનું સંપાદનકાર્ય સંપૂર્ણપણે મને સોંપ્યું. આ રીતે, સમિતિએ મારામાં જે વિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યો તે માટે હું તેનો આભારી છું.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ પોતે, આ પ્રકારના 'પ્રશસ્તિ–વિષય'માં કે આત્મશ્લાઘારૂપ બની જવાનો ભય દર્શાવતા પ્રકાશન પ્રત્યે પ્રથમથી જ ઉદાસીન હતા. મેં અનેકવાર, એક સંપાદક તરીકે મારા કાર્યને આગળ ધપાવવા માટે, તેઓશ્રીની મુલાકાત માગી હતી, પરંતુ હમેશ તેઓશ્રી એ પ્રસ્તાવને બાજુએ હેલી દેતા અને મને કહેતા: 'આ પ્રકારની પ્રસિદ્ધિ કે આવા પ્રચારથી કે પ્રશસ્તિથી મારા પુણ્યનો મારે ક્ષય નથી કરવો.' અને એ દલીલ એઓશ્રી એટલી મક્કમ રીતે કરતા કે મને એમાંથી કશો માર્ગ સૂઝતો નહીં! છતાં એમના જીવનઇતિહાસને લગતી સામગ્રી અને માહિતી મને ન સાંપડે તો સંપાદનનું કાર્ય દુષ્કર જ બને એ દેખીતું હતું. આથી કેટલાક અંગત મિત્રોએ અને સવિશેષ મારા સ્નેહી–વડીલ શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાને', તેઓ હમણાં માથેરાન ગયા હતા તે વેળા આ દિશામાં સક્રિય પ્રયત્ન કર્યા, અને એમનો એ 'સદાગ્રહ' તેઓશ્રીએ આનાકાની સાથે માન્ય રાખ્યો. પરિણામે માથેરાનમા, બે દિવસ, કલાકો સુધી સાથે બેસી મેં એમની પાસે ભૂતકાળની સ્મૃતિઓ સંકોરાવી અને અનેક નાનીમોટી રસિક વિગતો મેળવી. 'શ્રી પ્રાણલાલભાઈ : એક જીવનરેખા' એ શીર્ષક હેઠળ આ ગ્રન્થના પ્રથમ વિભાગમાં મેં લખેલો વિસ્તૃત પરિચયલેખ આનો જ ફલસ્વરૂપ છે. આમાં મારા કાર્યને સુકર બનાવવામાં પછી તો નાદુરસ્ત પ્રકૃતિમાંયે પ્રાણલાલભાઇએ જે સાથ આપ્યો છે તે માટે

હું શ્રી પ્રાણલાલભાઈનો પ્રથમ આભાર માનું છું. વાચક જોઈ શકશે કે આ ગ્રન્થમાં આ જીવનપરિચયાત્મક લેખનું ઔચિત્ય ને એની અગત્ય કેટલાં છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં મને લાગે છે કે આ સંપાદનકાર્ય મને ન સોંપાયું હોત તો કદાચ શ્રી પ્રાણલાલભાઈનો સંપૂર્ણ ને સર્વાંગી પરિચય પામવાના સુભાગ્યથી હું વંચિત જ રહેત!

આ ગ્રંથના બે વિભાગ કર્યા છે: પહેલા વિભાગમાં એમના જીવનનાં વિધવિધ પાસાં વિશે મિત્રો, શુભેચ્છકો તથા સહકાર્યકરોના પરિચયાત્મક લેખો છે, અને જીવનરેખા છે; બીજા સર્જન અને પ્રશસ્તિ વિભાગમાં ત્રણ ખંડો છે, એમાંથી પહેલો ખંડ વ્યાપારાદિવિષયક સાહિત્યનો, ને બીજો ખંડ લલિત-સાહિત્યનો તથા 'પૂર્તિ'નો છે. ખંડ ત્રીજો પ્રશસ્તિખંડ છે. લલિતસાહિત્યના ખંડ સાથે 'ચિત્રમંજૂષા' શીર્ષક હેઠળ શ્રી પ્રાણલાલભાઈના વિપુલ ચિત્ર-સંગ્રહમાંથી કેટલીક સુંદર કલાકૃતિઓ તારવી તે એકત્રિત કરીને મૂકી છે. તો તે સાથે ગ્રન્થસમિતિએ, શ્રી પ્રાણલાલભાઈની પ્રવૃત્તિકથાની ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોની લગભગ બે હજાર તસવીરોમાંથી તેમના રસના ક્ષેત્રનાં અને વ્યક્તિત્વનાં પાસાં દર્શાવતી પ્રતિનિધિરૂપ તસવીરો ચૂંટીને તે પ્રકટ કરવાનું પણ સરસ સૂચન મને કર્યું. મેં 'ચિત્રોમાં—શ્રી પ્રાણલાલભાઈની પ્રવૃત્તિકથા' એ શીર્ષક હેઠળ એવી કેટલીક તસવીરોનો એક જુદો વિભાગ જ રજૂ કર્યો છે.

આ ગ્રંથનું સંપાદન કરતાં, લલિતસાહિત્યના ખંડમાં મને સ્વાભાવિક રીતે ઘણો રસ પડ્યો છે. પ્રથમ ખંડ—વ્યાપારઉદ્યોગના લેખો અંગે છે, ને તે વિષયમાં કશું બોલવાનો મારો અધિકાર નથી, તે હું જાણું છું, ને સ્વીકારું છું. લલિતસાહિત્યના ખંડમાં અછડતી નજર કરનાર પણ જોઈ શકશે કે શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ સાહિત્યનાં અનેક સ્વરૂપોમાંથી નવલિકા, નાટક, નાટિકા, વ્યંગચિત્રો, નિબંધો, આત્મકથા ઈત્યાદિને સ્પર્શ કર્યો છે. અને આમાંની મોટા ભાગની કૃતિઓ, તેમની ૨૨–૨૩ વર્ષની વયે જ રચાયેલી છે. એ વેળા તેમના પર કાલિદાસ, ભવભૂતિ, શેક્સપિયર, સ્માઈલ્સ, સ્મૃતિ, ગીતા, ગોવર્ધનરામ, મુલાણી ને આગાહશ્રની અસર ઘણી હતી. સ્વયં નાટ્યશૈલીમાં ને નવલિકાનાં વર્ણનોમાં એ વરતાઈ આવે છે. આ સાથે આ કૃતિઓમાં એક ઉજ્જ્વલરંગી ચિત્ર પણ ઊપસી આવે છે—એમાં જણાય છે ગાર્હસ્થ્ય સુખની પવિત્ર ભાવના, મૈત્રી જીવનમાં કે સ્નેહમાં ત્યાગ કે સમર્પણની વૃત્તિ, દામ્પત્ય

જીવનમાં સાચા સાહચર્ય અને સદ્ધર્માચરણની આવશ્યકતા, સટ્ટા અને જુગાર જેવા કુછન્દ પ્રતિ તીવ્ર અરુચિ અને વાસનામૂલક પ્રીતિ પ્રત્યે ઉત્કટ અભાવ. 'બીલીપત્ર'નાં ત્રણ વ્યંગચિત્રોમાં એમની કલમ સાહજિકતાથી કટાક્ષ સરજી શકે છે; તો 'શ્રદ્ધાંજલિ'ના બે લેખોમાં, થોડાક જ વાક્ય-ખંડોમાંથી તેઓ વિશ્વવંદ્ય ગાંધીજીનું ને સરદારશ્રી વલ્લભભાઈનું સુરેખ ચિત્ર ઉપજાવી શકે છે. 'સંસ્મરણો'માં શાળાજીવનની ખટમધુરી વાતો સંભારી, પોતાના તત્કાલીન ઘડતરમાં રસ લેનારા ને ફાળો આપનારા અધ્યાપકોને માનાંજલિ અર્પે છે. એમના ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોએ કરેલાં 'પ્રવચનો', પ્રવચનના વિષયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન, તે પરત્વે નવીન દૃષ્ટિકોણ અને સચોટ રજૂઆતથી દીપી ઊઠે છે. 'પરિચય–પ્રવચન'માં આપણા પ્રથમ પંક્તિના સાહિત્યકાર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના જીવનને, કાર્યને અને સાહિત્યસર્જનને સાર્થ શબ્દોમાં તેઓ બિરદાવે છે; તો છેલ્લે છેલ્લે નાટક સમગ્રની સર્વાંગી સમીક્ષા કરતાં, પોતાના મૌલિક વિચારો વ્યવસ્થિત રીતે પ્રદર્શિત કરે છે. પૂર્તિવિભાગમાં વળી એમની કાવ્યપ્રસાદી તથા થોડા પત્રોમાંનાં અવતરણો, એકાદ બે નિબંધિકા, તથા પોતે કંઠસ્થ કરેલા અનેક શ્લોકોમાંના થોડાક તથા પોતાના ઘડતરની પ્રાથમિક અવસ્થામાં જે પ્રકારનું શિષ્ટ વાંચન પોતે કરતા તેનાં થોડાંક અવતરણો એમના નીતિ, ચારિત્ર્ય, ધર્મ ઈત્યાદિ પ્રત્યેના પ્રેમનો પરિચય આપી જાય છે. અને આ આખાય લલિતસર્જનમાંથી પ્રકટે છે શ્રી પ્રાણલાલભાઈનું પ્રસન્નચિત્ત, ઉદારદિલ, પ્રીતિપૂર્ણ, રસિક, સંયમી, ગુણપૂજક, સુરુચિયુક્ત, ધર્માભિનિવેશી વ્યક્તિત્વ જેનું આકર્ષણ મેં ને બીજા અનેકે અનેકવાર ને હમેશ અનુભવ્યું છે.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈના સાઠમા વર્ષને નિમિત્તે પ્રકટ કરવા ધારેલા આ ગ્રંથનું પ્રકાશન ધાર્યા કરતાં ઘણું મોડું થાય છે. કેટલાક અનિવાર્ય સંજોગો તેમાં કારણભૂત હતા. આ છતાં એ સૌને અંતે જે ઉદ્દેશથી આ પ્રકાશન કરવામાં આવે છે તે ઉદ્દેશ તો વધારે સારી રીતે સફળ થયો છે, એ જોતાં, કંઈક સંતોષની અને યથાશક્તિ યથામતિ હું કરવા જેવું એક કાર્ય કરી શક્યો છું તેથી આનંદની લાગણી અનુભવું છું.

મારી અને અભિનંદનગ્રંથસમિતિના સભ્યોની વિનંતિને માન આપીને જે મહાનુભાવોએ, આ ગ્રન્થ માટે, શ્રી પ્રાણલાલભાઈના વિવિધ-લક્ષી જીવન વિષે પરિચયાત્મક લેખો પાઠવ્યા છે તે સૌનો હું અંતઃ-કરણપૂર્વક આભાર માનું છું, કારણ એ લેખો વડે આ ગ્રન્થનું ગૌરવ

નિઃશંક વધ્યું છે. સાથે સાથે આદિથી અંત સુધી, આ કાર્યમાં જરૂરી સૂચનો કરી, મને, મારી અનુકૂળતા પ્રમાણે સાથ-સહકાર આપનાર મારા સ્નેહી અને મુરબ્બી શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'નો પણ હું આભારી છું. દેના બેન્કના એક ઉચ્ચ અધિકારી શ્રી હરિદાસ સ્વાલી, સ્વ. શ્રી વેણીલાલ ભગત, શ્રી વ્રજલાલ પારેખ તથા શ્રી. વી. કૃષ્ણસ્વામીની સહાયતાને પણ મારે આભારવશતાથી સંભારવી જોઈએ. ઉપરાંત, ધી એસોસિયેટેડ એડવરટાઇઝર્સ એન્ડ પ્રિન્ટર્સ લિમિટેડનો અને બ્લોક તથા આર્ટ પ્લેટ્સ તૈયાર કરવાની જહેમત લાગણીપૂર્વક અને કાળજીપૂર્વક ઉઠાવીને સહકાર આપવા માટે શ્રી રતન બાત્રાનો તથા મારા મિત્ર નલિની પ્રિન્ટરીના શ્રી હીરૂભાઈ શાહનો આભાર પણ મારે માનવો જ જોઇએ.

આ અભિનન્દનગ્રન્થનાં નિર્માણનાં વર્ષો દરમિયાન, તેમાં અનેક પ્રકારે ઊંડો રસ લઈ, જરૂરી સામગ્રી મને પૂરી પાડી, અનેક નાનીમોટી વાતો વિગતોથી પરિચિત કરી, અનેકવાર યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી જે સ્વરૂપે આ ગ્રન્થ પ્રકટ છે તે સ્વરૂપે તેને પહોંચાડવામાં બહુ મૂલ્યવાન ફાળો આપનાર આ ગ્રન્થસમિતિના સભ્યો શ્રી લક્ષ્મીકાંત દાભોલકર, શ્રી નટવરલાલ ચોકસી, દેના બેન્કના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર શ્રી પ્રવીણચન્દ્ર ગાંધી, શ્રી જયંતિલાલ ત્રિવેદી તથા શ્રી અમૃતલાલ સંઘવીનો હું ઋણી છું.

સૌ સ્નેહીઓ, વડીલો અને સહયોગીઓના સંયુક્ત સહકાર અને પ્રયાસનું જ આ અભિનન્દન ગ્રન્થ એક સુંદર પરિણામ છે, એટલું મારે સ્વીકારવું જોઇએ.

અત્રે એક મહત્ત્વની વાતનો ઉલ્લેખ કરી લઉં. આ ગ્રંથમાં, શ્રી પ્રાણલાલભાઈના સ્વદેશી માલ વાપરવાના આગ્રહને અનુરૂપ થઈ સ્વદેશી કાગળનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

છેવટે, આ ગ્રન્થના સંપાદનનો સુયોગ મને કરી આપવા બદલ ગ્રન્થસમિતિનો હું ફરી એકવાર આભાર માનું છું; ને શ્રી પ્રાણલાલભાઇ સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે એવી કામના અને પ્રભુપ્રાર્થના સાથે વિરમું છું.

તા. ૨૬-૬-૧૯૫૬ } મધુકર ૨. રાંદેરિયા

આમુખ

પ્રાણલાલભાઈ તે કોણ? સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાણ રેડનાર અને સગાં, સંબંધી અને મિત્રોના ભાઈ તરીકે સેવા કરનાર તે પ્રાણલાલભાઈ.

ગર્ભશ્રીમંતની ખાનદાની અને અમીરાઈ, ઉદ્યોગપતિની તન્મયતા અને ભાવનાઓની સફળતા તથા આત્માની સંસ્કારિતા અને માનવતા પ્રાણલાલભાઈના પુરુષાર્થને અનેરાં ઓજસ અને ઉજ્જવળતા અર્પે છે. શાંત, સરળ અને સૌમ્ય પ્રકૃતિ, અનુભવની પક્વતા, વ્યવહારબુદ્ધિની તીવ્રતા, સંયોગોને સમજવાની અને જીવનગ્રંથ ઉકેલવાની અજબ આવડત, પ્રાપ્તસ્થિતિને પહોંચી વળવાની કુનેહભરી કુશળતા અને સાંગોપાંગ વિચાર કરી અંતિમ નિર્ણય કરવાની દીર્ઘદૃષ્ટિ: આ સર્વ, શ્વેત વસ્ત્રમાં શોભતા આ નરોત્તમના વ્યક્તિત્વની મોહિનીથી સર્વ કોઈને મુગ્ધ બનાવે છે. આડંબર વિનાનો વિવેક, ઢોંગ વિનાનો શિષ્ટાચાર, ખોટો દેખાવ કર્યા વિનાનો સાચા હૃદયનો આવકાર, અને કટુવેણ વિનાની શ્રેય સૂચવતી, માર્ગનિદર્શન કરતી, અંતરમાંથી આવતી મીઠી ભાવભરી વાણી, પ્રાણલાલભાઈ સાથના મિલનથી, મનુષ્યની સમાનતાનાં સ્મરણોને જગવે છે અને હૃદય ખોલીને વાત કરવાની પ્રેરણા આપે છે. આવા નરપુંગવની મૈત્રી પ્રાપ્ત કરવાના સદ્‌ભાગ્યને માટે મને ઘણો ગર્વ અને આનંદ થાય છે.

શ્રી મનસુખલાલ માસ્તર

પ્રાણનાથ અને પ્રાણેશ્વરી હમેશાં એકબીજાનું શ્રેય કેમ કરવું

તેનું રટણ કર્યાં કરે છે. 'અન્યોન્યકેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દંપતી' એ ઉન્નત ભાવનું રહસ્ય એમનું દાંપત્યજીવન સમજાવે છે. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના યત્નોમાં પ્રાણલાલભાઈને જેટલો રસ છે તેવો જ રસ જયાવતીબહેનને ઉદ્યોગોના વિકાસથી ભારતની આબાદી કેમ સાધવી એ પ્રશ્નમાં છે ઉભય સંસ્કારી આત્માઓ છે. ઉભયનાં અંતરમાં જનકલ્યાણનું સંગીત ગુંજી રહ્યું છે. પ્રાણલાલભાઈ જો સ્ત્રીમંડળના પ્રમુખ બની મંડળની પ્રવૃત્તિઓનું સુકાન ચલાવે અને જયાવતીબહેન જો દેના બેન્કનું અધ્યક્ષસ્થાન લઈ તેની પ્રવૃત્તિઓને વિકસાવે તો કોણ વધારે સફળતા મેળવે તે કહેવું કાંઈ સહેલું નથી. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે જયાવતીબહેન જો અધ્યક્ષ હોય તો ડિરેકટરોની સભા તેઓ વખતસર જ પૂરી કરે !

પ્રાણલાલભાઈની કુટુમ્બભાવના ઘણી વિશાળ છે. નાનાં મોટાં સર્વ કોઈની બુદ્ધિ કેમ ખીલે, શરીર કેમ સુદૃઢ થાય, હૃદય કેમ સંસ્કારી બને, ચારિત્ર્ય કેમ ઘડાય, તથા પોતપોતાનું કર્તવ્ય કરી તેઓ કેમ કૃતકૃત્ય થાય, એની ઘટના કેમ ઘડવી તેનું ગુંજન એમના વાત્સલ્યપ્રેમી હૃદયમાં હમેશાં થયા કરે છે. અને એ વાત્સલ્યભાવ કુટુમ્બીજનોનાં કલ્યાણ અને અભ્યુદય માટે સર્વ પ્રકારનું સમર્પણ કરવાને પ્રાણલાલભાઈને પ્રેરે છે. વાલચંદભાઈ પોતાના હાથ નીચેના અધિકારીઓને જવાબદારીઓ સોંપવામાં તથા તેમને આગળ લાવવામાં ધન્યતા અનુભવતા. પ્રાણલાલભાઈ કુટુમ્બીજનોને અથાગ ધૈર્ય, શ્રમ અને અભિનિવેશથી કેળવી તેમને કુટુમ્બે સ્થાપેલા વ્યવસાયના સાચા વારસદાર અને સતત સેવક બનાવવામાં પોતાનું અહોભાગ્ય માને છે. એમનાં બે બહેનોની પુત્રીઓ સંસ્કૃત ભાષામાં સંવાદ કરી પ્રેક્ષકોનું એક સમારંભમાં મનોરંજન કરી રહી હતી, તે વખતે પ્રાણલાલભાઈના મુખારવિંદ પર હર્ષના જે આવિર્ભાવો મેં નિહાળ્યા હતા તથા એમનાં નયનમાં જે ચમક અને મસ્તી મેં જોયાં હતાં તે પરથી એમના પ્રેમાળ હૃદયમાં વાત્સલ્યભાવથી કેવી ઉલટ જાગતી હતી તેનું હું કાંઇ માપ કાઢી શક્યો હતો. સર્વ કુટુમ્બીજનોનું પ્રાણલાલભાઈ સાચું વિશ્રામસ્થાન છે. પ્રાણલાલભાઈની પ્રેરણા અને સમર્પણ કુટુમ્બીજનોને સાચાં ઉદ્યમો કરતાં અને મનુષ્ય તરીકેના ધર્મો બજાવતાં શીખવે છે. કવિ કાલિદાસે કહ્યું છે કે:—

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपः तीव्रमुष्णम् ।
शमयति परितापं छायया संश्रितानाम् ।।

તેમ પ્રાણુલાલભાઈ પણ તપ અને ત્યાગથી, પોતાના હૂંફાળા હૃદયની સ્નેહસરિતામાં સર્વ કુટુમ્બીઓને સતત સ્નાન કરાવી તેમનાં જીવનમાં કાંઇ અનેરી શાન્તિ અને અપૂર્વ ઉલ્લાસ પ્રગટાવી રહે છે.

પ્રાણુલાલભાઈની મૈત્રીમાંથી સ્નેહનાં અને સેવાનાં સતત ઝરણો વહ્યાં જ કરે છે. ભારતની સ્વતંત્રતાના સંગ્રામમાં એમને જેટલો રસ છે તેટલો જ ભારતની આર્થિક સ્વતંત્રતાના સંગ્રામમાં એમનો સહકાર છે. વાલચંદભાઈ એમના પરમ મિત્ર હતા. બ્રિટિશ વહાણુવટાની જીવલેણ લડાઈની સામે, હિંમતથી, શ્રદ્ધાથી અને દેશાનુરાગથી જ્વલંત બનેલી સાહસિક વૃત્તિથી, વાલચંદભાઈએ હિન્દી વહાણુવટાને જીવન્ત રાખી તેને પગભર બનાવ્યું હતું. વાલચંદભાઈના એ મહાન પરાક્રમની મહત્તા ભારતવાસીઓ સમજે તે માટે, વાલચંદભાઈના માનમાં, પ્રાણુલાલભાઈએ, ૧૯૪૦ના જાન્યુઆરીમાં એક ભોજનસમારંભ યોજ્યો હતો. મિત્ર તરીકે વાલચંદભાઈની હિન્દી વહાણુવટાની અનુપમ સેવાનાં યશોગાન ગાયાં. આર્થિક સ્વતંત્રતાનું આવાહન કરતા ઉદ્યોગપતિ તરીકે હિન્દી માલિકીનું–હિન્દીઓના વહીવટવાળું અને હિન્દીઓના અંકુશ નીચે જ ચાલતું વહાણુવટું, હિન્દની આબાદી અને આઝાદી માટે આવશ્યક છે એવો અનેરો મંત્ર ભારતવાસીઓને શીખવી દીધો. હિન્દી વહાણુવટાની આઝાદીના ઇતિહાસમાં આ ભોજનસમારંભ, ગન્તવ્ય દિશાના માર્ગસૂચન તરીકે, હમેશાં યાદ રહી જશે. પ્રાણુલાલભાઈ જેવા મિત્ર ન હતે તો બ્રિટિશ સલતનતના સમયમાં આવો ભવ્ય પ્રસંગ ભાગ્યે જ યોજાતે !

બોમ્બે સ્ટીમ નેવિગેશન કમ્પનીનો વહીવટ કિલિક નિકસનની પેઢી ચલાવતી હતી. કરાંચીથી મેંગલોર સુધીના જળમાર્ગની આગળ આ કમ્પનીની સ્ટીમરો નહિ જાય એવો કરાર કિલિક નિકસનની પરદેશી પેઢીએ બ્રિટિશ વહાણુવટાની કમ્પની બી. આઈ. ની સાથે કર્યો હતો. આ કરાર બ્રિટિશ વહાણુવટાના વિકાસમાં ભારે અંતરાયરૂપ હતો. વહાણુવટાનું શોણિત એથી શોષાતુ હતું. વાલચંદભાઈએ, બોમ્બે સ્ટીમ નેવિગેશન કમ્પની, પોતાના દેશના જ જળમાર્ગ પર, ઇચ્છે ત્યાં, આઝાદીથી ફરી શકે તેવી સ્થિતિ ઊભી કરવાને બીડું ઝડપ્યું. પ્રાણુલાલભાઈને એમના પિતાશ્રી તરફથી હિન્દી વહાણુવટાની પ્રવૃત્તિઓને પગભર કરવાનો અને તેનો વિકાસ કરવાનો વારસો મળ્યો હતો. પ્રાણુલાલભાઈ તેથી એક સાચા મિત્ર તરીકે વાલચંદભાઈને

પડખે ઊભા રહ્યા. અસીમ ધીરજથી, અજોડ કુનેહથી અને સતત પ્રયત્નોથી, પ્રાણલાલભાઈએ બોમ્બે સ્ટીમ કમ્પનીના શેરો સિંધિયા કમ્પની માટે મેળવી આપ્યા. પરિણામે, બોમ્બે સ્ટીમ નેવિગેશન કમ્પની, ૧૯૩૯ની ૨૦મી ડિસેમ્બરે, સિંધિયાના હાથમાં આવી. હિન્દી વહાણવટાની એક સ્વતંત્ર કમ્પની તરીકે ત્યારથી તેનો નવો જન્મ શરૂ થયો. એકબીજાના સમજણભર્યા સક્રિય સહકારથી, આ બે મિત્રોએ આથી હિન્દી વહાણવટાની જે અમૂલ્ય સેવા કરી છે તે હિન્દની આઝાદીના ઇતિહાસમાં હમેશને માટે અમર રહી જશે.

વ્યાપારી આલમના જીવનમાં ઘણી વખત ગંભીર અને કટોકટીના પ્રસંગો ઉત્પન્ન થાય છે. આવા પ્રસંગોને પહોંચી વળી, તેમાંથી વ્યાપારી આલમનું હિત જળવાય એવી ઘટના યોજવાના નિશ્ચયબળ અને સામર્થ્ય-વાળા નેતાઓ ઘણા વિરલ હોય છે. પ્રાણલાલભાઈએ એ વિરલ વીરોની નામાવલિમાં ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ૧૯૪૪માં, હિંદી વ્યાપારી મંડળના એ પ્રમુખ હતા. મુંબઈની ગોદીમાં દારૂગોળાના ધડાકાથી વ્યાપારી કોમને અસહ્ય નુકસાન થયું. મુંબઈ શહેર પર અણધારી આફત આવી પડી. ચેમ્બરના કેટલાક અગ્રગણ્ય સભાસદોએ પ્રાણલાલભાઈને આવીને કહ્યું, 'આપણે બધા અસમર્થ છીએ. આપણે વ્યાપારી આલમનું હિત જાળવી નહિ શકીશું. આપણે તો શ્રી...ને આપણા નેતા અને અગ્રેસર તરીકે આમંત્રી, તેના અનુયાયીઓ બની, ગવર્નર પાસે જવું અને વ્યાપારી કોમને નુકસાનમાંથી કેમ ઉગારવી તેની સર્વ સત્તા ચેમ્બરે શ્રી...ને આપવી.' મીઠી વાણી, મૃદુતા અને સૌજન્યથી ભરેલા પ્રાણલાલભાઈએ, આવે અણીને પ્રસંગે, હિંદી વ્યાપારી મંડળના પ્રમુખનું ગૌરવ ઘટે, અને તેનું માનભંગ થાય તેવી લેશ પણ રચના થવા ન દીધી. પોતે પ્રસંગને પહોંચી વળ્યા. ગવર્નરને પોતે મળ્યા. ચેમ્બરે વ્યાપારીઓને પૂરતો સાથ અને સહકાર આપ્યો. વ્યાપારી આલમનું હિત સચવાય એવી બધી પ્રવૃત્તિઓને નવું જોમ અને ચાલુ પ્રેરણા આપ્યાં. પરિણામે, વ્યાપારી કોમને તેના નુકસાન બદલ લાખો રૂપિયા અપાવી પ્રાણલાલભાઈએ વ્યાપારી કોમની અનુપમ સેવા કરી.

કટોકટીને અન્ય પ્રસંગે, હિંદી વ્યાપારી મંડળે પ્રાણલાલભાઈને એક વખત ફરીથી એ મંડળનું સુકાન હાથમાં લેવાને, ૧૯૫૨માં, આગ્રહ-

પૂર્વક વિનંતિ કરી. વેચાણવેરાએ વ્યાપારી કોમમાં અપૂર્વ ચળવળ જગાવી હતી. એક નાના પ્રતિનિધિમંડળની સાથે તેના નેતા તરીકે પ્રાણલાલભાઈ પૂને ગયા. મુખ્ય મંત્રી માનનીય શ્રી મોરારજીભાઈ તથા બીજા મંત્રીઓ આગળ કલાક સુધી, માનપૂર્વક, મીઠાશથી, વેચાણવેરાની વિરુદ્ધ સચોટ અને અનુત્તરીય દલીલો રજૂ કરી. પણ સૌ નિરર્થક નીવડ્યું. જ્યારે રિપોર્ટરોએ એમને પૂછ્યું, 'શું થયું?' ત્યારે એમણે પોતાની લાક્ષણિક રીતે જવાબ આપ્યો, 'મંત્રીઓએ અમારું કથન ધીરજથી સાંભળ્યું.' મારાથી હસ્યા વિના ન રહેવાયું. પ્રાણલાલભાઈએ મને પૂછ્યું, 'ત્યારે મારે શું કહેવું જોઈતું હતું?' મારાથી બોલાઈ ગયું કે, 'મને પૂછતે તો હું એમ કહેતે કે, મંત્રીઓને અમે બધા, ધીરજ ખોયા વિના, સાંભળી રહ્યા.' પણ પ્રાણલાલભાઈના મુખારવિંદના ભાવો ઉપરથી હું સમજી ગયો કે 'રાજાપ્રજાના ઉરમેળનો અંતરાય ન વધે એ રાજ્યનીતિનો હું ભક્ત છું, તો પછી એવું હું કેમ કહી શકું?'

સંગઠન, સહકાર અને સંવાદી સૂરથી કેટલાક અગત્યના ઉદ્યોગોનું સંરક્ષણ કરવા માટે તથા તેનો વિકાસ વધારવા માટે કેટલાક ખાસ અલાયદાં મંડળો ઊભાં કરવામાં આવે છે. સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાણ પૂરવા ઉપરાંત, પ્રાણલાલભાઈ નવી સંસ્થાઓના સર્જક થયા છે. ૧૯૪૪ માં, હિંદી બેન્કોનાં હિત જળવાય અને હિંદી વ્યાપારી આલમની તે વધારે ને વધારે સેવા કરી શકે, એવી ઘટના રચી શકાય, તે માટે જોઈતું પીઠબળ પૂરું પાડી શકે અને બેન્કોનો કેસ સબળ રીતે મૂકી શકે એવું કોઈ પણ મંડળ ન હતું. આવી કલ્પના પર પણ જો તે વખતે કટાક્ષ કરવામાં આવે તો આવા મંડળના સર્જનમાં તો હૃદયપૂર્વક સાચો સાથ કોણ આપી શકે? પ્રાણલાલભાઈ આવી વિષમ સ્થિતિથી હતાશ નહિ થયા. તેમની શ્રદ્ધા અને તેમનું નિશ્ચયબળ અડગ રહ્યાં. प्रारब्ध उत्तमजनाः न परित्यजन्ति એ અનુભવ-સૂત્ર તેમનુ કર્તવ્યસૂત્ર બની રહ્યું. હિન્દી બેન્કોનું મંડળ સ્થપાયું–સ્થાપ્યુ. તેનું કર્તવ્યક્ષેત્ર વિકસાવ્યું. તેનું ગૌરવ વધાર્યું. તેના વિચારો માટે આદર ઉત્પન્ન કર્યો. તેનાં મંતવ્યો માટે સંમતિના સૂરો જગાવ્યા. તેની સૂચનાઓ સ્વીકારાય તે માટેનુ વાતાવરણ ઊભું કર્યું. અને આજે હિન્દી બેન્કોનું મંડળ જે કાંઈ કહે છે તેને રિઝર્વ બેન્ક તેમજ વડી સરકાર માનથી સાંભળે છે અને તે ઉપર સમભાવથી વિચાર કરે છે. સાચા દેશસેવકના

સ્નેહ, સેવા અને સમર્પણના ત્રિવેણીસંગમથી શોભતા આ સંસ્કારી આત્માને, ભારતમાતાની અનેક ક્ષેત્રોમાં ઉન્નતિ કરવાની સર્વ સાનુકૂળતાઓ અને શક્તિ મળો, તે જીવંત રહો અને વિકસો એવી જ એમના મિત્રોની શુભેચ્છાઓ અને પ્રાર્થના હોઈ શકે.

મનસુખલાલ એ. માસ્તર

ચારિત્ર્યવાન વેપારી : સહૃદયી મિત્ર

શ્રી ઉછરંગરાય એન. ઢેબર
પ્રમુખ : ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ

મુરબ્બીશ્રી પ્રાણલાલભાઈના પ્રસંગમાં હું બહુ જ થોડો આવ્યો છું. ઘણી વસ્તુઓને વિષે મનમાં પશ્ચાત્તાપ રહી જાય છે તેમ મને આ વિષે રહી ગયો છે.

એક પ્રસંગ હતો. સૌરાષ્ટ્રનું નવું રાજ્ય સ્થપાયું. દેના બેન્કની શાખા ખોલવા માટે માગણી કરવામાં આવી. સરકારની નીતિને અંગે તે મંજૂર ન થઈ શકી. સ્વ. મુરબ્બીશ્રી અમૃતલાલભાઈનો પત્ર આવ્યો. તેમાંથી મુરબ્બીશ્રી પ્રાણલાલભાઈનો પરિચય થયો. મને નવાઈ તો એ લાગી કે મુરબ્બીશ્રી અમૃતલાલભાઈએ દર્દ વ્યક્ત કર્યું હતું. મુરબ્બીશ્રી પ્રાણલાલભાઈ તે સંબંધે શબ્દ પણ ઉચ્ચારતા ન હતા. સરકારની નીતિ વિષે ન તો તેમણે ફરિયાદ કરી, ન તો તેમણે પોતાના દુઃખની લાગણી વ્યક્ત કરી! અને પછી તો જેમ તેમની નિકટ આવતો ગયો, તેમ તેમના અનેક ગુણોનો પરિચય થતો ગયો.

સૌરાષ્ટ્ર પ્રધાન-મંડળના સભ્ય માનનીય શ્રી મનુભાઈ શાહનું સન્માન કરવા માટે, રાજકોટમાં, તા. ૧૧ મી એપ્રિલ ૧૯૫૬ ને દિને યોજાયેલા સમારંભમાં

કોંગ્રેસ પ્રમુખશ્રી ઉછરંગરાય ઢેબર, સમારંભના પ્રમુખશ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજીનો પુષ્પહારથી સત્કાર કરે છે તે વેળાની તસવીર

શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ અને શ્રી ઢેબરભાઈ
(રાજકોટ, ૧૯૫૬)

શ્રી પ્રાણુલાલભાઈને મળવું એટલે એક બેન્કરને મળવું એમ કદી લાગતું જ ન હતું. એક સૌજન્યશીલ સદ્‌ગૃહસ્થને મળવામાં જેટલું આકર્ષણ હોઈ શકે તેટલું શ્રી પ્રાણુલાલભાઈનું આકર્ષણ રહે છે.

શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ જીવનપર્યંતના ધર્મશાસ્ત્રોના અભ્યાસી રહ્યા છે. તેમનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ. તેમનો શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, તેમનો સાહિત્યનો અભ્યાસ, તેમનો ભારતીય કલા વિષેનો રસ, તેમના સફળ વેપારી તરીકેના જીવનન પાસાંને એક પ્રકારનું સમત્વ આપે છે, એક પ્રકારનું ઓજસ આપે છે, એક પ્રકારનું ચૈતન્ય આપે છે; તેથી પ્રાણુલાલભાઈ પાસે શુષ્કતા ટકતી નથી, વેપારની વાતોમાં પણ ધર્મ-વિવેક તરી આવે છે, તેમ જ શાસ્ત્રીય વાતોમાં બુદ્ધિજડતાનો અભાવ તરી આવે છે. તેમની નમ્રતા આથી ઉપરછલ્લી દેખાતી નથી; તેમનું સૌજન્ય કૃત્રિમ જણાતું નથી. તેમની મૈત્રીમાં મીઠાશ છે.

પ્રાણુલાલભાઈ એક ઉદારચિત્ત, સૌજન્યશાળી, ચારિત્ર્યવાન વેપારી તરીકે અને સહૃદયી મિત્ર તરીકે દીર્ઘકાળ સુધી આપણી વચમાં રહે તેવી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરીએ.

વિભાગ પહેલો : જીવન

◎ સ્નેહાંજલિ

◎ જીવનરેખા

સ્નેહાંજલિ

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
શ્રી બાબુભાઈ એમ. ચીનાઈ
શ્રી સર હરસિદ્ધભાઈ વિ. દિવેટિયા
દીવાનબહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
શ્રીમતી ગંગાબહેન ગોરધનભાઈ પટેલ
કવિશ્રી મૂળશંકર હરિનન્દ મૂલાણી
શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'
ડૉ. એસ. જી. પનાન્દીકર
શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ
શ્રી એ. સી. રામલિંગમ્
પ્રૉ. બી. આર. દેવધર
શ્રી વૃન્દાવનદાસ એચ. ભગત
શ્રી જયશંકર ભૂ. ભોજક 'સુંદરી'
શ્રી પૃથ્વીરાજ કપૂર

જીવનરેખા

પ્રા. મધુકર આર. રાંદેરિયા

રસિકતા અને ભાવનામયતા

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

રાજ્યપાલ, ઉત્તર પ્રદેશ

મનુષ્યોના આચાર ને એની સિદ્ધિઓ સંયોગો અને સંઘર્ષોથી ઘડાય છે. તેમાં એની મૌલિક માનવતા કે વ્યક્તિત્વનાં દર્શન થોડેક અંશે જ થાય છે. તેથી જ 'થવું' એ 'દેખાવા' કરતાં મહત્ત્વનું છે.

પ્રાણલાલભાઈ એ સફળ 'વ્યવહારિયા' છે, કુશળ ધંધાદારી છે. કલાનાં અને સેવાનાં અનેક ક્ષેત્રો એમણે ખેડ્યાં છે. ઘણાંઓએ એ પ્રમાણે કર્યું છે, તો એમની આગવી વિશિષ્ટતા શી?

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

નિકટ પરિચય વિના ખરું વ્યક્તિત્વ સમજાતુ નથી. સાથે એ પણ ખરું છે કે વર્ષોનાં સાહચર્ય અને સ્નેહસંબંધથી દૃષ્ટિ પક્ષપાતી બની જાય છે. પ્રાણલાલભાઈનો નિકટ પરિચય, એમનું સાહચર્ય અને એમનો સ્નેહસંબંધ–બધાંનો અધિકાર મેં ભોગવ્યો છે. એટલે મને એમનું

વ્યક્તિત્વદર્શન અધરું થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રાણલાલભાઈની પ્રવૃત્તિનું સમગ્રદર્શન કરીએ તો એક લક્ષણ તરી આવે છે, તે એમની વિશ્વસનીયતા. દેના બેંકની પ્રગતિનો આધાર એ લક્ષણ પર રહ્યો છે. 'ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર' એમના પ્રત્યે સદ્ભાવ સેવે છે, તેનું મૂલ પણ એ જ; જ્યારે જ્યારે એનું નાવ ડામાડોળ થયું છે ત્યારે ત્યારે એ સુકાની તરફ એની દષ્ટિ પડી છે. મિત્રોની એમના પ્રત્યેની પ્રીતિનું મૂલ કારણ પણ એ જ. એમને જે કામ સોંપ્યું હોય કે એમના પર જે વિષયમાં આધાર રાખ્યો હોય તેમાં આપણે નિશ્ચિત જ રહેવાનું. પ્રાણલાલભાઈએ જે વચન આપ્યું હોય કે આશા આપી હોય તે ફળવાનાં જ.

વ્યવહારિયાઓ અને વ્યાપારીઓમાં લગભગ અદષ્ટ થવા આવી છે, એવી સંસ્કારિતા એ પ્રાણલાલભાઇની બીજી વિલક્ષણતા. ધર્મિષ્ઠ ને ઉદાર, સંસ્કૃતના અભ્યાસી અને જૂના સંસ્કારમાં ઘડાયેલા પિતાનો પૂરો વારસો પ્રાણલાલભાઇને મળ્યો. પરિણામે અંગ્રેજી કેળવણીનો લાભ એમને મળ્યો, છતાં જૂના સંસ્કારનાં સુઘડ અને અસંકુચિત લક્ષણો પણ એ કેળવી શકયા. સ્વભાવજન્ય સૌજન્યની મદદથી કુટુંબ-વત્સલતા, સ્નેહભૂખ, નમ્રતા, વિદ્યાપ્રેમ, સત્યનિષ્ઠા એમણે કેળવ્યાં છે. કુટુંબ પર આવેલા કેટલાક આઘાતો એમણે કઠણ હૃદયે સહ્યા છે; સાથે પોતાને વેરી ગણનારાઓને પણ ઉદારતાથી એમણે મદદ કરી છે!

ધંધામાં રસાકસીને સ્થાન છે, ચંચલતાને પુષ્કળ અવકાશ છે. પણ તે ઉપરાંત નિખાલસતા અને સરલતા પણ એમાં શક્ય છે, એ પ્રાણલાલભાઈનું જીવન બતાવી આપે છે. 'Sharp Practice'—ઊંધું ભણાવવાની કલા જે સામાન્ય રીતે જીવનનાં ધનસેવી ઘણાં ક્ષેત્રોમાં નજરે પડે છે, તેનાથી એ અણજાણ રહ્યા છે.

જે પુરુષને સિદ્ધિઓ વરે છે, તેનામાં રસિકતાના અંશ છે કે કેમ તેની કોઈ પરવા કરતું નથી, તે પોતે પણ તેની કિંમત કરતો નથી. ધંધાદારીમાં રસિકતા ન હોવી જોઇએ અને હોય તો દૂર રાખવી જોઈએ

એમ પણ સામાન્ય માન્યતા છે. પણ મારે મન તો દરેકની માનવતાનું માપકયંત્ર એની રસિકતા ને ભાવનામયતા છે. સફળ વ્યવહારિયો જડવાદી જીવનમાંથી કેટલે અંશે ઉપર જઈ શકયો છે કે સ્થૂલ વૃત્તિઓને કેવી રીતે એ સૂક્ષ્મ બનાવી શકે છે, આ જ ખરેખરાં મૂલ્યાંકનનાં ધોરણ છે. આ દૃષ્ટિએ હું પ્રાણલાલભાઈને સન્માનુ છું. પ્રાણલાલભાઈનું ને જયાવતીબહેનનું દામ્પત્ય એક આત્મીયતાથી પ્રેરાયેલું છે. બન્ને યુવાવસ્થાની ઊર્મિલ રસિકતાનો પરિપાક અનુભવે છે. બન્નેને સાહિત્યનાં વાંચનલેખનનો શોખ છે. બન્ને જોડે રસમય વાર્તાલાપ આજે પણ કરી શકાય છે. પતિમાં જેવો વિનય છે, વિવેક છે, પત્નીમાં તેવી જ સુઘડ આતિથ્યસત્કાર કરવાની હોંશ છે, અને બન્ને ઉંમર, અનુભવ ને દુનિયાદારી ત્રણેથી પર થઈ રસિક વૃત્તિઓને સતેજ રાખી શકે છે.

જગતથી અણજાણ એક કલબ છે. એમાં સભ્યો વધતાં નથી અને ઘટતાં નથી. એમાં ચૂંટણીની ધમાલ નથી અને અધિકારોની ભાંજગડ નથી. એ કલબ જયારે સમય હોય ત્યારે મળે છે. એનું બંધારણ પરસ્પર સ્નેહસંબંધ પર ઘડાયુ છે. એની સ્થાપનાને આજે અઢાર વર્ષ થયાં. એ કલબમાં પહેલેથી તે આજસુધી છ સભ્યો છે: ચાર પુરુષો ને બે સ્ત્રીઓ; બે દમ્પતીઓ ને બીજા બે ગૃહસ્થો. એમાંના એક દમ્પતી તે પ્રાણલાલભાઈ અને જયાવતીબહેન.

જયારે આ કલબનું સંમેલન મળે છે ત્યારે પહેલાં જમણ થાય છે, દરેક વિષયની વાતો થાય છે. પછી તબલાં ને હારમોનિયમ આવે છે. સંગીતના વિષયમાં કલબમાં બે શ્રેણી છે. તેમાંની એક શ્રેણી શિષ્ટ સંગીતથી કાર્યક્રમ શરૂ કરે છે. તેમાં પેલા બે ગૃહસ્થો અને એક સ્ત્રીસભ્ય; જયાવતીબહેન નહિ!

પછી જયારે વાતાવરણમાં રસિકતા જામે છે ત્યારે પ્રાણલાલભાઇ ને જયાવતીબહેન આગળ આવે છે. સાથે બીજા યુગલમાંનો પુરુષ પણ જોડાય છે. 'સૌભાગ્ય સુંદરી' શ્રેણિનો ક્રમ શરૂ થાય છે. તેમાં બધાં સામેલ

થાય છે. 'મારા તનમાં મનમાં ભર્યો છે, હર્યો છે' ના સંધગાનથી પચાસ વર્ષનો પડદો ચિરાઈ જાય છે અને બધાં સભ્યો, આવતા વાર્ધક્યનો ભાર ફેંકી દઈ, યુવાવસ્થાનો અનુભવ તાજો કરે છે અને પરસ્પર સેવેલા સ્નેહને નવો ઓપ દે છે. આ સંસ્થાનું નામ 'નાસિકદેવલાલી કલબ' છે કારણકે જેમ જમીનમાંથી વનસ્પતિ ઊગે તેમ એ સ્થળોમાં આપોઆપ એ સ્થપાઈ ગઈ. મેં કહ્યું તે પ્રમાણે એના સભ્યગણમાં એક યુગલ તે પ્રાણલાલભાઈ ને જયાવતીબહેનનું. બીજું કયું તે જાણવાની ઈચ્છા થાય છે? એ અમારું.

વૃદ્ધ થવું સ્વાભાવિક છે, પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા મેળવવાં આકસ્મિક છે. પણ વર્ષો વહી જતાં હોય તોય હૃદયની રમણીયતામાં કેટલી 'નવતા' રાખી શકાય છે, તેના ઉપર મનુષ્યની ખરી માનવતાનો આધાર છે.

પ્રાણલાલભાઈની મૈત્રીનો લહાવો મને ઘણાં વર્ષો થયાં મળતો આવ્યો છે, અને જેમજેમ મારા મિત્રોનું જગત કાળક્રમે નાનું થતું જાય છે, તેમ તેમ જે તેમાં રહ્યા છે, તેની કિંમત વધતી જાય છે. અમારા બન્નેનો સંબંધ મારી એક મોટી મૂડી છે. એને સાચવી શકું એ જ સૌભાગ્ય હું માનું છું.

પ્રાણલાલભાઈ ને જયાવતીબહેન બન્ને સો વર્ષનાં થાય એ અંતિમ પ્રાર્થના સાથે વિરમું છું.

सह नौ भुनक्तु

ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરના પ્રમુખ શ્રી બાબુભાઈ ચીનાઈના માનમાં તા. ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૫ ને દિને શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ યોજેલા ભોજનસમારંભમાં
શ્રી બાબુભાઈ અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ—અનોખા વેપારી અગ્રણી

શ્રી બાબુભાઈ એમ. ચીનાઈ
પ્રેસિડન્ટ : ઈન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર–૧૯૫૫;
વાઈસપ્રેસિડન્ટ : ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ ઍન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ;
પ્રેસિડન્ટ : સ્વદેશી લીગ.

હું નાનો હતો ત્યારથી જ શ્રી પ્રાણલાલભાઈનું નામ સાંભળતો. વિદ્યાર્થી આલમમાં તો તેમનું નામ ખૂબ લોકપ્રિય હતું. મેં વેપારી આલમમાં ને જાહેરજીવનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે મને ખબર પડી કે શ્રી પ્રાણલાલભાઈનું નામ આ ક્ષેત્રમાં તો સવિશેષ લોકપ્રિય છે. ૧૯૪૪ માં હું શ્રી પ્રાણલાલભાઈના સંપર્કમાં આવ્યો અને ત્યારથી તેમની પ્રત્યેના મારા આદરભાવ ને સ્નેહભાવ વધતા જ ગયા છે; અને પછી તો ધીમે ધીમે અમે બન્ને એટલા ગાઢ નિકટ આવતા ગયા કે અત્યારે તેઓ મારે મન મારા એક વડીલ છે, અને મારી પ્રત્યેનો તેમનો પક્ષપાત એક મોટાભાઈનો પોતાના લઘુબન્ધુ પ્રત્યે હોય તેવો છે.

શ્રી બાબુભાઈ ચીનાઈ

૧૯૪૪ માં જ્યારે શ્રી પ્રાણલાલભાઈ ચેમ્બરના પ્રમુખ હતા, ત્યારે ગોદીમાં થયેલા ધડાકા પછી જે પારાવાર ખુવારી થઈ હતી તે વખતે તેમણે જે

કામગીરી બજાવી હતી તે ખરેખર પ્રશંસનીય હતી. આવી ખાનાખરાબી મુંબઈ માટે અભૂતપૂર્વ હતી, જાનમાલનું નુકસાન બેસુમાર થવા પામ્યું હતું, વેપારરોજગારને સખત ધક્કો લાગ્યો હતો. આ કટોકટીને પહોંચી વળવા મુંબઈનાં જાગૃત નાગરિકબળોએ કમ્મર કસી અને શ્રી પ્રાણલાલભાઇએ ધીરજથી અને કુનેહથી આ કાર્ય સુંદર રીતે પાર પાડ્યું. તેમની સેવાઓ મુંબઈની વેપારી આલમ ભૂલે એમ નથી. આ જ વખતે યુદ્ધસમયની આર્થિક સમસ્યાઓ વેપારી આલમ સમક્ષ હતી. સર પુરુષોત્તમદાસ, શ્રી જે. આર. ડી. તાતા, શ્રી જી. ડી. બીરલા અને બીજાઓએ એક આર્થિક વિકાસની યોજના બહાર પાડી હતી, રાજકીય વાતાવરણમાં નિરુત્સાહ જણાતો હતો, સ્ટર્લિંગ પુરાંતો અંગે અનેક મુંઝવણો ઊભી થઈ હતી અને આ બધા પ્રશ્ન અંગે શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ વેપારી આલમને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.

૧૯૫૨નું વર્ષ ચેમ્બરની તવારીખમાં કાંઈક મુશ્કેલીભર્યું હતું અને અસાધારણ પરિસ્થિતિમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈને ચેમ્બરનું સુકાન ફરી વાર સ્વીકારવું પડ્યુ. તેમની નાદુરસ્ત તબિયત અને અનિચ્છા છતાં, મુરબ્બીઓ અને મિત્રોના આગ્રહને વશ થઈ તેમણે આ વિનંતિ સ્વીકારી એ પોતાની ફરજના ઉચ્ચ ભાનનું પ્રતીક છે. આ વખત દરમ્યાન જ બહુમુખી વેચાણવેરા અંગે વેપારી આલમમાં અસંતોષ અને રોષ પેદા થયા હતા. કરવેરાની આવશ્યકતા જણાતાં, આવી દરખાસ્તો લાવનારી સરકાર કોંગ્રેસી હતી અને મુંબઈ સરકારના પ્રધાનોમાં પણ કેટલાક તો શ્રી પ્રાણલાલભાઈના અંગત મિત્રો હતા; આમ છતાં, આવી વિકટ પરિસ્થિતિ ઉપર કાબૂ મેળવી શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ પોતાની કાર્યકુશળતા અને સંચાલનશક્તિનો સુંદર પુરાવો આપ્યો. ચેમ્બરના એસોસિયેશનના પ્રતિનિધિઓની એક સભામાં તેમણે આ પરિસ્થિતિનું દર્દભર્યા શબ્દોમાં વર્ણન કર્યું હતું તે પ્રસંગ હજી મારી આંખ સામે તરવરે છે. વેપારી આલમનો કેસ તેમણે મજબૂત રીતે અને છતાં વેપારીઓના મોભાને છાજે એવી રીતે સરકાર સમક્ષ રજૂ કર્યો, અને ધીમે ધીમે સરકારને પણ સાચી પરિસ્થિતિનું દર્શન થયું. શ્રી પ્રાણલાલભાઈ આ સમય દરમ્યાન અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવતા, એ મેં નજરે

જોયું છે. સૌજન્ય અને શાન છોડ્યા સિવાય પણ ગુજબ કુનેહથી સરકારી નીતિની સચોટતાથી છણાવટ કેવી રીતે થઈ શકે તે શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ આ દાખલામાં બતાવ્યું છે.

૧૯૪૪ માં અને ૧૯૫૨ માં શ્રી પ્રાણલાલભાઈના જ પ્રયત્નોને અને કામગીરીને પરિણામે વેપારી આલમને બે સંસ્થાઓ સાંપડી—ઇન્ડિયન બેંક્સ એસોસિયેશન અને સ્વદેશી લીગ. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ભારતીય બેંકોનાં સામૂહિક અને વ્યવસ્થિત કાર્યોમાં આ એસોસિયેશનનો સુંદર ફાળો રહ્યો છે ને તેનું સુકાન શ્રી પ્રાણલાલભાઇએ ઘણાં વર્ષો સુધી સંભાળ્યું. તેમની પાછળ તેઓ પોતાના કલાકોના કલાકો ગાળતા. સ્વદેશી માટેની શ્રી પ્રાણલાલભાઇની લગની અજોડ અને અનોખી છે. ૧૯૪૪ના ચેમ્બરના પ્રમુખ તરીકેના પ્રવચનમાં પણ તેમણે આ બાબતમાં યોગ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. સ્વદેશીની ભાવનાના ઓસરતા જતા પૂરને ખાળવા ૧૯૫૨માં તેમના જ નેતૃત્વ નીચે આ નવી સંસ્થા શરૂ થઇ અને તેમણે ત્રણ વર્ષ સુધી આ સંસ્થાને પોતાની ચીવટભરી, મમતાભરી અને સતત સેવાઓ આપી. તેમણે મારા જેવા કેટલાયે સહકાર્યકરોને આ સુંદર કાર્યમાં રસ લેતા કર્યા અને આ બધા પ્રયાસોને પરિણામે '**સ્વદેશી**' શબ્દ ફરી એકવાર દેશભરમા ગુંજતો થયો છે ને તેના પડઘા ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર, બીજાં વેપારી મંડળો અને ફેડરેશન ઓફ ઈ. મ. ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝમાં, તથા મધ્યસ્થ સરકારમાં અને રાજ્ય સરકારોમાં પણ પડ્યા છે.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈના ઉન્નત અને કાર્યરત જીવનનાં અનેક પાસાં છે. તે બધાંને સ્પર્શવાનુ કાર્ય આ નાના લેખમાં મારે માટે મુશ્કેલ છે. તેમણે વેપારીઓને નવયુગનાં એંધાણ ઓળખીને અને પુરાણા વિચારો તજીને સમાજના એક ઉપયોગી અંગ તરીકે ઘડાઈને તૈયાર થવા સચોટ અનુરોધ કર્યો છે. વેપારી આલમ સામે બિનપાયાદાર આક્ષેપો કરવાની અણછાજતી રીતને તેમણે પડકારી છે ને વેપારીઓને ચેતવા, જાગૃત થવા અને પોતાનાં હિત અને સંરક્ષણ અર્થે કટિબદ્ધ થવા હાકલ કરી છે. શ્રી પ્રાણલાલભાઇના આ મનનીય

વિચારો, હજી પણ આપણા મનમાં નહીં વસે તો પોતાના અહિત માટે વેપારી વર્ગ જ જવાબદાર ગણાશે એ નિશ્ચિત છે.

સ્વ. શ્રી ચૂનીલાલભાઈ અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ દેના બેંકના સંસ્થાપકો છે. બેંકિંગ સિવાય વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમની કીર્તિ ને પ્રતિષ્ઠાની સુવાસ પ્રસરી છે. સ્વ. ચૂનીલાલભાઈનો સ્ટેમ્પનો શોખ તો ખૂબ જાણીતો છે. શ્રી પ્રાણલાલભાઈ માટે કોઈ વિદ્વાને એક પ્રસંગે કહ્યું હતું તે મને યાદ છે કે, 'તેઓશ્રી ઉદ્યોગપતિ કે વેપારી છે તે તો એક અકસ્માત માત્ર છે; મુખ્યત્વે તો તેઓશ્રી લલિતકલા, સાહિત્ય ને નાટકના અખંડ અભ્યાસી ને ઉપાસક છે.'

શ્રી પ્રાણલાલભાઈની સાલસતા, નિખાલસતા, વિચક્ષણતા અને દૂરંદેશી, મીઠાશભરી ભાષા પણ સાથે મક્કમતા વગેરે વિષે તો ખૂબ ખૂબ લખી શકાય. તેઓ એક સાચા મિત્ર છે અને કર્તવ્યપરાયણતા તો તેમનામાં ભારોભાર ભરી છે. પ્રાણલાલભાઈની, મીઠાશથી સામા માણસને મહાત કરવાની ખૂબી હરકોઈમાં આવે તો કેવું સારું? અવિરત પ્રવૃત્તિ પછી તેમણે નિવૃત્તિમય જીવન ગાળવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી છે, પણ મને તો લાગે છે કે એમના જેવી વિરલ વ્યક્તિઓ નિવૃત્તિમાં પણ પ્રવૃત્તિ આદર્યા જ કરશે. શ્રી પ્રાણલાલભાઈ એક અજબ વ્યક્તિત્વવાળા વેપારી આલમના અનોખા અને પીઢ અગ્રણી છે ને તેમને હાથે વેપારી આલમની જ નહીં પણ બહુજનસમાજની પણ સેવા થઈ છે. તેમના સંસ્કારી વ્યક્તિત્વનું દર્શન ધન્ય છે.

સાંસ્કૃતિક વિકાસના પુરસ્કર્તા

સર હરસિદ્ધભાઈ વિ. દિવેટિયા
ઉપકુલપતિ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી

વ્યાપાર અને સંસ્કાર, શ્રી અને સરસ્વતી એ બન્નેનો સુભગ સંયોગ શ્રી પ્રાણલાલભાઇના જીવનમાં થયો છે એ એમની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. વિત્ત અને વિદ્વત્તા વચ્ચેનું અંતર એમના માનસમાં ઘણું ઓછું છે. બેંકિંગ, વીમો, સ્વદેશીઆનાવટને ઉત્તેજન વગેરે ક્ષેત્રોમાં એમણે બેંકિંગ એસોસિયેશન, દેના બેંક મેગેઝીન, સ્વદેશી લીગ અને બીજી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી પોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવ વડે તેમનું સફળતાપૂર્વક સંચાલન કર્યું છે. પોતાની દોરવણી તળે કાર્ય કરનારા અમલદારો તથા કારકુનો તરફ સમભાવ અને સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેમને ઉત્સાહપૂર્વક પ્રેરણા આપી છે. ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બરના પ્રમુખ તરીકે પણ એમણે કુશળતાપૂર્વક કાર્ય કરી વ્યાપારી જગત તેમ જ સરકારમા પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી છે.

સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા

આ બધી સિદ્ધિઓ મુંબઈ જેવા શહેરમાં મહત્ત્વની ગણાય, પરંતુ

એમનું વ્યાપારી જીવન આર્થિક ક્ષેત્રમાં જ સંકુચિત થઇ ગયું નથી. મને તો એમ લાગ્યું છે કે પ્રાણુલાલભાઈનું મન જેટલું ધંધામાં છે તેના કરતાં પણ, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં વધારે આકર્ષાય છે. એમના પિતા તરફથી વારસામાં મળેલા સંસ્કૃતના અભ્યાસનો પ્રેમ એમણે વાંચન અને ચિંતનથી વિકસાવ્યો છે, અને તેને લીધે ગુજરાતી સાહિત્યની વિવિધ શાખાઓમાં પણ તે પ્રસરેલો છે. આ ગ્રન્થમાં પ્રગટ થયેલા એમના લેખો આ હકીકતનું સબળ રીતે સમર્થન કરે છે. વ્યાપારની અનેક કડાકૂટભરેલી પ્રવૃત્તિઓમાંથી વાંચન અને મનનનો સમય કાઢવાથી જ આ સિદ્ધિ મેળવી શકાય છે. અને સાહિત્યના ઊંડા પ્રેમ વિના કોઈ પણ મોટા વ્યાપારીને માટે આવી રીતે સમય કાઢવો એ ઘણું કઠિન છે. એમાં સાધનસંપત્તિ, શક્તિ અને વૃત્તિ એ સર્વેની જરૂર રહે છે. એ સર્વે એમનામાં છે એ એમનું તેમ જ આપણી જાહેર જનતાનું સદ્‌ભાગ્ય છે.

ગુજરાતી નાટ્યસંસ્થાઓ અને તેમના પુનરુદ્ધાર માટે એમની કેટલી ઉત્કંઠા છે તે તો આપણે સર્વે જાણીએ છીએ. ગુજરાતી નાટ્યશતાબ્દી મહોત્સવ પ્રસંગે મુબઇમાં આપણી નાટ્યકળાને ઉન્નત બનાવવા માટે એક કાયમી સંસ્થા સ્થાપવા એમ પ્રાણુલાલભાઈનો તથા કેટલાક મિત્રોનો વિચાર થયો. પ્રાણુલાલભાઈએ તેને ઉત્સાહથી આગળ ધપાવ્યો. શતાબ્દી માટેના ફંડમાંથી ખર્ચ બાદ જતાં વધેલી રકમમાં એમણે પોતે તથા બીજા મિત્રોએ આર્થિક ઉમેરો કરી નાટ્ય મંડળની સ્થાપના કરી. પ્રાણુલાલભાઈએ પોતાની બેંકના મકાનમાં જ મંડળની વ્યવસ્થાકચેરી રાખી અને તે ઉપરાંત પ્રમુખ તરીકે અનેક રીતે તેને માર્ગદર્શન આપ્યું. ઊગતા સાક્ષરો અને લેખકોને એમણે વારંવાર મદદ આપી છે. પુષ્કળ પ્રવૃત્તિમય ધંધાર્થી જીવનમાંથી વખત કાઢીને વાંચન અને લેખન એમણે ચાલુ રાખ્યું છે. આ બધાનું મૂળ કારણ તો એમનો આપણા સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટેનો ધગશથી ભરેલો રસ એ જ હોઈ શકે.

ગુજરાતી શ્રીમંતો પૈસો કમાઈ જાણે છે પણ આવા ઘણા શ્રીમંતો પૈસો સારી રીતે ખરચી પણ જાણે છે, એ પ્રાણુલાલભાઈ અને એમના

જેવા પુરુષોએ બતાવી આપ્યું છે. આવા પરોપકારી ગુણ ઉપર ગુજરાતનું ગૌરવ ટકી રહ્યું છે. મધ્યમમાર્ગી ગુજરાત આર્થિક તેમ જ સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં સમતોલન સાચવી શકે છે. આપણી શાંતિપ્રિય અને સહિષ્ણુતાપ્રિય પ્રજા ઉગ્ર આંદોલન કરવા કરતાં નમ્રપણે સંગીન સેવામાં વધારે માને છે તથા સાર્વજનિક સેવામાં વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ સાચવે છે. પ્રાણલાલભાઈ આવા એક નમ્ર, વિવેકી અને સૌજન્યથી ભરેલા કાર્યકર છે. એમનાં પત્ની સૌ. જયાબહેન પણ એવી જ સાંસ્કારિક વૃત્તિથી પ્રેરાયેલાં છે. અને મુંબઈના ગુજરાતી સ્ત્રીસમાજના સેવાક્ષેત્રમાં રસપૂર્વક કાર્ય કરે છે.

પ્રાણલાલભાઈ જે સામાજિક સેવાઓ આપી રહ્યા છે તે હજી અનેક વરસો સુધી આપ્યે જાય અને ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા વધારે એ આપણી શુભેચ્છા.

નિરંતર પ્રવૃત્તિશીલ

દીવાનબહાદુર શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

પ્રાણલાલભાઈના પિતાશ્રીના વખતથી મારે ને એમના કુટુંબને સંબંધ. સ્વ. દેવકરણભાઈ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ રોડ પરની મહાજનવાડીમાંની ગીતાપાઠશાળામાં હમેશાં જતા અને હું પણ ત્યાં જનારાંમાંનો એક હતો; એટલે અમને એકબીજાના પરિચયમાં આવવાનો પ્રસંગ મળતો. પોતે બહુ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા.

પ્રાણલાલભાઈએ પુખ્ત વયે પિતાનો વ્યવસાય સંભાળી લીધો, તે તો બરાબર હતુ; પણ એમને એટલાથી સંતોષ થયો નહિ. એને કેમ વિકસાવવો તેની કાળજી એમને રહ્યા કરતી. કોટના ધંધાદારી લત્તામાં દેવકરણ નાનજી બિલ્ડીંગ એમના વપરાશ માટે તૈયાર હતુ, એટલે એમને વિચાર સૂઝયો કે જેમ બીજી અંગ્રેજ સંસ્થાએ બેંકો કાઢી હજારો રૂપિયાનો નફો કરી તે નફો પરદેશ લઈ જાય છે, તો તેમને ઘોરણે એક સદ્ધર બેંક કાઢી તેનો નફો દેશમાં જ રહે, એમ કેમ ન કરું ? એમણે તેમ કર્યું અને આજે જગજાહેર દેના બેંક કાઢી; કાઢી એટલુ જ નહિ, તેને વિકસાવી, વિસ્તારી; એટલે કે

દીવાનબહાદુર ઝવેરી

ખુદ મુંબઈ શહેરમાં ને ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને મહારાષ્ટ્રમાં તેની શાખાઓ ખોલી. એ શાખાઓની સંખ્યા લગભગ સાઠની થવા જાય છે. દિલ્હી ને કલકત્તામાં પણ દેના બૅંક ખરી. સાથે સાથે દાગીના, કીમતી દસ્તાવેજો વગેરે રાખવાનાં ખાનાં Safety Vaults પણ ખરાં. એમાં એમને મદદ માટે વિશ્વાસુ માણસ જોઈએ. તે પણ ભાઈ પ્રવીણચંદ્ર વ. ગાંધી જેવા એમના પાસેના સગા–એમના ભાણેજ જ. આ બધી એ દિશામાંની પ્રવૃત્તિ જોઈ અને શાખા પછી શાખા ખૂલતી જોઈ મને ફિકર થઈ કે આ બધી શાખાઓ પર પોતે જાતે જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપી શકશે નહીં. અને એ સાહસમાં–એ મારા મત પ્રમાણે સાહસ જ હતું–ઘણું જોખમ રહેલું હતું, કારણ શાખાઓના કામકાજ સંબંધે વિશ્વાસ તો અંતે પારકાઓ પર જ રાખવાનો. આ મારો અભિપ્રાય એમને દર્શાવતાં એક દહાડો પોતે મને કોટની બૅંકની ઓફિસમાં લઈ ગયા, અને શાખાઓ તરફથી જે કાગળો, આવકજાવકના હિસાબો, પ્રમાણપત્રો, ફાઈલો વગેરે આવતાં ને તપાસાતાં તે બતાવ્યું ને મારી ખાતરી થઈ કે કામકાજ તો બરાબર ચાલે છે.

પણ એમના જેવા વેપારીને એક જ ધંધો કરવાથી સંતોષ કેમ થાય? એમણે વીમા પર ધ્યાન દોડાવ્યું અને વીમા કંપની કાઢી. અને તે ક્ષેત્રમાં પણ તેમની પૂર પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે.

પ્રાણલાલભાઈ મારી જ જ્ઞાતિ–મોઢ વાણિયા–નું ભૂષણ છે. અને પોતાના હાથ તળેનાં ખાતાંઓમાં નોકરી રાખતાં, હમેશાં મોઢ બંધુઓને ઉત્તેજન આપ્યા કરે છે.

વેપારધંધો એ એમના જીવનની એક બાજુ; બીજી બાજુ, સાહિત્યક્ષેત્ર. એ ક્ષેત્રમાં એમણે બહુ કામ કર્યું છે, અને એની અનેક દિશાઓના વિકાસ માટે તન, મન ને ધનથી મદદ અને સહકાર આપ્યે જ જાય છે. વેપાર-ક્ષેત્રમાં ટોચે ચડી, મુંબઈના હિન્દી વેપારી મંડળના પ્રમુખ ચૂંટાયેલા. એ મંડળમાં વ્યાખ્યાન આપતા તેમાંયે સાહિત્યનો ઊંડો ઊંડો ધ્વનિ ખરો. ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના એ પ્રાણ અને આત્મા. એમનો સમભાવ,

સહકાર હોય નહિ ને ભાઈ મધુકર રાંદેરિયા એ મંડળ અસ્તિત્વમાં લાવી શકે નહિ. આ સિવાય મુંબઇ યુનિવર્સિટીની સેનેટના પોતે સભ્ય છે. સાંપણ જરૂર પડે ભાષણ આપી માર્ગદર્શન કરે છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે સાહિત્ય સંબંધે કાંઈ ને કાંઈ વિચારતા જ હોય ને મુંબઈબહાર રાજકોટ, પોરબંદર વગેરે જગાએ તેનો લાભ આપતા જ હોય.

પ્રાણુલાલભાઈ સ્વદેશીભક્ત છે. સ્વદેશી કાપડનો સફેદ લાંબો ડગલો ને સફેદ ટોપી એ એમનો હંમેશનો પોશાક.

ઈશ્વરે એમને સહચારિણી પણ એમના લાયકની જ આપી છે. સૌ. જયાવતી (મારે મન જયા) બહેન.-શ્રી કોટ હિંદુ સ્ત્રી મંડળનાં પ્રમુખ તરીકે આજે કેટલાંયે વર્ષ થયાં, એમનાં નંણદ અને બીજી બહેનોને સાથમાં રાખી સ્ત્રીસમાજના સુધારા માટે કેવું ઉમદા કામ કરી રહ્યાં છે, તે જાત માહિતીથી હું જાણું છું, કારણ કોઈ કોઈ વખત એમના સમારંભોના પ્રમુખપદ માટે એઓ મને લઈ જાય છે. કામ કરતાં થાકતાં નથી. સાથે સાથે ધર્મિષ્ઠ બહુ છે. કાંદાવાડીમાં રાધાકૃષ્ણના મંદિરમાં દર્શન કરવા આવે ત્યારે મને મળ્યા વગર જાય નહિ. પોતે સુંદર લેખો, નાટિકાઓ ને કવિતાઓ પણ લખે છે.

એ દંપતી ઘણું જીવો, અને સમાજ અને સાહિત્યની સેવા કરતાં રહો એવી શુભેચ્છા અને શુભાશીર્વાદ.

સમારંભ યોજ્યો હતો, અને હિન્દી વહાણવટાના ક્ષેત્રમાં શ્રી. વાલચં
અનુપમ સેવાઓને માનાંજાલ અર્પવાનો મારો હેતુ હોઈ, એ પ્રસંગે સ
વલ્લભભાઈ અધ્યક્ષસ્થાન સ્વીકારે અને પ્રવચન કરે એવી મારી
ઈચ્છા હતી. તેઓશ્રી ત્યારે બારડોલી હતા. પરંતુ દેશના વહાણવટા
નોંધપાત્ર કાર્ય કરનાર શ્રી. વાલચંદનું સન્માન થઈ રહ્યું છે એ વિ
તેઓ પ્રસન્ન થયા અને જરાય સંકોચ વિના એમણે સંમતિ આપી
બારડોલીથી મુંબઈ તથા મુંબઈથી બારડોલી પાછા ફરતાં આગગાડીમાં
રાત વિતાવવી પડે એમ હતું છતાં તેઓશ્રી એ પરિશ્રમ વેઠી મુંબઈ પધ

એ પ્રસંગે એમણે જે પ્રવચન કર્યું હતું તે પરથી દેશને માટે એ
કેવો અગાધ પ્રેમ હતો તે વ્યક્ત થાય છે. એમના કેટલાક શબ્દો તો સ
ભવિષ્યવાણી જેવા જ હતા. તેઓશ્રીએ કહ્યું હતું:

'રાષ્ટ્રીય વહાણવટા અંગેની મારી ઊંડી લાગણીઓ વિશે શ્રી. પ્રાણલાલે પોત
પ્રવચનમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આજની દુનિયામાં, કોઈ પણ દેશ, એને પોતીકું સ્વ
બંદર ન હોય તો, સ્વતંત્ર દેશ તરીકે પોતાનું અસ્તિત્વ કે વેપાર ચલાવી શકે ન
આપણા દેશની ત્રણ બાજુએ દરિયાનાં પાણી છે. એની ચોથી બાજુએ પર્વતોની
છે. આપણો દેશ આમ એક બાજુ સિવાય બધી બાજુએ દરિયાથી વીંટળાયેલો છે
હકીકત હોવા છતાં, આપણા પોતાના કહી શકીએ એવા એક નાનકડા ખૂણા પર, ક
પરના જમીનના એક નાનકડા પટા પર પણ આપણે દાવો ન કરી શકીએ એવી માનવ
કરનારી સ્થિતિ આપણે કેમ સહન કરી લઈએ?

આપણા આ દરિયાને તેઓ હિન્દી મહાસાગરને નામે ઓળખાવે છે. પરંતુ
મહાસાગર હિન્દી નથી, કારણ એના પર હિન્દની માલિકી નથી! હકીકત એ છે
આપણી ભૂમિની માફક આપણા દરિયા પણ આપણે પરદેશીને ત્યાં ગીરો મૂક્યા
આ વિશાળ ભૂમિમાંનું કે આ વિપુલ દરિયાઓમાંનું કશું જ આપણું નથી. આ દરિ
પરનું આપણું વર્ચસ્ પાછું મેળવવાની લડતના મહાન ઇતિહાસનો તમારે પરિ
મેળવવો હોય તો સિંધિયા કંપનીના ઇતિહાસ પર નજર માત્ર કરવી પૂરતી છે. હિ
સ્વતંત્ર દેશ હોત તો સિંધિયા કંપનીના પ્રમુખે, લૉર્ડ ઈન્ચકેપને તો આ પૂર્વે ક્યારને
પોતાના નાનકડા ગજવામાં મૂકી દીધો હોત! એ આપણી તાકાત છે; એ માટે આપ
પૂરતી હિંમત છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણે આપણી સ્વતંત્રતા ગુમાવી છે

હકીકતમાં, હિન્દ જે ઘડીએ જરાક સરખી સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા કરે તે જ ઘડીએ બ્રિટિશરો જબરજસ્ત સંરક્ષણની માગણી કરવાના. વામને ઘેટા સામે સંરક્ષણની જરૂર લાગે અથવા રાક્ષસને કોઈ વામન સામે સંરક્ષણની જરૂર લાગે તો તે આના કરતાં વધુ મૂર્ખાઈભર્યું ન ગણાય.

બ્રિટનને ગર્વ છે, કારણ બ્રિટન તો દરિયાની રાણી છે! એનો કોઈ કવિ ગાઈ ગયો છે કે Britannia rules the waves–બ્રિટાનિયાનું દરિયાનાં મોજાં પર રાજ ચાલે છે. હા, દરિયાનાં ખુદ પાણી પર બ્રિટનનો અંકુશ છે. આપણો ઇતિહાસ તો લંકાના રાવણના જમાનાથી પોકારીને કહે છે કે માણસનું પતન થવાનું હોય ત્યારે એનું ગર્વખંડન થાય જ છે. હિન્દ આજે ઇંગ્લૅંડના ગર્વને પડકાર કરે છે. પરમાત્મા ગર્વિષ્ઠ માણસોને હમેશ એમ સાથે સ્થાને પહોંચાડે જ છે.

આજે દુનિયા આપત્તિઓનાં મોજાં પર અથડાય છે. ક્યારે એ અતલ તળિયે જઈને પડશે તે કોણ કહી શકે એમ છે! આજે દુનિયા પર્વતની ટોચ પર લટકી રહી છે. ક્યારે એ ત્યાંથી તૂટી પડશે અને ખીણના પથરાળ તળિયે ભુક્કા થઈને ભાંગી પડશે તે કોણ કહી શકે એમ છે! આ લડાઈનું પરિણામ શું આવશે તેનું ભાવી ચોક્કસ રીતે કોઈ ભાખી શકે એમ નથી.

હિન્દ પાસે લડાઇના હથિયાર નથી, ને કોઈ સાથે લડવાનો હિન્દનો ઇરાદો નથી. અમને તો અમારું જે હતું તે પાછું જોઈએ છે. હિન્દનો દરેક માણસ વિશ્વબંધુત્વમાં માને છે. હિન્દીઓ કોઈ પર આક્રમણ કરવા માગતા નથી, પરંતુ પોતાના ઘરનું રક્ષણ તો એમણે જરૂર કરવું જોઈએ. અમે હિન્દીઓ જો અમારાં પોતાનાં વેપાર અને વાણિજ્યનું અને પોતાના રાષ્ટ્રીય વહાણવટાનુ રક્ષણ પણ ન કરી શકીએ તો આ ભૂમિમાં અમે જીવવાને લાયક નથી.

અમે બોલીને બગાડતા નથી, પણ અમે ભૂતકાળને ભૂલી તો નહીં જ જઈએ. જો એ ભૂલી જઈએ તો અમારું સાચું સ્થાન દરિયાને તળિયે હોય. આપઘાત સિવાય બીજા કશાને લાયક અમે ન રહીએ. દુનિયામાં અમારી આસપાસ શું ચાલી રહ્યું છે તે હવે વધુ સમય મૂગામૂગા જોયા કરવાનું અમારાથી નહીં બને. જે ઊંડા જખમ પોતાને પડ્યા છે, ને જે એને મૃત્યુ તરફ ધકેલી રહ્યા છે તેને હિન્દ કેમ ભૂલી શકે? દુનિયાના દરિયામાં પોતાનું વાજબી સ્થાન મેળવવાનો હિન્દનો નિર્ધાર છે અને એ સ્થાન માટે લડી લેવા પણ હિન્દ તૈયાર છે.

અહીં ભેગા થયેલા આપ સૌ, મુંબઈના નાગરિકો અને વ્યાપારના મહારથીઓ, તમે આ શહેરનું નાક છો, અને તમે સૌ શ્રી. વાલચંદને અભિનંદન આપવા અત્રે ભેગા થયા છો. આ દેશમાં આવા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય વહાણવટાની તાત્કાલિક જરૂરત તમને સૌને જણાઈ છે.

જમાનાની ચાલ સમજનારાઓ માટે, હિન્દનો કબ્જો છોડીને વેળાસર ચાલી જવાનો આનાથી વધુ સારો સમય નહીં આવે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. એ પગલું હમણાં જ ભરવું એ ખરેખર તો એમના જ લાભમાં છે. આ બાબતમાં આપણો માર્ગ હમણાંથી જ ખુલ્લો રાખવો એમાં જ એમનું હિત છે. એમ નહીં થાય તો, જે અમારું પોતાનું છે તે પાછું મેળવવાના રસ્તા લેતાં અમને આવડે છે એમાં શક નથી.' (ખૂબ તાળીઓ)

મહાત્મા ગાંધીજીએ અને સરદાર વલ્લભભાઈએ પોતાની વ્યવહારુ અને વાસ્તવવાદી દૃષ્ટિથી તથા માયાળુ રીતભાતથી, વેપારી કોમને, મહત્ત્વની વેપારી સંસ્થાઓને અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓને કોંગ્રેસ પ્રત્યે આકર્ષી હતી અને રાષ્ટ્રના હિતાર્થે તેમની પાસે કામ લીધું હતું. ૧૯૪૪માં, હું પ્રથમ વાર હિન્દી વેપારી મંડળનો પ્રમુખ હતો, ત્યારે આપણા કોંગ્રેસ નેતાઓ કારાગારમાં હતા. એ મંડળની ત્રૈમાસિક અને બીજી સભાઓમાં મારાં વ્યાખ્યાનોનો સૂર ઘણો રાષ્ટ્રવાદી હતો. વિદેશી સરકારનાં કાર્યો અને એની નીતિની ઉગ્ર ટીકા કરવાનો તથા વિરોધ કરવાનો મને પ્રસંગ આવતો. મારા થોડાક મિત્રો મજાકમાં મને કહેતા કે, 'રાજકર્તાઓ સામે આવું ઉઘાડે છોગે બોલીબોલીને, સરનો ઇલકાબ મેળવવાની કોઈ પણ તક જો હોય તો તેને તમે પૂરેપૂરી ખોઈ નાખી છે!' મને 'સર' બનવાની કદી આકાંક્ષા થઈ નહોતી અને એ માટે મેં કદી પ્રયત્ન કર્યા નહોતા એટલે એમની વાતથી મને રમૂજ મળતી. પરંતુ મને જાણવા મળ્યું કે મહાત્મા ગાંધી કે જેઓ યરવડા જેલમાં હતા અને સરદાર વલ્લભભાઈ જેઓ અહમદનગર જેલમાં બીજા નેતાઓ સાથે હતા, તેમને બેઉને મારાં પ્રવચનોથી ખૂબ આનંદ થયો છે, ત્યારે એ વાતનો મને પણ ખૂબ સંતોષ થયો. હિન્દી વેપારી મંડળનું માનદ સભ્યપદ સ્વીકારીને મહાત્મા ગાંધીએ એનું ગૌરવ કર્યું હતું અને સરદાર વલ્લભભાઈ પણ એ સંસ્થાના માનનીય શુભેચ્છક હતા. ૧૯૩૯માં ચર્ચગેટ સ્ટેશનની સામે, મંડળના સુંદર મકાનનું સરદારશ્રીને વરદ હસ્તે જ ઉદ્ઘાટન થયું હતું. આમ છતાં મંડળની ચૂંટણીઓ અને એના કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની એમણે ના પાડી હતી, પરંતુ હિન્દી વેપારી મંડળ રાષ્ટ્રભાવનાથી પ્રેરાયેલી સંસ્થા હોઈ, સરદારશ્રીનાં મમત્વ તથા આશીર્વાદની એ હમેશ અધિકારી બની છે.

વજ્ર અને કુસુમ શા

સરદારશ્રી, પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ કરતાં રાજકારણને ક્ષેત્રે ઘણા જૂના કાર્યકર છે એ તો જાણીતું છે, પણ મહાત્મા ગાંધીએ એવી ઈચ્છા અને નિર્ણય વ્યક્ત કર્યાં કે પંડિત જવાહરલાલ પોતાના રાજકીય વારસ બને ત્યારે સરદારશ્રીએ તેમાં જરાય આનાકાની વિના સંમતિ આપી અને પોતાના જીવનના અંતિમ દિવસો સુધી, પંડિત નહેરુને પડખે રહીને, અત્યંત નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કર્યું. દેશ પ્રત્યેની ભક્તિનું, વફાદારીનું ને દૃઢતાનું એ એક ઉજ્જવલ અને ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટાંત હતું. વિદેશી સત્તાની ધૂંસરી સામે અજેય સંકલ્પ-શક્તિના, હિંમતના અને કાર્યપરાયણતાના અપ્રતિમ યોદ્ધા તરીકે જાણીતા સરદારશ્રી, મુત્સદ્દીપણું, વિવેકબુદ્ધિ, અદલ ઈન્સાફ, દૂરંદેશી અને ધીરજ જેવા, એક શક્તિશાળી અને સફળ વહીવટકર્તાના સર્વ ગુણોથી વિભૂષિત હતા. નાણાંની બાબતમાં જ નહીં પરંતુ અધિકાર અને આશ્રયદાનની બાબતમાં પણ એમની ઉચ્ચ પ્રામાણિકતા સૌનાં આદર અને પ્રશંસા માગી લેતી. પોતાના વિરોધીઓ અને એક કાળે જેઓ શત્રુઓ હતા તેઓના સાચા કાર્યનો તેઓ હમેશ સ્વીકાર કરતા અને તે કદી ભૂલતા નહીં. આ સદ્ગુણથી તેઓ 'નરોત્તમ'ની કોટિમાં આવી જતા. ઉપરથી નઠોર, કઠોર અને ખડક જેવા દૃઢ દેખાતા સરદાર વલ્લભભાઈનુ હૃદય સોના જેવું હતું અને એમનું વ્યક્તિત્વ સંસ્કૃત મહાકવિ ભવભૂતિની એક પંક્તિમાં વર્ણવાયુ છે -તેવું જ હતું: वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

રાષ્ટ્રના વિશ્વકર્મા

ફરજ, સિદ્ધાંતો અને પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં તેઓ પોલાદ જેવા મજબૂત હતા, છતાં માનવીઓ સાથેના સંબંધમાં તેમનું હૃદય ગુલાબની પાંદડીઓ જેવી કોમળતા દર્શાવતું. તેઓશ્રી ઉદારચિત્ત રાજનેતા હતા, શિસ્તબદ્ધ અનુયાયી હતા, માયાળુ મિત્ર હતા અને નિર્ભય છતાં દાનાદિલ શત્રુ હતા. તેઓ શબ્દોના આડંબરમાં નહીં પરંતુ કર્તવ્યમાં માનતા. તેઓ તો વિશ્વકર્મા હતા, અને નક્કર ભૂમિ પર દૃઢતાથી ચરણો ટેકવીને તેમણે રાષ્ટ્રનુ ઘડતર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો

હતો. એમણે હિન્દને સ્વતંત્ર કરવાના યજ્ઞમાં ભાગ લીધો અને હિન્દને સ્વતંત્રતા મળી ત્યારે તેને સંગઠિત બનાવવા અને એ સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખે એવું એને શક્તિશાળી બનાવવા ભગીરથ જહેમત ઉઠાવી. એમનો અંતકાળ નજીક છે એવી તબીબોએ એમને ચેતવણી આપી હતી, છતાં અવિરતપણે એ તો કાર્ય કર્યે જ જતા, કારણ આપણા સ્વાતંત્ર્યને દૃઢ કરવાનો એમનો મનસૂબો હતો. આપણા દેશનો મુક્તિઇતિહાસ લખાશે ત્યારે, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નામ, મહાત્મા ગાંધી, લોકમાન્ય તિલક, પં. મોતીલાલ નહેરુ અને દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસનાં શુભ નામોની સાથેસાથે જ દેશની યશગાથામાં સુવર્ણાક્ષરે લખાશે ને સદૈવ ચમકતું રહેશે.

સં સ્મ ર ણો

★ શાળાજીવન

સૌજન્યમૂર્તિ ભાઈશ્રી પ્રાણલાલભાઈ

કવિ નાટ્યકાર શ્રી મૂળશંકર હરિનંદ મૂલાણી

'દેના જ્યોતિ'ના ડિસેંબર ૧૯૫૫, પુસ્તક ૨, અંક ૩ ને ૧૩ મે પાને શ્રીયુત શેઠ પ્રાણલાલભાઈને શુભ હસ્તે લખાયેલાં એમના પિતાશ્રી વિશેનાં પુનિત સ્મરણો વાંચતાં, "સત્ય વચન અને સત્ય કર્મ"ના જીવંત પ્રતીકશા પૂજ્ય સ્વ. દેવકરણ નાનજીની છબી જોઈ અનેક સ્મરણો તાજાં થઈ આવ્યાં.

આ પરમ પવિત્ર વૈષ્ણવ કુટુમ્બના એ વડીલશ્રી સાથેનો અમારો સંપર્ક બહુ જૂનો–પ્રેમ વાત્સલ્યથી ભરેલો–તે યાદ આવી જતાં કંઈ કંઈ ઊર્મિ હૃદયમાં જાગૃત થઈ આવી. મારા શ્વસુર પ્રજારામ ભટ, કુંડલા (સૌરાષ્ટ્ર) ના વતની, પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણ, એક આદર્શ વૈષ્ણવ હતા અને એ જમાનાના સંસ્કાર પ્રમાણે આગગાડીમા પ્રવાસ કરતા તો નિર્જળ ઉપવાસ ખેંચી કાઢતા.

કવિશ્રી મૂલાણી

મુરબ્બી શ્રી દેવકરણ નાનજીનો એમના પ્રત્યે પૂજ્ય આદરયુક્ત આત્મીય ભાવ,

એટલે જ્યારે મુંબઈ આવવાનું થાય ત્યારે દીકરીનું ઘર છોડી શેઠને ત્યાં જ ઊતરતા. દીકરીને ઘેર જમાય નહિ અને બીજા બ્રાહ્મણના હાથની રસોઇ પણ ખપે નહિ, એટલે એમની રસોઇ માટે દીકરીને ક્યારેક શેઠને ઘેર જવું પડતું. પણ એ સ્થિતિ કંઇ લાંબો વખત ચાલે નહિ અને પોતાને ભૂખ ઘણી વહેલી લાગે, એટલે એ સગવડ ખાતર દીકરીને ઘેર ન જમવાની ટેક બાજુ મૂકી અમારે ત્યાં જમવા આવતા, અને વહેલા જમીને પછી મંદિરે જતા. નાટકોના રિહર્સલ (રિયાઝ)નું કામ એ વખતે મારા હાથમાં હતું. એટલે એ જમે ૯ વાગે ને હું જમું ૧ વાગે, એમ બન્નેને ગરમ રસોઇ પીરસવાની બેવડી જવાબદારી એમની દીકરી પર આવી પડતી, જે તે કુશળતાથી સંભાળતી. પણ ખાસ પ્રસંગે, જેમકે પારાયણ બેઠું હોય ત્યારે તો, એમની તબિયતની ખાસ કાળજી રાખવી પડતી; અને પૂર્ણાહુતિને દિવસે અમે બધાં જ શેઠની ભાવભીની મહેમાનગતિ માણતાં.

આમ આ સંસ્કારી, શ્રીમંત, પરમવૈષ્ણવ કુટુમ્બનો મારો પરિચય શ્રીમાન દેવકરણ નાનજીના વખતથી શરૂ થયેલો તે આજે પચાસસાઠ વર્ષે પણ એમની બીજી પેઢીને શોભાવતા, હવે વયોવૃદ્ધ થઇ મુરબ્બીપદે વિરાજતા એમના સુશીલ અને સંયમી સ્નેહાર્દ્ર પુત્ર શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઇ સાથે ગૅલોને એવો દૃઢ સ્નેહસાંકળે પરોવાયેલો પરસ્પર હૃદયને બાંધી રહ્યો છે.

કોણે કહ્યું પ્રીતિતંતુ કાળથી જ ઘસાય છે?
વ્હેતાં કાળ અરે, એ તો અતિ સુદૃઢ થાય છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં જ શ્રી પ્રાણલાલભાઇએ પિતાની 'સત્યવાદી' તરીકે મોટા અમલદારોમાં જામેલી પ્રતિષ્ઠાની ઝાંખી એક કુશળ કારીગરની કુમાશભરી પીંછીથી આલેખી બતાવી છે. પુત્ર પ્રત્યેની સ્વાભાવિક મમતા, અને ઠપકો આપવાને બદલે એ પુત્રમાં રહેલી નૈસર્ગિક શક્તિને બહાર લાવી તેનો વિકાસ સાધવાની વૃત્તિ—એ એમનામાં રહેલી વ્યાપારી દીર્ઘદૃષ્ટિ, ન્યાયબુદ્ધિ, અને પુરુષપરીક્ષણશક્તિનું નાનું સરખું પણ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. સ્વ. સાક્ષરવર્ય શ્રી ગોવર્ધનરામભાઇએ વિદ્યાચતુરના હાથમાં રાજકુંવર મણિરાજનો અભ્યાસભાર મૂકતાં રાજાના મુખમાં શબ્દો મૂક્યા છે કે

'રાજાનું કર્તવ્ય પુરુષપરીક્ષા છે.' જેના હાથમાં રાજ્યની દોર છે તેનામાં માણસ પારખવાની અદ્‌ભુતશક્તિ આવશ્યક છે. જેની પાસેથી ધાર્યું કામ સારી રીતે લઈ શકાય, અને જેનાં કામ પર અચૂક શ્રદ્ધા મૂકી શકાય એવા માણસોને પસંદ કરીને જેમ રાજા નિર્ભય અને સ્વસ્થચિત્ત બને છે, તેમ જ મોટી વ્યાપારી પેઢી ચલાવનારા લક્ષાધિપતિઓ પણ એવા ભરોસાપાત્ર કુશળ સેવકોને રાખીને જ પોતાનું નાવ સલામત રાખે છે. દુનિયાના મોટા વ્યાપારીઓની હરોળમાં મૂકી શકાય તેવા આ એક લક્ષ્ણુની પિતામાં ઝાંખી કરાવીને શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈએ પરોક્ષ રીતે એ પણ બતાવ્યું છે કે એવા કુશળ અને વત્સલ પિતાને હાથે પોતાના બાળપણથી જ વિરલ સંસ્કારબીજ રોપાયાં હતાં. પુત્રનાં લક્ષણ પારણાંમાંથી. તેમ શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈના બાલજીવનનાં સ્મરણો પણ રસપ્રદ છે.

જેમ પિતાએ એમના બાળપણમાં ઉચ્ચ આદર્શનાં બીજ જોયાં અને પોષ્યાં, તેમ જ એમના શિક્ષકોએ પણ એમનામાં રહેલી નૈસર્ગિક શક્તિને પિછાણી, અને એ શક્તિનો પૂર્ણ વિકાસ કેમ થાય તેની મમતાભરી કાળજી બતાવી તેનું રસપ્રદ વર્ણન 'દેના જ્યોતિ'ના ૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરી અંકમાં શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈએ જ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં અંગ્રેજી વિભાગમાં કર્યું છે. તેમાં ચોકસીમાસ્તરે આપેલ શિસ્તનો પાઠ તો ખૂબ રમૂજ આપે તેવો છે; પણ શેઠનામાસ્તરે પોતાના પ્રિય શિષ્યને પુસ્તકોની ભેટ આપતાં લખેલી નોંધ ખૂબ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે : "The undersigned has great pleasure in awarding this book (Woodstock) as a prize to his most beloved pupil, Pranlal Devkaran Desai, who on the whole is perhaps without a rival in the whole Institution, and in stating that his progress was so highly creditable that the examiner thought fit to give him cent per cent marks in the History Paper.—M. A. Sethna, Esplanade High School. 14–7–1909."

આગળ ચાલતાં પ્રાણલાલભાઈ લખે છે કે પાવરીસાહેબ પાસેથી અંગ્રેજીનું જે જ્ઞાન મળ્યું તે ખરેખર ઊંચા પ્રકારનું હતું – જેનું કૉલેજમાં

પણ ભાગ્યે જ મળે છે. પાવરીસાહેબે એમને જે પુસ્તકની ભેટ આપી તે પુસ્તકનું નામ "Men Who Win" ઘણું સૂચક છે; અને તે પુસ્તકના વાંચને એમના જીવનમાં ઊંડી છાપ પાડી. તેમાં ઘણા મોટા માણસોનાં જીવનચરિત્ર અને એ મોટા કેમ થયા તેનું વર્ણન છે. તેમાંનું એક વાક્ય શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈએ પોતાના વ્યાપારીજીવનમાં આબાદ ઉતાર્યું હોય તેમ લાગે છે: "If men waited for opportunities to occur, they would perhaps never occur. We should create opportunities", અને શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈએ વ્યાપારઉદ્યોગકલાનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઝુકાવી જે સફળતા મેળવી છે તે આવાં સૂત્રોનાં વાંચનથી, અને આવી કેળવણીથી ઘડાયેલા આદર્શોથી સાધેલા જીવનવિકાસનો પરિપાક જ નથી તો બીજું શું છે?

એમની દેના બેંકનો વિકાસ જુઓ. એમણે જમાવેલી સદ્ધર પ્રતિષ્ઠા કોના અવિરત ધ્યાનને આભારી છે? મુંબઈના ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બરના પ્રમુખ તરીકેની એમની કાર્યવાહી જુઓ. એ પ્રમુખપદેથી આપેલાં માર્ગદર્શન અને સૂચનાઓને યાદ કરો. સૌરાષ્ટ્ર તેલ મિલ એસોસિયેશનને પ્રમુખપદેથી રાજકોટમાં ઉચ્ચારેલું એક જ વાક્ય તેમની ઉદારતા અને સમયસૂચકતા બતાવે છે: "વ્યાપારીઓ હવે કાળબળને ઓળખે અને હદ ઉપરાંત નફાખોરીનો મોહ મૂકી ભાવનિયમનમાં પ્રુગાવા પર અંકુશ રાખે." એમની સ્વદેશીની ભાવના જોવી હોય તો 'દેના જ્યોતિ'ના ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૫ના અંગ્રેજી વિભાગમાં એમનો 'The Spirit of Swadeshi' નો લેખ વાંચો. એમના જીવનના અનુભવમાંથી મોતી વીણી લેવાં હોય તો જુન ૧૯૫૫ ના 'દેના જ્યોતિ'માં તેમણે આપેલાં સૂત્રો વાંચો ને તેનું મનન કરો.

વ્યાપારઉદ્યોગની આટલી જંજાળમાંથી એમને વિદ્યા અને કલાની સાધના કરવાનો અવકાશ ક્યાંથી મળતો હશે તે એક આશ્ચર્ય જ છે. પણ ખરેખર એમનામાં લક્ષ્મી અને વિદ્યાનો ખૂબ સુરેખ સહકાર દેખાય છે. રંગભૂમિનું પુનરુત્થાન, ગુજરાતી રંગભૂમિની નાટ્યશતાબ્દીનો સમારંભ, ગુજરાતી નાટ્ય મંડળની સ્થાપના, અને 'ગુજરાતી નાટ્ય' જેવા માસિકનો

જન્મ અને સંચાલન, એ એમની પ્રેરણાશક્તિની જેવી તેવી સિદ્ધિ નથી. 'ગુજરાતી નાટ્ય'માં છપાયેલા એમના 'અધ:પાત' નાટકના બે પ્રવેશોમાં એમની નૈતિક દૃષ્ટિ અને કુટુમ્બ-ભાવનાનાં દર્શન થાય છે; એવી જ દૃષ્ટિ 'દેના જ્યોતિ'માં આ લેખકની નમ્ર કૃતિઓ નંદબત્રીસી, શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર, અને દેવકન્યાનાં દશ્યો પ્રકટ કરીને તેમણે બતાવી છે.

જે કુટુમ્બમાં મૂળપુરુષ આવા સંસ્કારી, ધર્મપ્રેમી અને નીતિમાં દૃઢ હોય છે, તેમના સંપર્કમાં આવનાર કુટુમ્બીઓ અને મિત્રો પણ એવાં જ સંસ્કારી થઈ જાય છે. આથી જ તો અ. સૌ. જયાવતીબહેને જુલાઈ ૧૯૫૫ ના 'દેના જ્યોતિ'માં 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः' જેવો લેખ આપ્યો છે, અને શેઠ ચૂનીલાલ દેવકરણ નાનજીએ સપ્ટેંબર ૧૯૫૫ના 'દેના જ્યોતિ'માં "Some Gems to Treasure" આપ્યાં છે.

આ બધું જરા વિસ્તારથી લખવાનો ઉદ્દેશ એક જ છે, કે શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈને જન્મથી જ કુટુમ્બના સારા સંસ્કાર મળ્યા. તેમનામાં રહેલી નૈસર્ગિક તેજસ્વિતાને પારખી તેને યોગ્ય ઉત્તેજન આપનારા પિતા અને ગુરુઓ મળ્યા અને એ ઉત્તેજનની દોરને ઝાલી આદર્શને ઉચ્ચ શિખરે પહોંચવાની પૂરેપૂરી તમન્ના એમણે પોતે બતાવી. શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈનું આપણને આકર્ષતું અને સૌને પ્રિય થઈ પડેલું વ્યક્તિત્વ મૂળમાં કેવાં મીઠાં જળથી સીંચાયું હતું તે બતાવવાનો નમ્ર પ્રયત્ન મેં અહીં કર્યો છે.

પણ સ્વપ્રયત્નથી આગળ વધેલો સજ્જન વિનય, વિવેક, વાત્સલ્ય, પ્રેમ, દયાને ભૂલતો નથી, એટલે એ બધા ગુણોથી વિભૂષિત પ્રાણલાલ-ભાઈનો-આપણને પરિચય થાય છે.

'દેના જ્યોતિ'ના એપ્રિલ ૧૯૫૬ ના અંકમાં દૈનિક સુવિચારમાં આપેલાં એકબે સૂત્રો અહીં ટાંકીશું તો યોગ્ય જ થશે.

૧: 'સમયને કેમ વાપરવો, કાર્યની કેમ વ્યવસ્થા કરવી, કેમ સાવધાનતા રાખવી ઈત્યાદિ પ્રવૃત્તિમાન માણસને સહજ રીતે સ્ફુરી આવે

છે'—અને આ સૂત્ર તો જાણે પ્રાણુલાલભાઈના વ્યાપારિક જીવનમાં વણાઈ ગયેલું લાગે છે।

૨ : 'સૌજન્ય અધિકારને શોભાવે છે, વાક્સંયમ શૌર્યને, શાંતિ જ્ઞાનને, વિનય અભ્યાસને, સત્પાત્રે ઉપયોગ ધનને, અક્રોધ તપને, ક્ષમા સમર્થને, નિષ્કપટતા ધર્મને અને શીલ સર્વે ગુણોને શોભાવે છે'—અને આ સર્વે ગુણોનો સમૂહ શ્રી પ્રાણુલાલભાઈના સૌજન્યને શોભાવે છે એમ કહીશું તો જરા પણ મર્યાદાનો અતિક્રમ નહીં થાય.

આવા પ્રિય સંસ્કારમૂર્તિ સ્નેહીનો પુનર્મેળાપ ૧૯૪૭માં થતાં મને અદ્‌ભુત આનંદ થયો. ૧૯૪૪ સુધી તો હું મારા મોટા પુત્ર હરિલાલ સાથે કાનપુરમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળતો હતો. ૧૯૪૫માં મારા નાના પુત્ર મણિલાલને ભાવનગરમાં નોકરી મળતાં હું દેશમાં આવ્યો. ૧૯૪૬ થી ૧૯૪૮ સુધીમાં ભાવનગર, અમદાવાદ, વડોદરા અને છેવટ મુંબઈની નાટ્ય-રસિક જનતાએ મારા માનસમારંભો યોજ્યા, તે અરસામાં મુંબઇમાં મૂળજી જેઠા માર્કેટના હનુમાન ગલીના દરવાજા પાસેના મારા ભાણેજ જયકૃષ્ણ હરિલાલ ભટ્ટને ઘરે હું રહેતો હતો. તે અરસામાં પ્રાણુલાલભાઈનો મને ફરી મેળાપ થયો. વર્ષો વહી ગયાં હોવા છતાં એઓ મને—અને મારાં નાટકોને—ભૂલ્યા નહોતા, અને ખૂબ આત્મીય ભાવથી અને ઉમળકાથી તેમણે મારું સ્વાગત કર્યું.

પ્રાણુલાલભાઈને સંગીતનો સારો શોખ છે અને હાર્મોનિયમ પણ બહુ સારી રીતે વગાડી શકે છે. મારાં નાટકોના તેઓ પ્રશંસક છે અને એમના જેવા મર્મગ્રાહી રસિક પ્રેક્ષકના અભિપ્રાયને હુ હમેશ મૂલ્યવાન ગણું છું. મારાં નાટકોનાં ગીતો એમને આજેય કંઠસ્થ છે અને એ ગીતો, જે રીતે, અસલ જે ઢાળમાં રંગમંચ પર ગવાતાં તે જ રીતે આજે અણિશુદ્ધ તેઓ ગાય છે એ જાણીને મને આનંદ અને સંતોષ થાય છે. પ્રાણુલાલભાઈએ જે પ્રગતિ સાધી છે તે જોતાં ક્ષણભર તો આશ્ચર્ય થાય છે કે એમને આ બધી સાધનાનો વખત ક્યારે મળ્યો હશે! અને છતાં એમના મોં ઉપર જે નમ્રતા અને વિવેકનું સૌમ્ય તેજ દેખાય છે, અને

કરુણાનાં ઝરણુ જે એની આંખમાં છલકાય છે તે જોતાં તો એમ જ લાગે છે કે ભારતના પૂજ્ય રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીનું પ્રિય નરસિંહ મહેતાનું પદ તેમણે વાસ્તવિક જીવનમાં અંશે અંશ ઉતાર્યું છે:

વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે પણ મન અભિમાન ન આણે રે.

×

આવા મિત્રોને અને આપ્તજનને પ્રિય એવા સૌજન્યમૂર્તિ શ્રી પ્રાણલાલભાઈના વિચારો આ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થાય છે એ ઘણા જ આનંદની વાત છે. એથી જનતાને એમની શક્તિ, વિચારશ્રેણી અને ઉદાર ચારિત્ર્યનો પરિચય થશે. પ્રભુ એમને આવા સુવિચાર અને સત્કાર્યમાં આગળ વધારવા દીર્ઘાયુ કરો અને એમનાં કલ્યાણ કાર્યોમાં ઇશ્વર સદા સાથે રહો એ જ મારી અંતઃકરણની પ્રાર્થના.

સંસ્કાર અને સૌજન્ય

શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'

તંત્રી : 'જન્મભૂમિ', 'પ્રવાસી' અને 'અખંડાનન્દ'

સામાન્ય પરિચય હોય તોપણ શ્રી પ્રાણુલાલભાઈના સૌજન્યથી કોઈ અજાણ્યા રહે નહિ. ફૂલ ને ચંદન જેમ આપોઆપ મહેકે તેમ શ્રી પ્રાણુલાલભાઈનું વ્યક્તિત્વ સ્વયં મહેકતું હોય છે. એમના વિનયવિવેકથી નાના માણસો ઘણી વાર અકળાઈ જાય, એમ થઈ આવે કે પ્રાણુલાલભાઈ એમને સમજવામાં—ઓળખવામાં કંઇ ભૂલ તો નથી કરતાને? કોઈ મોટા માણસને એટલે કે જેને સત્તા, ધન ને કીર્તિ મળ્યાં હોય તેને પ્રથમ અનુભવે એમ પણ લાગે કે શ્રી પ્રાણુલાલભાઈનાં સ્વભાવ ને વર્તનનું આ માધુર્ય સ્વાભાવિક હશે કે એ દ્વારા કંઈક મેળવવાની ઈચ્છા હશે, એમના મનમાં! નિકટનો પરિચય થાય તો તરત જ અને નહિ તો થોડો સમય વીત્યાં પછી ખાતરી થાય કે આવિનય-વિવેક ને માધુર્ય પ્રાણુલાલભાઈની પ્રકૃતિનો જ એક મહત્ત્વનો અંશ છે ને તેની પાછળ બીજો કોઈ હેતુ કદી હોતો નથી. આવી ખાતરી થતાં

શ્રી સોપાન

સંસ્કાર અને સૌજન્ય

સ્નેહ ને આદરની લાગણી જન્મે જે તે ચિરકાળ ટકી રહે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રાણલાલભાઈ વિશાળ મિત્રમંડળ ને સ્નેહીવર્ગ ધરાવે છે તેનાં બીજાં અનેક કારણો હશે, પરંતુ સંભવ છે કે એમની નમ્રતા ને સજ્જનતા પ્રધાન કારણરૂપ હોય.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સફળ ને કુશળ ઉદ્યોગપતિ છે. સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં ઊંડો ને સક્રિય રસ લે છે. લોકહિતનાં કાર્યોમાં સહાય આપવા હમેશાં તત્પર હોય છે. સામાન્ય પરિચયથી પણ એમના આ ગુણો તો જાણી શકાય છે, પરંતુ જીવનના કે વ્યવહારના કોઈપણ ક્ષેત્રે એમની નજીક આવવાનું જો સદ્‌ભાગ્ય સાંપડે તો આ ગુણોની પાછળ કયાં બળો કામ કરી રહ્યાં છે તેનો પણ પરિચય થાય ને ત્યારે એમના પ્રત્યેનો આદર વધી જાય. શ્રી પ્રાણલાલભાઇ પ્રસન્ન છતાં ગંભીર પ્રકૃતિના ચિંતનશીલ માનવી છે. એમને અચ્છા મુત્સદ્દીની હરોળમાં પણ મૂકી શકાય, પરંતુ સત્ય ને ન્યાયના આગ્રહી ને સૌજન્યશીલ પ્રકૃતિ હોવાને કારણે એમને યથાર્થ રૂપમાં ઓળખવામા મુસ્કેલી આવતી નથી. એ રીતે તેઓ સરળ પ્રકૃતિના છે. એમના મનના ભાવો વાણીમાં વ્યક્ત ન થાય તોયે મુખની રેખાઓ ઉપર તો આવી જ જાય. આ રીતે એમનો પરિચય કરવાનું પ્રમાણમાં સહેલું છે.

આવા નિકટના પરિચયથી ખાતરી થાય છે કે શ્રી પ્રાણલાલભાઈ માટે સફળ ને કુશળ ઉદ્યોગપતિ થવામાં શક્તિશાળી પિતાનો વારસો ને તેમના અનુભવજ્ઞાનનો હિસ્સો તો છે જ, પરંતુ શ્રી પ્રાણલાલભાઈનો પોતાનો પરિશ્રમ પણ ઓછો નથી. પ્રત્યેક વ્યવસાયનું અદ્યતન જ્ઞાન મેળવવા માટે વાંચન, અવલોકન અને આવશ્યક સંપર્કો તેઓ હમેશાં રાખે છે. બેંકનો જ દાખલો લઈએ તો તેમાં છેલ્લામાં છેલ્લા જે વૈજ્ઞાનિક સુધારા થયા હોય તેની એમને માહિતી હોય. ઉદ્યોગને સ્પર્શતા દરેક કાયદાનું ઝીણવટભર્યું જ્ઞાન તેઓ મેળવી જ લે. જગતના આગળ વધેલા દેશોના અર્થ તે નાણાંતંત્રથી પૂરા પરિચિત રહે. એક બાજુ તેઓ ઈતિહાસનો શોખ ધરાવે એટલે કે પાયાની બધી બાબતો જાણી લે ને બીજી બાજુ છેલ્લામાં છેલ્લા પ્રવાહોથી પરિચિત રહે. આવું જ એમના વ્યવસાયની બધી બાબતો વિષે

કહી શકાય. વહાણવટું, રૂ ને સોનાબજાર, શેરબજાર ને એવા બધા જ વિષયોમાં તેઓ તાત્ત્વિક ચર્ચા કરી શકે એટલું જ નહિ, એના વર્તમાન પ્રવાહોનું પણ પૂરેપૂરું જ્ઞાન તેમને હોય.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સંસ્કાર ને સમૃદ્ધિનો વારસો પામેલા માનવી છે, પરંતુ એમણે તે વારસો અનેકગણો વધાર્યો છે. સતત અભ્યાસ અને ચિંતન, સાથેસાથ સક્રિય અનુભવ એ છે એમની સફળતાનાં સાચાં કારણો. કેવળ ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં નહિ, જાહેર પ્રવૃત્તિમાં પણ એમની આવી જ દૃષ્ટિ ને પ્રકૃતિ રહી છે. હિંદી વેપારી મંડળના પ્રમુખ તરીકેની કે એક મહામંડળના અધ્યક્ષ તરીકેની એમની કારકિર્દીમાં પણ આ જ ગુણો આગળ તરી આવ્યા છે. વિચારોની સ્પષ્ટતા, આખરી ધ્યેય વિષે કશી અનિશ્ચિતતા નહિ, ધ્યેયપ્રાપ્તિના માર્ગોનો પાયુ સંપૂર્ણ નકશો, બધું જ પદ્ધતિસર ને વિચારપૂર્વક કરવાની એમની પ્રકૃતિ. આ સ્વભાવને કારણે એમનામાં ભાગ્યે જ ઉતાવળ કે ઉશ્કેરાટ દેખાય. કોઈને તેઓ ઠંડા પણ લાગે. એમનો સ્વભાવ એ રીતે પાણી જેવો છે—શાંત, શીતળ પણ સહેજ માર્ગ મળતાં આગળ વધ્યા વિના રહે જ નહિ ને માર્ગ ન મળે ત્યાંસુધી શક્તિ એકત્ર કરતાં ધૈર્ય પણ જાળવી રાખે.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સર્જક, વિચારક ને યોજક તરીકે કેવા છે તેનો કંઈક પરિચય આ ગ્રંથમાંથી મળી રહેશે. હિંદી વેપારી મંડળે અને બીજાં ઘણા મંડળોએ ભીડને પ્રસંગે એમના ઉપર નજર નાખી છે. અનેક શુભ પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ સહાયક બન્યા છે. એમની યોજનાશક્તિ તેમાં દેખાઈ છે. એમની વિચારધારા પ્રાચીનઅર્વાચીન પ્રવાહોના સંગમમાથી પ્રગટેલી છે છતાં પ્રાચીનતા તરફ એમનુ વિશેષ વલણ છે. પલટાતા યુગના તેઓ પ્રખર પુરસ્કર્તા નથી છતાં પ્રાચીન પ્રણાલિકાના શુભ અંશો જાળવી નવા યુગપ્રવાહોને અનુકૂળ થવા તેઓ સદા તત્પર હોય છે. પલટાતા યુગની અવગણના કરનારા અથવા તો પરિવર્તન સામે આંખ મીચી જનારા તેઓ રૂઢિચુસ્ત નથી. આ પુસ્તકમાં આર્થિક બાબતો અંગે એમના જે વિચારો પ્રગટ થયા છે તે બધા કેટલાકથી સ્વીકારી શકાય

શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન' અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ (દેવલાલી, ૧૯૫૫)

નહિ છતાં તેમાં જે વ્યવહારદષ્ટિ અને સમાજહિતની ભાવના છે તથા વ્યાપારીઓ ને ઉદ્યોગપતિઓને લોકહિતકારી વિશાળ દૃષ્ટિ કેળવવાની ને ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામતી પરિસ્થિતિ સાથે કદમ મિલાવવાની જે અપીલ છે તેની અસરમાંથી મુક્ત પણ રહી શકાય નહિ. શ્રી પ્રાણલાલભાઈનું જ્ઞાન, વ્યવહારદષ્ટિ ને યોજનાશક્તિ આ વિષયોનાં ક્ષેત્રોમાં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ નાટકોના ભારે રસિયા છે એમ તો હવે જાહેર થઈ ચૂક્યું છે. એમનામાં રસજ્ઞતા અને સર્જકતા પણ છે, તેની ખાતરી અહીં એકત્ર થયેલાં નાટકો, વાર્તાઓ, પ્રસંગચિત્રોથી મળી રહેશે. એમના સર્જક માનસ ઉપર પ્રાચીન પદ્ધતિની જબ્બર અસર રહેલી છે. એની છાયા ભાષા, શૈલી, વિચારો ઉપર પડેલી છે. આ લખાણોમાં જે છે તેથી ઘણું વધારે, એમ કહું કે અનેકગણું વધારે એમની સાથેની વાતોમાંથી મળી શકે. સર્જનપ્રવૃત્તિ માટે જે શાંતિ ને એકાગ્રતા જોઈએ તે એમને ભાગ્યે જ મળી શકે. પ્રયોગો કરવાની નિરાંત તો એમને હોય જ નહિ, પણ એમની પાસેથી વાર્તા, નવલકથા ને નાટકનું વસ્તુ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં મળે. માત્ર પ્રસંગો જ નહિ, સુવ્યવસ્થિત સંકલના ને કલાદષ્ટિનો પણ લાભ મળી જાય. એમનું વાંચન વિશાળ છે, એના વૈવિધ્યનો પણ પાર નથી. સંસ્કૃત ને અંગ્રેજી સાહિત્યનો એમને સારો પરિચય છે. નાટકો–બોલપટો પણ ઠીક પ્રમાણમાં જુએ છે. સર્જકો, કલાકારો, વિદ્વાનોના પરિચયમાં એમને ખૂબ રસ આવે છે ને એવી તક તેઓ જવા દેતા નથી. શ્રી ને સરસ્વતીના યોગની જે વાત થાય છે તે ઘણે અંશે એમનામાં તો જોવા મળે જ છે, પરંતુ એવું સુભગ મિલન સર્વ કોઈના જીવનમાં થાય એવી ભાવના તેઓ સેવતા હોય છે, એ દિશાના પ્રયત્નો પણ તેઓ કરે છે.

શ્રી જયાવતીબહેનના પરિચય વિના શ્રી પ્રાણલાલભાઈની ઓળખાણ અધૂરી જ ગણાય. તેઓ સાચા અર્થમાં આર્ય નારી છે, આદર્શ પત્ની ને પ્રેમાળ તથા કુશળ ગૃહિણી છે. એમનું પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે. શ્રી પ્રાણલાલભાઈથી તેઓ શોભે છે ખરાં, પરંતુ

શ્રી પ્રાણલાલભાઈની શોભામાં પણ એમનાથી અનેકગણી વૃદ્ધિ થાય છે. તેઓ સમાજસેવાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં અસંત નમ્રતાપૂર્વક સક્રિય રસ લે છે. સાહિત્યકલાનો એમનો રસ બહુ ઊંડો છે. લેખન એમની પ્રિય પ્રવૃત્તિ છે. ધર્મપરાયણતા એ એમના સમગ્ર જીવનનો પાયો છે એમ કહી શકાય. શ્રી પ્રાણલાલભાઈ ને શ્રી જયાવતીબહેનનું દાંપત્ય સાચે જ આદર્શ-રૂપ છે. બંને એકબીજાંને સર્વ સમર્પણ કરી ચૂક્યાં હોય એમ લાગ્યા વિના રહે નહિ. અલબત્ત, એમાં શ્રી જયાવતીબહેનનું સમર્પણ તો પ્રાચીન સતીઓનું જ પવિત્ર સ્મરણ પ્રગટાવે. શ્રી પ્રાણલાલભાઈની સાહિત્યકલાની રસવૃત્તિ શ્રી જયાવતીબહેનના સંપર્કથી પ્રગટ થાય અને શ્રી જયાવતીબહેન એ ક્ષેત્રે સદાય શ્રી પ્રાણલાલભાઇની પ્રેરણા મેળવતાં રહે એવું સુભગ મિલન એમના જીવનરસોનું થઈ ગયું છે.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ એક વિશાળ કુટુંબના વડલા સમા છે. એમનાં બહેનો અને તેમનાં બાળકો, ભાઈ-ભાભી, ભત્રીજા ને એમનું કુટુંબ, બીજાં સગાં ને વહાલાંઓ, એ બધાંની વચ્ચે શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અને શ્રી જયાવતીબહેનને જોઈએ ત્યારે એમ થાય કે આપણી પ્રાચીન સભ્યતા સાકાર ને સજીવ બની અહીં બિરાજમાન થયેલી છે. એમના આતિથ્ય-સત્કારની ભાવનામાં પણ એ જ સભ્યતાનાં દર્શન થાય છે. આવાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અને શ્રી જયાવતીબહેન એમનાં કુટુંબનાં ને સ્નેહી-વર્ગનાં જ નહિ, સમગ્ર સમાજનાં મહામૂલાં રત્નો છે. એમને જોતાં ને એમના પરિચયમાં આવતાં એમ થઈ આવે કે જે પેઢીએ ઘણા સમય પહેલાં વિદાય લઈ લીધી છે તેના સદ્અંશો જાળવીને તેઓ બેઠાં છે ને પોતાના જાગૃત પુરુષાર્થ વડે, એમના સંપર્કમાં જે કોઈ આવે છે તેમનામાં એ સંસ્કારોનુ તેઓ સિંચન કરે છે.

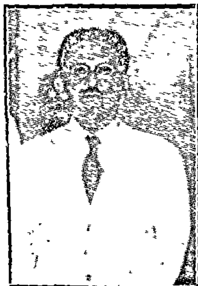
શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અને શ્રી જયાવતીબહેન સંસ્કાર ને સભ્યતાની સુવાસ ફેલાવતું લાંબુ ને નીરોગી આયુષ્ય ભોગવો એવી ભાવના સાથે અહીં વિરમું છું.

★

Character! Thy Name Is Pranlalbhai

Dr. S. G. Panandikar
M.A., PH.D.,D.SC.(LON.),I.E.S.(Retd.)
Secretary,
INDIAN BANKS ASSOCIATION

I was in close, almost daily touch with Pranlalbhai for nearly eight years, from 1947 when I became Secretary of the Indian Banks Association up to 1955 when he retired as Chairman of the Association. The longer I knew him, the more I admired his qualities of head and heart and the more I respected the strength of his character. Although I came to the Association as a mature person, having served Government for 32 years in different parts of the country and come into touch with all sorts of men and affairs, I learnt a lot to my benefit from my contact with Pranlalbhai. He used to discuss not only the affairs of the Association, but also many of his other activities, with me.

Dr. Panandikar

It was he, who, with his farsightedness, realised the necessity of forming the Indian Banks Association and, with the help of Sir Homi Mody, removed the various difficulties which stood in the way and succeeded in forming the Association in 1946. As Deputy Chairman of the Association for the first three years and as its Chairman for the next five years, he established the Association on a solid basis, secured the recognition of all the authorities for it and built up sound traditions for it.

I have not met any person more shrewd, more tactful and more farsighted than Pranlalbhai. In all his dealings with persons in power in the public as well as the private sectors, he knew how far to proceed, where to stop and how to get things done. His judgment of men and affairs was remarkably sound. He could fathom quickly the strong and weak points of the persons he had to deal with and took them fully into consideration while dealing with those persons. I was often surprised at the farsightedness which he showed. Long before a person in authority acted in a particular way, he would tell me that the person would act in that way. Long before an affair took a particular turn, he would tell me that it would take that turn.

Pranlalbhai was always fairminded and constitutional in dealing with others. Al-

though he knew that all bankers respected his judgment, he would not take any decision without consulting Members of the Managing Committee of the Indian Banks Association beforehand, whom he always kept fully informed of the progress of matters pertaining to the Association. I was often surprised at the patience which he showed in telephoning personally to different Members of the Managing Committee and keeping them informed of what he was doing with regard to the matters pertaining to the Association, by giving full explanations.

Pranlalbhai's generosity is well known. As Chairman of the Indian Banks Association and President from time to time of various other organisations, he spent money freely in entertaining, so as to further the cause of all the organisations. He was also very kind to his friends and subordinates and was always ready to give them whatever help he could in their difficulties.

Coolness of temper in dealing with people was another characteristic which I noticed in Pranlalbhai. On a few occasions I noticed that some persons wrote or spoke to him in a manner which would' have made any one else lose his temper. Pranlalbhai, however, kept his temper and replied with courtesy, which was always an important aspect of his character.

I have been much impressed by the creative spirit which Pranlalbhai possessed. He not only created the Indian Banks Association and the Swadeshi League, but several other organizations in the literary and dramatic fields. Pranlalbhai is a great lover of books. He is very methodical in all that he does and has a great command over the English and Gujarati languages, in which he has written much. He is a patron of learning, drama and fine arts.

I do not think there is any businessman who is respected more in commercial as well as official circles than Pranlalbhai, for his integrity and judgment. It is a great loss to the country that he did not enter politics. Had he done so and had he been elected either to the Bombay Legislative Assembly or to the Lok Sabha, there is no doubt that he would have made an excellent Finance Minister or Commerce and Industries Minister.

I wish Pranlalbhai many more years of good health and active work in the nation's welfare.

પ્રાણલાલભાઈ : કલારસિક આત્મા

કલાગુરુ શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ

પૂર્વના જરાપણ અંગત પરિચય વિના, ૧૯૪૫માં, અમદાવાદમાં ભારત કલા મંડળનું વાર્ષિક ચિત્રપ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાને શેઠશ્રી પ્રાણલાલભાઈને મેં તેમની સ્વદેશી ભાવના પર જ વિશ્વાસ રાખી વિનંતિ કરી હતી. તેના ઉત્તરમાં તેમણે તુરત ઉત્સાહપ્રેરક વચનો સાથે સગવડની તારીખો જણાવી, અને ૧૪મી ઑક્ટોબર ૧૯૪૫ની સાંજે અમદાવાદમાં ચિત્રપ્રદર્શનનું ઉદ્‌ઘાટન કરતાં તેમણે ચિત્રકળા માટેનો અંતરનો શોખ અને આદર દર્શાવતું વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારે શહેરની ધંધાપરાયણ જનતાએ એક નવો જ અચંબો અનુભવ્યો. એમણે કહ્યું, 'શ્રી અને સરસ્વતીનો યોગ આપણે વિરલ ગણીએ છીએ પણ શ્રી એટલે દ્રવ્ય નહિ. શ્રી એટલે વસ્તુનું સૌંદર્ય અથવા કળા અને તેની સાથે બુદ્ધિનો પ્રકાશ મળે એટલે સમૃદ્ધિ કે સંવૃદ્ધિ આપોઆપ નિષ્પન્ન થાય છે.' એમના આ વાક્યની સાથે 'Industry without art is brutality'–કળા વિના કરેલો પરિશ્રમ કે ઉદ્યમ માત્ર પશુકાર્ય

શ્રી રવિશંકર રાવળ

છે એવું પશ્ચિમનું વાક્ય વિચારતાં શ્રી અને સરસ્વતીના યોગની માનવીને કેટલી જરૂર છે તે સ્પષ્ટ થશે. એમના એ વ્યાખ્યાને અમદાવાદના શ્રીમંતોને સજાગ કર્યા હતા. એમણે કહ્યું હતું કે 'ઉદ્યોગોમાં કળાકારોની ડિઝાઈનોનો જેટલો મહત્ત્વનો ફાળો છે એવું જ મહત્ત્વ જીવનમાં કળાને આપવું જોઈએ.'

આવા વિચારો દર્શાવનાર એક શરાફી શ્રમણીના જીવનમાં પૂર્વભૂમિકા કેવી હતી તે એમણે જ તે દિવસે આત્મકથારૂપે કહી દીધું.

'ચિત્રકળા વિશે હું કંઈ મહત્ત્વનું કહી નાખીશ એવી અપેક્ષા રાખશો નહિ. તે વિશે બોલવાનો મારો અધિકાર એટલો જ છે કે નાનપણમાં અંગ્રેજી નિશાળે ભણતો ત્યારે ડ્રોઈંગ માસ્તરે મારા પિતાશ્રીને કહેવરાવ્યું કે આ વિદ્યાર્થી ડ્રોઈંગમાં આગળ વધી શકે તેમ છે માટે તેને ડ્રોઈંગની પરીક્ષામાં બેસાડજો. મારા પિતાશ્રી એ વાત સાંભળીને હબકી જ ગયા. એમને થયું કે હું જો ચિત્રો દોરીશ તો એમનો વેપાર કોણ સંભાળશે! એમણે તો હેડમાસ્તરને સીધું લખ્યું કે પોતાના જેવા વેપારીના છોકરાને ચિત્રો દોરવાં પોસાય નહિ એને નિશાળે ભણવા માટે મૂક્યો છે—ચીતરવા માટે નહિ, એટલે ઊંધે રસ્તે ન ચડાવશો વગેરે... આથી ઊંડે ઊંડે શોખ રહી ગયો તેની અતૃપ્તિ ટાળવા ચિત્રોનાં આલબમો–ચિત્રો અને ચિત્રકળા વિશેનાં પુસ્તકો મેં વસાવેલાં અને આ દેશની તેમ જ પરદેશની ચિત્રકળાનો થોડોક અભ્યાસ કરેલો. તે સંસ્કારને લઈને આજે સમજાય છે કે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં કળાને સ્થાન છે જ. અને એક વેપારી કળામાં રસ કેમ ન લઈ શકે?'

વેપારી, રાજદ્વારી સૈનિક કે સદ્‌ગૃહસ્થ સમાજના સર્વ પ્રકારનાં થરોમાં કળાનો રસ વ્યાપક બને તો સમાજના વ્યવહારમાં લાલિત્ય અને માર્દવ જરૂર પ્રગટે. અને સમાજનાં અંગોમાં એક ભાવના, એક સંસ્કૃતિ અને એકતાની લાગણી વધે. આ સૂત્રને જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરવા મથી રહેલા ગરવા ગુજરાતી નરોમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈ દૃષ્ટાંતરૂપ બન્યા છે તે સમજવું કે સમજાવવું મુશ્કેલ નથી. અમદાવાદના ચિત્રપ્રદર્શન પછી કળાપ્રવૃત્તિ માટે તેમની ઉત્સુકતા જાણવાના બીજા પ્રસંગો મળ્યા. ચિત્રપ્રદર્શનને

બીજે દિવસે સૂચન કે સંકેત વિના તેમણે પોતાની મેળે જ મંડળના આશ્રયદાતાનો ચેક મોકલી આપ્યો હતો. અને બીજી મુલાકાત વખતે મારી ચિત્રશાળામાં આવી તરુણ કળાકારોનાં ચિત્રો નિરાંતે જોયાં અને કેટલાંકની પસંદગી કરી સાથે લઈ ગયા. કિંમતની પૂછપરછ કર્યા વિના દરેકની પૂરી કિંમત મોકલી આપી. આ જાતનો વ્યવહાર આપણા દેશના શ્રીમંતોમાં અપવાદરૂપે જ જોવા મળે. એ જ પ્રમાણે એમણે મુંબઈમાંથી પણ નવા ચિત્રકારોનાં ચિત્રોનો આદર કર્યો છે અને આ બધાં ચિત્રો એમના ઘરની દીવાલોને શોભાવે છે. એમની રુચિ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય સ્વરૂપો તરફ ઢળતી હોય તેમાં નવાઈ નથી. ભારતની પ્રાચીન પરિપાટી અને લક્ષણો ધરાવનાર ચિત્રો અને ભારતીય આદર્શો રજૂ કરતાં ચિત્રો તેમજ ભારતીય રસિકતા બતાવતાં ચિત્રો જ એમની વિશેષ પસંદગી પામે છે અને એમના જીવનઘડતરની સાથે સંપૂર્ણ સુમેળ સાધે છે.

ગુજરાતના તરુણ ચિત્રકારોની કૃતિઓનો આદર કરનાર એમના જેવા બીજા કોઈ ગુજરાતી શ્રીમંત ભાગ્યે જ મળશે. લાખ્ખોનાં મકાનો બાંધનારા, લાખ્ખોના વેપાર કરનારા શ્રીમંતો ગુજરાત–મુંબઈમાં છે. પરંતુ સારું ચિત્ર કે સારી તસવીર માટે કળાકારની યોગ્ય પસંદગી અથવા સારી કૃતિની શોધ કરી કુટુંબ અને અતિથિઓની રુચિ અને આનંદ વધારનાર કૃતિઓ ખરીદી ધનની સાર્થકતા કરનાર તો પ્રાણલાલભાઈ એક વિરલ વ્યક્તિ છે.

તેઓ કલાવિવેચક અથવા કલાસંશોધક કે સંગ્રાહકની કીર્તિ માટે ચિત્રો ભેગાં નથી કરતા. પણ સ્વાન્તઃ સુખાય આત્માને રસથી સમૃદ્ધ કરવા ભાવનાયુક્ત સંસ્કારપ્રેરક ચિત્રોથી આનંદલહરીઓનો અનુભવ કરે છે.

કળાનો નિર્વાહ કરનાર બે વર્ગો છેઃ કળાપોષક શ્રીમાનો અને ચિત્ર-રસ સમજનાર સમાજ. આખા સમાજને સારાં ચિત્રો પ્રાપ્ત થવાં મુશ્કેલ છે અને તે કારણે યૂરોપનાં વૈભવશાળી કુટુંબોએ સારાં ચિત્રોના સંગ્રહ કરી સમાજ કે પ્રજાને માટે તેમનાં ચિત્રાલયો ખુલ્લાં મૂક્યાં છે. ફ્લોરેન્સના મેડીસી કુટુંબો, ઇંગ્લંડના અમીરો, અમેરિકાના માતબર ઉદ્યોગપતિ

બધાએ પોતાના સંગ્રહોની સાર્થકતા, આમજનતા માટે કલારસ વહેતો કરવામાં માની છે.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ 'આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ'ની દૃષ્ટિથી પોતાનો ચિત્રસંગ્રહ 'દેના જ્યોતિ'ના પ્રકાશનદ્વારા અન્યજનોની સંતૃપ્તિ અને રસવૃદ્ધિ માટે આપવા માંડ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ દરેક ચિત્રના ચિત્રકારને પત્રમ્ પુષ્પમ્ પુરસ્કારથી સત્કારીને તેમની પ્રતિ પોતાની સદ્ભાવના વ્યક્ત કરી છે. ઘણાયે સમૃદ્ધ સંપાદકો અને તંત્રીઓ ચિત્રકારનાં ચિત્રો પ્રકાશિત કરી લોકપ્રિયતા અને પત્રની લોકપ્રિયતા ને પ્રચાર વધારે છે, પણ કળાકારને પુરસ્કાર આપવામાં સંકુચિત વૃત્તિ દાખવે છે. તેમને 'દેના જ્યોતિ' બેશક ઉદારતાનુ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે અને બેંકિંગ યા શરાફી જેવી દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિની સાથે માનવીની મૂળ સંસ્કારભાવનાને ઉન્નત અને ઊર્ધ્વગામી કરવાનો પરમ પુરુષાર્થ આગળ રાખી સમાજને અર્થ ઉપરાંત ઊંચી ભાવસંતૃપ્તિ આપી રહેલ છે. આ ઉપરાંત સર્વ કલાઓનું સંયુક્ત રૂપ નાટ્ય પણ તેમના અંગત પક્ષપાતનું પાત્ર બની ગુજરાતી નાટ્યકલાના અભિનવ પ્રયત્નોમાં કેટલું ઉદાર પ્રોત્સાહન પામી રહ્યું છે તે સર્વવિદિત છે.

Humanity Personified

Shri A. C. Ramlingam

Secretary : Indian Merchants Chamber;
Hon. Secretary : Swadeshi League

I have the pleasure and privilege of knowing our respected and beloved Shri Pranlalbhai for several years and therefore do I earnestly feel that his rich, eventful and inspiring life has great many lessons to teach us.

One may ask what exactly it is which has made Shri Pranlal so unique in the popularity, regard, affection and confidence which he enjoys among bankers, businessmen, industrialists and workers — indeed, among all classes of our countrymen. The answer to this question is to be seen in the fact that Shri Pranlalbhai has always emphasised the

Shri Ramlingam

importance of the ''human element'' in business as well as in his conduct towards his associates however subordinate their position in the undertakings may be. It is this innate ''humanity'' of the man which makes him so outstanding among the men of affairs in our country to-day.

Shri Pranlalbhai is first and foremost a great ''gentleman'', a ''purusha'' (पुरुष) who is constantly and diligently striving to follow the ideals practised by Lord Sri Rama, the ''Purushottama'' (पुरुषोत्तम). It is this faith in the inherent goodness of human nature and in its capacity to rise to heights of noble endeavour which binds like a golden thread all the facets of his varied activities. It is because of this ''human approach'' to all questions that at his hands any **problem** becomes an **opportunity!**

As was the father, so is the son. Born on the 11th June 1894, as the second son of the late Seth Devkaran Nanjee, J.P., young Pranlal had the good fortune of being brought up in ideal environment by a person known for his sterling qualities of moral character and business acumen. Shri Pranlalbhai received his education in the Esplanade High School and the St. Xavier's College. It was not for nothing that Milton said that

> ''The childhood shows the man
> As morning shows the day.''

Shri Pranlalbhai achieved as many successes in his career as a student as he has performed acts of renown and benevolence in his later years. He received as many as 40 books as prizes in his scholastic career! He joined his father's firm at the young age of 18.

MELLOW WISDOM

That was as a teenager. Since then, how many acts reflecting business flair, intellectual skill and spiritual uplift has Shri Pranlalbhai packed into his rich career! He is sixty-three years young now. The country, therefore, looks forward to many more years of similarly fruitful activity, particularly because men of his mellow wisdom are as acutely scarce as they are urgently needed in our infant but sovereign Republic.

To-day he is the distinguished and beloved head of the well-known house of 'Devkaran Nanjee,' engaged in Banking, Insurance, Investment, Shares, Securities, Cotton, Bullion, etc. As the Founder-Chairman of the popular Dena Bank, which he established in 1938, he has seen it grow, brick by brick, till-to-day it has risen to the position of being a sound and lofty edifice in the structure of Indian banking. Truly can he say in the words of Goethe: "I am not weary; so long as I live on earth, I intend to conquer at least my own little foot of territory afresh every day."

These attainments, impressive as they undcubtedly are, constitute, however, only *one aspect of the many-sided greatness of* Shri Pranlalbhai. There are businessmen and businessmen. Quite a number of them are very successful too. Not many however can be found who have showed themselves willing to spend their time and energy for work which will not yield any personal gain. Even if some were found willing to do this, it would be difficult to find in them the wisdom, understanding, tact, discretion and judgment needed for successfully carrying out the many onerous duties which public work of this kind involves.

SWEET CIVILITIES

It is Shri Pranlalbhai's great distinction that he has given so freely of his abundant and undoubted gifts of comprehension and persuasion for the benefit of his countrymen in general and of the business community in particular. He was the President of the Indian Merchants Chamber twice, first in 1944 and again in 1952. He had been the Chairman of the Indian Banks Association for last year, the sixth time in succession. He is also the Chairman of the Saurashtra Financial Corporation, and was upto recently a member of the Government of India's Advisory Committee on Capital Issues. He is a Trustee of the Indian Merchants Chamber and is on

several of its Committees. Above all, he is the Founder-President of the Swadeshi League.

Remarkably big and varied as the list of public institutions whose work he has been guiding is, what is even more outstanding is the special "Pranlalbhai touch" which he has given to every one of these. There is nothing which he has taken on hand which he has not adorned. As the poet Dryden used to say, it is "the sweet civilities of life" which Shri Pranlalbhai has brought to bear on every one of the many aspects of his public work.

Shri Pranlal decided to organize and develop a banking institution at a time when this particular sphere of economic activity in India was largely dominated by non-national undertakings. And why did he venture on this untrodden path strewn with so many risks? First, because he loves his country and his countrymen so intensely and has such confidence in their future that he wants to bring practically every aspect of our economic life under the all-embracing influence of "Swadeshism"; secondly, because "Pitru Vakya Paripalanam" (पितृवाक्यपरिपालनम्) is regarded by him as being of supreme significance; his revered father exhorted him from his death-bed that he should start a bank and that he would succeed in this if "truth and

honesty'' were his watchwords. The secret of Shri Pranlalbhai's success not only in having brought the Dena Bank to its present position of prestige, strength and public goodwill, but also in all his several other undertakings is to be found in his efforts to adhere to these two priceless legacies left by his father—Truth and Honesty.

Again, it is these two guiding principles which have made Shri Pranlal not only a leading businessman but also a friend, philosopher and guide to many who have sought his *assistance* and *guidance*. Wherever he found talent, loyalty and character, he has encouraged them most generously. In his own personal business-house as well as in the several public institutions which he has guided and influenced, he has created, encouraged and nurtured a band of workers who bear the stamp of quiet efficiency, indubitable loyalty and high character. Among the leaders of the nation he is held in high esteem because of the great nation-building services in which he has been tirelessly engaged. ''To have reverence for the highest and to have patience with the lowest''—that is a motto, the practice of which has made Shri Pranlalbhai beloved of all.

CULTURAL VERSATILITY

However, the well-springs of his strength are his belief in the higher values

of life. His life is a clear refutation of the myth that is sometimes believed that businessmen are "cold and calculating", always preoccupied with the mundane, if not the sordid things of life. Shri Pranlal Devkaran Nanjee is a lover of literature, a connoisseur of art, an author of plays and essays and an accomplished musician who can also play on the harmonium with a deftness and assurance which professionals may well envy. He has been the President of the Gujarati Natya Mandal. Feeling equally at home in the immortal works of Valmiki and Kalidasa, in the beautiful dramas of Shakespeare and Bernard Shaw and in the glories of renascent Gujarati literature, Shri Pranlal is a symbol of

"The love of learning,
The sequestered nooks,
And all the sweet serenity of books."

Realising that learning without teaching is like a flower without aroma, he has been running a free school for the teaching of Sanskrit to children as well as adults. Philosophy, religion, history, literature—every subject fascinates him. This versatility is a true hall-mark of culture.

As becomes a cultured person, Shri Pranlal radiates quiet charm in every word which he utters and gives an artistic touch to everything that he does. Like Arjuna he

"has sought elegance but has avoided luxury: he has sought refinement but not fashion." Shri Pranlal has always preferred to study hard, think silently and act frankly.

SAVING COMMONSENSE

It is, however, a rare and beautiful combination of gentleness and polish on the one hand, with firmness and resourcefulness on the other hand, which has made Shri Pranlal so popular and at the same time so effective and powerful a force. While being extraordinarily courteous and mild, he can be and has often been (when the interests of the community demand it) firm as a rock. Like Oliver Cromwell he believes in doing everything in a "thorough" way. Discipline he values very highly no doubt. These, however will never affect the serenity of his outlook nor the cheerfulness of his temper. At no moment can Shri Pranlal ever be kill-joy; at no time will he be morose or gloomy. He never gets excited or ruffled. That is why it has been easy and natural for him to be a benevolent patriarch, pouring oil over troubled waters, acting as a breath of fresh air, bringing in hope, cheer, peace and unity to the counsels of the business community. It is a concrete expression of this profound appreciation on the part of the public that, in response to the invitation of 54 well-known men in the public life of this city,

over a thousand guests drawn from all walks of life and representing the "aristocracy of intellect, service, wealth and birth" gathered at the Taj Mahal Hotel on 19th February 1953 to honour Shri Pranlalbhai. And, similarly, it was for the purpose of expressing their appreciation and affection for Shri Pranlal that on his 60th Birthday in June 1953, the Bombay Bankers invited him to a Dinner at the Taj where the cream of the banking community of the country had assembled.

On a memorable occasion, the poet Tennyson said of the Duke of Wellington that he was

"Rich in saving commonsense,
And, as the great only are,
In his simplicity sublime".

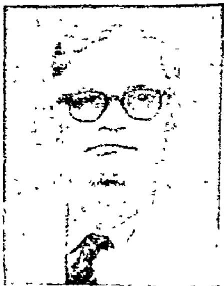
Those who have the privilege and pleasure of knowing Shri Pranlalbhai will readily see how completely and aptly this beautiful tribute will apply to him.

संगीतज्ञ शेठश्री प्राणलालभाई

प्रॉ. बी. आर. देवधर
प्रिन्सिपाल : स्कूल ऑफ इन्डियन म्युझिक

शेठ प्राणलाल यांची आठवण झाली की मनांत त्यांचेबद्दल एकदम आदरभाव उत्पन्न होतो व त्यांचे सानिध्यांत आपण एका प्रेमळ, सद्‌शील, मनमोकळ्या व प्रामाणिक व्यक्तिशी बोलत आहो याची जाणीव झाल्याशिवाय रहात नाही. ते अत्यंत रसिक असल्यामुळें संगीतकलेचे मोठे आश्रयदाते व भक्त आहेत.

प्रॉ. देवधर

१९३७ पूर्वी सार्वजनिक कार्यांत ते भाग घेत नसत. 'स्कूल ऑफ इंडियन म्यूझिक' या माझ्या संस्थेच्या मदती साठी ता ६ सप्टेंबर १९३७ रोजी आम्ही एक जलसा करण्याचे ठरविले होते. या जलसाच्या अध्यक्षपदासाठी कोणा योग्य व्यक्तिच्या शोधांत आम्ही होतों. देवकरण नानजी कुटुंबाशी माझा थोडा फार संबंध झाला होता व प्राणलाल शेठ यांच्याच अध्यक्षतेखाली हा जलसा साजरा व्हावा असे माझ्या मनानें घेतले. त्यांच्याशी घनिष्ट संबंध असलेल्या कांही लोकांना

સંગીતસમારંભમાં

પ્રો બી. આર. દેવધરની સ્કૂલ ઑફ ઇન્ડિયન મ્યુઝિકને ઉપક્રમે યોજાયેલા વાર્ષિક સમારંભમા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી બી જી. ખેર અને પ્રો બી. આર. દેવધર તથા સંગીતશાળાનાં કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ

भेटून या विषयीं मी विचारपूस केली तों वहुतेकांचें मत असें पडलें कीं प्राणलाल शेठ तुमच्या विद्यालयास मदत करतील पण अध्यक्षस्थान स्वीकारणार नाहीत कारण सार्वजनिक कार्यांत ते भाग घेत नाहीत. पण मीं मात्र मनाशी ठरविले की आपण जाऊन त्यांना भेटायचेच ! त्याप्रमाणे त्यांचेशी वेळ निश्चित करून मीं त्यांना त्यांचे ऑफीसांत भेटलों व अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची विनंति केली. माझ्या विद्यालयाविषयी त्यांनी आस्थापूर्वक चौकशी केली. त्यांनी थोडेफार आढेवेढे घेतले पण शेवटी त्यानें आपल्याशीच निर्णय घेऊन मला उत्तर दिले की 'मी सार्वजनिक कार्यांत भाग घेत नाही पण मला संगीताविषयी प्रेम आहे व अशा माझ्या आवडत्या कलेची सेवा तुम्ही करीत आहा तेव्हां तुम्हाला माझ्यानें नकार देववत नाही.' हे ऐकून मला फार आनंद झाला. शेठ प्राणलाल देवकरण नानजी सार्वजनिक कार्यांत भाग घेऊ लागले ते आमच्या ह्या १९३७ सालांतील जलसापासूनच. हा जलसा माझ्या कल्पने बाहेर यशस्वी झाला व शेठ प्राणलाल यांनी रु. ३०१ ची देणगी त्या काळी दिली याची गोड आठवण माझ्यांत सदैव जागृत असते. शेठ प्राणलाल स्वतः अत्यंत प्रामाणिक व चाणाक्ष व्यापारी असल्यामुळे पहिल्या भेटीतच ते कोणाचीही पारख उत्तम तऱ्हेनें करू शकतात. माझे संगीतविषयक कार्य त्यांना रुचल्यामुळे या वेळेपासून त्यांचा माझ्यावर लोभ जडला व त्याचे प्रत्यंतर मला अनेक वेळां आले. माझा ऑर्केस्ट्रा (वृन्दवादन) लग्नकार्यांत भाग घेतो की नाही याचा त्यांनी तपास केला व तो तसा भाग घेतो हे कळल्यानंतर त्यांचे घरातील कोणतेही मंगलकार्य असो, त्यांत आमचा ऑर्केस्ट्रा असावयाचाच हा आतां नियमच होऊन बसला आहे. पण त्यात त्यांची व्यापारी वृत्ति व दिलदारपणा या दोन्हीचा मला पूर्णपणें परिचय होतो. काही मंगलकार्य निघाले की ते मला भेटण्यास बोलावतात व बिदागी वगैरे अटी एखाद्या कट्टर व्यवहारी माणसाप्रमाणे ठरवितात. शेवटी बजावतात की अमुक इतकी बिदागी मिळेल व येण्याजाण्याची व्यवस्था तुमची तुम्हालाच करावी लागेल. येथपर्यंत त्यांची व्यवहारी वृत्ति झाली. पण आम्ही त्यांचेकडे जाण्यास निघण्यापूर्वीच एकदोन मोटारी येतात व ड्रायव्हर सांगू लागतात की शेटजींनी या मोटारी तुमच्या ऑर्केस्ट्रासाठी पाठविल्या

आहेत. परंतं येतानाही तेच आम्हाला वाहन देतात. शेवटी तेथल्या तेथें विदागी देतील व एक निराळें पाकीट हातांत देऊन स्मित करून सांगतील की देवधर, तुमचें ऑर्केस्ट्रावादन चांगलें झालें म्हणून हे तुम्हाला बक्षीस आहे. त्यांत विदागी शिवाय रु. ५० तरी असावयाचेच. असा त्यांचा दिलदारपणा!

मधून मधून त्यांना माझी आठवण होते व रात्री जेवणासाठी बोलावणें करतात. शेठ प्राणलालजी याचेबद्दल मला फारच आदर असल्यामुळें त्यांना भेटण्याची ही संधी मी दवडत नसे. जेवणखाण झाल्यानंतर ते स्वतः हार्मोनियम वाजवितात. आम्हाला गावयास लावतात, क्वचित आमची साथही करतात; परत मोटारीतून पाठवितात पण नेहमीप्रमाणे स्मित करून हातात एक पाकीट देतात. उघडून पहावें तो त्यात कांहींना कांही बक्षिस असावयाचेंच.

एकदा त्यांनी मला बोलावून फोर्ट मधील आपल्या घरात एक शिकवणी दिली. मी पहातों तों त्याच्या जवळच्या नात्यांतील मुलेमुली संगीत शिकण्यास आपापल्या घरून तेथें जमत. पण शास्त्रीय सगीताची फारशी आवड मला कोणांत दिसेना. पण माझी फी मात्र शेठजी महिन्याचे महिन्यास बरोबर देत. पण हीं 'फी' घेणे मला बरें वाटेना कारण माझें तेथील विद्यार्थीच शिकण्यांत टगळमगळ करूं लागले. शेवटी नाइलाजाने मी त्यांचे सानिध्यातील एका व्यक्तिला सांगितलें की हे विद्यार्थी कधी येतात कधी नाही, कोणी लक्ष देऊन शिकत नाही त्यामुळें मासिक फी घेणे मला अवघड वाटतें. तेव्हा त्या व्यक्तिनें मला सांगीतले की तुम्ही या विषयीं विचार करू नका. शेठ प्राणलाल याना तुम्हाला कोणत्या तरी तऱ्हेनें मदत करावीशी वाटते व ती ह्या मार्गाने करीत आहेत. त्यांनाही माहीत आहे की मुलांना यात फारशी गोडी वाटत नाही.

अशा या थोर व्यक्तिचे या प्रसंगी मी हितचिंतन करून ईश्वर त्याना दीर्घायुष्य देवो असें प्रार्थितो.

ભાઈશ્રી પ્રાણલાલભાઈ

શ્રી વૃન્દાવનદાસ હેમરાજ ભગત
બી. એ.

ભાઈશ્રી પ્રાણલાલભાઈના 'અભિનન્દનગ્રન્થ'માં કંઈક લખી મોકલવાની ગ્રન્થસમિતિના સભ્યોની પ્રેમભરી સૂચનાનો સ્વીકાર કરતાં મને ખરેખર આનંદ થાય છે. આ શુભ વિચાર માટે સાથે સાથે તેમને ધન્યવાદ પણ આપું છું.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સાથેનો—બલ્કે સ્વ. શેઠશ્રી દેવકરણ નાનજી અને એમનાં કુટુંબીજનો સાથેનો મારો સંબંધ આજે પચાસ વર્ષ જેટલો જૂનો છે. મારી વયોવૃદ્ધ આંખોએ આ નિષ્ઠાવાન, સત્યપરાયણ, પ્રામાણિક સજ્જનોનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જોયો છે અને તે જોઈ હમેશ આનંદ અનુભવ્યો છે.

શ્રી વૃન્દાવનદાસ ભગત

શેઠશ્રી દેવકરણ નાનજીની નોકરીમાં હું સને ૧૯૦૫ ના ડિસેમ્બરમાં રહેલો. તે વેળા શેઠના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભાઈશ્રી ચૂનીલાલભાઈએ મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવાની હતી. તે માટે તૈયારી કરવા મારી સહાયતા

લેવાનું ઠરાવેલું અને મને એ સંભારતાં હર્ષ થાય છે કે તેમને મારી સંગતિ અનુકૂળ થઈ અને મારા પ્રતિ મિત્રભાવ ઊપજ્યો. નાનાભાઈ પ્રાણલાલભાઈને પણ મારા તરફ સારું આકર્ષણ થયેલું. તેઓ તો હમેશ શાળામાંથી છૂટે તેવા ઓફિસમાં આવી સાંજે મારી સાથે ફરવાનું રાખે. મારે ઘરે પણ આવતા ને ક્વચિત્ અમે સાથે ભોજન પણ લેતા. મારાં માતુશ્રીને પણ પ્રાણલાલભાઈ પર સારો સ્નેહ થયેલો.

પ્રાણલાલભાઈ શાળામાં ભણતા હતા ત્યારે જ એમના વેવિશાળનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયેલો. મારાં માતુશ્રી અને મારી ભાણેજે બહેન જયાવતીને જોયાં. પ્રથમ દર્શને જ એ ગમી ગયાં ને પછી વાત મારી કને આવી. મેં ચૂનીલાલભાઈને કહ્યું. એમને સંબંધ યોગ્ય લાગ્યો. પ્રાણલાલભાઈને પણ રુચ્યું, પણ એ તો અંતઃકરણનું આકર્ષણ અંતરમાં જ ગણી રહેલા. શેઠશ્રીને વાત કરી ને તેઓય સંમત થયા. પરિણામે, સારે દિવસે, શુભ મુહૂર્તે સગાઈ થઈ. શેઠશ્રીને ઘરે લખત થયું, ગોળધાણા મારે હસ્તક ખવાયા ને સાંજે ન્યાતને ચાદૂધ માટે નોતરી આનંદમંગલ કર્યું. બે વર્ષ પછી બેનાં લગ્ન પણ રૂડી રીતે ઊજવાયાં.

સૌભાગ્યવતી બહેન જયાવતી કલાકુશલ, રસજ્ઞ, સુવિચારી, ધાર્મિક વૃત્તિવાળી, સાહિત્ય પ્રતિ પ્રીતિ ધરાવનાર, કેળવણીપ્રચારમાં રસ લેનાર, વૃદ્ધવર્ગ પ્રતિ સેવાભાવી, પોતાના શુદ્ધ જીવનથી પતિના જીવનને ઉજ્જવલ ને સુખી કરનારી, સ્વદેશના શુદ્ધ આશયોની સફળતા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નશાળી આર્ય ગૃહિણી છે. એ બહેન વિશે મારા મનમાં સ્ફુરેલા ભાવો કાવ્યમાં દર્શાવું છું:

'શ્રી પ્રાણલાલ પ્રિયતમા વિજયા શુનામ જયાવતી,
દિલનું વિશાળપણું ઉદાર ચરિત થકી દર્શાવતી.
ગૃહિણી ગૃહાલંકારિણી, ગૃહશાંતિસુખસંસ્થાપિની,
નિજ-પર પ્રતિ એકભાવિની, કુલદીપજ્યોતપ્રકાશિની.
હરખે સરસ, નયને તરસ, સંચક સતિશી ચાલતી,
પ્રેમભરી સૌભાગ્યશાળી પ્રાણ સંગે મ્હાલતી.'

અસ્તુ.

શ્રી વૃન્દાવનદાસ ભગત, ચિ. જશવંતલાલ વૃન્દાવનદાસ, અને શ્રીમતી જયાકુંવરબહેન વૃન્દાવનદાસ

પ્રાણલાલભાઈ મૂળે સંસ્કારી; તે વેળા જુવાન વય, લાગણી-ભરપૂર હૃદય, ધર્મ ને નીતિ પ્રતિ પ્રીતિ, અભ્યાસમાં હોશિયાર ને નિતનવું શીખવાની સ્વભાવગત તાલાવેલી—એમના આ ગુણોએ મને પણ તેમના પ્રતિ આકર્ષ્યો. રોજરોજ તેમને નવાનવા રસભર્યા વિષયોમાં અવગાહન કરાવવાનું મનેય ગમતું. એ થોડાં વર્ષોમાં એમની સાથે જે ગાઢ સંપર્ક થયો, તે વિશે જણાવતાં મને આનંદ થાય છે કે એનું પરિણામ ખૂબ જ સંતોષકારક આવ્યું. તેઓ પોતાના ઉમંગથી, જે પુસ્તકો હું તેમને વંચાવતો કે વાંચવાની સૂચના કરતો, તે સર્વ જ નહીં, પણ તેનાથી અનેકગણાં બીજાં પુસ્તકોનું નિયમિત અને આતુરતાપૂર્વક વાંચન કરતા ને અનેરી પ્રતિભાથી આ સર્વ વિષયોમાં જ્ઞાન સંપાદન કરતા. ૧૯૦૯થી ૧૯૧૨ નાં આ વર્ષો.

આના જ અનુસંધાનમાં ધ્યાન ખેંચે એવી બીજી વાત એ છે કે મેં પ્રાણલાલભાઈને તેમની નિશાળમા ચાલતા પાઠ કદી શીખવ્યા નથી, કારણ તેમાં તેમને સહાયની લેશમાત્ર જરૂર નહોતી. શેઠ દેવકરણ નાનજીએ મારા પર અત્યંત વિશ્વાસ અને પ્રેમને કારણે, બાહ્ય સંસ્કારો તુરત ઝીલી લે એવા માનસવાળી કુમળી વયના પોતાના પ્રિય પુત્ર પ્રાણલાલભાઈ જોડે રોજ સાંજે ફરવા જવા ને સાથે સાથે ઉચ્ચ પ્રકારનુ ધર્મ, નીતિ અને ઇતર લલિત સાહિત્યનું વાંચન કરાવવાને મને નિયુક્ત કર્યો હતો. આ આશય ખાસ લક્ષમાં રાખી, મેં તેમને અંગ્રેજીમાં શેક્સપિયરનાં ઉત્તમ નાટકોમાંથી કેટલાક જાણીતા ખંડો તથા ડૉ. સૅમ્યુઅલ સ્માઈલ્સના 'કૅરેક્ટર' પુસ્તકમાંથી ઘણા ભાગો કંઠસ્થ કરાવ્યા હતા. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી સુભાષિતના અનેક શ્લોકો સાથે 'કુસુમમાળા' માંથી ઘણો ભાગ વંચાવ્યો હતો અને કાલિદાસ–ભવભૂતિ ઈત્યાદિ ઉચ્ચ કોટિના કવિઓ સાથે માનસસંપર્ક શરૂ કરાવ્યો હતો. ગુજરાતીમાં શ્રી પ્રાણલાલ-ભાઈને સાક્ષરવર્ય શ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીની મહાનવલ 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નું ઘણું આકર્ષણ થયુ હતું ને તેની સાથે સાથે મેં

સામળ ભટ, કવિ નર્મદાશંકર, દલપતરામ, મણિલાલ નભુભાઈ ઈત્યાદિ આપણા સંસ્કારી સાહિત્યકારો સાથે પરિચય કેળવાવ્યો હતો.*

આ બધી ભૂમિકા તૈયાર થયા પછી તો તેઓ પિતાશ્રીના વ્યવસાયમાં જોડાયા. ૧૯૧૯ના વિશ્વયુદ્ધ પછી પિતાશ્રીનો વહાણવટાનો ધંધો બંધ થયો. ત્યારપછી દેવકરણ નાનજી તથા છગનદાસ એન્ડ કંપનીને નામે ચાલતા બીજા વ્યવસાયોને વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યા અને રૂબજારનો વ્યવસાય પણ શરૂ થયો. આ નવા ધંધા માટે શેઠ શ્રી દેવકરણ નાનજીએ પ્રાણલાલભાઈને નિયુક્ત કર્યા ને સાથે મને એ ખાતામાં ભાગીદાર તરીકે લીધો. પછી ઝવેરીબજારમાં સોનાચાંદી તરફ ધ્યાન દોરાયું ને તેનું કાર્ડ લઈ તે મારે હસ્તક ચાલુ કર્યું. તે વેળાની અને ત્યારપછીની અનેક સ્મૃતિઓ આજેય મારા અંતઃકરણને આનંદ આપે છે. શેઠશ્રી દેવકરણ નાનજી, ખરેખર પ્રભાવશાળી, પવિત્ર, ધર્મનિષ્ઠ આત્મા હતા. એમના તેજસ્વી, ઉમદા ચરિતની ન ભૂંસાય એવી છાપ આજેય મારા માનસપટ પર છે. અન્યત્ર, આ ગ્રંથમાં, એમના જીવન વિશે ઉલ્લેખ થયેલો છે એટલે હું અહીં પુનરુક્તિ નહીં કરું. તેઓશ્રી એક સ્વયંપ્રકાશ તારા હતા, તેમનું તેજ સર્વત્ર પ્રસરતું. એમના જ ઉમદા ગુણો એમના સર્વ સુપુત્રોમાં ઊતર્યા હતા. એમના શા ગુણાનુવાદ કરું?

'જેની રતિ ગિરિજાપતિ પ્રતિ સર્વદા નિશ્ચલ હતી,
ને નિત્યકર્મ, પવિત્ર નિષ્ઠા અસ્ખલિત નિયમે હતી;
આ લોકમાં ધન મેળવી, શુભ ધર્મ કર્મ બહુ કરી,
નિજ નામના આ જગતમાં મૂકી ગયા એ નરહરિ.
આ પૂજ્ય પ્રતિમાનું સ્તવન કરતાં હૃદય ઊભરાય છે,
ને ભક્તિભાવે નમન કરતાં જીવ કૃતારથ થાય છે.'

શેઠ દેવકરણ નાનજીનો મુદ્રાલેખ હતો: 'સત્ય બોલવું ને સત્ય ચાલવું.' જ્યારે સહૃદય પ્રાણલાલભાઈએ પોતાના પિતાશ્રીના એ મુદ્રાલેખને

*આ વાંચન કયા પ્રકારનું હતું તેનો કંઈક ખ્યાલ આપવા માટે, ખંડ બીજાના પૂર્તિભાગમાં કેટલાક અંગ્રેજી, સંસ્કૃત ને ગુજરાતી અવતરણો ટાંક્યાં છે. —(સંપાદક)

અપનાવવા ઉપરાંત પોતાના મુદ્રાલેખ તરીકે 'કોઇનું દિલ ન દુખાવવું' એ ગ્રહણ કરી તેવું આચરણ રાખ્યું હતું.

ધંધામાં જોડાયા પછી અને કંઇક અનુભવ મેળવ્યા પછી પ્રાણલાલભાઈએ પોતાના પુસ્તકાલયના ખંડમાં કબાટો પર, સોનેરી અક્ષરે, ત્રણ સૂત્રો લખાવ્યાં હતાં જે વાંચી હું હમેશાં પ્રસન્ન થતો ને ખૂબ સંતોષ અનુભવતો. તેમના ચારિત્ર્યઘડતરમાં તેમના પૂજ્ય પિતાશ્રીનો તો મોટો ફાળો હતો જ, પરંતુ થોડેઘણે અંશે હું પણ તેમાં ભાગીદાર હતો એ સંભારીને આજે તો હું વધુ પ્રસન્ન થાઉં છું. આ ત્રણ સૂત્રો હતાં :

'Man is his own star' (Beaumont and Fletcher)
'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन:' (गीता) અને
'ભાગ્યનો વિધાતા તું છે.' (કવિશ્રી મૂલાણી)

પ્રાણલાલભાઈએ પછી તો અનેક વ્યાપારીવ્યવસાયી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી. ૧૯૩૮માં પૂજ્ય પિતાશ્રીના આદેશનું પાલન કરી, દેના બેંકની સ્થાપના કરી, જેના ત્રણ પ્રથમ ડિરેક્ટરોમાં બે બંધુઓ–સ્વ. શ્રી ચૂનીલાલભાઈ તથા શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ પોતાની સાથે મને પણ લીધો હતો. આ ઘટનાને હું એ બે બંધુઓની મારા પ્રતિ જે અમાપ લાગણી, વિશ્વાસ અને સહાનુભૂતિ હતાં તેવું જ નિદર્શન માનું છું. એ આદર્શ બંધુબેલડી પ્રતિ કૃતજ્ઞભાવ દર્શાવવાની હું અત્રે તક લઉં છું. પછી ૧૯૪૧માં દેના વીમા કંપની કાઢી, ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કંપની શરૂ કરી, જાહેર જીવનમાં પણ અગ્રગણ્ય ભાગ લેવા માંડ્યો, હિંદી વેપારી મંડળના પ્રમુખ થયા, હિંદી બેંક મંડળ શરૂ કર્યું, લલિતકલાઓમાં રસ લઈ, નાટ્ય મંડળના પ્રમુખ થયા, ને સ્વદેશી લીગ સ્થાપી. આવાં અનેક બહુમૂલ્ય કાર્યો કરી, તેમણે જીવનને સફળ કર્યું છે, ને સાચી પ્રતિષ્ઠા પામી, લોકપ્રિય બન્યા છે. એમનો આ ઉત્કર્ષ જોઈ, આજે મારો આત્મા પરમ સંતૃપ્તિ અને આનંદ અનુભવે છે.

ખરેખર પ્રાણલાલભાઈ પ્રાણરૂપ છે. મનુષ્યના શરીરમાં પાંચ પ્રકારના પ્રાણ છે—પ્રાણ, અપાન, ઈત્યાદિ. આમાં પ્રથમદર્શિત પ્રાણ મુખ્ય છે અને તે શરીરના અણુએ અણુમાં વ્યાપીને રહેલો છે. બીજા ચાર પ્રાણો પોતાના નિયત સ્થાનમાં ફરે છે. ભાઈશ્રી પ્રાણલાલભાઈ મુખ્ય

પ્રાણની માફક સમગ્ર દેના સંસ્થામાં જીવનરૂપ છે. વળી વિશ્વ પંચમહાભૂતનું બનેલું છે; તે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ. આ બધાંમાં જીવન આપનાર પ્રાણ જ છે. પૃથ્વી અને જલને સ્વચ્છ રાખી તે જીવનસામગ્રી ઉત્પન્ન કરાવે છે; સૂર્યની ગરમી લઈ, તેને મૃદુ કરી સર્વત્ર તે પ્રસારે છે અને આકાશમાં પણ તે વહે છે. પ્રાણલાલભાઇ આખા 'દેના' રચનાનાં આવા નિયામક છે. મને આજે એ જોઇને પણ ખૂબ ગર્વ, સંતોષ અને આનંદ થાય છે કે પ્રાણલાલભાઈએ 'દેના હાઉસ'ની પ્રતિષ્ઠા વધારી, દેશભરમાં 'દેના' નામ ગાજતું કર્યું છે.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈનો મિલનસાર સ્વભાવ, ઉચ્ચ અધિકારીમાં હોવી જોઇએ તેવી સર્વ આવડત, કુનેહ, કામ કરવાની ને કરાવવાની શક્તિ, સત્ય ને પ્રામાણિકતા માટે આદર ને આગ્રહ—ટૂંકમાં 'યોજક' તરીકેની એમની વિરાટ પ્રતિભા સૌને આંજે છે ને સૌને આકર્ષે છે. દેના સંસ્થાના પુષ્કળ કામકાજમાં ઓતપ્રોત રહેવા છતાં, વ્યાપારી આલમ, સમાજ તથા દેશ પ્રત્યેની સાર્વજનિક ફરજો તેમણે વિસારી નથી; એટલું જ નહીં પણ સ્વાર્થનો, શરીરસુખનો કે આરામના સમયનો સર્વ વિચાર અળગો કરી, લોકસેવાનાં બની શકતાં બધાં કાર્યોમાં તેમણે સર્જક સહકાર આપ્યો છે. આ કારણે 'પ્રાણલાલભાઈ' સર્વ વર્તુળોમાં આજે 'સૌજન્ય ને સંસ્કાર'નો પર્યાય શબ્દ બની રહ્યો છે; અને એ જ એમની અદ્વિતીય અનુપમ સિદ્ધિ છે.

અંતમાં, આ લઘુ પ્રેમલેખ એક ગુણદર્શક અને શુભેચ્છાદર્શક કવિતથી પૂરો કરું છું:

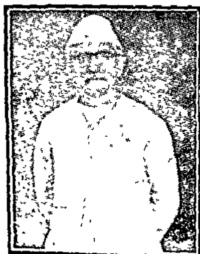
'જન મન પ્રકૃતિ ને વૃત્તિની પરીક્ષા કરી,
ઉચિત વર્તન થકી, પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરો છો;
જે જે મળે સ્વાર્થે કે નિઃસ્વાર્થ કેરી ભાવનાથી,
તેની તેની સાથે યોગ્ય સંભાષણ કરો છો.
કુદરતી સરલ વિચાર શ્રેણી જામવાથી,
અભિગત વ્યક્તિને સંતોષ ઊપજાવો છો;
એવી અવનવી રીત થકી કામ કરો છો કે,
સહુ જન અંતરમાં માન ઊભરાવો છો.
એ શ્રી પ્રિય પ્રાણલાલ પ્રતિ શુભ ભાવ વહું,
પ્રભુ દિયે સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ દીર્ઘ આયુ એ જ ચહું.'

◎

કલાનુરાગી પ્રાણલાલભાઈ

નટવર્ય શ્રી જયશંકર ભુધરભાઈ ભોજક 'સુંદરી'
મુખ્ય નિયામક: નટમંડળ (અમદાવાદ)
એસોસિયેટેડ ફેલો, સંગીત નાટક અકાદમી, દિલ્હી

હીરાને પહેલ પાડ્યા પછી ગમે તે પહેલથી જોઈએ તો હીરો ચમકદાર પાણીવાળો અને ચળકાટ મારતો જણાય છે, તેમ માનવને પણ સંસ્કારના પહેલ પાડ્યા પછી તપાસીએ તો માનવ સંપૂર્ણ માનવ જણાય એમાં નવાઈ શી છે? આ ન્યાય આપણા શરાફી વ્યવસાયના અગ્રેસર અને નાણાં પ્રકરણના નિષ્ણાત શેઠ પ્રાણલાલભાઈના જીવનને બરાબર લાગુ પડે છે. એમના જીવનનાં અનેક પાસામાથી, માત્ર કલાનુરાગના પાસાને અત્રે વિચારીશું. ચારિત્ર્યઘડતરમા કલાઓનો ફાળો નથી એમ કોણ કહી શકશે?

શ્રી જયશંકર સુંદરી

આનો વિચાર કરવા માટે થોડા વર્ષ પાછળ નજર કરવી પડશે. એમનું સમગ્ર ઘડતર શી રીતે થયું એનો વિચાર બીજાઓ કરશે, આપણે તો ઘડતરનુ પરિણામ ક્યારથી શરૂ થયું, એટલાનો વિચાર કરીશું.

એમની સાથે પરિચય ૧૯૧૨ની આસપાસ મારા બજારગેટના ઘરના પાડોશી અને મસ્તિષ્કવિદ્યાના અભ્યાસી સ્વ. ગિરધરલાલ ગોવિંદજી મહેતાની અગાશીમાં પ્રથમ થયો હતો. આ દિવસો મારી યુવાનીના અને અભિનય-શિક્ષણની ઝંખનાના દિવસો હતા. પરિચય કરાવનાર ગિરધરભાઈના પણ માનવશાસ્ત્ર લખવાના અને મસ્તિષ્કવિદ્યા ગુજરાતીમાં ઉતારવાના એ દિવસો હતા. પરિચયનાયક પ્રાણલાલભાઈના પણ કોલેજજીવન પૂરું કરી સંસાર માંડવાના અને વેપાર સાથે કલાનુરાગ વિકસાવવાના દિવસો હતા. આમ ત્રણેને એકત્ર કરનાર કલાનુરાગ હતો; છેવટ સુધી ટકાવનાર પણ કલાનુરાગ હતો. તે ત્રણેમાં જુદી જુદી રીતે કામ કરતો હતો. એકમાં પ્રશંસાથી વૃદ્ધિ પામતો અને વધારે ભૂખ જગાડતો હતો, બીજામાં ચર્ચાઓથી વિકાસ પામતો અને પોતા પાસેનું આપી દેવા પ્રેરતો હતો, ત્રીજામાં એના સહજ સ્વભાવમાં વણાઈ જતો અને વેપાર સાથે છૂપી કલાસેવા હતો. ત્રણેમાં પરસ્પરનુ આકર્ષણ હતું. ત્રણમાં જ સીમા આવી જતી ન હતી. ત્રણની બહાર પણ જ્યાં કલા અને એનો અનુરાગ જણાતો ત્યાં ત્યાં સીમા વિસ્તાર પામતી હતી.

આ દિવસોમાં કોણ ધારી શકે એમ હતું કે વેપારની આંટીઘૂંટીમાંથી સમય મેળવી પેલા કલાનુરાગી પ્રાણલાલભાઈ આગળ જતાં ચિત્રકલાના પુરસ્કર્તા થશે, સંગીતકલાના પ્રોત્સાહક બનશે, સંગીતનાં નવાં જૂનાં સાધનોનો સંગ્રહ કરશે, નાટ્યકલાના માર્મિક વિવેચક બનશે, નાટકની જૂની નવી ઓપેરા બુકો સંઘરશે, અને આ સર્વની પૂર્વ તૈયારી અત્યારથી કરતા હશે ? આ વાતનુ સ્વપ્ન પણ કોઈને આવે તેમ નહતું. પણ પેલા મસ્તિષ્ક વિદ્યાના અભ્યાસીએ સહજ વાત નીકળતાં પરિચય થતા પહેલા મારા કાનમાં કહ્યું હતું : 'પ્રાણલાલભાઈમાં પ્રપૂર્ણ ઉત્કર્ષાભિલાષ છે!' એમના મસ્તિષ્કમાં, સાવચેતીના સ્થાનની પાછળ, સ્વમાનની બરાબર લાઇનમાં, આત્મનિગ્રની નીચે અને સ્થૈર્યવૃત્તિની ઉપરની જરા બાજુમાં, આ વૃત્તિના અવયવનુ સ્થાન આવેલું છે. આમ કહી સ્થાનદર્શક ચિત્ર પણ બતાવ્યું હતું, એનું આજે મને સ્મરણ થઈ આવે છે. મારા પાડોશી થોડી વારમાં જ મસ્તિષ્કવિદ્યાના

મારા શિક્ષક થયા હતા. મુખની અને મસ્તિષ્કની રેખાઓ ઉપરથી માનવ નજરે ઓળખાય એવી મુખ રંગવાની કળાનો મારે અભ્યાસ કરવો હતો, રંગમંચ ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવાની મારી આકાંક્ષા હતી, પણ શાસ્ત્ર નવું અસ્તિત્વમાં આવતું હતું, આથી એની પ્રામાણિકતા વિશે વારંવાર પ્રશ્નો કરતો હતો.

ગિરધરભાઈમાં શિક્ષક થવાના ઉત્તમ ગુણો હતા. આર્યસમાજની ધર્મ-ભાવના રગેરગમાં પચી ગઈ હતી, એના દ્વારા કોઈ સેવા કરવા ઇચ્છતા હતા. આથી શાન્તિથી મારા પ્રશ્નોના જવાબો આપતા. મૂળ પારિભાષિક શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાયશબ્દો સમજાવતા, ચિત્રો ઉપરથી વૃત્તિઓનાં સ્થાન દેખાડતા, વિકાસ પામેલી શક્તિઓની અને વિકાસ પામ્યા વિનાનીનું વર્ણન કરતા અને જાતે તપાસેલા કેટલાક પરિચિત માણસોનાં ઉદાહરણો આપી શાસ્ત્રની સચ્ચાઈ સાબિત કરતા હતા. આમ અભ્યાસનો ક્રમ ચાલુ હતો. એક રજાને દિવસે રાત્રીએ અમે અગાશીમાં બેસી ચર્ચા કરતા હતા, ત્યાં નાનકડી ડકીબહેને આવી અભ્યાસમાં ભંગ પાડ્યો અને સમાચાર આપ્યા: 'બાપુજી, ફુવાજી આવ્યા છે.'

ગિરધરલાલ: આસન પાથરો અને ફુવાજીને તેડી લાવો.

હું વાત પામી ગયો. જયાબહેનના વિવાહની વાત હું જાણતો હતો. મેં કહ્યું: 'કોણ, પ્રાણલાલભાઈ આવ્યા છે? તમને સંબંધી તરીકે મળવા આવ્યા હશે. કદાચ મારી હાજરી...'

ગિરધરલાલ: ના, ના. મેં જ એમને જણાવ્યું હતું કે, મસ્તિષ્કની જુદી જુદી શક્તિઓ વિશે અમે ચર્ચા કરીએ છીએ. ત્યારે કહે કે, 'હું આવું તો વાંધો છે?' મેં કહ્યું, જરાય નહિ; ઊલટાની મજા પડશે.

'એમનાં બહેન કળાવતીબહેનને વાંચવાનો શોખ જોઇ મને નવાઈ લાગતી હતી. બાથના મિત્ર તરીકે હું એમના પતિ ભગવાનદાસને ત્યાં ઘણી વખતે જાઉં છું. તેમાં બહેનમાં આટલો શોખ જોઈ શકયો છું. એકંદરે

મહેમાનનું આખું કુટુમ્બ સંસ્કારી લાગે છે. વારૂ, પ્રાણલાલભાઈને આપણા વિષયનો શોખ છે ખરો?'

ગિરધરલાલ: ખાસ નહિ! પણ ગમે તે ચર્ચામાં રસ લઈ શકે ખરા. એમનામાં રંગજ્ઞાન ઉત્તમ છે. તમે મસ્તિષ્ક ઉપર નજર કરશો તો આટલું તમને પણ સમજાશે.

એટલામાં તો બહેને આવી આસન પાથરી દીધું; અને મહેમાનને લઈને આવી ગયાં. એમણે ખુલ્લા કોલરનો રેશમી ડગલો, સ્કીન કલરનાં મોજાં, સફેદ બકના બૂટ અને કાળી ટોપી પહેરેલાં હતાં. વિનયથી નમસ્કાર ઝીલી, આસન ઉપર બેઠા પછી ઓળખાણ કરાવતાં ગિરધરભાઈએ મને કહ્યું, 'તમે તો પ્રાણલાલશેઠને ઓળખો છો ને?'

મેં કહ્યું, વિદ્યાપ્રિય દેવકરણ શેઠના પુત્રને કોણ ન ઓળખે? એમની પાઠશાળામાં મારા સંગીતગુરુ ભણતા ત્યારથી ઓળખું છું. ઉપરાંત તેઓ અમારા સારા પ્રેક્ષક પણ છે.

પ્રાણલાલભાઈ: તમારૂં નવું નાટક 'વસંતપ્રભા' મેં ઘણીવાર જોયું છે. ફ્રેન્ચ નોવેલની છાયા એમાં જણાય છે. એને આપણા સંસારનો સરસ આકાર આપ્યો છે. અને તમારૂં 'દેવકન્યા' નાટક તો પહેલાં કાઠિયાવાડી નાટક મંડળીમાં અને ફરી તમારે ત્યાં પણ જોયું: મને 'દેવકન્યા' વધારે ગમે છે. એમાં ગીતાનો સિદ્ધાંત 'योग: कर्मसु कौशलम्' પ્રમાણે પાત્રો નિષ્કામ કર્મ કરતાં જણાય છે.

મેં કહ્યું: આપનું બીજી એક વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચાયું છે ખરું? કાઠિયાવાડી નાટક મંડળીનાં 'કૃષ્ણચરિત્ર', 'દેવકન્યા' અને 'ચૈતન્યકુમાર' માં લેખકે પ્રસ્થાનત્રયીનાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મની ચર્ચા કરી નાટકનુ સ્વરૂપ આપ્યું છે અને ત્રણેમાં કોઈ એક સળંગ સંબંધ છે?

પ્રાણલાલભાઈ: ના, મારૂં ધ્યાન નથી ખેંચાયું.

મેં ચર્ચા આગળ ચલાવી. એમાં અમારી ચર્ચાનું સુકાન મસ્તિષ્ક વિદ્યાને બદલે નાટકના તત્ત્વજ્ઞાન તરફ વળી ગયું. એમાં ગિરધરભાઈ ઓછામાં

ઓછું બોલતા; જાણતા તે પ્રમાણે જવાબ આપતા અને નાટક નથી જોયું કહી છૂટી પડતા! કોઈક વેળા પ્રાણલાલભાઈ વક્તા થતા. એમાં સંસ્કૃત નાટકોની તથા અંગ્રેજી નાટકોની માહિતી આપતા, અને અભિનય, વેશભૂષા અને દશ્યરચનાની ચર્ચા કરતા ત્યારે કોઈક વેળા હું વક્તા થતો, અને મારાં વાંચન અને અનુભવમાંથી એના જવાબો અને ચર્ચા પૂરી કરતો હતો. છેવટે પ્રાણલાલભાઈએ મને કહ્યું, 'લાંબી વાતોમાં તમારો અભ્યાસ તો રહી ગયો.'

મેં કહ્યું, એ એક દિવસમાં પૂરો થાય એવો નથી. મારે મુખ રંગવાની કલા માટે મસ્તિષ્કવિદ્યામાંથી કેટલાક મુદ્દા અને રેખાઓ તારવવાનાં છે. તે તો થયા જ કરશે.

અને અધીરાઈથી ઊઠવા પહેલાં જવાબ આપતા હોય તેમ કહે: 'ત્યારે તો ગિરધરલાલ, આપણી લાયબ્રેરીનાં 'મેકઅપ' પુસ્તકો એમને ખૂબ ઉપયોગી થશે. એમને આપણી લાયબ્રેરી જોવા લઈ આવજો.'

મેં તે જોવા આવવાનો તુરત જ સ્વીકાર કરી લીધો અને સાહેબ-સલામ કરી અમે છૂટા પડ્યા.

× × ×

બીજે દિવસે અમે લાયબ્રેરી જોવા પહોંચી ગયા. એમના બજાર-ગેટના ઘરના એક વિશાળ ખંડમાં આ લાયબ્રેરી આવેલી હતી. તેમાં અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, અને ગુજરાતીના અનેક ગ્રન્થો હતા. એમાથી ચિત્રકલાને લગતાં એમણે શોખથી એકઠા કરેલા આલબમો જોઈ હું પ્રસન્ન થઈ ગયો. આની પહેલાં આવો સંગ્રહ મેં બીજે જોયો ન હતો. તદુપરાંત વર્તમાન અંગ્રેજી નાટકો ઉપર અગ્રેજી માસિકોમાં પ્રગટ થતી સમાલોચનાઓની ફાઈલો જોઈને પણ મનમાં લોભ થયો. મેં અભ્યાસ માટે માગણી કરી, અને તેમણે આનંદથી કબૂલી. આ તો મારા વિકાસને તેઓ જે રીતે ઉપકારક થયા તેનો એક જ પ્રસંગ નોંધ્યો છે. આ રીતે તેઓ વર્ષો સુધી મારી કલાપ્રવૃત્તિના સહાયક અને આજસુધી મારા શુભેચ્છક બની રહ્યા છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૪ થી ૧૯૨૨ સુધીમાં અમારી મંડળીએ અનેક નાટકો ભજવ્યાં. એ બધાંયે નાટકોને રસથી જોનાર, એમાં પણ ભાવપૂર્વક મારું કામ જોનાર તેઓ મારા સહૃદય પ્રેક્ષક હતા. સહૃદય શબ્દ સાભિપ્રાય વાપરું છું. એ કેવળ મારા પ્રશંસક નહોતા. વિવેકી ટીકાકાર પણ હતા. પણ એમની દૃષ્ટિ નિરુત્સાહી કરનારી નહીં, પ્રોત્સાહક હતી. એ અર્થમાં મેં એમને સહૃદય કહ્યા છે. નાટ્યકલાકારને આવો સહૃદય ભાવક મળતાં તેની કલા કેવી વિકસે તે વર્ણવવાની જરૂર નથી.

અમારો સદ્ભાવયુક્ત સંબંધ વધતો જ ચાલ્યો. મારામાં પ્રાણલાલભાઈએ ખૂબ અંગત રસ લેવા માંડ્યો, પણ તે એટલા માટે નહીં કે હું કેવળ એક વ્યક્તિ તરીકે તેમને ગોઠી ગયો હતો. હું એક અભિનેતા હતો અને મારા તેમ જ મારી દ્વારા ગુજરાતની નાટ્યકલાના વિકાસમાં એમને રસ હતો માટે જ એ મારામાં આટલો બધો રસ લેતા હતા. મારા સિવાય બીજા નામાંકિત કલાકારોને પણ તેઓ પ્રોત્સાહન આપતા રહ્યા છે એ હકીકત મારા ઉપરના વિધાનના ટેકામાં હું રજૂ કરી શકું. તેમ છતાં આવા મમતાળુ કલાનુરાગીનું પ્રોત્સાહન મને અપાર હૂંફ આપનારું બની રહ્યું. પણ મેં તો એમને અંગત મિત્ર, વડીલ અને માર્ગદર્શક તરીકે મનથી સ્વીકારી લીધા હતા. એટલે નાટ્યપ્રવૃત્તિ સિવાયની મારા જીવનની જે વિગતો હતી તેમાં પણ હું એમની સલાહ મેળવવા લાગ્યો.

એક જ દાખલો નોંધું.

ઈ. સ. ૧૯૩૨માં મેં વ્યવસાયી રંગભૂમિમાંથી નિવૃત્તિ લીધી ત્યારે પણ આર્થિક વ્યવહારો પરત્વે હું સાવ બાઘા જેવો હતો. મેં મારી પૂંજીની જે સ્થિતિ હતી તેની જાણ કરીને એમને એની સરખી વ્યવસ્થા કરી આપવા વિનંતિ કરી. લાખ્ખોની ઉથલપાથલમાં જે નિત્ય રચ્યાપચ્યા રહેતા હોય તેવા ઉદ્યોગપતિને એક નટની મામૂલી પૂંજીનો વહીવટ સોંપવો એ શાલિગ્રામ પાસે મરી વટાવવા જેવું કામ હતું! પણ એમણે એ રીતે આ પ્રશ્ન ન વિચાર્યો. એમણે તો એમના નટમિત્રને સહાયરૂપ થવાની દૃષ્ટિથી વિચાર્યું અને મને બધી બરાબર ગોઠવણી કરી આપી.

એથી મને રાહત તો થઈ જ પણ અનાયાસે જે લાભ પણ થયો, તેનું સ્મરણ કરતાં પણ કૃતજ્ઞતા અનુભવું છું.

પ્રાણલાલભાઈનો નાટક જોવાનો શોખ કેવળ એક પ્રકારનો છંદ હતો કે એક રસજ્ઞની વિવેકી પ્રવૃત્તિ હતી તે પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. લગભગ બધાં ગુજરાતી નાટકો એ જોતા. નાટક એ ભાગ્યે જ ચૂકતા. ઉપરાંત ઉર્દૂ, મરાઠી અને અંગ્રેજી નાટકો પણ જોવા જતા. ગુજરાતી નાટકો તો વારંવાર જોતા, એનાં ગાયનો એમને કંઠસ્થ થઈ જતાં, ફુરસદે હાર્મોનિયમ સાથે ગાતા અને રાગની શુદ્ધતાને કે એની સ્વરસૃષ્ટિને હાનિ ન પહોંચે તેની ખાસ કાળજી રાખતા. આમ ઉપરથી જોતાં ચિત્તના વિલાસને માટે એ નાટકનો આશ્રય લેતા હશે એવો આભાસ વખતે ઊભો થાય, પણ એવું નહોતું. એ સૂક્ષ્મ રસજ્ઞ કલાપારખુ હતા. અભિનયના કે આનુષંગી કલાઓના દોષો પણ એમના ધ્યાન બહાર જતા નહીં અને અભિનેતાને એ દોષોથી એ બેખબર પણ રાખતા નહીં. ખરેખર તો એમની દૃષ્ટિ કલારસિક તરીકે પણ ઇતિહાસજ્ઞની હતી. એટલે ગીતોનો, રેકોર્ડોનો, નાટકના ઓપેરાઓનો એમણે લગભગ નિઃશેષ એવો સંગ્રહ કર્યો હતો. રંગભૂમિના ભવિષ્યના ઇતિહાસકારને એમણે સંઘરેલી સામગ્રીમાંથી અવશ્ય ઘણાં દિશાસૂચનો મળી રહેશે. એમને ગુજરાતી રંગભૂમિના ઉત્કર્ષની તીવ્ર અભિલાષા હતી અને એ માટે જે કંઈ પોતાથી થાય તે કરી છૂટવા એ સદૈવ તત્પર રહેતા.

આવો વિવેકી રસજ્ઞ પ્રેક્ષક મારું નાટક જોવા આવતો ત્યારે એની આંખમાં ભરેલી પ્રશંસાથી હું ઉત્તેજિત થતો અને એમાંની શૂન્યતાથી હું હતાશ થતો.

પ્રસંગો જ આલેખવા છે એટલે ગુજરાતની નાટ્યકલાને આશ્રયે ખીલેલી સંગીતકલા ઉપર એમણે જે મહાન ઉપકાર કર્યો છે તેની નોંધ કરીને હું મારો લેખ સમાપ્ત કરીશ.

રાત્રે એમના બંગલામાં બેસી વાતો કરું છું, તે દૃશ્ય ઉપસી આવે છે:

હું: આપને નથી લાગતું કે આપણે ત્યાં ભજવાતાં નાટકો છપાતાં

નથી, તરજોની સ્વરલિપિ થતી નથી, આથી રંગભૂમિને પારાવાર નુકસાન થયું છે અને હજી પણ આ સ્થિતિ ચાલુ રહેશે તો થોડા સમયમાં કૃતિઓ નાશ પામશે?

જવાબમાં વ્યાવહારિક મુશ્કેલી આગળ મૂકી, યોજનાપૂર્વક બોલતા હોય તેમ પ્રાણલાલભાઈએ જવાબ આપ્યો :

આ બધું છાપવા ફંડ કેટલું જોઈએ એનો વિચાર સરકારના લાગતા-વળગતાએ કરવો જોઈએ, પણ મારા મનમાં બીજો વિચાર ઘોળાય છે. કવિ મૂળશંકરભાઈનાં બે સારાં નાટકો તમે મેળવી આપો તથા પંડિત વાડીલાલની બસો અઢીસો તરજોની સ્વરલિપિ કરાવો તો આજે છાપવામાં વાંધો આવશે નહિ. આ સંબંધી સસ્તું સાહિત્યવર્ધક સંસ્થાના આગેવાન શ્રી મનુ સૂબેદારસાહેબને મેં વાત કરી રાખી છે. કાલે સવારે ટેલિફોન કરવાનો છું. આટલી સેવા તમારા ગુરુઓની તમારે કરવી જોઈએ.

આ જવાબદારી હર્ષપૂર્વક સ્વીકારી લેતાં મેં કહ્યું :—

> હું મુંબઈ ગુજરાતી નાટકમંડળીના આજના માલિક પટેલ ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણદાસને મળીશ અને પરવાનગી મેળવી આપીશ. તેઓ ઉદાર વિચારના છે. હવે બીજી વાત આપને જણાવું. મેં થોડાં નાટકો એકઠાં કર્યાં છે જેમાં, અમારે ત્યાંનાં નાટકોમાંનું 'અજબકુમારી' પણ છે. આપણી રંગભૂમિનું એ ત્રીજું ગુજરાતી શોકાન્ત નાટક છે. ઈ. સ. ૧૮૯૮માં લખાયું હતું. પહેલું શોકાન્ત નાટક રણછોડભાઈ ઉદયરામનું 'લલિતાદુઃખદર્શક' તે ઇ. સ. ૧૮૬૪-૬૫માં લખાયું હતું. બીજું ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીનું 'પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ' ઇ. સ. ૧૮૯૨માં લખાયું હતું અને ક્રમમાં 'અજબ-કુમારી' ત્રીજું શોકાન્ત નાટક છે. આવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ નજર સમક્ષ રાખીએ તો આ નાટક છાપવું યુક્તિસંગત જણાય છે. ઉપરાંત પાત્રચિત્રણની દૃષ્ટિએ, નાટ્યસંઘર્ષની દૃષ્ટિએ અને નાટકની અભિનાઈની દૃષ્ટિએ પણ નાટક સુંદર છે.

પ્રા :–૧૯૨૨માં તમારી મંડળી બંધ થઈ અને બાપુલાલે ખરીદી એ વખતનાં છેલ્લાં નાટકોમાં 'અજબકુમારી'ની તમારી ભૂમિકા મેં જોઈ હતી. તેમ તમારા પહેલાં ભજવનારની પણ જોઈ હતી. મને એ નાટક ગમ્યું હતું. તરજો પણ સરસ છે.

જયશંકર :–હા, વળી યોગાનુયોગ જોઈ આપને નવાઈ લાગશે કે વાડીલાલભાઈએ તરજો બાંધવાની શરૂઆત આ જ નાટકથી કરી હતી. તો પછી એની જ પ્રત મોકલી આપીશ. બીજું કયું નાટક આપને ભલામણ કરવા જેવું લાગે છે?

પ્રા :–'પ્રતાપલક્ષ્મી'. એ નાટકની પ્રત મોકલો—એ પણ સરસ નાટક છે –એનાં ગીતો બહુ સરસ છે.

જ :–વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ અને સંઘર્ષની દૃષ્ટિએ 'જુગલજુગારી' ઠીક પડશે. વળી 'પ્રતાપલક્ષ્મી' મેળવવું કઠણ પડશે. લખાયામાંથી શોધી કાઢવાનો મોટો ત્રાસ છે. વળી 'જુગલજુગારી' હમણાં જ અમારું નટમંડળ અમદાવાદમાં ભજવવાનું એટલે છે એની પરવાનગી મેળવી લીધી છે. છાપવાની પરવાનગી મેળવી આપીશ. એની બીજી પ્રત મોકલવી સહેલી છે.

પ્રા :–ભલે, બન્નેની પ્રત મોકલી આપજો. હવે તરજોની પસંદગી અને સ્વરલિપિ વિશે શું કરવાના છો?

જ :–હા. અમારા જૂના હાર્મોનિયમ માસ્તર શ્રી બાપુલાલ પૂંજીરામ ભોજક પાટણવાળાને તો આપ ઓળખો છો!

પ્રા :–હા, બાપુલાલ દર વર્ષે દિવાળીમાં મને મળવા આવે છે. ગુણવાન માણસ છે. એ સ્વરલિપિ કરી આપશે. એને જ કહેજો. હવે જૂના જાણકારોમાં આ છેલ્લો વૃદ્ધ છે, ખરું ને?

જ :–હા, એ જ વિચાર મને થયો હતો કે કદાચ આ વૃદ્ધ સાથે તરજો પણ નાશ પામશે તો! આથી ગયે વર્ષે સ્વરલિપિ

એમની પાસે તૈયાર કરાવી હતી. એ મારી પાસે છે. મનમાં હતું કે કોઈ નહીં છપાવે તો આટલી સેવા હું મારી ગાંઠથી કરીશ. મને ઘણુંય થાય છે કે કરીમબક્ષની ('ચતરાબકાવલી' ઇ. ની) તરજો, કંડેખાંની (ખટાઉ નાટક મંડળીની) તરજો, હમીરખાં ઉસ્તાદની (શ્રી દેશી નાટક સમાજની) તરજો, પંડિત વાડીલાલની (મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીની) તરજો, અને બીજા ગરબા–ગરબીઓની સાતસોઆઠસો તરજોની 'સ્વરલિપિ' કરાવી લઉં. આ વૃદ્ધ પછી બીજો કોઈ જ આ કામ કરી શકશે નહિ, પણ હમણાં જ આપે કહ્યું તેમ આ બધું છાપવા ફંડ કેટલું જોઈએ એનોય વિચાર તો કરવો પડેને? આથી સ્વરલિપિ કરવા દહ્યું; કોઈ જાગશે એને છાપવા આપી શકાશે. હમણાં તેઓ આ જ કામ કરી રહ્યા છે આઠસો તરજો તૈયાર તો કરશે. એમાંથી આપે યોજના વિચારી છે તેમાં મારી પાસેની એકસો તરજો આપવા મને વાંધો નથી. દોઢસો લેવાની રહી તે હું એમને અમદાવાદ બોલાવીને પૂરી કરાવી લઈશ. હું તરજ દીઠ જે રકમ આપું છું તે એમને ઓછી પડે છે. થોડી વધારી આપીએ તો વૃદ્ધ રાજી થશે. અને આપના નામે ઉત્સાહથી કરી આપશે.

પ્રા. :–કંઈ ચિંતા નહીં. એમને આવવાજવાનું ગાડીભાડું, બીજો ખર્ચ, અને તરજ દીઠ થોડી રકમ વધારી આપજો. આવા ગુણવાન માણસને દુભવશો નહીં. હવે અગિયાર વાગ્યા છે. 'પ્રતાપલક્ષ્મી'નાં થોડાં ગીતો વગાડીએ–તમે ગાશોને!

જ :–ભલે. કસરત છૂટી ગઈ, એટલે હવે ગળું કેટલી યારી આપશે એ મારે પણ જોવું છે!

પ્રા :–પોરિયા, હાર્મોનિયમ લાવ.

પાડોશીઓને તકલીફ ન થાય, એવી રીતે બારીબારણાં ગોઠવી, એમણે હાર્મોનિયમ લીધું. એમણે મારી પાસે નાટકોના ઓપેરાઓનો ઢગલો કર્યો. હું એમાંથી 'પ્રતાપલક્ષ્મી'ની ઓપેરા કાઢી ગાવા મંડ્યો. આશ્ચર્ય જેવું તો એ હતું કે મારાં જ ગીતો હું ભૂલી ગયો હતો, ત્યારે આ ભાવુક રસિક પ્રેક્ષકને એ બધાં યાદ હતાં, એટલું જ નહીં પણ બીજા અંકની, નાયિકા લક્ષ્મીની તરજ ને ગીત—

'મધુરી આ મૂર્તિ તુજ જોઈ લે પ્રિયા!' નો અંતરો મને ફરીથી બેસાડ્યો.

આવાં આવાં તો અનેક સુખદ, પ્રેરક, સંસ્મરણો મને માનસપટે ઊભરાય છે, પણ વિસ્તારભયે, આ કલાનુરાગી ભાવુક ને રસિક પ્રેક્ષક વિશે આટલું કહીને જ વિરમીશ.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ કલાને પોષતાં, અનેક વર્ષો જીવી રહો એ જ અભ્યર્થના!

प्रेरणारूप प्राणलालजी

अभिनयाचार्य श्री पृथ्वीराज कपूर
मेम्बर ऑफ धी पार्लमिन्ट; सभ्य : संगीत नाटक अकादमी, दिल्ही

जब जब भीड़ पड़े थियेटर पर तब तब दूर करहुं।

यह मेरे पृथ्वी थियेटर्स का जीवनका इक थीम सॉंग बन गया था। लेकिन १९४५ में अेक समय ऐसा आया कि थियेटर कुछ कठिनाई में आ गया, और मै भ्रमण पर भी नही जा सकता था। अब करूं भी तो क्या ? ऐसे मौकों पर सूरदासजी का एक पद बार बार जबान पर आ जाया करता हैं, जिसको प्यारे मित्र स्व. सहगलने अपने मधुरतम कोकिलकंठ से गाया हैं :

नयनहीन को राह दीखा प्रभो,
पग पग ठोकर खाऊं मैं।

बस, यह अपने कर्कश कंठ से गुनगुना रहा था, कि मानो अेक फिल्मका बडा सा क्लोझ अप आँखों के सामने हवाके रुपेहले परदे पर आ गया— विशाल मस्तिष्क, बडी बडी रसीली करुणाभरी आँखें,

श्री पृथ्वीराज

मुस्कराते होठ, सफेद लहरिया बालोंकी चादर ओढ़े एक मीठा मीठा प्यारा प्यारा चहेरा : कौन है यह भव्य मूर्ति ?...कहीं देखा है इसे पहले....कहीं देखा जरूर है। हाँ, कुछ ही वर्ष पहले नॉर्थ हिन्दु जीमखाना, माटुंगामें टेनिसकी टूरनामेंटमें में रनर अप आया था। कप दिये जा रहे थे। वही भव्य मूर्ति अध्यक्षपद ग्रहण किये थी। मुझे कप देते समय उन्होंने कहा :–मुझे पहचाना ? मैं प्राणलाल हूँ, प्राणलाल–प्राणलाल देवकरण नानजी।

१९३१ : शेठ हरिभाई का बंगला, घाटकोपर....राजु सात वर्षका था, इधर प्रवीण, जो आज देना बेन्क के मेनेजिंग डायरेक्टर है और उनके भाई हिंमत गांधी भी बाल्यावस्था में थे। मैं खुद कसरत करता और इन बच्चों को भी कसरत कराता। दौडने की बाजियाँ होती, एक हंगामा रहता। प्राणलालजी और उनकी धर्मपत्नी जयावतीबहन उनके इस प्यारे नजारेको देखके खुश होतें थें।

यह पतिपत्नी और जयावती बहन के बन्धु स्व. शेठ हरिभाईजी राजु और बाम्मी से बेहद प्यार करतें। बाम्मी अभी कुछ महिनो का ही था। वह सब प्यारे प्यारें दृश्य आँखों के सामने घूम गयें।

'कभी आइये, कभी मिलिये; बैन्कका चेरमेन हूँ !... प्राणलाल देवकरण नानजी–देना बैन्कका चेरमेन....प्राणलाल..'वही चेहरा....जैसे कह रहा है : कभी आईये, कभी मिलिये। मैं गया और मिला–

वही विशाल खीला हुआ माथा, वही प्यारी मुस्कान, वही संकटमोचन दृष्टि, वही मीठी वाणी; दो मिनिटमें ऐसे जान पड़ा मानों मेरी सब पीड़ा दूर हो गई ! मेरे दर्दको उस भव्य मूर्तिने अपना दर्द बना लिया।

कलाके प्रति ईतना प्रेम है इस व्यक्तिमे–और कलाकार के प्रति ईतनी सहानुभूति–बडा आनंद मिला उस मिलनमें।

उसके बाद कई मुलाकातें हुई। हर बार कोई नई बात–एक नवीन प्रेरणा लेके लौटा। उनसे मिलना मेरे लिये वरदान बन गया।

पूर्वी एशिया के दौरे पर जा रहा था, भारतीय सांस्कृतिक मंडलके साथ। आशीर्वाद लेने गया। वही प्यारभरी मुस्कान, वही मीठी मधुर वाणी। आपकी इस यात्रासे देशका गौरव बढ़े।

वापस लौटा। सुना तबियत अस्वस्थ है। गया। मिला। माथेपर वही तेज। होटों पर वही मुस्कान। अपने दुःख, अपनी पीडा की परवाह कहाँ थी। मुझसे पूछ रहे थे: कैसे है? यात्रा कैसी रही? नया खेल कब आ रहा है? मैं देखने आउगा।

आप अवश्य आयेंगे। आपका आना मेरे लिये आशीर्वाद रहा है और आगे भी रहेगा। ईश्वर आपकी सौ वर्ष की आयु करे। हमें आपकी जरूरत है, देशको आपकी जरूरत है।

उनकी आँखे मुस्कुरा दी। सारा कमरा उस मुस्कानसे भर गया।

पीड़ा सह कर मुस्कान देना कितनी बड़ी बात है। अपने दुःखकी परवाह नहीं करते हुये, दूसरे के दुःखको दूर करनेकी चेष्टा करते रहना। वाह! तुम जीयो प्राणलाल, तुम जीयो!

Shri Pranlalbhai As I Have Known Him

Sir Manilal B. Nanavati
Former Deputy Governor, Reserve Bank of India.

It is said that a man is known by the company he keeps and the surroundings in which he lives and works. This is exemplified in Pranlalbhai's life which is like an open book. Any one can read it if he so desires and profit by it.

Let us just take a glimpse of Pranlalbhai at work in his office in the Dena Bank. The room presents an entirely unusual sight for a Banker's office. It looks more like a temple. It is no doubt air-conditioned but there is something unusual about it. But what is so alluring is the mild fragrance and calm which pervades the whole atmosphere. As you inhale this sweet and soothing perfumed air, it sets your mind at

Sir Manilal Nanavati

you see on a blackboard a good thought for the day—a rare thing in a business concern. These thoughts are collected and published in a book form or are printed in the Bank's magazine ''Dena Jyoti''. Besides articles of value to the staff in their day to day routine of the conduct of the Bank's business, the journal contains a number of articles of high ethical and spiritual value, with quotations from some of the immortal classics of the world for the benefit of the staff and the Bank's clientele.

Even though his Bank may be called a small Bank, Pranlalbhai has been recognised as a leading Banker. For a number of years he was the President of the newly established Bankers' Association and he served the institution with great credit as also the Banking World of the country. When the Saurashtra Financial Corporation was organised he was invited by that State to be its Chairman and during his career he laid a very solid foundation for the Corporation.

In the Dena Jyoti we come across several contributions from Pranlalbhai on varied subjects indicating the richness of his life and the depth of his thinking. He is a literary man, well read and versed in Sanskrit, English and Gujarati literature and a poet. As a lover of Art, he took prominent part in the restoration of the Gujarati Drama. He is a patron of

Indian paintings and in his office, in th general meeting room of the Bank, and if yo ever go to his house you can see several paint ings by leading Indian artists. Some of thes are reproduced on the front page of Dena Jyoti His house can be called an art gallery and museum of antiquities, Indian and others.

There are other significant feature about the man and the Bank.

He displays in himself all that is bes in Indian life, her culture and traditions Above all he is a patriot and has taken con siderable interest in the national movement He is a staunch Swadeshist and recently ini tiated the Swadeshi League. He has expande his business in the field of Insurance; ha started a small Swadeshi Consumers' Store. H is a leading member of the Premier Busines Institution, the Indian Merchants Chamber o which he was President for a number of times.

As a man he is very generous; he ha never failed to help a good cause. He i always hospitable. He is ably supported in al his endeavours by his highly cultured consor Jayavatiben.

Pranlalbhai is a man of many parts-a ma among men—highly respected and always cheer ful and endearing. To know him is to love him He is the living embodiment of 'Mangal Drashti or, as Shri Arvind Ghosh would put it **Tranquil Benignty.**

✻

Mild & Courteous; Tough & Firm

Sir Chunilal B. Mehta

I am pleased to learn that some friends and associates of Shri Pranlalbhai Devkaran Nanjee have thought of publishing an Abhinandan book and I am thankful to them for inviting me to contribute my impression about Shri Pranlalbhai.

I have the pleasure of knowing Shri Pranlalbhai since many years. He comes from a noble family of Porbundar (Saurashtra), the place of birth of Mahatma Gandhi. Shri Pranlalbhai had many occasions to come in contact with Mahatmaji and Mahatmaji had very high opinion of Shri Pranlalbhai and his family.

He is very well-known as a gentleman of very high character, charming personality and sweet manners. Along with these virtues, he has also the ability and capacity of maintaining firmness wherever and whenever he feels that for the sake of principle, he has to do that.

I had the pleasure of working with him on the Committee of the Indian Merchants Chamber for many years. I remember the year 1944, when Shri Pranlalbhai was the President of the Chamber. At that time the second world war was going on.

In the afternoon of 14th April 1944 there were explosions in the Bombay harbour, resulting in fires, which brought about claims of very large amounts on different Insurance Companies.

સર ચૂનીલાલ ભાઈચંદ મહેતા સાથે
શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ (ઈ. સ. ૧૯૪૪)

The matter came before the Committee of the Chamber and the Chamber thought that the Government of India should pay the claims, arising, out of the fires which were due to explosions on steamer, containing explosives.

Shri Pranlalbhai, as the President of the Chamber took up the matter on behalf of the Insurance Companies and commercial community with the Government of India. He had an interview with the then Viceroy of India and placed before him with full courtesy and complete firmness the reasons as to why the amounts of claims should be paid by the Government of India. As a result, it is a well-known fact that the Government of India finally agreed to pay a very large percentage of the claims. The result was that the Insurance Companies had to pay only a small percentage of claims and thus the Insurance Companies were saved from heavy losses.

This handling of the situation by Shri Pranlalbhai proves that he is not only mild and courteous but when occasion arises he is also tough and firm.

Again Shri Pranlalbhai was the President of the Indian Merchants Chamber in 1952 when he was good enough to accept the Chair when there was the necessity of having a President in the course of the year, as a result of the resignation of the annually elected President.

During that period of his, there was also the problem of Sales Tax which was changed from single point to multi-point. The Indian Merchants Chamber, being the leading trade body, took up actively the cause of the commercial community and tried its best to persuade the

Pranlalbhai, A Patriarch Of The Family

(A Study In Duty)

Shri Shantilal L. Thar

When the sponsors of this Abhinandan Granth desired me to write a few lines on Pranlalbhai I felt a shade embarrassed. Being my uncle-in-law he is very near and dear to me and what I write about him, no matter how much an underestimate of him it may be, is likely to be treated as exaggeration since it comes from one who has vested interest in him.

Shri Shantilal Thar

Men of ability and intelligence there are many, among whom Pranlalbhai is one; successful executives of large organisations are by the legion, and Pranlalbhai is one of them. There are not a few who are honest and full of integrity and Pranlalbhai is distinctly one of them. Lover of fine arts are not wanting and he belongs to that frate-

Government of Bombay to give careful consideration on the subject.

At the special meeting of the Chamber Shri Pranlalbhai placed the whole situation before the meeting, drawing the attention of the Government of Bombay in very courteous but strong language showing the bad effects of multi-point sales tax on the commercial community.

Shri Pranlalbhai is not only a shrewd businessman but he has a good knowledge of literature, philosophy and music. He has all the high qualifications of his versatile father.

In the memory of his revered father, Shri Pranlalbhai has established Devkaran Nanjee Banking Co. Ltd., Devkaran Nanjee Investment Co. Ltd. and Devkaran Nanjee Insurance Co. Ltd. He is a great financier and has brought success in the abovementioned establishments started by him.

He was successful, after great and persistent efforts, in bringing about into existence the Indian Banks Association. During the long period he was at the helm of affairs as the President of the Association, he put it on a sound and permanent footing.

I wish him long and healthy life to serve the business community of India.

to make life as easy as he can for his employees. Scholarships are given to children of the staff who deserve it and are in need of it. Rent concessions are given and a health resort is built so that members of his organisation can take advantage of it. Beyond this and at personal pains and inconvenience he has wherever called upon shouldered responsibility for public weal. I remember Mr. A. D. Shroff, a person of international fame, who usually is sparing in his praise, mentioning to me, that Pranlal has raised the prestige of the Indian Merchants Chamber. This refers to his re-election as President of the Chamber in 1952. Recently, talking of Pranlalbhai's illness, Mr. Shroff remarked that the life of Pranlalbhai is very valuable both for the commercial community and the country.

By tradition and heritage he is a hard-boiled businessman, but at heart he is an artist. Money at no time had any awe for him. To him mammon is means to an end. Never has he resorted low to make money, much less touch tainted money. Carlyle in Pranlalbhai's person would have surely found that work is worship.

I now wish to strike a personal note. When he was at Matheran last May I was very worried about his health. After consulting a dear friend I thought of writing a few lines to him to bring to his notice the danger he was running in not being treated properly as we young-

rnity, and may I say that Pranlalbhai in his person has all the attributes mentioned as above but at the same time he has that which many do not have. He lives more for others than for his own self. In a career of strain and stress spreading over forty-five years, more than four decades must have been spent in serving the cause of others and furthering their welfare.

He is a man who has courage, both physical and mental. In the old days, he happened to go in one of the Muslim localities for purchasing carpets, of which he is very fond. One of the persons accompanying him informed him that the riot between the Hindus and the Musalmans had broken out and that they should hurry up with the purchases. Pranlalbhai was cool as cucumber and took his own time. In matters of planning, he shows courage, broadmindedness and vision. *He is able to see the* world of the morrow and plans accordingly.

An ideal son who stood by his father in prosperity as well as in adversity! An affec*tionate brother who at the mere mention of his* late lamented brothers brings forth tears in his eyes! He extends his wings of protection to all members of his family. Family feeling may be a common phenomenon but Pranlalbhai's solicitude extends beyond family frontiers. He runs an organisation which employs several hundred persons. Pranlalbhai deems it his duty

ઓપતી દીપતી નિત્યે મુખડે સ્મિતની પ્રભા

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

sters conceived it; it was difficult to think of our world without *him and I wrote thus:*

"For a long time I wanted to do some thinking aloud in your presence and unburden myself. You have done all you can in your life-time to serve the cause of the family. Right from the times of Devkaran Nanjee to the present moment you looked after Choonibhai and Manoobhai. Now that they are no longer alive you are extending your umbrella of protection to the members of their families. You are looking after the welfare of your sisters and nephews. You have done a good turn to your sons-in-law like me and their children. All this you have done with no thought of reward; you have chosen to live for others; therefore, we have a selfish interest in your longevity and as such I believe I am sharing sentiments of all our family members and worshippers of you like your partners. Please give thought to our prayer and when you come to Bombay I hope you will keep an open mind and undertake proper investigation."

Pranlalbhai stoops to conquer. No matter what the provocation may be he is courteous and polite and ever ready to extend his assistance and advice to whomsoever seeking it.

I wish him a long life of health and happiness and hope that he will give us an opportunity of serving him as he has served us hitherto.

ઓપતી દીપતી નિત્યે મુખડે સ્મિતની પ્રભા

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

હતા. શ્રી નાનજીને દેવકોરબાઈથી ત્રણ પુત્રો ને એક પુત્રી થયાં: શ્રી છગનદાસ, શ્રી દેવકરણ, શ્રી પુરષોત્તમ, અને મીઠીબાઈ. (શ્રી દેવકરણનો જન્મ. ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં.)

મધ્યમ વયે શ્રી નાનજી અવસાન પામ્યા, અને પોતાનાં પત્ની તથા પરિવાર માટે ધનને બદલે ભલાઈ, સરળતા, શ્રદ્ધા, દયા, સ્વાશ્રય અને સંતોષનો અખૂટ અને અમૂલ્ય વારસો મૂકી ગયા. શ્રી નાનજીના અવસાન સમયે સૌથી મોટા પુત્ર છગનદાસનું વય લગભગ ૧૭–૧૮નું, અને શ્રી દેવકરણનું ૯–૧૦નું.

શ્રી છગનદાસ નાનજી

પોતાની ગરીબ સ્થિતિ સાલતાં અને 'સાહસ વિના સંપત્તિ નથી', એ સૂત્રમાં શ્રદ્ધા રાખી, સાહસિક વૃત્તિના શ્રી છગનદાસ પોરબંદર છોડી, વહાણમાર્ગે મુંબઈમાં નસીબ અજમાવવા આવ્યા. આવીને હિકમત, હિંમત અને આત્મશ્રદ્ધાથી દલાલી, મુકાદમી વગેરેનો આશ્રય લઈ, ધીરે ધીરે પગભર થયા. પોતાની સ્વભાવગત નિર્ભયતાથી અને નિર્બળોની વહારે ચડવાની સાહજિક મનોવૃત્તિથી તેઓ સૌને પ્રિય થઈ પડ્યા હતા, ને સૌ આદરથી તેમના પ્રતિ જોતા. એમણે, કંઈક સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતાં, પોતાના નાના ભાઈ શ્રી દેવકરણને અભ્યાસ માટે મુંબઈ તેડ્યા. કેવળ ૧૧ વર્ષની કુમળી વયે, સારો સાથ મળતાં, શ્રી દેવકરણ મુંબઈ આવ્યા.

શ્રી દેવકરણ નાનજી

મુંબઈ આવીને તેઓ એલફિન્સ્ટન મિડલ સ્કૂલમાં જોડાયા. નિશાળે હંમેશ ઊંચો નંબર રાખતા ને તેથી વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોના પ્રીતિપાત્ર બની ગયા હતા. પોતે અંગ્રેજી ત્રીજીચોથીના વર્ગમાં હતા ત્યારથી જ પોતાથી નીચેના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાનું કામ કરતા હતા, ને એમ કરતાં માસિક કમાણી રૂપિયા ત્રીસેકની થતી. અને એ તો સન ૧૮૭૦–૭૫ નાં વર્ષો કે જ્યારે રૂપિયાની કિંમત આજના કરતાં ચારપાંચગણી વધુ હતી. આમ, સ્વાશ્રયનો ગુણ આ નાના ભાઈમાં પણ ઊતરેલો

શેઠશ્રી દેવકરણ નાનજી : ૪૩ વર્ષની વયે

જન્મ: સંવત ૧૯૧૪, જેઠ વદ ૮ અવસાન: સંવત ૧૯૭૮, આસો સુદ ૧૩

જોઈ શ્રી જગનદાસને ભારે પ્રસન્નતા થતી. ધીરે રહીને, બેઉ ભાઈઓએ માતુશ્રીને પણ મુંબઈ તેડ્યાં. પછી સૌરાષ્ટ્રમાં જગનદાસનાં લગ્ન, એક જ્ઞાતિગૃહસ્થને ત્યાં લેવાયાં, પણ તે જ અરસામાં શ્રી દેવકરણની શાળા-પરીક્ષા હોઈ તેઓ લગ્નપ્રસંગે જઈ ન શક્યા.

૧૮૭૬–૭૭માં શ્રી દેવકરણ મેટ્રિક પસાર થયા. જ્ઞાતિમાં મેટ્રિક થવામાં તેઓ પહેલા. એકવાર તેમનો વિચાર શિક્ષકના વ્યવસાયમાં જોડાવાનો હતો. આ માટે મોટાભાઈ જગનદાસની સલાહ માગી. સલાહ એવી મળી કે 'આપણે કાંઈ નોકરીમાં જિંદગી વેચવી નથી', આથી એમના એક પરિચિત ગૃહસ્થની પેઢીમાં દાખલ થયા ને પોતાની કાર્યકુશળતા, બુદ્ધિ અને ખંતથી એમના ધંધામાં અનિવાર્ય વ્યક્તિ બની આગળ વધ્યા. આ પેઢીનું કામકાજ પરદેશ ચડતા માલ માટે આગબોટો તથા વહાણોની સગવડ આપી, તેનું નૂર ઠરાવી, લાભ મળે તે મેળવવાનું હતું.

શ્રી દેવકરણ નાનજીએ ત્યારપછી ૧૮૭૯માં જગનદાસ એન્ડ કમ્પની નામે વ્યવસ્થિત પેઢી સ્થાપી, ધંધામાં પગભર થયા. દરમ્યાન મિ. મોરિસ નામના એક અંગ્રેજ સાથે સિક્યુરિટી ફાઈનાન્સ શરૂ કરેલું. મિ. બર્ન નામના બીજા અંગ્રેજ સાથે બર્ન નાનજી એન્ડ કમ્પની નામે ફ્રેઈટ બ્રોકર્સનું કામ આરંભેલું. જીવનમાં અને વ્યવસાયમાં સર્વત્ર તેમનો આચારમંત્ર હતો : **સત્ય બોલવું અને સત્ય ચાલવું.** મુંબઈને કેન્દ્ર-સ્થાન બનાવી એમણે યૂરોપનાં સર્વ મુખ્ય બંદરો સાથેનો નૂરનો વ્યવહાર મોટા પ્રમાણમાં જમાવ્યો. એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી ચૂનીલાલભાઈ પણ કૉલેજનો અભ્યાસ કરી આ કામમાં જોડાયા અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ પણ આને લગતી સ્ટીમર ચાર્ટરની જુદી એજન્સી કમ્પની ચાલુ કરી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે ૧૯૧૪નું મહાન વિશ્વયુદ્ધ આરંભાયું, વેપારધંધા ખોરવાયા ને શ્રી દેવકરણે ૧૯૧૬માં દેવકરણ નાનજીને નામે શ્રી ચૂનીલાલભાઈની દેખભાળ હેઠળ, શેરબજારનું કામકાજ વિસ્તાર્યું. ત્યાર પછી, રૂ અને સોનાચાંદીબજારનું કામ પણ શરૂ કર્યું, ને તેમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈને નિયુક્ત કર્યા. જગનદાસ એન્ડ કમ્પનીને નામે સરકારી જામીનગીરીનું કામ

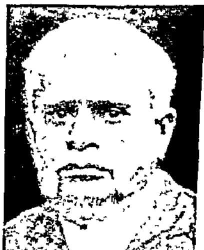
પણ વિસ્તૃત કર્યું. આ બધો ધંધો ઇશ્વરના અનુગ્રહથી અને પોતાની સત્ય નીતિરીતિથી સરસ રીતે ચાલ્યો. આમ સાધારણ સ્થિતિમાં પણ અભિજાત કુટુંબમાં જન્મ પામીને શ્રી દેવકરણનાનજીએ અથાક પરિશ્રમ, ખંત, સત્યપ્રિયતા અને ઉચ્ચ વ્યાવહારિક નીતિરીતિથી અપાર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી અને વ્યાપારી આલમમાં મહત્તા ને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં.

મુંબઇ જેવી પ્રવૃત્તિમય નગરીમાં રહેવા છતાં તથા વ્યાપારમાં જોડાયા છતાં શ્રી દેવકરણ નાનજીના સંસ્કારી હૃદયમાં સનાતન ધર્મની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ અને તેને પૂર્ણ કરવા માટે તેમણે શાસ્ત્રીજી શ્રી રણછોડજી ઉદ્ધવજી પાસે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, ને તેમાંય ખાસ કરીને મનુસ્મૃતિનો અભ્યાસ પ્રથમ વધાર્યો. જેમ જેમ એ અભ્યાસ વધતો ગયો તેમ તેમ તેમાં વર્ણવેલા વર્ણાશ્રમના ધર્મો તેમના જાણવામાં આવતા ગયા તેથી મનુસ્મૃતિ પર તેમની શ્રદ્ધા વધવા લાગી અને નિત્ય તેનો સ્વાધ્યાય કરવાથી તેમને ધર્મશાસ્ત્રનું પણ જ્ઞાન થયું.

પોતાની માફક અન્ય ધર્મજિજ્ઞાસુઓને પણ ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને તેઓ કલ્યાણમાર્ગે વળે એ હેતુથી તેમણે સંવત ૧૯૪૮ ના શ્રાવણ વદી ૧૧ ને ગુરુવારે એક ભાટિયા ગૃહસ્થ સ્વ. શેઠ ધર્મસિંહ પુરુષોત્તમ તથા બીજા કેટલાક ધર્મનિષ્ઠ મિત્રોની સહાયતાથી કોટમાં 'કોટ સંસ્કૃત શાળા' નામની સંસ્કૃત શાળાની સ્થાપના કરી. આ શાળામાં પ્રથમ મુખ્ય આચાર્ય શાસ્ત્રીજી શ્રી રણછોડજી ઉદ્ધવજી હતા. તેમના સ્વર્ગવાસ પછી પંડિતજી નથુરામ મહાશંકર એ પદે આવ્યા, ને છેવટે પોતે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો ત્યાંસુધી એ પદે રહ્યા. આજે ૮૫ વર્ષની વયે તેઓશ્રી સ્વામીશ્રી દક્ષિણામૂર્તિ આનન્દસરસ્વતી એવું યોગપટ્ટ નામ ધારણ કરી, ત્ર્યંબકક્ષેત્રે વિરાજે છે. (શ્રી દેવકરણ નાનજીને તથા સ્વ. ચૂનીલાલભાઇને અને શ્રી પ્રાણલાલભાઇને એમની સાથે ખૂબ નિકટનો સંબંધ હતો ને એમની મોટી ઓથ તે સમયે હતી અને આજેય છે.) આ પાઠશાળામાં ત્યારપછી શાસ્ત્રીજી પ્રાણજીવન હરિહર નીમાયા ને સંવત ૧૯૭૯ માં તેમના સ્વર્ગવાસ પછી, આજે શાસ્ત્રીજી મોહનલાલ નિર્ભયરામ મુખ્ય

બેઠેલા : શ્રી કલ્યાણજી અમરચંદ, શ્રી દેવકરણ નાનજી અને શ્રી જીવણદાસ પીતાંબર
ઊભેલા : શ્રી પ્રાણલાલભાઈ (વય લગભગ ૭ વર્ષ) અને શ્રી ચૂનીલાલ (વય લગભગ ૧૨ વર્ષ)

પ્રાણલાલભાઈનાં ધર્મપત્ની
જયાવતીબહેનના પૂજ્ય પિતાશ્રી
. શ્રી ગોવિંદજી ઝવેરચંદ અને
ૂ્ય માતુશ્રી સ્વ. ઊજમબા.

અધ્યાપકનું કાર્ય કરે છે. આ પાઠશાળા હાલ કોટમાં મોદીખાના લત્તામાં દેવકરણ નાનજી ચેરિટીઝ બિલ્ડીંગમાં આવેલી છે.

પાઠશાળાની સ્થાપનાના ધર્મકાર્ય ઉપરાંત તેમણે પોતાનાં સ્વર્ગવાસી માતુશ્રી દેવકોરબાઇ તથા સ્વર્ગવાસી પત્ની કપૂરબાઇને પુણ્યાર્થે દાદરમાં બે રેલવે સ્ટેશનોની વચ્ચેના ભાગમાં શ્રી ધર્મદેવેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બંધાવી ત્યાંની ભાવિક જનતાને દર્શનનો લાભ કરી આપ્યો હતો; ને મંદિરની જગામાં યાત્રિકો માટે ધર્મશાળા જેવી સગવડ પણ કરાવી હતી. પોતાના સ્વર્ગવાસી પિતાશ્રીને પુણ્યાર્થે પોરબંદરમાં એક પુસ્તકાલય સ્થાપન કર્યું હતું, તથા પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ છગનદાસને સ્મરણાર્થે જ્ઞાતિ-આશ્રય ફંડ સ્થાપ્યું હતું અને કાઠિયાવાડમાં ધોળા તથા પોરબંદરમાં ધર્મશાળાઓ બંધાવી, સદાવ્રતનો પ્રબંધ કર્યો હતો.

ધર્મશાસ્ત્રો તથા ગીર્વાણગિરા પ્રત્યેની પ્રીતિથી પ્રેરાઇને દર રવિવારે શ્રી દેવકરણ નાનજી ઘરે શાસ્ત્રીઓની સભા ભરતા. તેમાં નીતિ, આયુર્વેદ, જ્યોતિષ તથા ધર્મચર્ચા થતી અને તેય બહુધા સંસ્કૃતમાં. પોતે સંસ્કૃતમાં પ્રવચન કરતા ને ચર્ચામાં ભાગ લેતા. સવંત ૧૯૫૭માં પોતે સહકુટુંબ યાત્રાએ ગયેલા ત્યારે ત્યાંય પંડિતસભાઓ ભરી, ધર્મપ્રશ્નો પૂછી, વિદ્યાવિનોદ કર્યો હતો. પાંચ વર્ષ પછી પાછા મથુરા ગયા ત્યારે ત્યાં પંડિતોની સભા સમક્ષ શાસ્ત્રાનુસાર એક સુંદર ને અસરકારક પ્રવચન કર્યું હતું. પંડિતોએ આ પ્રવચનથી પ્રસન્ન થઈ તેમને પ્રશંસાપત્ર આપ્યું હતું

ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રન્થોના વાંચનમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય, પારાશર અને મનુભગવાનની સ્મૃતિઓ તેમને અધિક પ્રિય હતી. આ સાથે આયુર્વેદ અને નીતિશાસ્ત્ર પર પણ તેમનો અપૂર્વ ભાવ હતો. આયુર્વેદના ગ્રન્થમાં સુશ્રુત, શારંગધર, વાગ્ભટ્ટ તથા ભાવપ્રકાશ એમણે જોયા હતા, પરંતુ ચરક તથા સુષેણનો તો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કર્યો હતો. એટલું જ નહીં, પણ મુંબઈમાં કેટલાક આયુર્વૈદિક છાત્રોને શિષ્યવૃત્તિ આપી, અભ્યાસ કરાવી, પ્રજાને હિતાર્થે સારા વૈદ્યો તૈયાર કર્યા હતા અને આયુર્વેદનું મહત્ત્વ વધાર્યું હતું. નીતિશાસ્ત્રમાં શુક્ર-

નીતિને અગ્રસ્થાન આપી તેનો મોટો ભાગ કંઠસ્થ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત સમર્થ શતાવધાની ધર્મવેત્તા પંડિત શ્રી ગટ્ટુલાલજીનું સત્સિદ્ધાન્તમાર્તંડ, શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા, જ્યોતિષશાસ્ત્રના એકબે ગ્રન્થો, શિલ્પગ્રંથ રાજવલ્લભ તથા ઇતિહાસપુરાણોના કેટલાક ભાગનું તેમનું વાંચન હતું. જુદા જુદા વિષયોના દોઢહજારથી બે હજાર શ્લોકો તેમને કંઠસ્થ હતા, અને દરરોજ પ્રાતઃકાલે ઊઠીને, સ્નાનાદિક કરીને, સંધ્યાવંદનવેળા, ભોજન કરતી વેળા, સૂતા પહેલાં જુદે જુદે સમયે આશરે પાંચસો શ્લોકો બોલતા. આવું ઉત્તમ તેમનું ધાર્મિક જીવન હતું. બ્રિટિશ સરકારે પણ તેમની ઉત્તમ પ્રકારની રહેણીકરણી જોઈ તેમને 'જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ'ના માનવંતા ઇલકાબથી નવાજેલા.

ધર્મશાસ્ત્રનો સ્વાધ્યાય ચાલુ હતો ત્યારે તેમને વૈદિક સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થવાની ઇચ્છા થઈ અને પંડિત ગટ્ટુલાલજીની પાસે તેમણે વિધિપૂર્વક ઉપવીત ગ્રહણ કર્યું તથા બીજા વૈશ્યોને પણ વૈદિક સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થવા માટે ઉત્સાહી કર્યા, જેથી બીજા પણ કેટલાક વૈશ્યોએ વિધિપૂર્વક ઉપવીત ગ્રહણ કર્યું. આ પ્રથા આ કુટુંબમાં પછી ચાલુ જ રહી. (શ્રી ચૂનીલાલભાઈએ શાસ્ત્રીજી નથુરામ પાસે. શ્રી મનુભાઈ તથા શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ શાસ્ત્રીજી પ્રાણજીવન હરિહર પાસે અને શ્રી લલિતચન્દ્ર, હિંમતલાલ, પ્રવીણચન્દ્ર, કુન્દનલાલ, હર્ષદરાય ઇત્યાદિએ શાસ્ત્રી મોહનલાલ પાસે ઉપવીત ગ્રહણ કરેલ.)

આ ઉપવીતના વિષયમાં એક પ્રસંગ નોંધપાત્ર છે. પંડિત ગટ્ટુલાલજીએ શ્રી દેવકરણ નાનજીને ઉપવીત આપી, આશીર્વાદ આપ્યા. ગુરુને દક્ષિણા આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પંડિતજીએ કહ્યું: 'હું જે માગું તે ગુરુદક્ષિણામાં આપી શકશો?' ઘડીક શ્રી દેવકરણ વિચારમાં પડ્યા. 'હા' પાડવી અને કદાચ માગેલું ન આપી શકાય તો? તેમને વિચારચંક્રમણે ચડેલા જોઈ, પંડિતજીએ કહ્યું, 'મને ભૌતિક સમૃદ્ધિ નથી જોઈતી; અથવા તમે ન આપી શકો એવું પણ હું કશું નહીં માગું. જાણું છું કે જે હું માગીશ તે તમે સહજતાથી આપી શકશો.

બોલો, વચને બંધાઓ; આપશો?' શ્રી દેવકરણે તુરત 'હા' પાડી; અને પંડિતજીએ માગ્યું : 'બસ, કેવળ એક વચન આપો—ગુરુદક્ષિણા તરીકે—કે ગમે તેવા કામના રોકાણ ને દબાણ વચ્ચેયે રોજ એક કલાક ધર્મશાસ્ત્રનો સ્વાધ્યાય કરશો.' શ્રી દેવકરણ આ અકલ્પિત માગણી સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. તેમને થયું : આ માગણીમાં નકારવા જેવું શું હતું! પોતે તુરત કબૂલાત આપી અને જિંદગીના અંત સુધી આ વચનનું પાલન કર્યું.

લગભગ તેવીસ વર્ષની વયે શ્રી દેવકરણનાં લગ્ન શ્રી નાગજી ગાંધીનાં પુત્રી કપૂર સાથે થયેલાં. એ લગ્નજીવન બાર વર્ષ ચાલ્યું. શ્રી ચૂનીલાલભાઈ કપૂરબાઈના એકના એક પુત્ર. કપૂરબાઈના દુઃખદ અવસાન પછી શ્રી દેવકરણે, શ્રી દેવકરણ ત્રીકમજીનાં પુત્રી કેસરબાઈ સાથે બીજું લગ્ન કર્યું. કેસરબાઈ ઓગણત્રીસ વર્ષના ભરજુવાન વયે અવસાન પામ્યાં. માતા કેસરબાઈ તથા માતામહી હરખબાઈનાં અનેક સુસંસ્કારોનો શ્રી પ્રાણલાલભાઈને વારસો મળ્યો છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૨ની ત્રીજી ઑક્ટોબરને મંગળવારે (સંવત ૧૯૭૮ની આશ્વિન સુદી તેરસે), પાસઠ વર્ષની વયે ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસી, સનાતન ધર્મના અનુયાયી, ધર્મોન્નતિ જોવાને ઉત્સુક, વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પર શ્રદ્ધાભક્તિ ધરાવનારા, ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રજાની સદ્વ્યવસ્થા જોવાને ઉત્કંઠિત, સત્યવાદી, કુટુંબ તથા જ્ઞાતિવત્સલ, સ્મિતપૂર્વાભિભાષી, શ્રીમંત છતાં નિરભિમાની અને પરોપકારી શ્રી દેવકરણ નાનજી પોતાના કોટના ઘર 'સત્યવિલાસ'માં અવસાન પામ્યા.

અત્રે એક વિરલ સંકેતની નોંધ લેવી જોઈએ કે શ્રી દેવકરણ નાનજીએ પોતાના પ્રિય જ્યેષ્ઠ બંધુ શ્રી છગનદાસ જે તિથિએ વર્ષો પૂર્વે અવસાન પામ્યા હતા, તે જ તિથિએ દેહ છોડ્યો હતો!

અવસાનવેળાનો શ્રી દેવકરણ નાનજીનો આ એક પ્રસંગ નોંધપાત્ર છે :

' શ્રી દેવકરણ મૃત્યુશૈય્યા પર સૂતા છે, તે વેળા શારીરિક પીડાની એમને ચિંતા નથી; અંતકાળ નજીક છે એનોય વસવસો નથી. એમનું

ચિત્ત તો કોઈ જુદા જ વિષયમાં રમમાણ છે. તેઓશ્રી પ્રાણલાલભાઈને પાસે બોલાવે છે અને કહે છે: "આપણા શુભનામની પ્રતિષ્ઠા જળવાય ને એનું ગૌરવ વધે એવું કામ કરજો. એક બેન્ક ખોલજો. સત્યતા, કાર્યકુશળતા, પ્રામાણિકતા ને સદ્ધરતા—આ ચાર શબ્દોને જિંદગીભર ગોખી રાખજો. એને તમારી પ્રવૃત્તિઓના ધ્રુવતારક સમજજો. સગાંવહાલાં તથા મિત્રો કહે છે કે બેન્કને આપણું નામ ન આપવું. મારી સલાહ છે કે આપણું જ નામ આપવું, જેથી આપણા નામને હમેશ ઊજળું રાખવાની આપણને ચીવટ રહે, ને કદી મતિભ્રમ થાય નહિ. સત્યથી વર્તવું ને લોકોનાં નાણાં વિષે હમેશ પ્રામાણિકતાથી ને સંયમથી વ્યવહાર કરવો. એ એક વાત. બીજી વાત આજના વિદેશી શાસન વિષે. અંગ્રેજ મિત્રોના ગુણોનો હું મોટો પ્રશંસક છું, છતાં એક વેપારી તરીકે મને લાગે છે કે આપણા દેશનું તેઓ શોષણ કરી રહ્યા છે. એ શોષણમાંથી આપણે મુક્ત થવું જોઇએ; આપણા પર એ પરદેશી શાસન ન હોવું જોઈએ. આ શાસનને દૂર કરનારી એક માત્ર સંસ્થા કોંગ્રેસ છે. કોંગ્રેસ પ્રત્યે હમેશ ભક્તિ રાખજો. આ કોંગ્રેસમાં મોહનદાસ (ગાંધીજી) અદ્ભુત માણસ છે. સત્યના ઉપાસક છે ને સત્યને ઈશ્વર માનનારા છે. હા, વર્ણાશ્રમ ધર્મની બાબતમાં એમના વિચારો સાથે હું સંમત નથી, છતાં ખાતરીથી કહું છું કે ધણિપુને જીતનાર એકલા એ જ છે. એના જેવો બીજો નિષ્ઠાવાળો માણસ મેં જોયો નથી. એને અનુસરજો.' અને આટલા શબ્દો પછી, ઉત્સાહપૂર્વક એમણે ૧૦૮ વાર ગાંધીજીની જય બોલાવી!

સ્વદેશ પ્રત્યેની આ ભક્તિ, સત્ય પ્રત્યેની આ નિષ્ઠા, દેશોદ્ધારનું આ સ્વપ્ન, સુપાત્ર વ્યક્તિ પ્રત્યેનો આ આદર અને શુભ નામ માટેની આ કામના—શ્રી દેવકરણ નાનજીએ મૃત્યુની પળે પણ પોતાની સ્વભાવગત મહત્તાનું આમ દર્શન કરાવ્યું.

શ્રી ચૂનીલાલભાઈ

અને એક દૃષ્ટિ સ્વ. શ્રી દેવકરણ નાનજીનાં કુળકુટુંબ પર કરી લઇએ. શ્રી ચૂનીલાલભાઈ, શ્રી દેવકરણ નાનજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર. એમનો જન્મ

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અને શ્રી ચૂનીલાલભાઈ

શ્રી મનુભાઈ અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ
(વય વર્ષ ૧૫) (વય વર્ષ ૨૪)
(તસવીરની સાલ ઈ. સ. ૧૯૧૮)

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી ચુનીલાલભાઈ તથા
શ્રી ભગવાનદાસ પારેખ (નાસિક, ૧૯૧૧)

સ્વ. શ્રી મનુભાઈ દેવકરણ નાનજી

જન્મ : ૨૧ મી ઑક્ટોબર ૧૯૦૩
અવસાન : ૫ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬
(તસવીર · વય ૩૦ વર્ષ)

૧૦ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૮૯ માં. તેમણે ૧૯૦૬ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી, કૉલેજમાં જોડાઈ, બી.એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો. અને એકવીસમે વર્ષે પિતાશ્રીના ધંધામાં જોડાઈ ગયા.

એમના લગ્ન પોરેચા મોઢ જ્ઞાતિના માનવંત શેઠ કરસનદાસ લક્ષ્મીદાસ હારનાં સદ્‌ગુણી પુત્રી બહેન રામકોરબહેન સાથે થયાં હતાં. એમનાં સંતાનોમાં બે પુત્રીઓ સૌ. બહેન લીલાવતી અને સુધાબહેન તથા એક પુત્ર શ્રી લલિતચન્દ્ર.

શ્રી ચુનીલાલભાઈ બાલ્યાવસ્થાથી જ સરળ પ્રકૃતિના હતા. પિતાની છાયામાં ઊછરી તેમના ઉચ્ચ સંસ્કાર મેળવ્યા હતા. સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સારૂં હતું. ધાર્મિક વૃત્તિ ખીલેલી હતી. ને તેથી શ્રી મનુસ્મૃતિની ત્રીજી આવૃત્તિ ગુજરાતી ભાષાન્તર સહિત (સંવત ૧૯૮૦ માં) પોતે પ્રકાશિત કરી હતી. દાદરના હિંદુ દેવાલયના પોતે ટ્રસ્ટી હતા; કોટ સંસ્કૃત પાઠશાળા તથા શ્રી દેવકરણ નાનજીની સખાવતોના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી હતા, અને દેસાઈ છગનદાસ નાનજી મોઢ સ્વજ્ઞાતિ ઉદ્યોગ ઉત્તેજક ફંડના મુખ્ય ટ્રસ્ટી હતા. શેરબજારના બોર્ડમાં ૧૯૧૬–૪૩ સુધી ડિરેક્ટર અને કોશાધ્યક્ષ તરીકે સેવા બજાવી હતી અને તેથી વ્યાપારી મંડળો તથા મિત્રોમાં સૌની ચાહના યોગ્યતયા જ મેળવી હતી. શ્રી ચુનીલાલભાઈ જેટલા બહારનાં વર્તુળોમાં પ્રિય હતા એટલા જ કુટુંબીજનો પ્રત્યે વત્સલ હતા. એમની શીળી અને મીઠી છત્રછાયા હેઠળ સૌનો સંસ્કારલક્ષી ઉછેર થતો હતો.

શ્રી ચુનીલાલભાઈને સ્ટેમ્પ કલેક્શન–ટપાલની ટિકિટો સંઘરવાનો ખાસ શોખ હતો, અને લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી એકધારો ઊંડો રસ તેમણે એમાં લીધો હતો. આવી ટિકિટો સંઘરનારાઓમાં તેઓ 'મિસ્ટર સી. ડી. દેસાઈ' ને નામે સુવિખ્યાત હતા. ફિલાટેલિક સોસાયટી ઑફ ઈન્ડિયાના પ્રથમ ભારતીય પ્રમુખ થવાનુ માન એમને મળ્યું હતું. ટિકિટોના આ વિશિષ્ટ સંગ્રહ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોમાં તેમને ચંદ્રકો મળ્યા હતા.

એમનાં સુપુત્ર શ્રી લલિતચન્દ્રમા પિતાના સર્વ સંસ્કારો ઊતર્યા છે. સ્વભાવે તેઓ સત્યપ્રિય, સરલ, પ્રામાણિક અને કુટુંબવત્સલ છે. બેન્ક ઈત્યાદી

દેના સંસ્થાઓના તેઓ વાઇસ ચેરમન તથા ડિરેક્ટર છે અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈના અનુગામી સંચાલક છે. હમણાં જ તેઓ પરદેશને પ્રવાસેથી વધુ જ્ઞાનસમૃદ્ધ થઇ પાછા ફર્યા છે.

શ્રી ચૂનીલાલભાઈનું માત્ર ઓગણસાઠ વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૯૪૮ ની ૧૦ મી જુને દુઃખદ અવસાન થયું.

શ્રી મનુભાઈ

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ શ્રી ચૂનીલાલભાઈથી નાના, જ્યારે શ્રી મનુભાઈ સૌથી નાના ભાઈ. શ્રી મનુભાઈનું મૂળ નામ હતુ ત્રિભુવનદાસ, પરંતુ શ્રી દેવકરણ નાનજીની શ્રી મનુ ભગવાન પ્રતિની ભાવનાને કારણે તેઓ આ પુત્રને 'મનુ' નામે સંબોધવા લાગ્યા !

શ્રી મનુભાઈનો જન્મ તા. ૨૧ મી ઑક્ટોબર, ૧૯૦૩ ને દિને. મુંબઈમાં ધી એલ્ફીન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં શાળાશિક્ષણ પૂરૂં કરી, તેઓ સેંટ ઝેવિયર્સ કૉલેજમાં જોડાયા, જ્યાંથી ૧૯૨૩ માં છગનદાસ કમ્પનીમાં સિક્યુરિટી ડિપાર્ટમેન્ટની પેઢીમાં દાખલ થયા, અને પોતાના પિતાશ્રીએ આ કમ્પનીનુ જે શુભ નામ ઝૂનના વેપારમાં અહીં તેમ જ વિલાયતમાં ઝળકાવ્યું હતુ તેને તેમણે સરકારી જામીનગીરીઓના વ્યવસાયમાં ભારતવર્ષની સર્વ દિશાઓમાં પ્રસાર્યું, લંડનનાં બજારોમાં પણ ગાજતું કર્યું, કમ્પનીની પ્રતિષ્ઠા જમાવી, વૃદ્ધિગત કરી અને લક્ષ્મીની પ્રસન્નતા મેળવી.

શ્રી મનુભાઈનું વ્યક્તિત્વ અસાધારણ હતું. એમની માનસિક તેમ જ આત્મિક શક્તિ અને કાર્ય કરવાની રીતિ અનુપમ અને અદ્‌ભુત હતી. વ્યવસાયમાં ધીર પુરુષની માફક, વિશાળ દૃષ્ટિ ને દૂરંદેશીથી, બુદ્ધિબળથી અને બાહોશીથી, અનુદ્વિગ્ન રહી, દિનપ્રતિદિન વિકાસ સાધતા. જેઓને એમનો પરિચય હતો તેઓ એમને વિશે 'Brilliant,' 'Able,' 'Honourable' and 'Noble' વિશેષણોથી જ વ્યવહાર કરતા.

તા. ૫ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ ને દિને માત્ર તેત્રીસ વર્ષની ઊગતી જુવાન વયે તો શ્રી મનુભાઈએ આયુષ્યની લીલા સંકેલી લીધી હતી. છતાં

પાછલી હાર : શ્રીમતી કસ્તુરબહેન ભગવાનલાલ, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ,
શ્રી જયાવતીબહેન, શ્રી કલાવતીબહેન પારેખ,

આગલી હાર : શ્રી શાંતિલાલ ઠાર, શ્રી મનોરમાબહેન, રમાબહેન,
શ્રી ઈન્દુમતી હર્ષદરાય અને શ્રી હર્ષદરાય પારેખ.

થોડાંક કુટુંબીજનો વચ્ચે

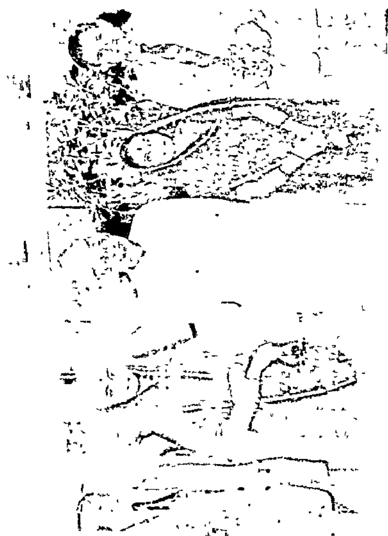

ભેલાં : મનોરમાબહેન, લલિતચન્દ્ર, મધુરીબહેન, પ્રાણુલાલભાઈ, જ્યોતિર્મયી,
ઠેલાં } : કલાવતીબહેન, રામકોરબહેન, નિર્મળચન્દ્ર, જ્યોત્સનાબહેન,
ારમા } જયાવતીબહેન, ગુલાબબહેન, અને ગુણવંતીબહેન.

ડાબી બાજુથી : શ્રી કલાવતીબહેન, શ્રી રામકોરબહેન ચુનીલાલ દેવકરણ, શ્રી જયાવતી-
બહેન, શ્રી ગુલાબબહેન મનુભાઈ દેવકરણ, શ્રી ગુણવંતીબહેન (દેવલાલી, ૧૯૫૫)

તસવીરમાં (ડાબી બાજુથી) : શ્રી પ્રતાપ કાન્તિલાલ, શ્રી ચન્દ્રકાન્ત કાન્તિલાલ, કુ. જ્યોતિર્મયી લલિતચન્દ્ર, શ્રી લીલાવતી કાન્તિલાલ, શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી, નિર્મળ લલિતચન્દ્ર, શ્રી રંજન ચન્દ્રકાન્ત, શ્રી કાન્તિલાલ માધવદાસ, કુ. કિશોરી કાન્તિલાલ અને શ્રી અનિલકુમાર કાન્તિલાલ (વિન્ડી હોલ, દેવલાલી, ૧૯૫૫)

તેજસ્વી પુરુષોની વયથી સમીક્ષા થતી નથી એ ન્યાયે આટલી ટૂંકી અવધિમાં એમણે ધંધામાં જે વ્યવસ્થા, વિકાસ ને સ્થિરતા સાધ્યાં હતાં તે તેમના સ્વભાવસિદ્ધ કુનેહ અને અંતરસ્ફુરણાને જ આભારી ગણવાં જોઈએ.

શ્રી મનુભાઈનાં લગ્ન પોરેચા મોઢ જ્ઞાતિનાં કુલીન, સુશીલ, સુજ્ઞ ને પ્રેમાળ બહેન ગુલાબબહેન સાથે થયેલાં.

અન્ય કુટુંબીજનો

શ્રી દેવકરણ નાનજીનાં બે પુત્રીઓ–મોટાં શ્રી કલાવતીબહેન પારેખ અને નાનાં શ્રી ગુણવંતીબહેન (બચુબહેન) ગાંધી. આ બે બહેનો પણ શ્રી ફોર્ટ હિંદુ સ્ત્રી મંડળને ઉપક્રમે અભિનંદનીય સમાજસેવાનું કાર્ય કરી રહ્યાં છે. શ્રી કલાવતીબહેનના એક પુત્ર શ્રી હર્ષદરાય પારેખ અને એક પુત્રી સૌ. મનોરમાબહેન. શ્રી ગુણવંતીબહેનને ત્રણ પુત્રો : શ્રી હિંમતલાલ, શ્રી પ્રવીણચંદ્ર અને શ્રી કુન્દનલાલ. અને એક પુત્રી બહેન મધુરી. શ્રી હિંમતલાલ ગાંધી એક પ્રતિષ્ઠિત શેરદલાલ તથા સ્ટોક એક્સચેન્જના એક ડિરેક્ટર છે. શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગાંધી દેના બેંકના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર છે તથા બેંકિંગ, વ્યાપારી તેમ જ સામાજિક વર્તુળોમાં વિખ્યાત છે. હમણાં તેઓ પરદેશનો પ્રવાસ ખેડી પાછા ફર્યા છે. સ્વ. શ્રી દેવકરણ નાનજીના શુભ નામને, જીવનકાર્યને અને સંસ્કારને છાજે તેવી જ રીતે આ સૌએ પણ પોતાની શુદ્ધ નીતિરીતિ વડે જીવનને ઓપાવ્યું છે, અને 'સુજનતા'ને આભૂષણ લેખ્યું છે. આ કુટુંબચિત્રની ઝાંખી કરી, શ્રી પ્રાણલાલભાઈનાં જીવન અને વિકાસની કથા અવલોકીએ

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

વાયુમંડળમાં આલેખાતાં વિધવિધ ચિત્રો પર દૃષ્ટિ ફેરવું છું ને આ પહેલી તસવીર, સાલ ૧૯૫૬ ની.

દેના બેન્કના બોર્ડરૂમમાં, એક વિશાળ કાચના ટેબલ આગળ, દ્વારમાંથી પ્રવેશતાં તુરત જ દેખાય એવે સ્થાને, વચલી ખુરશીમાં બેઠા છે ચેરમેન શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી. સફેદ કોટ અને માથે ઊંચી દીવાલની

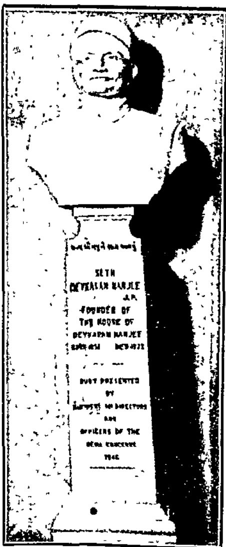
સફેદ ટોપી. ડાબે હાથે જુદા ટેબલ પર પડ્યા છે ત્રણ ટેલિફોન: લીલો, સફેદ અને કાળો. ટેબલ પર પડી છે. લેખનસામગ્રી ને થોડાં પુસ્તકો ને થોડાં સામયિકો. સામે શોભે છે લક્ષ્મીની એક નાનકડી કલાત્મક સોનેરી મૂર્તિ અને એક ચાંદીની રૂપાળી નકશીદાર ફૂલદાનીમાં તાજાં ગુલાબો. નજર આજુબાજુ કરું છું–ધાટદાર સુડોળ સુંદર ટેબલખુરશીઓ, સોફાસેટ, બારીબારણાના પડદા, દીવાલો પર જાતજાતની તસવીરો–મિત્રોની અને સમારંભોની; ગાંધીજીની, જવાહરલાલની, સરદારની, ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદની ને લોકમાન્ય તિલકની : દરેક સુંદર ફ્રેમમાં જડેલી. દીવાલોનાં ખૂણામાં ને આસપાસ છે આરસની પ્રતિમાઓ. એક પોતાના સ્વ. પૂજ્ય પિતાશ્રી દેવકરણ નાનજીની: એના પર એમનું જીવનલક્ષણ અંકિત થયેલું છે: 'સત્ય બોલવું ને સત્ય ચાલવું.' બીજી, સ્વ. બંધુ ચૂનીલાલભાઈની –એમને વિશે લખ્યું છે: 'Intelligent and Unassuming, Straightforward and Affectionate'; ત્રીજી, શ્રી મનુભાઈની છે; તે પર લખ્યું છે: 'Able and Brilliant and Honourable and Noble',' અને ચોથી છે પોતાની, એના પર એક જ શબ્દ શોભે છે: કર્તવ્યપરાયણતા—જાણે એ એક જ શબ્દમાં એમના સમગ્ર જીવનનો મર્મ ભર્યો હોય! દીવાલોની ઊંચાઈને શોભાવી છે પ્લાસ્ટરનાં પૂતળાંથી—ગણિતની શુષ્કતાને જાણે કલાની રસિકતાથી ઓપાવવાનો સફળ પ્રયાસ. આજુબાજુ પડ્યાં છે કુંડાં; એમાંના નાનકડા રોપા વાતાવરણમાં સ્ફૂર્તિ અને રંગ પૂરી રહ્યાં છે.

અહીં, આ ખંડમાં ઝલક છે બૅન્કના ભવ્ય ભૂતકાળની; અહીં ચર્ચાય છે બૅન્કનો વર્તમાન અને અહીં ઘડાય છે બૅન્કનું ભાવી. આ બૅન્કના ઘાટઘડવૈયાના મુખ પર સૌમ્ય તેજ રેખા પડેલી છે. એનું આકર્ષણ અનેકોને માટે અનિવાર્ય છે.

બૅન્કની સ્થાપના કરનારા, સ્વદેશપ્રેમથી પ્રેરિત પ્રાણલાલભાઈ પ્રથમ ભારતીય વેપારી છે. સત્ય અને પ્રામાણિકતાના સિદ્ધાંતોને લક્ષમાં રાખી,

દેના બેન્કના બોર્ડરૂમની શોભારૂપ

આરસપ્રતિમાઓ

સ્વ. શેઠશ્રી દેવકરણ નાનજી

સ્વ. શ્રી ચૂનીલાલ દેવકરણ નાનજી

૧. શ્રી મનુભાઈ દેવકરણ નાનજી

શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી

બૅન્ક સ્થાપવાની પોતાના પિતાશ્રીની મૃત્યુશૈયાએ પોકતી ચેજાની છેલ્લી ઇચ્છાને તેઓ, આમ ૧૯૩૮ ના વર્ષમાં મૂર્ત કરી રહે છે. ને દિનપ્રતિદિન એ 'સેવાપ્રવૃત્તિ'નો ઉત્કર્ષ થતો જોઈ રહે છે.

૧૯૩૮ માં બૅન્કની, ૧૯૪૧ માં દેના વીમા કંપનીની તથા ૧૯૪૩ માં દેવકરણ નાનજી ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કંપનીની સ્થાપના ને ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ પાછળ દેખાય છે એના સ્થાપકપ્રમુખનાં શાણપણ, સૂઝસમજ, કુનેહ, વિવેક, સંકલ્પબળ અને નિર્ણયશક્તિ.

અને આ એક બીજું ચિત્ર.

ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બરનો ખંડ. ૧૯૪૪ ની સાલ...ને ૧૯૫૨ ની સાલ. ચેમ્બરના પ્રમુખ છે માનવંત શેઠશ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી. આ મહાન સંસ્થાનું બે વાર પ્રમુખપદ શોભાવનાર, વિદ્યમાન એવા આપણા મહાન ગુજરાતી સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસ પછી આ છે બીજા મહાન ગુજરાતી.

૧૯૪૪ : રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી અને જગદંબા કસ્તૂરબા આગાખાન મહેલમાં બંદીવાન છે. જેલમાં જ કસ્તૂરબાનો દુ:ખદ સ્વર્ગવાસ થાય છે. કસ્તુરબાના સ્મારક માટે નિધિ એકત્ર કરવાની યોજના ઘડાય છે. મુબઈના કોંગ્રેસી નેતાઓ જેલમાં છે. આ નિધિમાં સારાયે દેશને દોરવણી આપવાનું મુંબઈને શિરે આવે છે ને મુંબઈની સમિતિનુ સુકાન વગદાર અને પ્રામાણિક હાથમાં સોંપવાનુ જરૂરી બને છે. મુંબઈમાં યોગ્ય પ્રમુખની શોધ ચાલે છે—અનેક ઉદ્યોગપતિઓ છે, અનેક વ્યાપારીઓ છે. પરંતુ યુદ્ધકાળ દરમિયાન તેઓ પોતપોતાના વ્યવસાયોમાં વિશેષ રોકાયેલા છે. અને તે જમાનામાં, કસ્તૂરબાનિધિ માટે નાણાં ભેગાં કરવાનું કાર્ય ઉપાડવું એટલે સરકારની ખફગી વહોરવી એવી પણ સ્થિતિ હતી.

પૂજ્ય બાપુ માર્ગ કાઢે છે. એમની માણસપારખુ નજર 'પ્રાણલાલભાઈ' પર પડે છે. એમના પિતા શ્રી દેવકરણ નાનજી સાથે તો જૂનો નાતો—બેઉ પોરબંદરના, બેઉ મોઢવાણિક—બેઉ સત્યપ્રેમી ને ધર્માચરણી. પ્રાણલાલભાઈમાંયે આ જ સંસ્કાર છે એની બાપુને જાણ છે. તેઓ પોતાની ભાણેજીના પુત્ર

અને પ્રાણુલાલભાઈના પરમ મિત્ર શ્રી મથુરાદાસ ત્રીકમજીને શ્રી દેવદાસ ગાંધી મારફત કહેણ મોકલે છે : મુંબઈની સમિતિનું સુકાન પ્રાણુલાલભાઈને સોંપવું છે. કહેણ જાય છે, પ્રાણુલાલભાઈ સ્વભાવગત નમ્રતા અને સાહજિક વિવેકથી કહે છે: 'આ ભગીરથ કાર્ય માટે મારાથી વધુ મોટી ને વધુ સુપાત્ર અનેક વ્યક્તિઓ મુંબઈમાં છે.' પણ તેનો વળતો જવાબ આટલો જ છે, 'એ બધું બાપુએ વિચારી લીધું છે અને બાપુ ઈચ્છે છે કે આ કાર્ય તમે જ પાર પાડો'. અને બાપુના ગુણાનુરાગી પ્રાણુલાલભાઈ એ આદેશ શિરે ચડાવે છે.

કર્તવ્યપરાયણ પ્રાણુલાલભાઈ અનેક પરિશ્રમશીલ, સ્વદેશભક્ત અને બાપુજી પ્રત્યે ભક્તિભાવ ધરાવનાર મિત્રોની સહાયથી બૃહદ મુંબઈનું રૂપિયા વીસ લાખનું નિર્ધિલક્ષ્ય વટાવી પચીસ લાખે પહોંચે છે. સમગ્ર દેશને આ દૃષ્ટાંતરૂપ બને છે. ને પંચોતેર લાખનું ભારતનું લક્ષ્ય રમત વાતમાં સવા કરોડની સીમાને આંબે છે.

પચીસ લાખનો ચેક લઈને પ્રાણુલાલભાઈ બાપુને વર્ધામાં મળે છે. બાપુ પ્રસન્ન થાય છે. અહીં એક યાદગાર પ્રસંગ બને છે. બાપુ પોતાના હરિજનોને કદી ભૂલતા નહીં, ને એમને માટે કાયમી ફાળો એકઠો કરવાનું એમણે આરંભેલું. પ્રાણુલાલભાઈને બાપુ કહે છે: 'પચીસ લાખ તો લાવ્યા, પણ સાથે ગજવામાં બીજું શું લાવ્યા છો?' ને એમ કહેતાં બાપુ પ્રાણુલાલભાઈનું પાકીટ 'તફડાવે' છે. અને એમાં માત્ર સો રૂપિયા રાખી બીજા બધા પોતે કાઢી લે છે.

આ પ્રેમનો વેરો ચૂકવતાં પ્રાણુલાલભાઈ પણ પ્રસન્નતા અનુભવે છે.

૧૯૪૪નો બીજો એક પ્રસંગ : ગોદીના ધડાકાનો – ૧૪મી એપ્રિલનો. આ સમયે પ્રાણુલાલભાઈએ બજાવેલી કામગીરી ખૂબ જ યાદગાર બની રહી છે. ગોદીધડાકાને કારણે જનતાને અને વેપારીઓને થયેલા નુકસાનનો બદલો અંગ્રેજ સરકારે આપવો જોઈએ એવું પ્રાણુલાલભાઈનું મૌલિક મંતવ્ય છે. સરકાર એને નકારે છે. પ્રાણુલાલભાઇ મક્કમપણે એનો ઉત્તર

KASTURBA GANDHI NATIONAL MEMORIAL FUND
BOMBAY COMMITTEE
(CITY & SUBURBS)
INDIAN MERCHANTS' CHAMBER BLDGS.,
1, CHURCHGATE RECLAMATION,
BOMBAY.

PRESIDENT:
SHRI. PRANLAL DEVKARAN NANJEE
VICE-PRESIDENTS:
MRS. G. M. B. CAPTAIN
PROF. P. A. WADIA
TREASURERS:
SHRI. RAMNATH A. PODAR
SHRI. MOTICHAND G. KAPADIA

HON. SECRETARIES:
SHRI. RATILAL M. GANDHI
SHRI. CHIMANLAL C. SHAH
SHRI. M. H. HABHAM PREMJI
MRS. JAISHRI RAIJI

કોપી

મુંબઈ, તા. ૨૨મી મે ૧૯૪૪.

પરમ પૂજ્ય મહાત્માજી,

ઇશ્વર કૃપાથી હવે, મુંબઇ કમીટિએ, શ્રીમતી કસ્તુરબા સ્મારક ફંડની શરૂઆત કરી છે. શ્રી. ઠક્કરબાપાએ મુંબઇ પાસેથી જે આશા રાખી છે તેમાં અમે સફળ નિવડીએ એવા આશીર્વચન માટે હું આપને વિનંતિ કરૂં છું.

લી, આજ્ઞાંકિત,
Sd- પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી
ના સવિનય પ્રણામ.

પૂ. મહાત્મા ગાંધીજી,
જુહૂ

To be sent thro' Sjt Mathuradas Tricamji tomorrow — PDV 22 5/44

શ્રી પ્રાણલાલભાઈના પત્રના પૂજ્ય બાપુજીએ, વળતે જ દિવસ પાઠવેલા ઉત્તરની પ્રતિકૃતિ

[illegible]

[illegible]

પરબીડિયાની પ્રતિકૃતિ

[illegible]

જણાશે કે કસ્તૂરબાસ્મારકની મુંબઈસમિતિનું ભંડોળકાર્ય પૂરું થયા પછી શ્રી પ્રાણલાલભાઈ પૂ. બાપુજીની મુલાકાતે ગયેલા. બાપુજીનો એ મૌનવાર હોવાથી એમણે પ્રાણલાલભાઈને પોતાના જ હસ્તાક્ષરોમાં લખી જણાવ્યું કે થેલી અર્પણ કરવા માટે વર્ધા જવાની જરૂર નથી. પરંતુ મુંબઈસમિતિનો ચેક બાપુજીને અર્પણ કરવા પ્રાણલાલભાઈને વર્ધા જવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું.

બેંકિંગના વિકાસ તથા સંગઠન માટે, ભિન્ન ભિન્ન રીતે, રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા તથા ભારત સરકારનો સહકાર મેળવી સફળ પ્રયત્નો આ વર્ષોમાં તેમણે કર્યા.

૧૯૪૪માં હિન્દી વેપારી મંડળના પ્રમુખ શ્રી પ્રાણલાલભાઈ મંડળને ઉપક્રમે ત્રૈમાસિક ને વાર્ષિક સભામાં પ્રવચનો કરે છે, ને સ્વદેશી આંદોલન માટે ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. ભારતીય વેપાર, ભારતીય ઉદ્યોગ, ભારતીય વહાણવટું એ એમનાં પ્રવચનોનું ધ્રુવપદ બની રહે છે, ને એ સાંભળી, એ સ્વદેશભક્તિનો રંગ જોઈ, તે વેળા જેલમાં વિરાજતા મહાત્માજી ને સરદાર વલ્લભભાઈ પણ એમના પ્રતિ આકર્ષાય છે. એમાંથી પ્રેરણા મેળવતાં પ્રાણલાલભાઇ બ્રિટિશ શાસનની, બ્રિટિશ કાર્યપદ્ધતિની અને બ્રિટિશ વલણોની ઉગ્ર ટીકા કરે છે અને એમ કરતાં પોતાના કેટલાક 'રાજભક્ત' મિત્રો, 'આવું બોલીને તમે હવે 'સર' થવાની તક ગુમાવી છે, એ વિચારે નિરાશાના ઉદ્‌ગાર કાઢતા હતા, ત્યારે પ્રાણલાલભાઈ કે જેમણે એવા ખિતાબની કદી અપેક્ષા કે અભિલાષા સેવી નથી તેઓ સ્મિત કરે છે! સરકારી ખિતાબ કરતાં દેશની ખિદમત એમને વધુ પ્રિય છે.

૧૯૫૨માં એક સ્વમાની પ્રતિષ્ઠિત શીલશુદ્ધ વ્યાપારી તરીકે, સમગ્ર વ્યાપારી આલમની શાન જાળવવાની જવાબદારી એમને બજાવવાની આવે છે. કેટલાક સંજોગોને પરિણામે હિંદી વેપારી મંડળના સંચાલકોને મંડળના પ્રમુખ તરીકે એક લોકપ્રિય, વ્યવહારદક્ષ, તટસ્થ, નિષ્પક્ષ અને તે ઉપરાંત 'Unbleached honour' વાળી વ્યક્તિની જરૂર જણાય છે ને તેમની દૃષ્ટિ, ૧૯૪૮ પછી નિવૃત્તિ સેવતા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ પર પડે છે. મિત્રોના આગ્રહને વશ થઈ, શ્રી પ્રાણલાલભાઈને ૧૯૫૨ માં જાહેર જીવનની નિવૃત્તિ છોડવી પડે છે અને હિંદી વેપારી મંડળનાં સૂત્રો, પ્રમુખ તરીકે ઝાલવાં પડે છે. તેમની આ વરણી સરકારી મંડળમાં તથા વેપારી જનતામાં ખૂબ આવકારપાત્ર લેખાય છે.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સુકાન સંભાળે છે તેટલામાં જ મુંબઈ સરકારના બહુમુખી વેચાણવેરાનો નવા કાયદાનો પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે છે. વેપારીઓ આ વેરાથી

ખળભળી ઊઠે છે. છુટક છુટક આંદોલનો શરૂ થાય છે. હિંદી વેપારી મંડળના નેતૃત્વ ને માર્ગદર્શનની અપેક્ષા રખાય છે. ખુદ મંડળના અગ્રગણ્ય મોવડીઓને લાગે છે કે કંઇક સક્રિય થવું જોઇએ. શ્રી પ્રાણલાલભાઈ પ્રમુખ તરીકે, શરૂઆતમાં માનનીય સરકારી પ્રધાનોને આ અંગે વારંવાર મળી, વેપારીઓનું દૃષ્ટિબિન્દુ તેમને સમજાવવાનો સહૃદય ને સબળ પ્રયત્ન કરે છે. આમ છતાં કશું સુખદ ને સક્રિય પરિણામ આવતું નથી. એટલે મંડળના સુકાનીઓને લાગે છે કે વેપારીઓનું દૃષ્ટિબિન્દુ મક્કમતાથી, હિંમતથી જાહેરમાં રજૂ કરવું જોઇએ.

પૂનાની ધારાસભા ત્યારે ચાલતી હતી. ત્યાં જઈ શ્રી પ્રાણલાલભાઈ વેચાણવેરા વિશે વેપારીઓની મુસીબતોનું ને માગણીઓનું બયાન કરી, પ્રધાનોના પ્રશ્નોના મક્કમ ઉત્તર વાળે છે. પ્રજાહિતની વાત કરતાં તેઓ કદી કોઇની શેહશરમ રાખતા નથી, હમેશ નિર્ભયતા દાખવે છે, અને સત્ય તથા પ્રામાણિકતાને વળગી રહે છે. એક પક્ષે તેઓ પોતાનાં પ્રવચનોમાં સરકારી નીતિરીતિની નીડરતાથી ટીકા કરે છે, તો બીજે પક્ષે, તટસ્થ રહીને, વેપારીઓમાં જ્યાંજ્યાં નીતિમત્તાની શિથિલતા દેખાય છે ત્યાં પણ આંગળી ચીંધે છે. છેવટે, એમના સનિષ્ઠ પ્રયાસોને લઈને, પરિસ્થિતિ બદલાય છે.

આ સમગ્ર આંદોલનના કુશળ સંચાલનમાં એમની કુનેહનું, સત્ય વક્તૃત્વનું ને સભ્યતાનું દૃષ્ટાન્ત જનતા સમક્ષ રજૂ થાય છે; અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સર્વ ક્ષેત્રોમા યોગ્યતયા જ લોકપ્રિય થઈ રહે છે.

વેચાણવેરાના આ આંદોલનનુ એક બીજું સુફળ એ આવે છે કે વેપારીઓનું નામ 'ગવાતું' અટકે છે. વેપારીઓ પર ગમે તે દિશામાંથી ગમે ત્યારે, ગમે તે વ્યક્તિદ્વારા સાચુંખોટું દોષારોપણ થાય તેનો પ્રાણલાલભાઈએ વિરોધ કર્યો, એને અંગે પ્રવચનો કર્યાં, લેખો લખ્યા ને વેપારીઓના સ્વમાનને અને તેમની નિષ્ઠાને જાગૃત કર્યાં. એ વિશાળ કોમને બદનક્ષીમાંથી બચાવી, તેને તેનું સાચું ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન ફરી

અપાવવાનો જશ પ્રાણલાલભાઇને ઘટે છે. જનતાએ અને વેપારીઓએ પણ પોતાની પ્રેમાદરની લાગણી તાજમહેલમાં એક અભૂતપૂર્વ સન્માન—સમારંભ યોજી વ્યકત કરી હતી. આ પ્રસંગે પ્રાણલાલભાઈની નિર્ભયતા, વ્યવહારદક્ષતા, વ્યાપારી કુનેહ, પોતે ઉપાડેલા પ્રશ્નના ગુણાવગુણ વિશે સ્પષ્ટતા, અજોડ કર્તવ્યપરાયણતા અને ફરજ વિશે ઊંડી શ્રદ્ધા અંગે પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ તરફથી ઉચ્ચારાયેલાં હાર્દિક પ્રશસ્તિવચનો સર્વથા ઔચિત્યપૂર્ણ હતાં.

૧૯૫૨ નું એ ઐતિહાસિક વર્ષ એક બીજા આંદોલનથી પણ સ્મરણીય બની રહે છે. પ્રાણલાલભાઈ 'સ્વદેશી લીગ' ની સ્થાપના કરે છે. ભારતના મુક્તિસંગ્રામમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવનાર સ્વદેશી આંદોલનની ભાવના, રાજકીય સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી પોતાનું મહત્ત્વ ગુમાવતી તેમને દેખાય છે. વળી તેમનું સ્પષ્ટ દર્શન છે કે, જ્યાંસુધી સ્વદેશી ચળવળની સાચી ભાવના સહિત, આપણા અવિકસિત દેશોની ખિલવણી માટે મજબૂત આર્થિક પાયો નહીં નખાય ત્યાંસુધી આપણું રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અર્થહીન બની રહેશે.

આ માટે તેઓ ચતુર્વિધ અનુરોધ કરે છે કે, સ્વદેશી આંદોલનને પુનર્જીવન આપવા માટે અને તેને સંપૂર્ણતયા સફળ બનાવવા માટે પ્રથમ તો ભારતની આમજનતાએ સ્વદેશી માલ માટે પ્રેમભાવના જાગૃત કરવી જોઈએ. બીજું, આપણા ઉત્પાદકોએ ગુણવત્તાંમાં સારો ગણી શકાય એવો માલ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ અને તેનું યોગ્ય દરે નિયમિત વેચાણ થાય એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ તથા વિતરકોએ એવી સહૃદય નીતિ અને ઊંચા પ્રકારની વેચાણપદ્ધતિ (Salesmanship) રાખવી જોઈએ કે જેથી પ્રજા હોંસથી સ્વદેશી માલ ખરીદે. ત્રીજું, સરકારે સ્વદેશી આંદોલનને સક્રિય રીતે સહાયતા કરવી જોઈએ અને ચોથું, પત્રકારજગતે સ્વદેશી આંદોલન પાછળનાં ધ્યેય તથા આશયોનો પૂરો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

એમના ત્રણ વર્ષના શક્તિશાળી માર્ગદર્શનને પરિણામે આજે, ઘણે અંશે, આ સંસ્થા પગભર થઈ, પોતાના ધ્યેય પ્રતિ આગળ વધી

રહી છે, ભુલાયેલી સ્વદેશી ભાવનાને ભારતના નકશા પર સ્વદેશ-પ્રેમી સહયોગીઓની સહૃદય સહાયતા તથા સહકારથી, પ્રાણલાલભાઈએ ફરી ચીતરી આપી છે. ને તેમાં જ તેમની મહત્તા છે; તેમાં જ તેમના જ્વલંત સ્વદેશ પ્રેમનું નિદર્શન છે. શ્રી પ્રાણલાલભાઈની અનુભવસમૃદ્ધિ, ત્વરિત અને સાચી નિર્ણાયક શક્તિ, ઉદાત્ત રાષ્ટ્રપ્રેમ અને શીલબળ એમને સર્વ વર્ગોમાં–સવિશેષ વ્યાપારી વર્ગમાં પ્રીતિપાત્ર અને આદરપાત્ર બનાવે છે. એ જ કારણે, સૌરાષ્ટ્રના અગ્રણીઓ ૧૯૫૭ માં, એમને સૌરાષ્ટ્ર ફાઈનાન્સ કોરપોરેશનના પ્રમુખ બનવા આગ્રહ કરે છે, ને એ પદે એમને નીમીને જ જંપે છે; એ જ કારણે વ્યાપારઉદ્યોગનું મહામંડળ એમને 'કેપિટલ ઇસ્યુઝ'ની ભારત સરકારની સલાહકારસમિતિમાં સભ્ય તરીકે પોતાદ્વારા નિયુક્ત કરે છે; ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર એ જ કારણે, એમને પોતા તરફથી મુંબઈ વિદ્યાપીઠ સેનેટમાં પ્રતિનિધિ તરીકે પાઠવે છે; એ જ કારણે, ભારતીય વિદ્યા ભવનના કુલપતિ શ્રી મુનશીજી તેમનો સક્રિય સહકાર મેળવે છે; એ જ કારણે, તેઓ ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બરના ટ્રસ્ટી છે; ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય બને છે, વ્યાપારઉદ્યોગને લગતી અનેક કંપનીઓને ડિરેક્ટરપદે રહે છે. તેઓની ધબકતી માનવતા અને માનવસ્વભાવ તેમને ઇન્ડિયન રેડક્રોસ સોસાયટીના આજીવન સભ્ય બનવા પણ પ્રેરે છે.

અને ફરી એક વાર ચિત્ર બદલાય છે. વ્યાપારઉદ્યોગનું ક્ષેત્ર અગોચર બને છે—લલિતકલાનું ક્ષેત્ર ગોચર થાય છે.

૧૯૫૨ના નવેમ્બરની છેલ્લી તારીખો પર દૃષ્ટિ સ્થિર કરીએ. હા, ગુજરાતી નાટ્યશતાબ્દી મહોત્સવ ભારતીય વિદ્યાભવનના નાટ્યગૃહમાં ઊજવાઈ રહ્યો છે. પ્રાણલાલભાઈ એ મહોત્સવ સમિતિના અધ્યક્ષ છે, આત્મા છે. એમના સબળ અને કુશળ નેતૃત્વ અને માર્ગદર્શન સાથે ગુજરાતી સાહિત્ય, કલા અને સંસ્કારની પ્રતિભા એકત્રિત થઈ, ગુજરાતના ગૌરવની દાંડી પીટી રહી છે. ગુજરાતની નાટ્યકલા મુંબઈમાં જીવંત બની જાણે વિચરી રહી છે। નાટકો, રોજેરોજ, સાત દિવસ સુધી ભજવાય છે; નાટ્ય-

પ્રદર્શન યોજાય છે; સ્મારકગ્રન્થ પ્રગટે છે; નાટ્ય કલા વિષે તદ્‌વિદોનાં પ્રવચનો થાય છે અને મુંબઈ, હંમેશ મુજબ, પોતાનો ભાગ મુકાવે છે। આ પ્રસંગે શ્રી પ્રાણલાલભાઈનું નાટ્યવિષયક પ્રવચન એમની વિદ્વત્તાનો પરિચય કરાવતાં, પ્રેરક બની રહે છે. પછી સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયાની પ્રેરણાથી સ્થપાય છે ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ, ૧૯૫૩ માં. સર હરસિદ્ધભાઈનાં તથા નાટ્યકલા પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય રસ લેનારા અન્ય મિત્રોના આગ્રહ અને પ્રેમને વશ થઈ, પ્રાણલાલભાઈને એનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવું પડે છે, અને પછી તો ખંતીલા સ્વભાવને કારણે તેઓ રોજેરોજ એના સંચાલનમાં ઊંડો સન્નિષ્ટ રસ લઈ એને પગભર કરે છે. પ્રાણલાલભાઈની પ્રેરણામાંથી જ મંડળનું માસિક મુખપત્ર 'ગુજરાતી નાટ્ય' પ્રગટે છે, જૂનાં નાટકો અને નાટકોનાં સ્વરાંકનયુક્ત ગીતો પ્રકાશન પામે છે; મૌલિક નાટકો માટેની સ્પર્ધા યોજવાનો વિચાર એમને આવે છે. ને તે માટે પોતા તરફથી પ્રથમ પારિતોષિક પોતે જ જાહેર કરે છે; પ્રતિવર્ષ નાટ્યોત્સવ યોજી નાટ્યકલાને જીવંત રાખી, વિકસાવવાની વહેવારુ યોજના તેઓ જ ઘડે છે ને રંગભૂમિનાં સો વર્ષનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું અને આપણું પોતાનું સ્વતંત્ર નાટકઘર બાંધવા માટે ભંડોળ એકઠું કરવાનું સૂચન પણ તેઓ જ કરે છે. આમ વ્યાપક અને સક્રિય રીતે 'નાટક' પ્રાણલાલભાઈની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાંની એક મહત્ત્વની ને અગ્રગણ્ય પ્રવૃત્તિ બની રહે છે.

ગુજરાતી નાટકના પ્રાણલાલભાઈ મર્મગ્રાહી છે, અભ્યાસી છે, રસિક પ્રેક્ષક છે ને કડક સમીક્ષક છે. નાટકના લેખથી માંડીને નાટકની અંતિમ રજૂઆત સુધી તેમની એક પોતીકી દૃષ્ટિ છે. અવારનવાર 'ગુજરાતી નાટ્ય'નાં પાનાં પર, લેખોદ્વારા તેમણે પોતાનાં મંતવ્યોને શબ્દસ્થ પણ કર્યાં છે. તેઓ લેખન કે રજૂઆતની કોઇપણ એક ચોક્કસ 'શાળા' કે ચોક્કસ 'સંપ્રદાય' માટે આગ્રહ ધરાવતા નથી, પરંતુ નાટ્યલેખમાં 'વાસ્તવતા'ના ને સમગ્ર નાટ્યપ્રયોગમાં 'મનોરંજનનું પ્રથમ પ્રયોજન'ના આગ્રહી છે ખરા. પ્રાચીન, અર્વાચીન અને દેશી-વિદેશી નાટ્યપ્રવાહોથી તેઓ પરિચિત

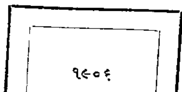

১৮০১→

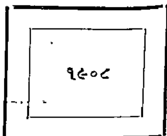

১৮০৩

↑
१९१०

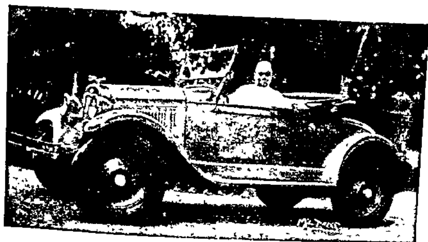
१९११→

૧૯૨૨

૧૯૩૪

૧૯૩૨ ની એક વિરલ તસવીર

શ્રી જયાવતીબહેન : ભિન્ન ભિન્ન વયે

૧ લી જાન્યુઆરી, ૧૯૧૧

જમણી બાજુ
ઉપર
૧૯૩૪

*

જમણી બાજુ
નીચે
૧૯૩૮

છે, છતાં આર્ય સંસ્કારોની પ્રબળતાને કારણે તેઓ નાટકમાં સભ્યતા, સંયમ, ઔચિત્ય અને ધ્વનિ માટે સારો આગ્રહ ધરાવે છે.

અને હવે દાયકાઓ વિતાવીએ.

૧૮૯૪ની ૧૧મી જુને શ્રી પ્રાણલાલભાઈનો જન્મ.

સાતમે વર્ષે બાળક પ્રાણલાલ મિન્ટ રોડ પરની એક શાળામાં બેસે છે; પણ પાટલીએ બેસીને ભણવાની ને 'ચમચમ સોટી ખાઇ ઝમઝમ વિદ્યા મેળવવાની' એમને ઇચ્છા નથી. ઊઠી જાય છે. ઘરે જ બે વર્ષમાં ચાર ચોપડીઓ પૂરી કરે છે. શ્રી દેવરામ શિવરામ દ્વિવેદી નામના એક આદર્શ અધ્યાપક પાસે ગુજરાતી શિક્ષણ પાંચ ચોપડી સુધીનું લે છે.

વડીલશ્રી દેવકરણ નાનજી પોતે બાળકને ઉત્સાહપૂર્વક પાઠા ને પલાખાં શીખવે છે કારણ એને વેપારી બનાવવાનો છે.

પછી એસપ્લેનેડ સ્કૂલમાં ફર્સ્ટ પ્રેપેરેટરીમાં પોતે દાખલ થાય છે; ને ત્યાંથી જ ૧૯૧૦ માં મેટ્રિક થાય છે. શાળામાં જીવનઘડતરના પાયા દઢ થાય છે. પહેલેથી છેલ્લે સુધી પ્રથમ નંબરે જ ઉત્તીર્ણ થઈ તેઓ શાળાના સર્વ શિક્ષકો અને વડા આચાર્યોની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે. તેઓ તેમને અભ્યાસમાં ઉત્સાહ પ્રેરવા ઇનામમાં પુસ્તકો આપે છે, ને એ ચાળીસેક જેટલાં પુસ્તકો પ્રાણલાલભાઈ એક અમૂલ્ય ખજાનાની માફક હોંશથી ને ગૌરવથી જાળવી રાખે છે.

આ જ અરસામાં એમને સાહિત્યનો શોખ સ્પર્શે છે; સંગીતના સૂરો એમના દિલને ડોલાવે છે; ચિત્રકલા એમને આકર્ષે છે.

૧૯૦૫ માં મોટાભાઇ ચુનીભાઈની મેટ્રિકની પરીક્ષાનો અવસર હતો. તે વેળા શ્રી દેવકરણ નાનજીને ત્યાં શ્રી વૃન્દાવનદાસ ભગત નોકરીએ જોડાયા. તેમણે બી. એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. ને વળી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજીના સારા જ્ઞાતા. એમણે ચુનીભાઈ સાથે મિત્રભાવ

કેળવી તેમને અભ્યાસમાં સહાયતા કરવા માંડી. એમના પ્રતિ પ્રાણલાલભાઇને પણ આકર્ષણ થયું, ને એમનોય મૈત્રીભાવ ઉદ્ભવ્યો. શાળામાંથી છૂટે એટલે ઓફિસે જાય, ને સાંજે વૃન્દાવનદાસ સાથે ફરવાનું રાખે. આ આદર્શસંગતિથી ગુજરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજીના વાંચનનો શોખ કેળવાયો. પિતાશ્રીએ આ શોખને પોષ્યો. ગુજરાતીમાં બૃહત્કાવ્યદોહન વાંચ્યું ને તેમાંથી સામળ ભટ ગમી ગયા; પછી નર્મકવિતા ને નર્મગદ્ય જોયાં, દલપતકાવ્યના બે ભાગનું પાન કર્યું; નવલગ્રંથાવલિ વાંચી, ને નવલરામ પંડ્યાના સાહિત્યવિવેચનને પ્રમાણ્યું: તે જ અરસામાં વ્યવસાયી નાટક મંડળીઓનાં કેટલાંક સુંદર નાટકો જોઈ, તેના લેખની છાપ ચિત્તમાં જાણ્યેઅજાણ્યે ઝીલી; 'મોઢ મંડળ' ને આશ્રયે થતાં પ્રવચનોએ વળી આ શોખમાં ઉમેરો કર્યો; મણિલાલ નભુભાઈનાં 'બાળવિલાસ' અને 'ચારિત્ર્ય' દ્વારા નવા પ્રદેશનાં, નવી શૈલીનાં, નવી વિચારધારાનાં દર્શન કર્યાં; 'વસન્ત' ને 'સમાલોચક' માસિકોના વાંચને અભ્યાસની કક્ષા ઊંચી બનાવી. સમર્થ સાહિત્યસ્વામી, વ્યુત્પન્ન પંડિત અને લોકપ્રિય નવલકથાકાર શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નાં નીરે મન ને હૃદયની ભૂમિને આર્દ્ર બનાવી.

સંસ્કૃતમાં શાસ્ત્રીસભા દર રવિવારે ઘરે થતી તેમાં ભાગ તો લેતા જ, પણ તે સાથે, બેએક વર્ષ સુધી શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીની શ્રીભગવદ્ગીતાપાઠશાળાના વર્ગોમાં હાજરી આપી, રઘુવંશ, ગીતા ને યોગાસિદ્ધનાં જ્ઞાન અને કાવ્ય પીધાં; રામાયણ ને ભાગવત વાંચ્યાં; થોડુંક મહાભારત જોયું; મનુસ્મૃતિના ને શુક્રનીતિના મહત્ત્વના શ્લોકો કંઠસ્થ કર્યા. આપ્ટેનું 'કુસુમમાળા' ખૂબ વાંચ્યું; કાલિદાસ તથા ભવભૂતિનાં સંસ્કૃત નાટકોકાવ્યો વાંચ્યાં; અને ભર્તૃહરિનાં શતકોથી આકર્ષાયા.

આ જ વિકાસ, આ જ ઉત્સાહ અંગ્રેજીના - વાંચનમાયે વ્યક્ત થાય છે. ડૉ. સેમ્યુઅલ સ્માઇલ્સનુ 'કેરેક્ટર' શ્રી વૃન્દાવનદાસભાઈ ખાસ શીખવે છે ને ગોખાવે છે. મિસીસ હેનરી વૂડ, જેન ઑસ્ટેન, સર વૉલ્ટર સ્કૉટ, મેકોલે, બર્ક, ડિકન્સ અને બીજા સાહિત્યસ્વામીઓનું સર્જન એમની કલ્પનાને મુગ્ધ કરે છે. એમના અંતરમાં નવનવીન

અંકુરો સ્ફુરાવે છે. એમની સર્જનશક્તિને સળવળાવે છે. વળી દર માસે લંડન ને અમેરિકાનાં પ્રથમ પંક્તિનાં સચિત્ર સામયિકો લવાજમો ભરીને મગાવે છે, અને વિચારશીલ સાહિત્યનો પરિચય કેળવે છે. નાનપણથી સિનેમાનો શોખ પણ છે. ત્યારે સિનેમાઘરોમાં ફ્રેન્ચ ચિત્રપટો રજૂ થતાં. ને તેમાંથી તેમની સૌન્દર્યપ્રિયતા ઘડાય છે ને વેગ પામે છે.

સંગીત પ્રતિ આકર્ષણ તો કોને ન હોય ? આત્માની એ લયબદ્ધ ભાષા છે. પ્રાણલાલભાઈ 'ઉસ્તાદજી' ત્ર્યંબક જોશી પાસે ઘરે સંગીત શીખે છે. હાર્મોનિયમ પર એમનો કાબૂ સરસ રીતે જામે છે. અને સંગીત માટે એકલું વાદ્યજ્ઞાન સંપૂર્ણ નથી; કંઠગાન પણ આવશ્યક છે એવા ઉસ્તાદજીના અનુરોધને થોડેક અંશે પાળે છે.

તેવું જ ચિત્રકલાનું. શાળામાં એમનું આ દિશાનું પ્રાવિણ્ય જોઈ ચિત્રકલા-શિક્ષક, શ્રી દેવકરણ નાનજીને કહાવે છે: 'પ્રાણલાલ ચિત્રો સરસ દોરે છે. એ સારો ચિત્રકાર થઈ શકે એમ છે. સર જે. જે. સ્કૂલ ઑફ આર્ટ્સની પરીક્ષા એણે આપવી જોઈએ, માટે તાલીમ લેવા દો.' પણ તેઓ જવાબ પાઠવે છે: 'મારો પુત્ર ચિતારો થવા નહીં, પણ વેપારી થવા સર્જાયો છે!' ને એમ બિચારી ચિત્રકલા તો ત્યાં જ ઠીંગરાઈ ગઈ.

આ બધાંમાંથી જ ઉદ્ભવેલાં દેખાય છે સુવ્યવસ્થા માટેનો આગ્રહ, સર્જનશક્તિ ને રંગયોજનાની સૂઝ. હા, સાહિત્ય, સંગીત અને ચિત્રકલાના તરુણ કાળના ચુસ્ત ઉપાસક આજે એની એકાંગી ઉપાસના નથી કરી શકતા એ ભલે સાચું હોય, પણ આ ત્રણે કલાના તેઓ નિષ્ઠાવાન પ્રેરક, પુરસ્કર્તા અને ભોક્તા તો રહ્યા જ છે એ વાત કોનાથી અજાણી છે? એમના મુંબઈ-દેવલાલી-માથેરાનના બંગલાઓમાંનું પુસ્તકાલય, હજાર ઉપરાંત ગીતસંગીતની રેકર્ડો ને દીવાલોને શોભાવતી લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ચિત્રકારોની મૂળ રંગબેરંગી ચિત્રકૃતિઓ એની સાક્ષી પૂરે છે.

મનુસ્મૃતિ, રામાયણ અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા; કાલિદાસ ને ભવભૂતિ; નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, શામળ, ગોવર્ધનરામ, મુનશી, ને મૂળશંકર મૂલાણી; શેક્સપિયર ને ડૉ. સેમ્યુઅલ સ્માઇલ્સ—આ સૌના વાંચનથી ઘડાયેલી

રસવૃત્તિ અને ઉદ્‌ભવેલી સર્જનશક્તિએ એમની પાસે અનેક સુંદર નવલિકાઓ, નાટિકાઓ, સળંગ ત્રિઅંકી નાટક, રેખાચિત્રો, નિબંધો ને પ્રાસંગિક પ્રવચનલેખો લખાવ્યાં છે.

સંગીતની એમની ઊંડી રસસમજ વિશે તો કોઈ તદ્‌વિદ સમજદાર વ્યક્તિ જ અભિપ્રાય આપી શકે. આજેય ઘણી વાર મોડી રાત સુધી જૂની ઉસ્તાદી ચીજો, નવા જમાનાની થોડીક નિર્ભેળ ને બહુધા સેળભેળ ચીજોની તથા પોતાની સ્મૃતિમંજૂષા ખોલી તેમાં સંઘરેલી થોડીક પુરાણી રંગમંચની રસિક ચીજોની તેઓ શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરે છે ને પછી એમાં ગૂમ થઈ જાય છે, એ એક વિરલ દૃશ્ય બની રહે છે.

ચિત્રકલા પ્રત્યેનો એમનો અભિનિવેશ આજે એટલો જ છે : પરંતુ, આજે હાથમાં પીંછી ને રંગની વાટકી લઈ તેઓ કેનવાસ પર ચિત્રો નથી દોરતા કારણ જીવનવ્યવસાયે એમને ઈતર દિશામાં દોરી લીધા છે.

જે હો તે હો. એક વાત સ્પષ્ટ છે : જ્ઞાતિનો, શાળાકોલેજનો કે કોઈ કલાસંસ્થાનો ઉત્સવ હોય ને પ્રાણલાલભાઈ પ્રમુખસ્થાને હોય વા અતિથિવિશેષ હોય–તેઓ કલાકારોને હમેશ 'સ–અર્થ'-ઉત્તેજવાના જ. અને આજે દેના બેન્ક તરફથી પ્રગટ થતા માસિક 'દેના જ્યોતિ'માં અનેક નાનામોટા લેખકોની પ્રસિદ્ધ થતી વાઙમયસામગ્રી માટે કે જુદા જુદા ચિત્રકારોનાં, મુખપૃષ્ઠ પર પ્રગટ થતાં સુંદર ચિત્રો માટે એમને યોગ્ય પુરસ્કાર આપવાનો આગ્રહ તેઓ રાખે જ છે. તો વળી કોઈક કોઈક લેખકોનાં પ્રકટ થતાં પુસ્તકોની અનેક પ્રતો ખરીદી લઈ તેઓ તેમને ઉત્તેજન આપે છે, ને ચિત્રકારોનાં મનભર ને મનહર ચિત્રો ખરીદી તેમને પ્રેરણારૂપ બને છે આ જડવાદી જગતમાં એક શ્રેષ્ઠી તરીકે આટલું કરવાની તો તેઓ એક ફરજ જ સમજે છે. હૃદયની આ ઉદારતા, ઉચ્ચ કલાભિરુચિ, અને કલા પ્રત્યે આદરદૃષ્ટિ પ્રાણલાલભાઈને આ ક્ષેત્રે એમનું આગવું સ્થાન અપાવે છે ને તે તે કલાના પુરસ્કર્તાઓના આદરને પાત્ર બનાવે છે.

પ્રસન્ન દામ્પત્ય

દેવલાલીના 'વિન્ડી હૉલ'ના ઉદ્યાનમાં શ્રી જયાવતીબહેન અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ
(૧૯૫૬)

તસવીરકાર : શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગાંધી

પ્રાણલાલભાઈ શાળામાં વિદ્યાર્થી છે. તે જ અવસ્થામાં, ૧૯૦૮ માં એમના વિવાહ લેવાય છે, જામનગર રાજ્યના એક પરગણાના નાયબ ન્યાયાધીશ રાજશ્રી ગોવિંદજી ઝવેરચંદનાં સુપુત્રી જયાવતી સાથે. રૂપેગુણે સંપન્ન બાળા, પિતૃપક્ષના સુસંસ્કારોથી ઘડાયેલી છે, ઉદાર છે, પરગજુ છે, સખાવતી છે, આતિથ્યભાવનાવાળી છે. અને ૧૯૧૧ માં લગ્ન લેવાય છે, મેટ્રિકમાં ઉત્તીર્ણ થઈને પ્રાણલાલભાઈ સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજમાં ફર્સ્ટ ઇયર આર્ટ્સના વર્ગમાં દાખલ થાય છે ત્યારે; દરમિયાન ૧૯૦૯ માં માતુશ્રી કેસરબાનું અવસાન નીપજે છે, ને સત્ત્વશીલ માતાની પ્રાણલાલભાઈને જીવનમાં ન પૂરાય એવી ખોટ પડે છે. આ પ્રસંગે તેઓ પોતાની મનોવેદના એક ગઝલમાં વ્યક્ત પણ કરે છે (જુઓ પૂર્તિ). ૧૯૧૦–૧૧ નાં વર્ષોમાંની, પ્રાણલાલભાઈએ પોતાની યૌવનાવસ્થાના આરંભકાળમાં, સોળસત્તર વર્ષની વયે અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમાં લખેલી રોજનિશી, તે વેળાની એમની ઊર્મિવિવશ પળોની, એમની અભ્યાસપરાયણતાની, આત્મ–ઉપાલંભની, ધર્મ ને નીતિપાલનની આવશ્યક્તાની અનેક કડવી મીઠી વાતવિગતની સરસ ઝાંખી કરાવે છે. આ લેખકને એ રોજનિશીઓનાં ટાંચણો પ્રાણલાલભાઈ કને સાંભળવાનો લાભ મળ્યો છે.

પ્રાણલાલભાઈનું અને જયાવતીબહેનનું દામ્પત્યજીવન એક સાંસારિક આદર્શ છે. ઉભય સાત્ત્વિક વૃત્તિનાં છે, ઉદાર છે, સ્નેહાળ છે. અન્યોન્યની ન્યૂનતા પૂરે એવાં છે, રસિક છે, સહૃદય છે, કુટુંબ પ્રતિ વત્સલ ભાવનાવાળાં છે, સર્જક પ્રકૃતિનાં છે, ઉચ્ચ અભિરુચિ ધરાવે છે અને માનવપ્રેમથી ખેઉનાં હૈયાં ધબકે છે. આજેય, પ્રાણલાલભાઈ જ્યારે બાસઠના છે ને જયાવતીબહેન ઓગણસાઠનાં, ત્યારેય એમનાં જીવનને વાર્ધક્ય ઝાંખી શક્યું નથી, શુષ્કતા સ્પર્શી શકી નથી અને તેથી જ આ વયે બેઉ યૌવનાનુરૂપ વર્તન રાખી શકે છે, તારુણ્યની ઉષ્મા અનુભવી શકે છે.

કૉલેજમાં પ્રાણલાલભાઈ દાખલ થાય છે, સતેજ બુદ્ધિથી સારો અભ્યાસ કરે છે, પ્રથમ વર્ષમાં ઉત્તીર્ણ થઈ ઇન્ટર આર્ટ્સમાં આવે છે, વિદ્યાપીઠની પરીક્ષામાંય બેસે છે, પણ બેચાર ઉત્તરપત્રો લખી ઊઠી જાય

છે! અભ્યાસ છોડી દેવાનું પિતાજી પાસે નિવેદન કરે છે, અનુમોદન મળે અને તુરત નવેમ્બર ૧૯૧૨માં એમના ધંધામાં દાખલ થાય છે. દેવકરણ નાનજી એન્ડ સન્સ નામની એક સ્ટીમર ચાર્ટરના એજન્ટની કંપની કાઢે છે; વિલાયતમાં મિ. બી. એ. સ્મિથ નામના એક અંગ્રેજ સાથે સંબંધ જોડાય છે ને કામ ધમધોકાર ચાલે છે.

એટલામાં તો ૧૯૧૪નું વિશ્વયુદ્ધનું વર્ષ આવી પડે છે. સરકાર મુંબઈના બારામાંની સ્ટીમરોનો તત્કાળ કબજો લે છે. છગનદાસ એન્ડ કંપનીનું ફ્રેટનું કામકાજ આને પરિણામે બંધ થાય છે. શ્રી દેવકરણ નાનજી શેરબજારનું કાર્ડ ચૂનીલાલભાઈને સુપરત કરે છે, રૂબજારનું ને સોના-ચાંદી બજારનું કાર્ડ લઈ તે પ્રાણુલાલભાઇને સોંપે છે. પ્રાણુલાલભાઈ આ ઉપરાંત પિતાશ્રીની સ્થાવર માલમિલકતોની વ્યવસ્થા પણ કુશળતાપૂર્વક કરે છે અને વર્ષો વીતે છે. દરમ્યાન પેલી ઉચ્ચ સાહિત્યપ્રીતિએ એમને પ્રેરી, એમની પાસે ઘણું ગુણવત્તાવાળું સર્જન કરાવ્યું છે.

ત્યાં એક સુખદ ઘટના બને છે: જયાવતીબહેનને પુત્રરત્ન સાંપડે છે: સ્વરૂપે સુંદર, સ્વભાવે મૃદુ, ચાલાક ને ચંચળ. બાળકનું નામ પાડવામાં આવે છે 'સુમન'. પણ સુમન વિકસે, સૌરભ પ્રસારે, રૂપેરંગે સૌને મુગ્ધ કરે તે પૂર્વે તો હા હન્ત, हन्त...મહાકાળ એને આ વિશ્વમાંથી-ઉઠાવી લે છે! કેવળ અઢી વર્ષનું ટૂંકું આયુષ્ય ભોગવી, સુમન સૌને દુઃખસાગરમાં ધકેલી વિદાય લઈ લે છે. એની સ્મૃતિ પછી તો જયાવતીબહેન 'સુમન-સારથિ' પુસ્તકદ્વારા અને 'સુમન બાળવિનોદ' તથા 'સુમન બાળમંદિર' સંસ્થા દ્વારા જાળવે છે. ૧૯૨૩ની આ અતિ દુઃખદ ઘટના.

ત્યારપછી તો ગંગાનાં નીર ઘણાં વહી ગયાં.

શ્રી મનુભાઈનું અવસાન થયું, શ્રી ચૂનીલાલભાઈ નિવૃત્તિપરાયણ બન્યા ને પ્રાણુલાલભાઇને શિરે જવાબદારીઓ આવી. છતાં ત્વરિત વિચારશક્તિ, સાહસિકતા, સારાસાર પરીક્ષા, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને અવિરત કાર્ય કરવાની વૃત્તિશક્તિથી તેમણે જે જે કાર્યને સ્પર્શ કર્યો તેમાં તે સફળ જ થયા.

વાત્સલ્યપ્રતિમા

શ્રી જયાવતીબહેન પુત્ર સુમન સાથે
(૧૯૨૧)

મેહુલાથીયે મીઠું માતૃત્વ

શ્રી જયાવતીબહેન અને પુત્ર સુમન

શ્રી પ્રાણલાલભાઇ : એક જીવનરેખા

આજસુધી ૧૯૩૬-૩૭ સુધી જાહેર જીવનથી અલિપ્ત રહેલા પ્રાણલાલભાઈ પોતાની અંતર્ગત કલાભિરુચિને અને કલાભિનિવેશને તથા લોકહિતની ભાવનાને વશ થઈ, વ્યાપાર, વાણિજ્ય, સાહિત્ય, સંગીત, કલા, વ્યાયામ, જીવદયા ઇત્યાદિ અનેક ક્ષેત્રોમાં સક્રિય રસ લેવા લાગ્યા. ૧૯૩૭ માં જિંદગીમાં પહેલી વાર, પ્રો. બી. આર. દેવધરની સ્કૂલ ઑફ ઇન્ડિયન મ્યુઝિકના વાર્ષિક સમારંભમાં, અંગ્રેજીમાં, સંગીત વિશે એઓ જાહેર પ્રવચન કરે છે અને એ પ્રવચન એમના સંગીતજ્ઞાનને છતું કરવા સાથે એમના પરભાષા પરના વર્ચસ્વથી અનેકો પર સુંદર છાપ પાડે છે.* તો વળી બીજે જ વર્ષે ૧૯૩૮ માં સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજના ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળના વાર્ષિક રસોત્સવને પ્રસંગે, અધ્યક્ષપદ સ્વીકારી, જીવનમાં સાહિત્યના સ્થાન વિશે વિચારપ્રેરક ઉદ્બોધન કરે છે. અને એમ એ ઘટમાળ પણ ચાલ્યા કરે છે. શ્રી અને ધીનો વિરલ યોગ પામેલા પ્રાણલાલભાઇ ગુજરાતી જનતાના આદર ને પ્રીતિને પાત્ર બને છે.

ને ત્યાં તો ૧૯૩૮ માં બૅન્ક સ્થાપનાનું પેલું પાનું ઊઘડે છે.

૧૯૩૮ થી ૧૯૫૬ ની વ્યાપક પ્રવૃત્તિનું આ સરવૈયું.

૧૯૩૮ થી ૧૯૪૮ નાં વર્ષોમાં તેઓ મહત્ત્વનાં કાર્યો સાધે છે. કીર્તિ સંપાદન કરે છે, વ્યક્તિત્વને વિકસાવે છે. વ્યાપારઉદ્યોગ એક પક્ષે અને સાહિત્ય સ્વરૂપો બીજે પક્ષે–બેયને લગતા ઉપયોગી રસિક લેખો વિવિધ સામયિકોમાં પ્રકટ કરે છે. ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૨ નાં વર્ષોમાં શ્રી ચૂનીલાલભાઈના અવસાનથી આઘાત પામી, જાહેર જીવન તજી દે છે, ને એકમાર્ગી પ્રવૃત્તિમાં મન પરોવે છે. પણ ૧૯૫૨ માં પોતાની જ વેપારી કોમનો સાદ સાંભળી, મિત્રોના આગ્રહને વશ થઈ, ફરી જાહેર જીવનમાં આવે છે. ૧૯૫૨ થી ૧૯૫૬—વિશિષ્ટ એવી પ્રવૃત્તિઓ આરંભી, જુદી જુદી સંસ્થાઓ ઊભી કરી, પગભર કરી, તેમાં પ્રાણ પૂરે છે.

---

*આ પ્રવચન, અંગ્રેજીમાં જ Music Hath Charm એ શીર્ષક હેઠળ, ખંડ બીજાના પૂર્તિ ભાગમાં પ્રકટ કર્યું છે.

હા, શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ જાહેર જીવનનો આરંભ કર્યા પછી, અનેક સંસ્થાઓને પોતાનાં જ્ઞાન, અનુભવ, વ્યક્તિત્વ અને પ્રતિષ્ઠાનો લાભ આપી, તેનું **પ્રમુખપદ** શોભાવ્યું છે. આવી સંસ્થાઓમાંથી મુખ્ય મુખ્ય નીચેની સંસ્થાઓ પર ફરી ઊડતી નજર નાખી લઇએ તો તે પરથી, શ્રી પ્રાણલાલભાઇના રસના વિવિધ વિષયોનો પણ આપણને તત્કાલ સારો પરિચય થાય છે:

ઈ. સ. ૧૯૪૪ તથા ૧૯૫૨	: ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બર
૧૯૪૪ થી ૧૯૪૮	: બોમ્બે શ્રોફ્સ એસોસિયેશન લિ.
૧૯૪૪ થી ૧૯૪૫	: બૉમ્બે કૉમર્સ ગ્રેજ્યુએટ્સ એસોસિયેશન
૧૯૪૮ થી ૧૯૪૯	: સિડનહામ કૉલેજ ઑફ કૉમર્સ બૅંકિંગ એસોસિયેશન
૧૯૫૩–૫૪	: સિડનહામ કૉલેજ ઑફ કૉમર્સ ડિપ્લોમા સ્ટુડન્ટ્સ એસોસિયેશન
૧૯૪૯–૫૫	: ઇન્ડિયન બેન્ક્સ એસોસિયેશન
૧૯૫૩–૫૫	: ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ
૧૯૫૩–૫૬	: સ્વદેશી લીગ
૧૯૫૩–	: સૌરાષ્ટ્ર ફાઈનેન્સ કૉર્પોરેશન.

*

અને આજે ૧૯૫૬ માં, બાસઠ વર્ષની વયે ફરી નિવૃત્તિની દિશામાં તેઓ ડગ માંડે છે.

શ્રી દેવકરણ નાનજી જેવી સત્યનિષ્ઠ, તેજસ્વી ને ઉદ્યોગપરાયણ, સુશીલ અને સંસ્કારી વ્યક્તિએ અનેક પેઢીઓ સ્થાપી પોતાનું નામ દીર્ઘજીવી કર્યું તો તેમના એવા જ તેજસ્વી ને કર્તવ્યપરાયણ, સૌજન્ય-શીલ, સત્ત્વશીલ અને સુસંસ્કારી સુપુત્રે 'દેવકરણ નાનજી હાઉસ' ઊભું કરી, તેની પ્રતિષ્ઠા દેશભરમા પ્રસારી. શ્રી પ્રાણલાલભાઈની સર્જકશક્તિનું આ એક અતિ ઉજ્જવળ દષ્ટાંત છે.

શ્રી પ્રાણુલાલભાઇ : એક જીવનરેખા

પ્રથમ દર્શને એક ખૂબ જ સૌજન્યભર્યા માનવી તરીકે છાપ પાડનાર પ્રાણુલાલભાઈના પરિચયમાં આવવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરનારને ધીરે ધીરે સમજાતું જાય છે કે સિદ્ધાંતના પ્રશ્ન અંગે તેઓ ભારે અણગ રહી શકે છે; કસોટીને પ્રસંગે તેઓ હિંમત હારતા નથી કે નિર્ભયતા તજતા નથી અને જે કાર્ય કરવાની જવાબદારી સ્વીકારે છે તે સફળતાથી પાર ઉતાર્યા વિના જંપતા નથી. આ ઉપરાંત તેમના વિશેષ નિકટ સંપર્કમાં આવનારને આ પ્રતીતિ પણ સહેજે થશે કે તેમનું હૃદય વિશાળ છે, એમની મનોવૃત્તિઓ નિઃસ્વાર્થ છે. પરહિતાર્થે તેઓ મનસાવાચાકર્મણા ગમે તે કરવા તત્પર રહે છે; મિથ્યાભિમાનનો એમનામાં અંશ પણ નથી; વિવેક, વિનય ને વિનમ્રતા એમનાં આભૂષણો છે: ન્યાયપરાયણતા એમના લોહીમાં છે; જીવનનાં ઉચ્ચતર મૂલ્યોમાં એમને અસીમ શ્રદ્ધા છે અને વ્યાપક ધર્મભાવના એમના જીવનને અજવાળે છે. **જેમને પ્રાણુલાલભાઈ જેવા મિત્ર છે, વડીલ છે, હિતચિંતક છે, માર્ગદર્શક છે–તે** સૌ સદ્ભાગી આત્માઓ છે.

વિભાગ બીજો : સર્જન અને પ્રશસ્તિ

* ખંડ પહેલો

  વ્યાપારાદિવિષયક સાહિત્ય

* ખંડ બીજો

  લલિતસાહિત્ય

  પૂર્તિ

* ખંડ ત્રીજો

  પ્રશસ્તિ

ખંડ પહેલો

❦

(વ્યાપારાદિ વિષયક સાહિત્ય)

ભારતના બૅંકિંગ ઉદ્યોગનો વિકાસ

બૅંકિંગને વાજબી રીતે જ મહત્ત્વનો ઉદ્યોગ ગણવામાં આવે છે. વળી, બૅંકિંગ એ સેવા-પ્રધાન પ્રવૃત્તિ છે, એ એક આવશ્યક સેવા છે અને લગભગ લોકોપયોગી સંસ્થા જેવી છે. આજે જેમ આપણને આગગાડી અને તાર વગર ચાલતું નથી તેમ પૂરતા પ્રમાણમાં નિયમિત કામ કરતી બૅંકિંગ સંસ્થા વગર ચાલી શકે નહીં. દેશના કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિનો આધાર બૅંકિંગ પ્રવૃત્તિ ઉપર નાનેસૂને અંશે નથી રહેતો. બૅંકિંગ સંસ્થા ઔદ્યોગિક અને વેપારીઓથી ભિન્ન પ્રકારે કામ કરે છે. ઔદ્યોગિક અને વેપારી સંસ્થાઓ મહદ્ંશે પોતાનાં નાણાંથી કામકાજ કરે છે. જ્યારે બૅંકિંગ સંસ્થાઓ મહદ્ંશે લોકોનાં નાણાંથી પ્રવૃત્તિ કરે છે. આપણે ત્યાંની ઘણી બૅંકોમાં લોકોની ડિપોઝીટો, બૅંકનાં પોતાનાં ભરપાઈ થયેલાં નાણાં અને અનામત કરતાં દસથી વીસગણી છે.

બૅંકિંગના આધારસ્તંભો

આપણા દેશમાં તો અન્ય દેશોની તુલનાએ બૅંકિંગ હજુ બાલ્યાવસ્થામાં છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ, રાષ્ટ્રીય સરકારની સક્રિય સહાનુભૂતિ અને રિઝર્વ બૅંકના રચનાત્મક પ્રયાસો આ દેશમાં બૅંકિંગ પ્રવૃત્તિના સંગીન વિકાસ માટે સહાયભૂત થઈ રહ્યા છે.

બૅંકિંગ કંપનીઓ બાબતનો કાયદો બૅંકોના સંગીન વિકાસના માર્ગમાં દીવાદાંડી રૂપ છે. પરંતુ સર્વ પ્રશ્નોના ઉકેલ માત્ર કાયદાથી આવી શકતા નથી. શ્રી ચિંતામણ દેશમુખના શબ્દોમાં કહું તો, 'સારા બૅંકિંગનો છેવટનો આધાર તો સારા બૅંકરો પર અને પ્રજાની બચતના રખેવાળ તરીકેની તેમની જવાબદારીના ભાન પર જ રહે છે.' આમ બૅંકરોએ સમાજ પરત્વે પવિત્ર ફરજ અદા કરવાની છે તેથી સંપૂર્ણ સદ્ધરતા, સંરક્ષક નીતિ, નૈતિક અને પ્રામાણિક ભાવના, ઉચ્ચ પંક્તિની કાર્યદક્ષતા, વિવેકપૂર્વક નિયમિત અને પદ્ધતિસર કામ કરવાની ટેવ અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિયુક્ત સેવાભાવના જાળવવાની

'આધાર'ના વિ. સં. ૨૦૧૦ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રકટ થયેલો લેખ.

નિરુપયોગી સ્થિતિમાં સંગ્રહી રાખે તે રાષ્ટ્રવિરોધી પાપ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં રાષ્ટ્રના વિકાસનાં કાર્યોમાં સહાયભૂત બનવા તેની પાસેનાં નાણાં ઉત્પાદક કાર્યોમાં રોકવાની ભાવના પ્રગટાવવા માહિતીપૂર્ણ વ્યાપક પ્રચારઝુંબેશ ઉપાડવાની જરૂર છે.

અનામતોના વીમાની યોજના

બૅંકોમાં અનામત મૂકનારાંઓમાં સંપૂર્ણ સલામતીની લાગણી પ્રેરવી જરૂરી છે. આ માટે અમેરિકાની જેમ અનામતોના વીમાની યોજના અમલમાં મૂકી શકાય. પરવાના ધરાવતી બધી જ બૅંકોમાં આવતી રૂપિયા દશ હજાર સુધીની થાપણનો વીમો ઉતારવાની યોજના કરવી જોઇએ. આ વીમા-પેટે અર્ધું પ્રિમિયમ રિઝર્વ બૅંક ભરવું જોઈએ.

ઓછામાં ઓછી થાપણ

શેડ્યુલ્ડ બૅંકો માટે ભરપાઈ થયેલી થાપણ અને અનામત ઓછામાં ઓછી રૂપિયા વીસ લાખની હોવી જોઈએ, અને નોનશેડ્યુલ્ડ બૅંકો માટે તે ઓછામાં ઓછા રૂપિયા બે લાખની હોવી જોઈએ. આ શરત ત્રણ વર્ષના સમય દરમ્યાન પરિપૂર્ણ કરવી બૅંકો માટે મુશ્કેલ ન ગણાય.

આપણે ત્યાં લગભગ ૯૦ શેડ્યુલ્ડ બૅંકો છે. આ પૈકી માત્ર ૩૪ બૅંકોની ભરપાઈ થયેલી થાપણ અને અનામત રૂપિયા ૨૦ લાખથી ઓછી છે. આ ૩૪ પૈકી ૨૦ બૅંકોની ભરપાઇ થયેલી થાપણ અને અનામત રૂપિયા ૧૦ લાખથી વધુ છે. માત્ર ૧૪ બૅંકોની ભરપાઈ થયેલી થાપણ અને અનામત રૂપિયા ૫ લાખથી વધુ પણ રૂપિયા ૧૦ લાખથી ઓછી છે.

નોનશેડ્યુલ્ડ બૅંકો પૈકી ૨/૩ ભાગની બૅંકોની ભરપાઈ થયેલી થાપણ અને અનામત ભંડોળ રૂપિયા ૧ લાખથી વધુ છે અને જેમની ભરપાઈ થયેલી થાપણ અને અનામત ભંડોળ રૂપિયા ૨ લાખથી ઓછાં છે તેમને રૂપિયા ૨ લાખ સુધી પહોંચવાનુ મુશ્કેલ ન ગણવું જોઈએ.

નોનશેડ્યુલ્ડ બૅંકોનો પ્રશ્ન

ભારતમાં નોનશેડ્યુલ્ડ બૅંકોની સંખ્યા ૪૦૦ થી વધુ છે. આ બૅંકોને વિકસાવીને અથવા તેમને એકબીજી સાથે એકત્રિત કરીને, બધી બૅંકોને

શેડ્યુલ્ડ બેંકોનું સ્થાન આપી શકાય. નૉનશેડ્યુલ્ડ બેંકો પૈકીની કેટલીક બેંકો ઉપયોગી કાર્ય કરી રહી છે અને તેમનું સંચાલન પણ યોગ્ય રીતે થાય છે. આ દેશમાં કેટલેક સ્થળે ગ્રાહકો સાથે વ્યક્તિગત સંપર્ક બેંકનાં કાર્ય માટે જરૂરી છે. આવાં સ્થળોએ નાની નૉનશેડ્યુલ્ડ બેંકો ઘણું ઉપયોગી કાર્ય કરી રહી છે.

આમ છતાં રાષ્ટ્રના સમગ્ર બેંકિંગ તંત્રના વિશાળ હિતની દૃષ્ટિએ, આ નૉનશેડ્યુલ્ડ બેંકોને તેમની હાલની પરિસ્થિતિમાં જ રહેવા દઈ શકાય નહીં. તેઓ શેડ્યુલ્ડ બેંકનું સ્વરૂપ ધારણ કરે ત્યાં સુધી તેમને શેડ્યુલ્ડ બેંકો સાથે અસરકારક રીતે સંકળાયેલી રાખવી જોઇએ. સરેરાશ રીતે, એક શેડ્યુલ્ડ બેંક સાથે પાંચ નૉનશેડ્યુલ્ડ બેંકોનો સબંધ સ્થાપિત કરવામાં આવે તો સર્વ નૉનશેડ્યુલ્ડ બેંકો રાષ્ટ્રના બેંકિંગ તંત્રમાં વ્યવસ્થિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકશે. આ યોજના અનુસાર શેડ્યુલ્ડ બેંકોને તેમની સાથે સંકળાયેલી નૉનશેડ્યુલ્ડ બેંકો પર અંકુશ અને દેખરેખ રાખવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે; અલબત, શેડ્યુલ્ડ બેંકો આ અધિકારનો અમલ કરતાં સંકળાયેલી નૉનશેડ્યુલ્ડ બેંકોના અલગ અસ્તિત્વને જાળવી રાખે એ જરૂરનું છે. શેડ્યુલ્ડ બેંકોએ તેમની પ્રત્યે સંકળાયેલી નૉનશેડ્યુલ્ડ બેંકોની શેર–મૂડીનો ગણનાપાત્ર હિસ્સો પણ ધરાવવો જોઇશે; આ યોજનાના અમલને પરિણામે નૉનશેડ્યુલ્ડ બેંકોની સદ્ધરતા માટેની જવાબદારી શેડ્યુલ્ડ બેંકોએ લેવી જોઈશે.

આ રીતે શેડ્યુલ્ડ બેંક સાથેના સંબંધની સ્થાપના થયા બાદ નૉન-શેડ્યુલ્ડ બેંકોએ તેમના કાગળો, પત્રકો, જાહેરખબરો વિગેરેમાં જે શેડ્યુલ્ડ બેંક સાથે તે સંકળાયેલી હોય તેના નામનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. સમય જતાં આ પગલાંને પરિણામે એ સંભવિત છે કે જે નૉનશેડ્યુલ્ડ બેંકો શેડ્યુલ્ડ બેંકો બની શકે એમ ન હોય તેઓ, તેમના કામકાજને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના શેડ્યુલ્ડ બેંક સાથે ભળી જઈ શકશે.

રિઝર્વ બેંકની કામગીરી

દેશની મધ્યસ્થ બેંકિંગ સંસ્થા સ્વાભાવિક રીતે જ દેશની અન્ય બેંકોને સહાયભૂત નીવડી છે. તેમ છતાં તે વધુ સક્રિય અને સતત

પ્રયાસો દ્વારા તેમ જ વધુ શાસ્ત્રીય અને નક્કર નીતિ અખત્યાર કરીને અને રાષ્ટ્રની બેંકિંગ સંસ્થાઓનાં સાધનો અને સગવડોનો વિકાસ વધુ સંગીન રીતે કરીને બેંકોને સમગ્રપણે અને વ્યક્તિગત રીતે વધુ સહાય કરી શકશે. આ હેતુની સિદ્ધિ માટે બેંકિંગ વિકાસખાતા (ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ બેંકિંગ ડેવલપમેન્ટ) હેઠળ એક ખાસ વિભાગની સ્થાપના સૂચવી શકાય. દીર્ઘદૃષ્ટિ અને રાષ્ટ્રીય ભાવના ધરાવતા શક્તિશાળી અને ઉત્સાહી સંચાલકના હાથ નીચે આ વિભાગ રાષ્ટ્રના બેંકિંગ તંત્રને માટે પ્રેરણારૂપ બની શકે.

ગેરવાજબી હરીફાઈ

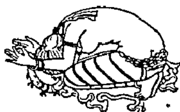
ડિપોઝીટો અને ધીરાણ ઉપરના વ્યાજના દરો, બીલો પરનું કમિશન અને વટાવના દરોમાં તેમ જ એવા પ્રકારની અયોગ્ય હરીફાઈ લાંબે ગાળે બેંકોની પ્રગતિની અવરોધક નીવડે છે. આ પ્રકારની હરીફાઈથી બેંકો દૂર રહે એ આવશ્યક છે અને જો રિઝર્વ બેંક આ અંગે યોગ્ય પગલાં ભરે તો આવી હરીફાઈ નાબૂદ કરી શકાય.

ઉપર્યુક્ત કેટલાંક રચનાત્મક પગલાં લેવામાં આવશે તો તેથી બેંકોની સ્થિતિ ઘણી મજબૂત બનશે. તેમના કામકાજ તથા સેવાનું ક્ષેત્ર વિશાળ થશે અને તેઓ વધુ ડિપોઝીટો આકર્ષી શકશે અને એ રીતે બેંકો રાષ્ટ્રીય વિકાસની યોજનાઓને સફળતાથી પાર પાડવામાં પોતાની શક્તિ અનુસાર સુંદર ફાળો આપી શકશે.

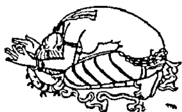
મહત્ત્વના પ્રશ્નો

દેશનો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન બચતને ઉપયોગમાં લેવાનો છે. આ અંગે વેપારી બેંકો તેમનો અંગત સંપર્ક સ્થાપિત કરવાની શક્તિ તેમ જ ઝડપી અને અસરકારક સેવાઓ પૂરી પાડવાની કાર્યક્ષમતાને કારણે ઉત્તમ પ્રકારે કાર્ય કરી શકે છે. રાષ્ટ્રની વિકાસયોજનાઓ, દેશના સર્વ વર્ગોની જેમ બેંકોને માટે પણ ઉત્સાહજનક છે અને કરોડો લોકોની કંગાળિયત ટાળવાના અને તેમનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાના થઈ રહેલા રાષ્ટ્રવ્યાપ્ત પ્રયાસોની અસરથી બેંકો મુક્ત રહી શકે નહીં, પરંતુ સમગ્ર પ્રજાના આ ભગીરથ

પ્રયાસમા બેન્કો પોતાનો ફાળો આપી શકે તે માટે બેંકિંગ પ્રવૃત્તિને વિકસિત કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. સમગ્ર દેશના વિકાસ માટેના વિશાળ હિતને લક્ષમા લઈ સરકારે અને પ્રજાએ વસ્તુ સ્થિતિને વ્યવહારુ અને વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી વિચારીને, આપણા બેન્કિંગ વ્યવસાયને અન્ય પ્રગતિવાન દેશોની હરોળમા લાવવા યોગ્ય પગલા ભરવા જોઈએ. કામદારોને લગતા ધારાઓના બધનો અને ઉત્તરોત્તર વધતા જતા કર્મચારીઓના પગારોના અસહ્ય બોજાને પરિણામે બેન્કોની પ્રગતિ અવરોધાઈ રહી છે આ અવરોધો ને બધનોમાથી બેન્કોને સમયસર મુક્ત કરવામા નહિ આવે તો માત્ર બેકિંગ સસ્થાઓને જ નહીં પણ દેશના સમગ્ર અર્થતત્રને અપરિમિત હાનિ પહોચશે

પ્રયાસમાં બેંકો પોતાનો ફાળો આપી શકે તે માટે બેંકિંગ પ્રવૃત્તિને વિકસિત કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. સમગ્ર દેશના વિકાસ માટેના વિશાળ હિતને લક્ષમાં લઈ સરકારે અને પ્રજાએ વસ્તુ સ્થિતિને વ્યવહારુ અને વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી વિચારીને, આપણા બેંકિંગ વ્યવસાયને અન્ય પ્રગતિવાન દેશોની હરોળમાં લાવવા યોગ્ય પગલા ભરવાં જોઈએ. કામદારોને લગતા ધારાઓનાં બંધનો અને ઉત્તરોત્તર વધતા જતા કર્મચારીઓના પગારોના અસહ્ય બોજાને પરિણામે બેંકોની પ્રગતિ અવરોધાઈ રહી છે, આ અવરોધો ને બંધનોમાથી બેંકોને સમયસર મુક્ત કરવામાં નહિ આવે તો માત્ર બેંકિંગ સસ્થાઓને જ નહીં પણ દેશના સમગ્ર અર્થતંત્રને અપરિમિત હાનિ પહોંચશે.

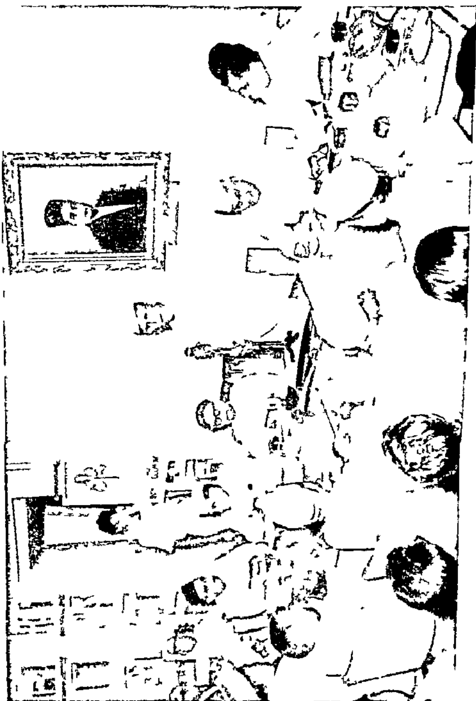
સ્વદેશીનું મહત્ત્વ

આપણા જ દેશની ચીજવસ્તુઓ ખરીદવી એ સ્વદેશાભિમાનનું
ક્ર લેખાવું જોઇએ. આ દેશમાં ઉત્પન્ન થતી તૈયાર વસ્તુઓના વપરાશને
ારવામાં અને આમ થતાં ઉત્પન્ન થતી ચીજોની માગ વધુ પ્રમાણમાં
ય તેમાં જ સ્વદેશીની સફળતાની ચાવી રહેલી છે. દેશમાં બનતી ચીજ-
તુઓ પરનો આપણો અનુરાગ આપણે વધારવો પડશે. આ દિશામાં
કેય રીતે શું શું કરી શકાય, તે અંગે આપણા વ્યાપારસચિવ શ્રી ડી.
. કરમરકરે સુંદર શબ્દોમાં પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે: 'કારીગરી
ને ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ આપણા દેશની બનાવટો પરદેશની બનાવટો કરતાં
ખામણીમાં થોડી ઊતરતી હોય તોપણ, થોડી ઘણી અગવડો વેઠીને,
ાતાએ આપણા દેશનો માલ ચોક્કસપણે અપનાવવો જોઇએ.'

આજે જ્યારે દેશભરમાં બહુ જ વ્યાપક સ્વરૂપે બેકારી આપણી
ાક્ષ ખડી છે અને આપણા જીવનનું ધોરણ ઊંચું લાવવાના
; માત્ર લક્ષ્યને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને આપણે આપણી પંચવર્ષીય યોજના
ાલમાં મૂકી રહ્યા છીએ, ત્યારે રાષ્ટ્રને માટે સ્વદેશીનું આર્થિક મહત્ત્વ
. જ ભારપૂર્વક સમજાવવાની અને લોકમત તૈયાર કરવાની પૂરી
વસ્યકતા રહે છે. આપણી શક્ય એટલી વધુમાં વધુ જરૂરતની ચીજ
ુઓ ભારતમાં બનેલી હોવી જોઇએ, એ જોવાની આપણી ફરજ થઈ પડે છે.
ઉપરાંત, આપણે જે ચીજવસ્તુઓ આપણા દેશમાં બનાવી શકતા હોઇએ
। ચીજવસ્તુઓની આયાત પરદેશથી કરવામાં કોઇપણ સંજોગોમાં
પણે સહભાગી થવું ન જોઇએ. વળી, આયાત થતો દરેક જાતનો માલ
પણે ત્યાં જ ઉત્પન્ન થાય એવા સર્વ પ્રયાસો કરવા જોઇએ. આજથી
અગ ચાર દાયકા પહેલાં, ૧૯૧૬માં, મહાત્મા ગાંધીજીએ એક પરિષદ
ક્ષ્ બોલતાં જણાવ્યું હતું કે, 'આ દેશના વિશાળ જનસમૂહના મોટા

તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૪ ને દિને મુંબઈ કેન્દ્ર પરથી કરેલા વાયુ પ્રવચનનો વિસ્તાર;
પ્રકટ 'પૂના સમાચાર'માં.

સ્વદેશીનું મહત્ત્વ

આપણા જ દેશની ચીજવસ્તુઓ ખરીદવી એ સ્વદેશાભિમાનનું ચિહ્ન લેખાવું જોઇએ. આ દેશમાં ઉત્પન્ન થતી તૈયાર વસ્તુઓના વપરાશને વધારવામાં અને આમ થતાં ઉત્પન્ન થતી ચીજોની માગ વધુ પ્રમાણમાં થાય તેમાં જ સ્વદેશીની સફળતાની ચાવી રહેલી છે. દેશમાં બનતી ચીજ-વસ્તુઓ પરનો આપણો અનુરાગ આપણે વધારવો પડશે. આ દિશામાં સક્રિય રીતે શું શું કરી શકાય, તે અંગે આપણા વ્યાપારસચિવ શ્રી ડી. પી. કરમરકરે સુંદર શબ્દોમાં પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે: 'કારીગરી અને ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ આપણા દેશની બનાવટો પરદેશની બનાવટો કરતાં સરખામણીમાં થોડી ઊતરતી હોય તોપણ, થોડી ઘણી અગવડો વેઠીને, જનતાએ આપણા દેશનો માલ ચોક્કસપણે અપનાવવો જોઇએ.'

આજે જ્યારે દેશભરમાં બહુ જ વ્યાપક સ્વરૂપે બેકારી આપણી સમક્ષ ખડી છે અને આપણા જીવનનું ધોરણ ઊંચું લાવવાના એક માત્ર લક્ષ્યને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને આપણે આપણી પંચવર્ષીય યોજના અમલમાં મૂકી રહ્યા છીએ, ત્યારે રાષ્ટ્રને માટે સ્વદેશીનું આર્થિક મહત્ત્વ બહુ જ ભારપૂર્વક સમજાવવાની અને લોકમત તૈયાર કરવાની પૂરી આવશ્યકતા રહે છે. આપણી શક્ય એટલી વધુમાં વધુ જરૂરતની ચીજ વસ્તુઓ ભારતમાં બનેલી હોવી જોઇએ, એ જોવાની આપણી ફરજ થઈ પડે છે. આ ઉપરાંત, આપણે જે ચીજવસ્તુઓ આપણા દેશમાં બનાવી શકતા હોઇએ તેવી ચીજવસ્તુઓની આયાત પરદેશથી કરવામાં કોઇપણ સંજોગોમાં આપણે સહભાગી થવું ન જોઇએ. વળી, આયાત થતો દરેક જાતનો માલ આપણે ત્યાં જ ઉત્પન્ન થાય એવા સર્વ પ્રયાસો કરવા જોઇએ. આજથી લગભગ ચાર દાયકા પહેલાં, ૧૯૧૬માં, મહાત્મા ગાંધીજીએ એક પરિષદ સમક્ષ બોલતાં જણાવ્યું હતું કે, 'આ દેશના વિશાળ જનસમૂહના મોટા

તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૪ ને દિને મુંબઈ કેન્દ્ર પરથી કરેલા વાયુ પ્રવચનનો વિસ્તાર; પ્રકટ 'પૂના સમાચાર'માં.

ભાગની કારમી ગરીબી, આર્થિક અને ઔદ્યોગિક જીવનમાંથી સ્વદેશીની ભાવના સદંતર રીતે ઓસરી જવાને કારણે ઉપસ્થિત થવા પામી છે બહારથી પરદેશી ચીજવસ્તુનો એક પણ ટુકડો આ દેશમાં લાવવા દેવામાં ન આવ્યો હોત તો ભારત આજે વિપુલ સમૃદ્ધિમાં મહાલતું હોત' આજે પરદેશની બધી જ આયાતો બંધ કરવાનું કદાચ સલાહભર્યું ન ગણાય–કે એ શક્ય પણ ન ગણી શકાય–પરંતુ આપણી બેકારી, ગરીબી અને અવિકસિત આર્થિક પરિસ્થિતિને લક્ષમાં લેતાં જે ચીજવસ્તુઓ આપણા દેશમાં બની શકે તેવી છે, તે ચીજવસ્તુઓ પરદેશથી લાવવા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે અથવા તો ઓછામાં ઓછી આયાત કરવા દેવામાં આવે તો પરદેશ તરફ વળી રહેલો સંપત્તિનો પ્રવાહ અટકશે અને આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધરવા પામશે

સ્વદેશીને ક્યાં સુધી અનુસરવું?

જો કોઈ એમ પૂછે કે સ્વદેશીનું આંદોલન ક્યાં સુધી ચાલુ રહેવું જોઇએ તો તે અંગેનો મારો સ્પષ્ટ જવાબ એ છે કે જ્યાસુધી દેશ આર્થિક રીતે અવિકસિત છે અને તેનું સંગઠિત સ્વરૂપ અને મજબૂત આર્થિક કલેવર તૈયાર ન થાય, જ્યાસુધી બેકારીનો હાઉ ઊભો છે, જ્યાસુધી આપણા જીવનધોરણમાં નોંધપાત્ર વધારો થઈ શકતો નથી અને જ્યાસુધી જગતના પ્રગતિશીલ રાષ્ટ્રોની સાથોસાથ આબાદીની સમાન કક્ષાએ ઊભા રહેવાની ભૂમિકા આપણે પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી, ત્યાસુધી સ્વદેશીની આવશ્યકતા જનતાએ પિછાણવી જ રહી અને સ્વદેશીની ભાવનાને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપવું જ રહ્યું એ પરિસ્થિતિ આપણે પ્રાપ્ત ન કરી શકીએ ત્યાસુધી લોકમાન્ય તિલકના શબ્દો આપણે રખે ભૂલીએ કે, 'યાદ રાખજો કે જ્યારે જ્યારે તમે સ્વદેશી વસ્તુ ખરીદો છો ત્યારે ત્યારે તમારા દેશ બાંધવના ભૂખ્યા મોંમાં રોટીનો ટુકડો તમે મૂકતા રહો છો'

સ્વદેશી આંદોલનની વિદેશી વેપાર અને સહાય પર અસર

કેટલીક વાર એવો સવાલ ઉઠાવવામાં આવે છે, કે 'ભારતના ઉગ્ર સ્વદેશી આંદોલનની ભારતના વિદેશવેપાર પર શી અસર થશે?' અને કેટલેક

સ્થળેથી એવો પણ ભય દર્શાવવામાં આવે છે કે 'આપણે સ્વદેશીનો પ્રચાર વિશાળ પાયા પર કરીએ અને તેનો અમલ સુસ્તપણે કરવાનું ચાલુ રાખીએ તો એને પરિણામે આપણો આયાતવેપાર બહુ મોટા પ્રમાણમાં ઘટી જવા પામશે અને દેખીતી રીતે આપણા રાષ્ટ્રના નિકાસવેપાર પર પણ આની વિપરીત અસર થવા પામશે. આ ભય અસ્થાને હોવાનું હું માનું છું, કારણકે, જે રાષ્ટ્રો આપણી પાસેથી ચીજવસ્તુઓ લે છે, તે કાંઈ આપણને સહાયરૂપ થવાની ભાવનાથી લેતાં નથી, પરંતુ એ ચીજ વસ્તુઓની તેઓને આવશ્યકતા છે અને સાથોસાથ તેઓને એ ચીજોના ભાવ સરખામણીમાં સાનુકૂળ માલૂમ પડે છે, માટે જ તેઓ આપણી પાસેથી ખરીદે છે. આની પાછળની સ્પષ્ટ ભાવના વેપારની છે. આપણે નિકાસવેપાર એક બાજુ આપણા માલની ગુણવત્તા અને તેના પોસાતા ભાવો પર અને કેટલે અંશે એકધારી અને સતત રીતે આપણે એમને એ માલ પૂરો પાડી શકીએ એમ છીએ એ બાબત પર આધાર રાખે છે; જ્યારે બીજી બાજુ, આયાત કરનારા દેશોની જરૂરતો અને વિવિધ માગ પર એ આધાર રાખે છે.

આપણે જે દેશોને નિકાસ કરીએ છીએ, એ જ દેશોમાંથી આપણે માલ આયાત કરીએ છીએ, એવું પણ બનતું નથી. સ્વદેશીના આંદોલનથી દેશનું આર્થિક સામર્થ્ય વધતું જાય છે, પરંતુ તેથી તે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારને અહિતકર છે એમ માનવાની જરૂર નથી. આમ થવાથી તો માત્ર પરદેશ સાથેના આપણા વેપારના ધોરણમાં, પ્રમાણમાં અને વહેણની દિશામાં ફેર પડવાનો સંભવ છે, જે વિદેશી વેપારની આપણી આવશ્યકતામાં હાલની પરિસ્થિતિએ આવકારદાયક છે.

અમેરિકા જેવાં સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રો, જેમની પાસેથી આપણને લોનો, ભેટ-સોગાદો, અને વૈજ્ઞાનિક સાધનો દ્વારા વિવિધ સહાય મળતી રહે છે, તેઓ આપણને મદદ કરતાં અટકી જશે એવો ભય રાખવો મને ગેરવાજબી લાગે છે. બની શકતી આયાતો ઘટાડીને આપણે આપણા પગ ઉપર ઊભા રહેવું જોઈએ અને એ પ્રકારના આપણા

હેતુપૂર્વકના નિયોજનમાં આપણે આગળ વધીએ, જીવનધોરણ ઊંચું લાવીએ, લોકશાહી ટકાવીએ અને સામ્યવાદમાંથી બચીએ, તે હેતુસર આવા દેશો આપણને મદદ આપવા તત્પર હોય છે; અને આપણે તેમની પાસેથી આયાતો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં મેળવતા રહીએ તો જ તે દેશો આપણને વધુ પ્રમાણમાં મદદ કરશે એ ગણતરી બરાબર હોવાનું હું માનતો નથી.

સ્વદેશીને મદદકર્તા: લોકલાગણી અને જનતાનું પીઠબળ

જેટલે અંશે લોકો સ્વદેશીને જ આદિથી અંત સુધી પ્રથમ પસંદગી આપે અને આપણા દેશમા બનતી ચીજો અપનાવવા પોતાનાથી બનતુ બધુ કરી છૂટે, તેમાં જ સ્વદેશી આંદોલનની સિદ્ધિ રહેલી છે. અંગ્રેજ પ્રજાની સ્વદેશીના આગ્રહની કેટલીક વિશિષ્ટ ખાસિયતો આપણે માટે સુંદર દૃષ્ટાન્તરૂપ છે. તેઓ પોતાના દેશમા બનતા માલ અંગે અત્યંત આગ્રહ અને માન ધરાવતાં હોય છે. યુદ્ધ પહેલાંના સમયમાં ફોર્ડ અને શેવરોલેટ જેવી મોટરગાડીઓ આપણા દેશમાં પ્રમાણમાં સસ્તી મળતી હોવા છતાં, અંગ્રેજો પોતાના દેશમાં બનતી મોટરગાડીઓ જ વાપરતા, ભલેને પછી તે નાની હોય, ઓછી સગવડવાળી હોય અથવા તો મોંઘી હોય! તેઓ પોતાના જ દેશમાં બનેલી મોટરગાડી વાપરવામાં અભિમાન લેતા. ફેડરેશનની છેલ્લી બેઠકમાં આ પ્રકારનુ એક બીજું પણ દૃષ્ટાન્ત ટાંકવામાં આવ્યુ હતું. થોડાં જ વર્ષો પહેલાં ઇંગ્લંડમાં એક એવો રાજા રાજગાદી પર હતો, જે પોતાના રહસ્યમંત્રીને પોતાના પત્રો ઇંગ્લંડમાં બનેલા ટાઈપરાઇટર ઉપર ટાઈપ થાય તો જ તે લખાવવાનો આગ્રહ રાખતો. એમ કહેવાય છે કે એક વખતના જર્મનીના અર્થતંત્રના 'જાદુગર' ડૉ. શાટ ૧૯૩૯માં જ્યારે ભારતની મુલાકાતે આવ્યા હતા ત્યારે તેમની તસવીર ખેંચતા પત્રકારને તેમણે પૂછ્યું હતુ કે, 'આ તમારો કેમેરા 'ઝાઈસ' છે?' આવી જ રીતે આપણા રાજકર્તાઓએ, નેતાઓએ અને જનતાએ સ્વદેશીની ભાવના પુનર્જીવિત કરવી જોઇએ, અને તેને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપવાની તમન્ના ધરાવવી જોઇએ.

સ્વદેશી ઔદ્યોગિક સેવા-પ્રવૃત્તિઓ : બૅંકિંગ, વહાણવટું, વીમાઉદ્યોગ વિગેરે

આપણો સ્વદેશી પ્રત્યેનો આગ્રહ આ દેશમાં બનતો માલ વાપરવા પૂરતો જ મર્યાદિત ન બનવો જોઈએ, પરંતુ રાષ્ટ્રના અર્થકારણમાં પ્રાણભૂત ગણાતાં વહાણવટાં, બૅંકિંગ અને વીમાઉદ્યોગનાં ક્ષેત્રો સુધી પણ વિસ્તરવો જોઈએ. મને લાગે છે કે સરકારી અને વ્યાપારી વર્તુળો સહિત, જનતાએ, દરેક શક્ય માર્ગે, સ્વદેશી ઔદ્યોગિક સેવાપ્રવૃત્તિઓ જેવી કે બૅંકિંગ, વીમાઉદ્યોગ અને વહાણવટાંને મદદરૂપ બની રાષ્ટ્રના આંતરિક અને બહારના વેપારને નક્કર પાયા પર મૂકવા જોઈએ. જૂની વ્યવસ્થા જે હજુ કદાચ અસ્તિત્વમાં હોય તો એ અંગે ઉદ્‌ભવતી પરિસ્થિતિ બાબત સરકારે અને વ્યાપારી-ઔદ્યોગિક વર્તુળોએ પુનર્વિચારણા કરી આવશ્યક માર્ગો તાત્કાલિક હાથ ધરવા જોઈએ, કે જેથી ભવિષ્યમાં આ પ્રકારનું કામ હિન્દી માલિકીની આ ક્ષેત્રની સંસ્થાઓ દ્વારા જ હાથ ધરવામાં આવે. એ હકીકતની નોંધ લેવી આવશ્યક છે કે સરકાર વિદેશીઓ હસ્તકનો ભારતીય વહાણવટાંનો મોટા ભાગનો હિસ્સો મેળવી લેવા સક્રિય પગલાં લઈ રહી છે. પરન્તુ આ પ્રયાસો સરકાર અને જાહેર જનતા બન્ને દ્વારા વધુ સક્રિય અને વેગીલા બનાવવાની આવશ્યકતા છે, અને જહાજી વેપારને હાથ કરવા માટેનાં બીજાં પગલાં પણ લેવાવાં જોઈએ. જે દેશો ભારતની નજદીક ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ આવેલા છે, એમની સાથેનો જહાજી વેપાર માત્ર હિન્દી માલિકીનાં વહાણવટાં દ્વારા થાય એટલું બસ નથી, પરંતુ બીજા સાગર-પારના જહાજી વ્યવસાયોમાં પણ હિસ્સો મેળવવાના સક્રિય પ્રયાસો અને માર્ગો હાથ ધરાવા જોઈએ. આપણા કરતાં ઘણા નાના કહી શકાય એવા કેટલાય દેશો આપણી સરખામણીમાં વિપુલ જહાજી સગવડો ધરાવતા હોય છે. એમની સરખામણીમાં આપણી પાસેની જહાજી શક્તિ ઘણી જ ઓછી છે. આપણો સાગરપારનો વ્યાપાર દુનિયાના કુલ વ્યાપારના ચાર ટકા જેટલો થાય છે, જ્યારે દુનિયાની કુલ જહાજી શક્તિ—ટનેજની સરખામણીમાં આપણું જહાજી ટનેજ માત્ર અર્ધો ટકો થાય છે. વહાણવટું,

બૅકિંગ, અને વીમાઉદ્યોગમાં સરકાર અને અર્ધસરકારી સંસ્થાઓ હસ્તકનો, જાહેર સંસ્થાઓ, સ્થાનિક અને મ્યુનિસિપલ સંસ્થાઓ હસ્તકનો તેમ જ ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ અને જાહેર જનતા હસ્તકનો અને એમની મારફતનો ઉપરનો સઘળો ધંધો, શક્ય હોય તેટલે વધુ અંશે, હિન્દી માલિકી ધરાવતી કંપનીઓ પૂરતો મર્યાદિત બનાવી દેવો જોઇએ. આમ થતાં પરદેશ ઘસડાઈ જતું નાણું અટકાવી શકાશે.

માલ વાપરનાર વર્ગનાં હિતો જાળવવાની ઉદ્યોગપતિઓ, વિતરકો, કામદારો અને સરકારની ફરજ

આયાતો અટકવાથી બે વિશ્વયુદ્ધ અને તે સમયાવધિમાં સંખ્યાબંધ નાના ઉદ્યોગો સ્થપાયા છે, અને તેમને જરૂરી મદદ મળી છે. આવી જ જાતની કાયમી મદદ મિલઉદ્યોગ જેવા મોટા પાયાના ઉદ્યોગો તરફથી હમેશાં મળવી જોઇએ, જેથી વિવિધ નાના ઉદ્યોગો ખીલી શકે. જે જે ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવામાં આવતું હોય છે તેમની એ એક ફરજ થઇ પડે છે કે તેમની બનાવટમાં જરૂરી બધી વસ્તુઓ તેમણે દેશમાં બનાવેલી જ વાપરવી જોઈએ. જકાતીપંચ તરફથી જ્યારે જ્યારે રક્ષણ આપવામાં આવે ત્યારે ત્યારે આ બાબતની જવાબદારી તેમને શિરે નાખવી જોઇએ, એવું મારું મંતવ્ય છે. સ્વદેશીના પ્રચારમાં આપણા ઉદ્યોગોએ અગત્યનો ભાગ ભજવવાનો છે, અને આપણે આશા રાખીએ કે તેઓ તેમનો હિસ્સો અદા કરશે.

દેશના આજના ઉદ્યોગપતિઓએ એ સમજી લેવું જોઇએ કે ફક્ત સંપત્તિના જોર પર કોઇપણ એકમની સફળતા શક્ય નથી. ભંડોળ ઉપરાંત, નેતૃત્વ, અનુભવ, વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિમત્તા અને ઉચ્ચ કક્ષાની કાર્યદક્ષતા–ઉદ્યોગોનાં સંચાલન માટે જરૂરી એવી આ સર્વ આવડત તેનામાં હોવી જોઇએ, કે જેથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું વધુમાં વધુ ઉત્પાદન સસ્તી કિંમતે પરવડી શકે. પોતાના ઉદ્યોગોમાં જ તેમણે રચ્યાપચ્યા રહેવું પડશે. પોતાનાં શક્તિ અને સાધનો વેડફી દેવાં તેમને પરવડશે નહીં. માલિકીના અથવા તો મૂડીપતિઓના જૂનવાણી ખ્યાલોની આળપંપાળ તેમને પોસાશે નહિ. તેમણે સુંદર

રીતે, પ્રામાણિકપણે અને દેશના હિતમાં પોતાનો ભાગ ભજવવો પડશે. એકધારો અને સારો માલ તેમણે ઉત્પન્ન કરવો પડશે. વાપરનારો વર્ગ વિદેશીને બદલે સ્વદેશી માલ જ અપનાવે તેમાં માલ વેચનાર વર્ગે ચોક્કસ પક્ષપાત દર્શાવવો પડશે, જેથી વિદેશીને બદલે સ્વદેશી માલને રાજીખુશીથી વાપરનાર ખરીદે અને અપનાવે.

આવી જ રીતે કામદારોને પણ પોતાની જવાબદારીનું ભાન થવું જોઈએ. કામદારોનું ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાંનું મહત્ત્વ અંકાવા લાગ્યું છે, શ્રમની કિંમત પણ સમજાવા લાગી છે, અને આ સવાલ અંગેની પહેલાંની વિચારસરણી હવે નભી શકે એમ નથી. કામદારો કેટલી કાર્યક્ષમતાથી અને ચીવટથી કાર્ય બજાવે છે, તેની ઉપર કેટલો અને કેવી જાતનો માલ તૈયાર થાય છે તેનો આધાર રહે છે. કામદારોએ પણ એ બાબત સમજી લેવી જોઈએ કે તેમના વધતા જતા મહેનતાણાને ઔદ્યોગિક એકમ સાથે સંબંધ છે અને પોતાના કામમાં ભારે ખંત દાખવી, નિખાલસપણે તેમણે સારું કામ કરી, ઝડપ વધારી, ઉત્પાદન વધારવામાં મદદ કરવી જોઈએ. જ્યારે કામદાર કામ પરથી ગેરહાજર રહે છે ત્યારે એણે સમજી લેવું જોઈએ કે એ પોતાનું વેતન તો ગુમાવે છે, પણ તે ઉપરાંત દેશના હિતને પણ પારાવાર નુકસાન પહોંચાડે છે. નિયમિત હાજરી આપી, સુંદર કામ કરી, કામદારોએ પણ દેશના ઘડતરમાં સુયોગ્ય ફાળો આપવો જોઈએ. આમ થઈ શકે તે બદલ તેને બધી સગવડો મળવી જોઈએ. કામ કરવાની જગ્યા, કારખાનું, વર્કશૉપ, મિલ જે હોય તે વિશાળ હોવાં જોઈએ, સગવડભર્યાં હોવાં જોઈએ, અને હવાઉજાસવાળાં હોવાં જોઈએ, આવવાજવાની સુવિધાવાળાં, સુયોજિત તેમ જ કલાદષ્ટિને સંતોષી શકે તેવાં હોવાં જોઈએ, કે જેથી કામદારોને કામ પ્રત્યેનું આકર્ષણ વધે અને કામથી દૂર ભાગવાનું તેમને મન ન થાય.

આ બાબતમાં સરકારે પણ ઘણું કામ કરવાનું રહે છે. ઉદ્યોગપતિઓ અને કામદારો પોતાનું કામ કરે છે કે નહીં તે જોવાની ફરજ સરકારની છે. સરકારે બન્ને પક્ષે એખલાસભર્યાં સંબંધો બંધાય તેવું વાતાવરણ

ઘડવું જોઇએ. સરકાર નિયમનો ભલે લાવે, પણ રાષ્ટ્રીયકરણ કે એકહથ્થુપણા જેવું એ ન થવું જોઈએ. જો એમ થાય તો સાહસ અને હિંમતથી કામ કરવાની શક્તિ ઘટી જાય છે. સરકારે આ એકમોને તેમનાં આયોજન અને વિકાસ માટે સહાય કરવી જોઇએ; તેમને વૈજ્ઞાનિક મદદ અને અદ્યતન સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઇએ; અને નાણાંબજાર, ફાઈનાન્સ કોરપોરેશન, બેંકો, સરકારી નાણાં દ્વારા કે બીજી કોઈ રીતે જરૂરી મૂડી અને તદ્દન આધુનિક યંત્રસામગ્રી તેમને તે માટે મળે એવી સહાય કરવી જોઇએ. લોકો હોંશેહોંશે કામ કરે એ જોવાની ફરજ પણ સરકારની બની રહે છે. જ્યાં લોકોને કામ કરવાની પ્રેરણા હોય, જ્યાં તેઓ માલનું ઉત્પાદન કરી શકે, સ્પર્ધા કરી શકે, બચત કરી શકે, રોકાણ કરી શકે, અને નફો લઇ શકે ત્યાં જ ખરેખર સ્વતંત્ર માનવીઓ ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક રીતે સારું જીવન ગુજારી શકે. આનું નામ જ જીવન છે. છેલ્લામાં છેલ્લી અને અદ્યતન એવી વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો, સંશોધન અને યંત્રસામગ્રી પણ ઘણી અગત્ય ધરાવે છે. ધરતીની જેમ વિજ્ઞાન પણ સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં મદદરૂપ છે. કીમતી અને ઉપયોગી ચીજવસ્તુઓ દરેકને સસ્તામાં સસ્તી રીતે મળી શકે છે, એ વિજ્ઞાનને આભારી છે. આ કારણે જ સરકાર અને ઉદ્યોગ બન્નેએ વિજ્ઞાનનો સાથ લેવો જોઇએ. વિજ્ઞાનનો આ સહકાર ઉદ્યોગને માટે મૂડી, મજૂરી અને વ્યવસ્થા જેટલો જ જરૂરી છે.

આ પાયાની વાત સ્વીકારવામાં આવે તો આપણા ઔદ્યોગિક વિકાસને અને સ્વદેશીની ભાવનાને જરૂર મદદ મળી રહેશે. અને શરૂઆતથી જ આપણા. આ દિશામાંના ખંતપૂર્વકના અને નિખાલસતા સાથેના પ્રયાસોનાં સારાં પરિણામ આવશે

અંતમાં, સ્વદેશી એટલે પોતાના રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ.

સ્વદેશીની આ પ્રકારની ભાવના આપણા આર્થિક ક્ષેત્રની બધી પ્રવૃત્તિઓને આવરી લેતી હોવી જોઇએ. સ્વદેશીની આ ભાવનાને પુનર્જીવિત કરવામાં અને તે દિશામાં સફળતા મેળવવામાં દેશના માલ વાપરનાર

વર્ગે સ્વદેશીની ભાવનાને ખાસ પ્રોત્સાહન આપવું પડશે. આપણા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના તેમ જ માલનું વિતરણ કરતા વર્ગોએ સારો માલ વાજબી ભાવે વેચાય તે જોવું જોઈએ. સરકારે પણ આપણા રાષ્ટ્રજીવનને સ્પર્શી જતા આ આંદોલનને સક્રિય મદદ અને દોરવણી આપવાં પડશે, અને લોકમત ઘડવામાં વર્તમાનપત્રો અને પત્રકારોની પણ ભારે અગત્ય હોવાથી તેમણે પણ આ કાર્યમાં ખભેખભા મિલાવીને સહકાર આપવો પડશે. આ બધું જો થઈ શકે—અને થવું શક્ય છે—તો મને લેશમાત્ર શંકા નથી કે રાષ્ટ્રે નિર્ધારેલા આર્થિક સમૃદ્ધિ અને આબાદીના ધ્યેયને આપણે ચોક્કસ રીતે અને ટૂંક સમયમાં પહોંચી શકીશું.

બેકારીનો પ્રશ્ન

આજે વધતી જતી બેકારીનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો હું જોઈ રહ્યો છું. ખાસ કરીને, મધ્યમ વર્ગના માનવીઓમાં બેકારીનું જે પ્રમાણ મોટું થતું જાય છે, અને ભણેલા બેકારો નોકરીની શોધમાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ભટકી, છેવટે નિરાશા પ્રાપ્ત કરે છે એ સ્થિતિ દુઃખપ્રદ છે. આ પ્રમાણે બેકારી વધતી જાય છે તેનાં કારણોમાં સરકારી અંકુશો અને નિયમનો, રોજિંદા વ્યાપારને નડતી ખલેલો, ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓમાં અને બજારોમાં નરમાઈ, સીધા ભારે કરવેરા, રાષ્ટ્રીયકરણનો ભય, અને હાલની રાજનીતિને લીધે ઉદ્યોગપતિ અને વ્યાપારી વર્ગમાં પોતાની પ્રવૃત્તિઓને વિસ્તારવાની અનિચ્છા—આનો સમાવેશ થાય છે.

સ્વદેશીને ઉત્તેજન બેકારીને ઓછી કરશે

બેકારીના નિવારણમાં સ્વદેશી માલનો વપરાશ વધુમાં વધુ ફાળો આપી શકશે એ વાત નિઃશંક છે. સ્વરાજ્ય મળ્યા પહેલાં, સ્વદેશીની જે ભાવના હતી તે આજે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી વધુ પ્રબળ બનવી જોઈતી હતી તેને બદલે કમનસીબે, વધુ શિથિલ બની છે. સ્વરાજ્ય મળી ગયું છતાં આપણા કેટલાક મોખરાના પ્રશ્નો વણઉકલ્યા રહ્યા છે, તેમાંનો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન સ્વદેશીનો છે. સ્વદેશી સિવાય બીજો માલ ન વાપરવો અને બની શકે તેટલાં ક્ષેત્રોમાં આપણા જ દેશમાં બનેલો માલ વાપરવો એ નીતિ જનતા અને રાજ્યસરકારો અપનાવે એ દેશના હિતમાં તેમ જ બેકારીનિવારણ માટે અત્યંત અગત્યનું છે. **જીવનમાં અનેક વ્રતોની માફક સ્વદેશીવ્રતની પણ આપણે પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવી જોઈએ.**

આપણે દર વર્ષે કરોડો રૂપિયાનો માલ આયાત કરીએ છીએ, આ આયાત થતી ચીજોમાંથી જેટલા ભાગની ચીજો, આપણા જ દેશ ભાઈઓને હાથે, આપણા જ દેશમાં તૈયાર કરાવી શકાય, ને પરદેશથી થતી આયાત એ રીતે અટકાવી શકાય, તેટલે અંશે બેકારીનું નિવારણ થઈ શકે.

' જન્મભૂમિ 'ના ૧૯૫૩ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રગટ થયેલો લેખ.

આપણે સ્વદેશી માલ ખરીદ કરવાનું માનસ કેળવીએ એ તો જરૂરી છે જ, પણ તેથીયે વિશેષ, આપણા જ દેશમાં, કયો આયાત થતો માલ આપણે, આપણા દેશી ભાઈઓના હાથે બનાવી શકીએ તે સરકારે અને લોકોએ પ્રથમ તો શોધી કાઢવું જોઈએ અને પછી તે માલ આપણે ત્યાં, આપણા જ ઉદ્યોગપતિઓ તથા કારીગરો અને કામદારો મારફત બનાવવાનો સુયોજિત અને સુકેન્દ્રિત પ્રયાસ કરવો જોઈએ. વળી, આપણે હિન્દી બેંકો, હિન્દી વીમાકંપનીઓ તથા હિન્દી વહાણવટાંની પેઢીઓ સાથે જ કામ પાડવું જોઈએ કે જેથી આ મહત્ત્વના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય અને તે વધારે સમૃદ્ધ થઈ વિશેષ પ્રમાણમાં આપણા દેશબાંધવોને રોજી આપી શકે.

આ નીતિ વ્યવહારમાં મૂકવા માટે મારું એવું નમ્ર સૂચન છે કે, આપણા દેશના આર્થિક પાટનગર મુંબઈમાં આ દિશામાં સતત કાર્ય કરતી, એક એવી સંસ્થા સત્વર સ્થાપવી જોઈએ કે જે સરકારી આશ્રય હેઠળ હોય અને જેની સાથે ઉદ્યોગોના, વ્યાપારવાણિજ્યના અને માલ ખરીદ કરનાર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ તથા થોડાક જાહેર કાર્યકરોને સામેલ કરવામાં આવ્યા હોય અને જેની કામગીરી અનુભવી, ખંતીલા, રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા અને પૂરતી સંખ્યાના કર્મચારીઓથી પ્રતિદિન અને નિરંતર થતી હોય. આ સંસ્થા પરદેશથી મગાવવો પડતો માલ આપણા દેશમાં અને તેવા સક્રિય ને વેગવંતા પ્રયત્નો કરે, કે જેથી જે રોજી આપણી પરદેશી માલની ખરીદીને કારણે આપણે હાલ પરદેશીઓને પૂરી પાડીએ છીએ તે આપણા બેકાર દેશી ભાઈઓને કામે લગાડી આપી શકાય. આ દિશામાં રાજ્યસરકારો અને જનતાનો સહયોગ અને સક્રિય પ્રયત્ન, વિનાવિલંબે થાય એ બેકારીનિવારણ માટે ખૂબ અગત્યનું છે.

સરકારની ખરીદનીતિ બેકારી ઘટાડી શકે

આજે આપણા દેશમાં, માલની વધુમાં વધુ ખરીદી કરનાર સરકારો છે. મધ્યસ્થ સરકાર, રાજ્યસરકારો તથા અર્ધસરકારી અને

સ્થાનિક સંસ્થાઓ પણ માલની મોટા પ્રમાણમાં ખરીદી કરે છે. જોકે સ્વદેશી માલને ઉત્તેજન આપવાની સરકારની નીતિ આવકારદાયક છે, છતાં સરકારો તેમ જ અર્ધસરકારી અને સ્થાનિક સંસ્થાઓ, આપણા દેશીઓને હાથે જ આપણા દેશમાં બનેલો માલ વધુ પ્રમાણમાં તૈયાર થાય અને વપરાય, તે માટે વ્યવહારમાં ઘણું વધારે કરી શકે એમ છે. આ સંબંધમાં મહાન સંસ્થાઓએ પણ લોકમાન્ય તિલકના સુવર્ણ શબ્દો, 'સ્વદેશી માલની ખરીદીથી આપણે આપણા ભૂખ્યા દેશબાંધવોને રોટલો આપીએ છીએ' એ નિરંતર લક્ષમાં રાખવા ઘટે છે; તેમ જ સ્વદેશી માલની ખરીદી માટેની તીવ્ર ભાવના અને દૃઢ નિશ્ચય સાથે તેના ઉત્પાદન કરવાના અને વધારવાના સુયોજિત અને સર્વદેશીય પ્રયાસો આપણી સરકારી સંસ્થાઓએ કરવા જોઈએ કે જેથી આપણી પરદેશી માલની ખરીદી અને આયાતને ઘણે અંશે ઘટાડી શકાય, અને તેના બદલામાં આપણા જ કારીગરોને હાથે તૈયાર થતા માલનું ઉત્પાદન વધે અને પરિણામે એટલી બેકારી ટળે.

ઉત્પાદન વધારવાથી બેકારી ઘટશે

બેકારી નિવારવા માટે આપણા દેશમાં માલનું ઉત્પાદન વધે એ બહુ જરૂરનું છે. માલના ઉત્પાદનની સાથે સંકળાયેલી કેટલીક જરૂરી અને વ્યવહારુ બાબતો આપણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ, તે એ છે કે સ્વદેશી માલની જાત સુઘડ, સુંદર અને ટકાઉ રહેવી જોઇએ અને તેને બગડવા દેવી ન જોઇએ; માલ સતત મળ્યા કરે એવો પ્રબંધ થવો જોઇએ; ભાવ વાજબી રાખવા જોઇએ; લોકો સ્વદેશી માલ ખુશ થઇને ખરીદ કરે એવી વેચાણ કરવાની કલા (salesmanship) કેળવવી જોઈએ; અને જનતામાં વિશ્વાસ બેસે એવાં ઉચ્ચ-પ્રકારનાં નીતિધોરણ તથા પ્રામાણિકતા માલ બનાવનારા અને વેચનારાઓએ ધારણ કરવાં જોઈએ. વળી, આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થતા માલની વધુ પ્રમાણમાં નિકાસ થઇ શકે તે માટે જરૂરી પગલાં, જેવાં કે, વધુ પડતી નિકાસ જકાત ઘટાડવી કે નાબૂદ કરવી કે જરૂર જણાય ત્યારે સરકાર તરફથી

સબસિડી (subsidy) આપવી, એ પણ વખતસર લેવાવાં જોઈએ. આ રીતે, આપણે ત્યાં બનેલો માલ, આપણા દેશમાં તેમ જ પરદેશમાં આવકારપાત્ર કરવો જોઈએ, જેને પરિણામે આપણા દેશમાં ઉત્પાદન વધે અને બેકારી ઘટે.

કડક ઔદ્યોગિક ધારાઓ બેકારી વધારે છે

બેકારીના પ્રશ્નના ઊંડાણમાં ઊતરીને જોતાં નીચે ચર્ચેલા કેટલાક મુદ્દાઓ ખાસ વિચારણા માગી લે છે. ઔદ્યોગિક ધારાના કડક નિયમોને કારણે ઘણી સંસ્થાઓ, માત્ર જરૂર પૂરતા માણસો રોકે છે અને વધારે માણસોને રાખી શકે એવી સ્થિતિમાં હોવા છતાં પણ તેમ કરવાની આનાકાની કરે છે. આનું કારણ એ છે કે, મોટી સંસ્થાઓમાં એક વ્યક્તિ નોકરીએ ચડી ગયા પછી જાણે તેમાં તેનો જિંદગીભર સ્થાપિત હક હોય એવી સ્થિતિ ઔદ્યોગિક કાયદાઓનો પરિણામે ઉપસ્થિત થાય છે, અને લાયક હોય કે ન હોય તો પણ તે વ્યક્તિને ચાલુ રાખવાની સંસ્થાને ફરજ પડે છે. આથી આવી સંસ્થાઓને, ઓછામાં ઓછા માણસો જ લેવાની વૃત્તિ થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેવી જ રીતે, કેટલીક સંસ્થાઓ ઓછે વેતને નવા માણસોને કામ આપી શકે એવી સ્થિતિમાં હોય છે, પણ કાયદા પ્રમાણે તે તેમ કરી શકતી નથી, તેથી પરિણામ એ દેખાય છે કે જે માણસો નોકરીમાં હોય તેમને સંપૂર્ણ સારું વેતન કે મહેનતાણું મળે છે અને તેઓની દરેક રીતે કાળજી રખાય છે, જ્યારે જે વ્યક્તિઓ કમનસીબે નોકરી વગરની હોય છે તેને યત્કિંચિત પણ મળતું નથી અને તેઓનો કોઈ વિચાર પણ કરતું નથી. વળી કેટલીક ઉદ્યોગની સંસ્થાઓની કુલ વેતન (total establishment charges) આપવાની અમુક જ મર્યાદા હોય છે, એટલે જો તે સંસ્થાઓના ચાલુ કર્મચારીઓના પગારો ઉત્તરોત્તર વધ્યા કરે છે તો તે સંસ્થાઓને ચાલુ કર્મચારીઓની સંખ્યા ઓછી કરવાની, મને કે કમને, ફરજ પડે છે; આથી પણ કંઈક અંશે બેકારી વધે છે. વ્યવહારમાં આનો અર્થ એ થાય છે કે, અમુક નોકરીમાં લાગી ગયેલા એવા નસીબદાર

પંચવર્ષીય યોજના ઉપર દૃષ્ટિપાત

આપણી પંચવર્ષીય યોજના (Five-year plan)ને સંપૂર્ણ સહકાર આપી તેને સફળ બનાવવા માટે આપણા વડા પ્રધાન તથા આપણી સરકાર વારંવાર ઉદ્બોધન કરે છે. આ યોજના કેવા સંજોગોમાં અસ્તિત્વમાં આવી અને એથી શા ફાયદાઓ થનાર છે એ જાણવાની સૌની ઈચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે.

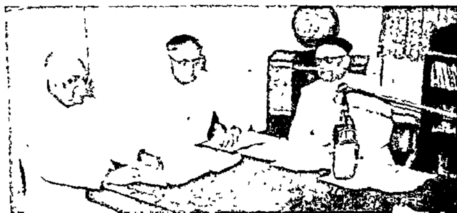
સૈકાઓ સુધી આપણો દેશ રાજકીય તેમ જ આર્થિક દૃષ્ટિએ પરતંત્ર હતો અને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા પાછળ આપણું ધ્યેય અવશ્ય એ પણ હતું કે દેશની અપાર ગરીબી દૂર કરી આર્થિક ઉન્નતિ અને સમૃદ્ધિને માર્ગે તેનો વિકાસ સાધવો. દેશને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય તો પ્રાપ્ત થયું, પણ આર્થિક ઉન્નતિની દિશામાં પગલાં ભરવાની શરૂઆત હાલમાં જ થઈ છે, એમ કહી શકાય. આપણી સમક્ષ દેશને માટે પૂરતું અન્ન, પહેરવાને જોઈતાં વસ્ત્રો, તેમ જ રહેવાને જરૂરી ઘરો વગેરે અનેકવિધ પ્રશ્નો પડેલા છે. આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ તો દેશના સર્વાંગી અને સર્વદેશીય આર્થિક વિકાસ દ્વારા જ સાધી શકાય. કૃષિવિષયક તેમ જ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં પૂરતો વિકાસ ઝડપથી થાય તો જ આપણી રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો થાય, માથાદીઠ આવકનું ધોરણ ઊંચું આવે અને પરિણામે આપણા લોકોના જીવનધોરણમાં સુધારો થઈ શકે. અત્યારે પ્રજામાં નિરાશા દેખાય છે તે સમજી શકાય એવી છે.

પ્રજાને આ નિરાશાની સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવા માટે આર્થિક આયોજનનો વિચાર કેટલાક સમયથી કરવામાં આવ્યો છે. ૧૯૩૮માં પંડિત જવાહરલાલજીના પ્રમુખપણા હેઠળ એક રાષ્ટ્રીય આયોજન સમિતિ (National planning committee) નીમવામાં આવી હતી, તે આપણે બધા જાણીએ છીએ. ત્યારપછી હિન્દના આર્થિક વિકાસની યોજના ૧૯૪૪માં સર પરશોતમદાસ ઠાકોરદાસ, શ્રી જે. આર. ડી. તાતા, શ્રી જી. ડી. બીરલા તેમ જ બીજા

'મુંબઈ સમાચાર'ના ૧૯૫૩ના દીપોત્સવી અંકમાં (વિ. સં. ૨૦૦૯) પ્રગટ થયેલો લેખ તા. ૨૩મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૩ને દિને થયેલી 'રેડિયોવાર્તા'નો વિસ્તાર.

રેડિયો-ચર્ચા

મુંબઈના આકાશવાણી કેન્દ્ર પરથી તા. ૨૩મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૩ની 'પંચવર્ષીય યોજના' વિશે થયેલી ચર્ચામાં ભાગ લઈ રહેલા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી રમણલાલ જી. સરૈયા, શ્રી મનસુખલાલ માસ્તર

ઉદ્યોગપતિઓએ ઘડી, જે 'બોમ્બે પ્લાન' તરીકે જાણીતી થઈ. ત્યારપછી તો બીજા અનેક 'પ્લાનો' બહાર પડયા. ૧૯૫૦ માં આપણી સરકારે એક રાષ્ટ્રીય નિયોજન પંચ. નીમ્યું અને ૧૯૫૧ માં આયોજન અંગેનો પ્રથમ ખરડો બહાર પડ્યો, જેને આખરી સ્વરૂપમાં ૧૯૫૨માં પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

આયોજન પંચનો અહેવાલ તેમ જ તેમાં રજૂ કરાયેલી વિગતવાર યોજના દેશનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવા માટે એક સ્તુત્ય પ્રયાસ છે. આપણા દેશની સર્વદેશીય પ્રગતિ માટે જે સંકલનાબદ્ધ રૂપરેખા આંકવામાં આવી છે અને દેશના ભાવિનું જે સંપૂર્ણ ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે તે બધું જો યોગ્ય રીતે પાર પડે તો પ્રજાજીવનમાં નવું ચેતન તેમ જ નવો ઉત્સાહ રેડાશે. એ તો સુવિદિત છે કે સુધરેલી યોજનામાં રૂપિયા ૨૦૬૯ કરોડના ખર્ચનો અંદાજ કરવામાં આવ્યો છે અને તેમાંનો મોટો ભાગ ખેતીવાડી, ગ્રામવિકાસની યોજનાઓ, નહેરો, સિંચાઈ અને વીજળીક બળ અંગેની યોજનાઓ વગેરે પાછળ ખર્ચવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. સરકારી રાહે ચાલતા ઉદ્યોગો માટે જરૂરી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે, જ્યારે અન્ય ઉદ્યોગોના વિકાસની જવાબદારી ખાનગી સાહસ ઉપર નાખવામાં આવી છે. આયોજનના અમલને અંતે, એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે અનાજના ઉત્પાદનમાં ૭૦ લાખ ટન જેટલો વધારો થશે અને પરિણામે દેશ અનાજની અછતના કારમા પ્રશ્નમાંથી મુક્ત બની શકશે. આ ઉપરાંત, સમાજસેવાનાં ક્ષેત્રો, જેવાં કે કેળવણી, આરોગ્ય, જાહેર સુખાકારી સમાજસ્વાસ્થ્ય વગેરેમાં પણ સારી પ્રગતિ સધાશે. ખેતી, ગ્રામોન્નતિની યોજનાઓ તેમ જ ઔદ્યોગિક વિકાસની યોજનાઓના કાર્યદક્ષ અને સફળ અમલને અંતે એવો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે કે રાષ્ટ્રની સમગ્ર આવકમાં લગભગ ૧૧ થી ૧૨ ટકા જેટલો વધારો થશે અને ૧૯૭૭ માં આપણા દેશની માથાદીઠ આવક લગભગ આજે છે તેના કરતાં બમણી કરી શકાશે. આ સાથે સાથે રોજગારીમાં—ખાસ કરીને ગામડાંમાં, ઠીક ઠીક વધારો થઈ શકશે.

આ યોજનામા ચમત્કૃતિભર્યાં તત્ત્વો નહિ દેખાય એ ખરુ પણ એટલુ તો સ્વીકારવુ જ જોઈએ કે લોકશાસનના સિદ્ધાતને અનુસરતો, સમગ્ર પ્રજામળના સહકાર અને પીઠબળ પર આધાર રાખતો, પ્રજાતત્રની દુનિયાનો આ એક નોધપાત્ર અને આવકારદાયક પ્રથમ પ્રયાસ છે. એની સફળતાનો આધાર, અલબત્ત, પ્રજાના તમામ વર્ગોના સહકાર અને વહીવટી તત્રની કાર્યદક્ષતા પર નિર્ભર છે દેશના વિશાળ જનસમુદાયમા નવુ ચેતન, નવી પ્રેરણા અને નવસર્જન માટે પૂરતી ધગશ નિર્માણ થાય એ માટે સર્વ પ્રયાસો થવા જોઈએ કે જેથી આ મહાન–વિરાટ–કાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રજા પોતાની સર્વ શક્તિ અને સાધનો ઉત્સાહપૂર્વક અર્પી શકે આપણુ ભારત પ્રતિભાશાળી અને સમૃદ્ધ બને એ માટે સર્વેએ યથાશક્તિ ફાળો આપવો જોઈએ

હિંદના ઉદ્યોગપતિઓએ દેશના અત્યાર સુધીના આર્થિક વિકાસમા ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે અને અત્યાર સુધી વિદેશી શાસનને પરિણામે જે જે મુશ્કેલીઓ ઊભી હતી તેનો સામનો કરીને પણ ઉદ્યોગોનો જે વિકાસ આપણા દેશમા સાધી શકાયો છે તે માટે ખાનગી સાહસ તથા ખાનગી મૂડી જરૂર ગૌરવ સાથે અભિમાન લઈ શકે એમ છે કેટલાક અપવાદો સિવાય, એમ કહેવુ કે અત્યારસુધી ઉદ્યોગપતિઓ કેવળ સકુચિત દષ્ટિએ નફાનો જ વિચાર કરતા હતા એ કથન યોગ્ય નથી ઉદ્યોગોના વિકાસ પાછળ ખાનગી સાહસ અને મૂડીએ મહાન ભોગો આપ્યા છે, એ હકીકતની આપણા દેશની ઔદ્યોગિક તવારીખ સાક્ષી છે, સ્વદેશપ્રેમ અને રાષ્ટ્રભક્તિની ભાવનામા ઉદ્યોગપતિઓ બીજા કોઈપણ સમૂહ કે વર્ગ કરતા પાછળ છે, એ માન્યતા અયોગ્ય છે આ દષ્ટિએ, પચવર્ષીય આયોજનની જે સમગ્ર રૂપરેખા રજૂ કરવામા આવી છે તેને લીધે ઉદ્યોગપતિઓને બીવા જેવુ કંઈ નથી. જો આયોજનમા રજૂ કરાયેલી મુખ્ય વિચારસરણી પ્રમાણે યોજનાનો અમલ થાય, અને ઘણી વખત બને છે તેમ, સિદ્ધાતવાદના ઝાઝવાના નીર પાછળ ન ઘસડાતા, નક્કર વાસ્તવિકતાને આધારે આર્થિક નીતિનુ ઘડતર કરવામા આવે, તો દેશનો આર્થિક વિકાસ સાધવામા ઉદ્યોગપતિઓ નક્કર અને સગીન ફાળો આપી શકે દેશને ઉદ્યોગપતિની

આવડત, તેની સાહસવૃત્તિ તથા પુરુષાર્થની જરૂર છે. રાષ્ટ્રની આબાદી તથા જનતાનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાની આકાંક્ષા આ વર્ગ પણ સેવે છે. ગ્રેટબ્રિટન કે અમેરિકામાં સારો વિકાસ પામેલી ખાનગી સાહસ અને મૂડી પર રચાયેલી અર્થતંત્રની વ્યવસ્થા કેવળ અમુક વર્ગની ધનતૃષ્ણા સંતોષવા કે અંગત સ્વાર્થના સિદ્ધાંત પર રચાયેલી છે એમ કોઈપણ અભ્યાસી કહી શકશે નહિ. એ અર્થતંત્રની વ્યવસ્થા પાછળ, સામાજિક જવાબદારીઓની મર્યાદામાં રહીને, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, વ્યક્તિગત જવાબદારી, સાહસવૃત્તિ, વ્યક્તિત્વના વિકાસ અને આવિર્ભાવનો સંપૂર્ણ અવકાશ વગેરે પ્રજાતંત્રના અંગભૂત એવા મહાન સિદ્ધાંતો રહેલા છે, એ ભૂલવું ન જોઈએ. કોઈપણ જાતના વ્યક્તિગત પ્રોત્સાહન વિના, આર્થિક વ્યવહાર કે પ્રવૃત્તિ સંભવી શકે નહીં. જેને અંગ્રેજીમાં 'incentives' કહેવામાં આવે છે એ તત્ત્વ માનવસ્વભાવમાં અનિવાર્ય રીતે રહેલું છે અને એને જડમૂળમાંથી ઉખેડવાના પ્રયત્નો વ્યક્તિ અને સમાજને સરમુખત્યારીની ગુલામી તરફ ખેંચી જશે. અલબત્ત, ભારતે પોતાના બંધારણમાં, લોકશાસનવાદી પ્રજાસત્તાકનો આદર્શ સ્વીકાર્યો છે એટલે આવી શંકા અસ્થાને છે. પ્રજાતંત્રના આદર્શમાંથી ઉપસ્થિત થતા ધર્મો તથા જવાબદારીઓ ઉદ્યોગપતિઓ જરૂર અંગીકાર કરવા તત્પર રહેશે અને વ્યાપારી આલમ પલટાતા સમયના વહેણને જરૂર અનુરૂપ થઈ શકશે એમાં શંકા નથી.

આયોજન પંચે નક્કી કરેલી યોજનાઓ પાર પાડવા માટે આપણને પરદેશી મૂડીની જરૂર પડશે એ માન્યતા દર્શાવી છે. આપણી મોટી વિકાસ-યોજનાઓ, અને તે માટે જરૂરી નાણાંનો વિચાર કરીએ, ત્યારે આપણને જરૂર લાગે છે કે, આપણી પરિમિત મૂડી અને સાધનોથી એ શક્ય નહીં બને અને તે માટે 'પરદેશી મૂડી'ની યોગ્ય મદદ મળે તો જ એ કામો ધારેલી રીતે અને ધારેલા સમયમાં પાર પાડી શકાય. સરકારે 'પરદેશી મૂડી' અંગેની નીતિનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું છે કે, સામાન્ય રીતે, પરદેશી મૂડીને એવા ઉદ્યોગોમાં આવકાર આપવામાં આવશે કે જે માટે ઉદ્યોગને

જરૂરી એવા વૈજ્ઞાનિક તજ્જ્ઞોનો અભાવ હોય અથવા ખાનગી મૂડીનું રોકાણ લાંબા ગાળા સુધી શક્ય ન હોય; અને વધુમાં, એવી પરદેશી મૂડી પાછળ અન્ય કોઈ રાજદ્વારી બંધનો સંકળાયેલાં નહીં હોય. આ ઉદ્યોગો સિવાયનુ ક્ષેત્ર કે જેમાં હિન્દી ઉદ્યોગોએ ઠીક ઠીક પ્રગતિ સાધી હોય, તેમ જ જેમાં વિકાસને સ્થાન હોય, તેવુ ક્ષેત્ર હિન્દી મૂડી સારૂ અલાયદું રાખવામાં આવ્યું છે. આ નીતિનું ચુસ્તપણે પાલન થતું હોય એમ અનુભવ પરથી પ્રતીતિ થતી નથી. તાજેતરમાં હિન્દી મૂડી સ્થાપિત ઉદ્યોગો, કે જેનો યોગ્ય વિકાસ થયેલો કહી શકાય, તેના વિકાસ અર્થે પરદેશી મૂડીનું રોકાણ થવા દેવામાં આવ્યુ હોય એવા દાખલાઓ આપી શકાય એમ છે., દા. ત. સાબુ, ચોકલેટ, સ્ટીલની ફર્નિચરની બનાવટો, ટાઈપરાઈટરો, ફાઉન્ટનપેનની શાહી, બેટરીઓ ઈત્યાદિ. બીજા પણ અનેક દાખલાઓ આગળ ધરી શકાય એમ છે. આથી ઘણાના મનમાં શંકા ઉપસ્થિત થાય એ સ્વાભાવિક છે કે, 'પરદેશી મૂડી' અંગેની આપણી જાહેર થયેલી નીતિનું યથાયોગ્ય પાલન થાય છે કે નહીં? જો આમ ચાલે તો સ્વદેશી ઉદ્યોગોનો વિકાસ રૂંધાશે એટલુ જ નહીં પણ એનું અસ્તિત્વ જ જોખમમાં આવી પડવાનો ભય રહે છે. એટલે 'પરદેશી મૂડી'નુ રોકાણ કયા ઉદ્યોગોમાં થાય છે, એ આપણી નીતિ સાથે સુસંગત છે કે નહીં, એની દેશના હિતની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ તપાસ અને ચકાસણી થવી જોઈએ. ત્યારપછી જ એવા રોકાણ માટે સંમતિ આપી શકાય. આપણી આર્થિક ઉન્નતિ સાધવામાં સર્વાંગ સ્વદેશી ઉદ્યોગોનો વિકાસ અત્યંત આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે. બીજું જાહેર ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રમાં તેમ જ બીજા ઉદ્યોગોમાં રોકાણ માટે આવતી પરદેશી મૂડી, બને ત્યાં સુધી લોનના સ્વરૂપમાં આવકારદાયક ગણવી જોઈએ. ભાગીદારી તરીકે શેરોમાં થતું પરદેશી મૂડીનું રોકાણ દેશના લાંબા ગાળાના હિતની દૃષ્ટિએ ઇચ્છવાજોગ ન ગણાય.

પંચવર્ષીય યોજનાનાં અઢી વર્ષ બાદ આપણા દેશમાં બેકારી અંશતઃ પણ ન ઘટતાં, કમનસીબે તેનું પ્રમાણ ઊલટું વધ્યું છે, એનો આપણા નાણાંપ્રધાને હવે સ્વીકાર કર્યો છે, અને યોજનાઓમાં યોગ્ય સુધારો કરી

બેકારીનિવારણ માટે રૂપિયા ૧૭૫ કરોડ વધારે ખર્ચવાનો અને અમુક અંશે ઉત્પાદક હોય એવા રોજગારના માર્ગો ખુલ્લા મૂકનારી યોજનાઓને સહાય આપવાનો નિર્ધાર કર્યો છે એ સ્તુત્ય પગલું છે.

બીજી પંચવર્ષીય યોજનાની પણ વાતો શરૂ થઈ ચૂકી છે અને એ યોજનામાં સમાવવા માટેની વિવિધ સિંચાઈ અને વિદ્યુતસર્જન યોજનાઓ વિષે આયોજનપંચને ભલામણ કરવાને માટે ભારત સરકારે જળસિંચાઈ અને વિદ્યુતસર્જન યોજનાઓ વિષેની સલાહકારી સમિતિ નામની એક ટેકનિકલ સમિતિની નિમણૂક પણ કરી છે. આ પ્રમાણે પંચવર્ષીય યોજના સંબંધી સક્રિય અને સુયોજિત પ્રયત્નો ચાલુ છે, અને આપણે આશા રાખીએ કે તે સર્વનું શુભ પરિણામ આપણા નિર્ધન દેશને સધન બનાવવામાં અને તેનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવામાં આવે.

અંતમાં, ઉપસંહાર રૂપે કહેવાનું કે પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના એક આવકારદાયક અને સ્તુત્ય પ્રયાસ છે, અને એ દૃષ્ટિએ, દેશની વ્યાપારી આલમ, દેશના આર્થિક વિકાસ અને ઉન્નતિને સાધી શકે એવી શક્યતાવાળી સર્વ યોજનાઓમાં જરૂર સાથ આપશે. આયોજનની આ સમગ્ર યોજનાને અમલી બનાવવામાં, અત્યંત સાવચેતી તેમજ વાસ્તવદર્શી દૃષ્ટિબિંદુની જરૂર રહેશે. **પ્રજા નવું જીવન, નવો ઉલ્લાસ અને પ્રેરણા માગી રહી છે. જનતાની અત્યારની નિરાશા દૂર થાય, અને એનામાં નવા જીવનની આશાઓના અંકુર ફૂટે, તે સર્વ આ પંચવર્ષીય યોજના દ્વારા શક્ય છે એવી શ્રદ્ધા પ્રજામાં આવે અને એવું ભાન પ્રજાને થાય, તેવી સ્થિતિ અને વાતાવરણ ઊભું કરવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો આદરવા પડશે, અને તેમ થાય તો જ, સમૃદ્ધ ભારતની સિદ્ધિ માટે કટિબદ્ધ થવાને સમગ્ર જનસમુદાયનું અંતર ઊછળી રહેશે.**

卐

મુંબઈ રાજ્યના પ્રધાનમંડળનું સ્વાગત

ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરને ઉપક્રમે તા. ૨૯–૫–૧૯૫૨ ને દિને શ્રી પ્રાણલાલભાઇએ મુંબઈ રાજ્યના સચિવોને આમંત્ર્યા હતા તે સમયની તસવીર. ડાબી બાજુથી શ્રી એમ. એમ. નાઈક નિંબાલકર, શ્રી જી ડી તપાસે, ડૉ જીવરાજ મહેતા, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી મોરારજી દેસાઈ, શ્રી હીરે, શ્રી ચવ્હાણ, શ્રી એમ. પી પાટીલ, શ્રી શાંતિલાલ શાહ

શ્રી મોરારજીભાઈનું પુષ્પહારથી સ્વાગત

ઈન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બરનાં પ્રવચનો

શ્રી કરમરકર અને સદ્‌ગૃહસ્થો,*

ચેમ્બરના સભાસદો તરફથી વ્યાપારખાતાના પ્રધાન શ્રી ડી. પી. કરમરકરને હાર્દિક આવકાર આપતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે. આજે ખાસ મુંબઈ પધારીને આ સભા ખુલ્લી મૂકવાનું અને આપણે જે બાબતો ચર્ચીએ તેની ઉપર સલાહ અને સૂચનાઓનો લાભ આપવાનું તેમણે સ્વીકાર્યું છે તે બદલ આપણે તેમના અત્યંત આભારી છીએ.

દુકાળ રાહતફંડ

અત્રે દુષ્કાળની દુઃખદ પરિસ્થિતિ દેશના કેટલાક ભાગમાં, ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં પ્રવર્તે છે તેનો ઉલ્લેખ કરવાનું હું યોગ્ય માનું છુ. વરસાદની ખેંચના મુખ્ય કારણે જ દુકાળના સંજોગો ઊભા થયા છે. આપણે આશા રાખીએ કે ખેતીની અને પાણીની નહેરો અંગેની જે યોજનાઓ રાષ્ટ્રીય નિયોજનમાં આમેજ કરવામાં આવી છે તેને પરિણામે, વખતના વહેવા સાથે, આવી જાતની અછતની પરિસ્થિતિ ભવિષ્યમાં ઓછી ને ઓછી ઊભી થવા પામશે; પણ હાલના સંજોગોમાં તો, નાણાંની રકમો અને ચીજવસ્તુઓ છૂટથી આપીને આ વિસ્તારોમાંની પરિસ્થિતિમાં આપણે રાહત આપી શકીએ. ચેમ્બરના સભાસદો જાણે છે તેમ મુંબઈમાં એક રાહત ફંડ ખોલવામાં આવ્યું છે અને તે ફંડના વ્યવસ્થાપકોએ જે અપીલ બહાર પાડી છે તેને સહાનુભૂતિભર્યો ઉદાર ટેકો આપવાની હું તમને બધાને ખાસ વિનંતિ કરું છું.

આંતરરાષ્ટ્રીય તંગ વાતાવરણ

રાજકીય ક્ષિતિજ ઉપર, ખાસ કરીને દૂર પૂર્વમાં, અનિષ્ટસૂચક વાદળાં ઘેરાતાં જાય છે. અમેરિકન નૌકાસૈન્ય ખસેડી લઈ ફોર્મોસાની તટસ્થતા નહિવત કરતો અમેરિકન નિર્ણય વિસ્તૃત શંકાકુશંકા ઉત્પન્ન કરનારો છે. કોરિયાનાં યુદ્ધનો વિસ્તાર થાય નહીં અને ત્યાંનું જોખમ

* પિસ્તાળીસમી વાર્ષિક સામાન્ય સભા (તા. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૩)માં કરેલું પ્રવચન.

વધે નહીં તે સારૂ જે પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે તેને આ બનાવથી એક જબરજસ્ત ધક્કો પહોંચે છે; આ બનાવથી રિપબ્લિકન ચીનમાં જે પ્રત્યાઘાતો જણાયા છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. કોરિયાની લડાઈનો અંત આવે એવો ઉકેલ આણવા આપણા દેશના હમેશાં પ્રયત્નો રહ્યા છે અને તેથી આપણી ખાસ ઈચ્છા છે કે આ યુદ્ધનો વિસ્તાર થાય નહીં. કોરિયામાં જે ગૂંચ અણઊકલી પડી છે અને ચીનમાં હવે રિપબ્લિકન અને કુઓમિન્ટાંગ વચ્ચે નવી ચકમક ઝરવાની જે બીક ઊભી થઈ છે તેથી દૂર પૂર્વના પ્રશ્નનું જલદીથી નિરાકરણ આવે એવી જે આશા રાખવામાં આવતી હતી તેમાં હવે ઘણો દેર પડી જાય છે.

બીજી બાજુ, કાશ્મીર અંગેનો એંગ્લોઅમેરિકન ઠરાવ પસાર થયા પછી જે બનાવો બન્યા છે અને સાથે સાથે પાકિસ્તાને યુદ્ધનો જે પ્રચાર શરૂ કર્યો છે અને તેવી જ રીતે 'મિડલ ઇસ્ટ ડિફેન્સ ઓરગેનાઈઝેશન' અંગેના જે અહેવાલો આપણે સાંભળીએ છીએ તે સંતોષકારક નથી. આપણને રાજકારણના ક્ષેત્રમાં વર્ચસ્ ભોગવવામાં રસ નથી; પણ વિશ્વમાં શાંતિ અને સમૃદ્ધિ ચિરસ્થાયી રહે તેવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવામાં મદદ કરવાની આપણી સાચી મુરાદ છે. આમ હોવાથી, યુદ્ધના પડઘા આપણી નજીકમાં જ ન પડે તે જોવા આપણે ઘણા ઉત્સુક છીએ. આપણા કાર્યદક્ષ વડા પ્રધાનની દોરવણી નીચે આપણા દેશે દૂર પૂર્વના બનાવોની ગંભીરતા અંગે જે દષ્ટિબિંદુ રજૂ કર્યું છે તેની સારી અસર ચોતરફ થઈ છે અને આપણે તો હજી પણ આશા સેવીએ છીએ કે એક વધુ યુદ્ધની ભીષણતામાંથી આપણે બધા બચી જઈએ.

ઉત્પાદનનું ભાવિ

વર્ષ દરમ્યાન બધા મોટા ઉદ્યોગોના ઉત્પાદનની સપાટી ઊંચી આવી હતી. ઉત્પાદનનો સરેરાશ ભાવનો આંક જો ૧૯૪૬માં ૧૦૦ હતો તેમ માની લઈએ તો તે ૧૯૫૦માં ૧૦૫·૨, ૧૯૫૧માં ૧૧૭·૪ અને ૧૯૫૨ના પહેલા આઠ મહિનાના આંકડાઓ મુજબ ૧૨૬·૩ હતો. પ્રત્યેક ઉદ્યોગનું

એકંદરે ઉત્પાદન પણ સંતોષજનક હતું. ૧૯૫૧ ને મુકાબલે ૧૯૫૨ ના નવ મહિનાના ઉત્પાદનના આંકડાઓ તપાસીએ તો, પોલાદનું ૧૮ ટકા, ખાંડનું ૩૫ ટકા, શણની ચીજોનું ૧૪.૭ ટકા, સુતર અને કાપડનું ૧૦ ટકા, સિમેન્ટનું ૧૩ ટકા, કોલસાનું ૬ ટકા અને મીઠાનું ૧.૫ ટકા, એમ દરેકના ઉત્પાદનમાં વધારો થયો હતો. ગયે વર્ષે મંદીને પરિણામે ઉદ્યોગોમાં વપરાતી કાચી ચીજોના ભાવમાં થયેલા ઘટાડો, તેમ જ આવી ચીજોની આંતરરાષ્ટ્રીય માગમાં થયેલા ફેરફાર અંગે આપણા દેશના આંતરિક ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનને વેગ મળ્યો હતો. મજૂરવર્ગ સાથેના ઔદ્યોગિક સંબંધો સારા રહ્યા હતા તેથી પણ ઉત્પાદનને મદદ મળી હતી. પણ હાલમાં વસતીના મોટા ભાગની ખરીદશક્તિ ઘટી જવાને પરિણામે ઉત્પાદનનું અત્યારનું ધોરણ નિભાવવાને પૂરતી માગ નથી તે પ્રશ્ન ઉદ્યોગોને મૂંઝવતો ઊભો છે. દેશના થોડા ભાગમાં પ્રવર્તતી અછતની પરિસ્થિતિ અને મધ્યમ વર્ગમાં વધતી જતી બેકારી એ બે નવાં કારણોને લઈને પણ પાકા માલની માગ ઘટવાનો સંભવ છે. આ સંજોગોમાં ઉદ્યોગો ઉપર જે વેરાઓનો બોજો લાદવામાં આવે છે અને તેથી તૈયાર માલના ભાવ ઉપર જે દબાણ આવી પડે છે, તેમાં રાહત આપવાનો સવાલ વધુ જોર પકડે છે. આપણી યોજનાઓનો વિકાસ સાચી રીતે કરવાનો હોય તો ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનની ગતિ એકધારી રાખવી જોઈએ અને બને તો વધારવી જ જોઈએ એ સ્વીકારવું જરૂરી છે.

નાણાંબજારની પરિસ્થિતિ

ગયા વર્ષની આખરમાં મંદીને કારણે નાણાં મેળવવા અંગે જે ખેંચ દેખાતી હતી તેમાં સુધારો થયો છે. ઘણા દેશોમાં અને ખાસ કરીને ઇંગ્લંડમાં બેંક રેટ વધારવામાં આવ્યો છે. અમેરિકા, કેનેડા, પશ્ચિમ જર્મની, સ્વીડન વગેરે દેશોમાં ૧૯૫૦ના વર્ષના પાછળના ગાળામાં બેંક રેટ વધારવામાં આવ્યો હતો. આપણા દેશમાં ડિસેંબર ૧૯૫૧ ની આખરથી તે ડિસેંબર ૧૯૫૨ ની અધવચ સુધી જે ફરતાં નાણાંનું પ્રમાણ છે તે રૂ. ૧૨૮૧.૪૪ કરોડથી રૂ. ૧૨૨૩.૨૦ કરોડ ઉપર આવ્યું છે, એટલે તેમાં રૂ. ૫૮.૨૪ કરોડનો ઘટાડો થયો છે.

શેડયુલ્ડ બેંકોની જે ચોખ્ખી થાપણો છે તે રૂ. ૮૪૬ ૨ કરોડ ઉપરથી રૂ. ૮૩૮·૮૪ ઉપરની થઈ છે, એટરે તેમા રૂ. ૮ કરોડનો ઘટાડો થયો છે બેંક ક્રેડિટના પ્રમાણમા પણ જાણવા જેવો ઘટાડો થયો છે. શેડયુલ્ડ બેંકો તરફથી એડવાન્સ અને બીલો સામે જે નાણુ મેળવવામા આવે છે તેમા પણ રૂ. ૫૪૩ ૪૭ કરોડ ને બદલે રૂ. ૪૫૬ ૩ કરોડનો આકડા નોધાયો છે અને તેમા પણ રૂ. ૮૭ ૧૭ કરોડનો ઘટાડો થયો છે આમ, સમગ્ર દ્રષ્ટિએ જોતા દેશમાની નાણાકીય પરિસ્થિતિ મુશ્કેલીભરી ન ગણાવી જોઈએ, પણ કેન્દ્રીય સરકારના અને પ્રાદેશિક રાજ્યોની સરકારના વાર્ષિક અદાજપત્રોની શી પરિસ્થિતિ છે અને કવેરા અગેની શી દરખાસ્તો છે તેના પ્રસ્તાવાતોની અસર આપણે તપાસવાની રહી. ૫ ચવાર્ષિક યોજનાની નાણાકીય જોગવાઈઓ સારૂ નવા અથવા વધારાના દરે ચાનુ કરવેરાની જરૂરત રહેશે એમ માનવામા આવ્યુ છે. આવકના સાધનો વધારવા સારુ અદાજપત્રોની દરખાસ્તો ઘડવામા વધુ કાળજી રાખવી જરૂરી છે કારણ, અત્યારને તબક્કે કોઈપણ જાતના વધારાના કરવેરા માલના ઉત્પાદનના ખર્ચ અને ભાવને વધારી મૂકશે અને તેથી વપરાશની સપાટી ઉપર અને પાકા માલના ઉપાડ ઉપર તેની અવશ્ય અસર થશે કોઈ પણ સજોગોમા, સરકાર તરફથી જે ટેક્સેશન ઇન્કવાયરી કમિટી નીમવામા આવનારી છે, તેના પરિણામો જણાય નહીં ત્યાસુધી હાલની પરિસ્થિતિમા સરકારે કરવેરામા વધારો કરવાનો કે નવા કરવેરા નાખવાનો વિચાર ન કરવો જોઈએ આથી ઊલટુ, ઔદ્યોગિક અને આર્થિક ક્ષેત્રમા વધારે ઉત્સાહભર્યા પ્રયત્નો કરવા સારુ પ્રાદેશિક ક્ષેત્રોમા હાલના કરવેરાના દરમા અને ધોરણમા ફેરફારો કરવાની જરૂર છે

૫ ચવાર્ષિક યોજના

આતરિક રાજકીય પરિસ્થિતિ મુકાબને કાઈક સ્થિરતા ધારણ કરે છે ત્યારે બહુજનસમાજના જીવનધોરણમા સુધારો થાય અને દેશમા આર્થિક પ્રવૃત્તિ વધે તેવા સજોગો ઉત્પન્ન કરી શકાય તેવા પ્રયત્નો કરવા તરફ આપણુ ધ્યાન સ્વાભાવિક રીતે કેન્દ્રિત થતુ રહ્યુ છે. આ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા આપણી

શક્તિ અને સાધનોને દોરવાનો પંચવાર્ષિક આયોજન એક આવકારદાયક પ્રયત્ન છે. સર્વાંગી વિકાસનું એક સુસંબદ્ધ અને સંપૂર્ણ ચિત્ર દેશ સમક્ષ રજૂ કરવાના પ્રયાસ તરીકે અને સ્થાપિત કરેલા સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતો અને 'કાર્ય' હાથ ધરવાની પસંદગીના દર્શક તરીકે આ યોજના અમે આવકારીએ છીએ. નિયોજનના કાર્યક્રમ મુજબ આપણને યોગ્ય સફળતા મળે અને બધાના સંયુક્ત સહકારથી આપણો દેશ પ્રગતિ અને સમૃદ્ધિને પંથે ઝડપથી વધે તે જોવા બીજા બધા જેટલા જ અમે પણ ઉત્સુક છીએ; જોકે, યોજનાની કેટલીક વિગતો સાથે અમે સંમત થતા નથી એ હકીકત અમે છુપાવી નથી. આમાંના મુખ્ય મુદ્દાઓ એ છે કે હેવાલમાં જણાવ્યા મુજબ યોજનાને લગતી નાણાંકીય જોગવાઈઓ બરાબર થઈ શકશે કે કેમ, જાહેર વિભાગની જરૂરતો પૂરી પાડવા નાણાંતંત્રની શક્તિનો ઉપયોગ કરી લીધા પછી ખાનગી વિભાગ સારુ નક્કી થયેલો વિકાસ સાધવા જરૂરી નાણાંસંચય મેળવી શકાશે કે કેમ, ખાસ કરીને રાજ્યોની સરકારો તરફથી વધારાના કરવેરા નાખીને કે ચાલુ કરવેરામાં વધારો કરીને વધુ આવકનાં સાધનો ઊભાં કરી શકાય તેમ છે કે કેમ, અમુક ક્ષેત્રોમાં સરકાર હસ્તક વેપારી પ્રવૃત્તિ ખાનગી સાહસની સાથે હરીફાઈમાં ઉતારી શકાય કે કેમ વગેરે. અત્રે મારે નમ્રતાપૂર્વક જણાવવુ જોઈએ કે તાકીદનું કામ તો આયોજન સારુ જાહેર અભિપ્રાય તૈયાર કરવા, અનુરૂપ વાતાવરણ ઘડવાનું છે અને તે અંગે શક્ય તેટલા બધા પ્રયત્નો થવા જોઈએ આ મુદ્દો નજર સમક્ષ રાખતાં મારે કહેવુ જોઈએ કે તાજેતરમાં કરવેરા નાખવામાં આવ્યા તે વખતે જે જાહેર પ્રત્યાઘાતો આપણા બધાના જોવામાં આવ્યા હતા તેની નોંધ લેવાવી જોઈએ અને તે પછી જ યોજનામાં જે ખાડો બતાવવામાં આવ્યો છે તે પૂરવા નવા અથવા વધારાના કરવેરાનો વિચાર કરવો જોઈએ. અહીં આ યોજનાના હેવાલની ઝીણી વિગતોમાં ઊતરવા અથવા આયોજનની નાણાંકીય જોગવાઈઓની ચર્ચામાં ઊતરવા હું માગતો નથી. તેમ છતાં, મારી ફરજ છે કે મારે એ બતાવવું જોઈએ કે આયોજનનો ગાળો વધારવો અથવા નવા અથવા વધારેલા ચાલુ કરવેરાનો બોજો સહન કરી પારાવાર મુસ્કેલીઓ સહન કરવી એ બે વચ્ચે જો પસંદગી કરવાની હોય તો જાણકાર

વર્ગ પહેરો વિસ્પ સ્વીકારશે આમ હોવા છતા, હુ તમને ખાતરી આપુ છુ કે અમે વેપારી આનમના લેકો આ કાર્યમા સરકારની સાથે જ છીએ અને આયોજનને અમની બનાવવા સારુ જે ઉત્સાહનુ વાતાવરણ ઘડવા પ્રયત્નો થવા જોઈએ, તેમા અમારો સપૂર્ણ ટેકો સરકારને મળી રહેશે

ખાનગી સાહસની અગત્યતા

'ઔદ્યોગિક વિકાસની જરૂરત અને તેને માટેનો અનકુશ એગ્ગે બધો છે કે અત્યારે તો ખાનગી સાહસ જેમા આવશ્યક જોખમ લેવા, અથવા પોતાની સાધનસામગ્રી રોકવા શક્તિશાળી ન હોય અથવા તેમ કરવા તેની ઈચ્છા ન હોય તેવા ઉદ્યોગોના વિકાસમા જાહેર વિભાગ પોતાનુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે એ ઘણુ સારુ છે', આ મુજબનો હેવાલમાનો નિખાલસ એકરાર આવકારપાત્ર છે પણ ખાનગી ક્ષેત્રમા કાર્ય કરી રહેના ચાલુ ઉદ્યોગોને સરકાર હસ્તગત કરવાની ઈચ્છા ધરાવતી નથી, એવુ ખાસ આશ્વાસન આપવા છતા સરકારે વિમાન યવહાર ઉદ્યોગને રાષ્ટ્રીયકરણના ક્ષેત્રમા લઈ લેવાનો નિર્ણય કર્યો છે, તે કમનસીબ છે આ ક્ષેત્રમા ખાનગી સાહસે અગ્રેસર રહીને સારુ કાર્ય કર્યું છે અને મારાથી એમ કહ્યા વિના રહેવાતુ નથી કે આ ઉદ્યોગનો રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાનો નિર્ણય તેમ જ બે કે અને વીમાકપનીઓનું રાષ્ટ્રીયકરણ થવુ જોઈએ એ અગેનો હાલનો ઉલ્લેખ પ્રતિકૂળ પ્રત્યાઘાતો પહોચાડનારો નીવડશે, અને આને પરિણામે ખાનગી સાહસે જે ભાગ ભજવાનો છે તે અગે સત્તાનાર વર્તુળના શા ઇરાદાઓ છે તે વિશે અચોક્કસતાની લાગણી ઊભી થવાનો સભવ છે રાષ્ટ્રીયકરણના સવાલની નીતિ અગે સત્તાધીશોએ હાલમા જે નિવેદનો કર્યાં છે અને તેમા જે ખાતરીઓ આપવામા આવી છે અને તે સાથે સાથે આયોજન પચના હેવાલમા ખાનગી સાહસના ક્ષેત્રના ચાલુ ઉદ્યોગોનુ સાધારણ રીતે રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામા નહીં આવે એમ જે કહેવાયુ આવ્યુ છે, તેને આ નવી જાહેરાતથી ધક્કો ન પહોચવો જોઈએ આ પ્રશ્નની આ બાજુ સરકારની ખાસ વિચારણા માગી લે છે

રાષ્ટ્રીયકરણ પામેલા ઉદ્યોગનો બદલો

જ્યારે સરકારે વિમાનવ્યવહાર ઉદ્યોગને પોતાને હસ્તક લેવાનો નિર્ણય કર્યો છે અને તે અંગેની જાહેરાત પણ કરી છે ત્યારે તેની માલિકીની અસકયામતો અને હિતો સરકાર જે લઈ લે છે તેનો બદલો કયે ધોરણે અને કેટલી રકમનો હોવો જોઈએ એ બાબતનો હું ઉલ્લેખ કરવા માગું છું. આ બાબત એક જ ઉદ્યોગને લગતી નથી, પણ ભવિષ્યમાં પણ અગત્ય માગી લે એવી છે. એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે જ્યારે મિલકતને લગતા હકોની ભારતના બંધારણમાં જોગવાઈની ચર્ચા થતી હતી ત્યારે જે મિલકત લઈ લેવામાં આવે તેને કેવો બદલો આપવો એ બાબત ઉપર ઘણી જાહેર ચર્ચાઓ થઈ હતી. તે વખતે એમ ખાતરી આપતી કલમો દેશના બંધારણમાં આમેજ કરવામાં આવી હતી કે મિલકતનો હક એ મૂળભૂત હક છે અને જ્યારે માલિકી લઈ લેવામાં આવે ત્યારે બદલો અવશ્ય આપવામાં આવશે. ૧૯૪૮ના એપ્રિલમાં જે નીતિની ઘોષણા કરવામાં આવી હતી, તેમાં પણ જણાવવામાં આવ્યુ હતું કે ખાનગી ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરી રહેલુ કોઈપણ એકમ રાજ્ય તરફથી લઈ લેવાનું જોઈએ, એમ જો નિર્ણય કરવામાં આવે તો 'યોગ્ય અને ઇનસાફી બદલાનું ધોરણ' રહેશે. વિમાની વ્યવહારના ઉદ્યોગનુ રાષ્ટ્રીયકરણ થતાં આ બદલાનુ ધોરણ, કારખાનાંની યાંત્રિક મશિનરી વગેરેની બાબતમાં તેમની અત્યારની હિસાબ પ્રમાણેની કિંમત, અને વિમાનોના બાબતમાં તેમની ઘસારાના થોડા ભાગની રકમ બાદ કરતાં, અસલ મૂળ કિંમત રાખવું એમ વિચારવામાં આવ્યું છે, એવા જે અહેવાલો જાણવા મળે છે છે તેથી નિરાશાની લાગણી ફેલાઈ છે, કારણ આ ધોરણને કોઈ પણ રીતે 'યોગ્ય અને ઇનસાફી ધોરણ' ગણી શકાય નહીં! અત્યારે આ બાબતમાં જે નિર્ણય લેવામાં આવશે એનુ મહત્ત્વ ઘણું બધું છે, કારણ હાલમાં સ્વીકારવામાં આવેલું ધોરણ ભવિષ્ય સારૂ એક પૂર્વદૃષ્ટાંત તરીકે ગણવામાં આવશે અને તેથી જ આ મુદ્દાને વિશાળ દૃષ્ટિબિન્દુથી તપાસવો જોઈએ. કોઈપણ સંજોગોમાં, આવા બદલાની બાબતમાં સરકારે

એકતરફી નિર્ણય ન લેવો જોઈએ અને બીજા દેશોમાં રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવે છે ત્યારે જેમ સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષપાતી પંચ (ટ્રિબ્યુનલ) નીમવામાં આવે છે તેવી પદ્ધતિ અખત્યાર કરવી જોઈએ. આવું નીમાયેલું પંચ બદલાની રકમ શી હોવી જોઈએ, તેનું ધોરણ શું હોવું જોઈએ અને તેના ઉદ્યોગની મિલકતની આંકણી કેવી રીતે થવી જોઇએ તે નક્કી કરી શકે.

પરદેશી મૂડીની સામેલગીરી

વિકાસયોજનાઓના કાર્યક્રમને નજર સમક્ષ રાખતાં અને તેને માટેની જરૂરી નાણાંકીય જોગવાઈઓને ખ્યાલમાં રાખતા પરદેશી મૂડીની અને ખાસ કરીને માલિકી તરીકે આવતી મૂડીની જરૂર રહેશે એમ લાગે છે. કારણકે, તોજ આપણી પોતાની સાધનસામગ્રીને પૂરકબળ મળી રહેશે. પણ વિકાસની ગતિ વધારવાની તાત્કાલિક ચિંતામાં આપણી મૂડી સારૂ વિસ્તૃત ક્ષેત્ર રાખવાનું લાંબા ગાળાનુ ધ્યેય અને પરદેશી મૂડી આપણી મૂડીના પૂરક તરીકે જ આવવી જોઇએ એ હકીકત ન ભૂલવી જોઇએ. ટેકનિકલ કારણોને લીધે હિન્દી મૂડી વર્ષો સુધી પ્રવેશ કરવા તૈયાર ન થઈ હોય ત્યારે જ અને તે ક્ષેત્રમાં જ પરદેશી મૂડી આવવા દેવી જોઈએ એવુ સરકારે સ્વીકાર્યું છે અને તે મુજબની નીતિ ઘડી છે. જે જે ક્ષેત્રોમાં હિન્દી માલિકીના ઉદ્યોગો સંતોષકારક રીતે વિકાસ પામ્યા હોય તે તે ક્ષેત્રો તેમના ભવિષ્યના વિકાસ સારુ અનામત રાખવાં જોઈએ એમ પણ સરકારે સ્વીકાર્યું છે. હાલમાં એવુ બન્યુ છે કે જે ક્ષેત્રમાં હિન્દી માલિકીનાં ઔદ્યોગિક એકમોએ પૂરતો વિકાસ સાધ્યો છે તે ક્ષેત્રમાં પણ પરદેશી મૂડીને પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી છે અને તેથી ક્યા ક્ષેત્રમાં પરદેશી મૂડીને દાખલ થવા દેવી તેને લગતા સરકારના નિર્ણયનુ વ્યવહારમાં કડક રીતે અનુસરણ થવું જોઈએ. સાબુ, ચોકલેટ, ટાઈપરાઇટરો, ફાઉન્ટન પેનની શાહી, બેટરી, ટૂથ બ્રશ વગેરે હિન્દી માલિકીના ઉદ્યોગોનાં એકમોએ સંતોષકારક પ્રગતિ કરી છે, તેમ છતાં આ બાબતોમાં નવાં પરદેશી કારખાનાં શરૂ કરવાં, અથવા અસ્તિત્વ ધરાવતાં પરદેશી કારખાનાનો વિસ્તાર કરવા અંગેના તાજેતરમાં જે વહીવટી નિર્ણયો લેવામાં આવ્યા છે, તેથી હિન્દી માલિકીના

ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રના ભવિષ્ય વિશે ચિંતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ કારણોસર સરકારે આપણા દેશમાંની પરદેશી મૂડી તપાસવાના તંત્રની ફેરતપાસ કરવી જોઈએ, કે જેથી પરદેશી મૂડી તે જ ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ પામે, જ્યાં ટેકનિકલ કારણો અંગે તેવી સામેલગીરીની જરૂર જણાય અને જેથી પરદેશી મૂડી અંગેના આપણા મૂળભૂત નિર્ણયને વળગી રહી શકાય. **જે જે ક્ષેત્રોમાં હિન્દી માલિકીનાં એકમોએ પૂરતી પ્રગતિ કરી હોય અને જ્યાં આગળ વધુ વિકાસ સાધવાની સંભવિતતા હોય ત્યાં તે તે ક્ષેત્રો હિન્દી માલિકીના ઉદ્યોગો સારુ અનામત રાખવાં જોઈએ.**

પરદેશી વહાણવટાની કંપનીઓ અને મેઝરમેન્ટ સર્ટિફિકેટો

આપણા દેશના વેપારમાં અથવા તો ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમાં જે પરદેશીઓ પહેલેથી રોકાયેલા હોય તેમને રાબેતા મુજબની બધી સગવડોની ખાતરી આપીને, તેમના માર્ગમાં કાંઈ પણ આડખીલી નહીં નાખવાની આપણી સરકારની નીતિ રહી છે. આ જોતાં, નિકાસ થતા માલને માટે દેશી વેપારી ચેમ્બરો તરફથી અપાતાં મેઝરમેન્ટ સર્ટિફિકેટો માન્ય રાખવાની ભારપૂર્વક ના પાડીને, આપણા દેશમાં સામાન્ય રીતે બધી જ સગવડો મેળવતી પરદેશી સ્ટીમર કંપનીઓ ચેમ્બર ઓફ કૉમર્સ જેવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સામે ભેદભાવ રાખવાનું યેગ્ય ધારે છે તે ખરેખર શોચનીય છે. પરદેશી સ્ટીમર કંપનીઓ તરફથી દેશી સંસ્થાઓ પ્રત્યે અવિનય સૂચવતા આ પગલાં તરફ અમે આપના પુરોગામીઓનું ધ્યાન દોર્યું છે. આ બાબતમાં ફેડરેશન ઑફ ઈન્ડિયન ચેમ્બર્સ ઑફ કૉમર્સ અને ઍસોસિયેટેડ ચેમ્બર્સ ઑફ કૉમર્સના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે અવિધિસર વાટાઘાટો કરીને આ મુદ્દાનો કદાચ ઉકેલ લાવી શકાય એવું સૂચન એમણે કર્યું હતું. ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં છે, પણ આ અવિધિસર પ્રયત્નો હજી ફળીભૂત થયા હોય એમ લાગતું નથી અને પરિણામે માન્ય થયેલી દેશી સંસ્થાઓ તરફથી અપાતાં મેઝરમેન્ટ સર્ટિફિકેટો નહિ સ્વીકારવાથી રાષ્ટ્રીય સ્વમાનને જે હાનિ પહોંચે છે તે ચાલુ રહી છે. ચેમ્બર જેવી સંસ્થાઓ

પ્રત્યેના ભેદભાવથી જે ધંધાદારી નુકસાન થાય છે તેથી પ્રેરાઈને આ વસ્તુનો ઉલ્લેખ હું અહીં કરતો નથી તેની આપને ખાતરી આપું છું. દેશી સંસ્થાઓ પ્રત્યે આવો ભેદભાવ નહિ દાખવવાની જરૂરતનો લાગતાવળગતાં હિતોને બરોબર ખ્યાલ આપવામાં આવે તે જરૂરનું છે, એમ અમને લાગે છે, એટલે જ આ પ્રશ્નનો મેં અહીં નિર્દેશ કર્યો છે.

પરદેશી વેપાર

દેશની સુવ્યવસ્થિત વિકાસની યોજનામાં રાષ્ટ્રીય, આર્થિક અને ઔદ્યોગિક વિકાસને સહાય મળે એ રીતે આપણા દેશના પરદેશી વેપારનું સ્વરૂપ ઘડાય તે ખૂબ મહત્ત્વનું છે એટલે આપણી વિકાસયોજનાને અનુકૂળ થાય તેવી રીતે, ધ્યેય અને વખતોવખતની વ્યાપારનીતિ નક્કી કરવાની જરૂરત, આપણા વ્યાપારનુ સ્વરૂપ નક્કી કરતી વખતે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી પડશે. એટલે પરદેશી વ્યાપાર પણ વ્યવસ્થિત રીતે વિકસાવવો જોઈએ અને કોઈ જાતની યોજના વગરનો ન હોવો જોઈએ એ તો સમજી શકાય એવું મંતવ્ય છે. રાષ્ટ્રીય આયોજનની યોજનાને લીધે, પરદેશમાંથી પ્લાન્ટ અને મશિનરીની આયાત ઉત્તરોત્તર વધારવી પડશે અને તેથી 'બેલન્સ ઑફ પેમેન્ટ' ઉપર તેની ઘણી અસર પહોંચશે. આપણા ચલણની પરદેશોમાંની કિંમત યોગ્ય રીતે જાળવી રાખવા માટે પરદેશી વેપારના અવળા પાસાની મર્યાદા દેશના પરદેશી ચલણના ભંડોળને લક્ષમાં રાખીને નક્કી કરવી પડશે. એટલે આયોજનના સમયમાં નિકાસ વધારવાનો સવાલ ખૂબ મહત્ત્વ ધારણ કરે છે, અને સાથે સાથે આયાત થતા માલનું ઝીણવટભર્યું નિયંત્રણ પણ ચાલુ રાખવું પડશે. નિકાસવેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે જરૂરી પગલા લેવા બાબતમાં, નિકાસની સલાહકારક સમિતિદ્વારા વેપારી પ્રતિનિધિઓ જોડે સરકાર વિચારણા કરે છે એ હકીકત અમે જાણીએ છીએ. અમે એ પણ જાણીએ છીએ કે તાજેતરમાં નિકાસવેપાર ઉપરના અંકુશો મહદંશે હળવા બનાવવામાં આવ્યા છે. છતાં પણ એવુ સૂચન કરવાનુ અમને યોગ્ય લાગે છે કે સરકારે વેપારખાતામાં નિકાસવેપારને વધારવા માટે એક ખાસ તંત્ર ઊભું કરવુ

જોઈએ. આ તંત્રે આપણા પરદેશી વેપારને લગતા વિવિધ સવાલોનો ચાલુ અભ્યાસ કરવો જોઈએ કે જેથી પરદેશી વેપારના વખતોવખત બદલાતા જતા સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લઈને, નિકાસવેપારને સહાયક બને એવાં પગલાં લેવાને લગતી ચોક્કસ ભલામણો એ ખાતું ઘડી શકે. અમને એમ પણ લાગે છે કે સરકારે બિનસરકારી વેપારી પ્રતિનિધિમંડળો પરદેશી બજારોનો અભ્યાસ કરવા તેમ જ દેશના નિકાસવેપારની શક્યતાની તપાસ કરવા માટે મોકલવાં જોઈએ કે જેથી એ વેપારી પ્રતિનિધિમંડળોનાં અનુભવ અને જ્ઞાન ઉપરથી આપણા નિકાસવેપારને પ્રોત્સાહન આપવાનાં ચોક્કસ પગલાં વિચારી શકાય. દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં હિંદી ટ્રેડ કમિશનરો અને કૉન્સ્યુલર ઑફિસરો મોકલવામાં આવેલા છે. માહિતી પૂરી પાડવાના, વેપારી સંબંધો બાંધી આપવાના વગેરે કાર્યમાં તેઓ ઘણું મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે, પરંતુ લાગતાવળગતા દેશો જોડે આપણા દેશનો વેપાર વિકસાવવામાં તેમણે જે ભાગ ભજવવો જોઈએ તે તરફ વધારે ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. ખૂબ જ ઝીણવટભર્યા 'માર્કેટ સર્વે' યોજવાની, અને ચાલુ વેપાર અંગે જ નહીં, પણ નવી વસ્તુઓના વેપારની શક્યતા અંગે ખાસ અહેવાલો મોકલવાની તેમને વિનંતિ કરવી જોઈએ. દેશની વેપારી સંસ્થાઓ અને સરકારના પરદેશોમાંના ટ્રેડ કમિશનરો જોડેનો સંપર્ક ગાઢ બનાવવો જોઈએ. અમે ઘણીવાર એવું સૂચન કર્યું છે કે વેપાર અને ઉદ્યોગનો અનુભવ ધરાવતા માણસોને આવી પદવીએ નીમવામાં આવે તો તેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ટ્રેડ કમિશનરોના વિસ્તૃત કાર્યનો અમલ થાય. વળી પરદેશી બજારોમાં વધતી જતી હરીફાઈ, અને માલ ખરીદનારાઓની ઈતબારીનો વધતો જતો અભાવ જોતાં, નિકાસ-વેપારને ઉત્તેજન આપી શકે તેવી જકાતી રાહતો અને મદદના સવાલ પ્રત્યે પણ વધારે ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. નિકાસજકાતોમાં ઘટાડો કરવાનું, નિકાસ થતા માલને તૈયાર કરવા માટે જે કાચો માલ આયાત કરવામાં આવ્યો હોય તેની ઉપરની આયાત જકાતનું વળતર આપવાનું, આયાત માલને પ્રોસેસ કરીને તે પ્રોસેસ માલનો નિકાસ કરવાની અને માલ નિકાસ કરવાનો હોય તો તે ઉપર જકાત નહિ લેવાની સગવડ મળે એવી યોજના અમલમાં લાવવાનું, નિકાસ ઉપર થતા નફાના અમુક ટકા ઉપર આવક

વેરામાથી રાહત આપવાના વગેરે સૂચનો ઘણીવાર કરવામા આવ્યા છે અમે એવી આશા રાખીએ છીએ કે વેપારખાતામા જે ખાસ તત્ર અમલમા લાવવાનું સૂચન કરવામા આવ્યુ છે તે તત્ર આ સૂચનાનો અભ્યાસ કરી તેમનો બની શકે તેટલી રીતે વ્યાવહારિક રીતે અમલમા લાવવાનો પ્રયત્ન કરશે વળી એ પણ અહીં જણાવવુ જરૂરી છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા દેશમા તે દેશના પરદેશી વેપારનો સતત અભ્યાસ ચાલુ રાખતી, નેશનલ ફોરેન ટ્રેડ કાઉન્સિલ જેવી સસ્થાઓ અસ્તિત્વમા હોય છે આપણા દેશના પણ પરદેશી વેપારને વિકસાવવા માટે એક સસ્થાની સ્થાપના થઈ છે પરદેશી વેપારના ક્ષેત્રમા કામ કરતા સરકારી તત્રો અને આવી બિનસરકારી સસ્થાઓ વચ્ચે બરોબર સહકાર કેળવાય અને કાર્યો અને વિચારોનુ એકીકરણ થાય તે જોવુ ઘણુ ઉપયોગી છે નિકાસ થતા માલ ઉપર વેચાણ વેરો આપવાની જવાબદારીને લગતા સવાલનો પણ યોગ્ય ઉકેલ થવો જરૂરી છે વળી માત્ર નિકાસ થાય તે પહેલાનુ વેચાણ, કે તે પહેલાના બધા જ વેચાણો, વેચાણવેરામાથી બાકાત છે તે વિશે હજી વિવિધ મતો છે નિકાસવેપારના હિતમા, નિકાસ માટેના માલની ખરીદી કે વેચાણ ઉપર કોઈ પણ તબક્કે વેચાણવેરો ન લેવામા આવે એવી નીતિ બધા રાજ્યોની સરકારોને અખત્યાર કરવાનુ સમજાવવુ જોઈએ

વળી, વેપારને લગતી સમજૂતી પર આવતા પહેલા, અથવા બીજા દેશો જોડે વસ્તુઓની આપલે કરવાની ગોઠવણ કરતી વખતે બિનસરકારી પ્રતિનિધિઓની સલાહ લેવી જોઈએ આવી યોજના કે કરારો નક્કી કરતા પ્રતિનિધિમડળમા બિનસરકારી વર્તુળમાથી પ્રતિનિધિનો સમાવેશ થવો જોઈએ આવી વાટાઘાટોનો ખાસ પ્રકાર ધ્યાનમા લેતા એવા મડળ ફક્ત સરકારી પ્રતિનિધિનુ જ બનેલુ હોઈ શકે એમ થોડાક વખતથી સરકારે જણાવવા માડ્યુ છે, પરન્તુ બીજા દેશોમા તો આવા કામકાજ માટે બિનસરકારી પ્રતિનિધિઓની મદદ લેવામા આવે છે એટલે પરદેશોમા પ્રવર્તતી પ્રથાથી સરકારના આવા દૃષ્ટિબિન્દુને ટેકો મળતો નથી

[સ્વદેશીની ભાવનાને ફરીથી પ્રચલિત કરવા માટે સતત પ્રયત્નો કરવાની ખાસ જરૂર છે. સ્વદેશીની ભાવનાની સફળતાને માટે, દેશમાં ઉત્પન્ન થતા માલની વપરાશ અને માલના ઉત્પાદન કરતાં તેની માગ સતત વધારે રહે એવી જોગવાઈથી માલના ઉત્પાદનને પ્રોત્સાહન આપવાની આવશ્યકતા છે. **દેશી માલ પ્રત્યે કાયમી પસંદગી દર્શાવવાની ભાવના લોકોમાં પ્રેરવી જોઇએ અને થોડું નિભાવી લેવાની વૃત્તિ પણ કેળવવી જોઈએ. આમ થાય તો જ સ્વદેશીપણાની ભાવના અને આર્થિક તંત્રને મજબૂત બનાવવાનો મૂળ ઉદ્દેશ પાર પડી શકે,** એવા પ્રધાન સૂર સાથે, વેપારીપ્રવૃત્તિમાં સ્વદેશીની જરૂરત, સ્વદેશીની સફળતાનો આધાર, દેશીવિદેશી પેઢીઓમાં હિન્દીબિનહિન્દીઓનું સ્થાન ઇત્યાદિ પ્રશ્નોને પણ વક્તાએ સ્પર્શ કર્યો હતો, જેનો વિસ્તાર સ્વદેશીને લગતા સ્વતંત્ર લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે.–સંપાદક]

હિન્દી બેંકોનો પરદેશના હૂંડિયામણના વેપારમાં ભાગ

પરદેશના હૂંડિયામણના વેપારમાં હિન્દી બેંકો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં સામેલ થતી જાય તે સારુ વધુ સચોટ પગલાં ભરાવાં જોઈએ તેની અગત્ય ઉપર હું તમારું ધ્યાન દોરવા ચાહુ છું. આપણા દેશના પરદેશના વેપારનું પ્રમાણ અને તેનું વધતું જતું મહત્ત્વ જોતાં, બીજા દેશોની માફક ભારતે પણ આંતરરાષ્ટ્રીય બેંકિંગના ક્ષેત્રમાં પોતાની જરૂરતો સારુ મુખ્યત્વે કરીને સંસ્થાઓની ઉપર વધારે ને વધારે આધાર રાખવો જોઈએ એમ વાજબી લાગે છે. **દેશના પરદેશના વ્યાપારને લગતો નાણાં–વ્યવહાર આપણા દેશના નાગરિકો હસ્તક ચાલતી અને માલિકી ધરાવતી બેંકોના હાથમાં મોટે ભાગે હોવો જોઇએ એ એક ન્યાયપુરઃસરની અભિલાષા છે.** પણ તે ઉપરાંત રાજકીય, આર્થિક, નાણાંકીય અને બીજી બધી રીતે વિચારતાં પરદેશી હૂંડિયામણના વેપારમાં હિન્દી બેંકો તેનું સ્થાન અને વર્ચસ્ જાળવી શકે તે સારૂ અસરકારક પગલાં ભરવાની જરૂર છે. મારે જણાવવું જોઇએ કે ૧૯૩૧ માં ઇન્ડિયન સેન્ટ્રલ બેંકિંગ ઇન્કવાયરી કમિટીએ હિન્દી બેંકો પરદેશના હૂંડિયામણના

વેપારમા ભાગ લઈ શકે તે માટે પ્રયાસો કરવાની અગત્ય સમજાવી હતી અને એવી આશા પ્રગટ કરી હતી કે રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાની સ્થાપના પછી આ દિશામા સક્રિય પ્રયાસો કરવામા આવશે. આવી જાતના પરદેશી વેપારમા હિન્દી બેંકોનો અસરકારક હિસ્સો વધે તે માટે રિઝર્વ બેંક સાથે વિચારણા ચલાવી સરકારે આ દિશામા કાંઈક નક્કર કરવુ જોઇએ.

પરદેશમાં હિન્દીઓ પ્રત્યે વર્તણૂક અને પરદેશીઓ અંગેની આપણી નીતિ

પરદેશીઓ પરત્વે આપણા દેશમા આપણે તેમની વર્તણૂક અને ઉદાર નીતિનુ અનુસરણ કરતા આવ્યા છીએ, પણ તે જ વખતે દુનિયાના બીજા ભાગના દેશોમા નિયત્રણો મુકાવાથી આપણા નાગરિકોને પારાવાર મુશ્કેલી સહેવી પડે છે એવુ આપણા સાભળવામા આવે છે જે જે દેશો સાથે વર્ષોજૂના આપણા સબધો છે, (જેવા કે લકા સાથે) ત્યા પણ આવા નિયત્રણો વધુ સખતાઇથી અમલમા આવવા લાગ્યા છે. યોગ્ય કરારો અને વાટાઘાટથી પરસ્પરની સમજૂતી મુજબ આપણા દેશના નાગરિકો સ્વીકૃત હક્કો મેળવી શકે તેવા પ્રયાસો થવા જોઇએ. આવા હક્કોમા દેશની અદરના ભાગમા હરવાફરવાની છૂટ, કામચલાઉ અને સ્થાયી રીતે રહેવાની છૂટ, વ્યાપારરોજગાર અને બીજી કામગીરી અગેની છૂટ, મિલકતને લગતી છૂટ, એક જ જાતનુ રાજ્યનીતિનુ આર્થિક ધોરણ અને પક્ષપાતથી પર એવી ધારાકીય નીતિનો સમાવેશ હોવો જોઇએ મને ખાતરી છે કે સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના મોભ્ભાને યોગ્ય એવી રીતે આ સવાલનો વિચાર થવો જોઈએ અને જે દેશમા ભારતના નાગરિકોને ઉપર વર્ણવેલી મુશ્કેલીઓ સહેવી પડતી હોય તે તે દેશોના નાગરિકોને તેવી જ જાતના નિયંત્રણો અહીંયા પણ લાગુ પાડવા જોઇએ અને અન્યોન્યાનુસધી રીતે આ વિષય અગેની નીતિનુ ઘડતર થવુ જોઇએ. આ બાબતમા ચોક્કસ અભિપ્રાયો આપણે બાધીએ અને આ ક્ષેત્રમા એક સુસંગત નીતિનું ઘડતર કરી શકીએ તે સારૂ સરકાર ભારતના પરદેશ ખાતેના પ્રતિનિધિઓની અને

એલચીખાતાની પાસેથી પરદેશીઓ પ્રત્યેની અને ખાસ કરીને હિન્દીઓને નડતી મુશ્કેલીઓની સાંની સરકારની નીતિ અંગેના કાયદા, નિયંત્રણો અને બીજી વહીવટી બાબતોને લગતી માહિતી મેળવી લે એ યોગ્ય ગણાશે. આવી માહિતીને પૂરતી જાહેરાત આપવા સરકારને વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

જાહેર સંસ્થાઓ અને સલાહકાર સમિતિઓ ઉપર વ્યાપારી હિતોનું પ્રતિનિધિત્વ

અત્યારસુધી સરકારની નીતિ એવી હતી કે જાહેર સંસ્થાઓ અને સલાહકાર સમિતિઓ ઉપર વ્યાપારી હિતોનુ મોટા ભાગનુ પ્રતિનિધિત્વ, વેપારી અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓની ભલામણોને ધોરણે આપવું; પણ, તાજેતરમાં, અમુક દાખલાઓમાં સરકારે આ નીતિને બદલે પોતે આવા પ્રતિનિધિઓ નીમવાની નવી પદ્ધતિ અખત્યાર કરી છે. આવી જાતનો ફેરફાર એ એક પ્રત્યાઘાતી પગલું છે અને આવી સલાહકાર સમિતિઓ જે ક્ષેત્રોમાં કામ કરતી હોય તેમાં સરકારને પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા અભિપ્રાય અને સલાહ હમેશાં સાંપડે, એ ધ્યેયને, આ ફેરફારથી નુકસાન પહોંચે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે આવી જાતની સીધી નિમણૂકથી સરકારને વધુ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો અભિપ્રાય સાંપડવામાં મદદ મળે છે અને સરકાર જેમને આવા કાર્ય સારુ યોગ્ય માને તેમને નીમી શકે છે. આવી જાતની દલીલ ન સમજાય તેવી છે. એ જ દલીલનો સ્વીકાર કરતાં એમ પણ કરી શકાય કે ધારાકીય સંસ્થાઓમાં ચૂંટણીની પ્રથાને કારણે ઘણાં હિતોનું પૂરું પ્રતિનિધિત્વ હોતું નથી તેથી સરકારે અથવા જે રાજકીય પક્ષ સત્તાસ્થાને હોય તેણે સીધી નિમણૂક દ્વારા પ્રતિનિધિત્વ આપવાની પ્રથાને વધુ ને વધુ ટેકો આપવો જોઈએ. વ્યવસ્થિત સંસ્થાઓ દ્વારા જે સામૂહિક પ્રવૃત્તિઓ થઈ રહી છે તેની અગત્ય ઉપર અને તેના સ્થાન ઉપર આ ફેરફારની પ્રતિકૂળ અસર જ પડશે.

વેપારી આલમ અને સરકાર સાથેના તેના સંબંધો

વિકાસયોજના સારુ વ્યવસ્થિત પ્રયાસો થવા ઘટે એ નજર સમક્ષ રાખતાં મિત્રતાભર્યું અને માનભર્યું વાતાવરણ ઘડવું જોઈએ અને તે સારુ

ખૂબ પ્રયાસો થવા જોઈએ એ બાબત મહત્ત્વ માગી લે છે. વેપારઉદ્યોગની સુગ્રથિત સંસ્થા તરીકે સત્તાવાર નીતિ અને કાર્યક્રમ અંગેનું અમારું દષ્ટિબિંદુ નીડરતાથી રજૂ કરવાની અમારી ફરજ થઈ રહે છે. અને તેથી અમારા નિખાલસ અભિપ્રાયો સંકુચિત સ્વાર્થદષ્ટિનાં પરિણામો છે એમ કહી સત્તાધીશો તેની અવગણના કરે એ વાજબી નથી. જે જે બાબતમા, તેના દષ્ટિબિન્દુમાં અથવા અવેક્ષણામા મતભેદ હોય, તે દરેકને નિષ્પક્ષપાતપણે અને કોઈપણ જાતના પૂર્વગ્રહ સિવાય તપાસવી જોઈએ. સમગ્ર વિચારણા પછી દરેક બાબતમાં સરકાર વેપારી હિતોના અભિપ્રાયો અને સૂચનો સ્વીકારે એવું ન બની શકે એ હું કબૂલ કરૂં છું કોઈ કોઈવાર તો તેઓ અમારૂં દષ્ટિબિન્દુ પણ સ્વીકારી ન શકે એમ પણ બને; પણ, આવા બનાવો પ્રામાણિક મતભેદ અંગે છે એમ સમજી ભૂલી જવા જોઈએ અને એથી અરસપરસના સંબંધો અને મૈત્રીભાવની લાગણીમાં ફેર ન પડવો જોઈએ. આવી રીતે, કોઈ પણ બાબત ઉપર સરકાર પોતાના વિચારો અને અભિપ્રાયોને બિલકુલ ધ્યાનમા લેતી નથી તેથી વેપારી હિતોએ નિરાશ થઈને સમતોલપણુ ગુમાવવાની પણ જરૂર રહેની નથી. કોઈ પણ બાબતમાં વેપારી હિતોને ખાસ કાંઈ ભારપૂર્વક કહેવાનુ હોય છતાં તેમા સરકાર તરફથી પ્રોત્સાહન આપવામાં ન આવે તો તેથી લાચારીની લાગણીને વશ થઇ જવાની જરૂર નથી. બંધારણીય રીતના અને સક્રિય એવા બધા પ્રયત્નો છતાં સરકાર સમજવા તૈયાર ન હોય અથવા પોતાનો નિર્ણય ફેરવવા અનિચ્છા દાખવે તો પણ આપણે કડવાશ થાય એવું કશું ન કરવુ જોઈએ. આપણી માગણી ન્યાયી હશે, અને આપણું દષ્ટિબિન્દુ યોગ્ય હશે તો થોડી ધીરજ, થોડો વધુ વખત અને સ્વાભાવિકતાથી જે જે મતભેદોના વિષયો હશે તેની પુનર્વિચારણા થશે તે નક્કી છે. મને લાગે છે કે અરસપરસના સારા સંબંધો સાચવવાની આવશ્યકતાની બાબતમાં બંને બાજુએ પૂરતુ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી અને તેથી જ આ ઈશારો કરવાનું મેં યોગ્ય ધાર્યું છે.

વેપારી આલમ: દેશ પ્રત્યે અને સમાજ પ્રત્યે તેની ફરજો

હાલમાં વેપારી આલમ લાગલગાટ પ્રહારોનું લક્ષ્ય બની ચૂકી છે. એક

વર્ગ તરીકે તેની પ્રામાણિકતા અંગે પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે અને સમગ્ર રાષ્ટ્રીય હિતની દૃષ્ટિએ આ વર્ગ વિચારી શકે છે કે કેમ તે અંગે શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે. થોડાક લોકોના જલદીથી પૈસાપાત્ર થઈ જવાના ખ્યાલના અવિચારી કૃત્યથી આખોયે વર્ગ વગોવાય છે. જીવનમાં દરેક ક્ષેત્રમાં સારા અને નરસા લોકો હોય છે અને તે એક વિભાગને અનુલક્ષીને વ્યક્તિગત ચારિત્ર્યનું ધોરણ આંકવામાં આવતું નથી. સમસ્ત વિભાગની વિરુદ્ધ અણછાજતો પ્રચાર તદ્દન નકામો થઈ પડે છે અને ખોટું કરનારાઓને તેમની ક્ષતિઓ સારુ ક્ષોભ પમાડવાને બદલે તેમને બેદરકાર અને નઠોર બનાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત, આમ કરવાથી તે વર્ગમાંની જે વ્યક્તિઓ નિર્દોષ છે અને પ્રામાણિક છે તેમને ભારોભાર અન્યાય કરનારી આ રીતિ છે. આપણા દેશમાં ધરમૂળથી સુધારાઓ થઇ રહ્યા છે. જે ચક્રો અત્યારે ગતિમાન છે તેમાં પોતે જે અગત્યનો ભાગ ભજવવાનો છે તે સમજી, વેપારીઓએ આત્મપરીક્ષણથી એ શોધવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે તેમણે પોતે જે કર્યું છે અથવા નથી કર્યું તેનો, આ લોકોની નાપસંદગીમાં શો ફાળો છે. વેપારીઓએ લોકો તરફ પોતાની શી ફરજ છે તેનો સાચો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. સમાજની વ્યવસ્થાની સાંકળમાં આપણે અસરકારક વચલી કડી છીએ તે આપણે જાણી લેવું જોઈએ. આપણે ઘણો અગત્યનો ફાળો આપવાનો છે. આપણે લોકોની જરૂરતો પૂરી પાડીએ છીએ અને તેમ કરતાં સેવાની ભાવના આપણે યાદ રાખવી ઘટે. વ્યાપાર એ કાંઈ સાધ્ય નથી; એ સાધ્યને પહોંચવાનું સાધન છે......ચીજવસ્તુઓની બનાવટ, સેવા અર્પવાની શક્તિ, રોજગારી વધારવાનું કાર્ય, અર્થતંત્રના તાણાવાણાને મજબૂત કરવાનું કાર્ય......એ બધું વ્યાપાર મારફતે થાય છે. નફાના રૂપમાં વ્યક્તિગત લાભ અથવા ફાયદો એ તો આકસ્મિક છે. **જનતાની સાથે આપણે ઓતપ્રોત છીએ એ બાબત ઉપર ખાસ ભાર મુકાવો જોઈએ અને સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય, સ્થાનિક એવી જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં આપણે ભાગ લેવો જોઇએ. જોકે ઉદ્યોગ અથવા વ્યાપાર એ આપણો ધંધો છે, તો પણ નાગરિક તરીકેની**

આપણી ફરજો આપણે હમેશાં યાદ રાખવી જોઇએ. સ્વરાજયની લડત દરમ્યાન વ્યાપારી વર્ગે પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું હતું, પણ, પછીથી કદાચ ધંધા અંગેનાં આપણાં રોકાણો અંગે અથવા વિસ્તૃત ક્ષેત્રોમાં કામ કરવાનો ઓછો રસ હોવાથી આપણે રાજકીય હિલચાલની પ્રવૃત્તિથી અલિપ્ત રહેવાની વૃત્તિ દાખવીએ છીએ. આપણી આ વલણમાં અને વૃત્તિમાં ફેર કરી, નવચેતન લાવવાની જરૂર છે, અને બીજાં ક્ષેત્રોમાં વધુ અગત્યનો અને ચિરસ્થાયી ફાળો આપવા આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. સાથે સાથે આપણી વેપારની પદ્ધતિમાં પણ આવશ્યક ફેરફારો થવા જોઈએ. માલિકીના અને હકૂમત ચલાવવાના જૂના ખ્યાલોમાં પણ ફેર પડવો જોઇએ. અત્યારે રાષ્ટ્રમાં જે જાગૃતિનો સંચાર આપણે અવલોકીએ છીએ, તેમાં માત્ર ધનસંચયથી કોઈની પ્રતિષ્ઠા પ્રસ્થાપિત થતી રહે એવું નહીં બને. **વ્યક્તિગત ચારિત્ર્યના ધોરણને પ્રામાણિકતાને ઊંચે સ્થાને સ્થાપવું અતિ આવશ્યક છે.**

(૨)

૧૯૫૨ના વર્ષની ત્રીજી ત્રૈમાસિક સામાન્ય સભા (તા. ૧૫મી ડિસેમ્બર ૧૯૫૨)માં કરેલું પ્રવચન

રાજ્ય તરફથી ચલાવાતી વેપારી પ્રવૃત્તિઓ

રાજયની સત્તાનાં સૂત્રો બદલાયાં પછી, એક નવો રાજકીય તબક્કો શરૂ થયો અને તે અંગેના ઉત્સાહમાં તણાઈને મધ્યસ્થ સરકાર તેમજ રાજ્યની સરકારોના પ્રધાનો તરફથી દેશની ઔદ્યોગિક અને આર્થિક પ્રગતિમાં રાષ્ટ્રીયકરણ જે ભાગ ભજવી શકે તે પ્રત્યે પસંદગી દેખાડતાં મંતવ્યો થતાં હતાં. આથી દેશની વિકાસની યોજનામાં ખાનગી સાહસના સ્થાન વિષે અચોક્કસતાનું વાતાવરણ ફેલાયું હતું. ત્યારપછી એક સત્તાવાર નિવેદન બહાર પાડીને તેમાં દેશની ઔદ્યોગિક નીતિ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં

આવ્યો અને વિકાસ માટેનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો નક્કી કરવામાં આવ્યાં. આમ દેશના વિકાસની યોજનાનાં કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં તો ખાનગી સાહસની શક્તિ અને ઉત્સાહનો લાભ લેવાની જરૂરત સરકારે સ્વીકારી એટલે કંઈક અંશે વિશ્વાસની લાગણી પેદા થઈ હતી. પરંતુ સરકારી નીતિને લગતા આ નિવેદનમાં ચોખવટ કરવામાં આવી હતી, તે છતાં રાજ્યની સરકારોએ જે પગલાં લીધાં તેથી રાજ્યની સરકારોના સૂત્રધારોની, ખાસ કરીને વેપાર અને એવીજ બીજી પ્રવૃત્તિઓ રાજ્યહસ્તક કરવા તરફની પોતાની પસંદગી દેખાતી હતી. વાહનવ્યવહારનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાનાં, જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં લેવામાં આવેલાં પગલાં તથા સરકારી એજન્સીઓએ વેપારી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાથી આ અંગેની સર્વાંગી નીતિ અંગે મધ્યસ્થ સરકાર અને રાજ્યોની સરકારો વચ્ચે કોઈ સુસંગતતા હતી નહિ એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાંની વિકાસયોજનાની રેખાઓ કંઈક ચોક્કસપણે અંકિત કરવામાં આવી છે. પણ વેપારી પ્રવૃત્તિઓનાં ક્ષેત્રમાં તો આદર્શથી દોરવાઈને રાજ્યમાલિકી તરફની પસંદગી અને વ્યાવહારિક વાસ્તવિકતા વચ્ચેનું ઘર્ષણ ચાલુ જ છે. કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં રાજ્યહસ્તક વેપારી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાના પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવા માટે સરકારે તાજેતરમાં સ્ટેટ ટ્રેડિંગ કમિટી નીમી છે. આ મહત્ત્વના પ્રશ્ન અંગેની ભવિષ્યની નીતિ અંગે અભિપ્રાય બાંધવા માટે આ સવાલની છણાવટ કરું તે પહેલાં, યુદ્ધ દરમ્યાન અને ત્યારપછીનાં વર્ષોમાં સરકારી ખાતાં હસ્તક જે વેપારી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી હતી તે અંગેના અનુભવનો ટૂંકમાં નિર્દેશ કરીશ. મધ્યસ્થ સરકારના વેપાર અને ઉદ્યોગખાતાના પ્રધાને તાજેતરમાં એમ જાહેર કરેલું કહેવામાં આવે છે કે સર્વાંગી દૃષ્ટિએ જોતાં મધ્યસ્થ સરકારની વેપારી પ્રવૃત્તિઓનું પરિણામ સંતોષજનક છે. જાહેર થયેલી હકીકતો, અને તે અંગેનો અનુભવ જોતાં આ કથનનું સત્ય સ્વીકારવું કઠિન છે! અનાજની આયાત અને લોખંડ એ બે ચીજોમાં સરકારે મોટા પાયા ઉપર વેપારી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી હતી.

ખાસ કરીને શરૂઆતનાં વર્ષોમાં અનાજની આયાત અંગેની વ્યવસ્થા ઘણી ખામીભરેલી હતી, કારણકે એથી સમયસર, નીચે ભાવે અનાજ દેશને મળી શકતું ન હતું અને આયાત થયા પછીની આંતરવ્યવસ્થા પણ એવી હતી કે જેથી અનાજની જાત ઉપર અંકુશ અને દેખરેખ પૂરતાં રાખી શકાતાં ન હતાં. જ્યારે રાજ્યની સરકાર દેશની જરૂરતની વિગતો પહેલેથી જાહેર કરે, તે જરૂરતો મેળવવા માટે પરદેશોમા પ્રયાસ કરે, ત્યારે ત્યાંની વેચાણસંસ્થા, પછી તે રાજ્યહસ્તક હોય કે ખાનગી સાહસની માલિકીની હોય, તે આ માગ, ખાસ કરીને તે એક કરતાં વધુ દેશો તરફથી આવતી હોય ત્યારે, તેનો લાભ ઉઠાવે અને ઊંચામાં ઊંચે ભાવે માલ વેચે તે સમજાય તેવુ છે. ખેતીવાડીની નીતિને લગતી કમિટીની ભાવો અંગેની પેટાસમિતિએ એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે અનાજ મેળવવા અને તેને આયાત કરવાને માટે સરકારનું વહીવટીતંત્ર ખામીભર્યું છે. સરકારી ખાતાના કામકાજમાં પ્રણાલિકાઓને વળગી રહેવાની વૃત્તિ અને જુદી જુદી વિધિઓને લીધે ઢીલ થવાની શકયતાને લીધે, બજારના કામકાજ માટે ઝડપથી અને સંજોગોને અનુસરીને નિર્ણયો લેવાની જે તાત્કાલિક જરૂરત હોય છે તેમ કરવાને સરકારી વહીવટીતંત્ર અશક્ત છે.

વેપારી પ્રવૃત્તિઓ અને ખાસ કરીને એવી વસ્તુઓનો વેપાર કે જેમાં સિદ્ધ જ્ઞાન, વ્યાવહારિક અનુભવ, માલના જથ્થા અને બજારોની સાચી પરિસ્થિતિ પ્રત્યે ઊંડી દૃષ્ટિની જરૂર હોય તેવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માટે સરકારી તંત્ર સાનુકૂળ નથી, એવુ એ હકીકતનું, લોખંડના વેપારનો અનુભવ સમર્થન કરે છે. ખાનગી સાહસ દ્વારા લોખંડની આયાત થવા દેવાને બદલે, એ આયાત મુખ્યત્વે, અને ખાસ કરીને ૧૯૪૮ અને ૧૯૪૯નાં વર્ષોમાં સરકારી માર્ગે થઈ હતી. ઉત્પાદક દેશોમાં એક સરકારી પ્રતિનિધિમંડળ ગયું અને આપણા દેશની જરૂરત વિષે જાહેર નિવેદનો તે કરવા લાગ્યું! પરિણામે એ દેશોએ આપણી જરૂરતોનો પૂરો લાભ લીધો અને એવે ભાવે આપણને લોખંડ વેચવામાં આવ્યુ, કે કહેવામાં આવે છે તે રીતે, એ જ

દેશોમાંથી આપણા વેપારીઓને જે ભાવે માલ આપવાની તૈયારી બતાવવામાં આવી હતી તેના કરતાં તે ઘણા ઊંચા હતા. જુદા જુદા દેશોમાંથી લોખંડ મેળવવા માટે સરકારે જે ભાવ આપ્યા તેની ચોક્કસ વિગતો સરકારે આપી ન હતી, જોકે તે વિગતો મેળવવાનો મેમ્બરે પ્રયાસ કર્યો હતો. પરંતુ જે માલ આવ્યો તે એવા પ્રકારનો હતો કે તે દેશમાં જલદી વેચી શકાય નહીં. તેને માટે ઘણા ઊંચા ભાવ આપવામાં આવ્યા હતા, કારણકે દેશને માટે કેટલું લોખંડ ખરીદવાનું છે, તેને લગતી જાહેરાત પહેલેથી કરવામાં આવી હતી. આવી જાતની જે માન્યતા પ્રવર્તે છે તે આધાર વગરની નથી. આ અંગેની ફરિયાદોનો નિર્દેશ કરતા ૧૯૫૦ની સ્ટેટ ટ્રેડિંગ કમિટીએ તેમના અહેવાલમાં જણાવ્યું છે કે કમિટી એમ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે આવી ભૂલો થવાની મુખ્યત્વે શક્યતા આવાં વેપારી કામકાજ સરકારી ખાતાંને સોંપવામાં આવે છે ત્યારે રહે છે. તેઓનું વ્યવસ્થાતંત્ર અને કાર્યની રીત આવાં કામ માટે તદ્દન પ્રતિકૂળ છે. ભૂતકાળમાં રાજ્યહસ્તક વેપારી પ્રવૃત્તિઓના અનુભવ ઉપરથી, શરૂઆતમાં નિવેદનમાં સરકારહસ્તકની વેપારી પ્રવૃત્તિઓમાં 'સબ સલામત' છે એવો ધ્વનિ રહેલો છે તે ધ્વનિનું ઉચ્ચારણ સમજી ન શકાય તેવું છે.

વેપારીઓ તરીકે કેટલાંક રાજ્યોની સરકારોની વેપારી પ્રવૃત્તિઓથી આપણે સારી રીતે વાકેફ છીએ અને ખાસ કરીને મુંબઈ સરકારની કાપડ, સુતર, સ્કીમ્ડ મિલ્ક પાવડર વગેરે પ્રવૃત્તિઓની તો વારંવાર ટીકા પણ થઈ છે. કેટલીયે વાર નહીં ખપતા કાપડનો જથ્થો વેપારીઓને આપવામાં આવતો હતો અને તે માટે એવી રીતરસમો અજમાવવામાં આવતી હતી કે જે રીતરસમો વેપારીઓએ વાપરી હોય તો સરકારી વર્તુળ તરફથી તેને સખત રીતે વખોડી કાઢવામાં આવે! તેવી જ રીતે એક તાજો દાખલો છે કે જેમાં હાથઉદ્યોગની જરૂરતો પૂરી પાડવા માટે લેવાયલા સૂતરના જરૂર કરતાં વધારાના જથ્થાને બજારમાં વેચી નાખવામાં આવ્યો હતો અને તેને લગતી નક્કી કરાયેલી શરતો વિશે ઘણી આકરી ટીકાઓ થઈ છે. યુદ્ધ દરમિયાન મુંબઈ રાજ્યે, ખાસ કરીને માલના વેચાણની જે પ્રવૃત્તિઓ હાથ

ધરી છે તેને પરિણામે સરકારી તંત્ર ખૂબ જ વિસ્તૃત બની ગયું છે. સરકાર તરફથી વેપારી પ્રવૃત્તિઓનું નિયંત્રણ ચીજવસ્તુઓના વાપરનાર ઉપર વધારે બોજો લાદે છે, કારણ કે એ નિયંત્રણમાં ઘણો મોટો ખર્ચો થાય છે. સિવિલ સપ્લાઈઝ ડિપાર્ટમેન્ટ સુદ્ધાંની સરકારી વેપારી પ્રવૃત્તિઓના હિસાબના આંકડાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાની ચેમ્બરે માગણી કરી છે.

માલની અછતની પરિસ્થિતિમાં રાજ્યહસ્તક વેપારી પ્રવૃત્તિ અંગે જે પ્રયાસો થયા તેનો પ્રતિકૂળ અનુભવ બાજુએ મૂકીએ તો પણ, ભવિષ્યની નીતિને સ્પર્શતા બીજા અગત્યના મુદ્દાઓ નજર સમક્ષ રાખીને આ સવાલનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ અને આમ કરતી વખતે આપણા દેશમાં આપણે કઈ જાતની સમાજ-રચના કરવા ધારીએ છીએ તે ભુલાવું ન જોઈએ. લોકતંત્ર તરીકે આપણે એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવી છે જેમાં એકહથ્થુ સત્તા યા પ્રવૃત્તિઓને સ્થાન ન રહે. આપણા સમાજના ઘડતર અંગેની આપણી કલ્પનામાં વ્યકિતનું સવિશેષ મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું હોય અને પોતાના કલ્યાણ અંગેની મુખ્ય જવાબદારી એની પોતાની જ ગણવામાં આવી હોય અને વધુમાં, પોતાના વ્યકિતગત પ્રયાસોનો ફાયદો એને જ મળવો જોઈએ એમ ધારી લેવામાં આવ્યુ હોય તો એ અત્યંત અગત્યનું થઈ પડે છે કે આર્થિક રચનાએ નફા અને તોટાની પદ્ધતિએ ચાલતી અને હરીફાઈનું ધોરણ સાચવતી વ્યવસ્થાને વળગી રહેવું જોઈએ. આમ થાય તો જ વ્યક્તિને પોતાના કારોબાર પાછળના પરિશ્રમનું ફળ મળે અને પોતાના કામ અંગેની જવાબદારી પણ એની જ બની રહે. આ અંગે અમેરિકામાં રાઈ ખાતે ૧૯૪૪માં જે ઈન્ટરનેશનલ બિઝનેસ કોન્ફરન્સ મળી હતી તેમાં ભારપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, 'વ્યક્તિગત રીતે અથવા બીજા બધાની મદદથી પોતાને સારૂ ધંધો શરૂ કરવો અથવા યાંત્રિક અથવા બીજા કોઈ ઉત્પાદનના સાધનમાં પોતાની મહેનત અને મૂડી રોકવી, વાપરવી અથવા જોખમમાં મૂકવી તેનો અધિકાર દરેક દેશના નાગરિકને અવશ્ય છે. આમાં એ સફળતાને વરે તો તે નફો ફક્ત એ વ્યક્તિ પૂરતો રહેતો નથી. એને પરિણામે આખા દેશનાં ધંધોરોજગાર અને

આબાદાની વધે છે અને એટલી બેકારી ઘટે છે. અસફળતાની શિક્ષા એને એ થાય છે કે મહેનત પાણીમાં જાય છે, બેકારી વધે છે અને એટલે અંશે દેશના આર્થિક તંત્રને નુકસાન થાય છે. આર્થિક વિકાસનું અવલંબન કાર્યદક્ષતા અને પ્રારંભની-કાર્યકુશળતા ઉપર નિર્ભર છે અને ઉપર નિર્દેશેલો વ્યક્તિગત અધિકાર આ ગુણોને પોષક છે. નવાનવા પ્રયોગો, આધુનિક શોધખોળો, ઊંડું સંશોધન એ ખાનગી સાહસની લાક્ષણિકતાઓ છે અને તે માર્ગે ખાનગી સાહસ વિકાસ સાધે છે.' દેશની આર્થિક અને વેપારી પ્રવૃત્તિઓને સંગઠિત કરવામાં ખાનગી સાહસનાં આત્મવિશ્વાસ, કામકાજની સ્વતંત્રતા અને સમાન તકની પ્રણાલિકાઓ ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઘડવામાં સગવડ સાંપડે અને તેમ કરવાની તેને સંપૂર્ણ તક અને છૂટ મળે તે રીતે વેપારી પ્રવૃત્તિઓને સુગ્રથિત કરવાની સરકારની ફરજ છે. તોટાની બીક અને નફાની આશા દરેક વ્યક્તિને પોતે જે સમાજના વિભાગમાં હોય છે તેમાં પોતાની સ્થિતિ સુધારવા અર્થે સતત પ્રયત્નો ચાલુ રાખવા પ્રેરે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિને પોતાના પ્રયત્નનું ફળ ચાખવા મળશે એવી ખાતરી થતાં તે પોતે આદરેલી પ્રવૃત્તિ સફળ બનાવવા પોતાનાથી બનતું બધું કરી છૂટે છે. એમ પોતે જે પ્રવૃત્તિ માટે વધુમાં વધુ લાયક હોય તેને તે પસંદ કરે છે. ખાનગી સાહસની આનુષંગિક હરીફાઈની પદ્ધતિ પોતાની યોગ્યતા મુજબની પ્રવૃત્તિ પસંદ કરવાની પ્રત્યેક વ્યક્તિને છૂટ આપે છે. કોઈ પણ સાહસમાં હરીફાઈ એ ખૂબ અસરકારક અંકુશ ગણાયો છે. રાજ્યહસ્તક જો વેપારી પ્રવૃત્તિઓ ઊભી કરવામાં આવે તો કોઈ પણ સાહસની સફળતાની ચાવી—જેવાં કે વ્યક્તિગત જોશ અને નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવાના ઉત્સાહ ઉપર આની વિપરીત અસર પડે છે.

વેપારી પ્રવૃત્તિઓ અને રાજ્ય

વેપારવિષયક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવા સારૂ રાજ્ય કે તેનું કોઈ પણ અંગ બંધબેસતું થતું નથી તે દર્શાવતાં થોડાં બીજાં કારણો હું રજૂ કરીશ. સૌથી પહેલાં તો તેમાં વ્યક્તિગત રસનો અભાવ છે. આ ઉપરાંત,

રાજ્યની આવી વેપારી પ્રવૃત્તિઓના સસ્થાના સંચાલકોને ખરા અને ઝડપી નિર્ણયો લેતા પહેલાં જાહેર ટીકાનો ભય લાગતો હોય છે વેપારમાં રહેલા સામાન્ય જોખમો સ્વીકારતાં પણ આવી સંસ્થા ખચકાય છે. હવે જ્યારે વેપારની પરિસ્થિતિ બદલાતી જાય છે અને વેચનારનુ નહીં પણ ખરીદનારનુ બજાર અસ્તિત્વમાં આવતુ જાય છે ત્યારે, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમા સફળતા મેળવવા સારુ આવી સંસ્થાના સંચાલકોના વ્યક્તિગત ગુણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તીવ્ર હરીફાઈનો મુકાબલો કરવો પડે તેવા વેપારમા નફા-વૃત્તિ અથવા વ્યક્તિગત સફળતા મેળવવાની વૃત્તિથી અસ્પૃષ્ટ રહી શકે તેવા અમલદારો આવી સરકારી સંસ્થાઓને નિરુપયોગી બનાવી દે છે. એ પણ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે રાજ્યનો વેપારી પ્રવૃત્તિઓમા તોટો એટલે આખરે તો દેશનુ પોતાનું જ નુકસાન. જ્યારે નુકસાન થવાનો સંભવ છે ત્યારે કોઈ પણ વેપારી તોટો ઓછો કરવા તનતોડ પ્રયત્નો કરે છે, કારણ તે જાણે છે કે તોટાનો વખત એટલે એની વ્યક્તિગત હાનિ. આ સામાન્ય વાત મેં લંબાણથી રજૂ કરવાનુ એટલા માટે યોગ્ય ધાર્યું છે કે આજકાલ આપણે સાભળીએ છીએ કે રાજ્યે એક યા બીજી વેપારી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવી જોઈએ. હજી હાલમાં જ આપણા વ્યાપારઉદ્યોગખાતાના પ્રધાને, સરકાર પોતે જ સીધુ કાપડ નિકાસ કરશે એવી ધીમકી આપવાનુ યોગ્ય ધાર્યું હતુ! એ તો કબૂલ કરવુ જ જોઈએ કે ગમે તેવા નિર્ણયો લેવાની સરકાર પાસે સત્તા છે અને તે તેને અમલમાં પણ મૂકી શકે છે. પણ, જાપાનમાથી કાપડની આયાત કરવાની વેપારી પ્રવૃત્તિ અંગે સરકારી સંસ્થાને જે અનુભવ થયો હતો તે તરફ હું તેમનુ ખાસ ધ્યાન અવશ્ય દોરીશ કદાચ તે વખતે આયાત થયેલા માલના જથ્થામાથી હજી પણ થોડો માલ પડ્યો હશે! આ માલ આયાત થયો ત્યારે દેશમાં કાપડની ખૂબ અછત હતી તે આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ. દેશની સમગ્ર વિકાસયોજનાઓનો મોટો ગજ પડ્યો છે. સરકાર પાસે એટલુ બધુ અગત્યનું કામ પડ્યું છે કે વેપારી પ્રવૃત્તિઓમાં અટવાવાની તો તેમને બિલકુલ જરૂર જણાતી નથી. વ્યાપારવાણિજ્યના ક્ષેત્રમાંની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં સીધી રીતે

કે આડકતરી રીતે પોતાની શક્તિ અને સાધનો રોકતાં રાજ્ય શોભશે તો તે યોગ્ય જ ગણાશે. સરકારની સાધનસામગ્રી ,અને શક્તિ એ લોકોની જ છે અને બંનેને હરીફાઈમાં સામસામી મૂકવામાં સરવાળે કાંઈ જ ફાયદો નથી.

અત્યારસુધીમાં રાજ્યે વેપારી પ્રવૃત્તિઓના અમુક ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો છે. આવી પ્રવૃત્તિ તે ક્ષેત્ર પૂરતી જ મર્યાદિત રાખી તેને વેપારી ધોરણે જ ચલાવવી જોઈએ. પોતાની વેપારી અથવા ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ ચલાવવા સારુ એક અલગ નવી સંસ્થા—જુદી જુદી કોર્પોરેશનો—હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંતનો તો મધ્યસ્થ સરકારે સ્વીકાર કર્યો છે. આવી રીતે, સરકારહસ્તક ચાલતી હોય તે દરેક વેપારી પ્રવૃત્તિ અલગ પાડી દેવી જોઈએ અને તેનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ હોવું જોઈએ. મુંબઈ રાજ્યની સરકારહસ્તક કાપડ, સૂતર, મિલ્ક પાવડર અંગેનો મોટો વેપાર છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓના પરિણામની પરીક્ષા વેપારી રીતે અને ધોરણે થવી જોઈએ. આ સવાલને નીતિને લગતા બીજા સવાલ સાથે પણ ઘણો સંબંધ છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં રાજ્યની સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ દેશના નાગરિકોની વ્યક્તિગત સાધનસામગ્રીની વિરુદ્ધમાં થાય છે. આવી હરીફાઈમાં બંને હરીફોને નિયંત્રિત કરતી મર્યાદાઓ સમાન હોવી જોઈએ એમ માની લેવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. ખાનગી રીતે સંચાલિત વેપારની વિરુદ્ધ રાજ્યસંચાલિત વેપારી સંસ્થાને ખાસ છૂટછાટો ન મળવી જોઈએ. સરકારી વેપારી સંસ્થાઓને કર ન ભરવો પડે તો તે અયોગ્ય ગણાય કારણ તે હરીફાઈની સમાન ભૂમિકા ખચિત ગણી શકાય નહીં. આપણા દેશનાં રાજ્યોની સરકારોહસ્તક વાહનવ્યવહાર અને બીજો વેપાર છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓને વેપારી રીતે જ મૂલવવી જોઈએ અને તે રીતે તેની ઉપર કરભારણ થવું જોઈએ. હાલમાં તેમને જે કર-મુક્તિ મળે છે તે પરિસ્થિતિ ચલાવી લઈ શકાય નહીં.

દેશની બેકારી

હું મારું પ્રવચન પૂરું કરું તે પહેલાં દેશની રોજી અંગેની સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. મધ્યમ વર્ગમાં બેકારીનું પ્રમાણ ગંભીર રીતે વધતું

જાય છે. સારી નોકરીને અભાવે ગમે તે નોકરીમાં પણ ઘણો બધો ભાગ રોકાયેલો છે. ઘણા સુશિક્ષિત યુવાનો નોકરીની તપાસમાં આમથી તેમ ફરતા જોવામાં આવે છે અને તે પરિસ્થિતિ આજે સામાન્ય થઈ પડી છે. સરકારે અને જાહેર જનતાના અભિપ્રાયના ઘડવૈયાઓએ આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે સચિન્ત થવું જોઈએ અને તે ઉકેલવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ. સરકારે જે અંકુશો અને નિયંત્રણો અમલમાં મૂક્યાં છે અને જેથી હમેશનો ધંધોરોજગાર ખોરવાઈ ગયો છે તેનાથી પણ પરિસ્થિતિ વણસી છે. ખાસ કરીને આપણા મુંબઇ રાજ્યમાં તો ચીજોનાં બજારોમાં વેપાર ખોરવાઈ જવાથી મધ્યમ વર્ગના ઘણા લોકોને શોષવું પડ્યું છે. આથી વ્યક્તિઓનો ઘણો મોટો ભાગ રોકડનાં અને વાયદાનાં બજારોમાંથી તરેહવાર રીતે પોતાની આજીવિકા મેળવી લેતો. મધ્યમ વર્ગના વચલા અને નીચલા થરને માટે તો કાપડ બજારનો મોટો આધાર હતો. વહેંચણીની પ્રથા અને પદ્ધતિમાં જે ફેરફારો થયા છે તેથી ભૂતકાળની જેમ આ બધાં બજારો પહેલાં જેટલાં લોકોને આજીવિકાનું સાધન આપી શકતાં નથી. આજીવિકાનાં સાધનો વધે, મધ્યમવર્ગની બેકારી ઘટે તે સારૂ આર્થિક અને વેપારી પ્રવૃત્તિઓ જોરશોરથી ચાલુ થવી જોઈએ અને તે દિશામાં અવિરત પ્રયત્નો થવા જોઈએ. આ સવાલ આખા દેશને સ્પર્શે છે અને તે ધોરણે જ આ સવાલનો ઉકેલ થવો ઘટે.

પંચવર્ષીય યોજના

દેશના વિકાસ માટેની યોજના ગયે અઠવાડિયે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. સામાન્ય સિદ્ધાન્તો, મુખ્ય અંગો અને તેની મહત્તા નક્કી કરવામાં, ૧૯૫૧ માં આ યોજનાના પ્રસિદ્ધ થયેલા ખરડામાં જે ધોરણ અનુસરવામાં આવ્યું હતું, તે જ ધોરણ મુખ્યત્વે હાલમાં પણ અનુસરવામાં આવ્યું છે. એક મહત્ત્વનો ફેરફાર એ છે કે આ યોજનામાં, નવાં કામો અને જૂનાં કામોને વિસ્તૃત બનાવવા માટેની રકમમાં રૂપિયા ૫૦૦ કરોડનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આ યોજનામાં, ખેતીવાડીનો ઉત્કર્ષ, વીજળીક બળનું ઉત્પાદન, નહેર કામો, સામાજિક ઉન્નતિનાં

કામો વગેરે સામાજિક–આર્થિક પ્રકારની યોજનાઓ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. કુલ ખર્ચામાંથી ૧૭.૪ ટકા જેટલાં નાણાં ખેતીવાડી અને સામુદાયિક વિકાસની યોજનાઓ પાછળ ખરચવાનાં છે; જ્યારે ઔદ્યોગિક વિકાસ પાછળ ૮.૪ ટકા જેટલાં નાણાં જ ખરચવાનાં છે. આખી યોજના પાછળ જે નાણાં ખર્ચવાનાં છે તેનું પ્રમાણ જોતાં, ખાનગી સાહસના ક્ષેત્રમાંના ઔદ્યોગિક વિકાસને જે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ તે અપાયું નથી, એવું આપણને લાગે; પરંતુ, આ યોજના ઘડનારાઓએ જણાવ્યું છે કે આ ઔદ્યોગિક વિકાસને માટેનાં જરૂરી નાણાં મુખ્યત્વે ખાનગી સાહસોએ મેળવવાનાં રહેશે, એ જોતાં, આ ત્રુટી ઉપર ભાર મૂકવાનો કંઈ ખાસ અર્થ નથી; કારણકે, આ યોજનામાં ખાનગી સાહસના ક્ષેત્રમાંથી મેળવવાનાં નાણાંની જે મર્યાદાઓ આંકવામાં આવી છે તેને માટે જરૂરી નાણાં મેળવવાનું કાર્ય મુશ્કેલીભર્યું છે. વિકાસના એક સુયોજિત કાર્યક્રમદ્વારા દેશની આર્થિક અને માનવશક્તિની સમૃદ્ધિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન વેપારી અને ઔદ્યોગિક હિતોએ પહેલાં આવકાર્યો છે, એટલે અહીં આ યોજનાના બંધારણ અને તેમાં કેવા પ્રકારની પ્રગતિની આશા રાખવામાં આવી છે તે વિશે વિગતવાર ચર્ચા કરતો નથી. પરંતુ આ યોજનાનાં એકબે અંગો કે જેની મારા મત પ્રમાણે વધારે વિચારણા થવી ઘટે છે તેનો હું ઉલ્લેખ કરીશ.

ખાનગી સાહસના ક્ષેત્રમાંના ઉદ્યોગોના વિકાસની જવાબદારી મુખ્યત્વે ખાનગી સાહસની રહેશે. જોકે આમાં લોખંડનો ઉદ્યોગ, મોટા વીજળીક સામાન બનાવવાનો ઉદ્યોગ, ખાતર બનાવવાનો ઉદ્યોગ વગેરેનો સમાવેશ થતો નથી. આ રીતે આ યોજનામાં ખાનગી સાહસનો હિસ્સો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, તે આવકારપાત્ર છે; પરંતુ, આ યોજનામાં ખાનગી સાહસની જે જવાબદારી આંકવામાં આવી છે તે અદા કરવા માટે અનુકૂળ સંજોગો સરકાર પેદા કરે છે કે નહીં તે વિવાદાસ્પદ સવાલ છે. ખાનગી ક્ષેત્રમાં જણાવેલા બેતાળીસ ઉદ્યોગોના વિકાસની યોજના માટે રૂપિયા ર૩૩ કરોડના રોકાણની જરૂર છે. તે ઉપરાંત, નવી મશીનરી અને કારખાનાંને અદ્યતન

બનાવવા માટે રૂપિયા ૧૫૦ કરોડ જેટલાં નાણાં પણ ઉદ્યોગોએ મેળવવાનાં છે. ઉદ્યોગોની ચાલુ નાણાંની જરૂરત ધ્યાનમાં લઇએ તો, ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે બધું મળીને રૂપિયા ૭૦૭ કરોડ જેટલાં નાણાં જોઇએ, એવો અંદાજ રાખવામાં આવે છે, જેમાંથી જાહેર ક્ષેત્રમાંના ઉદ્યોગો માટેનાં નાણાં બાદ કરીએ તો બાકી રૂપિયા ૫૩૩ કરોડ જેટલી રકમ જોઇશે. એટલે, જ્યારે ખાનગી સાહસ પાસેનાં નાણાં સરકારે મોટે ભાગે નવા કરવેરા તથા લોનો દ્વારા ભેગાં કરી લીધાં છે ત્યારે, ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે આટલી મોટી રકમનાં નાણાં ખાનગી સાહસ કેવી રીતે એકઠાં કરી શકશે ? ભાવના ચડતરમાં વધારો થયો છે અને નફાની મર્યાદા નીચી પડતી જાય છે તે જોતાં અને મોટા ઉદ્યોગો ઉપર જકાત વગેરે વધારાના કરવેરાનો જે બોજો ઉમેરાતો જાય છે તેને ગણતરીમાં લેતાં, ખાનગી સાહસ અને ઉદ્યોગો રૂપિયા ૨૦૦ કરોડ બચાવી શકશે અને રોકાણ માટે ફાજલ પાડી શકશે એમ માનવું બરાબર નથી. નાણાંને અભાવે- ખાનગી સાહસ નક્કી કરેલી પ્રગતિ સાધી નહીં શકે તો તેણે યોગ્ય ભાગ ભજવ્યો નથી એમ ઉપરટ ટીકા કરવામાં આવશે, એ જોખમ હું આજે જોઈ શકું છું। ખાનગી મૂડીએ જે ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ દાખવવાની છે તેને લગતી નાણાંકીય જોગવાઈઓની દરખાસ્તો પરિસ્થિતિનુ વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન કરી જો વધુ બંધબેસતી બનાવવામાં નહીં આવે તો આયોજન ઉવાલમાં નિર્દેશિત ખાનગી વિભાગમાંના ઉદ્યોગોની પ્રગતિનો કાર્યક્રમ પાર પાડવો મુશ્કેલ જણાય છે.

આ યોજનાને લગતી નાણાંકીય દરખાસ્તોની સંપૂર્ણ વિગતો નક્કી થવાનું હજી બાકી છે. યોજનામાં જણાવેલી આપણી સાધનસામગ્રીની આંકણી બરાબર કરવામાં આવી છે, એમ માની લઈએ તો પણ, રૂપિયા ૧૦૦ કરોડનો ખાડો પૂરવાનો રહે છે. આ તૂટ પૂરેપૂરી કે વધતીઓછી પૂરવા સારૂ નવા કરવેરા નાખવાનો વિચાર કરતાં પહેલાં હાલમાં જે નવા કરવેરા નાખવામાં આવ્યા છે, તેના, લોકો ઉપર શા પ્રત્યાઘાતો થયા છે તેની અવશ્ય નોંધ લેવી ઘટે. આથી આ યોજના અંગેની નાણાંકીય જોગવાઈ આપણે પરદેશથી કેટલી મદદ મેળવી શકવાના છીએ તેની સાથે સંબંધ

ધરાવે છે. કારણ, આ ખોટ પૂરવાને નવું છૂટતું નાણું (deficit financing) ઉપયોગમાં લેવાની શકયતાને પણ ઘણી મર્યાદાઓ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ યોજનાની આ નાણાંકીય બાજુ વધારે તપાસ માગી લે છે અને વધુ ઊંચી સપાટીને પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરતાં પહેલાં વધારાનું નાણું મેળવવાના સવાલ ઉપર પુષ્કળ ધ્યાન અપાવવું જોઈતું હતું એમ લાગે છે. આ યોજનાનો સમય, છે તેના કરતાં વધુ લંબાવવો, અથવા નવા અથવા વધારાના કરનો બોજો વહન કરી આકરી મુસીબતોનો કાળ સહન કરી લેવો—એ બે વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય તો જાહેર જનતાના અભિપ્રાયે પહેલી વાત પસંદ કરવી જોઈએ. આ યોજનાને પાર પાડવા જે નાણું જોઈશે તે અંગેની દરખાસ્તો વધુ વિચારણા માગી લે છે એ ચોક્કસ છે.

વેચાણવેરો

મુંબઈની હાઈ કોર્ટની ખાસ બેંચે મુંબઈના વેચાણવેરાનો ધારો રાજ્યની ધારાસભાની સત્તાની બહારનો (ultra vires) છે એવો ચુકાદો આપ્યો છે. તે પછી બનેલા બનાવોથી આપ સૌ પરિચિત છો. બહુમુખી પદ્ધતિથી વેરો લેવાનું તજી દઈ શકાય કે નહીં એ રીતે આખા સવાલની વધુ વિચારણા કરવાને મારા મત પ્રમાણે આ ચુકાદાથી સરકારને એક તક સાંપડે છે. અત્યારના સંજોગોમાં આ કેસના ગુણદોષમાં હું ઊતરવા ઈચ્છતો નથી; તેમ છતાં, આ પ્રશ્નને એક જુદા જ દૃષ્ટિબિંદુથી જોવા હું સરકારને આગ્રહભરી વિનંતિ જરૂર કરીશ. વેચાણવેરાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાથી લોકોમાં જે પ્રત્યાઘાતો થયા છે તેને અનુલક્ષીને સરકારની આ બાબતની નીતિમાં ઘટતો ફેરફાર થવો જોઈએ. બીજે કોઈ પણ કારણે નહીં તો છેવટે જાહેર જનતાની લાગણીને સરકાર માન આપે છે એમ બતાવવા બહુમુખી પદ્ધતિ પાછી અખત્યાર કરવાની ઈચ્છા સરકારે છોડી દેવી જોઈએ. મારું નમ્ર સૂચન છે કે સરકારે તાબડતોબ જૂની પદ્ધતિ અમલમાં લાવવી જોઈએ અને જરૂરત જણાય તો આ બાબત એક નિષ્ણાત સમિતિને સરકાર સોંપી શકે. આમ કરતાં એમ પણ જાહેર કરી શકાય કે એકમુખી વેરાની

જૂની પદ્ધતિ અમલમાં આવે છે તો પણ નિષ્ણાત સમિતિની ભલામણ તે મુજબની હશે તો બહુમુખી વેગે અમલમાં લાવવાનું જરૂરી અથવા યોગ્ય જણાતાં તે મુજબનું પગલું અવશ્ય ભરવામાં આવશે. આમ કરવામાં આવશે તો હાલમાં જે એક દૃઢ થઈ ગયેલી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે લોકપ્રિય સરકાર જનતાના અભિપ્રાયને ગણકારતી નથી એમાં સારો એવો ફેર પડી જશે.

(૩)

૧૯૫૨ના વર્ષની બીજી ત્રૈમાસિક સામાન્ય સભા (તા. ૨૧મી ઓક્ટોબર ૧૯૫૨) માં કરેલું પ્રવચન

... ...

મોટર લોરીઓની હડતાલ

છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં, મુંબઈ રાજ્યને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી, મુંબઈ રાજ્યની નવા કરવેરાની ભલામણોએ સૌનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. મોટરવાહનો ઉપર લદાયેલા કરના વધુ બોજા પ્રત્યેના વિરોધ તરીકે મોટર લોરીવાળાઓએ હડતાળ પાડી હતી અને એથી રોજબરોજની વેપારી પ્રવૃત્તિઓમાં જે અસ્તવ્યસ્તતા વ્યાપી હતી તેથી થોડાક દિવસો તો ઉગ્ર ચિન્તાના વિષય બની ગયા હતા. સદ્‌ભાગ્યે હડતાળ પાછી ખેંચી લેવામાં આવી છે અને જે મુશ્કેલીઓને પરિણામે હડતાળ ઉપસ્થિત થઈ હતી તે મુશ્કેલીઓનું નિવારણ શોધવાને માટે વાટાઘાટો ચાલુ છે એમ જાણવા મળ્યું છે. એટલે, આ સવાલની ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ વિગતભરી છણાવટ કરતો નથી.

બહુમુખી વેચાણવેરો

બહુમુખી વેચાણવેરાને લગતી ઉગ્ર ચર્ચા હજુ પણ આપણું મહત્ત્વનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે અને તા. ૧લી નવેમ્બરથી તે ધારાનો અમલ કરવાના સરકારના નિર્ણયથી સર્વત્ર ગ્લાનિ અને નિરાશાની લાગણી ફેલાઈ છે. આ ધારા પ્રત્યે સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિતપણે નાપસંદગી દર્શાવવામાં આવી છે તે છતાં વેચાણવેરાની આ નવી પદ્ધતિનો અમલ કરવાનો નિર્ણય કરવામાં મુંબઈ

સરકારે જે આગ્રહવૃત્તિ દાખવી છે તે કોઈક યોગ્ય ઉદ્દેશ માટે વધારે ઉચિત ગણાત ! ક્રોધ અને આવેશથી પ્રેરાઇને હું આ કહેતો નથી પણ મને આમ કહેતાં ખરેખર અંગત રીતે દુઃખ થાય છે. કોઇ પણ વિવાદગ્રસ્ત સવાલને લીધે પરિણમતા ઉકળાટથી પોતાની ન્યાયબુદ્ધિને જરાયે અસર ન થવા દે એવી ઘણી મોટી સંખ્યાના લોકો પણ આ નિરાશા અને દુઃખની લાગણી અનુભવી રહ્યા છે.

મુંબઈ રાજ્યના વેપાર તથા ઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ તથા સામાન્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની દૃષ્ટિએ વેચાણવેરા માટે બહુમુખી પદ્ધતિના વેરાની ખામીઓ પ્રત્યે સરકારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું હતું. લોકોની ખરીદશક્તિ ઓછી થઈ રહી છે તેવા સંજોગોમાં સામાન્ય શહેરીને માથે ઉપરનો બોજો વધે એવાં કોઇ પણ પગલાં ન લેવાવાં જોઈએ એ દૃષ્ટિબિંદુ પણ આપણે સરકાર સમક્ષ રજૂ કર્યું હતું. મને અંગત રીતે તેમ જ તમારી સમિતિને આ સવાલની પુનર્વિચારણા કરવાનું સરકારને સમજાવવામાં નિષ્ફળતા મળી છે તેનું ખરેખર દુઃખ છે. આ અંગે ફરીથી કેવળ નાણાંકીય દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારણા કરવામાં કદાચ સરકારી પ્રતિષ્ઠાનો ખ્યાલ આડે આવ્યો હશે એમ અનુમાન સ્વાભાવિક રીતે જ બાંધી શકાય છે.

સરકારે કેટલીક છૂટછાટો જાહેર કરી છે કે જેથી કરીને અમુક જાતની અને કેટલીક ચોક્કસ વેપારી પ્રવૃત્તિઓની મુશ્કેલીઓ હળવી બને છે. પહેલાંની ભલામણોની જોગવાઈઓમાં જે સખતાઈ હતી તેમાં ફેરફાર કરવામાં કે તેને હળવી બનાવવામાં આ છૂટછાટો જેટલે અંશે ફળીભૂત બને છે તેટલે અંશે આ છૂટછાટો ખરેખર આવકારદાયક છે. પરંતુ, આપણો મૂળભૂત વિરોધ તો એ છે કે બહુમુખી વેચાણવેરાની યોજના જ અનુકૂળ નથી. તાજેતરમાં સરકારે એક નિવેદનમાં વેચાણવેરાની પદ્ધતિમાં ફેરફારનાં પરિણામો પ્રત્યે વેપારી જનતાએ જે આશંકાઓ પ્રદર્શિત કરી છે તે પૂરે અંશે સાચી નથી એમ પ્રતીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે ટૂંક વખતમાં જ આ ધારો અમલમાં આવવાનો છે તે સાથે આપણા

પ્રયત્નોનો બીજો તબક્કો શરૂ થાય છે. વ્યક્તિગત રીતે દરેક વેપાર અને ઉદ્યોગ ઉપર આ વેચાણવેરાની પદ્ધતિની શી અસર થશે તેની વિચારણા કરીને તેમાં એવા ફેરફારો કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો કે જેથી કરીને એ ઉદ્યોગ તથા વ્યાપારને માટે ઉપસ્થિત થતી મુશ્કેલીઓ હળવી બની શકે

વેચાણવેરાના આ તાત્કાલિક સવાલ કરતાં પણ મહત્ત્વના એક મુદ્દાનો હું ઉલ્લેખ કરીશ. જેઓ સત્તાસ્થાને છે તેઓ જાહેર અભિપ્રાય તરફ દુર્લક્ષ દાખવી રહ્યા છે અને તેની તેઓ ઉપર કંઈ અસર થતી નથી એવી દૃઢ લાગણી ફેલાવા લાગી છે. રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેના ગાઢા સંબંધો કેળવવા માટે જે વાતાવરણ હોવું જોઇએ તે કેળવવા માટે આવી લાગણીનું ઉપસ્થાન મદદરૂપ થશે નહિ. દેશના વિકાસ માટે સુયોજિત કાર્યક્રમ પાર પાડવાની વાતો થઈ રહી છે.' તેની સફળતા માટે જેટલી સરકારી યોજના અને માર્ગદર્શનની જરૂર છે તેટલી જ જરૂર જનતાના ઉત્સાહ અને સહકારની છે. સરકારી નીતિઓને પરિણામે ભગ્નાશાની લાગણી જનતામાં ફેલાશે તો સરકારી પ્રયત્નો જનતામાં ઉત્સાહ પ્રેરવામાં નિષ્ફળ નીવડે એવો ભય રહે છે. સરકારને કાયદા ઘડવાની સત્તા છે, પરંતુ કાયદાની કલમો જનતાનાં હૃદય અને માનસ બદલવામાં સફળ થશે નહીં. આપણી પ્રજાસત્તાવાદી સરકારે બીજી મુદત શરૂ કરી ત્યારે પ્રજાની શુભ લાગણી વિપુલ પ્રમાણમાં તેમના તરફ હતી. દેશના વિકાસના હિતમાં રાજ્યના સુકાનીઓ જાહેર અભિપ્રાય અને આકાંક્ષાઓ તરફ વધારે ધ્યાન આપીને, એ શુભ નિષ્ઠાને જાળવી રાખવા ખાસ પ્રયત્નો કરશે એવી હું આશા રાખું છું.

દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત

દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દવાસીઓ તરફના વર્તાવની બાબતમાં જે ઘટનાઓ બની રહી છે તે અત્યંત ચિન્તાજનક છે. ત્યાં આપણા દેશબંધુઓ ઉપર અનેકવિધ મુસીબતો લાદવામાં આવી છે અને જે રીતે ત્યાં હાલમાં ધારાઓ બનાવવામાં આવે છે અને, તેથી વધુ, જે રીતે તેને અમલી બનાવાયા છે તે હકીકત જે સિદ્ધાંત ઉપર આપણે હમેશાં ભાર

મૂકીએ છીએ, તે જ પ્રતિપાદન કરે છે કે રંગદ્વેષને પરિણામે જે પરિસ્થિતિ નિર્માણ થાય છે તે જગતની શાંતિને ભયરૂપ છે. જાતિ, વર્ગ અથવા ધર્મના ભેદ વિના મૂળભૂત સ્વતંત્રતાની અને માનવહક્કોની જાળવણી તરફ સર્વસામાન્ય માનવૃત્તિની સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળનું ખતપત્ર બધાને ખાતરી આપે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનો હિન્દી પ્રશ્ન સંયુક્ત રાષ્ટ્રો પાસે ઘણા વખતથી રજૂ થયો છે, છતાં ખતપત્રમાં જે સિદ્ધાંતો આમેજ કરવામાં આવ્યા છે. તેનો અમલ કરાવવામાં કોઈ પણ અસરકારક પગલાં ભરી શકાયાં નથી અને તે દેશની આપણા દેશભાઈઓ અંગેની વલણમાં કાંઈ ફેર પડ્યો નથી. આ જાતની પરિસ્થિતિ લાંબો વખત ચાલુ રહે તો જે નૈતિક પ્રકોપ જન્મે છે તે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોને આશ્રયે તથા તેની દ્વારા, આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને મૈત્રી સાધી શકાય, એ વિચારસરણીની કડીઓને નબળી બનાવવા માટે પૂરતો છે. ત્યાંની લડતનો અત્યારનો તબક્કો આપણામાં ખૂબ ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે છે છતાં મને વિશ્વાસ છે કે આપણા વડા પ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ આપણા ત્યાંના દેશબંધુઓને મદદ કરવા પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટશે. દેશના નાગરિકો તરીકે આપણી પણ ફરજ આ બાબતમાં છે અને ફંડ માટે હાલમાં જે અપીલ કરવામાં આવી છે તેમાં ઉદારતાથી આપણે રકમો આપીને લડતમાં આપણો નમ્ર ફાળો નોંધાવવો જોઈએ. વ્યક્તિગત જોખમ વહોરીને પણ સ્વાર્થત્યાગથી હિંમતપૂર્વક આપણા દેશભાઈઓ જે સિદ્ધાંતની લડત ત્યાં ચલાવી રહ્યા છે તેમને ટેકો આપવાની આપણી પવિત્ર ફરજ છે.

પરદેશી મૂડી અને હિન્દી ઔદ્યોગીકરણ

છેલ્લા થોડા વખતથી એક જ ક્ષેત્રમાં આપણાં દેશનાં હિતો મારફતે ચાલતાં ઔદ્યોગિક એકમોને ભોગે પરદેશી હિતસંચાલિત ઔદ્યોગિક એકમોનો જે વિકાસ અહીંયાં થયો છે તે જોતાં હિન્દી ઔદ્યોગીકરણ સારુ પરદેશી મૂડીના આપણા દેશમાં પ્રવેશ અંગે અને તેના વપરાશ અંગે નિયમનો અને શરતો આમેજ કરતો એક સર્વાંગી ધારો ઘડાવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે આવી પરદેશી મૂડીનું રોકાણ ક્યાં ક્યાં ક્ષેત્રોમાં અને

કેવી રીતે કરવાની પરવાનગી આપી શકાય એ પણ આવા ધોરણ મારફતે નક્કી થવું જોઈએ તા. ૬ ઠ્ઠી એપ્રિલ ૧૯૪૮ ને દિને જે ઔદ્યોગિક નીતિની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી તેનો મુખ્ય સૂર એ હતો કે હિન્દી મૂડીને પૂરક એવા પ્રમાણમાં જ પરદેશી મૂડી આવવા દેવામાં આવશે. એ વખતે એમ ધારી લેવામાં આવ્યું હતું કે આવી રીતે હિંદી ઉદ્યોગોમાં રોકાતી પરદેશી મૂડી અને સાહસ ઉપર રાષ્ટ્રીય હિતની દૃષ્ટિએ જરૂરી એવા અંકુશો મૂકવામાં આવશે. આ ઉપરાંત, એમ પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો કે આવી રીતે ભાગ લેનારું પ્રત્યેક એકમ વ્યક્તિગત ધોરણે તપાસાશે અને સામાન્ય રીતે એવી નિશ્ચિત નીતિનું અનુસરણ કરવામાં આવશે કે હમેશને માટે મુખ્ય માલિકી અને અસરકારક કાબૂ હિન્દી હિતોના હાથમાં જ રહે. આ જાહેરનામાની નીતિ અંગેના આ પછીના બીજા નિવેદનોમાં એમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે આવી રીતે પરદેશી મૂડીનો ઉપયોગ ફક્ત બે રીતે કરવામાં આવશે, એક તો, ટેકનિકલ જ્ઞાન અને ચીજોની જરૂરત સવિશેષ જેમાં હોય તેવા ઉદ્યોગોમાં અને બીજું, હિન્દી કાચું નાણું જેમાં પ્રવેશ કરવા ઘણા વર્ષોથી ચોક્કસરીતે આનાકાની કરતું હોય એમ લાગે એવા ઉદ્યોગોમાં. તે વખતે એમ પણ વિચારાતું હતું કે હિન્દી થાપણ દ્વારા જે ઉદ્યોગો પગભર થયા હોય તે ક્ષેત્રમાં તો પરદેશી મૂડીનો પ્રવેશ ન જ સંભવે, એટલું જ નહીં, પણ આવા હિંદી માલિકીનાં ઔદ્યોગિક એકમોના વિકાસ માટે પૂરતો અવકાશ ભવિષ્ય માટે રહેવો જોઈએ. આપણા ઔદ્યોગિક વિકાસને લાંબે ગાળે આપણા દેશના મૂડી અને સાધનો ઉપરાંત પરદેશી મૂડીનો ઉપયોગ જરૂરી હોય તો પણ આવી જાતની સમગ્ર પ્રવૃત્તિ ઉપર દર્શાવેલા મૂળ હેતુ અને પાયાની નીતિને અનુકૂળ એવી હોવી જોઈએ. આમ છતાં, આગળ જણાવેલી ઔદ્યોગિક નીતિના છેલ્લા બે દાયકાના દાખલાઓમાં પરદેશી મૂડી ઓછી છે એમ નથી, એ અનુભવ ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ, અને આ અવસ્થાને આપણે સ્વીકારવું રહ્યું.

હિન્દી ઉદ્યોગોના વિકાસને ગતિ આપવામાં પરદેશી મૂડીનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને હિન્દી આપણા સાહસોને પૂરક નીવડે જોઈએ. ખાસ કરીને

જે ક્ષેત્રોમાં હિન્દી માલિકીના ઉદ્યોગોએ ઠીક ઠીક પ્રગતિ સાધી છે તેમાં પરદેશી મૂડીનો પ્રવેશ અચૂક ન થવો જોઈએ અને તેમને હિસ્સો ન મળવો જોઈએ. આવાં ક્ષેત્રો હિન્દી માલિકીનાં એકમોના વિકાસ સારુ અનામત રાખવાં જોઈએ. પરદેશી માલિકી ધરાવતાં ઘણાં એકમો એવાં છે કે જેમાં ખાસ આવડતની જરૂર રહેતી નથી અને જે વપરાશની જ ચીજો બનાવે છે. આવી ચીજવસ્તુઓ હિન્દી એકમો પણ બનાવે છે., એટલું જ નહીં, પણ એમાં એણે સફળતાપૂર્વક પ્રગતિ પણ કરી છે. છેલ્લા થોડા સમય દરમ્યાન ઉપર જણાવેલાં એકમોએ પોતાનું ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વધાર્યું છે અને તેથી તે જ ક્ષેત્રમાં કામ કરતાં બીજાં હિન્દી એકમોના વિકાસના ભવિષ્ય ઉપર આની અસર પડી છે. હાલની ઉત્પાદનની સપાટી જાળવી રાખવાનું પણ તેમને માટે મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે.

બિનહિન્દી એકમો તરફથી વધતી હરીફાઈને કારણે અમુક ઉદ્યોગોના ભવિષ્ય વિશે ચિન્તા ઉત્પન્ન થવાથી, તેના હિન્દી માલિકોને તેમના હકો અને હિન્દી માલિકીનાં એકમો પરદેશીઓને વેચવા પ્રેર્યા છે. આ ચેમ્બરે સત્તાવાળાઓ સમક્ષ જે દૃષ્ટિબિન્દુ ઘણીવાર રજૂ કર્યું છે તેને આવા બનાવો ટેકો આપે છે. 'કેપિટલ કન્ટ્રોલ'ના અને 'ફોરેન એકસચેંજ'નાં નિયમનો નીચે અત્યારે પરદેશી મૂડીની જરૂરત તપાસવાની જે યોજના છે તે પરદેશી મૂડીનું કાર્યક્ષેત્ર ખાસ ઉદ્યોગો સારુ મર્યાદિત રાખવાનો ઉદ્દેશ બર લાવવામા બિનઅસરકારક નીવડી છે. આથી પણ શરૂઆતમાં નિર્દેશ કરેલા ધારાના સવાલ ઉપર આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે. આવા ધારામાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થવો જરૂરી છે: એક, પરદેશી મૂડી કઈ કઈ શરતોએ અને કયા કયા નિયમાધીન આપણે ત્યાં આવી શકે અને હિન્દી ઔદ્યોગીકરણમાં ભાગ લઈ શકે; બીજું, ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિનાં ક્યાં ક્યાં ક્ષેત્રોમાં પરદેશી મૂડીની સહાય લઈ શકાય; ત્રીજું, જે જે ક્ષેત્રોમાં હિન્દી માલિકીના ઉદ્યોગો પગભર થયા હોય તેમના વિકાસને પૂરો અવકાશ મળે તે સારુ શા શા ઉપાયો યોજવા જોઈએ; ચોથું, પરદેશી માલિકીનાં એકમોમાં કંપનીની મૂડીમાં

કેટલા ટકા હિન્દી મૂડીનુ રોકાણ થવુ જોઈએ અને તેના કારોબારમા હિન્દી પ્રતિનિધિત્વનુ પ્રમાણ કેટલુ હોવુ જોઈએ તેની ઓછામા ઓછી પળાવી જોઈએ તેવી મર્યાદાઓ નક્કી થવી જોઈએ અને છેલ્લુ, ઘડાયેલી નીતિને અનુરૂપ પરદેશી મૂડી કાર્ય કરી રહી છે કે નહીં તે અસરકારક રીતે તપાસી શકાય તેવી વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમા લાવવી જોઈએ

થોડા વખતથી એમ જણાય છે કે આયાતજકાતમાથી બચવા અથવા મુક્ત આયાત ઉપરના ઇમ્પોર્ટ કન્ટ્રોલની નીતિના હાલના નિયમનોની અસર દૂર કરવા પરદેશી માલિકીના ઔદ્યોગિક એકમોએ પોતાની ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિ ખૂબ વિકસાવવા માડી છે જે કારખાના અથવા એકમો આપણા દેશમા અસ્તિત્વમ હતા તેને આ વાત ખાસ લાગુ પડે છે કારણ તેમને આમ કાર્યવિસ્તાર સારૂ પરવાનગી લેવાની જરૂર પડતી નથી આવો વિસ્તાર નવા ઓર્ડિનરી શેરો કાઢીને ભડોળ મેળવવાને બદલે ઉછીનુ ભડોળ લઈને કરવામા આવે છે ટૂકામા, આનો અર્થ એ થયો કે જે કારખાનદારો અત્યારસુધી દૂર બેઠા બેઠા હિન્દી ઉદ્યોગો સાથે હરીફાઇ કરતા હતા તે હવે આપણા દેશમા જ મુકામ કરીને દેશની સીમાઓની અદર રહીને, ઉત્પાદનનો નફો દેશમાથી બહાર ખેચી જાય છે. આવી જાતની નવી પ્રવૃત્તિ અટકાવવા ચાપતા ઈલાજો નહીં લેવામા આવે તો રક્ષણ આપીને હિન્દી ઉદ્યોગોને વિકસાવવાની યોજનાઓ અથવા બીજી મદદની યોજનાઓને ધક્કો પહોચશે એવુ લાગે છે

આ જગ્યાએ, સરકારની નીતિ પુનર્વિચારણા માગી લે છે એવો બીજો સવાલ આપણે જોઇ લઈએ સામાન્ય નીતિ અગેના નિવેદનો દ્વારા સરકારે ખાતરી આપી છે કે આપણા દેશમા સ્થપાતા પરદેશી એકમો અને તે જ ક્ષેત્રમા કામ કરતા હિન્દી એકમો વચ્ચે કાંઈ પણ ભેદભાવ રાખવામા નહીં આવે અને બનેને એક જ જાતની નીતિ સ્પર્શશે આવી જાતની બાંહેધરી આપવા માત્રથી સ્વતત્ર રાષ્ટ્ર તરીકેનો દેશની માલિકીના સાહસોને ખાસ મદદ આપવાનો જે હક છે તે મરી જતો નથી ઉદાહરણ

તરીકે, કોઇ એક ઉદ્યોગને વિકસાવવા માટે રક્ષણાત્મક રીતે તેને સહાયતાના રૂપમાં નાણાંકીય મદદ જરૂર આપી શકાય; રાજ્ય તરફથી બીજી પણ ખાસ સગવડો આપી શકાય અથવા ખાસ ક્ષેત્રોમાં ઉદ્યોગોનાં પરિણામો અંગે ખાતરી આપવાની જવાબદારી લઇ શકાય; રાજ્ય છૂટછાટો પણ આપી શકે; જેમકે, દેશની ખનીજ સંપત્તિ અંગે શોધખોળ કરવાનો હક આપી શકાય. આવી બાબતોમાં ઉપર જણાવેલી મદદ ફક્ત હિન્દી માલિકીના અને વ્યવસ્થાનાં એકમોને જ આપવાનો રાજ્યને પૂરો હક છે. આવી જાતની નીતિને કોઇ પણ સંજોગોમાં ભેદભાવભરી નીતિ તરીકે ઓળખાવી શકાય નહીં, કારણકે આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે આવી નીતિને સ્વીકૃતિ મળી ચૂકી છે.

૧૯૨૫ માં એક્સટર્નલ કેપિટલ કમિટીએ આ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કર્યો હતો. તેમણે સ્વીકાર્યું હતું કે રાજ્ય તરફથી સીધી નાણાંકીય મદદની બાબતમાં અથવા બીજી મદદની અને છૂટછાટ આપવાની બાબતમાં બિનરાષ્ટ્રીય તત્ત્વો ઉપર નિયમનો મૂકી શકાય. અત્રે એ યાદ રાખવું ઘટે કે કમિટીની ભલામણો જુદા જ સંજોગોમાં અને પરિસ્થિતિમાં ઘડાઇ હતી. આવી જ રીતે ૧૯૨૯ માં પરદેશીઓ સાથેના સંબંધો અંગે જે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ મળી હતી, તેમણે જાહેર કર્યું હતું કે રાષ્ટ્રની આર્થિક રચનાના અમુક ક્ષેત્રમાં બિન-રાષ્ટ્રીય તત્ત્વોના પ્રવેશ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાનો દરેક રાષ્ટ્રને અધિકાર છે. ઔદ્યોગીકરણની ઝડપ વધારવાના કાર્યમાં પરદેશી મદદ મેળવવાની આતુરતામાં ઉપર જે ભયસ્થાનો ને મર્યાદાઓ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે અને મુખ્ય હેતુની સિદ્ધિ ઉપર તેની જે અસર પડે છે, તેની ઉપેક્ષા રખે કરવામાં આવે. આ વિષયની આવી બધી બાજુઓ વિશિષ્ટ અભ્યાસ માગી લે છે અને તે સારુ હિન્દી સરકારે એક સમિતિની નિમણૂક કરવી જોઇએ. આ સમિતિની ભલામણો ઉપર વિચારવિનિમય કરી, તેને ધોરણે એક ઉપયુક્ત ધારો ઘડી શકાય જેથી ઉપર જણાવેલા ઉદ્દેશ પાર પડે.

આ વિષયની સાથે એક બીજો વિષય ખૂબ સંકળાયેલો છે અને તે દેશની વેપારી પ્રવૃત્તિઓમાં પરદેશીઓનું પેસવું. આ બાબતમાં તો નાણાંકીય

જરૂરિયાતનો પણ સવાલ નથી, તેવી રીતે ટેકનિકલ જ્ઞાન કે અનુભવનો પણ સવાલ નથી. હમણા હમણા રોજિંદી વ્યાપારી પ્રવૃત્તિમા અને ખાસ કરીને પરદેશ સાથેના વેપારના ક્ષેત્ર તરફ ઘણા પરદેશીઓ આકર્ષાયા છે એમ જાણવા મળે છે કે આવા પરદેશીઓ સૌથી પ્રથમ ટેમ્પરરી પરમિટ અથવા વિસા (Visa) લઇને થોડા સમય માટે આવે છે, અથવા વેપાર અંગેના સંબંધો બાંધવા આવે છે. અવારનવાર આવી પરવાનગીઓની મુદત પછીથી લંબાવવામા આવે છે અને તે પછી તેઓ લાંબી મુદતનો વસવાટ કરી શકે છે. પરદેશમાંના આયાતનિકાસ કરનારાઓ સાથે તેમનો વ્યક્તિગત સંબંધ હોવાથી અહીંના હિન્દી વેપારીઓ અને પરદેશના વેપારીઓ વચ્ચેના ચાલુ સંબંધોને ઉતારી નાખવામા આમ તેઓ સફળ થાય છે. આની વિરુદ્ધનું પાસું જોઈએ તો જે દેશોમાથી આવા પરદેશીઓ આવે છે તેમના જ દેશોમા આપણા દેશભાઇઓને તે દેશની અંદરની મુસાફરીની સ્વતંત્રતા ઉપર, રહેઠાણના અધિકાર ઉપર, અને વેપારરોજગાર અને ધંધાના હક ઉપર તરાપ પડતી હોય એવી અનેકવિધ મુશીબતોનો સામનો કરવો પડે છે. અહીંયા પરદેશીઓ સાથેની આપણી વર્તણૂક અન્યોન્યાનુબંધી ધોરણે જ અવશ્ય થવી જોઇએ.

* * *

વારસાવેરાની જોગવાઈ કરતું બીલ

કોઈ પણ માણસના અવસાન પછી તેની મિલકતના મૂલ્યાંકન ઉપર મિલકતવેરો લેવાની સત્તા મેળવતું એક બીલ પાર્લમેન્ટની હાલની બેઠકમા રજૂ કરવામા આવ્યું છે. નાણાકીય દૃષ્ટિએ આ વારસાગત મિલકત ઉપર વેરો નાખવાની યોજનાની જરૂર છે કે નહીં તેની વિગતવાર છણાવટ કરીએ તે પહેલા માત્ર એટલું જણાવવું જોઇએ કે આ જાતના વેરાની યોજના વિચારવા માટે અત્યારના સંજોગો જરા પણ અનુકૂળ નથી. દરેકને જાણે મન મોટે ભાગે એમ માને છે કે સીધા કરવેરાનો બોજો અને ખાસ કરીને અનિયંત્રિત આવક ઉપરના કરનો બોજો ઘણો વધારે છે અને યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારથી ઉત્તરોત્તર વધતા જતા દરે આ કરવેરા વસૂલ કરવાથી એવા સંજોગો ઉપસ્થિત થયા છે કે ચાલુ જીવન માટે મુખ્ય આધારસ્તંભ

જેને ગણી શકાય તે ખાનગી નાણાંની બચત ઘણી મુશ્કેલ બની છે. યુદ્ધ પહેલાંનાં વર્ષોમાં સરકારના વેરાઓમાંથી નીપજતી કુલ આવકના ૨૩ ટકા જેટલાં નાણાં આવકવેરામાંથી મળી રહેતાં હતાં, હવે એ જ વેરા દ્વારા સરકારને કુલ વેરાઓની આવકના ૪૫ ટકા જેટલાં નાણાં મળી રહે છે. કરવેરા તંત્રની તપાસ હાથ ઉપર લેવાની જાહેર માગણીને ધ્યાનમાં લઈને ટેક્સેશન ઈન્કવાયરી કમિટી નીમવાનો ઈરાદો સરકારે જાહેર કર્યો છે. આવી ઊંચી કક્ષાની તપાસને પરિણામે સીધા કરવેરાના પ્રમાણમાં રાહત આપવામાં આવશે એમ કર ભરનાર પ્રજા સ્વાભાવિક રીતે જ આશા રાખે છે. એવે પ્રસંગે એક વધુ કર નાખવાથી કરવેરાનાં બંધારણ અને અસહ્ય પ્રમાણ પ્રત્યે વધારે અસંતોષ ફેલાશે. કંઈ નહીં તો આવી કમિટીની તપાસ પૂરી થાય ત્યાંસુધી વારસાગત મિલકત ઉપર વેરો લેવાની યોજના સરકાર મોકૂફ રાખશે એવી આશા તો સેવવામાં આવી હતી.

બીજા દેશોમાં વારસા મિલકત ઉપર વેરો લેવાની યોજનાઓનો અનુભવ પણ ખૂબ સંતોષકારક નથી. ઘણાં વર્ષોથી આવો કર અમલમાં હતો. તેવા દેશોમાં પણ તે કરને લીધે થાપણ વેડફાઈ જતી હતી અને બચતવૃત્તિ નિરુત્સાહિત થઈ જતી હતી; પરિણામે, તેની અસર તે દેશોના આર્થિક તંત્રના બંધારણ પર પડતી હતી. દાખલા તરીકે, યુનાઈટેડ કિંગડમમાં વારસાવેરાથી ધીમે ધીમે મોટી મોટી જમીનમિલકતો પડી ભાંગી ગઈ છે. હિન્દુસ્તાન જેવા મુખ્યત્વે ખેતીપ્રધાન દેશમાં પણ આવું જ પરિણામ આવશે એવો ભય સેવાઈ રહ્યો છે. ભાગીદારીના ધંધામાં એક ભાગીદારીનો કોઈ ભાગીદાર અવસાન પામે ત્યારે વારસાવેરો ભરવા માટે નાણાં મેળવવામાં જે મુશ્કેલીઓ અનુભવવી પડે તેથી ખાનગી ભાગીદારીને ધોરણે ધંધાની પ્રથા ખોરવાઈ જવાનો સંભવ છે. હિન્દુસ્તાનમાં મુખ્યત્વે ખાનગી ભાગીદારીને ધોરણે કૌટુંબિક ધંધો વેપારી પ્રવૃત્તિઓના પીઠબળ સમાન છે અને આ જાતની પ્રવૃત્તિ ખોરવાઈ જવાની શક્યતા અને સંભાવના પ્રત્યે ખૂબ કાળજીપૂર્વક ધ્યાન અપાવું જોઈએ. વારસાગત મિલકત ઉપર વેરો લેવાની યોજના સામે વધારે મૂળભૂત વિરોધ તો એ કારણે છે કે

એનાથી નાણાંની બચત મુશ્કેલ બને છે અને પરિણામે થાપણનો સંચય પણ કઠિન બને છે. અવસાન બાદ, વારસાવેરા પેટે, મિલકતનો મોટો ભાગ લગભગ ખૂંચવી લેવામાં આવશે એ હકીકત પોતાની સાધનસમૃદ્ધિનો વ્યય કરવાની વૃત્તિ પ્રેરશે. જ્યારે ખાસ જરૂર છે તેવે વખતે વેપારી પ્રવૃત્તિઓમાં રોકવામાં આવતી થાપણને બીજે માર્ગે વાળીને અથવા તેને વેડફી નાખવાની વૃત્તિને ઉત્તેજીને દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસને રૂંધવા ઉપરાંત, આ વેરાથી ક્રેડિટ મેળવવા અંગે પણ ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થશે. ઇંગ્લેંડમાં 'નેશનલ ડેટ ઍન્ડ ટેક્સેશન' એ વિષયની તપાસ માટે નીમવામાં આવેલી કમિટીએ, વારસાવેરાનો વિગતવાર અભ્યાસ કર્યા પછી એવું અનુમાન બાંધ્યું હતું કે 'ભૌતિક અને માનસિક પરિણામો સાથે જોતાં એવું ચોક્કસ જણાય છે કે નાણાંની બચત ઉપર આવકવેરા કરતા વારસાવેરાની અસર સ્પષ્ટ રીતે વધારે હાનિકારક છે'. ટૂંકમાં, આ વેરાની યોજનાથી નાણાંની બચત અને થાપણના ઘડતર ઉપર માઠી અસર થશે, મોટી મિલકતો ખાસ કરીને સ્થાવર મિલકતો નાના નાના ટુકડામાં વહેંચાઈ જશે, વળી વેરો ભરવા માટે જરૂરી નાણાં મેળવવા સારુ ધંધામાં રોકવામાં આવેલી થાપણનો ઉપયોગ કરવાની જરૂરત ઊભી કરીને, ફરજિયાત ધંધાને વેચી દેવામાં આવે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થશે અને, વધારે મહત્ત્વનું તો એ છે કે, તેથી દેશના વેપાર અને ઉદ્યોગનો વિકાસ પણ રૂંધાશે.

વળી વારસાવેરા અંગે બીજી મહત્ત્વની યાદ રાખવા જેવી વસ્તુ એ છે કે નાણાંવિષયક ધારાશાસ્ત્રીઓએ વારસાવેરા અને વારસાના કાયદા વચ્ચેનો ગાઢ સંબંધ સ્વીકાર્યો છે. આપણા દેશમાં વારસાહકની ગૂંચવણભરી પદ્ધતિઓ અમલમાં છે અને તેનું નિયમન કાયદા ઉપરાંત વ્યક્તિગત પ્રણાલિકાને આધારે થાય છે. વારસાને માટે આપણા દેશમાં જે વિવિધ પદ્ધતિઓ અમલમાં છે તેના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સાથે સંઘર્ષમાં આવ્યા વગર, વારસાવેરાની એક સરખી યોજના અનુકૂળ થશે કે નહિ તે એક વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે. દાખલા તરીકે, આ બીલમાં એવી જોગવાઈ છે કે હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબમાં મિલકતના ઘણા હકદાર હોય તો તેમાંથી કોઈ

પણ એકના અવસાનથી અવિભક્ત કુટુંબની મિલકતમાં તેના ભાગ ઉપર વારસાવેરો આપવો પડશે. હિંદુઓના વારસામિલકતને લગતા કાયદાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતનું આથી ઉલ્લંઘન થાય છે. કારણકે જે પ્રથા હિંદુઓને લાગુ પડે છે તે પ્રથા પ્રમાણે કુટુંબના ભાગીદારના હાથમાં જે મિલકત હોય તે અવિભક્ત કુટુંબની મિલકત ગણાય, અને જોકે તેમાં વ્યક્તિગત હિસ્સાનું પ્રમાણ કાઢી શકાય તો પણ તે હિસ્સાની મિલકતનો પોતાની મરજી મુજબ વસિયતનામું કરીને પણ નિકાલ લાવવાનો તેને હક નથી. અવિભક્ત કુટુંબની મિલકતમાં, અવસાન પામેલા ભાગીદારના હિસ્સાનું પ્રમાણ નક્કી કરવા માટે કોઈ કલ્પિત ધોરણ અમલમાં લાવવું તે હિંદુ કાયદાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન કરવા બરોબર છે. મુસ્લિમોમાં બે પદ્ધતિઓ પ્રવર્તે છે; તેવી જ રીતે પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરેમાં પણ વારસાહકનાં વિવિધ પ્રથા અને ધોરણ સ્વીકારાયેલાં છે. એટલે જુદી જુદી પદ્ધતિથી નિયમિત થતી વારસામિલકતને એક જ ધોરણે વારસાવેરો લાગુ પડવાથી પરિણામમાં અન્યાય થવાનો સંભવ રહે છે.

આ યોજના સામે ઉપર જણાવ્યા મુજબ મૂળભૂત સૈદ્ધાન્તિક વિરોધ છતાં પણ વારસાવેરાની યોજના અમલમાં મૂકવાનુ સરકાર નક્કી કરે તો તે માટે ઘડવામાં આવેલા આ બીલની જોગવાઈઓમાં ઘણો ફેરફાર કરવો પડશે; કંઇ નહીં તો શરૂઆતનાં વર્ષોમાં વારસાવેરાના વધારેમાં વધારે દરનું ધોરણ નીચું રાખવું પડશે. આ વેરામાંથી બાકાત રહે તેવી મિલકતની રૂપિયા ૩ લાખની હોવી જોઈએ. વળી એવી પણ જોગવાઈ હોવી જોઈએ કે એક જ મિલકત ઉપર દસ વરસની અંદર એક કરતાં વધારે વાર વેરો ન લેવાવો જોઇએ. જોકે એ મુદત દરમ્યાન એ મિલકત એકથી વધારે વાર વારસા તરીકે અપાઇ હોય તો પણ મિલકતનું મૂલ્યાંકન કરનાર અધિકારીઓ તરફથી કંઈ કનડગત ન થાય એ સારુ મિલકતોનું મૂલ્યાંકન કરવાનું ધોરણ અને સિદ્ધાન્તોની આ કાયદામાં, જમીન કબજે લેવાના કાયદામાં કરવામાં આવ્યું છે તેમ, જોગવાઇ કરવી જોઇએ. આવકવેરો અથવા રાજ્ય અથવા સ્થાનિક સત્તાઓ તરફથી લેવામાં આવતા કરો પેટે જે નાણાં આપવાનાં

એનાથી નાણાંની બચત મુશ્કેલ બને છે અને પરિણામે થાપણનો સંચય પણ કઠિન બને છે. અવસાન બાદ, વારસાવેરા પેટે, મિલકતનો મોટો ભાગ લગભગ ખૂંચવી લેવામાં આવશે એ હકીકત પોતાની સાધનસમૃદ્ધિનો વ્યય કરવાની વૃત્તિ પ્રેરશે. જ્યારે ખાસ જરૂર છે તેવે વખતે વેપારી પ્રવૃત્તિઓમાં રોકવામાં આવતી થાપણને બીજે માર્ગે વાળીને અથવા તેને વેડફી નાખવાની વૃત્તિને ઉત્તેજીને દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસને રૂંધવા ઉપરાંત, આ વેરાથી ક્રેડિટ મેળવવા અંગે પણ ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થશે. ઇંગ્લૅંડમાં 'નેશનલ ડેટ ઍન્ડ ટૅક્સેશન' એ વિષયની તપાસ માટે નીમવામાં આવેલી કમિટીએ, વારસાવેરાનો વિગતવાર અભ્યાસ કર્યો પછી એવું અનુમાન બાંધ્યું હતું કે 'ભૌતિક અને માનસિક પરિણામો સાથે જોતાં એવું ચોક્કસ જણાય છે કે નાણાંની બચત ઉપર આવકવેરા કરતાં વારસાવેરાની અસર સ્પષ્ટ રીતે વધારે હાનિકારક છે'. ટૂંકમાં, આ વેરાની યોજનાથી નાણાંની બચત અને થાપણના ઘડતર ઉપર માઠી અસર થશે, મોટી મિલકતો ખાસ કરીને સ્થાવર મિલકતો નાના નાના ટુકડામાં વહેંચાઈ જશે, વળી વેરો ભરવા માટે જરૂરી નાણાં મેળવવા સારૂ ધંધામાં રોકવામાં આવેલી થાપણનો ઉપયોગ કરવાની જરૂરત ઊભી કરીને, ફરજિયાત ધંધાને વેચી દેવામાં આવે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થશે અને, વધારે મહત્ત્વનું તો એ છે કે, તેથી દેશના વેપાર અને ઉદ્યોગનો વિકાસ પણ રૂંધાશે.

વળી વારસાવેરા અંગે બીજી મહત્ત્વની યાદ રાખવા જેવી વસ્તુ એ છે કે નાણાંવિષયક ધારાશાસ્ત્રીઓએ વારસાવેરા અને વારસાના કાયદા વચ્ચેનો ગાઢ સંબંધ સ્વીકાર્યો છે. આપણા દેશમાં વારસાહકની ગૂંચવણભરી પદ્ધતિઓ અમલમાં છે અને તેનું નિયમન કાયદા ઉપરાંત વ્યક્તિગત પ્રણાલિકાને આધારે થાય છે. વારસાને માટે આપણા દેશમાં જે વિવિધ પદ્ધતિઓ અમલમાં છે તેના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સાથે સંઘર્ષમાં આવ્યા વગર, વારસાવેરાની એક સરખી યોજના અનુકૂળ થશે કે નહિ તે એક વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે. દાખલા તરીકે, આ બીલમાં એવી જોગવાઈ છે કે હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબમાં મિલકતના ઘણા હકદાર હોય તો તેમાંથી કોઈ

નાખવા અને જૂના કરવેરા ન વધારવા મુંબઈ સરકારને ભારપૂર્વક વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. વેચાણવેરા અંગે બહુમુખી પદ્ધતિ અખત્યાર કરવાથી જે અનિચ્છનીય પરિણામો આવશે અને મુશ્કેલીઓ નડશે તેનો પણ ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. મને જણાવતાં દિલગીર થાય છે કે હાલનાં અનુમાનો ઉપરથી એમ લાગે છે કે સરકાર પોતાની કરવેરાની દરખાસ્તોને પડતી મૂકવાનું વલણ ધરાવતી નથી. આમ છતાં, હું આશા રાખું છું કે વેપારી અને બીજાં હિતોએ આ અંગે એકી અવાજે પોતાના જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે ધ્યાનમાં લઈ સરકાર આ બાબત ઉપર પૂરતી વિચારણા ચલાવશે.

આર્થિક અને નાણાંકીય પરિસ્થિતિ

૧૯૫૨ના છેલ્લા મહિનાઓ દરમ્યાન અને તે પછીની દેશની આર્થિક પરિસ્થિતિ ઘણાં બધાં પ્રતિકૂળ કારણોને લઈને બગડી છે. આ વર્ષની શરૂઆતથી પરિસ્થિતિ રફતે રફતે વધુને વધુ ખરાબ થતી ચાલી અને ચાલુ વર્ષના પહેલા ત્રણ મહિના દરમ્યાન આપણા આર્થિક ઘડતરને ધક્કો પહોંચાડતા મંદીના મોજામાં આપણો વેપારરોજગાર અટવાઈ ગયો છે. આ પરિસ્થિતિ શાથી ઉત્પન્ન થઈ એ અંગે એક જ અભિપ્રાય ન હોઈ શકે. ભૂતકાળના ફુગાવાના ભાવો વિરુદ્ધ આ ઘટાડો સર્વસામાન્ય મંદીને લીધે હોઇ શકે અથવા આ ઘટાડો આંતરરાષ્ટ્રીય કારણોને પરિણામે પણ હોઈ શકે; આવી જ રીતે બેંકના વ્યાજના દરમાં વધારો, વેપારને નડતી નાણાંભીડ વગેરે કારણો અંગે પણ તે હોઈ શકે. પણ હવે આ મંદીને પરિણામે ઘટેલા ભાવો વધુ ઘટતા અટકી ગયા છે તેથી રાહતની લાગણી અનુભવવામાં આવે છે. આ અંગે સરકારે જે જાહેરાતો કરી અને જે પગલાં ભર્યાં તેથી પણ લાભ થયો છે. ઉત્પાદનને ધક્કો પહોંચે, બેકારી વધે અને પરદેશી હૂંડિયામણ મેળવતી આપણી નિકાસોને ફટકો પડે ત્યાંસુધી પરિસ્થિતિ બગડવા નહીં દેવામાં આવે એવી સરકારની જાહેરાતો અને નિકાસજકાતમાં ઘટાડો, અમેરિકન રૂની ખરીદી અંગે વધુ છૂટછાટ મૂકી આપવામાં આવેલી નાણાંકીય મદદ, રિઝર્વ બેંકે બિલમાર્કેટના વિકાસ

અંગે લીધેલાં પગલાં, આવી યોજના નીચે શેડયુલ્ડ બેંકોને અપાયેલી મદદ વગેરે બધાં સક્રિય પગલાંનું એકંદર પરિણામ વેપારની પરિસ્થિતિને મદદરૂપ નીવડયું છે. આ પરિસ્થિતિ સુધારવાની ઝડપ વધવી જોઇએ અને આપણી ચેમ્બર અને બીજી જાહેર સંસ્થાઓએ ચાલુ રહેલી નિકાસજકાતની અસર તપાસવા, નિકાસ અંગેના પ્રતિબંધો જેવા કાપડ ઉપરની જકાત કાઢી નાખવા વગેરે અંગે જે સૂચનાઓ કરી છે તે ઉપર અમલ થવો જોઈએ.

જ્યારે જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે બેંકો તરફથી આપવામાં આવતી ક્રેડિટની શરતોમાં અમુક છૂટછાટો મૂકવામાં આવે, તેવી જ રીતે મધ્યસ્થ બેંકિંગ સત્તા તરફથી જે નાણું ધીરવામાં આવે છે તેનુ ક્ષેત્ર થોડું વિશાળ કરવામાં આવે તો આર્થિક અને વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિઓને જરૂરી ઉત્તેજન મળશે એટલું જ નહીં પણ આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધરશે. મને ચોક્કસ લાગે છે કે આ મુદ્દાઓ ઉપર સત્તાવાળાઓ વિચારણા ચલાવી રહ્યા છે. ભાવો નીચા લાવવામાં જે કારણો અંગે બજારોમાં ગભરાટ ફેલાયો તે કારણોને લીધે વધુ નુકસાન ન થાય અને મંદીને કારણે વેપારરોજગાર ન ખોરવાઈ જાય એ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવશે એવી આશા છે. આપણી બધાની ઇચ્છા છે કે અત્યારના ભાવો જે યુદ્ધ પહેલાના ભાવો કરતાં અનેકગણા વધારે છે તે ઘટવા જ જોઈએ; પણ આવો ઘટાડો યથાક્રમ અને ધીમો હોવો જોઈએ.

સ્વતંત્ર નાણાંકીય નીતિ

એક નવા મુદ્દા ઉપર તમારું ધ્યાન દોરીશ. બ્રિટિશ નાણાંતંત્રના ક્ષેત્રમાં જે મોટા ફેરફારો થાય અથવા નવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તેની અસર અને પરિણામથી આપણી નાણાંકીય અને હૂંડિયામણની નીતિ વણસ્પર્શી રહે તે દિશામાં ચોક્કસ પગલાં ભરવાની જરૂર છે. બંને દેશો વચ્ચેના ગાઢ સંબંધોને લીધે અને પહેલાના વખતમાં બંને વચ્ચે જે સત્તાવાર દર હતો તેને પરિણામે ઉતરતે આપણે એમની પાછળ ઘસડાવું પડ્યું. ઇંગ્લંડમાં સત્તાવાળાઓએ જે પગલાં ભર્યાં તેનું જાણે અનુસરણ થતું હોય તેમ બેંક ઓફ ઇંગ્લંડના વ્યાજના દરના વધવાની સાથે અહીંયાં પણ બેંકના વ્યાજનો

દર વધ્યો તે-જોતાં એમ શંકા કરવામાં આવે છે કે આ પગલું વાજબી હતું કે કેમ! જોકે હું આ દલીલમાં કાંઈ તથ્ય જોતો નથી. આવી જ રીતે સ્ટર્લિંગની કિંમતમાં વધુ ઘટાડો થાય તો તેની શી અસર થશે તે અંગે હાલમાં વિવિધ અટકળો ચાલી છે. આમ બનવાનો સંભવ છે પણ ખરો. હું આ પ્રશ્નનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કરું છું કે આપણા દેશનું આર્થિક અને નાણાંકીય તંત્ર ઇંગ્લેંડના નાણાંકીય ક્ષેત્રમાં થતા ફેરફારોની અસરમાંથી મુક્ત રહેવું જોઈએ એમ હું માનું છું અને એ અંગે સક્રિય પગલાં ભરવાં જોઈએ. આપણા દેશની નાણાંકીય નીતિ આપણી જરૂરતો પ્રમાણે જ મુખ્યત્વે ઘડાવી જોઈએ અને બહારના ફેરફારો અને વધઘટોની અસરથી શક્યતઃ આપણો દેશ મુક્ત રહેવો જોઇએ. મને ખબર છે કે ઉપર નિર્દેશ કરેલી નીતિ અખત્યાર કરવામાં સ્વાભાવિક મર્યાદાઓ રહેલી છે. આવી નીતિ ધીમેધીમે જ અપનાવી શકાય, કારણ આપણે જાણીએ છીએ કે આપણી સ્ટર્લિંગ પુરાંત ઇંગ્લેંડમાં હજી પડેલી છે. આ ઉપરાંત, આપણે સ્ટર્લિંગ બ્લોકના સભ્ય છીએ અને આપણા વેપારનો મોટો ભાગ ઇંગ્લેંડ અને સ્ટર્લિંગ બ્લોકવાળા દેશોની સાથે રહ્યો છે. આમ છતાં, અત્યારની પરિસ્થિતિ, જેમાં ઇંગ્લેંડમાં થતા ફેરફારો આપણને ફાવે તેમ અસર કરી શકે, તે વહેલી યા મોડી બદલાવી જ જોઈએ.

અંકુશો

યુદ્ધકાળ દરમ્યાન અંકુશો દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા અને તે એક દૃષ્ટિએ ઉચિત પણ હતા. જરૂરતની ચીજવસ્તુઓના ઉપલબ્ધ પુરવઠાનું ન્યાયી રીતે વિતરણ થાય તેને મદદ કરવા, ઉત્પાદન વધારવા અને ભાવોને કાબૂમાં રાખવા અંકુશો ઘડાયા હતા અને અમલી બન્યા હતા. આવી જ રીતે પરદેશમાં નિકાસ ઉપર અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા હતા, જેથી દેશમાં જરૂરિયાતની ચીજોનો પૂરતો પુરવઠો રહેવા પામે. આયાત ઉપર અંકુશો મૂકવાનું કારણ હતું, પરદેશી હૂંડિયામણના આપણા સાધનોનો બચાવ. આ સારું જરૂરતો મર્યાદિત પ્રમાણમાં થતી રહી અને તેને અંગેની વ્યવસ્થિત આયાતપદ્ધતિ અમલમાં આવી.

આ તબક્કે હું એ સ્પષ્ટ કરવા માગુ છુ કે જે વ્યક્તિઓ અકુશોની વિરુદ્ધ આગ્રહ ધરાવે છે તેઓ અંકુશના સિદ્ધાતની વિરુદ્ધમા તો છે જ, પણ તે ઉપરાત, તેઓ અનુભવે જાણે છે કે આ અકુશો જે ઉદ્દેશો સાધવા મૂકવામા આવ્યા હતા તેમા નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. નિષ્ફળતાની સાથે સાથે આ અકુશોની નીતિને પરિણામે એવા કારણો ઊભા થયા છે કે જેને લીધે આપણા આર્થિક તત્રના સુસચાલનમા વાધો આવ્યો છે

અકુશની આટીઘૂટીના વહીવટી મુદ્દાએ આ પ્રશ્નની જટિલતામા વધારો કર્યો છે અત્યારે વ્યવસ્થા અને વહીવટી સાધનોનુ જે ચાનુ ચોગ્ઠુ છે અને તેની જે મર્યાદાઓ છે તે જોતા અકુશો સાથે સકળાયેલી વેપારીપ્રવૃત્તિનુ નિયમન કરવામા અને તે અગેની જવાબદારીઓ પરિપૂર્ણ કરવામા તે અસમર્થ છે આ અકુશોની પ્રથા લોકોના નૈતિક ધોરણના અધઃપાતનુ એક મુખ્ય કારણ છે અને તે લાચરુશવતના વાતાવરણને પોષક છે અકુશોની પદ્ધતિ સામેનો વાધો અને વિકાસ અગે આયોજનના કાર્યક્રમને અગેનુ નિયમન એ બન્ને જુદી જ બાબતો છે અને તે વચ્ચે ગૂચવાડો ઊભો કરવાની જરૂર નથી. નાણાકીય અને હૂડિયામણના ક્ષેત્રમા આતરરાષ્ટ્રીય અસરમાથી આપણે મુક્ત રહી શકીએ તે માટે રાષ્ટ્રીય હિતની દૃષ્ટિએ નિયમનની જરૂરત છે તે અગે આપણે સચેત છીએ આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે પુરવઠા અને માગની હાલની પરિસ્થિતિમા આયાત અને નિકાસ ઉપર થોડાક નિયમનો ચાનુ રહેવા જ જોઇએ. અમે જે વસ્તુ ઉપર ભાર મૂકીએ છીએ તે એ છે કે, યુદ્ધસમયે અકુશો જે આર્થિક ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા માટે મૂકવામા આવ્યા તેમા, અને શાતિના સમય તરફ વધતા જતા વચગાળાના વખતના આર્થિક ઉદ્દેશોમા, મૂળભૂત ફરક છે અછત અને વિતરણના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવામા અકુશોનો સાગમા સારી રીતે અમલ કરાય તો પણ અકુશો એક નકારાત્મક નીતિ જ રહે છે આપણા કરતા વધુ વિકાસ પામેલાં અને આર્થિક રીતે વધુ સુસજ્જ એવા દેશોનો અનુભવ છે કે અકુશો—પછી

તે ગમે તેવા સ્વરૂપમાં હોય અને તેનો અમલ ભલેને ગમે તેવો કડક હોય– ઉત્પાદન વધારવાના કાર્યમાં કે પછી વધારે સારી વિતરણની વ્યવસ્થા લાવવામાં કે ભાવની સ્થિરતા સાધવાનાં સુપરિણામો લાવવામાં નિષ્ફળ ગયા છે.

• સામાન્ય સભા માટેના આવા નાના પ્રવચન દરમ્યાન, જુદા જુદા અંકુશો મુકાય છે તેનો કેવી રીતે અમલ થઈ રહ્યો છે એનું પરીક્ષણ કરવાને અવકાશ નથી. પણ, માત્ર વિહંગાવલોકન કરીએ તો, કાપડઉપરનો અંકુશ ૧૯૪૪ થી અમલમાં છે. આની સંચિત અસર એ છે કે ઉત્પાદન ખોરવાયું છે, વિતરણમાં વાંધો આવ્યો છે અને ખાસ કરીને માલના વિતરણ માટેના જે નિશ્ચિત માર્ગો છે તેમને ખૂબ શોષવું પડ્યુ છે. રૂ ઉપરનો અંકુશ તો કોઈ પણ વખતે સફળ થયો નથી અને એ અંકુશને પરિણામે રૂ ઉગાડનારાં હિતો અને મિલો વચ્ચે રૂના ભાવ અને બીજા અગત્યના મુદ્દાઓ ઉપર ચાલુ ઘર્ષણ રહેવા પામ્યું છે. ખાંડની વાત લઈએ તો અંકુશો ઉઠાવી લીધા પછી પરિસ્થિતિ ચોક્કસ સુધરી છે. પોલાદના ક્ષેત્રમાં અંકુશોને પરિણામે સરકાર જરૂરતો માટે કુલ ઉત્પાદનના લગભગ અર્ધા ભાગ જેટલો માલ નક્કી કરેલ દરે મેળવી શકે છે એ વાત બાદ કરીએ તો લોકોની જરૂરત માટે જે પોલાદનું વિતરણ કરવામાં આવે છે અને, જે હિસ્સો જાહેર કરવામાં આવે છે, તેનું ધોરણ બુદ્ધિજન્ય નથી. જોઈતી પરમિટો મળી હોય છતાં ચાલુ બાંધકામે સિમેન્ટ વિના હાથ જોડીને બેસી રહેવું પડે, એ જ સિમેન્ટ ઉપરના અંકુશનો અર્થ સાધારણ રીતે કરવામાં આવે છે. આ અવલોકન ઉપરથી છેવટના એક જ નિર્ણય ઉપર આપણે પહોંચી શકીએ કે ઘણા ખરા અંકુશો નાબૂદ કરવા આજના સંજોગો અનુકૂળ છે અને લોકોની મનોવૃત્તિ એ તરફ છે. એ દેશના અર્થતંત્રને ગંભીર નુકસાન પહોંચાડયા સિવાય સૂતર, કાપડ, લોખંડ અને પોલાદ, સિમેન્ટ, વેજિટેબલ ઘી, કોલસા, મીઠું વગેરે ઉપરના ઔદ્યોગિક અંકુશો અને શણ, રૂ, રબર વગેરે કાચા માલ ઉપરના અંકુશો તાબડતોબ નાબૂદ કરી શકાય.

અનાજ પરનો અંકુશ

અત્યારસુધી મેં અનાજ ઉપરના અંકુશની વાત કરી નથી. ભૂતકાળમાં આ સવાલની ચર્ચા વખતે એવુ ધારી લેવામાં આવતુ હતું કે

સમાજના બહોળા હિતની દષ્ટિએ આ અંકુશનું પ્રતિપાદન આવશ્યક છે. મોટા ભાગની માન્યતા એવી હતી કે જ્યાંસુધી અનાજના પુરવઠાની અને દેશની વધતી જતી વસતીને પરિણામે વધેની અનાજની માગની સમતુલા ન સધાય ત્યાંસુધી આ અંકુશ તો એક યા બીજા સ્વરૂપમાં લોકોએ નિભાવી લેવો પડશે, અને જેમ જેમ નહેરો અને બીજી યોજનાઓને પરિણામે અન્નઉત્પાદન વધે તેમ તેમ તેનો અમલ હળવો થઈ શકશે પણ, મદ્રાસના વડાપ્રધાન શ્રી ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ તે રાજ્યમાંથી અનાજ ઉપરનો અંકુશ કાઢી નાખવાનું જે હિંમતભર્યું પગલું ભર્યું છે તેથી એવી આશા જન્મી છે કે, આજના પુરવઠાના ક્ષેત્રમાં પણ, અનાજ મેળવવા અને વહેંચવામાં અત્યારસુધી નિયમનનો જે અમલ થયો છે તેના કરતા આથી દેશને અને લોકોને વધુ ફાયદો થશે. મદ્રાસમાં જે પગલું ભરવામાં આવ્યું છે, તેને જે આવકાર સાંપડ્યો છે, અને એથી પણ વધુ, દેશના તે ભાગમાં જાણવા જેવી કોઈ પણ પ્રત્યાઘાતી અસર આથી થવા પામી નથી એ પરિસ્થિતિ સૂચક છે, ભવિષ્ય માટે આશાસ્પદ છે આશા રાખીએ કે મદ્રાસે જે દોરવણી આપી છે તેનાથી સત્તાવાર વર્તુળોમાં અંકુશનું માનસ બદલાશે અને નવી દિશામાં તેમના વિચારો દોરાશે મારું તો એમ ચોક્કસ માનવું છે કે આ અંકુશોની પરંપરાને લીધે ડગલે ને પગલે અમારા હાથપગ બાંધવામાં આવ્યા છે તેમાંથી બહાર આવીશું તો જ ઉત્પાદનની ઝડપ વધશે અને આપણે આર્થિક ઉત્થાનની વધુ નજદીક પહોંચીશું આવા અંકુશોના અમલને લીધે વેપારની નીતિમત્તાનું ધોરણ લાંચને લીધે નીચે સરક્યું છે તે પણ ઊંચું આવશે, અંકુશો કાઢી નાખવાની સાથે સાથે લાંચરુશવતનું પ્રમાણ ઘટશે અને પરિણામે અમલદારો સામેનો લાંચરુશવતનો લોકોનો ઊહાપોહ ઘટશે.

. . ...

સ્વદેશી

દિલગીરીની વાત છે કે આજના વખતમાં સ્વદેશીની ભાવના ઘણી ઓછી થતી ચાલી છે પરદેશી સત્તા વિરુદ્ધ અને તે સત્તાની દેશના

હિતની વિરુદ્ધ એવી સત્તાવાર નીતિઓ સામે કચડાયેલી પ્રજાનો વિરોધ અને અસંતોષની લાગણી વ્યક્ત કરવામાંથી, આપણા દેશમાં સ્વદેશીની ભાવના જન્મી હતી. લોકોના બંગભંગવિરોધને સત્તાવાળાઓએ ગણકાર્યો નહીં ત્યારે શ્રી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીની નેતાગીરી નીચે, નાસીપાસ થયેલા નેતાઓએ અને બંગાળના લોકોએ આ પ્રશ્નની પુનઃવિચારણા અંગે દબાણ લાવવા અસહકારની નકારાત્મક બાજુ તરીકે, એક આર્થિક હથિયાર રૂપે, સ્વદેશીનો ઉપયોગ કર્યો. લગભગ એ જ વખતે લોકમાન્ય તિલકે પણ આપણી બાજુ આર્થિક હથિયાર તરીકે સ્વદેશીનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું. આપણી સ્વરાજ્ય માટેની રાજકીય હિલચાલમાં સ્વદેશીની ભાવનાએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો અને તેની આર્થિક અસરે તે વખતના રાજ્યકર્તાઓને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા હતા. પણ આ ભાવનાને દેશના આર્થિક ઉત્પાદનના એક પ્રભાવિત સાધન તરીકે ખપાવવાનું માન તો મહાત્મા ગાંધીજીને ફાળે જાય છે. ગાંધીજીએ રાજકારણની દૃષ્ટિએ સ્વદેશીના નકારાત્મક ઉપયોગની સાથે સાથે સ્વદેશીની આર્થિક બાજુ જોરશોરથી રજૂ કરી. સ્વરાજ્યની લડતમાં તેમણે બે હેતુઓ ઉપર સવિશેષ ભાર મૂક્યો : રાજકીય સ્વતંત્રતા અને આર્થિક સ્વતંત્રતા.

રાજકીય ક્ષેત્રે સ્વરાજ્યની લડતમાં આપણને વિજય મળ્યો છે; પણ આર્થિક ક્ષેત્રે આપણે હારતા જઈએ છીએ એમ લાગે છે, કારણ સ્વદેશીના વપરાશ માટેનો આપણો ઉત્સાહ અને જુસ્સો ઓસરતો ગયો છે. પૂનામાં 'ઇન્ડસ્ટ્રિયલ કોન્ફરન્સ' મળી ત્યારે સદ્‌ગત રાનડેએ દેશના ઉત્કર્ષના પ્રયત્નોમાં સ્વદેશીનું સ્થાન અને મહત્ત્વ સમજાવતાં જે ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા હતા તે આજે યાદ આવે છે. તેમણે કહ્યું હતું કે, 'એક દેશનું બીજા દેશ ઉપરનું રાજકીય પ્રભુત્વ ઘણું ધ્યાન ખેંચે છે; પણ એના કરતાં વધુ જોરદાર પણ ધ્યાન ન પડે એવું પ્રભુત્વ, એક દેશની મૂડી અને સાહસ, બીજા દેશના વ્યાપાર-ઉદ્યોગ ઉપર ધરાવી શકે એ છે. આવી જાતના પ્રભુત્વથી ખૂબ વિપરીત અસર થાય છે અને રાષ્ટ્રના જીવન જેવી બહુમુખી પ્રવૃત્તિઓ આથી રૂંધાઈ મરે છે.' રાજકીય સફળતા મળ્યા પછી થયેલા સંતોષના વાતાવરણમાં

આ સ્વદેશીની ભાવના જ આપણે ભૂલી ગયા છીએ અને આર્થિક સ્વરાજ્ય મેળવવાની પૂર્વેના આદર્શોનુ મહત્ત્વ પણ વિસરી ગયા છીએ એવી બીક સાચી ઠરે છે.

સ્વદેશીની સફળતા બે સિદ્ધાન્તો ઉપર નિર્ભર છે: એક, દેશમાં જે ચીજોનું ઉત્પાદન થાય તેની ખપતનું ક્ષેત્ર તૈયાર હોય અને બીજું, પુરવઠા કરતાં સ્વદેશી ચીજોની માગનું પ્રમાણ ખૂબ વધારે હોય જેથી ઉત્પાદનને હમેશાં પ્રોત્સાહન મળે. આ દેશમાં બનતી ચીજો માટે લોકોએ ખૂબ આગ્રહ ધરાવવો જોઈએ અને સ્વદેશીની ભાવના અને દેશની આર્થિક તાકાત વધારવાની નેમ બર લાવવી હોય તો લોકોએ થોડી ત્યાગવૃત્તિ પણ કેળવવી જોઈએ. દેશના ભવિષ્ય કાજે સ્વદેશીનું આર્થિક મહત્ત્વ હમેશાં જાહેર જનતાની સમક્ષ રજૂ કરવું જોઈએ. મને ચોક્કસ લાગે છે કે સ્વદેશીભાવના પ્રત્યે આપણી હાલની બેકાળજીની જગ્યાએ સુયોગ્ય વાતાવરણ ઘડવા અને સ્વદેશીની ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા અથાગ પરિશ્રમ કરવો જોઈએ.

સરકાર અને સ્વદેશી

સરકાર આ સ્વદેશીના આગ્રહ અંગે ઘણું કરી શકે એમ છે. સરકારની પોતાની જરૂરતોની ચીજવસ્તુઓની ખરીદી શક્યતઃ સ્વદેશી માલને પ્રોત્સાહન દેનારી હોવી જોઇએ અને 'સ્ટોર પરચેઝ'ની સત્તાવાર નીતિના એક અંગ તરીકે સ્વદેશી માલની તરફેણમાં થોડીક ભાવની પસંદગી પણ રહેવી જોઇએ. આપણા દેશમાં મિલો, કારખાનાં વગેરેમાં બનતી ચીજોને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ અથવા હિન્દી માલિકીની અથવા વ્યવસ્થાની બેંકો, વીમાકંપનીઓ વગેરેને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ એવી ઈચ્છાથી સરકારની સ્ટોર પરચેઝ અથવા બીજી વ્યવસ્થા અંગેની નીતિ ઘડવામાં આવતી નથી એમ માનવાને કારણ છે. ઉદાહરણ તરીકે, પરદેશની તેલની કંપનીઓ, જેમને અહીં રિફાઇનરી નાખવાની છૂટ આપવામાં આવી છે, તેમની સાથે હાલમાં જે કરાર કરવામાં આવ્યો છે તેમાં તેમણે હિંદી

માલિકીની બેંકો, વીમાકંપનીઓ, વહાણવટું વગેરેનો બને તેટલો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એવી શરત આમેજ કરવામાં આવી નથી. આ મુદ્દા ઉપર સરકારનું જ્યારે ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું ત્યારે સત્તાવાળાઓએ એવી વલણ અખત્યાર કરી હતી કે જાણે એ પ્રશ્ન સાથે એમને કાંઈ સંબંધ નથી અને આવું કામકાજ ખાનગી સાહસે હરીફાઈ કરી મળી શકે તેટલું મેળવવું જોઈએ! આવી જ રીતે એક સરકાર-સંમત સંસ્થાને મોટરવાહનોની આયાત અંગેનો એક મોટો ઑર્ડર કોલંબોયોજના અનુસાર મૂકવો પડ્યો હતો. એનું કારણ એ હતું કે કેનેડિયન સત્તાવાળાઓને આ અંગે જે હિન્દી સામગ્રી ને સાધનો છે તેનો ઉપયોગ કરવા સમજાવવાના પ્રયાસોમાં આપણા સત્તાવાળાઓ સફળ થયા ન હતા.

સ્વદેશીની ભાવના પુનર્જીવિત કરવા માટે એક તો હિન્દી માલ વાપરનારે સ્વદેશી જ ચીજો કોઈ પણ ભોગે વાપરવાનો ખૂબ આગ્રહ ધરાવવો જોઈશે. બીજું, આપણા ઉદ્યોગપતિઓએ અને વેપારીઓએ સારી અને ટકાઉ ચીજો કિફાયત ભાવે મળે એ જોવું જોઈશે. ત્રીજું, સરકારે આ આંદોલનને પોતાનાથી બની શકે તેટલો બધો ટેકો આપવો જોઈશે અને છેલ્લું, આપણાં વર્તમાનપત્રોએ આ ભાવનાને જીવંત રાખવા હરહંમેશ પ્રચાર કરવો પડશે. આ હેતુ સાધવા, સ્વદેશીનું આર્થિક મહત્ત્વ હંમેશાં લોકો સમક્ષ રજૂ કરવા, આપણા દેશની ચીજો અને સ્વદેશી વપરાશને અવરોધે એવી વલણ ઉપર અંકુશ મૂકવા, એક સ્વદેશી લીગ જેવી કાયમની સંસ્થાની મને અગત્ય અને જરૂરત લાગે છે. હું માનું છું કે આવી સંસ્થાની સ્થાપના અંગે સરકાર અને લોકો બંનેએ સાથે મળીને પ્રયત્નો કરવા જોઈએ અને સ્વદેશીનો પ્રચાર થવો જ જોઈએ; ત્યારે જ આપણને આર્થિક સ્વરાજ્ય મળશે.

વહાણવટું

સરકારે ૧૯૪૭ માં જે સમિતિ નીમી હતી તેણે વહાણવટાના વિકાસ અંગેની નીતિનું ધ્યેય નક્કી કર્યું હતું. ટૂંકામાં, કાંઠાળ વેપાર હિન્દી

વહાણવટા માટે સુરક્ષિત રહેવો જોઈએ. પરદેશના વેપારમાં હિન્દી વહાણવટું ભાગ લઈ શકે તે સારૂ મધ્યસ્થ સરકારે તેને નાણાંકીય મદદ આપવી જોઈએ અને આ દેશની આસપાસના દેશો તથા પરદેશ સાથેના વેપારમાં હિન્દી માલિકીનું વહાણવટું સુયોગ્ય ભાગ લઈ શકે તે માટે અસરકારક પગલાં ભરાવાં જોઈએ એવી સમિતિની ભલામણો હતી.

સમિતિએ એમ પણ દર્શાવ્યું હતું કે સરકારના પ્રતિનિધિઓ, હિન્દી વહાણવટાના વ્યવસ્થાપકો અને વેપારઉદ્યોગના પ્રતિનિધિઓનું બનેલું એક શિપીંગ બોર્ડ બનવું જોઈએ. સમિતિની ભલામણ મુજબ આમ વધુ ને વધુ ભાગ મેળવતાં હિન્દી વહાણવટા સારૂ હિન્દી ટનેજ કેમ વધારવું તે પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું. કાંઠાળ વેપારને સુરક્ષિત રાખવાની દિશામાં અને સરકારમાન્ય શિપીંગ કોર્પોરેશન સ્થાપવાની દિશામાં જે પગલાં ભરાયાં છે તેને આવકાર આપવા છતાં હિન્દી વહાણવટાના ઝડપી વિકાસ અંગે ખાસ પ્રગતિ સધાઇ નથી તે અંગે નિરાશા પ્રદર્શિત કર્યા સિવાય રહેવાતું નથી. હિન્દી વહાણવટાએ પરદેશના વેપારમાં ભાગ લેવો જોઈએ એ એક મુખ્ય ભલામણ હતી અને સરકારે એનો સ્વીકાર પણ કર્યો હતો. આ અંગે આવી રીતે ભાગ લેતા વહાણવટાને નાણાંકીય મદદ આપવાની પણ સમિતિની ભલામણ હતી. આ મક્કમ નીતિની જાહેરાત અને સ્વીકાર છતાં, જ્યારે સાંભળવા મુજબ, હિન્દ–ઈંગ્લેંડ વચ્ચે સર્વિસ ચલાવતી એક હિન્દી વહાણવટાની કંપની આવી સર્વિસમાં નુકસાન ખમવું પડે છે એ કારણે એ બંધ કરવાનો વિચાર કરે છે ત્યારે એ હકીકતનો ઉપર દર્શાવેલી નીતિ સાથે કશો મેળ ખાતો નથી એમ લાગે છે! જો આવો છેવટનો નિર્ણય લેવાશે જ રહ્યો તો તે આપણા દેશ અને દેશના વહાણવટા સારૂ ભારે કમનસીબી લેખાશે. ઘણાં વર્ષો પહેલાં હિન્દ–ઈંગ્લેંડ વચ્ચે એક સર્વિસ શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં સફળતા મળી ન હતી. તે વખતે તો આપણી ઉપર પરકીય સત્તા હતી અને તેને બ્રિટિશ વહાણવટામાં ખાસ રસ હોવાથી નાણાંકીય મદદ આપવાનો સવાલ જ ઉપસ્થિત થતો નહે તો; પણ આજે તો સરકાર રાષ્ટ્રીય છે અને તે હિન્દી વહાણવટાને મદદ કરવા

અને વિકાસ સાધવાના ધ્યેયને વરેલી છે એટલે પરદેશી વેપારમાં આપણો ભાગ વધે તે જોવા તે ઉત્સુક છે. તેથી જો નાણાંકીય મુશ્કેલીઓને કારણે હિન્દ–ઇંગ્લેંડ વચ્ચે ચાલુ થયેલી સર્વિસને બંધ કરવાનો વારો આવવાનો હોય તો વહાણવટા અંગે સ્વીકારાયેલી નીતિનું મૂલ્યાંકન શું કરવું એ સમજાતું નથી। આવી જાતનો કોઇ પણ નિર્ણય હિન્દી વહાણવટાના વિકાસની તવારીખમાં એક લાંછનરૂપ ગણાશે. આ હિન્દ–ઇંગ્લેંડની સર્વિસને બંધ ન થવું પડે તે સારુ જરૂર પૂરતી સક્રિય મદદ કરવા સરકારે આગળ આવવું જોઇએ. જેથી સરકારની જાહેરાત અંગે અને સરકાર વહાણવટાને બધી રીતે મદદ કરવા માગે છે એ અંગે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય. હું આશા રાખું છું કે સત્તાવાળાઓ આ બાબત ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપી રહ્યા છે.

આપણા કરતાં ઘણા નાના દેશોની સરખામણીમાં પણ આપણું વહાણવટું ઘણા નાના કદનું છે. દુનિયાના વેપારની સરખામણીમાં આપણો વેપાર લગભગ ચાર ટકા હોવા છતાં દુનિયાના વહાણવટાની સરખામણીમાં આપણું વહાણવટું ફક્ત અર્ધો ટકો છે. આથી આપણા વહાણવટાનું નાનું કદ અને દેશને ખમવું પડતું અપાર નુકસાન આપણને સમજાય છે. ગયે વર્ષે પરદેશોમાંથી અનાજની આયાત અંગે લગભગ રૂપિયા ૪૦ કરોડ નૂરમાં ખર્ચાયા હતા; આમાંથી ફક્ત રૂપિયા ૧½ કરોડનું નૂર હિન્દી વહાણવટાને મળ્યું હતું અને બાકીનું પરદેશી કંપનીઓ દ્વારા પરદેશ ખાતે ઘસડાઇ ગયું હતું. આપણી ખાસ જરૂરતો અંગે આમ અત્યારે પરદેશી વહાણવટા ઉપર આપણે જે આધાર રાખવો પડે છે તે ન રાખવો પડે અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં આપણે જે અગત્યનું સ્થાન મેળવવા જઇએ છીએ તે જોતાં આપણી પાસે ઘણાં વધારે જહાજો હોવાં જોઇએ અને બીજા નવા વેપારમાર્ગો હોવા જોઇએ એમાં શંકા નથી. હું આશા રાખું છું કે વહાણવટાનો વિકાસ સાધવામાં સરકાર વધુ હિંમતભર્યાં અને ઉદાર પગલાં ભરશે અને જે વેપારીમાર્ગો આપણા વહાણવટાના હાથમાં છે એમાંનો એક પણ ઓછો ન થાય એ જોવામાં આવશે. હું એ પણ આશા રાખું છું કે રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવતાં આપણાં જહાજો માટે વહાણવટાના નવા ને નવા માર્ગો સરકારની નીતિને પરિણામે ઊઘડતા જશે.

વેપારીવર્ગ સામે થતા પ્રહારો અને તેનાં કારણો

વેપારીવર્ગ ઉપર આજે ચારે તરફથી પ્રહારો થઈ રહ્યા છે અને વેપારીઓ ખોટા છે, છેતરનારા છે, નફાખોરિયા છે, કાળા બજારિયા છે, સમાજદ્રોહી છે ઇત્યાદિ સંબોધનો હાલમા તેમને માટે લગભગ સામાન્ય થઈ પડ્યા છે!

ખેદજનક પરિસ્થિતિ

પૂ મહાત્મા ગાધીજીએ સખત વિરોધ અને ભારે પ્રયત્ન કરી અસ્પૃશ્યોની સ્થિતિ સુધારી તે પહેલા તેમનો પડછાયો પણ પાપરૂપ હોય તે પ્રકારનું વર્તન જેમ તેમની સાથે ચલાવવામા આવતું તેવુ વર્તન, કંઈક અંશે, વેપારીવર્ગ પ્રતિ, ઘણી વખત જવાબદાર સ્થળો તરફથી પણ થઈ રહ્યુ છે આ પરિસ્થિતિ ખરેખર શોકજનક છે, અનુચિત છે અને કોઇને શોભાસ્પદ કે લાભદાયક નથી અને જ્યારે સરકાર દેશને જાતિ અને વર્ગ વિનાનો કરવા મથે છે અને પ્રાત જાતિ અને વર્ગો વચ્ચે આતરવિગ્રહ થાય એવુ કઈ પણ થવા દેવુ ન જોઇએ એમ ચાહે છે ત્યારે જે વેપારીવર્ગ સેકડો વર્ષો તથા પેઢીઓ થયા સમાજની ઉપયોગી સેવા કરી રહ્યો છે તે વર્ગ સાથે આવુ વર્તન ચલાવવા દેવુ યોગ્ય નથી.

વેપારીવર્ગની કોઈક વ્યક્તિએ સમાજવિરોધી, અપ્રામાણિક અથવા નીતિ કે કાયદા વિરુદ્ધ આચરણ કરે તે ઉપરથી તે આખા વર્ગને દોષિત અને અનીતિમાન ઠરાવવો એ ન્યાય્ય નથી સુજનતા અને દુર્જનતા એ તો સસારમા સર્વત્ર પ્રસરી રહી છે અને વેપારીવર્ગમા દુર્જનતા જ છે અને ધધાદારી (professional) કે અમલદારી વર્ગોમા માત્ર સુજનતા ભરી છે એ માનવુ દેખીતી રીતે જ ભૂલભરેલુ છે

તેથી તો પ્રામાણિક વર્ગ ઘટી જશે

વાજબીપણાનો વિચાર કર્યા સિવાય, વારવાર, એક આખાયે વર્ગ ઉપર ઠપકા અને ગાળોનો વરસાદ વરસાવવામા આવ્યા કરે ત્યારે તેની

'વ્યાપાર'ના ઈ સ ૧૯૫૨ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રકટ થયેલો લેખ

અસર મરી જાય છે અને આવું વર્તન, ખોટું કરનારાઓને શરમિંદા બનાવવાને બદલે ઊલટા નફફટ બનાવી મૂકે છે. વળી, આથી જે નિર્દોષ અને પ્રામાણિક વ્યક્તિઓ હોય છે તેને ઘોર અન્યાય થાય છે અને અંતે પ્રામાણિક વર્ગ પ્રહારોથી કંટાળી ઓછો થતો જાય છે, જ્યારે અપ્રામાણિક વર્ગ તેનાથી ટેવાઈ જઈને ખેપરવા અને નિર્લજ્જ બની વિસ્તરતો જાય છે.

આ પરિણામ વેપારીવર્ગ માટે, સરકાર માટે, દેશ માટે કે કોઈને માટે હિતકર નથી. તેથી જેઓને એક આખા વર્ગને સકારણ કે અકારણ ટોકવાની ટેવ પડી છે–અને ખેદની વાત છે કે આ ટેવથી આપણી કેટલીક પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ પણ મુક્ત નથી–તેઓએ એ ટેવ છોડી દેવી ઘટે છે.

વેપારીવર્ગ પ્રતિ આક્ષેપોનો જે પ્રવાહ સતત ચાલુ રહ્યો છે તે વેપારીઓને સમાજમાં ખૂબ અપ્રિય બનાવવામાં ફળીભૂત થયો છે એ વાત કબૂલ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. આ પરિસ્થિતિ તપાસ માગે છે અને બે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરે છેઃ પ્રથમ, આનાં કારણો શાં છે ને કોને આભારી છે? અને બીજો, આ વિષમ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા શા ઉપાયો લેવા આવશ્યક છે? વેપારીવર્ગની અપ્રિયતાનાં કારણોને પણ બે ભાગમાં વહેંચી શકાય: પોતાના વર્તનને આભારી અને અન્યના વર્તન કે પ્રચારને આભારી.

એ ભવ્ય ભૂતકાળ

આપણા દેશની સંસ્કૃતિમાં વેપારી વિષે ઉન્નત આદર્શ છે. કવિ સામળ ભટ્ટે

'વણિક તેહનું નામ જે જૂઠું નવ બોલે,
વણિક તેહનું નામ જે ઓછું નવ તોલે'

એમ કહી, શાહ નામે ઓળખાતા વેપારીની બાદશાહ સાથે તુલના કરી છે. વળી, જ્યારે ઉદયપુરના રાણા પ્રતાપ પાસે મોગલ બાદશાહ સામે લડત ચાલુ રાખવા પૈસા અને સાધન ખૂટી ગયાં

ત્યારે સ્વદેશની સ્વતંત્રતા અર્થે ભામાશાએ અઢળક સંપત્તિ રાણાને ચરણે ધરી હતી એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ હકીકત છે.

વેપારીના ઉચ્ચતમ આદર્શના આ દષ્ટાંત છે, પણ દિલગીરીની વાત એ છે, કે આપણા એ ઉચ્ચ આદર્શો ઘણે અંશે ભુલાઈ ગયા છે અને અતિ સ્વાર્થ, અતિ લોભ અને સત્વર શ્રીમંત થવાની વૃત્તિથી ઉદ્‌ભવતા દોષોએ વેપારીવર્ગના એક મોટા ભાગને આવરી લીધો છે.

અંકુશો અને નિયમનો પણ આ સ્થિતિ માટે ઘણે અંશે જવાબદાર છે. કેટલાક અંકુશો ને નયમોની કડકાઈ અનુભવમા એવી માલૂમ પડે છે કે તેમનું સંપૂર્ણ પાલન કરવુ લગભગ અશક્ય બને છે, અને આની સાથે સ્વાર્થ કે લોભવૃત્તિ ભળી જતાં અંકુશોનો ભંગ થાય છે. આ સ્થિતિનો લાભ, સામ્યવાદી કે તોફાની તત્ત્વો જે સમાજને છિન્નભિન્ન કે અવ્યવસ્થિત કરવા માટે તકની જ વાટ જોઈ રહ્યા હોય છે અને જેઓ માર્ગદર્શન માટે સ્વદેશમા નહિ પણ પરદેશ તરફ નજર ગખે છે તેઓ પૂરેપૂરી રીતે લે છે અને ઝીણવટભર્યો (subtle) તથા ઝેરી પ્રચાર કરી વેપારીને કાળા, ભયાનક અને લોહી ચૂસનાર તરીકે ચીતરે છે.

વળી જે વેપારી ભાઈઓ ટૂંકી સ્વાર્થબુદ્ધિથી ઊંધે રસ્તે ગયા હોય તેને વારવાને કે તેની ખરાબ અસર બીજા પ્રામાણિક વેપારી ભાઇઓ ઉપર ન થાય તેને માટે, વેપારીવર્ગ તરફથી કોઈ પણ જાતના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો થતા નથી, એટલે, વેપારીવર્ગ જે મૂડીવાદી ગણાય છે તેને ભાષણો, છાપા કે કટાક્ષચિત્રો ઇત્યાદિ દ્વારા ઉતારી પાડવાના અને સમાજના શત્રુ તરીકે દેખાડવાના પ્રયત્નોને નિરંકુશ વેગ મળે છે, અને કમનસીબે જેઓ સામ્યવાદથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે એવાઓ પણ આની અસર હેઠળ અજાણપણે આવી જઈ તેમાં સૂર પુરાવે છે.

આ વસ્તુસ્થિતિનો અંત લાવવા માટે સમગ્ર પ્રયત્નો થવા જોઈએ વેપારીઓ નાબૂદ થાય એ દેશ માટે હિતકર નથી. જે રીતે આપણી સમાજરચના ઘડાયેલી છે અને હજારો વર્ષ થયા ચાલુ રહેતી આવી છે,

તેમાં વેપારીવર્ગની આવશ્યકતા છે એ નિર્વિવાદ છે. વળી, પેઢી દર પેઢીથી વેપારીઓના લોહીમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયા છે તેવા વેપાર સંબંધી સંસ્કારો, આવડત અને કહેણપણ ગમે તેટલા સુશિક્ષિત, પ્રામાણિક અને બુદ્ધિશાળી સરકારી અમલદારોમાં થોડાંક વર્ષોમાં આવી શકે નહીં, કારણકે તેમને તો પહેલેથી જ પાઠ શીખવાના હોય છે!

વેપારીઓનું સ્થાન તો રહેવાનું જ

વળી, સરકાર મારફત ચાલતા વેપારઉદ્યોગનો અનુભવ, મોટે ભાગે દેશને માટે કડવો અને મોંઘો નીવડ્યો છે એ જાણીતી વાત છે. એટલે અમુક તત્ત્વોને પસંદ પડે કે નહીં તો પણ લાંબા વખત સુધી વેપારીઓ માટે આ દેશમાં સ્થાન રહેવાનું એ ચોક્કસ છે. વેપારીઓએ, જનતામાં થયેલ અપ્રિયતાને માટે પોતે કેટલે અંશે જવાબદાર છે તે શોધવા, આંતરનિરીક્ષણ કરવું જરૂરી છે, અને આ પરિસ્થિતિ માટે કારણભૂત હોય તે દોષોનો નિર્વિલંબ ત્યાગ કરી, સુધારણા માટે પોતે જ સત્વર પગલાં ભરવાં ઘટે છે, તેમ જ જે જાતનું વાતાવરણ ઉપસ્થિત થવા પામ્યું છે તેનાથી ચેતી જઈ, પરસ્પરના કુસંપનો ત્યાગ કરી, સામાન્ય હિત અને સંરક્ષણ અર્થે સંગઠન સાધવું વેપારીવર્ગને માટે અતિ આવશ્યક છે.

વેપારીમંડળો ઊભાં કરો

પૂરતા સંપ, સહકાર અને સહાનુભૂતિને અભાવે તેમ જ ક્ષણિક અંગત લાભ લેવાની વૃત્તિને લીધે, સામાન્ય વેપારીહિત માર્યું જવાના અનેક દાખલા છે. આ સંજોગોમાં, જે વેપારરોજગારનાં મંડળ ન હોય તેઓએ વેપારી મંડળો સ્થાપવા જોઈએ અને દરેક વેપારરોજગારના મંડળે પોતાના સામાન્ય હિતના રક્ષણ માટે ચૂપકીદી અને સુસ્તીને છોડી દઈ, જાગૃતિ અને તત્પરતા ધારણ કરવી અગત્યની છે. તેમણે પોતાના સભાસદોને અયોગ્ય, અસામાજિક કે અપ્રામાણિક વર્તનમાંથી સ્પષ્ટ રીતે વારવા જોઈએ અને બહારનાં તત્ત્વો ખોટી રીતે તેમની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરે તો તેનો રદિયો અને જવાબ તુરત અને અસરકારક રીતે અપાય તેવો પ્રબંધ કરવો જોઈએ.

સાથે સાથે, પોતાના વેપારરોજગારને અનુકૂળ તાલીમ, જ્ઞાન, કેળવણી, સાધન કાર્યકુશળતા ઇત્યાદિ પૂરતા પ્રમાણમાં દરેક સભાસદને મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ, તેમ જ ઊંચા દરજ્જાની નીતિ અને પ્રામાણિકતાના આદર્શો સભાસદો અપનાવે તે તરફ સતત ધ્યાન આપવું જોઇએ.

આજના વેપારીએ સમજવું જરૂરનું છે, કે કેવળ ધનનું બળ તેને પોતાની પ્રવૃત્તિમાં ફત્તેહ અપાવી શકશે નહીં. ધન ઉપરાંત તેનામાં નેતૃત્વ, અનુભવ, વૈજ્ઞાનિક આવડત અને પોતાના વેપારવિષયક ઉચ્ચ કક્ષાનું જ્ઞાન હોવું જોઇશે. તેણે પોતાના કામમાં બુદ્ધિપૂર્વક રસ લઇ તેને વધુ ને વધુ સફળ બનાવવા સહૃદય અને નિરંતર પ્રયત્ન કરવા જોઇશે કે જેથી તેનો વેપાર સુકરતાથી, ઓછામાં ઓછી પડતરે, સારામાં સારી નીતિથી અને વધારેમાં વધારે લાભદાયક રીતે ચાલે. વળી, તેણે પોતાના વેપાર પ્રત્યે એકલક્ષી થવું જોઇશે અને દરેક ઠેકાણે માથું મારી પોતાનાં ધ્યાન, શક્તિ અને સાધનો વિખેરાઇ ન જાય, તેની કાળજી રાખવી પડશે.

એ પુરાણા વિચારો તજી દો

આ પ્રમાણે, નિયમિત અને કુશળતાયુક્ત અને એકનિષ્ઠ કામગીરીથી તેણે પોતાની ફરજ સંપૂર્ણ રીતે અદા કરવી જોઇશે કે જેને પરિણામે જનતા, ઉચ્ચ કોટિની (Quality) વસ્તુઓ સરળતાથી તથા ઓછામાં ઓછા મૂલ્યે મેળવી શકે. શેઠાઇ કે માલિકીના પુરાણા વિચારો હવે ચાલશે નહીં અને 'દેશનો લાભ પ્રથમ' એ સૂત્ર સદૈવ ધ્યાનમાં રાખી એણે પોતાની, પોતાના વર્ગની તેમ જ દેશની આર્થિક ઉન્નતિ માટે, પોતાનો ભાગ યથાર્થ રીતે, સસનિષ્ઠાથી ભજવવો જોઇશે.

આજે આપણા દેશમાં પણ સમૃદ્ધ અને અસમૃદ્ધ માનવીઓ વચ્ચેનું ઘર્ષણ દષ્ટિગોચર થયું છે. આર્યભાવના પ્રમાણે તો, ભાગ્યવંત પોતાના સંચિત પુરુષાર્થનું ફળ ભોગવે છે, એ સિદ્ધાંતથી ભાગ્યવંતની ઇર્ષા કરવી જોઇએ નહીં; પણ આ શ્રદ્ધા અને ધર્મભાવના દિવસે દિવસે લુપ્ત થતી ગઇ છે, અને સમૃદ્ધ માનવીઓ ઇર્ષાનું કારણ બની રહ્યા છે. એ કમ્પ્ર

કરવું જોઈશે કે આ સ્થિતિને માટે સમૃદ્ધોના એક મોટા ભાગનું વર્તન પણ કેટલેક અંશે જવાબદાર છે.

વેપારીને ભલે મૂડીવાદી અને સમૃદ્ધ ગણવામાં આવે પણ હવે 'सर्वेगुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते' એ વાત સત્વર ભૂલી જઈ, વેપારીઓએ પોતાના વર્તન અને ચારિત્ર એવાં રાખવા ઘટે છે કે જેની સામે કોઈ આંગળી ચીંધી શકે નહીં. વાસ્તવિક રીતે તપાસીશું તો માલૂમ પડશે કે બધા વેપારીઓ શ્રીમંત હોતા નથી,' પરંતુ વેપારીઓનો મોટો ભાગ તો મધ્યમવર્ગનો છે અને સમાજનાં તેવાં બીજાં અંગો માફક તેની પ્રવૃત્તિ ઉપર એટલે તેના વેપાર ઉપર તેની આજીવિકાનો આધાર રહે છે.

વળી, વેપારી થતાં તેઓ જનતાનું એક અંગ મટી જતા નથી. સાથે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે વેપાર એટલે નફો અથવા નુકસાન, નહીં કે એકધારો નફો જ નફો. કદાચ આ વાત લડાઈનાં તથા તે પછીનાં કેટલાંક મોટા નફાનાં વર્ષો આવતાં થોડા વખત માટે ભુલાઈ ગઈ હશે, પણ વેપારમાં નોકરી કે આડતની જેમ નિશ્ચિત આવક હોતી નથી એ જાણીતું છે.

સરકારની જવાબદારી

વેપારીઓ અપ્રિય થયા છે તે માટે સરકાર પણ કેટલેક અંશે કારણભૂત મનાય છે. પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીએ પરદેશી સત્તાને હઠાવવાના આંદોલનમાં વેપારીઓને સાથે રાખ્યા હતા. મહાત્માજી વેપારીઓને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન કરાવતા, તેમની ઊંચી ભાવનાને જાગૃત કરતા, અને વેપારીઓની મર્યાદાઓ અને મુશ્કેલીઓને પણ સમજતા અને તેની કદર કરતા. વેપારીઓને ગાંધીજીએ પ્રેમથી વશ કીધા હતા અને તેઓની પાસે બ્રિટિશ સરકાર સામેની લડતમાં મોટો ભાગ ભજવાવ્યો હતો. સ્વ. સરદાર વલ્લભભાઈએ પણ એ જ પ્રમાણે વેપારીઓ સાથે ભાવભીનું વર્તન રાખ્યું હતું, પણ કમનસીબે વેપારીઓની મુશ્કેલી પ્રત્યે કે વેપારી હડધૂત ન થાય તે સંબંધમાં આપણી આજની સરકારો લગભગ બેપરવા બની ગઈ છે. કેટલાક તો એમ પણ માને છે કે પોતાના બિનઅનુભવ ને બિનઆવડત ઢાંકવા વેપારીઓ ઉપર થતું દોષારોપણ તેમને ઈષ્ટ છે; આ

વાતમાં ભલે કાંઈ તથ્ય ન હોય તો પણ જે વર્ગ આજ સુધી કોંગ્રેસ લોકે જ રહ્યો છે તેને, મૈત્રીરહિત નીતિથી, થોડે ઘણે અંશે પણ પ્રતિસ્પર્ધી તત્ત્વોના સકંજામાં પડવા દેવો, એ કોંગ્રેસે રચેલી સરકારો માટે કોઈ રીતે વાજબી અને હિતાવહ નથી.

પ્રચારકાર્ય જરૂરી બન્યું છે

પોતાના સંરક્ષણ ખાતર, અન્યાયનો સામનો કરવા માટે, તથા પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરવા માટે પ્રચારકાર્ય એ આજે ખૂબ અગત્યનું હથિયાર ગણાય છે. ચાલુ સંજોગો તપાસતાં, વેપારીવર્ગને પણ તેનો સત્વતાપૂર્વક ઉપયોગ કર્યા વિના હવે છૂટકો નથી. મંડળો, ભાષણો, લેખો, પત્રિકાઓ, છાપાં ઈત્યાદિ દ્વારા વેપારીઓ માટે પ્રચારકાર્ય આવશ્યક બની ગયું છે. 'Give a dog a bad name and then shoot him', એવું જે વેપારીઓના વિષયમાં બની રહ્યું છે તેનો સામનો કરવા આ ખાસ જરૂરી છે.

અર્થશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ

'અર્થશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ સાથેસાથ રહે છે, તે અવિભાજ્ય છે અને એક બીજા ઉપર આધાર રાખે છે,' સ્વ. સર દીનશા વાચ્છાનું ઘણા મહત્ત્વનું તથા મનનીય આ વાક્ય જે હિન્દી વેપારી મંડળના માસિકનો મુદ્રાલેખ છે અને તેના દરેક અંકમાં મોખરે છાપવામાં આવે છે, એનો મર્મ સમજી, બની શકે તેટલે દરજ્જે તેને આચરણમાં મૂકવાનું પણ ઓછું આવશ્યક નથી.

આવી રીતે સક્રિય પગલાં ભરવામાં આવશે તો વેપારીવર્ગ ફરી પ્રજા અને સરકારમાં પોતાનું ઉચ્ચ અને માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે અને પોતાના ઉપર થતા અન્યાયોનો અસરકારક સામનો કરી શકશે. બેશક, આ બધું એક દિવસમાં બની શકે નહીં. પરંતુ આ દિશામાં થયેલા પ્રયત્નોનું ફળ શરૂઆતથી જ દેખાવા માંડશે એ નિશ્ચિત છે. માટે હવે વિલંબ ન કરતાં, વેપારી આલમ ચેતે, જાગૃત થાય અને પોતાના હિત અને સંરક્ષણ માટે કટિબદ્ધ બને; નહીં તો પોતાના અહિત કે નાશને માટે વેપારીવર્ગ પોતે જ કદાચ જવાબદાર ગણાશે!

*

કારકિર્દીની પસંદગી

કઈ કારકિર્દી પસંદ કરવી એ પ્રશ્ન, વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં, યુવાન મિત્રો સામે ઘણીવાર અટપટી સમસ્યા તરીકે ઊભો રહે છે.

આ સમસ્યાનો ઉકેલ આણવામાં અનેક કારણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, જેવાં કે, સંજોગો, બુદ્ધિપ્રભાવ, વ્યક્તિગત વલણ, આસપાસની પરિસ્થિતિ અને સાંપડી આવતી તક તથા અવકાશ. કારકિર્દીની પસંદગી પરત્વે જે પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થાય છે તે નીચેના ત્રણ છે: પસંદગી કોણ કરે, પસંદગી ક્યારે થવી જોઈએ, અને પસંદગી કરેલી કારકિર્દીમાં સફળતા મેળવવા માટે ક્યા ગુણો તથા સાધનની આવશ્યકતા છે?

મને લાગે છે કે જે મહત્ત્વનો નિર્ણય પોતાના સમગ્ર જીવન, ભાવિ-સુખ અને સારી કારકિર્દીને અસર કરે એવો ભારી છે, તે માબાપ કે વાલીઓની સલાહ, સહાય અને દોરવણી વિના, બહુ થોડા યુવકો પોતે, એકલા, ભાગ્યે જ કરી શકે. આ ફરજ અને જવાબદારી, મારા મત પ્રમાણે માબાપો કે વાલીઓની છે. જેઓ પોતાના પુત્રો અથવા પોતાની સંભાળ નીચે મુકાયેલા કિશોરનાં સાચાં હિતો હૈયે ધરાવતા હોય, તેમ જ જેમણે સાધારણ કેળવણી, ડહાપણ અને અનુભવ સંપાદન કરેલાં હોય તેવાં માબાપ કે વાલી આ ફરજ બજાવવાને વધારે લાયક છે અને કારકિર્દીની પસંદગી માટેનો નિર્ણય લેવામાં તેમની ઉપર ઉત્તરદાયિત્વ મુકાય એ જ ઉચિત છે. આ નાજુક અને અગત્યનો નિર્ણય યુવાનોના જીવનપથને ખૂબ અસર કરનારો હોવાથી માબાપો અને વાલીઓની ઘણી મહત્ત્વની વિચારણા, કાળજી અને દીર્ઘદષ્ટિ માગી લે છે. અને તેથી જરૂર જણાય તો માબાપો કે વાલીઓએ આ વિષયમાં પોતાનાથી વધારે લાયકાતવાળી અને અનુભવી વ્યક્તિઓ પાસેથી માર્ગદર્શન લેવામાં જરા પણ સંકોચ રાખવો ન જોઈએ, અને સર્વે સંજોગો ધ્યાનમાં લઈને તથા યુવકોનાં વલણ અને વૃત્તિ જોયા પછી જ આ અગત્યનો નિર્ણય લેવાવો જોઈએ.

'મુંબઈ સમાચાર'ના વિ. સં. ૨૦૦૮ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રકટ થયેલો લેખ.

છે. ઉદાહરણ તરીકે, વડીલોને અને મહેમાનોને 'નમસ્તે' કહેવાનું બાળકને તેની માતા મમતાથી શીખવે છે. માબાપો તરફથી અપાતું આવું ધ્યાન અને પ્રેમાળ પ્રયત્ન નિરર્થક જતાં નથી, પરંતુ યુવકો માટે તેમની ભવિષ્યની જિંદગીમાં, તેમને સફળતા પ્રાપ્ત કરાવવામાં ખૂબ કીમતી ભાગ ભજવે છે.

અંતમાં, યુવકો માટે માબાપો કે વાલીઓ તેમનાથી બનતું બધું કરે તો પણ સફળતાની સિદ્ધિનો આધાર છેવટે તો યુવકોના પોતાના જ ઉપર રહે છે. સંભવિત છે કે તેમના સારામાં સારા અને સ્તુત્ય પ્રયાસો છતાં સફળતા ન મળે. આ સંબંધમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આપણને કર્તવ્યનો સોનેરી માર્ગ બતાવ્યો છે કે:

'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।'

વળી કોઈ પણ ધંધો કે કારકિર્દી સારાં અથવા નરસા હોતાં નથી. પણ તે સારાં નીવડે કે નરસાં તેનો આધાર જે વ્યક્તિ તેનું આચરણ કરે છે તેની ઉપર છે. દાખલા તરીકે એક ધારાશાસ્ત્રી, ન્યાયની સમતુલા જાળવવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, તે કાયદાશાસ્ત્રીના ધંધાની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે, જ્યારે બીજો ઝગડાને ઉત્તેજન આપીને તે ધંધાને હલકો પાડે છે.

કવિ એલેકઝાંડર પોપે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે,

'Honour and shame from no condition rise,
Act well your part, and there all honour lies.'

પણ આ બધું કહ્યા છતા એ ભૂલવું ન જોઇએ કે:

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ।
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ॥

વિજય ઉદ્યમીને જ વરે છે અને બીરુ જ ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહે છે. માટે સફળતા મેળવવા માટે સુયોજિત અને ઉત્તમ પ્રયત્નો ચાલુ રાખવાની અને સફળતા સિદ્ધ થાય નહીં ત્યાંસુધી તેની પાછળ સતત મંડ્યા રહેવાની યુવાનોને મારી સલાહ છે.

જેઓ પરિશ્રમ કરે છે તેઓને જ ઇશ્વર સહાય કરે છે.

★

ઉદ્યોગ દ્વારા આબાદી

આપણા દેશમાં આજસુધીમાં કાપડ, લોખંડ, ખાંડ, વહાણવટું, મોટર, એન્જિનો, બેંકિંગ, વીમો ઇત્યાદિ ઉદ્યોગો સ્થપાયા છે અને તેથી કેટલેક દરજ્જે આપણે ઔદ્યોગીકરણની દિશામાં પ્રગતિ કરી છે. પણ, અર્વાચીન હિંદને મોટા પાયા પર ઔદ્યોગીકરણની આવશ્યકતા છે. 'ઉદ્યોગ દ્વારા સંપત્તિ' એ સૂત્રમાં હું માનું છું. આપણો દેશ કૃષિપ્રધાન છે, અને પાશ્ચાત્ય દેશોની સરખામણીમાં આપણે ઔદ્યોગિક વિકાસમાં પછાત છીએ. આપણી ખેતીનું ઉત્પાદન વસતીના વધારાની સાથે વધી શક્યું નથી. આપણી અત્યારની વસતી, કે જેના મોટા ભાગ પાસે જરૂરી વસ્તુઓનો અભાવ છે, તેને માટે જ નહીં પણ વધતી જતી પ્રજાને માટે પણ આપણે ઉપયોગી કામધંધો શોધીને ધન પેદા કરવાનું છે. વળી, આપણા સંરક્ષણના કાર્ય માટે પણ ઉદ્યોગોની સુવ્યવસ્થા તથા વિકાસની આવશ્યકતા છે. આ સૌ માટે ઔદ્યોગીકરણ એ જ એક ઉપાય છે, અને ઔદ્યોગીકરણ દ્વારા જ આપણે દેશને સમૃદ્ધ બનાવી શકીશું, લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવી શકીશું અને આપણી સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવાને આવશ્યક એવાં સંરક્ષણસાધનો તૈયાર કરી શકીશું. આપણે સદૈવ પરદેશો ઉપર આધાર રાખી શકીએ નહીં. પરંતુ જોઈતી વસ્તુઓ આપણે સ્વદેશમાં જ, અને જેમ બને તેમ જલદી, ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. લોકમાન્ય તિલક અને મહાત્મા ગાંધીજીના સ્વદેશીના મંત્રને આપણે વિસારવો ન જોઈએ, અને આપણે પોતે વસ્તુઓનુ ઉત્પાદન કરી શકીએ નહીં ત્યાંસુધી તે વસ્તુઓ પરદેશથી મગાવવાને બદલે, શક્ય હોય ત્યાંસુધી, આપણે તેના વગર જ ચલાવી લેવું જોઈએ, આપણે ટૂંક સમયમાં સ્વાવલંબી થવા માટે તથા જીવનધોરણને ઊંચું લાવવાના હેતુથી, સર્વ ક્ષેત્રોમાં ઔદ્યોગીકરણ કરવું જોઈએ, અને આપણા દેશની સંપત્તિ વધારવા માટે આ માર્ગે વિનાવિલંબે ચાલવું જોઈએ.

વર્તમાન ભારતની આર્થિક સમસ્યાનો સચોટ ઉકેલ દર્શાવતો, 'મુંબઈ સમાચાર'ના વિ. સં. ૨૦૦૬ ના વર્ષના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રગટ થયેલો લેખ.

હું સમગ્ર ઔદ્યોગીકરણની ભલામણ કરું છું, પણ તેથી માણસોને યંત્રવત બનાવી દેવાનો મારો આશય નથી. આપણી સંસ્કૃતિનો અને આધ્યાત્મિક વૃત્તિનો ત્યાગ ન કરવો પડે તેની સંભાળ રાખીને આપણે ઔદ્યોગીકરણ કરવું જોઇએ; પણ યંત્રયુગમાં બળદગાડાની આર્થિક નીતિ ચાલી શકે નહીં, એવી જ રીતે, આપણે 'એટમ બોમ્બ' અને 'હાઈડ્રોજન બોમ્બ'ના અસ્તિત્વની પણ ઉપેક્ષા કરી શકીએ નહીં. આજે આપણને મોટરગાડીઓ, ટ્રામ, રેલવે, વરાળયંત્રો, વિમાનો, વહાણો, વીજળીના સામાન, સાંચાકામ, ખાતર, યાંત્રિક હળો, સંરક્ષણનાં સાધનો ઇત્યાદિ વિના ચાલી શકે નહીં. આવી તથા બીજી અસંખ્ય વસ્તુઓ કે જેને માટે આપણે પરદેશ પર આધાર રાખવો પડે છે તે વસ્તુઓને ઔદ્યોગીકરણદ્વારા આપણા દેશમાં જ બનાવીશું તો તેથી આપણી મર્યાદિત સાધનસંપત્તિનો વ્યય થતો અટકશે અને આપણો દેશ સમૃદ્ધ થશે. ઔદ્યોગીકરણની દિશામાં આપણે શુભ શરૂઆત કરી છે એ ખરું, પણ ઔદ્યોગીકરણના સર્વાંગી વિકાસની આજે ખાસ આવશ્યકતા છે. અર્ધનિશ્ચયાત્મક કે ઉત્સાહવિહોણા ઉપાયો અથવા શંકાસ્પદ આદર્શશ્રેણીઓ આપણા પ્રયત્નોને નબળા બનાવશે અને ઔદ્યોગિક સ્વતંત્રતાના આપણા ધ્યેયને શિથિલ બનાવશે.

હું ગૃહઉદ્યોગની અગત્ય ઓછી ગણવા માગતો નથી; પરંતુ, મોટા ઉદ્યોગની વિચારણા કરતાં મને ચોક્કસ લાગે છે કે અત્યારે આપણી મોટામા મોટી જરૂરત ઉત્પાદન, વધુ ઉત્પાદન, અને તેથી પણ વધુ ઉત્પાદનની છે. મૂડીદારો, કામદારો, અને સરકાર એ સૌએ ઉત્પાદન ખૂબ વધારવા માટે શક્ય એટલા બધા પ્રયત્ન કરવા જોઇએ.

આજના ઉદ્યોગપતિએ જાણવું જોઈએ કે માત્ર પોતાના ધનના બળથી તેનો ઉદ્યોગ સફળ થશે નહીં. ધન ઉપરાંત, તેને નેતૃત્વ, અનુભવ, વૈજ્ઞાનિક આવડત, અને પોતાના ઉદ્યોગનું ઉચ્ચ કક્ષાએ સંચાલન કરવાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવવું પડશે, કે

જેથી તેના ઉદ્યોગ ઓછામાં ઓછી પડતરે, સારામાં સારી જાતનું, અને વધારેમાં વધારે ઉત્પાદન કરી શકે. વળી, તેણે પોતાના ઉદ્યોગ પ્રત્યે એકલક્ષી થવું જોઈશે, અને દરેક ઠેકાણે માથું મારી પોતાનાં ધ્યાન, શક્તિ અને સાધનો વિખેરાઈ ન જાય તેની કાળજી રાખવી પડશે. શેઠાઈ કે માલિકીના પુરાણા વિચારો હવે ચાલશે નહિ. 'દેશનો લાભ પ્રથમ' એ સૂત્ર સદૈવ ધ્યાનમાં રાખી એણે પોતાનો ભાગ યથાર્થ રીતે, સત્યનિષ્ઠાથી ભજવવો જોઈશે.

શ્રમજીવીએ પોતાની જવાબદારી સમજવી જોઈશે. તેની તરફ હવે હલકું કે બેધ્યાન વર્તન રાખવામાં આવતું નથી, મજૂરીની મહત્તા સ્વીકારાઈ છે, અને સમાજમાં તેને માનભર્યું સ્થાન મળ્યું છે. તેના પરિશ્રમ અને કુશળતા ઉપર માલની જાત અને ઉત્પાદનના પ્રમાણને આધાર છે. તેણે સમજવું જોઈશે કે પગારના વધતા ધોરણનો આધાર આખરે તો તેના કારખાનાના નફા ઉપર રહેશે, તેથી પોતાના કામમાં બુદ્ધિપૂર્વક રસ લઈ તેની સફળતા માટે તેણે સહૃદય પ્રયત્ન કરવા જોઈશે. જ્યારે તે ગેરહાજર રહે ત્યારે પોતાના પગાર ઉપરાંત દેશના હિતને એ નુકસાન પહોંચાડે છે, એ તેણે યાદ રાખવું પડશે, તથા નિયમિત હાજરી અને કુશળતાયુક્ત ને એકનિષ્ઠ કામગીરીથી પોતાની, પોતાના વર્ગની તેમ જ દેશની આર્થિક ઉન્નતિ માટે પોતાની ફરજ સંપૂર્ણ રીતે અદા કરવી જોઈશે, કે જેથી ઉચ્ચ કોટિની વસ્તુઓ જનતા સરળતાથી તથા ઓછા મૂલ્યે મેળવી શકે.

આ સંબંધમાં સરકારની ફરજ પણ અગત્યની છે. ઉદ્યોગપતિઓ અને કામદારો તેમનાં ક્ષેત્રોમાં યોગ્ય ભાગ ભજવે એ સરકારે જોવું પડશે, અને બન્ને વચ્ચે મીઠા અને મૈત્રીભર્યો સંબંધ સ્થપાય તેનો પ્રબંધ કરવો પડશે. સરકાર નિયમન ભલે કરે પણ તે રાષ્ટ્રીયકરણ કે યંત્રશાસન (regimentation)ની હદ સુધી પહોંચી જાય કે તેથી ઉત્સાહ મંદ પડી જાય તેવું હોવું જોઈએ નહીં. સરકારે કારખાનાંનાં આયોજન તથા વિકાસ માટે વૈજ્ઞાનિક અને આધુનિક સાધનો મેળવી આપવા ગોઠવણ

કરવી જોઈશે તથા આવશ્યક મૂડી માટે, ફાઈનેન્સ કોરપોરેશનો કે બેંકો દ્વારા અથવા પોતે ભાગીદાર થઈને અથવા બીજી કોઈ રીતે સહાય કરવી પડશે. સ્વતંત્ર પ્રજાને કામ કરવાની ઇચ્છા થાય, કામ કરવાની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ મળે, તે સર્જન કરી શકે, સ્પર્ધા કરી શકે, બચત કરી શકે, નાણાં રોકી નફો કરી શકે, એવી સ્થિતિ સરકારે પ્રયત્નપૂર્વક ઊભી કરવી જોઈશે, જેથી લોકો પોતાનું આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક જીવન સારી રીતે ભોગવી શકે.

ઉત્પાદન વધારવા માટે, છેલ્લામાં છેલ્લી વૈજ્ઞાનિક શોધો, સંશોધન, અને અદ્યતન યંત્રોની જરૂર છે. ધરતીમાતાની માફક વિજ્ઞાન ધન પેદા કરવામાં સહાય કરે છે. ઘણી કીમતી અને ઉપયોગી વસ્તુઓ ઓછે મૂલ્યે દરેકને મળી શકે છે તે સ્થિતિ વિજ્ઞાનને આભારી છે, તેથી ઉદ્યોગને મૂડી, મજૂરી અને વહીવટી તંત્રના જેટલી જ વિજ્ઞાનની અપેક્ષા છે.

કાર્યાલય એટલે કારખાનું, મિલ, કે કામ કરવાની જગ્યા, એ પણ અગત્યની બાબત છે. કાર્યાલયનું સ્થળ વિશાળ, હવાવાળું તથા પ્રકાશવાળું, ચેન પડે તેવું, સગવડવાળું તથા સુવ્યવસ્થિત, સગવડ પડે તેવે ઠેકાણે આવેલું, અને કળા તથા સૌંદર્ય વડે આનંદ આપનારૂં હોવું જોઈએ, જેથી કામદારોને આકર્ષે અને ત્યાંથી તેમને જવાનું ગમે નહીં.

ઔદ્યોગીકરણનો વિકાસ કરવા માટે મૂડીની જરૂર પહેલી છે. નવાં યંત્રો મેળવવા માટે તે વિના ચાલવાનું નથી. ઉત્પાદન મંદ પડવાનું એક મોટું કારણ જૂનાં અને ઘસાઈ ગયેલાં યંત્રો છે. પણ આજના વખતમાં થાપણ મેળવવી મુશ્કેલ છે. મુંબઈ કે જે નાણાં અને બેંકિંગ અંગેની બાબતમાં મધ્યબિંદુ સમાન ગણાય છે તે પણ મૂડી ઊભી કરવાના વિષયમાં અનુકૂળ સ્થિતિમાં નથી. કેટલાક વર્ષ પૂર્વે રાજાઓ, જમીનદારો, વ્યાપારીઓ અને મધ્યમ વર્ગના માણસો મૂડી પૂરી પાડતા, પણ તેમની પાસે હવે ફાજલ નાણું નથી. તેમની પાસેથી મૂડી ઊભી થઈ શકતી નથી, એનું કારણ તેમની અનિચ્છા નહીં પણ તેમની અશક્તિ છે.

ઉપલા વર્ગો ભારે કરવેરા અને બીજાં કારણોથી બચત કરી શકતા નથી તેટલું જ નહીં પણ આવકખર્ચનાં બે પાસા પણ સરખાં નથી

કરી શકતા. બચત કરી શકાય તેવી સ્થિતિ હવે મજૂર વર્ગો અને ખેડૂતોની થઈ છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેઓ બચત કરવાને ટેવાયેલા નથી, તેમ જ બચતના ફાયદા વિશે તેમને હજીસુધી કંઈ શિક્ષણ મળ્યું નથી. તેમાંના કેટલાક પોતાનાં ફાજલ નાણાંથી સોનું, ચાંદી, રાચરચીલું અથવા તેઓને અત્યારસુધી જેના વગર ચલાવી લેવું પડતું હતું તેવી વસ્તુઓ ખરીદતા હશે એ ખરું; પરંતુ, તેમનું ફાજલ નાણું દેશના ઔદ્યોગીકરણને મદદરૂપ થાય એવા રોકાણમાં જતું નથી.

શ્રી રાજગોપાલાચારી થોડા માસ પહેલાં બોલ્યા હતા કે 'વધુ પગાર અને કમાણીરૂપે રાષ્ટ્રીય આવક હવે ગરીબ વર્ગના હાથમાં વધારે પ્રમાણમાં જાય છે, એટલે દેશને જોઈતાં નાણાં માટે હવે તે વર્ગ પાસે જવું પડશે. આગળના વખતમાં અંડરરાઇટરો, બેંકો અને શ્રીમંતો, સરકાર તરફથી બહાર પડતી લોનો ઉપાડી લેતા. પરંતુ જ્યારે રાષ્ટ્રીય આવક અહોળા વર્તુળમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે, જ્યારે શ્રીમંતો ઉપર વધુમાં વધુ કરવેરા પડ્યા છે અને તેઓ, વાજબી રીતે, હવે કંઈ બચાવી શકતા નથી, ત્યારે દેશના વિકાસ અને ખિલવણીની યોજનાઓને પહોંચી વળવા માટે ગરીબોએ સહકાર આપવો જોઇએ. જો કામદારો અને ખેડૂતો રાષ્ટ્રમાં પોતાને ભાગીદારો તથા સહકાર આપનારા તરીકે ગણશે નહીં તો બધી ખિલવણીની યોજનાઓ થંભી જશે, કારણકે બીજું કોઈ હવે તેમાં નાણું ફાજલ પાડી શકે તેમ નથી.' જો આપણે કામદાર અને ખેડૂતવર્ગ, જે પૂર્વે નાણું રોકનારા હતા તે બેમાંથી એકે પાસેથી થાપણ ઉઘરાવવામાં ફળીભૂત ન થઇએ તો સરકાર સિવાય બીજાં કોઈ સાધનો થાપણ મેળવવા માટે દેખાતાં નથી. કમનીસીબે, મધ્યમ વર્ગ તો લગભગ નાશ પામ્યા જેવો જ થઇ ગયો છે. મૂડી મેળવવાનો ભાર આ સંજોગોમાં સરકાર પર જ પડશે. કેટલાક અગત્યના ઉદ્યોગોની ખિલવણી માટે સરકારે પોતે જ શરૂઆત કરી છે, અને આવી સ્થિતિમાં બીજા જરૂરના ઉદ્યોગોને પણ સરકારે જ મૂડી મેળવી આપવી પડશે. અલબત્ત, નવાં યંત્રો માટે બહુ મોટી રકમ જોઈએ છે, અને સરકાર માટે પણ એ મેળવવાની વાત સહેલી નથી, પણ હાલમાં થાપણ સહેલાઈથી મેળવી શકાય એવા બીજા કોઇ રસ્તા દેખાતા નથી.

★

વ્યાપારી અંકુશો

અંકુશો મુખ્યત્વે કરીને છેલ્લા યુદ્ધને પરિણામે ઉદ્ભવેલા છે. ગત યુદ્ધ એ સર્વાંગી યુદ્ધ હતું અને હિંદને તેમાં સંડોવવામાં આવ્યાથી તેને પોતાની સર્વ સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો, એટલું જ નહીં, પણ તેને જીવનની જરૂરતો સહિત ઘણી વસ્તુઓથી વંચિત રહેવું પણ હતું. આવી નીતિથી તે સમયે દેશનું અર્થકારણ હંમેશ પ્રમાણે ચાલવા દેવું શક્ય ન હતું, જેને પરિણામે સરકાર માટે અંકુશો અને નિયમનો મૂકવાં અનિવાર્ય હતાં.

અનાજ, કાપડ, કાગળ, પરદેશી હૂંડિયામણ, રૂ, સિંગદાણા, ખાંડ વગેરેનાં ઉત્પાદન, વહેંચણી, વેચાણ, ભાવો, નિકાસ અને—અથવા આયાત સંબંધી વિવિધ પ્રકારના અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા હતા.

માણસે કેવી રીતે વ્યાપાર કરવો, તેણે શું, કેટલું, અને કયા ભાવે ખરીદવું કે ન ખરીદવું અથવા વેચવું કે ન વેચવું એ વિષયમાં પોતાના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર કોઈ પણ જાતની મર્યાદા કે અંકુશ મુકાય તે સાધારણ રીતે લોકોને પસંદ પડતું નથી તેથી અંકુશો ભાગ્યે જ લોકપ્રિય હતા. છતાં જનતા એમ માનતી હતી કે આ બધું ટૂંક સમય માટે છે અને યુદ્ધની અસાધારણ પરિસ્થિતિ પૂરી થતાંની સાથે નીકળી જશે.

યુદ્ધ તો પૂરું થયું; પરંતુ યુદ્ધને અંતે એવી અનેક બાબતો આવી પડી કે જેનાથી અંકુશો દૂર કરવાનુ કાર્ય મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. વળી, વિચાર-શ્રેણીઓમાં પણ ભિન્નતા દેખાવા લાગી. કેટલાક એમ માનતા હતા કે ખાસ કરીને હિંદે જ્યારે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે દેશના હિતમાં આવશ્યક હોય તો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર અંકુશ મુકાવો જોઈએ. બીજાઓ એમ માનતા હતા કે યુદ્ધ પૂરું થઈ ગયું હોવાથી માલની પેદાશ અને તેની

ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયોના મુંબઈ સ્ટેશન પરથી મંગળવાર તા. ૨૫ મી મે ૧૯૪૮ ને દિને રાત્રે ૯–૪૫ વાગે કરેલું વાયુપ્રવચન., પ્રકટ થયું. રવિવાર તા. ૩૦ મી મે ૧૯૪૮ ના 'જયભારત'માં તથા તા. ૩૧ મી મે ૧૯૪૮ ના 'નવસૌરાષ્ટ્ર'માં.

માગના શાશ્વત નિયમનો અમલ થવા દેવો જોઈએ અને અંકુશો કાઢી નાખવા જોઈએ. અંકુશોનો વાસ્તવિક વ્યવહારમાં થયેલો અમલ ઘણા દાખલામાં ગેરવાજબી અને અપ્રિય હતો, અને તેનાથી કાળાં બજાર અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં, વ્યાપારની ચાલુ નીતિરીતિ ફગાવી દેવામાં આવી હતી અને પસંદ કરાયેલા માત્ર થોડાક માણસોને અમુક જાતના ઇજારા અપાયા હતા વગેરે અપ્રિય અનુભવો ભૂલી શકાય એવા ન હતા. લોકોને કંઈ પણ ખરીદવા માટે ખૂણે ખૂણે લાંબી હારોમાં કલાકો સુધી ઊભા રહેવું પડતું હતું અને ઘણીવાર તો પરિશ્રમ વ્યર્થ જતો! સરકારી અંકુશોનાં ખાતાંમાં હજારો અધિકારીઓ અને બિનઅનુભવી માણસો રોકવામાં આવ્યા હતા જેથી કરોડો રૂપિયાનો, જનતાના સમયનો અને શક્તિનો વ્યય થતો હતો. ગૂંચવાડો અને અસંતોષ વધી પડ્યાં અને જનતાનો પોકાર મહાત્માજીના કાન સુધી પહોંચ્યો.

જ્યારે ઘણે ઠેકાણેથી અંકુશો ચાલુ રાખવાની તરફેણ થતી હતી તેવે સમયે પૂજ્ય મહાત્માજી તેમની ગૂઢ આંતરદૃષ્ટિથી વસ્તુસ્થિતિ કળી ગયા અને અંકુશોને અમર્યાદિત સમય સુધી ચાલુ રાખવાની વિરુદ્ધમાં તેમણે પોતાનો પ્રબળ અવાજ ઉઠાવ્યો. તેમણે જોયું કે કેટલાક અંકુશો બનાવટી અછત ઊભી કરતા હતા, તેનો લાભ જેમને અત્યંત જરૂર છે તેમને ન મળતાં શ્રીમંતોને મળતો હતો, અને ગરીબ ખેડૂતને તેની પેદાશ માટે ઘણો નીચો ભાવ મળતો હતો. મહાત્માજીએ અંકુશો કાઢી નાખવાની ચોખ્ખી સલાહ આપી. રાષ્ટ્રના ભલા માટેનાં તેમનાં કાર્યોમાં આ છેલ્લું મહાન કાર્ય હતું. ચાલુ ઘરેડમાં ગુંચવાયેલા કેટલાકો જે જોઈ ન શકયા તે મહાત્માજીએ નિહાળ્યું. એ એક વિષચક્ર હતું: અંકુશોએ લોકોને અપ્રામાણિક બનાવ્યા, અંકુશોથી કાળાં બજારો ઊભાં થયાં, અંકુશો ઓછા ઉત્પાદનના કારણભૂત પણ થઈ પડ્યા.

મહાત્માજીના પ્રબળ આગ્રહનો આપણે ઉપકાર માનીએ કે જેટલા બની શકે એટલા અંકુશો દૂર કરવા માટે પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે. લોકોનો ઉત્સાહ સજીવન કરવામાં આવે છે અને પેદાશ અને માગનો સિદ્ધાંત ફરીથી પ્રવર્તશે એમ જણાય છે. આમ છતાં ઘણાં વર્ષોના નિયમન પછી અસલ

પરિસ્થિતિ એક દિવસમાં પુનઃ આવી શકે નહીં, અને થોડા વખત માટે ભાવોમાં વધારો થાય તથા અગવડ ભોગવવી પડે પરંતુ અંતે અર્થશાસ્ત્રનો શાશ્વત સિદ્ધાંત જ દરેક દેશ અને કાળ માટે સાચો છે તે જ ફળીભૂત થશે.

આજે આપણા દેશની સૌથી વધુ આવશ્યકતા ઉત્પાદનની છે. 'ઉત્પાદન કરો અથવા નાશ પામો,' આ નિશ્ચયાત્મક શબ્દો આપણા દેશની હાલની ચિંતાજનક સ્થિતિનો બરાબર ખ્યાલ આપે છે. માટે દેશનું ઉત્પાદન વધારવા શક્ય એટલા બધા પ્રયત્નો કરવા જોઇએ.

અંકુશો એ યુદ્ધસમય માટેનું પગલું હતું અને તેથી તેને ચાલુ રાખવાને ટેવાઈ જવું ન જોઈએ એ માન્ય રાખીને, અને અંકુશોનો અમલ કરનારા થોડાક બિનઅનુભવી અધિકારીઓ ભલે તેઓ ઘણા વિશ્વાસુ અને લાંચરૂશવતથી દૂર હોય તો પણ તેઓ પેઢીઓથી અનુભવ સંપાદન કરેલ એવા અસંખ્ય વ્યાપારીઓનું સ્થાન લઈ શકે નહીં, તે સમજીને, સરકાર ઉત્પાદનમાં સર્વાંગી વધારો થાય તે માટે ક્રમશઃ અને વ્યવસ્થિત રીતે બધા અનાવશ્યક અંકુશોને કાઢી નાખે અને એથી જે પુષ્કળ માણસો ફાજલ પડે તેમને વધુ રચનાત્મક કાર્યમાં રોકે એ જરૂરનું છે. છતાં સરકાર માત્ર અંકુશો ઉઠાવી લે એ ઉત્પાદન વધારવાની આપણી આજની અગત્યની આવશ્યકતા માટે પૂરતું થઈ પડશે નહીં. એ માટે લોકોએ પણ ભારે પ્રયત્ન કરવા જોઇશે. સરકાર અને લોકોએ એક બીજાનાં દષ્ટિબિંદુઓ અને મુશ્કેલીઓ સમજવાં જોઈશે અને એકરાગ અને સહકારથી કામ કરવું પડશે. આમ કરવાથી તથા કાર્યની એકાગ્રતાથી ઉપયોગી પરિણામો લાવી શકાશે અને ઉત્પાદન વધશે.

હું અર્થશાસ્ત્રના પેદાશ અને માગણીના સિદ્ધાંતમાં માનનારો છું. પેદાશ કરતાં જ્યારે માગણી વધારે હોય ત્યારે પેદાશ વધારવી એ જ ઉપાય છે. ઉત્પાદન વધે નહીં ત્યાંસુધી ભાવો ઊંચા જાય, જેને પરિણામે માગ ઘટે, મોટું ઉત્પાદન કરવાની પ્રેરણા મળે અને એ રીતે સ્થિતિ થાળે પડે. વળી, હું અંકુશોને બદલે હરીફાઇને પસંદ કરું છું. હરીફાઇથી માલ

વાપરનાર વર્ગને હમેશાં લાભ થાય છે. જ્યારે નફા માટેનો અવકાશ વધુ હોય ત્યારે નવું સાહસ કરનારા લોકો નીકળી આવે અને તેમની વચ્ચેની હરીફાઈથી જનતાને સારી સેવા તથા સારો અને સસ્તો માલ મળે. અંકુશો સાહસ કરવાની વૃત્તિને ઓછી કરે છે, નવા સાહસિકોને ભાગ લેવાનું મુશ્કેલ બનાવે છે અને ચાલુ વેપારીઓને ઈજારો નહીં પણ એક પ્રકારનો ખાસ લાભ કરી આપે છે. આ વ્યાપારીઓને હરીફાઈને અભાવે નફો ચોક્કસ મળવાનો જ હોવાથી તેઓ સ્વાભાવિક રીતે માલ વાપરનારાઓના હિત પ્રત્યે બેદરકાર બને છે.

આપણા દેશના અર્થકારણના હિતમાં આયાતનિકાસના વ્યાપાર ઉપર તથા પરદેશી હૂંડિયામણના કામકાજ ઉપર અમુક પ્રકારનાં નિયંત્રણો ચાલુ રહે એ આવશ્યક ગણાશે. હાલના સંજોગોમાં જે માલની આપણને ઘણી જરૂર છે તે માલની અમર્યાદિત નિકાસ થઈ શકે નહીં, તેમ જ ટૂંક વપરાશની અને મોજશોખની વસ્તુઓની આયાત કરવી કે પરદેશોમાં મોજશોખ માટે પર્યટન કરવામાં મોટી રકમો ખર્ચવી એ વાજબી ગણાશે નહીં. આપણે બહારના દેશોમાંથી અનાજની આયાત કરીએ છીએ અને હજુ કેટલોક વખત સુધી તેમ કરવું ચાલુ રાખવું પડે. વળી, જનતાનું જીવનધોરણ ઊંચું કરવાના હેતુથી આપણા દેશના ઔદ્યોગીકરણ માટે આપણને કારખાનાંને લગતાં યંત્રો તથા બીજી વસ્તુઓની જરૂર છે. આ બધું ખરીદ કરી શકાય તે માટે આપણું પરદેશી હૂંડિયામણનું ભંડોળ સાચવી રાખવું જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ જે માલ બહાર મોકલવાની અનુકૂળતા હોય તેવા માલની આપણે મોટા પ્રમાણમાં નિકાસ કરીને તે પરદેશી હૂંડિયામણના ભંડોળને વધારવું જોઈએ, વળી, બેંકિંગ, ઈન્સ્યુરન્સ તથા શેર બજાર અને અન્ય બજારો ઉપર કાયદાથી, પરવાના આપવાથી, અથવા બીજી કોઈ રીતે નિયંત્રણ ચાલુ રાખવું એ જાહેર જનતાના હિતમાં સલાહકારક ગણાશે.

આપણી સરકાર હવે રાષ્ટ્રીય છે. આથી જેમ બ્રિટિશના અમલ દરમ્યાન હતું તેમ હવે જનતા અને સરકારનાં મંતવ્યો વચ્ચે કોઈ જાતનું

ધર્મનું હોવું ન જોઇએ મને ખાતરી છે કે આપણી માતૃભૂમિની સેવા કરવાને, દેશમાંથી ગરીબાઈ દૂર કરવાને, જનતાનું જીવનધોરણ ઊંચું બનાવવાને, અને દરેક જણ રિદ્ધિ સિદ્ધિથી રહી શકે એવું ભાગ્ય સર્જવા સરકારની સાથે વ્યાપારી જનતા પણ તેટલીજ ઉત્સુક છે આપણા વ્યાપારી વર્ગે પોતાના સાહસમાં તથા પોતાના જનતા સાથેના વ્યાપારમાં પોતે પ્રામાણિક રહે એ જોવું જોઇએ મનુષ્યના સ્વભાવ પ્રમાણે નફો મેળવવાની વૃત્તિ વ્યાપારીઓમાં સહજ હોય, પણ તે તેમનું એકલક્ષી ધ્યેય હોવું ન જોઇએ તેની સાથે પ્રામાણિકતા, ન્યાયપ્રિયતા, જનતાની સેવાની ભાવના, અને દેશ પ્રત્યે પોતાના ધર્મનું ભાન હોવા જોઇએ તેમનામાંના કેટલાકના અપકૃત્યોથી ઘણી વાર તેમના આખા વર્ગનું સારું નામ દુષિત થાય છે માટે વ્યાપારી જનતાના પ્રત્યેક માનવીએ પોતામાંના એવા લોકો માટે તિરસ્કાર દર્શાવવો જોઈએ, તેમની ખરાબ રીતોને મનથી, વચનથી અને કર્મથી વખોડી કાઢવી જોઈએ અને અંકુશો કે નિયમનો જ્યાંસુધી ચાલુ રહે ત્યાંસુધી તે બરાબર પાળવામાં આવે તે જોવું જોઈએ સરકારમાં અનુભવની ખામી હોય અથવા સરખા વહીવટનો અભાવ હોય તેથી તે સ્વાર્થી લોકોએ પોતાના લાભ માટે કરેલા અપ્રામાણિક કાર્યો ચલાવી લેવાય નહિ સરકારે પણ જે અંકુશો તેમની જરૂરતથી વધુ સમય ચાલુ રહ્યા છે, જે જનતાને નાહક કંટાળો આપે છે, અને જે વધુ ઉત્પાદન માટે લોકોના રસ અને ઉત્સાહને ખંડિત કરે છે અથવા લોકોને સ્વાશ્રયી તથા સાધનસંપન્ન બનાવવાને બદલે અસહાય અને સરકાર પર આધાર રાખતા બનાવે છે તેવા અંકુશો એક પણ વધુ દિવસ ચાલુ ન રહે તે જોવું જોઈએ

★

હિંદના ખેતીવિકાસનો પ્રશ્ન

હિંદના લોકોનો લગભગ પોણો ભાગ ખેતી ઉપર નિર્ભર છે અને દુનિયાના ધંધાર્થી લોકોમાંથી સાઠ ટકા કરતાં વધુ માણસો ખોરાક ઉત્પન્ન કરવામાં રોકાયેલા રહે છે. પરંતુ, આ પ્રમાણે વિશ્વની વસતીનો મોટો ભાગ ખેતી કરીને ખોરાક પેદા કરવાનું કામ કરતો હોવા છતાં જગતના લોકોને અને ખાસ કરીને હિંદની જનતાને પૂરતું ખાવાનું મળતું નથી.

ખોરાક અને ખેતીવાડી વિશેની સાથી રાષ્ટ્રોની પરિષદે ૧૯૪૩ માં જાહેર કર્યું હતું કે દુનિયામાં તમામ લોકોને ખાવા માટે પૂરતો ખોરાક કદી પણ મળ્યો નથી. સમસ્ત માનવજાતની ખોરાકની જરૂરત પૂરી પાડવી હોય તો દરેક પ્રદેશના ખોરાકના ઉત્પાદનમાં જંગી વધારો થવો જોઈશે. લીગ ઑફ નેશન્સની પોષણ સંબંધી મિશ્ર સમિતિએ ૧૯૩૭ માં એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે એશિયાના એક અબજથી વધારે રહેવાસીઓમાંથી પોણા ભાગનાં લોકોનું ભોજન તંદુરસ્તીના ધોરણથી ઘણું હલકું છે અને આપણા દેશની બાબતમાં તો એમ લેખાય છે કે લોકોનો માત્ર ઓગણચાળીસ ટકા જેટલો ભાગ જ સારી રીતે પોષણ મેળવે છે, જ્યારે એકતાળીસ ટકાને કનિષ્ઠ પોષણ મળે છે, અને વીસ ટકા જેટલાને તો તદ્દન ખરાબ ભોજન મળે છે!

ઉપર્યુક્ત કરુણ સ્થિતિનું મૂળ કારણ એ છે કે ઘણા દેશોમાં ખેતીનું વૈજ્ઞાનિક રીતે આયોજન કરવામાં આવતું નથી. આ બાબત થોડા સમય પૂર્વે ૧૯૪૪ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં વૉશિંગ્ટન ખેતીવાડી પરિષદમાં વિચારવામાં આવી હતી. એ પરિષદનો મુખ્ય હેતુ હિંદ અને દૂર પૂર્વના દેશોની ખેતીમાં સુધારણા કરવાના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાનો હતો. મુખ્ય વક્તાઓમાંથી ઉપપ્રમુખ શ્રી વૉલેસે એશિયાના દેશોની ખેતીની પેદાશનો વિકાસ કરવાની જરૂરત

'મુંબઈ સમાચાર'ના સં. ૨૦૦૧ (ઈ. સ. ૧૯૪૫)ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રકટ થયેલો લેખ.

ધર્મણુ હોવું ન જોઇએ. મને ખાતરી છે કે આપણી માતૃભૂમિની સેવા કરવાને, દેશમાંથી ગરીબાઈ દૂર કરવાને, જનતાનું જીવનયોગ્ય ઊંચું બનાવવાને, અને દરેક જણ રિદ્ધિ સિદ્ધિથી રહી શકે એવું ભાવિ સર્જવા સરકારની સાથે વ્યાપારી જનતા પણ તેટલી જ ઉત્સુક છે આપણા વ્યાપારી વર્ગે પોતાના સાહસમાં તથા પોતાના જનતા સાથેના વ્યાપારમાં પોતે પ્રામાણિક રહે એ જોવું જોઇએ. મનુષ્યના સ્વભાવ પ્રમાણે નફો મેળવવાની વૃત્તિ વ્યાપારીઓમાં સહજ હોય, પણ તે તેમનું એકલક્ષી ધ્યેય હોવું ન જોઇએ. તેની સાથે પ્રામાણિકતા, ન્યાયપ્રિયતા, જનતાની સેવાની ભાવના, અને દેશ પ્રત્યે પોતાના ધર્મનું ભાન હોવા જોઇએ. તેમનામાંના કેટલાકના અપકૃત્યોથી ઘણી વાર તેમના આખા વર્ગનું સારું નામ કલુષિત થાય છે. માટે વ્યાપારી જનતાના પ્રત્યેક માનવીએ પોતામાંના એવા લોકો માટે તિરસ્કાર દર્શાવવો જોઇએ, તેમની ખરાબ રીતોને મનથી, વચનથી અને કર્મથી વખોડી કાઢવી જોઈએ અને અંકુશો કે નિયમનો જ્યાંસુધી ચાલુ રહે ત્યાંસુધી તે બરાબર પાળવામાં આવે તે જોવું જોઇએ. સરકારમાં અનુભવની ખામી હોય અથવા સરખા વહીવટનો અભાવ હોય તેથી તે સ્વાર્થી લોકોએ પોતાના લાભ માટે કરેલા અપ્રામાણિક કાર્યો ચલાવી લેવાય નહિ સરકારે પણ જે અંકુશો તેમની જરૂરતથી વધુ સમય ચાલુ રહ્યા છે, જે જનતાને નાહક કંટાળો આપે છે, અને જે વધુ ઉત્પાદન માટે લોકોના રસ અને ઉત્સાહને ખંડિત કરે છે અથવા લોકોને સ્વાશ્રયી તથા સાધનસંપન્ન બનાવવાને બદલે અસહાય અને સરકાર પર આધાર રાખતા બનાવે છે તેવા અંકુશો એક પણ વધુ દિવસ ચાલુ ન રહે તે જોવું જોઈએ.

★

ધનના વિકાસ માટે ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની થાપણની જરૂરતવાળી એક યોજના તૈયાર કરી છે, અને તેનો હેતુ એ છે કે પાકતું ઉત્પાદન દશ વર્ષમાં પચાસ ટકા જેટલું અને પંદર વર્ષમાં સો ટકા જેટલું વધારવું. પશુધનને સુધારવા માટે પણ એ યોજનામાં ઢોરોને ખોરાક આપવવાની, ઉછેરવાની, અને રોગથી મુક્ત રાખવા માટેની કેટલીક રીતો સૂચવવામાં આવી છે.

એ યોજના ઘડનારાઓએ ખેતીની બધી બાજુથી ચર્ચા કરી છે અને ખાસ કરીને ખેતીમાં વિજ્ઞાનનો પૂરેપૂરી રીતે ઉપયોગ કરવાની અગત્ય ઉપર ભાર મૂક્યો છે તથા સંસ્થાઓદ્વારા ખેતી વિષયક સંશોધન અને કેળવણીની વ્યવસ્થા કરવા માટે ચોક્કસ યોજના રજૂ કરી છે. એમ છતાં, તેમાં હિંદની ખેતીની વ્યવસ્થા કરવા માટે કેળવાયેલા માણસોની જરૂરતો પ્રશ્ન બાકી રહી જાય છે. એ યોજનામાં ખેડૂતોને કેળવવા માટે, નિવૃત્ત થયેલા અને થતા લશ્કરી માણસોનો ઉપયોગ કરવાનું સૂચવાયું છે. પરંતુ એવી શંકા સ્વાભાવિક રીતે રહે કે એ માણસો આ જાતના કામના અનુભવ અને તાલીમને અભાવે ખેડૂતોને કુશળતાભરી દોરવણી આપવામાં સફળ થશે કે નહીં. સરકારે પહેલું કામ તો એ કરવાનું છે કે અમેરિકાની માફક કૃષિકારોને દરેક રીતે મદદ કરવા માટે એક વિસ્તૃત મધ્યવર્તી સંસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ જે ખેતીવાડીની વાસ્તવિક યોજનાનો સારી રીતે અમલ કરી શકે.

અમેરિકામાં મળેલી હોટ સ્પ્રિંગ્સ પરિષદના પ્રમુખે બરાબર જણાવ્યું હતું કે તેઓ ખોરાક વિશેના લાંબા ગાળાના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા ભેગા મળ્યા હતા, તો પણ દુનિયાના ખોરાકના જથ્થાની પરિસ્થિતિ એવી છે કે યુદ્ધ દરમ્યાન પણ જો દરરોજની વપરાશની વસ્તુઓની પેદાશ વધારવામાં નહીં આવે તો જનતાને ખોરાક વગર ચલાવવાનો વખત આવશે. માટે સાથી રાજ્યના દેશોએ અને ખાસ કરીને હિંદે જો બંગાળની કમનસીબ ઘટનાનું પુનરાવર્તન ન થવા દેવું હોય તો ઉપલી ચેતવણી બરાબર ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

એમ જાણવા મળે છે કે સર હેનરી ફ્રેન્ચે હિંદમાં ખોરાકની પરિસ્થિતિ વિશે હેવાલ રજૂ કર્યો હતો જેમાં તેણે આ દેશમાં ખોરાકની ખરેખર તંગી

લેવા બાબત નામદાર શહેનશાહની સરકારનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. છતાં તેમણે એમ જણાવ્યું છે કે હિંદ પોતાની જરૂરત પૂરી પાડવા માટે બહારના દેશો ઉપર આધાર રાખી શકે નહીં પણ પોતાના દેશમાં જ પાક મોટો ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયત્નો તેણે કરવા જોઇશે.

મને લાગે છે કે હમણાની અને હવે પછીની ખોરાકની જરૂરતો સંબંધમાં આપણા દેશને સ્વાવલંબી બનાવવા માટે મજબૂત પગલાં લેવા જોઇએ. વળી, આપણા દેશને સારી રીતે અને પૂરતા પ્રમાણમાં ખોરાક પૂરો પાડવો હોય તો ખેતીનું અસરકારક આયોજન કરવાની ખાસ જરૂર છે.

આ સંજોગોમાં યુદ્ધોત્તર ઉદ્યોગવિકાસના પ્રશ્ન કરતાં હિંદના ખેતીવિકાસનો પ્રશ્ન ઓછો મહત્ત્વનો તો નથી જ.

સં. ૧૯૯૯માં ધ્યાન ખેંચી રહેલા કેટલાક પ્રશ્નો

ગયા બજેટમાં, રક્ષણખર્ચનો આંકડો એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો પ્રશ્ન છે. આટલો જંગી ખર્ચ કરવા છતાં, આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે હિંદુસ્તાનને માથે ખર્ચનો બોજો બહુ હલકો છે અને તેના રક્ષણ માટે જે ખર્ચ થાય છે તેનો મોટો ભાગ શાહી સરકાર અને અમેરિકાની સરકાર ભરપાઈ કરે છે. આપણા ઉપર મહેરબાની બતાવવાનો આ જે દેખાવ કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી. શાહી નેમ ખાતે અફઘાન યુદ્ધ, સરહદ પરની પ્રવૃત્તિઓ, બરમા યુદ્ધ વગેરે લડતોનો ખર્ચ હિંદુસ્તાનને માથે લાદવામાં આવેલો; અને તે અનુભવ મેળવ્યા પછી, તે પ્રસંગોનું પુનરાવર્તન ન થાય અને આ લડાઈમાં પણ આવો ખર્ચ આપણે માથે ન નાખવામાં આવે તે સાવધાનીથી જોતાં રહેવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે. જ્યાંસુધી હિંદી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનો દેશના રક્ષણની નીતિ ઉપર કાબૂ નથી, અને જ્યાંસુધી દેશની પ્રજા રક્ષણના ખર્ચની તપાસ હાલની અંધારણીય તાબેદારીને લીધે નથી કરી શકતી, ત્યાંસુધી રક્ષણનો બધો ખર્ચ વાજબી છે અને પારકો બોજો હિંદ ઉપર નાખવામાં નથી આવતો, એવી ખાતરી હિંદી પ્રજામતને નહીં થાય.

સ્ટર્લિંગ અનામતો

હિંદુસ્તાનને હિસાબે જે સ્ટર્લિંગ અનામતો વિલાયતમાં જમા થઈ રહી છે તેના તરફ લોલુપ દૃષ્ટિ ફેંકવામાં આવે છે એ ચિન્તા ઉપજાવે તેવી વાત કહેવાય. હકીકત એ છે કે આ દેશમાં લડાઈને લગતી જે જે ખરીદીઓ થઈ, તેનાં નાણાં શહેનશાહની સરકારે લંડનમાં સ્ટર્લિંગમા આપવાનું પસંદ કર્યું છે. સાધારણ રીતે, જેવી રીતે અમેરિકાને તેનાં નાણાં અમેરિકાના

'મુંબઈ સમાચાર'ના સં. ૧૯૯૯ (ઈ.સ.૧૯૪૩)ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રકટ થયેલો લેખ.

ડૉલરમા અપાય છે તેવી રીતે હિંદનો હિસાબ હિંદના રૂપિયામા પતાવવો જોઈએ. આતરરાષ્ટ્રીય હિસાબો પતાવવા માટે જો સાધારણ રીતો અખત્યાર કરવામા આવે તો પોતાના દેણા પેટે ઇંગ્લંડે આપણા દેશ તરફ સોનુ મોકલવુ જોઈએ આ અનામતો અસાગના રૂપમા એકઠી થયેલી છે તેનુ કારણ નક્કી કરેલા ધોરણો મુજબ હિસાબો પતાવવાની વિલાયતની અશક્તિ છે હિંદી વેપારી જનતા તરફથી આ અનામતોનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો જોઇએ તે બાબતને લગતી જુદી જુદી સૂચનાઓ કરવામા આવી છે, જેવી કે, હિંદુસ્તાનમા જે બ્રિટિશ મૂડી રોકવામા આવેલી છે તેને ભરપાઈ કરવા માટે સદરહુ અનામતોનો કેટલોક ભાગ વાપરવો જોઈએ આ સૂચનામા કશું અસાધારણ નથી. અમેરિકામા પોતાની જે મૂડી રોકાયેલી હતી તેને માટે ઇંગ્લંડને આવુ પગલું લેવુ પડ્યુ હતુ. વિલાયતના ઉપયોગ માટે બ્રિટિશ સરકારની માગણીથી હિંદી સરકારે જ્યારે હિંદીઓની ટેક્સની અસકયામતો હાથ ધરી ત્યારે કોઈને ગભરાટ થયો નહોતો. રાજકીય તાબેદારીને લીધે કમનસીબ હિંદુસ્તાન પોતાનુ લેણુ ઉપર બતાવેલી રીતો મુજબ માગી નથી શકતુ, તેમ ભરપાઈ નથી કરાવી શકતુ એવી સૂચના થઈ રહી છે કે લડાઈ પછી ધંધા અને સાધનોની ખરીદી માટે યુધ્ધોત્તર પુનર્રચના ભંડોળ ('પોસ્ટ વૉર રિકન્સ્ટ્રક્શન ફંડ') ઊભુ કરવા આ બધી અસકયામતો સ્થગિત કરી દેવી આ સૂચના સામેનો બીજો વિરોધ બાજુએ રાખતા, લડાઇ પછી સ્ટર્લિંગ જો પડી જાય તો તેનાથી હિંદને સહન નહીં કરવુ પડે તેની ખાતરી શી? વળી આ સ્ટર્લિંગ અસકયામતોથી આ દેશમા ચલણમા વધારો થયો છે, જ્યારે આ અસકયામતોથી ઇંગ્લંડને આ દેશની સંમતિ વગર તદ્દન ઓછે વ્યાજે લાંબી મુદતની લોન મળે છે અને તેથી પોતાને ત્યા ચલણમા ફુગાવો થતો અટકાવી શકે છે હિંદુસ્તાને ભૂતકાળમા બહુ સહન કરેલુ છે હૂંડિયામણનો ખોટો દર ટકાવી રાખવા ૧૯૨૦–૨૧ મા વિલાયતમા રહેલી હિંદની સ્ટર્લિંગ અસકયામતો વેડફી નાખવામા આવી હતી આ વખતે તેમ નહીં થાય અને અનામત સ્ટર્લિંગ આપણા દેશના હિત માટે જ વપરાશે એવી હિંદી પ્રજાને ખાતરી આપી, આપણો આ બાબતમા રહેલો ભય દૂર કરવાની સરકારની ફરજ છે

ચલણનો ફુગાવો અને અર્થશાસ્ત્રીઓની સૂચના

દેશની ચલણનીતિને લગતું એક નિવેદન કેટલાક આગેવાન અર્થશાસ્ત્રીઓએ થોડા માસ પહેલાં બહાર પાડ્યું હતું. તેઓના મંતવ્ય સાથે હું ઘણે ભાગે સંમત છું પણ કરવેરામાં વધારો કરવાની હજુ શક્યતા છે એ જાતના તેઓના અભિપ્રાયને ખાસ કરીને, હું ટેકો આપી શકતો નથી. ઊલટાનું આપણે જોઈએ છીએ કે લડાઈ શરૂ થયા પછી પ્રતિવર્ષ કરવેરામાં વધારો થતો જ ગયો છે અને તેને પરિણામે વેપારની ખિલવણી માટે કે નવાં સાહસો શરૂ કરવાના ઉત્સાહ ઉપર અંકુશ મુકાયો છે. વળી, વેપાર ઉદ્યોગ ઉપર જે વધારાના નફા ઉપરનો કરરૂપી બોજો નખાયો છે તેની તેઓએ અવગણના કરી લાગે છે. મધ્યમ વર્ગ અને બાંધી આવકવાળાની આવક ઉપરના વેરા ઉપર સરચાર્જના દરના વધારાથી, ખરીદશક્તિમાં ઘણો ઘટાડો થયો છે અને હવે તેની આવક ઉપર બોજો નાખવાનો જરા પણ અવકાશ નથી.

નિષ્ણાતોએ બીજું એવું સૂચન કર્યું છે કે હિંદી સરકારે અને સાથી રાજ્યોએ દેશમાં લોન ઊભી કરવી. સરકારના દૃષ્ટિબિંદુમાં અને નીતિમાં ફેરફાર થાય તો જ આ સૂચના સફળતાપૂર્વક અમલમાં મૂકી શકાય. જ્યાં સુધી દેશના રાજકીય વાતાવરણમાં સુધારો નહિ કરવામાં આવે ત્યાંસુધી સરકારી લોનોને સામાન્ય પ્રજા પૂરતો ટેકો આપશે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. આ આર્થિક અસ્વસ્થતાનાં કારણો ઊંડાં છે અને કરવેરાના વધારાથી કે લોનોથી તેનું નિરાકરણ થાય તેમ નથી.

નવી કંપનીઓ અને ઔદ્યોગિક સાહસો

અગાઉ કરતાં હાલ નાણાંની છોળ વધારે હોવાથી દેશમાં કેટલીક નવી કંપનીઓ શરૂ કરવામાં આવી છે. આ જાતનો વિકાસ આવકારપાત્ર છે પણ સાથે સાથે આપણે એ ખાસ જોવું જોઈએ કે છેલ્લી લડાઇ પછીના ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન ન થાય. આપણે આ બાબતમાં સાવધ રહેવું જોઈએ. અને કાયમ ચાલુ રહે તેવાં લક્ષણોવાળી કંપનીઓને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

યોગ્ય ધોરણે જ આર્થિક વિકાસ કરવા માટે આપણા પ્રયત્નો હોવા જોઈએ, કારણ દેશનું હિત તેમાં રહેલું છે. આપણે ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં ખૂબ જ પછાત છીએ, અને મારા મત પ્રમાણે, પ્રજાને જેને માટે વિશ્વાસ હોય તેવા ઉદ્યોગપતિઓને હાથે નવા ઉદ્યોગો અને સાહસો માટે સદ્ધર કંપનીઓ કાઢવા માટે હાલનો સમય ઘણો જ અનુકૂળ હતો; પણ કમનસીબે, હિંદ સંરક્ષણ ધારાની ૯૪ અ કલમ હેઠળ નવી કંપનીઓ કાઢવા ઉપર સરકાર તરફથી અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા છે, જેને પરિણામે હું જાણું છું કે હિંદી ઉદ્યોગના વિકાસના આવા પ્રયત્નોમાં મોટો અંતરાય મુકાયો છે.

બેંકિંગ અને નિયમન

બેંકિંગની બાબતમાં આપણે જોઇએ છીએ કે કેટલીક નવી બેંકો ખોલવામાં આવી છે. દેશમાં સદ્ધર બેંકિંગના યોગ્ય વિકાસની શકયતાઓ હજી ઘણી છે. બેંકિંગ સંસ્થાઓ સમાજમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે અને દેશના વેપાર, ઉદ્યોગ અને સમૃદ્ધિનો આધાર બેંકિંગ પ્રવૃત્તિની સદ્ધરતા અને સેવાવૃત્તિ ઉપર નાનેસૂને અંશે રહેતો નથી. અને એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે જે મૂડી બેંકો પાસે આવે છે તે પોતાની નથી પણ મોટે ભાગે તે જાહેર પ્રજાની ડિપોઝિટોથી બનેલી હોય છે; એટલે હું એમ માનું છું કે બેંકિંગ ઉપર, દેશને અને સમાજને હિતકર નીવડે તેવા, છતાં દેશી બેંકોના વિકાસમાં અંતરાય રૂપ ન બને એવા અંકુશો અને નિયમનો સામે કોઈને વાંધો હોઈ શકે નહીં.

દેશી બેંકો અને પરદેશી હૂંડિયામણ

સામાન્ય સમયમાં હિંદુસ્તાનનો કુલ આયાત અને વિકાસનો વેપાર દર વરસે રૂ. ૬૦૦ કરોડનો હતો. એકસચેન્જનું કામકાજ બિનહિંદી બેંકો કરે છે અને તે બેંકો 'એકસચેન્જ બેંકો'ના નામથી ઓળખાય છે. આ કામકાજ મોટે ભાગે બિનહિંદી બેંકોના હાથમાં છે. તે વિશે બેંકિંગ તપાસ સમિતિના હેવાલમાં જણાવાયું હતું કે હિંદી બેંકોને આ કામ કરવામાં અવરોધ કરતું તત્ત્વ મોટાં સાધનોવાળી બિનહિંદી બેંકોની હરીફાઈ

છે. લંડન તેમ જ બીજા પરદેશનાં અગત્યનાં સ્થળોએ આપણી બેંકોની શાખાઓ નથી તે પણ એક કારણ છે. બેંકિંગ તપાસ સમિતિએ હેવાલ રજૂ કર્યો ત્યારપછી બેંકિંગનો દેશમાં વિકાસ થયેલો છે. બેંકોની સંખ્યા વધી છે અને તેનાં સાધનો પણ વધ્યાં છે. રિઝર્વ બેંક પણ સ્થપાઈ છે. અને તેની લંડનમાં શાખા છે, અને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિઆ એક્ટની કલમ ૧૭ (૩) મુજબ પરદેશના એક્સચેન્જ બીલો વટાવવાનું કામ કરવાની અને પરદેશના વ્યાપારને નાણાંનું સાધન પૂરું પાડવામાં મદદ કરવાની સત્તા પણ રિઝર્વ બેંકને આપવામાં આવેલી છે. મારું એમ માનવું છે કે રિઝર્વ બેંકે આ બાબત હાથ ધરવી જોઈએ અને હિંદી શેડયુલ્ડ બેંકો પરદેશના હૂંડિયામણનું કામકાજ કરી શકે તથા પરદેશ સાથેના વેપારમાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપી શકે તે હેતુથી તેણે યોજના તૈયાર કરવી જોઈએ, અને જરૂર જણાય તો આ કામને સહેલું બનાવવા બીજા દેશોમાં પણ શાખાઓ ખોલવી જોઈએ.

લડાઈ બાદ 'પુનર્રચના' કે 'રચના'?

લડાઈ પછીના ગાળામાં પુનર્રચના અને આર્થિક નીતિને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા આપણું ધ્યાન હાલ ખેંચી રહી છે. હિંદના સંબંધમાં લડાઈ પછીની પુનર્રચના અને યોજનાઓના પ્રશ્ન બાબતમાં મને લાગે છે કે 'પુનર્રચના' એ શબ્દ કાંઈક હાસ્ય ઉપજાવે એવો છે. આપણે જ્યારે પુનર્રચનાની વાતો કરીએ ત્યારે કોઈક જાતની રચના પહેલાં હતી એમ માની લેવું જોઈએ. ખરી બિના તો એ છે કે લડાઈ પહેલાંના સમય દરમ્યાન ઉદ્યોગનાં ક્ષેત્રોમાં આપણી આર્થિક નીતિનું કાંઇ પ્રમાણ જ નહોતું. આપણે માટે લડાઈ પછીના સમયનો પ્રશ્ન 'પુનર્રચના' ન હોઈ શકે પણ ચોખ્ખી અને સાદી 'રચના' હોઈ શકે.

આવા પ્રશ્નનું ન્યાયી નિરાકરણ મેળવવા માટેના કોઇ પણ આંતર–રાષ્ટ્રીય પ્રયાસોને આપણે સહકાર જરૂર આપીશું; પણ ઉદ્યોગમાં આગળ વધેલા દેશો અને હિંદ જેવા પછાત દેશો વચ્ચેનો મૂળ ફરક ધ્યાનમાં

રાખવો ઉચિત છે. પ્રગતિશીલ દેશોની દૃષ્ટિએ ઘડાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય યોજનાઓ અને ધોરણો હિંદ જેવા પછાત દેશને લાગુ પાડી નહીં શકાય, તેમ જ એવી યોજનાઓ હિંદ જેવા દેશને લાભકારક પણ નીવડી નહીં શકે. એવી જ રીતે, દુનિયાના કાચા માલ ઉપર આંતરરાષ્ટ્રીય અંકુશ અને વહેંચણીના સંબંધમાં, કાચો માલ પેદા કરતા હિંદ જેવા દેશોનો પોતે પેદા કરેલા માલો ઉપર પહેલાં પોતાનો હક હોવો જોઈએ. લડાઈ પછીની, દેશને મદદરૂપ એવી આર્થિક નીતિ ઘડવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપણને હોવી જોઈએ; આ પછી જ આપણે અન્ય દેશોને આવાં કામોમાં સહકાર આપી શકીએ.

વળી, આપણી નીતિનો મુખ્ય હેતુ ત્વરિત ઔદ્યોગીકરણનો નિશ્ચિત કાર્યક્રમ હોવો જોઈએ કે જેથી દેશની કાચી સંપત્તિનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરવાનો દેશને લાભ મળે. આ લડાઈએ આપણા ઔદ્યોગિક બંધારણમાંની ત્રુટીઓને ઉઘાડી પાડી છે. આપણી પહેલી ફરજ આવી ત્રુટીઓ નાબૂદ કરવાની અને ઉપયોગી પેટા-ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપી આગળ વધારવાની છે, દાખલા તરીકે, રસાયણ, દવાઓ, અને રંગો બનાવવાના ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન મળવું જોઈએ. બની શકે એટલી યાન્ત્રિક અને આર્થિક દક્ષતાથી, સ્પર્ધાત્મક કિંમતોએ, લોકોપયોગી માલોનું વધુમાં વધુ ઉત્પાદન એ આપણી આર્થિક નીતિનું ધ્યેય હોવું જોઈએ અને આ દિશામાં આપણું ધ્યાન એકત્રિત થવું જોઈએ. વાહનવ્યવહારની સગવડ પૂરી પાડતા વહાણો, એન્જિનો, વેગનો, મોટરો વગેરે પરદેશથી થતી આયાત ઉપર આધાર રાખવો પડે તેવી સેંકડો વસ્તુઓ બનાવવાના ઉદ્યોગોની શરૂઆત વગરવિલંબે થવી જોઈએ. લડાઈ બાદ રચના માટે આપણે પણ 'ઉદ્યોગોની સમિતિ' જેવું એક બંધારણ દેશમાં ઊભું કરવું જોઈએ, નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવાની શક્યતાની તપાસ કરી નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવા જોઇએ અથવા તો જૂના ઉદ્યોગોને બહોળા બનાવવા જોઇએ અને એ બાબતની ચોક્કસ અને શક્ય હોય એવી સૂચનાઓ ઘડવી જોઈએ. આ સઘળું પૂર્ણ રીતે ફળીભૂત કરવા માટે સરકાર, પ્રજા, અને

વેપાર-ઉદ્યોગના નેતાઓ વચ્ચે ઉચ્ચ પ્રકારનો અને હાર્દિક સહકાર તથા ફળદાયી સંપર્ક જરૂરી છે.

ખેતીવાડી અને દુષ્કાળ

આપણો દેશ ખેતીપ્રધાન છે. લાખો ટન દાણો આપણે દર વર્ષે પરદેશ મોકલતા હતા તે દેશ આજે ખોરાકની તંગીથી પીડાય છે અને સેંકડો વર્ષ સુધી ન સાંભળેલી કે અનુભવેલી બિના બંગાળ જેવા હિંદુસ્તાનના મહાન પ્રાંતમાં બની રહી છે અને તે પણ નામદાર વાઈસરોય સાહેબ લોર્ડ લિનલિથગોના અમલ દરમ્યાન; તેઓ નામદાર વાઈસરોય તરીકે હિંદુસ્તાનમાં પધાર્યા ત્યારે હિંદી ખેતીને ફાયદો થાય એ તેમનું ધ્યેય છે એ દર્શાવવા પોતાની જોડે બે સારા ગોધા લેતાં આવ્યા હતા! આ કરુણ પરિસ્થિતિ તથા તેનાં કારણો વિષે વધુ લખવું દુઃખ ઉપજાવે છે. આપણે પ્રભુ પાસે પ્રાર્થીએ કે આવી દુઃખદ સ્થિતિનો જલદી અંત આવે.

બેંકિંગ વિશે કેટલાક વિચારો

બેંકિંગને ઘણીવાર ઉદ્યોગપ્રધાન ઉદ્યોગ કહેવામાં આવે છે, પણ શું તે એક ઉદ્યોગ છે? નિઃસંશય, બેંકિંગ અનેક માણસોને કામમાં પ્રવૃત્ત અને ઉદ્યમી રાખે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે ઉદ્યોગ (Industry) શબ્દ જે અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે (જેમકે મિલઉદ્યોગ, લોખંડનો ઉદ્યોગ) તે અર્થમાં એ શબ્દ બહુ યોગ્ય ગણાય નહીં. કારણકે બેંકિંગ પ્રત્યક્ષ રીતે ઉત્પાદન કરતું નથી; જોકે, પરોક્ષ રીતે તેમ કરવામાં ઘણું સહાયભૂત થાય છે. બેંકિંગ એ ધંધો (Profession) પણ નથી, કેમકે તેની સિદ્ધિ અને ઉપયોગિતા એક વ્યક્તિની બુદ્ધિ, શક્તિ, વિજ્ઞાન અને પ્રયત્ન ઉપર અવલંબતી નથી, પણ અનેક અને વિવિધ પ્રકારના, સુયોજિત અને સુસંબદ્ધ સંજોગો ઉપર તેની સફળતાનો આધાર રહે છે. બેંકિંગ તે વેપાર (Commerce) પણ નથી. કારણ માલની લેવેચ કરવી એ તેનું મુખ્ય અંગ નથી. ત્યારે બેંકિંગ એ કયા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે?

બેંકિંગ એક સેવાપ્રધાન પ્રવૃત્તિ (Service) છે. તે દેશની તથા જનતાની સેવા બજાવે છે. આધુનિક સમયમાં આપણને આગગાડી, તાર, ટેલિફોન, ટ્રામ વગેરે સિવાય ચાલતું નથી, તેમ નિયમાનુસાર તથા વ્યવસ્થાપૂર્વક કામ કરતી બેંકિંગની સંસ્થા વગર ચાલી શકે નહીં. ખેતીવાડી, ઉદ્યોગ કે વેપાર બેંકિંગની મદદ વિના સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવાની આશા રાખી શકે નહીં. દેશની સમૃદ્ધિનો આધાર બેંકિંગની પ્રવૃત્તિ ઉપર નાનેસૂને અંશે નથી રહેતો.

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી બેંકિંગ પ્રતિ દુર્લક્ષ પરવડે નહીં અને આ સેવાપ્રધાન પ્રવૃત્તિને અવગણના, ઉત્તેજનનો અભાવ અથવા વાસ્તવિક સહાયની ગેરહાજરીને લીધે શોષવું ન પડે, એ જોવાની સામાન્ય

ઈ. સ. ૧૯૪૧ માં લખાયેલો અને તે જ વર્ષે 'મુંબઈ સમાચાર'ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રકટ થયેલો લેખ.

જનતા તેમ જ સરકાર બન્નેની ફરજ થઈ પડે છે. બેંકરની જનતા પ્રત્યેની ફરજ તેટલી જ ગંભીર તેમ જ પવિત્ર છે અને લોકોપયોગી સંસ્થા (Public Utility Service)ના સંબંધમાં હોય છે તેમ બેંકરનું મુખ્ય ધ્યેય જનતાની સેવા બજાવવાનું હોવું જોઈએ. આ સિદ્ધાંત અનુસાર બેંકરથી પોતાના જ સ્વાર્થનો વિચાર કરી અઘટિત મોટો નફો મેળવી શકાય નહીં, પરંતુ બીજી સેવાભાવી સંસ્થાઓની માફક તેણે માત્ર વાજબી નફાથી સંતુષ્ટ થવું ઘટે. વ્યાજખોર શાહુકાર, ગ્રાહક પાયમાલ થતો હોય તો પણ પોતાને લાભ થતો હોય તો તેની લેશ પણ ચિંતા કરતો નથી; પરંતુ બેંકર તો પોતાના ગ્રાહકને જિવાડી પોતે જીવે છે. આ બે વચ્ચેનો તફાવત : બેંકરની પ્રવૃત્તિ ઉપકારક છે, વ્યાજખોરોની વિઘાતક.

હિંદ પોતના શરાફો માટે વિખ્યાત છે. પ્રાચીન સમયથી તેઓ દેશની સેવા કરતા આવ્યા છે. તેમની હૂંડીઓ દૂર દૂર વિસ્તારોમાં જતી અને જે જમાનામાં દેશના જુદા જુદા ભાગમાં પહોંચવાને મહિનાઓ લાગતા ત્યારે પણ તે સ્વીકારાતી. તે પરદેશોમાં તથા દરિયાપારના દેશોમાં પણ પહોંચતી. આ કળામાં હિંદે અજબ પ્રગતિ કરી હતી અને શરાફોની હૂંડી પાછી ફરી હોય તેવા દાખલા જાણવામાં નથી. થાપણ(Deposit)ના સંબંધમાં સૌના મનમાં એવી ભાવના વસતી કે થાપણ ભરપાઈ ન થઈ શકી તો ફરી જન્મ ધારણ કરીને પણ તે ઋણ ફેડવું પડશે. બેંકિંગના વિષયમાં ભારતનિવાસીઓનો આવો ઉન્નત આદર્શ હતો.

સૈકાં સુધી આપણા દેશમાં બેંકિંગનું કામકાજ આવા શરાફોના હાથમાં રહ્યું. પાછળથી, પાશ્ચાત્ય પ્રજા આવતાં, જૂની પ્રણાલિકા બદલાઈ ગઈ અને આપણા ગર્વરૂપી શરાફોનું સ્થાન બેંકો નામે ઓળખાતી સંસ્થાઓએ લેવા માંડ્યું. છેવટમાં, સને ૧૯૩૫ થી રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા સ્થપાઈ કે જે, સરકારી બેંક, બેંકોની બેંક તથા દેશની મધ્યવર્તી બેંકિંગ સંસ્થા તરીકે કામ કરતી થઈ.

બીજા દેશોની સાથે સરખાવતાં આપણા દેશમાં બેંકોની સંખ્યા ખરેખર ઘણી ઓછી છે, છતાં પણ એવી ફરિયાદો કરવામાં આવે છે કે

કેટલાક ભાગમાં, દાખલા તરીકે બંગાળ અને મદ્રાસ વિભાગમાં, પુષ્કળ નાની બેંકો નીકળી પડી છે. રિઝર્વ બેંકે, બેંકોનું નિયમન કરવાના કાયદા માટે કેટલીક દરખાસ્તો ઘડી કાઢી છે જેમાંની એક, અતિ નાની અને સદ્ધર નહીં હોય તેવી બેંકોને ઊભી થતી અટકાવવાનો ઈરાદો રાખે છે. રિઝર્વ બેંકે બીજી પણ કેટલીક દરખાસ્તો રજૂ કરી છે જે જનતાના હિતમાં હોવાનું પોતે માને છે. હાલમાં તો યુદ્ધના કારણને અંગે એ દરખાસ્તોને અભરાઈએ ચડાવી દેવામાં આવી છે, પરંતુ વહેલી કે મોડી તે ફરી ઉપસ્થિત થવાની. પણ આ લેખનો આશય તે દરખાસ્તોની ચર્ચા કરવાનો નથી.

શરાફો દેશના આર્થિક હિતનું એક આવશ્યક અંગ છે એવો મજબૂત દાવો રજૂ થયો છે, છતાં તેઓનો રિઝર્વ બેંક સાથે સંતોષકારક અને સીધો સંબંધ સાધવાનું હજુ સુધી બની શક્યું નથી. અત્યારસુધી તો માત્ર શેડ્યુલ્ડ બેંકો એટલે કે જેઓની રૂપિયા પાંચ લાખ કે તેથી વધુ કિંમતની ચાપણ હોય, તેઓ જ રિઝર્વ બેંક સાથે એક પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે. બેંકોના નિયમનનો કાયદો પસાર કરવામાં આવશે ત્યારે શેડ્યુલ્ડ બેંકો રિઝર્વ બેંકો સાથે કદાચ વધારે નિકટ સંબંધમાં અને શેડ્યુલ્ડ ન હોય તેવી બેંકો પણ આવા પ્રકારના સંબંધમાં આવે એ સંભવિત છે.

રિઝર્વ બેંકની અંકુશ મૂકતી દરખાસ્તોએ લોકોના મનમાં શંકાઓને જન્મ આપ્યો છે, કેટલીક મોટી બેંકોએ પણ આવી દરખાસ્તો સામે વિરોધ દર્શાવ્યો છે એમ સંભળાય છે અને એ સંબંધમાં એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે છે કે, પરદેશી બેંકોની હરીફાઈ સામે રક્ષણ આપવાનો કંઈ પણ પ્રબંધ કર્યા સિવાય તથા અંકુશોના બદલામાં ચોક્કસ લાભો આપ્યા સિવાય, માત્ર નિયમનરૂપી અંતરાયો મૂકી હિંદી બેંકિંગનો કુદરતી વિકાસ અટકાવવો, એ શું આપણા જેવા નિર્ધન દેશના હિતમાં છે? દેશની આર્થિક સમૃદ્ધિ માટે આવશ્યક એવી બેંકિંગ જેવી પ્રવૃત્તિના વાજબી નિયમન સામે કોઈને વાંધો હોઈ શકે નહીં, પણ આવા નિયમન

સાથે જો હિંદી બેંકિંગને વાસ્તવિક સહાય કરનારાં પગલાં સામેલ ન હોય તો તે ભાગ્યેજ લોકપ્રિય થઈ શકે.

કેટલેક ઠેકાણે એવી માન્યતા ધરાવાય છે કે જુદી જુદી સ્વતંત્ર રીતે કામ કરતી નાની બેંકો ઘણી હોય તે કરતાં જેમ ગ્રેટ બ્રિટનમાં મોટી પાંચ (Big five) બેંકો છે તેમ દેશભરમાં પથરાયેલી ઘણી શાખાઓવાળી મોટી બેંકો થોડી સંખ્યામાં હોય તે સારૂં. પરંતુ આપણા દેશની નિર્ધનતા તથા સંજોગોનો વિચાર કરીએ તો નાની પણ લોકોપયોગી સેવા કરતી બેંકોની આવશ્યકતા છે તે નિર્વિવાદ છે. બેંકની ગણનાનો આધાર તેની લઘુતા ઉપર નહીં પણ તેની લોકોપયોગિતા, પ્રામાણિકતા અને સંગીનતા ઉપર રહે છે. મોટી બેંક બધી સંગીન જ હોય અને નાની બેંક બધી નબળી હોય એવું હંમેશ હોતું નથી. આપણા લોકો શરાફો સાથે સૈકાં થયાં કામ પાડવાને ટેવાયેલા હોવાથી અંગત સંપર્ક સિવાય સંતોષ પામતા નથી. આવો અંગત સંપર્ક મોટી બેંકો તેની સંખ્યાબંધ શાખાઓ હોવા છતાં, ભિન્ન ભિન્ન ભાષા, ભિન્ન ભિન્ન રિવાજ વગેરે કારણોને લીધે સાધી શકતી નથી. વળી નાની બેંક પોતાનાં ગામડાં, શહેર અથવા જિલ્લા માટે પૂરતી રીતે મોટી હોઈ શકે. જ્યારે અમેરિકા અબજોમાં અને ઇંગ્લેંડ કરોડોમાં વાત કરે છે, ત્યારે આપણા ગરીબ દેશમાં તો હજારોની સંખ્યા પણ મોટી ગણાય છે! જે, શહેરના લોકોને નાનું લાગે તે, ઘણીયે વાર, નાના ગામ કે ગામડાં માટે પૂરતું હોય છે. નાના ગ્રાહકોને સામાન્ય રીતે નાની બેંક પાસે જવું સહેલું પડે છે. મોટી બેંકો ઘણીયે વાર પોતે જેને અતિ નાનું કામકાજ ગણે છે એવા કામ માટે આતુર હોતી નથી. આ બધું જોતાં નાની બેંકો જે પોતાના ક્ષેત્રમાં સુંદર સેવા બજાવી રહી હોય છે, તેઓને તેમના સ્થાન ઉપરથી પદભ્રષ્ટ કરવી એ શું યોગ્ય છે? કોઈ નાની બેંકો પોતાની શક્તિ ઉપરાંત કામકાજ કરતી હોય, અથવા પોતાના કામકાજને સુવ્યવસ્થિત રાખવાને અશક્ત જણાય, તો તેનો ઉપાય તેઓને સુધારવાનો છે, નહીં કે તેઓને બંધ કરાવવાનો. નાની બેંકોને ધોરણસર વ્યવસ્થાવાળી બનાવી તેઓને

દેશની બેંકિંગ ઇમારતનો એક ઉપયોગી ખંડ થવા દેવી જોઈએ. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારે એમ સામાન્ય રીતે ધારવામાં આવતું હતું કે હિંદને અને હિંદી બેકિંગને તેનાથી ઘણા મોટા લાભ થશે. માનીએ કે રિઝર્વ બેંક પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે બની શકતા બધા પ્રયત્નો કરતી હશે, પણ જનતાને તેનાથી થતા ફાયદા તો હજી શોધી કાઢવા રહ્યા. બેશક, રિઝર્વ બેંક સરકારી જામીનગીરી ઉપર તથા સોનાચાંદી ઉપર શેડ્યુલ્ડ બેંકોને નાણાં ધીરી શકે છે. વળી હૂંડીઓ (Bills) તથા ખેતીવાડીની જામીનગીરી (Agricultural paper) ને અમુક શરતે વટાવવાની (rediscount) સત્તા ધરાવે છે, પણ વ્યવહારમાં તો આવો ઝાઝો લાભ લેવાયો કે અપાયો હોય એમ લાગતું નથી. દુર્ભાગ્યે રિઝર્વ બેંક તરફથી ઔદ્યોગિક જામીનગીરી (Industrial paper) ઉપર નાણા ધીરવાની જોગવાઇ કરવામાં આવી નથી. બીજા કેટલાક દેશોની મધ્યવર્તી બેંકો (Central Banks) તરફથી ઔદ્યોગિક તથા વ્યાપારી સાહસોને નાણાં ધીરવાની જોગવાઈ હોય છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે આપણી મધ્યવર્તી શરાફી સંસ્થા (Reserve Bank) આવી જાતની સગવડ આપવાની સત્તા શા માટે લેતી નથી? જેમ સરકારી જામીનગીરીઓ સામે ૯૫ ટકા નાણાં ધીરવામાં આવશે એમ રિઝર્વ બેંક તરફથી માત્ર જાહેર થતાં, સરકારી જામીનગીરીના ભાવોમાં મજબૂતી તથા સ્થિરતા આવી છે, તેમ ઔદ્યોગિક જામીનગીરીઓને, ધીરવાને લાયક (Eligible paper) તરીકે, રિઝર્વ બેંક તરફથી સ્વીકારવામાં આવે, તો ઔદ્યોગિક માગણીઓ અને ખાસ કરીને નાના અને મધ્યમવર્ગના ઉદ્યોગો (Small and midium-scale industries), જે નાણાં માટે પોકાર કરી રહ્યા છે, તેઓને ઘણી મદદ મળે.

આપણી મધ્યવર્તી બેકિંગ સંસ્થા, કેવી રીતે સક્રિય મદદ આપી શકે, તેનું આ એક ઉદાહરણ છે. જનતા, બેંકોદ્વારા લેવડદેવડ કરવાની ટેવ કેળવીને શાખ અને ધીરધારના વિકાસમાં સહાય કરી શકે, તેમ જ બેંકિંગના

રૂપિયા ઉપરનો દરોડો

આખી દુનિયામાં, ઘણાં વર્ષો થયાં, નાણાંકીય ક્ષેત્રમાં પેપર કરન્સી અગત્યનો ભાગ ભજવી રહી છે અને અન્ય દેશોમાં તેમ જ આપણા દેશમાં, પ્રજા એનાથી પરિપૂર્ણ ટેવાઈ ગયેલી છે. આજના જમાનામાં પેપર કરન્સીનો ઉપયોગ અનિવાર્ય છે અને તેના વિના કોઈપણ દેશનું આર્થિક બંધારણ કલ્પવું મુશ્કેલ છે. વેપારરોજગાર માટે તથા મોટે ભાગે દરેક કામમાં જ્યાં નાણાંની આપલે હોય છે, ત્યાં નોટોનો ઉપયોગ છૂટથી અને વિનાસંકોચ થતો આવ્યો છે. આપણો દેશ જોકે, બીજા દેશોના પ્રમાણમાં ગરીબ છે અને પ્રજાનો કેટલોક ભાગ નિરક્ષર છે, તે છતાં હું નથી ધારતો કે પ્રજાને નોટ વિશે કદી પણ વાસ્તવિક અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હોય.

ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉદ્‌ભવે છે કે ગયા જુન અને જુલાઈ માસમાં, મુંબઈમાં અને હિન્દુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ રોકડા રૂપિયાની એકાએક મોટી માગણી નીકળી હતી અને ભારે ઊહાપોહ થઈ રહ્યો હતો એનું કારણ શું? મને લાગે છે કે આવી સ્થિતિ ઊભી થવામાં થોડેઘણે અંશે નીચે દર્શાવેલાં કેટલાંક કારણો જવાબદાર હોય :

(૧) ગયા સપ્ટેમ્બર માસથી યૂરોપમાં શરૂ થયેલા વિગ્રહને પરિણામે થયેલા ઉત્તરોત્તર ફેરફારો, અને તેને અંગે લોકોના મનમાં ઊપજેલાં ભય અને ચિન્તા;

(૨) આ સ્થિતિને અંગે રૂપિયાના સિક્કાઓનો સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિ;

(૩) કેટલાક સ્વાર્થી માણસોનો અપ્રામાણિક એટલે કે વટાવ લઈ ઓછા રૂપિયામાં નિરક્ષર અને ગરીબ લોકો પાસેથી, ગેરસમજૂતી ઊભી કરી નોટો પડાવી લેવાનો ઈરાદો;

(૪) મોટી નોટોના બદલામાં નાનું પરચૂરણ કરાવવાની જરૂરત.

ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયોના મુંબઈ કેન્દ્ર પરથી ઈ. સ. ૧૯૪૦ના ઑગસ્ટમાં કરેલું વાયુપ્રવચન, પ્રકટ થયું 'જન્મભૂમિ'ના તા. ૩૧–૮–૧૯૪૦ના અંકમાં.

વળી, બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ તે વાજબી …ી ? મારા મત પ્રમાણે, પાંચ રૂપિયાથી નાની રકમની આપલે કરવા માટે, …ાના સિક્કાની જરૂર પડે તે સિવાયનાં બીજાં હમણાં દર્શાવ્યાં તે …કારણો વાજબી ગણાય નહીં, કેમકે, લડાઈ ચાલતી હોય તે સમયે સા… …ા વર્તમાન તો અવારનવાર આવ્યા જ કરે એટલે તેનાથી ભયભીત અને …આતુર … …શો ફાયદો થાય નહીં. વળી, રૂપિયાના સિક્કા કે જે સિ… …ા આજને ભાવે નવ આના માત્ર થાય છે તેનો …સંગ્રહ કરનારને પોતાને પણ હાનિકારક છે. અને … …કે અભણ કે ગામડાંના માણસોના અજ્ઞાનનો …કરવી એ અક્ષમ્ય ગણાય.

…પહોંચી વળવા, સરકાર તથા રિઝર્વ બૅંક …તેને લીધે થોડા જ દિવસ પછી આ

…કે રૂપિયાની નોટો રૂપિયાના સિક્કા …કે કેમ ? એના જવાબમાં તો …રણ માટે રૂપિયાની નોટ કરતાં …છે. આનું કારણ એમ નથી કે …થી. કારણ તેમ હોય તો બીજ… …, પણ તેવું કાંઈ નથી. રૂપિયો …પસંદ પડે તેનાં બીજાં કારણો …ો લક્ષ્મીરૂપ ગણાઈ, પૂજામાં … …પૂજન કરે છે. વળી ચાંદી આપ… …તેથી ચાંદીનો સિક્કો લોકો… …એ સ્વાભાવિક છે. તેમજ, બે… …યા આપવાનો રિવાજ લાંબા … …ણ વ્યવહારમાં

રોકડા રૂપિયાની વપરાશ રહે છે. વળી, લેવડદેવડમાં રૂપિયાની નોટ કરતાં રૂપિયાનો સિક્કો વાપરવો વધારે સહેલો પડે છે.

પેપર કરન્સીનો કોઈ અભ્યાસી આપણા દેશના ચલણ પાછળની નીતિ તપાસશે તો તેને માલૂમ પડશે કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકા સિવાય બીજો કોઇ પણ દેશ દુનિયામાં એવો નથી કે જેની ચલણને લગતી સ્થિતિ આપણા દેશ જેટલી સંગીન અને સદ્ધર હોય. આપણી રિઝર્વ બેંક પાસે નોટોની પાછળ રિઝર્વ તરીકે મોટા પ્રમાણમાં સોનુ છે, સ્ટર્લિંગ જામીનગીરીઓ છે, કરોડો રોકડા રૂપિયા છે, હિંદી સરકારની જામીનગીરીઓ છે, ગીનીઓ છે અને ચાંદી છે. ટૂંકમાં, અબજો રૂપિયાની અસકયામત છે.

આ બધી વસ્તુસ્થિતિનો જરા ખ્યાલ કરનાર સહેલાઈથી સમજી શકશે કે રોકડા રૂપિયાનો નાહક સંગ્રહ કરવો કોઇને પણ ફાયદાકારક નથી. એક તો તેમ કરવાથી સરકારે હાલ બહાર પાડેલા કાયદાનો ભંગ થાય, બીજું, સંગ્રહ કરનારને તેટલી રકમ ઉપર વ્યાજની ખાધ સહન કરવી પડે. રોકડા રૂપિયાના સંગ્રહ કરનારને ચોરીનો ભય સદૈવ રહે. નાહકનો સંગ્રહ કરનાર પોતે કંઇ પણ ફાયદો ઉઠાવ્યા સિવાય બીજા ખરી જરૂરતવાળાને અગવડ પહોંચાડે જેથી સરકારને રૂપિયાની નોટો વધુ પ્રમાણમાં કાઢવી પડે અને નાહકનો તેના ખર્ચનો બોજો કર ભરનારાઓ, જે આપણા દેશી ભાઈઓ જ છે, તેમને ચડવો પડે. આ પ્રમાણે અનેક રીતે રૂપિયાના સિક્કાનો અકારણ સંગ્રહ કરનાર, પોતે કંઇ પણ લાભ ઉઠાવ્યા સિવાય, સમાજને નુકસાન કરનારો નીવડે, માટે કોઇ પણ સમજુ કે ન્યાયી માણસ, આવી વૃથા પ્રવૃત્તિમાં પડે નહીં.

અમેરિકા અને ગ્રેટબ્રિટન જેવા શ્રીમંત અને સત્તાધારી દેશો સુદ્ધાં દુનિયાના બધા જાણીતા દેશોમાં, લડાઈ ન હતી ત્યારે પણ, સોના અને ચાંદીના સંગ્રહ ઉપર અંકુશ મુકાયો હતો, અને કાયદો ઘડી પ્રજા પાસેથી સોનુ લઇ લેવાયું હતું, જેની વિરુદ્ધ એક હરફ તે દેશોમાં ઉચ્ચારાયો ન હતો. આ બતાવે છે કે આધુનિક જમાનામાં ચલણની નીતિના સંરક્ષણાર્થે અથવા એવાં બીજાં કોઇ આવશ્યક કારણોને અંગે, પોતાના દેશની સરકાર

ધારે તે વખતે આવા અંકુશ મૂકી શકે છે અને પ્રજાએ તે પાળવા પડે છે. હું ધારું છું કે હિંદુસ્તાન એક જ દેશ છે કે જ્યાં સોના કે ચાંદીનો સંગ્રહ કરવાને માટે કોઈ પણ જાતનો અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો નથી. ગમે તે વખતે, કિંમત આપી, ગમે તેટલું સોનું કે ગમે તેટલી ચાંદી આપણા દેશમાં ખરીદી શકાય છે. તેની ઉપર સરકાર તરફથી કશો પ્રતિબંધ નથી. શું આ એક બાબત જ રૂપિયાનો સંગ્રહ કરનારને ખાતરી કરવા બસ નથી કે આપણા દેશના ચલણનું બંધારણ ઘણા જ મજબૂત પાયા ઉપર રચાયેલું છે અને તેને વિશે કંઈ પણ ચિંતા કે ભયનું કારણ નથી?

હાલમાં આ વિષય ઉપર જે ચર્ચાઓ થઈ છે, લેખો લખાયા છે, પ્રવચનો થયાં છે અને આંકડાઓ બહાર પડયા છે તેણે સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે અને બતાવી આપ્યું છે કે દેશની નાણાંકીય પરિસ્થિતિ સંગીન છે. સરકારે રોકડા રૂપિયાનો સંગ્રહ કરતો અટકાવવા જે વટહુકમ બહાર પાડેલો છે તેના કરતાં પણ પ્રચારકાર્ય વધુ સંતોષકારક અને અસરકારક નીવડયું લાગે છે, અને તે ચિંતા અને ભયની લાગણી જે કેટલાક લોકોમાં જન્મ પામી હતી તેને ઘણે અંશે દૂર કરવામાં ફળીભૂત થયું છે. પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીએ ખોટી ધાસ્તીઓથી વેગળા રહેવા પ્રજાને ભલામણ કરી છે તેની હિતકારક અસર દરેક વિચારશીલ વ્યક્તિ ઉપર થઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આપણે આશા રાખીએ કે ખોટી ધાસ્તીથી પ્રવૃત્ત થઈ રૂપિયાના સિક્કાઓનો અકારણ સંગ્રહ કરનારાઓ આ જાતની પ્રવૃત્તિ પોતાના તેમ જ દેશના હિતમાં નથી એ સમજી તેનો ત્યાગ કરે.

ભારતીય વહાણવટાના સંજીવક :
શ્રી વાલચંદભાઈ

સજ્જનો,

ભારતીય વહાણવટાની આજસુધી શેઠશ્રી વાલચંદ હીરાચંદે જે સેવા કરી છે તે માટે તેમને અભિનંદવા આપણે આજે, અહીં એકત્ર થયા છીએ. અલ્પ શબ્દોમાં કહું તો શેઠ વાલચંદે ભારતીય વહાણવટાને પુનર્જીવન અપાવ્યું છે એમ કહેવું યથાર્થ જ છે. મારા નિમંત્રણને સન્માની આપ સર્વ અહીં ઉપસ્થિત થયા છો તે માટે તથા છેક બારડોલીથી આવી આ સમારંભની શોભા વધારવા માટે તથા અમારા આ કાર્ય બદલ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માટે સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલનો હું ખરા હૃદયથી આભાર માનું છું.

આજના પ્રસંગે ભારતીય વહાણવટા સાથે મારા [illegible] વડીલોનો જે સંબંધ હતો તેનો ઉલ્લેખ કરું તો અયોગ્ય નહીં લાગે. ઈ. સ. ૧૮૭૯થી ભારતીય વહાણવટાનો આરંભ થયો છે અને મારા વડીલોએ આ ઉદ્યોગમાં ઘણો જ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. [illegible] એન્ડ કંપનીમાં હું જ્યારે કામ કરતો હતો ત્યારે આ ઉદ્યોગના નિકટ પરિચયમાં હું સારી રીતે આવ્યો. તે સમયે અમારી કંપની આશરે ૨૦ વર્ષ સાચી [illegible] વહાણો કાંઠાને પાંચથી ૭ લાખ ટન માલની હેરફેર કરતાં હતાં. અમને અમારો આ વ્યવસાય ઈ. સ. ૧૯૦૬માં બંધ કરવો જરૂરી લાગ્યો, અથવા તેમ કરવાની ફરજ પડી. તે સમયે [illegible] ઉપસ્થિત થયેલી પરિસ્થિતિને કારણે બ્રિટિશ સરકારે અમારાં બધાં વહાણો પોતાના કબજામાં લઈ લીધાં. અમારો આ ધંધો બંધ થતાં [illegible] કંપની [illegible] કંપનીઓના [illegible] મહત્ત્વનો [illegible]

[illegible]

શ્રી વાલચંદ હીરાચંદની રાષ્ટ્રીય વહાણવટાના ઉદ્યોગની સેવાઓને અભિનંદવા માટે યોજાયેલા ભોજનસમારંભમાં સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ, શ્રી વાલચંદભાઈ અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

આમંત્રિતોસહિત

ચાલ્યો ગયો. આ બધાંને કારણે ભારતીય વહાણવટાના વ્યવસાય માટે મને જે સહાનુભૂતિ અને માન હોય એ સમજી શકાય એવાં જ છે.

દેશીપરદેશી કંપનીઓની સ્પર્ધા

વહાણવટું કરતી પરદેશી સંસ્થાઓ જ્યારે આપણી સ્વદેશી સંસ્થાઓની સાથે હરીફ તરીકે હોડમાં ઊતરે છે ત્યારે સ્વદેશી સંસ્થાઓને કેવા કેવા પ્રકારની મુસીબતોનો મુકાબલો કરવો પડે છે તેનાથી હું સારી રીતે માહિતગાર છું. વહાણવટું ખેલતી પરદેશી સંસ્થાઓ ઘણે દરજ્જે આપણા કરતાં મજબૂત અને ઊંચી કક્ષાની હોવા છતાં તેમને તેમના દેશની સરકાર તરફથી પૂરેપૂરું પીઠબળ મળે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પરદેશી હરીફોનો પ્રતીકાર કરી આપણા વહાણવટાને આગળ લાવવાના પ્રયત્નોમાં શેઠશ્રી વાલચંદને કેટકેટલી અડચણો નડી હશે, કેટકેટલાં સંકટોમાંથી એમને માર્ગ કાઢવો પડ્યો હશે એ બધું હું ઘણી જ સારી રીતે કલ્પી શકું છું. આ ઉદ્યોગને આગળ લાવવા માટે ક્યાં ક્યાં વિરોધી તત્ત્વો સાથે એમને બાથ ભીડવી પડી હતી એની કહાણી હું અહીં કહેવા માગતો નથી. હું અહીં તો એટલું જ કહીશ કે તેમનામાં રહેલા ગુણોને કારણે હું હમેશ એમનો એક પ્રશંસક રહ્યો છું.

એક જમાનો એવો હતો કે સાત સમંદરો પર ગૌરવથી ઘૂમતાં વહાણો પર આપણું ભારતીય નિશાન પૂરા દમામથી અને ગુમાનથી ફરકતું હતું-પણ પાછો એક એવો સમય આવ્યો કે આ ઉદ્યોગ આ સમંદરોને તળિયે જઈને બેઠો ! અને પુનઃ એક એવો પણ જમાનો પ્રવર્ત્યો કે પરદેશી વહાણો આપણા દેશની સંપત્તિ દિનરાત પોતાના મુલકમાં ઘસડી જતાં હતાં, અને એને રાષ્ટ્રીય કાર્ય ગણી તે તે મુલકની સરકાર તરફથી એમની તારીફ થતી હતી અને ગૌરવથી એ વહાણો તરફ આગળી ચીંધવામાં આવતી હતી. પણ આપણે સદ્ભાગ્યે એ સમય પલટાયો. અને શેઠશ્રી વાલચંદે ભારતીય વહાણવટાનું સત્ય સ્વરૂપ સરોવરમાંના જળની માફક સ્વચ્છ અને સ્પષ્ટ કરી દાખવ્યું. ભારતીય વહાણવટું એટલે એમાં જોઈતી મૂડી અને એની

વ્યવસ્થા પણ ભારતીય હોવી જોઈએ એ આપ સૌ જાણો છો જ. જો ભારતીય વહાણવટું સંપૂર્ણપણે ખીલશે તો ઉત્પાદનોનાં ભારતીય સાધનોની લૂંટ બંધ થશે, ભારતનો વ્યાપાર અધિક વિસ્તરશે, ભારતીય માલનો પરદેશનાં બજારોમાં સારો ભાવ આવશે અને ભારતના કિનારાનું સંરક્ષણ થશે. પણ જો આ વહાણવટું પૂર્ણપણે સ્વદેશી નહીં થાય તો ભારતનું સ્વાતંત્ર્ય પણ અપૂર્ણ જ રહેશે. શેઠશ્રી વાલચંદે કેવળ આ ઉદ્યોગનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ બતાવ્યું છે એમ નથી પણ એને સ્વદેશી બનાવી પૂર્ણ રીતે એ ખીલી શકે એ માટે સર્વ પ્રકારનો સ્વાર્થત્યાગ પણ કર્યો છે.

સ્વદેશીનાં પૂર

વર્તમાન સદીના પ્રારંભથી જ આપણા દેશમાં સ્વદેશી માટે આસ્થા નિર્માણ થઈ છે. સ્વદેશીનાં પૂર પ્રથમ તો કાપડના ઉદ્યોગ તરફ વળ્યાં ખરાં, પણ સમય જતાં એ નીર બધે જ વિસ્તર્યાં. અને આ આંદોલનને કારણે કેટલાયે સ્વદેશી ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન મળ્યું. લોખંડ, સાકર, સિમેંટ અને બીજા સ્વદેશી ઉદ્યોગોને સરકાર તરફથી અતિઅલ્પ પ્રમાણમાં સહાય મળી પણ વહાણવટાનો ધંધો તો પ્રજાના સ્વદેશપ્રેમ પર અવલંબતો હતો અને છે. આ વહાણવટાના ઉદ્યોગને સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ ગણી એને એ સ્વરૂપે આપણી સમક્ષ સૌપ્રથમ શેઠ વાલચંદે રજૂ કર્યો એ વીસરી શકાય એમ નથી. આ ઉદ્યોગને માત્ર શરૂ કરી કે ચાલુ કરી તેઓ થોભ્યા નહિ પણ આ ઉદ્યોગ સ્વદેશી જ હોવો જોઈએ અને એ રીતે જ ચાલવો જોઈએ એ પ્રશ્ન કેટલો અગત્યનો છે તે દરેક ભારતીય જન સુધી એમણે પહોંચાડ્યો એ નાનીસની વાત નથી. આ ઉદ્યોગને તેઓ રાષ્ટ્રસેવાના ઉચ્ચ હેતુથી નિહાળે છે અને પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં પણ એનું આચરણ થાય છે કે નહિ એને માટે હમેશ જાગ્રત રહે છે.

ત્યાગની કથા

અને આ તત્ત્વો દૃષ્ટિ સમક્ષ હોવાને કારણે જ શેઠ વાલચંદે 'બંગાળ બર્મા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની'નું સૂત્રસંચાલન પરદેશીઓના હાથમાં જવાનો

સમય આવ્યો, ત્યારે પોતા તરફથી જરૂરી એવી સહાય કરી. અને શેઠ વાલચંદે આપેલી એ અણમોલ સહાયને કારણે જ બંગાળ બર્મા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની એક સ્વદેશી કંપની તરીકે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખી, પોતાનું કાર્ય કરી શકી. આ જ ઉચ્ચ હેતુથી પ્રેરાઈને શેઠ વાલચંદે મારી વહાણવટું કરતી સંસ્થાને માત્ર જીવતદાન આપ્યું એટલું નહિ પણ જ્યારે મારી સંસ્થાનાં બધાં વહાણો ધૂળ ખાતાં પડી રહેવાની પરિસ્થિતિમાં આવ્યાં હતાં અને આ સંસ્થા એક દિવસ માટે પણ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી શકે એ પરિસ્થિતિમાં ન હતી ત્યારે એમણે એ સંસ્થાને, એના પૂર્વ સમય જેવી કાયમી સ્થિતિમાં મૂકી. જ્યારે પરદેશી કંપનીઓએ વહાણના ભાડાનો દર ઓછો કરી, સ્વદેશી સંસ્થાઓ માટે મૃત્યુજનક પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત કરી ત્યારે એમણે પરદેશી કંપનીઓને સાથ ન આપ્યો, અને એથી પણ આગળ વધી ભારતીય વહાણવટું કરતી સંસ્થાઓને આ ખતરનાક સ્પર્ધામાંથી ઉગારી લેવા સારુ લાખો રૂપિયાના ભાડાનું ઉત્પાદન ભારે અભિમાનથી અને આનંદથી જતું કર્યું. આજે ભારતીય વહાણવટાને જે કીર્તિ અને ઉત્તમ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો મોટા ભાગનો યશ શેઠશ્રી વાલચંદને જ ફાળે જાય છે.

ઇંગ્લેંડ, જાપાન, અમેરિકા અને બીજા પશ્ચિમના દેશો વહાણવટાના આ ઉદ્યોગને રાષ્ટ્રની સંપત્તિ વધારનારો ઉદ્યોગ ગણી તેને લઈએ એ પ્રકારની સહાય આપે છે એ જો આપણે ધ્યાનમાં લઈએ તો આપણા દેશમાં, આ ક્ષેત્રે, શેઠશ્રી વાલચંદે બજાવેલી કામગીરીનો આપણને સ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. ભારતીય વહાણવટાના ઉદ્યોગને યોગ્ય સ્થાન મળે અને તેની ઉન્નતિ થાય એ સારુ સરકારના કાન ઉઘાડવા માટે આખા દેશમાં કોઈએ પણ પોકાર ઉઠાવ્યો હોય તો તે માત્ર શેઠ વાલચંદે. અને પોતાનું આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે જ તેઓ હમેશ દિલ્હી, કલકત્તા, સિમલા અને લંડનમાં રહે છે. ભારતીય વહાણવટાને યોગ્ય સ્થાન મળવું કેટલું જરૂરી છે એ સરકારને જણાવવા માટે પોતાને મળેલી પ્રત્યેક તકનો

એમણે ઉપયોગ કર્યો છે ટૂંકમાં, કહેવાનું એટલું જ કે ભારતીય સમુદ્રોમાં અવરજવર કરવા માટે માત્ર ભારતીય વહાણોને જ મંજૂરી મળે એ માટે એઓ પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારવા જેવુ ભગીરથ કાર્ય કરી રહ્યા છે એમ કહીશ તો તે અત્યુક્તિ નહિ ગણાય.

શ્રી વાલચંદનું વ્યક્તિત્વ

આવા આ વાલચંદશેઠને બીજે કોઈ સ્થળે કોઈ જુએ તો એ આશ્ચર્યમા જ પડે વાલચંદશેઠ એમને મળવા આવનાર કોઈ ગૃહસ્થ સાથે મોટા આદરસન્માનથી વાત નથી કરતા, અને તેની સાથે મીઠા શબ્દો પણ બોલતા નથી. પોતાને મળવા આવનાર ગૃહસ્થની ભાવનાઓનો જરા પણ વિચાર કર્યા વગર પોતાનો દૃષ્ટિકોણ અને મંતવ્ય નિર્ભયપણે ચોખ્ખે ચોખ્ખા શબ્દોમા કહી દે છે. તેમને મળવા આવેલા ગૃહસ્થ સાથે વાતચીત કરતી વેળા પણ તેમની નજર મોટે ભાગે દરવાજા તરફ જ હોય છે તેમનું કામ 'હા' અને 'ના' એમ બે શબ્દોમા જો પૂરું થતુ હોય તો તે કદી ત્રીજો શબ્દ નહી બોલે! અને તેમને મળવા આવનાર સાથેનું કામ જો ટેલિફોન ઉપર જ પતી જતુ હોય તો તે મળવાનું માંડી જ વાળે છે! શેઠ વાલચંદની કાર્યશક્તિની ગતિ મોટર અને વિમાન કરતા પણ અધિક છે આવુ હોવા છતા પણ આપણે એમને શા માટે ચાહીએ છીએ? એમના માટે આપણા હૃદયમા આટલો આદર શા માટે હશે? વ્યાપાર અને ઉદ્યોગની પ્રગતિ માટે સ્વદેશીની ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રેરાઈ તેઓ જે નિતનવા સાહસો કરી રહ્યા છે અને રાષ્ટ્રની સંપત્તિ વધારવા માટે તેઓ જે અવિશ્રામ કાર્ય આરંભી રહ્યા છે એ માટે જ આપણે એમની તરફ આટલા આદર અને માનથી જોઈ રહીએ છીએ તેઓ દૃઢપણે માને છે કે **ભારતનું ઉજ્જવળ ભાવી સિદ્ધ કરવાની ચાવી સ્વદેશીમાં જ છુપાયેલી** છે. આ પ્રકારની કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રેરાઈ એમણે અનેક સુદૃઢ ઇમારતો તૈયાર કરાવી છે, કેટકેટલા પૂલો બંધાવી વાહનવ્યવહારની મુસીબતો દૂર

કરી છે અને મોટા મોટા પર્વતોમાં બોગદાં બનાવી રેલવેલાઈનો તૈયાર કરાવી છે. તેમની કુશળ આવડતને લીધે ભાંગ્યાતૂટ્યા રદ્દી સામાનમાંથી લશ્કરની છાવણીઓ ઊભી થઈ શકી છે. ખેતીવાડીના ઉદ્યોગમાં પણ તેમણે તેમની ફરજ બજાવી છે અને આજે તેઓ મોટરો, વિમાનો અને વહાણો તૈયાર કરવા માટે વિશાળ પાયા પર કારખાનાં તૈયાર કરવાની યોજના વિચારી રહ્યા છે. પણ ભારતની તવારિખમાં સોનેરી અક્ષરે નોંધી રાખવા જેવું જો કોઈ એમનું કાર્ય હોય તો તે વહાણવટાના ઉદ્યોગનું.

શેઠ વાલચંદની મહત્ત્વાકાંક્ષા 'વિક્ટોરિયસ' અને 'સ્ટ્રેયનવર્સ'થી પણ ઊંચી કક્ષાનાં વહાણો તૈયાર કરવાની છે. આવાં વહાણો પર ભારતનું રાષ્ટ્રીય નિશાન ગૌરવથી ફરકતું હોય અને તેઓ સાત સાગરોમાં વ્યાપારાર્થે ભ્રમણ કરતાં હોય એવું દશ્ય જોવાનીયે તેમની ઇચ્છા છે.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે વાલચંદભાઈ અને સિંધિયાના સંબંધો અખંડ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં 'સિંધિયા હાઉસ'ના ઉદ્‌ઘાટનના સમારંભ પ્રસંગે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે શેઠશ્રી વાલચંદ માટે જે શબ્દો વાપર્યા છે એનાથી બીજા શબ્દો વાપરવા મને યોગ્ય લાગતા નથી. આ પ્રસંગે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે કરેલા પ્રવચનમાંથી થોડુંક તેમની રજા લઈ આપને કહું છું.

"તમારી સામે આજ જે ભવ્ય અને વિશાળ ઇમારત ઊભી છે તે છેલ્લાં વીસ વર્ષથી ભારતીય વહાણવટાના ઉદ્યોગની પ્રગતિ માટે જે અવિરત શ્રમ આદરવામાં આવ્યો છે તેનું પ્રતીક છે. રાષ્ટ્રસેવાની આ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિમા છે. સિંધિયા કંપનીના ભૂતકાળના ઇતિહાસમાંથી દરેક ભારતવાસી અભિમાન લઈ શકે એમ છે. જો રામાયણમાંથી રામનું જીવનકાર્ય બાદ કરીએ તો બાકી શું રહે? જે રીતે રામચંદ્રના જીવનકાર્યે રામાયણને ઉજ્જવળ બનાવ્યું છે એ જ પ્રમાણે સિંધિયા કંપનીના ઇતિહાસમાં શ્રી વાલચંદે કરેલા અવિશ્રામ અને અવિરત શ્રમનું સ્થાન અને મહત્ત્વ છે.

તેમની પ્રચંડ કર્તવ્યશક્તિ, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને સિંધિયા કંપનીના હિત માટેની એમની પ્રવૃત્તિની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. શ્રી વાલચંદ જેવા કર્તવ્યવાન પુરુષ સિંધિયા કંપનીને મળ્યા છે તે સિંધિયા કંપનીનું મહાભાગ્ય છે. રાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થામાં સિંધિયા કંપનીનું સ્થાન અતિ ઉચ્ચ છે.

જ્યારે કોઈ ભારતીય જન વહાણના તૂતક પર પગ મૂકે છે અને વહાણ પર ફરકી રહેલા પરદેશી નિશાનને નિહાળે છે ત્યારે શરમથી એનું મસ્તક નીચે ઝૂકી પડે છે. સાત સાગરોમાં ઘૂમતાં વહાણો પર ભારતીય નિશાન ફરકતું જોવાની આપણી નેમ હોવી જોઈએ. વહાણવટું કરતી પરદેશી સંસ્થાઓને તેમની સરકાર તરફથી જેવાં સહાય અને સંરક્ષણ મળે છે તે પ્રકારે સહાય અને સંરક્ષણ જો સિંધિયા કંપનીને મળ્યાં હોત તો આ દુનિયાના દરેક ભાગમાં સિંધિયા કંપનીનું નિશાન આપણે જોવા પામત! ભારત ખરેખર દુર્ભાગી છે, છતાં પણ સિંધિયા કંપની અને શ્રી વાલચંદને મારે એટલું કહેવાનું કે તેમણે નિરાશ થવાની જરા પણ જરૂર નથી. સમગ્ર ભારતની પ્રજા તમારી સાથે છે. સુવર્ણાક્ષરે લખી રાખવા જેવી સ્વદેશીની વ્યાખ્યા ગાંધીજીએ તૈયાર કરી છે અને અંતે તો તે જ સત્ય સિદ્ધ થવાનું છે. ભારત પરદેશી કિનારાઓ પર હકુમત મેળવવા ઈચ્છતું નથી પણ તે સાથે ભારતીય કિનારા ઉપર તો માત્ર પોતાનું જ પ્રભુત્વ મેળવવાની તેની ઈચ્છા છે.

હું અહીં સિંધિયા કંપનીને અને તેના સંચાલકોને સંપૂર્ણ સહાય આપવાનો સંદેશ લઈને આવ્યો છું. સિંધિયા કંપનીનાં વહાણો ન હોત તો 'ડફરીન'ના કુશળ ખલાસીઓનું ક્યાં ને કેવું સ્થાન હોત? ભારતીય વહાણવટાના ઉદ્યોગનો એટલો તો વિનિપાત થયો છે કે ભારતીય વહાણો માટે, માછીઓ પકડવાના કાર્ય સિવાય બીજું એક પણ કાર્ય રહ્યું નથી! પોતાના કિનારા ઉપર પરદેશીઓની હકુમત ધરાવનાર આ જ એક કમનસીબ દેશ છે. સિંધિયા કંપનીના પ્રમુખ એટલા કર્તવ્યનિષ્ઠ અને હિંમતવાળા છે કે તેમના પર ગમે તેવી આફત આવે તો પણ તે ડગે એમ નથી. આ વસ્તુ સંદર્ભે

અભિમાન ધરવા જેવી છે. આ પ્રસંગે સિંધિયા કંપનીને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપતાં આશીર્વાદ આપું છું કે ભારતીય વહાણવટાની ઉન્નતિ અને કીર્તિ એટલી વધો કે આખું જગત એની સામે એકીનજરે જોઈ રહે."

સરદારશ્રીએ વાલચંદભાઈ અને સિંધિયા કંપની માટે ઉચ્ચારેલાં વચનો હું વાલચંદભાઈને ફરી અર્પણ કરું છું અને ભારતીય વહાણવટાના ઉદ્યોગની એમણે જે અમૂલ્ય સેવા કરી છે તે બદલ હું તેમને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપું છું.

વ્યક્તિવિશેષ સાથે શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

ભારતના રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ સાથે નવી દિલ્હીમાં, એમની વર્ષગાંઠ નિમિત્તે અભિનન્દન આપતા તથા 'સ્વદેશી બુલેટિન'ની પ્રત બતાવતા (૧૯૫૩)

ભારતના વડા પ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરુ સાથે રાજભવન (મુંબઈ)માં

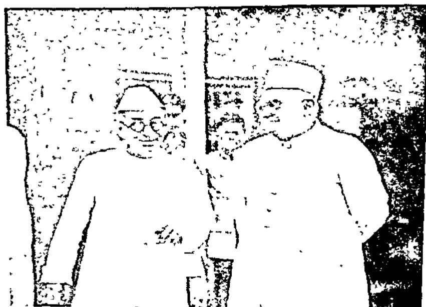

શ્રી ઢેબરભાઈ સન્માનસમિતિને ઉપક્રમે માધવબાગમાં તા ૧૨ ૧ ૧૯૫૫ને દિને, કોંગ્રેસપ્રમુખ
શ્રી ઉછરંગરાય ઢેબર માટે યોજાયેલા સન્માનસમારંભમાં, સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ
શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી ઢેબરભાઈ તથા સમારંભના પ્રમુખ શ્રી મોરારજી દેસાઈ સાથે

માહિતી તથા ધ્વનિવિસ્તાર ખાતાના કેન્દ્રપ્રધાન ડૉ બી વી કેસકર સાથે તાજમહાલ હોટેલમાં
ભોજનસમારંભ વેળા તા ૧૧ ૨-૧૯૫૫

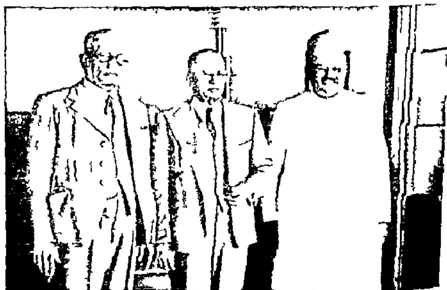

શ્રી શ્રેયાંસપ્રસાદ જૈન, શ્રી મનસુખલાલ માસ્તર, શ્રી રતિલાલ મૂ. ગાંધી, સર ચિંતામણ દેશમુખ,
શ્રી રામદાસ કીલાચંદ, સર રહિમતુલ્લા ચીનાઈ સાથે

ઉત્તર પ્રદેશના રાજ્યપાલ શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી સાથે

પોરબંદરના મહારાણાશ્રી સર નટવરસિંહજી કે સી એસ આઈ સાથે

સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ તથા સર મણિલાલ બી નાણાવટી સાથે

સૌરાષ્ટ્રના
રાજપ્રમુખ
નામદારશ્રી
જામસાહેબ
તથા
શ્રી
પ્રાણલાલભાઈ
રાજકોટ,
એપ્રિલ, ૧૯૫૬

રાજવી મિત્રો

લુણાવાડાનરેશ
શ્રી વીરભદ્રસિંહજી

ધ્રાંગધ્રાનરેશ
શ્રી મયૂરધ્વજજી

૧

૨

• અન્ય રાજવી મિત્રો •

૧
વાંસદાનરેશ
શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી

૨
ધરમપુરનરેશ
શ્રી વિજયદેવજી

૩
રેવાનરેશ
સ્વ. સર ગુલાબસિંહજી

ખંડ બીજો

(લલિત સાહિત્ય)

ન વ લિ કા

❀ સ્વપ્ન કે સત્ય?

❀ રાધામાધવ

સ્વપ્ન કે સત્ય ?

મોહન કૉલેજમાં મુકરર કરેલાં પુસ્તકો જ ભણવામાં આખો વખત કાઢતો નહીં. સાહિત્યવિલાસી કુટુંબમાં ઊછરેલો એટલે નક્કી કરેલ કોર્સની ચોપડીઓ તો તેણે સ્કૂલમાં જ વાંચી રાખી હતી. હમણાં તો તેનું ચિત્ત શેક્સ્પિયર ને શેલી કે કાલિદાસ ને બાણનાં રસમય લેખો વાંચતાં વાંચતાં તૃપ્તિ પામતું નહીં. એટલું જ નહીં પણ ધીમે ધીમે રસિક સાહિત્ય તેને વધારે ને વધારે રસિક રસજ્ઞ બનાવતું. કવિકુલગુરુ કાલિદાસનો ધર્મથી અવિરુદ્ધ, હૃદયને ભીંજવી નાખતો સુંદર પ્રેમરસ પી પીને ફરી પીવા તે અધીરો બનતો, મહાકવિ બાણની વિમળ વાણી બોલતાં બોલતાં તેના મનોહર મુખમાં ગલગલિયાં થતાં, સર વૉલ્ટર સ્કૉટની જુસ્સાદાર કડીઓ તે બોલતો ત્યારે તેના ગૌર મુખ ઉપર ગુલાબી ઝાંય ઝળકી ઊઠતી અને આંગ્લ કવિવર શેક્સ્પિયરના શોકપ્રધાન નાટ્યપ્રસંગો ઘણીય વાર તેનાં લાવણ્યમય ચંચલ નેત્રોને આંસુથી ભરી દેતાં. વળી, હમણાં હમણાં તો સુંદર અંગ્રેજી કવિતામાં કે ઉન્નત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઘણીયે નવીન, પૂર્વે નહીં સમજાયેલી ચમત્કૃતિ તે શોધી કાઢતો અને શુષ્ક શબ્દાર્થને ન ગણકારતાં ભાવની રસમયતા સમજવા મથતો. મન્મથે આ પ્રમાણે મોહન ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવવા માંડી હતી; ચતુર યુવકને પ્રેમતૃષા લગાડી હતી.

મોહનના શ્રીમંત પિતાએ એક કુલીન ભક્ત કુટુંબની કન્યા જોડે મોહનનો વિવાહ કરી રાખ્યો હતો. રૂપ, ગુણ આદિમાં સુમતિ મોહનને

૧૯૨૧–૨૩ મ ઈ; પ્રગટ થઈ 'મુંબઈ સમાચાર' દીપોત્સવી અંક સં. ૨૦૦૩ માં.

અનુરૂપ જ હતી. આવતી દિવાળી પછી તુરતમાં જ સુમતિના પિતાએ લગ્ન કરવાનું ઠરાવ્યું હતું એટલે બંને કુટુંબોમાં લગ્નના આનંદમંગળની તૈયારીઓ થતી હતી. સરલ હૃદયની સુમતિ મોહન જેવો સુજ્ઞ સ્વામી પામવાને વિચારે પરમેશ્વરનો શુદ્ધ અંતરથી પાડ માનતી. જ્યારે રસિક મધુકર કમલિનીની કોમળ સુગંધનો વધારે ને વધારે આતુર બનતો.

* * *

કૉલેજમાં મોહન જોડે સંસારીલાલ પણ ભણતો, સ્કૂલમાં પણ બંને સાથે હતા એટલે તેમની વચ્ચે બાળપણથી જ મૈત્રી થયેલી હતી. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા પાસે આવી હતી, એટલે બંને જણા કોર્સનું પુનરાવર્તન કરતા બેઠા હતા.

"મિત્ર, આખી ટર્મ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ જ વાંચવામાં કાઢી છે, તો કહે તેઓનાં પ્રેમનાં ટાયલાં હવે પરીક્ષામાં શું કામ લાગવાનાં?" સંસારીલાલે મોહનની સાહિત્યરસિકતા પર કટાક્ષ કરતાં કહ્યું અને વાસ્તવિક જીવનમા એ નિરર્થક છે એમ જણાવતાં એણે વધુમાં કહ્યું, "મોહન, જો તું આ વખતે ફર્સ્ટ ક્લાસમાં નહીં આવે તો વાંક તેમાં તારી નવી ઘેલછાનો જ હોં!"

"ઘેલછા?" સંસારીલાલના કથનનો વિરોધ કરતાં મોહને જોશથી બોલવા માંડ્યુ. "સંસારી, તું પથ્થર હૃદયનો, પ્રેમની નરમાશ તે ક્યાંથી ઓળખે? પ્રેમનીરથી, હૃદય-ઘટ છલાછલ ભરેલો હોય અને પ્રિયતમ વસ્તુને મળવા મન જ્યારે વલખા મારતું હોય, ત્યારે જડ લૉજિકમાં મારું મન ક્યાંથી ખૂંચે?"

"મોહન, લૉજિક જ ખરું શું, ખોટું શું એ સમજાવનાર છે; એ લૉજિકમાં તારું મન નથી ખૂચતુ કારણકે તને આ વસ્તુમાં મોહ થયો છે. સંસારમાં મને તો પ્રેમનાં નીર કરતાં દુ:ખોનાં મોજાં વધારે નજરે પડે છે. પણ તારી આંખ તો હમણાં મન્મથની મોહમાયા સિવાય બીજું નહી દેખી શકે. ભાઈ, તુ ભાગ્યવાન છે કે, સુમતિબહેન જેવી દુર્લભ યુવતીને તુ વરનાર છે, નહીં તો જે લગ્નના વિચારથી તું આટલો હર્ષઘેલો બની જાય છે તે લગ્ન, સુખ, શાંતિ અને સ્વતંત્રતાને છેલ્લી સલામ છે એ તને તુરતમાં જ સમજાત."

"સંસારી, સંસારી, શું કહે છે? સ્ત્રીપુરુષનાં બે જીવનને પ્રેમની પવિત્ર ગાંઠથી એક કરી, સ્વર્ગસુખનો અહીં જ અનુભવ કરાવનાર ધર્મ્ય બંધનને તું સુખ, શાંતિ અને સ્વતંત્રતાનો અંત લાવનાર કહે છે? સંસારી, તેં તો દરેક વસ્તુમાં દોષ જોવાની જ ટેવ પાડી છે, એટલે તને સર્વત્ર બધું દોષ-યુક્ત જ દેખાય છે. તારા લૉજિકનો શું આવો જ ઉપયોગ કરવા ધાર્યો છે?"

"મિત્ર, ઈશ્વર પાસે માગું છું કે તારા વિવાહિત જીવનમાં તને ઉત્તમ સુખનો જ અનુભવ થાય! છતાં મારાં કાકાકાકીનો ગૃહસ્થાશ્રમ જોઉં છું તે જોતાં હું તો પરણવાનો વિચાર કદીયે કરું નહીં. નસીબજોગે, મારાં માતાપિતા હયાત નથી, તેથી મારે વિચારે વળગી રહેતાં મને કોઈ અટકાવી શકનાર નથી."

આ રીતે બન્ને મિત્રો વચ્ચે પરીક્ષા માટે લેસન વાંચતાં વાંચતાં આ વિષય ઉપર ઘણો વાર્તાવિનોદ થયો. મોહને સંસારીને તેના આવા વિચિત્ર વિચાર માટે ઘણો ઠપકો દીધો. પણ સંસારીને તો હસવું જ આવ્યું. તેણે મોહન પાસે તેનાં કાકાકાકીના ગૃહવ્યવહારનું રમૂજી છતાં વિચારમાં નાખે એવું ચિત્ર રજૂ કર્યું. 'કાકા આખા દિવસના ઑફિસના થાકથી થાકી બંગલે આવે ત્યારે કાકીને ઉંબરા ઉપર સ્મિતપૂર્વક આવકાર આપતી જોવાને બદલે ફ્લોરનવેલનું પોતું માથે મૂકી કોચ ઉપર સૂતેલી જુએ. કાકીને બોલાવવાં હોય ત્યારે કાકા પ્રેમનાં રસિક સંબોધનોને તિલાંજલિ આપી, 'સાંભળો છો કે,' 'એઈ', 'છો કે' વગેરે મધુર નામોથી પોકારે અને કાકી પણ તેમને તેવી જ સુંદર રીતે સ્નેહનાં સંબોધનોએ સંબોધે! કાકા ભોજન કરવા બેસે ત્યારે શાકમાં મીઠું ન પડ્યું હોય કે રોટલીમાં મોણ ઓછું થયું હોય તોયે કાંઈ કહ્યા વિના મૂંગે મોઢે જમી લે, કારણકે કાકા જમવા બેસે ત્યાંસુધી કાકીએ નાહ્યા પહેલાં ચોટલાયે માંડ વાળ્યો હોય તો રસોડામાં આવી રસોયા ઉપર દેખરેખ રાખવાનું તો શું જ કહેવું! રાત્રે વાળુ કર્યા પછી સૂવાના ઓરડામાં કાકા નિદ્રાની શાંતિ લેવા જાય ત્યાં તેમના પલંગ ઉપર, આડે પડવાના કોચ ઉપર અને ગાદીવાળી લાંબી ઇઝીચેર ઉપર બધે નાની કાકુડીના મૂતરનાં ભીનાં ધાબાં દૃષ્ટિગોચર થતાં જ હોય. કોઈ મહેમાન

ત્યારે શશિમુખી સુમતિનું મસ્તક ખોળામાં રાખી તેના મુખની નિર્દોષ કાંતિ નીરખતો, આની પાસે પૂર્ણિમ ચંદ્રમા તુચ્છ છે, એવા અર્થવાળી કવિતા તે બનાવતો, કોઈવાર રસિક કવિનું કાવ્ય છટાથી વાંચી સંભળાવતો અને સુમતિને તેનું રહસ્ય સમજાવતો. કોઈવાર પોતે સિતાર વગાડતો અને કોઈવાર એની સુમતિ સિતાર પર ભજન બેસાડતી બેઠી હોય ત્યાં અચાનક આની ભાવનાથી ભજનિયું ગાઈ દેતો. કોઈવાર પોતે અનુભવેલી કે વાંચેલી વસ્તુઓની વાત કહેતો કે કોઈવાર સુમતિની આંખો સામે તાકી તેમાંથી રસના ઘૂંટડા પીતો મોડી રાત સુધી જાગતો.

ઑફિસમાં પિતાના કામમાં જોડાયા પછી મોહનના સાહિત્યવિલાસી, સાક્ષ સ્વભાવને જોઈતો સમય થોડો ને થોડો મળવા લાગ્યો, કારણ કે દિવસે દિવસે પિતાનું કામ તેણે પોતા ઉપર ઉપાડવા માંડ્યું અને એકાદ વર્ષમાં તો તે પિતાનો જમણો હાથ થઈ પડ્યો. સુમતિ, જેનો આખો સમય આજસુધી મોહનને શું ગમશે, તે શેનાથી પ્રસન્ન થશે એ જ વિચારમાં જતો, તેને શિરે ઘરની પણ ચિંતા પડી, પણ થોડાક વખતમાં જ ઘરવ્યવહારમાં તે કુશળ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે આ દંપતીને નવીન અનુભવ થવા માંડ્યો અને સંસારમાં આજસુધી જે એકબીજાને જ જોતાં તેને સંસારનો અન્ય વ્યવહાર પણ જોવાની ફરજ પડી. કૉલેજજીવનમાં અગાશીમાં સૂના સૂના ચાંદનીમાં સુમતિના મુખની નિષ્કલંક શોભાનું કાવ્ય બનાવાતું ત્યાં હવે પિતા સાથે વ્યાપાર સંબંધી નિશ્ચયો કરવા પડતા. આ પ્રમાણે મોહનના જીવનક્રમમાં કેટલાયે ફેરફાર કરતો કાળ વ્યતીત થતો હતો તેટલામાં એક અત્યંત આનંદદાયક પ્રસંગ જોઈ—પૌત્રનું મોં જોઈ—મોહનના પિતા સંસારયાત્રા સમાપ્ત કરી ચાલ્યા ગયા.

* * *

એલાર્મ વાગવા માંડ્યું કે તુરત જ મોહન પલંગમાંથી ઊઠ્યો. પ્રાતઃસ્મરણ કરી, હાથપગ ધોઈ ટેબલ ઉપર દાતણ લેવા જાય છે તો તે ત્યાં હતું નહીં. રામાને હાક મારતાં સૂકું બાવળનું દાતણ આવી પહોંચ્યું. તે મૂંગે મોઢે કરી, નાહીધોઈ, પૂજા કરવા ગયો તો પૂજાની ઓરડીમાં કોઈ વસ્તુ ક

દેકાણું હતું નહીં. એટલે મોહને પોતે જ સૌ વસ્તુ એકઠી કરી, ધૂપદીપ કરી, પૂજા આરંભી. જમવા ગયો ત્યારે રસોડામાં હસતી સુમતિ હતી નહીં, પણ થાળીપાટલા માંડવા અગાઉ ધારી ઝાડુ કાઢતો હતો. તેને તાકીદ કરી જોડેના ઓરડામાં વાટ જોતો હીંચકે બેઠો. જમી, કપડાં કાઢવા કબાટ ઉઘાડ્યું તો માલૂમ પડ્યું કે ખમીસ અને અંગરખાં હજી ધોવાઈને આવ્યાં ન હતાં એટલે કપડાં બદલ્યા વિના એ જ, કપડે ઑફિસમાં જવા નીકળ્યો. જતાં પહેલાં બીજા ઓરડામાં સુમતિ જે શ્રીમદ્ભાગવત વાંચતી બેઠી હતી તેની પાસે ગયો. સુમતિ ઘણી જ કૃશ થઈ ગઈ હતી. ઝીણો તાવ લાગુ પડેલો ત્યારથી તે નબળી ને નબળી થતી જતી હતી. તેના મોં ઉપર લોહી હતું નહીં. આંખોમાં પીળાશ નજર પડતી હતી. શરીર ઉપર હાડકાં જ દેખાતાં હતાં. તેણે સુમતિની તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા. ત્યાં પાસે એક વર્ષનો નાનકડો સુંદર બાળક રમતો હતો તે મોહનને જોઈ કિલકિલાટ કરી રહ્યો. મોહને તેને ઊંચકી પ્રેમથી છાતીસરસો દાબ્યો અને પછી ઑફિસે ગયો. ઑફિસના કામકાજથી પરવાર્યો ત્યાં સાત વાગી ગયા. ગાડીમાં બેસી દરિયે ફરી, ઘરે આવતાં આઠ થયા. ઘરે આવતાં જોયું તો સુમતિને સાંજ પછી તાવની અસર જણાતી હતી. તુરત વૈદને બોલાવી દવાની વ્યવસ્થા કરી ત્યાં નવ થયા. અને જમી પરવાર્યો ત્યાં દશ થયા. જમી પરવારી સુમતિના બિછાના પાસે ગયો તો ઈશારાથી માલૂમ પડ્યુ કે તેને તુરતની જ ઊંઘ આવી હતી. તેની ઉપર, તેના ફિક્કા પણ સ્નેહાળ ચહેરા ઉપર, તેના માંસ વિનાના હાડકાંવાળા કૃશ શરીર ઉપર પ્રેમથી અને દયાથી નજર ફેરવી જોડેના બિછાના ઉપર છોકરો સૂતેલો હતો ત્યાં ગયો. ઊંઘમાં પણ બાળક જાણે હસતો હોય એમ લાગતુ હતું. તેના મોહક સ્મિતથી મોહાઈ મોહને ધીમેથી અતિ પ્રેમપૂર્વક તેના ગુલાબી ઓષ્ઠ પર ચુંબન લીધું અને બાઈને કેટલીક સૂચના આપી વિદાય થયો. પોતાનો સૂવાનો ઓરડો પાસે જ હતો ત્યાં આવી ઈઝીચૅર પર પડ્યો અને આખા દિવસનો થાકેલો થોડીવાર તો પડ્યો જ રહ્યો. ઇઝીચૅરની જોડે ફરતું (revolving) બુકકેસ હતું. તેમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી લેખકાનાં મોહનને ગમતાં પુસ્તકો પડ્યાં રહેતાં.

હમણા તેની ઉપર ઘણી ધૂળ ચોટેલી હતી અને પુસ્તકોની વચમા કેટલેક ઠેકાણે ઓફિસના પત્રવ્યવહારની ટાઈપરીટન પ્રતો ખોસી દીધેલી માલૂમ પડતી હતી. થોડી વાર પછી મોહન ઇઝીચેર પરથી ઊઠયો ત્યારે તેનુ ધ્યાન ટપાલમાંથી આવેલા કાગળો, જે નોકરે બૂકકેસ ઉપર રાખેલા હતા, તેની ઉપર ખેંચાયુ.

કાગળોમાથી એક સસારીલાલનો નીચે મુજબ હતો

હેરિસન રોડ, કલકત્તા
મગળવાર.

વહાલા ભાઈ મોહન,

લાબે વખતે તમોને પત્ર લખુ છુ, પણ મને વિશ્વાસ છે કે લાબો વિયોગ કે પરદેશ બેમાનું એકે આપણી વચ્ચે અતરાય નાખી શકયુ નહી હોય તમે જાણીને ખુશ થશો કે અહીં ધધામા મેં બે પૈસા પ્રાપ્ત કર્યા છે આશા છે કે તમે પણ કુટુબકબીલે, ધર્મેધાપે સુખી હશો કાર્યપ્રસગે હું મુબઈ આવુ છુ અને શનિવારે તમોને ઘરે મળીશ વિશેષ ત્યારે જ રૂબરૂમા કહીશ લિ

તમોને અને બહેન સુમતિને હુ ગયો તે વખતે, હતા તેવા જ પ્રેમઘેલા જોવા ઈચ્છતો તમારો જૂનો મિત્ર

સસારીલાલ.

મોહને પત્ર વાચ્યો વાચતા તેની નજર પાસે પૂર્વઅવસ્થાનુ ચિત્ર આવી ઊભુ કૉલેજમા ભણતા ત્યારના સસારી સાથેના વાદવિવાદ યાદ આવ્યા લગ્ન થવાના હતા તે વખતની મોહનની રીનભાત માટે ઠપકો આપતો લગ્નનો પક્ષપાતી, અપરિણીત જીવનને અભિનદતો સસારી સાભરી આવ્યો લગ્ન પછી સુમતિ સાથેના સુખના અમાપ આનદના પ્રસગો નજર પાસે તરી આવ્યા કૉલેજ છોડી વેપારમા પડ્યા પછી પિતા સ્વર્ગે સિધાવ્યા, એ સર્વ આખ આગળ દેખાવા લાગ્યુ છેવટ સુંદર બાળકને જન્મ આપી સુમતિ બે વરસ થયા માદીસાજી ચાલી આવે છે એ દુ ખદાયક વાત યાદ આવી સસારી વળી કહેતો હોય કે, 'મોહન,

આવેશ શાંત થશે અને વખત જશે તેમ તેમ તનેય પ્રેમનાં ટાયલાં ઉપર હસવું આવશે,' એવા ભણકાર કાનમાં થવા લાગ્યા. અને સંસારીના પત્રમાંના 'તેવાં જ પ્રેમઘેલાં જોવા ઇચ્છતો' એ શબ્દો ગણગણતો તે મૂઢ જેમ બેસી ગયો.

*　　　*　　　*

બન્ને મિત્ર મળ્યા, સુખદુ:ખની વાતોથી વાકેફ થયા.

"મોહન, તમારામાં કેવો ફેરફાર!" સંસારીએ લાંબે સમયે મિત્ર મોહનને મળ્યા પછી આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું. "કાવ્યની કલ્પનાઓને વાસ્તવિક માનનાર બિનઅનુભવી સ્ટુડન્ટને બદલે આજે હું તમને દુનિયાદારીથી ઘડાયેલો માણસ ભાળું છું! વખત, વખત! વખત માણસના જીવન ઉપર કેવી અસર કરે છે!"

"સંસારી, હું કેમ ન ઘડાઉ?" મોહને સગર્વ પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું. "મેં જે લહાવો લીધો છે, સુખ ભોગવ્યું છે તેની દેવનાઓ પણ ઈર્ષ્યા કરે! હા, પણ વખત, વખત! વેપારમાં પડ્યો, પિતા ગયા, સુમતિનું શરીર બગડ્યું. મારા આખા જીવનનો ક્રમ બદલાઈ ગયો. એટલે સુધી કે આજે હું ચાવીથી ચાલતા એક યંત્રની માફક ફર્યા કરું છું! સાહિત્યના ગ્રંથો મેં મહિનાઓ થયા જોયાયે નથી; જે સિતાર વગાડી મન બે ઘડી પ્રફુલ્લિત રહેતું તેના તાર કટાઈ એક પછી એક તૂટતા જાય છે. વહાલી સુમતિ સાથે કેટલા મહિનાઓ થયા તેના શરીર માંદગી કે દવાદારૂની વાત સિવાય બીજી કોઈ વાત પણ મેં કરી નથી કે નથી આનંદથી બે ઘડી બેઠો. માત્ર અતિશય આનંદનું આ એક સ્થાન છે જેણે મારું જીવન કેવળ જુદું બની જતા અટકાવ્યુ છે," એમ કહેતાં મોહને પાસે રમતા છોકરાને લઈ જોરથી ચૂમ્યો.

આ સર્વ સાંભળી, સંસારી વિસ્મિત થયેલો, પણ તેનેય કંઈક અનુભવ થયેલો તેથી કહ્યું, "મોહન, આવો રમણીય બાળક આપનાર ગૃહસ્થાશ્રમ કેવો હશે? મોહન, મારે પણ તને તું વિસ્મય પામે એવું કાંઈક કહેવું છે પણ પછી કહીશ."

આ પ્રમાણે વાતો કરતાં મિત્રો જમવા ગયા અને ભોજન પછી એક મિત્રના લગ્નના આનંદઉત્સવમાં નાચ હતો ત્યાં બન્નેને જવાનું હતું તે માટે નીકળ્યા. ત્યાં પરણતા મિત્રને મુબારકબાદી અને શુભાશિષો આપી નાચ જોતા બેઠા. પોતાના લગ્ન વખતે કેવી રમણીય ભાવના પોતના મનમાં જન્મી હતી, તેના વિચારમાં મોહનનું ધ્યાન હતું એટલે ગણિકાએ ગાવા માંડ્યુ તે ઉપર તેનું લક્ષ ગયું નહીં. જ્યારે ગાનારીએ બીજું ગાયન શરૂ કર્યું, અસ્થાઈ પછી અંતરો ગાવા માંડ્યો ત્યારે સંગીતના શોખીનનુ મસ્તક હાલવા માંડ્યુ. અને ગાનારીના સમયોચિત હાવભાવથી મનહર કાંતિથી, મોહક કટાક્ષથી, મધુર આલાપથી અને કિન્નર જેવા સુંદર સંગીતથી મોહન રીઝયો અને તેની ચતુરાઈનાં સંસારી પાસે વખાણ કરવા લાગ્યો. તે સાંભળી જોડે બેઠેલા રંગીલદાસ નામનો એક ઓળખીતો ગૃહસ્થ બોલી ઊઠ્યો :

"મોહનશેઠ, તમોનો આનુ ગાણું પસંદ પડે છે તેમાં કાંઈ અજાયબ થવા જેવું નથી. તમોએ ઓળખી આ કોણ છે? રામલાલ શરાફને તો તમે ઓળખો છો, નહીં?"

"જરૂર, જેણે ગાયનકળામાં ભલભલા સંગીતશાસ્ત્રીઓને મહાત કર્યા છે તે જ ને?"

"તે જ. તેમની ઉપપત્ની, કહો, ગાયનમાં કેમ અચ્છી ન હોય?"

મોહન ચકિત થયો. રામલાલ શરાફ એક પ્રતિષ્ઠિત વેપારી હતો. તે આવે રસ્તે ગયો હશે? તેટલામાં તેનો વિચાર સમજ્યો હોય એમ રંગીલદાસે આગળ ચલાવ્યું : "તમને અજાયબી થાય છે? ભાઈ, એ તો જુઓને, એક રસિકને બિલકુલ જડ જેવી સ્ત્રી મળી હોય, જે વળી બાર મહિનાના પોણાબાર ખાટલા વશ રહેતી હોય ત્યારે તે બિચારો શું કરે? પ્રેમને ઢોળવા ક્યાંક તો જગા જોઈએને?"

આ વાતચીતે મોહનને વિચારમાં નાખી દીધો. થોડીવાર પછી બંને મિત્રો ઊઠ્યા, સંસારીને તેના કાકાને ઘેર ઉતારી, બીજે દિવસે ભોજન

ઇત્યાદિનું નિમંત્રણ કરી, મોહન ઘેર પાછો ફર્યો અને કપડાં બદલી પલંગ ઉપર પડતાં વેંત જ સૂઈ ગયો.

*　　　*　　　*

ચોપાટીના દરિયા ઉપરથી વાતો શાંત પવન પણ મોહનના વ્યાકુળ મનને શાંત કરી શક્યો નહીં. ગાડીને ઝડપથી ઘોડા ખેંચી જતા હતા, તેના કરતાં હજારગણી ઝડપથી વિચારરૂપી-વિકારરૂપી અશ્વો મોહનને કોણ જાણે ક્યાં લઈ જતા હતા! તેનો સારથિ ઉત્તમ હતો. ચોપાટી છોડ્યા પછી મોહને ઘોડાવાળાને ગાડી ક્યાં હાંકવી તે માટે સૂચના આપી. ઘોડાવાળો ન સમજ્યો હોય તેમ ફરી પૂછ્યું, પાછો તે જ જવાબ મળ્યો; ઘોડાવાળો દિગ્મૂઢ થયો લાગ્યો. થોડી વાર પછી એક નાજુક બેઠા ઘાટનું સુંદર મકાન આવ્યું. ત્યાં ગાડી ઊભી રહી. મોહને ઊતરી, આગળ નાનકડી વાડી હતી તેમાંથી પસાર થઈ, ઓટલા ઉપર ચડી, બારણું ઠોક્યું. દાસીએ દાખલ કરાવ્યો અને એક દાદરો ચડતાં ઘણા જ મનહર દીવાનખાનામાં પહોંચાડ્યો જ્યાં સિતાર વગાડતી, ગાતી એક નવયૌવના બેઠી હતી. મોહનને જોઈ તે મનોરમા ત્વરાથી ઊઠી અને ઘણા આદરસત્કાર સાથે તેને આસન ઉપર બેસાડ્યો. કાન્તાના મુખકમળ ઉપર મોહનના આગમનથી અતિશય આનંદ પ્રકટ થયો અને તે શરમાતી શરમાતી, ચંચળ નેત્રોને ધરણી તરફ ઢાળતી, ધીમેથી કોમળ, મધુર વચન બોલવા લાગી:

"રંગીલદાસ શેઠનો ઉપકાર થયો કે આપ જેવા સજ્જને દાસીનું ઘર પાવન કર્યું. સત્પુરુષોના સમાગમથી અમારાં જેવાં પ્રાણીનું પણ અવશ્ય કલ્યાણ થાય. મોહનશેઠ, શી આજ્ઞા છે દાસીને? આપના જેવાઓની સેવાનો અવકાશ મળવો એ કોઈ પુણ્યનો પ્રભાવ છે."

"સુંદરી, હું રસનો ભૂખ્યો છું. તું રસિક છે. રસિકની ભૂખ ભાંગવા સમર્થ છે. લાંબો સમય થયા મારી રસિકતા સુકાઈ ગઈ છે. તેને તું પુનઃ પલ્લવિત કર."

મોહન ક્યાં આવ્યો? શુ બોલે છે? આવા સંસ્કારી, ધર્મનિષ્ઠ કુટુંબમા જન્મેલો મોહન શું કરવા તત્પર થયો છે? ધર્મ-કર્તવ્ય સમજનાર મોહનમાં

આ ફેરફાર કેમ સભવે ? અરેરે, આ તે સ્વપ્ન કે સત્ય ? કાતા એક ગણિ ૧ હતી, મોહન જેવા શ્રીમત, રસિક નાગરિકની પ્રીતિને તે અભિનદે એ સર્વથા સ્વાભાવિક હતુ છતા જોઈએ તો કાઈક સુકૃત ની લઉ એ ઇચ્છાથી કે જોઈએ તો મોહનના સરનાર જગાડના પરમાત્માની પ્રેરણાથી, ગમે તે કારણથી—ગણિકા દુર્લભ, આશ્ચર્ય પમાડે એવા વચન બોલવા લાગી

"મોહનશેઠ, તમારી રસિકતા સુનાઈ ગઈ ? શી રીતે ?"

"કાતા, શુ નામ તુ મને એવો સવાલ કરે છે ? હુ બહુ બળ્યો છુ, કા વધુ બાળવા માગે છે ? રસિકતાની વેલીને પલ્લવિત, પ્રફુલ્લિત રાખનાર સ્નેહ સિંચનને અભાવે તે સુકાઈ ગઈ છે હે સુદરી, તારા સ્નેહના સિંચનથી તુ તેને પુનર્જીવન આપ "

"મોહનશેઠ, મીઠા નિર્મળ નીરને બદલે સમુદ્રના ખારા પાણીથી તમે કઈ લતાને ઉછેરવા ધારો છો ?"

"કાતા, પ્રિય, મધુર વચન બોલનારી કાતા, તુ શુ કહેવા માગે છે ? હુ સ્નેહભર્યો વચનો સાભળવા ઉત્સુક છુ "

"શેઠ, સ્નેહની આશા અમારી પાસે ? કસાઈને ત્યા દયાની આશા ? સૌથી વધારે કિંમતથી વેચાતા લિલામના માલની પાસે સ્નેહની આશા કેવી રખાય ? પ્રેમ જેવી પવિત્ર વસ્તુની પિછાણ તમે ભૂલ્યા છો. જેને માટે વલખા મારતાયે જે મળતા નથી, એ સ્નેહના સાધનો તમારી પાસે હોવા છતા તેને ભૂલી બજારમા તેને ખરીદવા નીકળ્યા છો ? ઓ ભૂલનાર, તમને મળશે, તેને બદલે, વીજળીના ઝબકાર જેવો ક્ષણિક આનદ પછી ગાઢ અધકાર "

મોહન દિગ્મૂઢ થયો કાતાએ પોતાનુ કહેવુ ચાલુ જ રાખ્યુ

"ધર્મના અવલબન વિના સ્નેહલતાને પોષવા ઇચ્છનાર તમે નિર્મળ દાપત્યસ્નેહને અને અગ્નિ સમક્ષ લીધેલ પ્રતિજ્ઞાઓને કયા વિસારી ? જે ધર્મબધન તમને તથા તમારા પિતૃઓને તારનાર છે, તેનુ મહત્વ તમને એટલુ નજીવુ લાગે છે કે જરા માટે તમે તેને છૂટી નાખવા તત્પર થયા છો ? શેઠ, મારા તો ઘણા ખરીદદાર છે, પણ તમારા જેવા કુલીન પત્તા

બચે... મારા જેવી ગણિકાથી જો એટલું થઈ શકે તો મારાં અહોભાગ્ય! મારી પાપની કાળી રાત્રીમાં એક એટલો તારલો ઉદય પામે!"

કાંતાના કથનથી મોહનને તમાચો લાગ્યો હોય એવું થયું. પોતાની કર્તવ્યબુદ્ધિ એટલી મલિન થઈ ગઈ કે તે તેને છેક અહીં ઘસડી લાવી! એક ગણિકા, ગુરુ જેમ બોધ કરે, ધર્મ-અધર્મ સમજાવે, એક ગણિકામાં ભલું કરવાની ઈચ્છા!...મોહન અકળાયો, મૂંઝાયો, ઝંખવાણો પડયો, આભો બન્યો.

* * *

સવાર થયું. મોહન હજી ઊઠ્યો નહોતો. તેના પલંગ પાસે આવી સુમતિ સપ્રેમ, સૂતેલા પતિના મુખને નીરખતી તેના મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવતી હતી. ત્યાં તેનો સુંદર બાળક રમતો રમતો, ઓરડામાં દાખલ થયો અને માતા પાસે દોડી ગયો. સુમતિએ તેને લઈ મોહનના પલંગ ઉપર તેની જોડે બેસાડયો. પિતા ઊંઘે છે તેની પરવા ન કરતાં બાળક ગેલ કરવા લાગ્યો. તેના સ્પર્શથી, અવાજથી મોહન જાગ્યો. સોડમાં રમતા મોહક પુત્રને જોયો અને સ્નેહાળ પત્નીને પાસે ઊભેલી જોઈ. આ રમણીય દેખાવ જોતાં તેને અત્યંત આનંદ થયો. તેની સાથે કાંતાવાળા પ્રસંગનું ભાન આવ્યું...ને મૂંઝાયો. શું તે સ્વપ્ન હતું? ક્ષણ વાર ગૂંચવાડો રહ્યો, બીજી ક્ષણે તે સ્વસ્થ થયો. પુત્રને, પિતૃઋણમાંથી તારનાર પુત્રને પકડી, છાતી સાથે ચાંપ્યો સુમતિ–સુખદુઃખની સહભાગિની સુમતિનો હાથ હાથમાં લઈ, મુખ પાસે લઈ જઈ, પ્રેમથી ચૂમ્યો. અને તેની તબિયત આજે આટલી બધી સારી જોઈ, ખુશ થતો તેની જોડે ઉમળકા સાથે વાત કરવા લાગ્યો.

* * *

'અરેરે, મન મને છેક ક્યાં ઘસડી ગયું? કર્તવ્ય, ધર્મ, નીતિનો વિચાર ક્ષણવાર પણ વિસારે ન પડે એવા ઉપર પણ ચંચળ મન, તું કેવી અજબ અસર કરી શકે છે, તેને પામર બનાવી દે છે! શું તે સ્વપ્નસૃષ્ટિ હતી? પ્રભુની કૃપા હતી? કે સ્વપ્ન હતું? હું પાપમાંથી બચ્યો; નહીં, સ્વપ્ન એ શું કરેલા વિચારનું ઓળુંવળું, ભાંગ્યુતૂટ્યું પ્રતિબિંબ નથી? કેટલાક અસ્પષ્ટ,

બરાબર ન ઘડાયેલા વિચારો જન્મી તુરત નાબૂદ થાય છે, તેની ખબર પડતી નથી. શું સ્વપ્નમાં તે ઘડાઈ ફરી જન્મતા હશે? એ પ્રમાણે મારા મનમાં સહેજ પણ વિચાર જન્મેલો હોય તેનું જ સ્વપ્ન આવી શકે ત્યારે, શું મને આવો દુષ્ટ વિચાર કોઈક અંશમાં પણ આવ્યો હશે? શિવ, શિવ, હું એટલો નીચ હોઈશ કે સુમતિનો પ્રેમ, લગ્નની પ્રતિજ્ઞા, કર્તવ્યનો વિવેક ભૂલવા તત્પર થયો? મન, વાણી અને કર્મ એ ત્રણ રીતે પાપપુણ્ય થઈ શકે છે, ત્યારે મનથી, વિચારમાં શું હું દૂષિત થયો? અરે, પણ મને એ વિચાર આવ્યો જ કેવી રીતે હોય? શું, સુમતિની માંદગી, પિતાજી સ્વર્ગે ગયા તે પછીથી યન્ત્રની માફક ચાલતો મારો જીવનક્રમ, તેનાથી નીપજેલો કંટાળો, એ તેમાં કારણ હશે? પણ તેમાં દોષ કોનો? સંજોગોનો તો નહીં? નહીં, નહીં, મારો જ તો. મારા જીવનનો ક્રમ હું પ્રયાસ કરું તો જરૂર બદલી શકું. વહાલી ભલી સુમતિનું શરીર સારું થતું જાય છે થોડા સમયમાં ઈશ્વર તેને તદ્દન સ્વસ્થ કરી દેશે અરેરે, કાંઈ પણ ભોગ આપવા, ત્યારે હું અસમર્થ હોઈશ? મારી બુદ્ધિ એટલી મલિન થઈ ગઈ કે જરાક જેટલી દેખાતી અડચણે હું અધર્મ કરવા તત્પર થયો! પ્રિય સુમતિ તરફનો મારો પ્રેમ તે શું તેના સ્વરૂપ ઉપરની મોહની જ! અથવા સંસાર્ગલાલસ એક વાર કહેતો હતો તેમ મન્મથે ઉન્મત્ત કરેલા મનનો આવેશ! અરર! કેવો ક્રૂર વિચાર! નહીં, સુમતિ, હું એટલો નીચ નથી વહાલી, તારા પ્રત્યેના મારા અખંડિત પ્રેમમાં અંતરાય નાખવા કોઈ સમર્થ નથી શું એક ગણિકા ઉપદેશ આપી અધર્મમાંથી બચાવે? ભાગ્યે જ સંભવે, છતાં એ બન્યું સ્વપ્નસૃષ્ટિનો એ અધિકાર! હું સ્વપ્નમાં અધર્મ કરવા તૈયાર થયો, પણ ન ધારેલે ઠેકાણેથી મદદ આવી, હું બચ્યો સંસારમાં શું એમ બનતું હશે! હા, સુસંસ્કાર પામેલાનો અધઃપાત અટકાવવા એક વાર તો ગેબી અવાજ થાય છે, તેનાથી સુભાગ્ય હોય તો સંસ્કાર જાગ્રત થઈ એને બચાવે છે પણ ઘણીયે વાર તેમ છતાંયે સંજોગો તેને બળાત્કારે ઘસડી જઈ ભુલાવતા નથી? અને એક વાર ભ્રષ્ટ થયો એટલે જાણે તેનો 'શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલ' એવું નથી બનતું? તેમાં દોષ કોનો? શું ભ્રષ્ટ થયેલ એકલો જ અપરાધી છે, એમ? સંજોગો—સબળ, અનિવાર્ય, વિના કારણે, વગરવાંકે

ઉત્પન્ન થયેલ સંજોગો જ શું અપરાધ કરાવનાર નથી? રામલાલ શરાફ કર્તવ્યમાંથી પલેટાયો, તેમાં તેના સંજોગો જ કારણભૂત નથી? અમુક પ્રતિકૂળ સંજોગોને અભાવે તે કર્તવ્યમાંથી ચૂકત નહીં. તેના કરતાં ઘણા નીચા દરજ્જાના લોકો જે ઘણા ઓછા પ્રતિકૂળ સંજોગો દેખાતાં ચ્યુત થાય તે રામલાલને નિંદે છે. શું તે ન્યાય છે? હું ઊંધે વિચારે ચઢ્યો, સંજોગોનો જ જો વાંક કાઢીએ તો પછી દુનિયામાં કોઈ એવો અપરાધ નથી થતો જેમાં થોડેઘણે અંશે સંજોગોનો વાંક ન કાઢી શકાય. વળી, સંજોગોને પેદા કરનાર કોણ? કર્મનું ફળ મળે જ છે, કાં અહીં જ કે પછીના જન્માંતરમાં;. એ સિદ્ધાંત પાસે તો, માણસ પોતે જ. તો પછી સંજોગોનો વાંક કાં કાઢવો? વળી પ્રતિકૂળ સંજોગો વહેલામોડા, દિવસ પછી રાત્રી આવે છે એમ આવ્યા વિના રહેતા જ નથી. તેની સામે ટકી શકાય એ હેતુથી ધર્મનિયમ રચાયા છે. એવા એકાદ પ્રતિકૂળ સંજોગને પ્રથમ ઝપાટે પોતાના સુખનો કાંઈક ભોગ આપી ટક્કર ઝીલવાને બદલે પડી જવું એ તો અતિ શિથિલ ચારિત્ર્યનું લક્ષણ. રામલાલ શરાફની સ્થિતિ માટે લાગણી થાય, પણ તેથી તેનુ પાપ ઓછું થતું નથી.'

આવા આવા કંઈક પૂર્વાપર સંબંધવાળા અને વિનાના તર્ક-વિતર્કોમાં મોહન ગરકાવ બેઠો હતો. સંસારીલાલ આવી, કેટલોક સમય થયા તેની પાસે બેઠો હતો, તેની ઉપર પણ હજી તેનું ધ્યાન પડ્યું નહોતું; અને જ્યારે સંસારીલાલે તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને તેને હડસેલ્યો ત્યારે જ તે જાગ્યો.

* * *

સંસારીલાલનો ચહેરો આજે કાંઈ વધારે નરમ, સ્નેહાર્દ્ર લાગતો હતો. તે મોહન અને સુમતિ પાસે કાંઈક મહત્ત્વની પણ મનગમતી વાત કહેવા આવ્યો હતો. સુમતિ પણ આજે ઘણી વધારે સ્વસ્થ લાગતી હતી; તેના મુખ ઉપર આગલી રમણીયતા દૃષ્ટિગોચર થતી હતી, તે જોઈને મોહન જાણે મનમાં પ્રભુનો ઉપકાર માનતો હોય એમ દેખાતો હતો. સંસારીના વિવાહની-વેશવાળની વાત સાંભળી આ દંપતીએ ઘણો સંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો. કન્યા સુમતિના છેટેના સગપણમાં હોવાથી તે તેને ઓળખતી હતી અને સર્વ વાતે સંસારીભાઈને યોગ્ય છે એમ સુમતિનું 'સર્ટિફિકેટ'

મેળવી સસારી ઘણો જ ખુશ થયો મોહને તેને સ્નેહથી ખૂબ દાબ્યો અને પૂર્વપ્રસગો સંભારી તેની સાથે વિનોદ કરવા લાગ્યો લગ્નને સુખને, સ્વતંત્રતાને છેલ્લી સલામ તથા પ્રેમને ઘેલછા કહેનાર કેમ ફસાયો, તે માટે ખુલાસો માગ્યો સસારીએ ગભીર મુદ્રાથી કહ્યુ :

"મોહનભાઈ, પરદેશમા એકલા મેં ઘણો વખત વિતાવ્યો. પોતાના સ્વાર્થ માટે, પોતાના સુખ માટે અને અહર્નિશ પોતાને જ માટે વિચાર કરતા હુ કટાળ્યો પશુપક્ષીની સૃષ્ટિ પણ પોતાના બચ્ચાને, પોતાની સહચરીને પ્રથમ ખવરાની પોતે ખાય છે, શુ તેના કરતા પણ હુ નીચો? એ વિચારે અતે મારા મસ્તકને ભમાવી નાખ્યુ મનુષ્યનો ઉચ્ચ જન્મ પામી, કેવળ સ્વાર્થમય, પોતામય જીવન વિતાવી ખતમ કરવાના વિચારથી મને ત્રાસ થવા માડ્યો. આપણા શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો કેવા ઉચ્ચ ઉદ્દેશવાળા છે, તે સમજાવવા માડ્યુ નાનપણમા બિનઅનુભવથી કે તમે કહેતા હતા તેમ બધે દોષ જ જોવાની ટેવને લીધે, ઉતાવળથી કરેલા નિશ્ચયો ભૂલભરેલા ભાસવા માડ્યા. એકલા, અપરિણીત રહેવુ, તેવા જીવનને અભિનદવુ એ અધર્મ છે, કેવળ સ્વાર્થી સુખના લોભનુ પરિણામ છે, પાશ્ચાત્ય રીતભાતની વિચિત્રતાને લીધે ભલે તેઓને અવિવાહિત જીવનમા સુખ હો, પણ આર્ય સસ્કારોથી પોષાયેના આર્યહૃદયને એવા અનાર્ય સુખની જરૂર નથી, એ બધુ ધીરે ધીરે સમજવા લાગ્યુ અને, પ્રિય, સ્ત્રીપુત્રાદિને સુખમા જોવાની મધુરી ચિંતામા, જરૂર પડે તો તેમને માટે પોતાના સુખનો કે અનુકૂળતાનો ભોગ આપવામા કેવો આનદ હશે તે મન કલ્પવા લાગ્યુ, તે મેળવવા અધીરુ બન્યુ તેટલામા કાકાનો પત્ર આવ્યો તેમા હવે તુ અહીં આવ, અને તારા વિવાહ કરવાના અમારા વિચારોને સંમત નહીં થાય તો અમે તારી સાથે સબધ રાખશુ નહીં, એવુ અલ્ટિમેટમ હતું ભાવતુ હતુ તે વૈદે કહ્યુ, અને હું અહીં આવ્યો ત્યાર પછી શુ થયુ તે તું જાણે છે"

"ભાઈ સસારી, તુ કાલેજમા લોજિકનો શોખીન હતો તે લૉજિકનો ખરુ શુ, ખોટુ શું, તેની તુલના કરવામા તે ઘણો મધુરો ઉપયોગ કર્યો હ!"

સ્વપ્ન કે સત્ય?

આજે સંસારીના લગ્નનો દિવસ છે. ધામધૂમ ચાલી રહી છે. વાજાંના મધુર અવાજ કર્ણગોચર થાય છે. સંસારીના કાકા આનંદમાં ન માતાં આમથી તેમ દોડાદોડ કરી રહ્યા છે, સંસારીની કાકી જેને ઘણું ખરૂં લાલ ચોળી ઉપર લીલી સાડી પહેરવી બહુ પસંદ પડે છે તે પણ આજે સુમતિએ રચેલા સુંદર વસ્ત્રાલંકારોથી વિભૂષિત થઈ, લગ્નનાં મંગલ ગીતો ગાવામાં પરોવાઈ છે, છતાં જાન, રાણીના પોશાકમાં સજ્જ થયેલ કાકુડીને નીરખી હરખાઈ જાય છે. સંસારીને વરઘોડા માટે વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવવામાં ઘણા વખતથી ગૂંથાયેલા મોહન હમણાં જ કાર્ય પૂરૂં કરી રહ્યો છે અને આભૂષણોથી સજ્જિત મિત્રને નીરખી તેને પ્રેમથી ભેટી પડે છે. સંસારીનાં ભાવપૂર્ણ નેત્રો સજળ થાય છે તેટલામાં જેના સુંદર મુખ ઉપર ગુલાબી ઝાંય છવાઈ રહી છે, એવી બાળક મનહર પુત્રથી શોભતી સુમતિ આવી, તેને મંગળસૂચક આંદલો કરે છે. સંસારી સુમતિને નમે છે અને તેના સુંદર બાળકને ઊંચકી ધીમેથી અને 'હવે હું પણ પુત્રમુખનો ભાગી થઈ શકીશ,' એવું કહેતો હોય એમ, ચુંબન લે છે!

રાધામાધવ

કૉલેજનું 'સોશિયલ ગેધરિંગ' હતું. વિદ્યાર્થી યુવકો અને વિદ્યાર્થિની સુંદરીઓ, સુશોભિત ઉદ્યાનને સંસ્કૃત, રસિક, નિર્દોષ હાસ્યાલાપોથી ઉજ્જ્વલિત કરતા, ચોમેર આનંદભેર, રસભેર વિચરતા હતા, જાણે ઉન્નત પ્રદેશમાં સુપંખીઓ મનોરમ કલરવ કરતા ન હોય!

પ્રિન્સિપાલનું મહેમાનોને આવકાર આપતું, વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થિનીઓને સફળ પરીક્ષા ઇચ્છતું, સ્નાતકો થનાની અણી ઉપ૨ના વિદ્યાર્થીઓને દુનિયાની સફરની સફળતા ઇચ્છતું અને ઍક્સ-સ્ટુડન્ટોને જૂની કૉલેજનો પ્રણય વિસારે ન પાડવા વિનવતું, સહૃદય, સ્નેહભીનું મીઠું પ્રવચન સૌને આનંદ આપી તાળીઓના અવાજ વચ્ચે ઘણા આદરને પાત્ર થયું હતું. બીજાં સમયોચિત વ્યાખ્યાનો પણ પતી ગયાં હતાં. કૉલેજના હૉલમાં ખાસ ગોઠવેલી રંગભૂમિ ઉપર 'સ્ટુડન્ટ્સ ઍમેચ્યોર ડ્રામૅટિક ક્લબ' તરફથી કાર્યક્રમ શરૂ થવાને, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિંદી તથા મરાઠી સાહિત્યની અતિ આહ્લાદક વાનીઓ પિરસવાને થોડીક મિનિટો જ બાકી હતી. દરમિયાન કૉલેજ વૉલન્ટિયર્સ બૅન્ડ મીઠું, ભાવવાહી સંગીત, દેશી તંતુવાદ્યો ઉપર જમાવી રહ્યું હતું ને પોતાની તાલીમ અને એકતાનું દિગ્દર્શન કરાવી રહ્યું હતું, ને મહેમાનો ફળ, નાસ્તો, ઠંડાં પીણાંને ન્યાય આપી રહ્યા હતા.

૧૯૨૧-૧૯૨૩માં લખાઈ. પ્રગટ થઈ 'મુંબઈ સમાચાર' દીપોત્સવી અંક સં. ૨૦૦૪માં

પ્રથમ દૃશ્ય 'રોમિયો અને જુલિયેટ'ના 'બાલ્કની સીન'નું હતું. ગૌરાંગી, સર્વાંગસુંદર, અજબ લાવણ્યવતી, સુકુમાર જુલિયેટ પ્રેમની પ્રતિમા જ દીસતી હતી. કદાવર બાંધાનો, દેખાવડો, મનોહર કાંતિવાન રોમિયો આદર્શ રમણ મોહક, રસભીનો, આકર્ષક હતો. બન્ને પાત્રો ભૂમિકાને યથોચિત વસ્ત્રાલંકારથી વિભૂષિત થયાં હતાં; કવિવર શેક્સ્પિયરની અનુપમ પ્રસાદીને સંપૂર્ણ ન્યાય આપતાં હતાં. આ વર્ષે એમ. એસસી.-ની પરીક્ષામાં બેઠેલો, ઊંચા વર્ગની આશા રાખતો માધવ રોમિયો બન્યો હતો. બી. એ. ક્લાસમાં ભણતી રાધાએ જુલિયેટની ભૂમિકા લીધી હતી.

આ યુગલને આ પ્રેમપાઠ ભજવતું જોઈ સૌ વિદ્યાર્થીમંડળ ઘણું જ આનંદ પામતું હતું. મિસ્ટર માધવ અને મિસ રાધા આખી કૉલેજમાં સૌનાં ઘણાં જ લાડકવાયાં હતાં. બી. એ. ક્લાસમાં હતો ત્યાંસુધી માધવ કૉલેજની ક્રિકેટ ટીમનો કેપ્ટન હતો, અને તેની કુશળતાથી દર વર્ષે કૉલેજને 'શીલ્ડ' મળતું હતું. કૉલેજની ચર્ચાસભાનો તે અગ્રણી હતો અને ભલભલા પ્રોફેસરોને પણ ચર્ચામાં તેણે મહાત કર્યા હતા. શિષ્યવૃત્તિઓનું ટોળું તેને વળગ્યું રહેતું, છતાં તે હમેશાં હસતો આનંદી રહેતો, સૌ કોઈ ભળતો, કૉલેજની મજાકમાં ભાગ લેતો. હમણા વળી 'ફેલો' તરીકે કૉલેજમાં લેક્ચરો આપતો, ટેનિસ, બોટીંગ, તેમ જ બોક્સિંગમાં પણ આગળ પડતો ભાગ લેતો અને કૉલેજ જીમખાનાનો 'આત્મા' હતો. એક 'થરો સ્પોર્ટ' તરીકે સૌ માધવને ઓળખતાં, ચાહતાં અને પૂજતા. કુમારી રાધા વિદ્યાર્થિનીઓમાં પહેલે નંબરે ગણાતી. આનંદી સ્વભાવની, બુદ્ધિશાળી, હસમુખી બીજી કોઈ વિદ્યાર્થિની તેના જેવી હતી નહીં. 'રાધા માધવની જોડી' એમ સૌ કહેતાં એ ખરું જ હતું. કૉલેજમાં સૌ જાણતાં કે આ બે વચ્ચે ગાઢ પ્રેમ છે અને પરીક્ષાના પરિણામ પછી બંનેનાં લગ્ન થવાનાં છે એમ પણ કહેવાતું.

કાર્યક્રમમાં છેલ્લું દૃશ્ય માલતી–માધવનુ હતું. સ્વામિની માટે યાચના કરવા આવેલી માલતીની દાસીને અડધી ગૂંથેલી બકુલાવલિ આપતાં, હાથણી ઉપર ચડી મંદ ગતિથી સામે આવતી માલતીને નીરખતા, આકુલ, મિત્ર મકરંદથી આશ્વાસન અપાતા, પ્રેમઘેલા માધવની મનોદશાનું જીવતું ચિત્ર!

માધવની ભૂમિકા ફ્રેંકેજના માનીતા માધવે જ લીધી હતી. માલતીની ભૂમિકા ઇન્ટર ક્લાસમાં ભણતી રમા નામની નાજુક, ચપળ સુંદરીએ લીધી હતી. રમ્યા ઘણા જ સફળ નીવડ્યાં અને તાળીઓની ગર્જના અને 'વાહ, વાહ'ના પોકારોથી તેને વધાવી લેવામાં આવ્યા. સમારંભ આ દશ્યથી સમાપ્ત થયો.

*　　　　*　　　　*

માધવ એમ. એસસી.ની પરીક્ષામાં ઊંચે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયો. યૂરોપ જઈ ત્રણ વર્ષ સુધી આગળ અભ્યાસ કરવા માટે, પ્રેક્ટિકલ ટ્રેઇનિંગ લેવા માટે એને શિષ્યવૃત્તિ મળી. ગધા બી.એ.માં પાસ થઈ. રમા ઇન્ટર આર્ટ્સમાં પાસ થઈ.

પરીક્ષાના આનંદદાયક પરિણામની ખુશાલી ઊજવાતી હતી. આજે રમા ગધાને ત્યાં આવી હતી.

'બહેન ગધા, હવે શું કરવા ધાર્યું છે? માધવની પત્ની થઈ, તેની સાથે યૂરોપ વિચરવું છે? કે તેને એકલા જ અભ્યાસ કરવા મોકલવા છે?' એકમીજાને અભિનંદન આપ્યા પછી બને સખીઓ વચ્ચે વિશ્રંભકથા ચાલવા માંડી અને રમાએ પ્રશ્નોની પરંપરાથી ગધાનો ભાવી કાર્યક્રમ જાણવાનો યત્ન કર્યો.

'બહેન, માધવના આવા આલ્હાદદાયક પરિણામે મને મલકાવાને બદલે આજે ચિંતામાં નાખી દીધી છે.' અંગત સખીને રાધાએ અંતરની વાત કહેવા માંડી.

'કેમ? તારાથી ખૂબ આગળ વધી ગયો તેથી? હવે કદાચ તારું રાજ્ય તેની ઉપર નહીં ચાલે એ ભયથી? એમ હોય તો તારો ભય અસ્થાને છે બહેન, કારણકે માધવભાઈ તો તારે માટે સદૈવ પ્રાણ પાથરવાના છે. પછી, તું જોઈએ તો તેને દેવ ગણી પૂજજે કે જોઈએ તો આતા ઉઠાવનાર દાસ બનાવજે!'

'બહેન, એને તો હું દેવ ગણીજ પૂજવાની. એ મહાપુરુષની દિકરી જ રહેવામાં મારૂં મહદ્‌ભાગ્ય છે. પણ બહેન, શું એ વહાલાનો ત્રણ વર્ષનો વિયોગ મારા ભાગ્યમાં હજી નિર્માણ થયેલો છે ?'

'શા માટે? તું તેની જોડે લગ્ન કરી તેની સાથે યૂરોપ જઈ શકે છે.'

'રમા, એ કેમ બને? તેના અભ્યાસમાં, કેરિયરમાં, હિતમાં, હું તેમની પ્રણયિની, ભાવી પત્ની અંતરાય થાઉં?'

'બહેન, પ્રેમ એજ પીડાનું મૂળ છે. પ્રેમ બાંધ્યો ત્યારે તો આ પંચાત થઈને? મારી જેમ સદાયે કુંવારાં–સ્વતંત્ર રહેવાનો વિચાર રાખ્યો હોત તો આ હૃદયમન્થન થવા વારો ન આવત!'

આ ચર્ચા પૂરી થાય તે પહેલાં રાધાના પિતા તથા માધવ આવ્યા. એક બીજાએ એક બીજાને યથોચિત આવકાર આપ્યો.

'બહેન, માધવને તો આવતા માસની શરૂઆતમાં જ યૂરોપ ઊપડવું પડશે!' પિતાએ પુત્રીને સમાચાર સંભળાવ્યા.

'રાધા, વડીલને મેં સર્વ વસ્તુસ્થિતિથી પરિચિત કર્યા છે; તેમના શુભાશિષ મેળવી હું કૃતાર્થ થયો છું.' માધવે વચ્ચે ટહૂકો કર્યો.

'રાધા, માધવ, મને લાગે છે કે ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે તમારાં લગ્ન તુરત કરી નાખીએ. પછી તમે બંને યૂરોપ સાથે જ વિદાય થાઓ, કેમ?' વૃદ્ધ પિતાએ પોતાની પુત્રી અને ભાવી જમાઈને ઉદ્દેશીને કહેવા માંડ્યું. 'મારાં વહાલાં બાળકો, તમે બંને તથા તમારી સખી રમા એકમતે આ જ નિર્ણય ઉપર આવશો એમ હું આશા રાખું છું.'

આ પ્રમાણે પોતાનો મત દર્શાવી રાધાના પિતાશ્રી બન્ને પ્રેમીઓ અને રમાને મસલત કરવા મૂકી ચાલ્યા ગયા. રમાએ તો એ જ મતને ટેકો આપ્યો. પરણીને સ્ટીમર ઉપર 'હનીમૂન' ઊજવવા અને સાથે જ યૂરોપ જવા ભાર મૂકીને સૂચવ્યું. માધવે નિર્ણય કરવાનું રાધા ઉપર નાખ્યું રાધાના આદર્શો ઊંચા હતા; રાધાની ન્યાયવૃત્તિ, કર્તવ્યબુદ્ધિ

અડગ હતી. અભ્યાસ ચાલુ હોય ત્યારે પરણવુ એ તેને વિદ્યાર્થીઅવસ્થા સાથે દગો રમવા જેવુ લાગ્યુ પરણીને માધવની કારકિર્દીમા આડખીલીરૂપ થવુ એ તેને અસહ્ય લાગ્યુ. આ નિર્ધન દેશમા અભાવવાળી વિજ્ઞાનની ઉચ્ચ પ્રકારની તાલીમ લેવા પરદેશ જતા માધવના ભલા સાથે દેશ તથા સમાજનુ પણ હિત સમાયેલુ છે એમ સમજાવ્યુ અને હાલ પરણવુ એ માધવ સાથે દેશ અને સમાજનુ અહિત કરવા સમાન અને પોતાના ઉચ્ચ આદર્શોને કચડી નાખવા બરાબર લાગ્યુ. અંતે, પોતાના સુખનો ત્રણ વર્ષ માટે ભોગ આપવો એ જ કર્તવ્ય છે, એ જ ધર્મ છે, એમ રાધાને મન ચોક્કસ થયુ. વળી ત્રણ વર્ષ સુધી વૃદ્ધ પિતાને એકલા, નોકરોની જ દેખરેખ હેઠળ મૂકી પોતાના સુખનો જ વિચાર કરવો એ સ્વાર્થવૃત્તિ અને પિતૃભક્તિમા ન્યૂનતા લાગી.

રાધાએ નિશ્ચય તો કર્યો પણ બિચારીનુ હૃદય ચીરાતું હતુ, આખમા અશ્રુ ભરાયા હતા, કંઠ રૂંધાતો હતો, છાતી ધડકતી હતી, ઓષ્ઠ ફરકતા હતા વહાલાંનો આટલો લાંબો વિયોગ ભોગવવો જ રહ્યો, એ વિચારે મસ્તક ભમવા લાગ્યુ. તેનાથી ડૂસકા ખાળી રખાયા નહી. માધવના હાથમાં હાથ રાખી, રમાને ખભે માથું મૂકી એ દીન અબળા ડૂસકે ડૂસકે, ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી પુષ્કળ રડી

* * *

આજે બપોરે સ્ટીમર બેનાર્ડ પિયર પરથી ઉપડી હતી થોડા વખત પર જ મુબઇનુ બારું છોડ્યુ હતુ, પણ ક્યાંક સુધી મુંબઈના મહાલયો, મુબઈની મોહકતા અને મુબઈની ભવ્યતા દેખાતી હતી તૂતકના કઠેરા ઉપર હથેળી ટેકી એક યુવાન લાંબો વખત થયા ઊભો હતો, પણ તેની ઉપર મોહમયીની શોભા કે સુંદરતા કંઈ અસર નહોતી કરતી તે શૂન્ય મનનો, જડ જેવો બની ગયો હતો. તેનું હમેશ હસતું મુખકમળ મ્લાન બની ગયુ હતું અશ્રુ નયનોમા ભરેલા હતા. હૃદયને તે મુબઈમા છોડીને વિદાય થતો હતો.

તેના સેંકડો મિત્રો, સ્નેહીઓ, સંબંધીઓ સરળ સારે ઇચ્છવા

સ્ટેશને સ્ટીમરની વિદાય વખતે આવેલાં, કેટલાયે મેળાવડા તેને અભિનંદન આપવા થયેલા, ઘણાં દૈનિકપત્રો તેમ જ સામયિકોમાં તેની સરસ કારકિર્દી અને વધુ ટેકનિકલ ટ્રેઈનિંગ લેવા જતાં તેની પ્રશંસા કરતા લેખો આવેલા, પોતાની કૉલેજ અને ઉમખાના તરફથી વિદાયસમારંભો યોજવામાં આવેલા : આમાંના કોઇને નહોતું સ્થાન તેના મનમાં; રમી રહી હતી મનમાં બસ એક છબી–રાધાના દીન વદનની. સ્ટીમર ઊપડતી વેળાએ આંખ આંસુથી છલકતી હતી, હૃદય ચીરાઈ જતું હતું. છતાંય મુખ ઉપર સ્મિત ધારી, જમણો હાથ ઊંચો કરી, રૂમાલ હલાવતી રાધાનું ચિત્ર તેની આંખ આગળ તરતું હતું. ત્રણ વર્ષ વાત કરતાં વીતી જશે, વિદ્યાર્થીને વિદ્યાની સેવા પ્રથમ છે, હજી વધુ ઊંચું પરિણામ અને કીર્તિ સંપાદન કરી આંખ ઉઘાડશું એટલી વારમાં પાછા ફરશે, એવી એવી અનેક રીતે પ્રેમીઓ એકબીજાને દિલાસો આપવાનો ડોળ કરી રહ્યાં હતાં, પણ હૃદય હૃદયનું કામ કરી રહ્યું હતું. બંનેનાં હૃદયમાં ચીરા પડતા હતા. વિદાયગીરીનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. સ્ટીમર ઊપડી ચૂકી. હૃદય પ્રિયાને હવાલે કરી વિદ્યાર્થી વિદ્યા સંપાદન કરવા સિધાવ્યો અને રમણી આંસુ સારતી રહી.

વખત વખતનું કામ કર્યે જાય છે. ઉપલા બનાવને અઢી વર્ષ થઇ ગયાં હતા. માધવની કારકિર્દી યૂરોપમા પણ ઝળકતી હતી. દરેક પરીક્ષામાં સરસ પરિણામ આવ્યુ હતું. અને તેની ચાતુરી પરદેશમાં પણ ભારે પ્રશંસા પામી હતી. હવે છેલ્લી પરીક્ષાને માત્ર છ માસ હતા, ત્યારપછી માતૃભૂમિ અને પ્રિયાનુ પુનર્મિલન! આ વિચારે માધવની તેજસ્વી આખમાં હર્ષ અને માયાનાં અશ્રુ ભરાઈ આવતાં હતાં. આ બાજુ રાધા વહાલાની વાટ જોતી દિવસો ગણતી હતી, અને હવે ટૂંક સમયમાં જ બંને એક થઈશું એ મનગમતે વિચારે હર્ષઘેલી બની જતી હતી. પ્રેમથી ઊભરાતા મુગ્ધાના હૃદયંગમ પત્રો વાંચવામાં, સામા પ્રત્યુત્તર દેવામાં, તેને ઘડીકની ફુરસદ રહેતી નહીં. હૃદયના પૂજારીને હૃદયદેવતાની અર્ચનામાં ક્યારે તૃપ્તિ થાય છે!

સરળ હૃદયનાં ને એકબીજાને માટે મરતાં પ્રેમીઓને દુખી કરવાનું કુદરતને કાં ગમતું હશે? એકમેક માટે જ જીવતાં, એકબીજાને જ જોતાં પ્રેમીઓ શું એકબીજાને ભૂલી શકે! કુદરત પાસે મારવાને ઘણા ફટકા છે,

પણ નિર્દોષ, સહૃદય, આશાભર્યાં પ્રેમીઓને હમેશ માટે અળગા કરવાં એ કટકાથી નિષ્ઠુર બીજો એકે નથી!

આજે છેલ્લી પરીક્ષાનો છેલ્લો દિવસ હતો. સાંજે કૃતકૃત્ય થઈ છુટકારાનો દમ ખેંચતો માધવ ઉતારે પાછો ફર્યો, જમ્યો, પરવાર્યો. સ્વદેશ જવાનાં, પ્રિયાને મળવાનાં, તેની સાથે એક થવાનાં સુખસ્વપ્નો રચતો અડધો જાગતો, અડધો ઊંઘતો આરામખુરશી પર એ પડ્યો.

કોઈએ બારણું ઠોક્યું. માધવ ઊઠ્યો અને બારણું ઉઘાડ્યું. નોકર પાસેથી ટપાલમાં આવેલા કાગળો લઈ બારણું બંધ કરી એ પત્રો જોતો હતો. એક પત્ર રાધાનો હતો. ઘણા જ પ્રેમથી, આનંદથી માધવે એ કાગળ ઉઘાડ્યો, પરબીડિયામાંથી બહાર કાઢ્યો, વાંચવો શરૂ કર્યો. વાંચતા આરામખુરશી ઉપર એ એકાએક બેસી ગયો, સ્તબ્ધ થઈ ગયો. 'હાય, આ તે કેવું ભયંકર પરિવર્તન!' એમ કહી એ આંખ અને માથું ચોળવા લાગ્યો. આંખમાં આંસુ ન હતાં, છતાં ડૂસકાં ભરી એ રડવા લાગ્યો; અરે! આ તે કેવો હૃદયભેદક પત્ર હતો!

પત્ર નીચે મુજબ હતો:

વહાલા, મારા જીવનના આધાર,

મને ભૂલી જાઓ! આપણે કરેલા સુખના સંકેત મિથ્યા હતા. જે પદ પ્રાપ્ત કરવા અધીરું હૈયું ઝંખતું, તે હવે મારે માટે અશક્ય બન્યું. હાય! વિધાતાએ મને મારી નાખી. મારી આશાઓના મંદિર પર વીજળી પડી. આપ મહાપુરુષની પત્ની થવાનું ભાગ્ય મારા જેવી રંકનું તે ક્યાંથી હોય!

હે હૃદયના ધણી, મારો સ્વામી હવે તું નહીં; હું તને છોડું છું. હું નિષ્ઠુર બની છું, પ્રેમઘાતક થાઉં છું, હૃદયની અંધ બની છું, ક્રૂર વિધિથી વચિન થઈ છું. કોણ જાણે કોણ મને ક્યાં દોરી લઈ જાય છે? હું શું કરી રહી છું? હાય, જીવન-સખાને દગો દઉં છું? મારું સર્વસ્વ લુટાવી દઉં છું? પણ હું શું કરું? મારો અનાથનો શો ઉપાય?

લક્ષ્મીધર એકાદ વર્ષ થયા વિધુર થયેના, આશરે સુડતાળીસ–ઉડતાળીસ વર્ષની ઉમરના, તદુરસ્ત હોવાનો દાવો કરતા, દેખાવડા, માનચાદના ભૂખ્યા, દમદમાના શોખીન, મેટ્રિકમા નપાસ પણ વેપારમા આગળ વધેના અને અનેક લિમિટેડ કપનીઓના ડાયરેક્ટર કે ચેરમેન હતા. રાવબહાદુર અને જે. પી ના ઇલકાબ મેળવ્યા હતા, ને સર–નાઇટ થવા કોશિશ કરતા હતા, અને તેથી છાપે ચડના અને બહાર આવવાની એકે તક જવા ન દેતા

રાધા તેમને મળવા આવી પહોચી.

'ગુડ મૉર્નિંગ રાધા, કેમ છો?' રાધાને આવકાર આપતા લક્ષ્મીધર બોલ્યા. 'તમારા પપ્પાના ગોટાળા માટે ખરે હુ અતિ દિલગીર છુ પેલી નકરા જેવી બૅક પર આટલો વિશ્વાસ રાખવાનુ તેમને કેમ સૂઝ્યુ?'

'એ વિવેચનમા જવામા હવે કાઈ ફાયદો નથી,' રાધાએ નમ્રતા પૂર્વક ઉત્તર આપતા પિતાની સાથે મિત્રતાનો દાવો કરતા હોવાથી, અણીને ટાકણે મદદ કરવા તેમને વિનતિ કરી અને એટલાન્ટિક બૅક ઉપરનો 'ક્લેઈમ' તેમજ સ્થાવર મિલ્કત બદલામા લખી આપવાનુ પણ કહ્યુ તેમને તેમ થતા જોખમ રહેશે નહી એ પણ સમજાવ્યુ

લક્ષ્મીધરે ચિરૂટ પીતા, મોમાથી ધુમાડાના ગોટેગોટા કાઢતા, આત્મ તૃપ્તિમા આરામખુરશીમા પડયા પડયા સૌ સાભળ્યા કર્યું, પણ એકે આશાભર્યો ઉત્તર આપ્યો નહીં રાધાએ ઘણી ઘણી રીતે હિંમત ધરી, ફરી ફરી સમજાવ્યા પણ લક્ષ્મીધરજી એકના બે થયા નહીં અતે હારી અને દયાર્દ્ર સ્વરથી તે બોલી ઊઠી

'અરે, મારા વહાલા પિતાને બચાવવાને કોઈ માર્ગ નથી? બતાવો, બતાવો, કોઈક તો રસ્તો બતાવો!'

લક્ષ્મીધરને મનના કઈક અસાધારણ વિચાર આવ્યો હોય, એવુ પળભર લાગ્યુ. બીજી પળે એ હિંમતથી બોલ્યો

'રાધા રસ્તો તો છે, પણ તમારાથી એક વાત બનશે?'

બધુ બનશે પિતાની આ હાલતમા તેમને માટે મારાથી શુ નહીં બને?'

'ખચિત જ? તમે વચન આપશો?'

'હા. હું વચન આપું છું. મારા વહાલા પિતાને બચાવવા કંઈ પણ અરે, કંઈ પણ કરવા તૈયાર છું.'

'રાધા, તમે જાણો છો કે મારી પરણેતર એક વર્ષ થયાં સ્વર્ગવાસી થઈ છે. વળી તમને ખબર છે કે હું મોટા કામકાજવાળો અને દબદબાવાળો માણસ છું. આ બધાંનો ખ્યાલ કરતાં મને એક એજ્યુકેટેડ, મારા પોઝિશનને યોગ્ય ધરવાળીની અને મારા આ આલિશાન બંગલાને એક ધણિયાણી અને મંત્રિણીની જરૂર છે, પણ આજ સુધી કોઈ સ્ત્રી મારી પસંદગી પામી નહોતી. રાધા, મને જણાય છે, કે તમે ચાલશો. મને પરણવાનુ વચન આપશો તો હું તમારા પિતાને બચાવીશ.'

કેવી માગણી! લગ્નના તે સોદા થતા હશે? રાધા ખેબાકળી બની.

* * *

માધવે રમાને તાર કર્યો હતો. તેના જવાબમાં આવ્યું કે રાધાએ પિતાની આબરૂ-પિતાની જિંદગી બચાવવા લક્ષ્મીધરની સ્વાર્થી માગણી કબૂલ રાખી, તેની જોડે લગ્ન કરવાનું વચન આપ્યું હતું!

દૈવના અણધાર્યા કોપથી માધવ ઘેલા જેવો થઇ ગયો. રાધા વિનાનું શૂન્ય જીવન, રાધાનું પિતૃભક્તિના યજ્ઞમાં બલિદાન, કુદરતનો ઘોર અન્યાય, પૈસાની અજબ શક્તિ, પૈસાવાળાઓની ભયંકર સત્તા, પોતાની લાચારી, એવા અનેક વિચારોમાં એ બિચારાનું મસ્તક ભમી ગયું. જેમ તેમ કરી બીજે દિવસે હિંદુસ્તાન ભણી જતી સ્ટીમરમાં પેસેંજ મેળવ્યો અને પોતે મુંબઈ પહોંચે ત્યાં સુધી રાધાનાં લગ્ન લક્ષ્મીધર સાથે ગમે તેમ કરી અટકાવવાની આજીજી કરતો રમાને તાર પાઠવ્યો. બીજે દિવસે એ સ્ટીમરમાં ઊપડ્યો.

માધવ તૂતક ઉપર બેભાન જેવો એક ખુરશી ઉપર બેઠો હતો. સમુદ્ર શાંત હતો પણ માધવના હૃદયમાં અશાંતિનું તોફાન જામ્યું હતું.

'અરેરે, બધું થઈ ચૂક્યું, આશાનું એકે કિરણ રહ્યું નહીં. હાય, મારી જીવનદોરી તું પરાઈ થઈ! તો હવે જીવવું કોને માટે? આ વિદ્યા, ને આ કારકિર્દી એ હવે શાં કામનાં? તારા ઉન્નત આદર્શો ખાતર, મારી કારકિર્દી ખાતર, તેં આપણાં લગ્ન મુલતવી રખાવ્યાં. અરેરે, તેનું કેવું ભયંકર પરિણામ! અરે, તારી આવી મહાન કલ્યાણવાંછના, તેનું આપણે માટે આવું વિપરીત અનિષ્ટ પરિણામ ઘટે? તેં કર્તવ્ય ખાતર આત્મભોગ આપ્યો. મારી પાસે આ નકામી જિંદગી સિવાય બીજું શું છે? પણ તેનો ભોગ ચડાવી હું અભાગી કોનું કલ્યાણ–કયું કર્તવ્ય કરી શકું? રાધાના સહકારથી મારા વહાલા દેશનું સમાજનું બનતું હિત કરવાની અભિલાષા ધરાવતો, હવે રાધાવિરહી, ચેનહીન, નિસ્તેજ હું શું કરી શકવાનો? પૃથ્વી ઉપર ભાર રૂપ જ થવાનો! ઝૂરી ઝૂરી મરવા સિવાય મારે માટે હવે શું બાકી રહ્યું છે?'

માધવ ખુરશી પરથી ઊઠ્યો. તૂતકના કઠેડા પાસે સમુદ્ર નિહાળવા ઊભો.

'આ ગંભીર સમુદ્રમાં અનેક રત્નો સંતાયાં છે. અનેક આશાભર્યા જીવો આજ પહેલાં તેમાં હમેશ માટે સૂતા છે. હે મહાનિધિ, આ અસહ્ય સંતાપમાંથી છૂટવા તું મને તારા ઊંડાણમાં સંઘરીશ?' માધવ છલંગ મારી સમુદ્રમાં પડવા, મહાસાગરના ઊંડા પાણીમાં અદૃશ્ય થઈ જવા લલચાયો.

એક નોકરે આવી તેના હાથમાં એક વાયરલેસ તાર મૂક્યો. માધવે તે લીધો. બળી રહેલ હૃદયે ઉઘાડ્યો. સંતપ્ત આંખોથી વાંચ્યો.... નિરાશાની અંધારી નિશામાં આશાનો એક તારલો ચમક્યો.

'રાધાનાં લગ્ન તો તમે અત્રે આવી પહોંચશો તે જ દિવસના નક્કી થયેલાં છે, જ્યાં આકાશપાતાળ એક કરીને પણ તે અટકાવીશ. હિંમત હારશો નહીં; તમારા મદદગાર પ્રભુ છે.'

—રમા

* * *

રમાએ લક્ષ્મીધરને ખૂબ સમજાવ્યા, પ્રેમીઓની જિંદગી બરબાદ ન કરવા તેના હૃદયને વિનંતિ કરી. મિત્રદ્રોહી, નિષ્ઠુર અને દયાહીન કહેવાશે,

તેની પ્રતિષ્ઠા ધૂળ થશે, જગત નિંદા કરશે ઈત્યાદિ ઘણુંયે કહ્યું પરંતુ નિરર્થક. ઉન્મત્ત, અભિમાની, લક્ષ્મીથી ઉદ્ધત થયેલ ઉપર કશી અસર થઈ નહીં. તે તો એક જ વાત લઈ બેઠો કે રાધા જેવી શીખેલી, ભણેલી તેના પોઝિશનને લાયક મિસ્ટ્રેસની તેના મહેલને ખાસ જરૂર છે તેથી રાધાને વચનમાંથી પોતે મુક્ત કરી નહીં શકે. વળી પોતાના પૈસા, પોઝિશન, ટાઈટલ્સની ધણિયાણી બનાવી તે તો રાધાનું હિત જ કરી રહ્યો હતો. પ્રેમ અને પ્રીત એવું એવું એ કંઈ માનતો જ નહોતો. ચતુર રમાએ જોઈ લીધું કે નમ્રતા ને આજીજીને આ માનવી પાસે સ્થાન જ નહોતું.

'ઠીક ત્યારે, જોઉં છું, ઓ અભિમાની બુઢ્ઢા, તું કેમ રાધાને પરણે છે તે!' રમા ક્રોધ કરીને બોલી. "ધ્યાન રાખજે, હવે રાધાને પરણવા જતાં તારા શા હાલ થાય છે તે!'

અને પાસે પડેલા ટેબલ ઉપર હાથની મુઠ્ઠી ત્રણ વાર જોરથી પછાડી રમા ચાલી ગઈ. લક્ષ્મીધર હેબતાઈ ગયો.

રમા રાધાને ઘેર આવી. રાધાની સ્થિતિ દયાજનક હતી. તે નહોતી જાગતી કે નહોતી સૂતી; નહોતી બોલતી કે નહોતી મૂગી રહેતી; નહોતી હસતી કે નહોતી રડતી. શરીરના કોઈ ભાગ ઉપર ભારે ઘા પડવાથી કોઈ વાર બહાર લોહી નીકળતુ નથી છતાં અંદર અસહ્ય વેદના થાય છે તેવી સતત વેદના આ દીન રમણી ભોગવતી હતી. તેને આશ્વાસન આપવુ એ તેની મશ્કરી કરવા જેવું હતું.

માધવના આવેલા પ્રેમપત્રો રાધાએ ઘણીયે વાર રમાને વંચાવ્યા હતા અને રમા જાણતી હતી કે રાધા આદરપૂર્વક, સાવચેતીથી તેને રેશમી દોરીથી બાંધી જાળવી રાખતી.

'બહેન, કંઈ પણ સવાલ પૂછ્યા વિના, ટૂંક સમય માટે મને માધવના પત્રો આપીશ?' બહેનપણી પાસે તેણે માગણી કરી.

'શું અમારાં સ્નેહનાં, સંભારણાં? એ પણ લઈ જવાં છે!' રાધાએ હૃદય ફાટી જતું હોય એવે સ્વરે પૂછ્યું.

'બહેન લઈ નથી જવા, એ શુદ્ધ પ્રેમના પવિત્ર સૂક્તો ભણી પાવન થવુ છે ' રમા રાધાના ગળામા હાથ નાખી પોતાના ગાન સાથે તેનો ગાન પ્રેમ અને દયાથી અડાડી મૃદુ સ્વરે બોલી

આખરે એ પત્રોનુ બડલ લઈ રમા પોતાને ઘેર ગઈ

રમાએ દસ હજાર હેન્ડબિલો છપાવ્યા 'પૈસાના મદમા અધ બનેલા લક્ષ્મીધર ભોળી કુમારિ ને પજામા લે છે,' એવુ મોટા અક્ષરોથી શીર્ષક કર્યું હતુ પછી માધવના, રાધા ઉપરના અદ્ભુત પ્રેમનુ વર્ણન હતુ તેના પુરાવામા રાધા ઉપરના પત્રામાથી ઉતારાઓ ટાક્યા હતા ત્યારપછી ધૂર્ત લક્ષ્મીધરે કેવી રીતે મિત્રની પુત્રીને પરણવાનુ વચન આપવા ફરજ પાડી હતી, તેનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો છેવટે, 'નિર્દોષ પ્રેમીઓનુ જીવન છિન્નભિન્ન કરવા મથતા આ સમાજના ખીડાને સમાજ સાખશે?' એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો

રમા હેન્ડબિલો લઈ લક્ષ્મીધરને ઘેર આવી લક્ષ્મીધરે તેને મળવાની ના કહેવડાવી પણ રમા તે ગણકાર્યાં વિના તેની પાસે બેધડક ચાલી ગઈ રમાની નીડરતા, ને રમાના ચહેરા ભવા જોઈ લક્ષ્મીધર ગભરાયો

'હુ તને એક વાર વધુ તક આપવા આવી છુ,' રમાએ કહ્યુ 'જો આ હેન્ડબિલ શેરીએ, ઘેરઘેર આજ થોડા કલાકની અદર આ દસ હજાર હેન્ડબિલો તારી બદદાનતનો પોકાર કરશે થોડા કલાકમા જ આખી દુનિયા તારી પશુતાથી વાકેફ થશે માણસજાત તારી ઉપર થૂકશે સમાજ તારા જેવા સમાજના ઉદરનો કૂડ મારી ખાનારનો બહિષ્કાર કરશે અને સુશિક્ષિત કે સસ્કારી વર્ગમા તુ અસ્પૃશ્ય બનીશ તારુ સ્થાન ક્યાય નહી રહે, પછી ભલે તુ પરણજે રાધાને!'

લક્ષ્મીધર ધ્રૂજવા લાગ્યો, પરસેવાથી રેબઝેબ થઈ ગયો ખૂબ મહેનત કરી ખાડમાડ બોલ્યો 'હુ તારી ઉપર બદનક્ષીનો દાવો માડીશ હુ તને પોલીસને સ્વાધીન કરીશ '

'તે પહેલા તો તારી અપકીર્તિ ઘેરઘેર ગવાશે, ઓ ક્રાસ હાકનાર,' એમ ખૂબ જોસથી કહી રમા ચાલી ગઈ

લક્ષ્મીધર બીધો, અકળાયો, દિગ્મૂઢ બન્યો.

*　　　*　　　*

લક્ષ્મીધર બિછાનામાં પડ્યા છે. નર્સ સારવાર કરે છે. ડોક્ટર હૃદય તપાસે છે. એ અતિ ધીમે સાદે મહેનતથી બોલે છે:

'ડોક્ટર, મારા હાર્ટને શૉક લાગ્યો છે.'

ડોક્ટરે હૃદય તપાસી, નાડી તપાસી, હૃદય નબળું પડ્યું છે એમ જાહેર કર્યું, ને બિલકુલ હાલચાલ કરવાની મનાઈ કરી, સ્પેશિયાલિસ્ટને કન્સલ્ટ કરવાની જરૂર જણાવી, નર્સને સૂચના આપી તેઓ વિદાય થયા.

રાધાને લક્ષ્મીધરની અચાનક માંદગીની ખબર પડતાં તે આવી પહોંચી. લક્ષ્મીધર તેને જોઈ ખુશ થયા. પાસેની ખુરશી ઉપર બેસવા ઇશારો કર્યો, નર્સને બહાર જવાની સંજ્ઞા કરી.

મૃત્યુને ભયે, રમાની ધમકીએ કે પશ્ચાત્તાપે લક્ષ્મીધર ઉપર ન ધારેલી અસર કરી જણાઈ. લક્ષ્મીધર રોઈ પડ્યા.

'રાધા, હું તારો અપરાધી છું. મને માફ કરી શકીશ?' એમ કહી રાધાનો હાથ પળવાર પોતાના હાથમાં લીધો. ધીમેધીમે રમાની મુલાકાતોની વાત કરી, પોતાની આંખ ઊઘડી છે અને પોતાના વચનમાંથી રાધા છૂટી છે એ અમૃતવચન કહ્યું, ને પોતાની સ્વાર્થવૃત્તિ માટે ક્ષમા આપવા આજીજી કરી. રાધાના પિતાને ધીરેલા પૈસા થોડા જ વખતમાં હવે બેંક પાસેથી પૂરા વસૂલ થશે એ સંતોષકારક ખબર આપ્યા; પોતાના મિત્રને મદદ કરવાની તક આપવા માટે રાધાનો ઉપકાર માન્યો ને પોતે સાજો થાય તો માધવ સાથે પોતે જ રાધાનાં લગ્ન કરી આપવાની ઇચ્છા દેખાડી.

રાધા તાજૂબ થઈ. એક બોલ પણ તે બોલી શકી નહીં. તેના નયન–કમળમાંથી ગુલાબી કપોલ ઉપર મોતીઓ સરવા લાગ્યાં.

*　　　*　　　*

આજે રાધા તથા માધવનાં લગ્ન છે. બંનેનાં અસંખ્ય મિત્રો તેમને અભિનંદન આપવા ઊભરાય છે. રાધાના પિતા, તેમના જૂના મિત્ર લક્ષ્મીધર,

સખી કે સન્નારી? : પીઠિકા

સમર્પણની સર્વોચ્ચ ભાવના વગર સ્નેહ સંપર્ણતા
પ્રાપ્ત કરતો નથી એ ઉદાત્ત ભાવનાનો
ધ્વનિ વ્યક્ત કરતી મનોરમ
એકાંકી નાટિકા

સખી કે સન્નારી?

પાત્રપરિચય

ચંદ્રકાન્ત

એક પ્રખ્યાત, ભલો ધારાશાસ્ત્રી (ઉંમર વર્ષ ૪૮)

જ્યોતિર્મયી

તેની જાજ્વલ્યમાન પત્ની (ઉંમર વર્ષ ૪૪)

સૌદામિની

તેમની પુત્રી (ઉંમર વર્ષ ૨૪)

પ્રતાપ

સૌદામિનીનો પતિ; ચતુર, સફળ ઇજનેર (ઉંમર વર્ષ ૨૮)

રમા

ચંદ્રકાન્તની નાની બહેન; તેના મિત્ર ડૉ. મનોહરની
પત્ની (ઉંમર વર્ષ ૩૬)

ડૉ. મનોહર Ph. D.

લૉ કૉલેજનો પ્રિન્સિપાલ; ચંદ્રકાન્તનો પરમ મિત્ર;
રમાનો પતિ (ઉંમર વર્ષ ૪૨)

માધવ

ડૉ. મનોહર તથા રમાનો પુત્ર (ઉંમર વર્ષ ૧૨)

ગંગા

જ્યોતિર્મયીની દાસી (ઉંમર વર્ષ ૩૦)

દૃશ્ય પહેલું

સમય

સને ૧૯૫૦ ની એક સવાર

સ્થળ

ચંદ્રકાન્તના આલિશાન બંગલાનો એક સુરમ્ય ખંડ. રંગ, રાચરચીલું, ચિત્રો, કલાત્મક આકૃતિઓ તથા તેની સુંદર વ્યવસ્થા પરથી જણાય છે કે તે કોઈ સુશિક્ષિત, સંસ્કારી, કલાત્મક, વ્યવસ્થાપ્રિય વ્યક્તિનું કામ છે.

[ચંદ્રકાન્ત અને જ્યોતિર્મયી સવારની ચા પીતા, ટેબલ ઉપર સામસામે બેઠાં છે. ચંદ્રકાન્તના હાથમાં 'ક્રૉનિકલ' છે, જ્યોતિર્મયી 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'ના પાનાં ફેરવે છે]

ચંદ્રકાન્ત

જ્યોતિ, હિન્દુ કોડ બીલ પસાર થઈ ગયું !

જ્યોતિ

સારું થયું.

ચંદ્રકાન્ત

જનતાનું કલ્યાણ—એ જ વાઞ્છનાથી આપણા દયાળુ ઋષિઓએ, સમાજ સુસંગતાથી, શાંતિથી, સુખપૂર્વક ચાલે એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. હજારો વર્ષ પર્યંત ભારતે તેઓની સ્મૃતિઓનો અપૂર્વ લાભ ઉઠાવ્યો, નહીં જ્યોતિ?

જ્યોતિ

('ટાઇમ્સ'ની બહાર મોં કાઢ્યા સિવાય) હંઓ !

ચંદ્રકાન્ત

અનેક વિદ્વાન, અદ્વેષરાગી, ઋષિ-મુનિઓ જુદા જુદા યુગમાં ઉત્પન્ન થયા, અને કાળને અનુકૂળ ધર્મસંસ્થાપન, સમાજરચના, વિધિનિષેધ,

પરિવર્તન કરતા રહ્યા અને એ આદર્શ વાક્યોને પ્રતાપે આર્યસંસ્કૃતિ જીવંત તેમ જ જ્વલંત રહી.

[જ્યોતિ છાપું વાંચવાનું ચાલુ જ રાખે છે]

પરદેશીઓએ ભારતને પરાધીન બનાવ્યો; તેની મહાન સંસ્કારિતા, વિદ્યા અને ધર્મનો વિનાશ કરવા પ્રહાર ઉપર પ્રહાર કર્યા, આર્યસંસ્કૃતિને છિન્નભિન્ન કરી નાખવા, ભારતીય વિદ્યાને ભૂસી નાખવા, હિન્દુઓની સુંદર સુખદ સમાજરચનાને ગૂંથી નાખવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા; પણ ઈશ્વરની કૃપા અને ઋષિઓના આશીર્વચનથી, કે આપણાં ધર્મબંધનો ને સમાજરચનાની સુદૃઢતાથી હિન્દુસ્થાન પરધર્મી થતાં બચી ગયો.

જ્યોતિ

(છાપામાંથી મુખ બહાર કાઢી) ભૂતકાળની વિભૂતિને સ્મરીને શો લાભ?

ચંદ્રકાન્ત

લાભ? પ્રિય જ્યોતિ, તને નથી લાગતું કે પ્રાચીન ગૌરવનું સ્મરણ આપણા અધઃપતનનું દુઃખ ભુલાવવા કાંઈક સહાયભૂત થાય છે?

જ્યોતિ

મને તો ઇતિહાસનાં પાનાં ઉથલાવવાનો કે ભાવીના ઉદરમાં દૃષ્ટિ કરવાનો પ્રયત્ન જ નિરર્થક લાગે છે.

ચંદ્રકાન્ત

નહીં, નહીં, તેમ નથી.

જ્યોતિ

ત્યારે પૂર્વની નિષ્ફળતાઓને યાદ કરી આપણા સ્વાભિમાનને હાનિ પહોંચાડવા સિવાય બીજું તેનું શું ફળ છે?

ચંદ્રકાન્ત

તુલના; સરખામણી. બીજાઓ કરતાં આપણે કેટલે દરજ્જે બહેતર રહ્યાં તેથી આશ્વાસન. બીજા પરાધીન જિતાયેલા દેશો સ્વાધીનતા સાથે સંસ્કૃતિ અને ધર્મ પણ ગુમાવી બેઠા. પણ આર્યોનાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને ભાવના અમર રહ્યાં!

જ્યોતિ

હા, હા, અમર તો રહ્યા, પણ મર્યા નહીં તેટલું જ! તેમાં જે તેજ, પ્રભાવ અને યૌવન હતું તે તો તે ગુમાવી બેઠા.

ચંદ્રકાન્ત

અને હિન્દુધર્મના ઘણાયે અંગો સ્થગિત, અપરિવર્તનશીલ, હઠીલા, સમયને અનુચિત, વસ્તુસ્થિતિથી દૂર દૂર, સંયોગોને પ્રતિકૂલ અને પ્રત્યક્ષ પણ ન જોઇ શકનારા અંધ બન્યા, કોઈ કલ્યાણમૂર્તિ, પ્રતાપી, સ્મૃતિકાર ઋષિવર્ય પ્રાદુર્ભાવ પામ્યો નહીં પરાધીન ભારતનું એ કમભાગ્ય

જ્યોતિ

હવે સ્વાધીન ભારતના સુભાગ્યને યાદ કરીને ઋષિના થોથાપોથાંને ભૂલી, સ્ત્રીપુરુષના સમાન અધિકાર સ્વીકારતા હિન્દી પાર્લામેન્ટના નવા હિન્દુધારાને અભિનંદોને!

ચંદ્રકાન્ત

જરૂર સ્ત્રીઓની દશા ઊંચી લાવનાર સર્વ પ્રયત્નોને હું સહૃદયતાથી વધાવું છું પણ દંપતીસંબંધમાં પ્રેમ, ભાવના અને હૃદયની મહત્તા છે, નહીં કે અધિકાર અને સમાનતાની અને બુદ્ધિવાદનો નવો કોડ, ભાગ્યે જ દંપતીમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી શકશે કે બે હૃદયને જોડી શકશે!

જ્યોતિ

ભાવનાથી કંઈ થતું નથી બુદ્ધિથી જગત જિતાય છે પણ મારે તો ઘણું કામ છે ઘરમાં સમારકામ ચાલે છે અને નવા બાંધકામની યોજના નક્કી કરવા પ્રતાપ પ્લાનો લઈને આવનાર છે પછી, મારા સન્નારી સમાજનો મંત્રી વાર્ષિક કાર્યક્રમ નક્કી કરાવવા આવનાર છે પછી સૌદામિની સાથે હૉસ્પિટલની કમિટીની મીટિંગ છે, ત્યાં જવું છે વળી જુવેનાઈલ કોર્ટમાં પ્રિસાઈડ કરવાનો આજે વારો છે અને બપોરે ત્યાં જવું છે ત્યાંથી પરબારું જ વિમેન્સ કાઉન્સિલની મીટિંગમાં જવું છે એટલે આપનો વૃથા વિનોદ આપને મુબારક હો મને તો ક્ષમા કરો!

[બન્ને હાથ ઊંચા કરીને જોડે છે પછી ટેબલ પરથી ઊઠે છે અને જાય છે ચંદ્રકાન્ત એકલો જ બસી રહે છે જ્યોતિના વચનથી તેનું હૈયું ઘવાયું છે એ તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે]

સખી કે સજારી?

ચંદ્રકાન્ત

જ્યોતિને આ ચર્ચામાં રસ પડે તેમ નથી. મને લાગે છે કે મારા વિચારો અને હું પાછળ રહી ગયા છીએ. જે ઝડપથી દુનિયા ધાયે જાય છે, તેની બરોબરી ખરેખર હું કરી શક્યો નથી. શું હું એક બેક નંબર (back number) થઈ ગયો?

[ઊઠે છે. રૂમમાં બે હાથ પાછળ એકમેકમાં ભરાવી નીચું જોતાં વિચારમાં આંટા મારે છે]

ભાવના, પ્રેમ, કર્તવ્ય શું એ હવે પુરાણી ફેંકી દેવા જેવી સામગ્રી થઈ ગયાં? શું પ્રત્યક્ષ જ અને બહારનો આડંબર અને ઉપરનો પત્રવ્યવહાર જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બની ગયાં? હૃદયની પ્રીતિ કરતાં દેખાવનો પ્રેમ સમાજમાં અગ્રસ્થાન પામ્યો છે? હરિ! હરિ! કેવું પરિવર્તન!

[ભીંતે જ્યોતિની છબી છે તે પાસે ઊભો રહે છે]

બી. એ. પાસ થઈ કૉન્વોકેશનના ઝભ્ભામાં જ્યોતિ કેવી શોભે છે? જ્યોતિ— વહાલી જ્યોતિ, આપણે કેવા આનંદથી, કેવા પ્રેમથી પરણ્યાં? જે દિને તારો કમનીય કંકણધારી કોમળ કર મારા જમણા હાથમાં, અગ્નિ સમક્ષ મેં ગ્રહણ કર્યો, તે સુખના સારરૂપ પરમ આનંદમય અને મહાન ઉત્સવ હતો. અને વીસ પચ્ચીસ વર્ષ વહી ગયાં, પણ જાણે કાલે જ એ કેમ ન બન્યું હોય, એમ એ અદ્વિતીય પ્રસંગ મારી સમક્ષ ખડો થાય છે.

[છબીની જોડે પોતાની છબી ટાંગેલી છે તે જોઈ]

આ મારો ફોટો. એડ્વોકેટના ઝભ્ભામાં પહેલીવાર કેસ જીતી આવ્યો ત્યારે જ્યોતિના આગ્રહથી પડાવેલો. અહા! શું તે પ્રેમ! કેવો ઉલ્લાસ? કોર્ટથી આવું, ત્યારે બારણામાં એ પ્રેમાળ જ્યોતિ આવકાર આપતી ઊભી હોય. આવતાંની સાથે જ ચા પીતાંપીતાં કોર્ટમાં શું કર્યું, શું બન્યું તેનો અથથી ઇતિ સુધી સવિસ્તર ઇતિહાસ જ્યોતિને કહું, ધ્યાનપૂર્વક, અમૃત વરસાવતી એકીટસે જોતી જ્યોતિ તે સાંભળ્યા જ કરે. અને તેનાં ઉત્તેજન, આશ્વાસન કે સૂચનનાં મધુર વચનો સાંભળું ત્યારે જ મને ચેન પડે. પછી બન્ને સાથે ચાલીને ફરવા જઈએ, અને એકબીજાં સિવાય અન્ય કંઈ નહીં નીરખતાં

નાની મોટી, ગાડીઘેની અર્થવાળી કે અર્થ વિનાની અસખ્ય વાતો કરીએ અને આખોના ડોળા જે તરફ જુએ તે તરફ બન્ને સાથે જ સરખા જ ફરે તેમ બન્નેના વિચારો એક જ સરખા હોય જાણે બે હૃદયનુ સપૂર્ણ ઐક્ય કેમ ન દર્શાવતા હોય! ઘેર પાછા ફરતા જ્યોતિ રસોઈ કરવામા ગૂથાય ત્યારે હુ કા તો સાહિત્ય વાચુ, કા તો હારમોનિયમ વગાડી ગાઉં અને જમતા જમતા વાચેલુ હોય તેની જ્યોતિ સાથે ચર્ચા કરુ કે જ્યોતિ પાસેથી માગ સગીનની અને સુરીલા કઠની પ્રશસા પામુ! જમી, બીડી વાચુ, પણ જ્યોતિ વાસણકુસણ સાફ કરતી હોય ત્યા કાયદાનો પ્રશ્ન પૂછવા પહોચી જાઉં, અને જ્યોતિ સ્મિતપૂર્વક, અમીનજરે મારા સવાલનો જવાબ મારી પાસે જ અપાવે! અરે કેવા તે સુખી દિવસો! કેવુ તે પ્રેમી યુગલ અમારુ હતુ!

(નિશ્વાસ નાખીને) હાય! ગયા, તે ન ભૂલી શકાય તેવા પરમ આનદના અને સુખના દિવસો

હુ સફળતા પામ્યો, ધન પામ્યો, ખ્યાતિ પામ્યો, સુન્દર પુત્રીરત્ન પામ્યો તેને ભણાવી, પરણાવી તે પ્રેમાળ પતિની સહચરી બની અને અમે પાછા બેના બે જ રહ્યા જે જ્યોતિએ મને ઉત્સાહ આપી આગળ ધપાવ્યો, મારી ગરીબ સ્થિતિમા મારુ ઘર ખખર ન પડે એમ કરકસરથી અને અથાગ પરિશ્રમ લઈ ચલાવ્યુ, તે પ્રિય જ્યોતિને ધન ખરીદી શકે તેવી સાસારિક સર્વ સગવડ આપતા કે જ્યોતિને બધુ સુખ મળે, જ્યોતિ બહાર આવે, તેની વિદ્યા અને શક્તિનો વિકાસ થાય, જ્યોતિ સમાજમા અગ્રભાગ લે એ સ્વપ્ના સેવતો અને પ્રયત્નો કરતો હું વર્ષો સુધી થાક્યો નહી હું ધારાશાસ્ત્રી તરીકે મોખરે આવ્યો, જ્યોતિ પણ સમાજમા અગ્રપદે આવી અહા! પણ એ બધામાથી કેટલુ મેળવ્યુ, ગુમાવ્યુ, તે નિર્દય વિચાર હૃદયને વિદારી મૂકે છે

[જ્યોતિ બહાર જવાના સુન્દર કલામય વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ ઓરડામાં પ્રવેશે છે ચદ્રકાન્ત વિચારવમળમાંથી જાગે છે]

જ્યોતિ

જુઓ, રખે ભૂલી જતા. આજે ડિનર પર આપણે ન્યાયમૂર્તિ શિવરાવને તથા મિસિસ મંદાકિની રાવને નોતર્યાં છે. સાડા આઠનો સમય આપેલો છે. સૌદામિની તથા પ્રતાપ અને બહેન રમા તથા ડૉ. મનોહર આવનાર છે; પણ તેઓ તો ઘરનાં એટલે વહેલાં આવશે.

ચંદ્રકાન્ત

જ્યોતિ, મને યાદ છે. હું વખતસર તૈયાર થઈ જઈશ. પણ મારા જુનિયર સુરેશ તથા તેની પત્ની હંસાને તેં નિમંત્ર્યાં નહીં?

જ્યોતિ

ના, તમે મને કહ્યું તો હતું, પણ હજી તેઓને બહુ મોટી વ્યક્તિઓ સાથે ભળવાને વાર છે. વળી ગયે આઠવાડિયે જ તેઓને નિમંત્ર્યાં હતાં.

ચંદ્રકાન્ત

પણ જ્યોતિ, હંસાને હળવામળવાની બહુ હોંશ છે; બિચારીને કુટુંબમાં કે મિત્રોમાં આપણાં સિવાય બીજું કોઈ નથી. બીજું કાંઈ નહીં, તો સુરેશ સાથેના સંબંધને ખાતર તો આપણે તેને બોલાવ્યાં કરવી જોઈએ; અને આપણે તેમને ઘેર પણ જવું જોઈએ.

જ્યોતિ

તમે બહુ ભલા છો, ભોળા છો. જરા પોતાની સ્થિતિનો તો તેમણે વિચાર કરવો જોઈએને? ક્યાં તમે અને ક્યાં સુરેશ? વળી હું તો સ્વપ્નેય હંસાને ઘેર જાઉં નહીં.

ચંદ્રકાન્ત

જ્યોતિ! તું શું બોલે છે? આપણને આવું સંકુચિત માનસ શોભે?

જ્યોતિ

કોણ કહે છે કે સંકુચિત માનસ? એ તો વ્યવહાર છે; સારા સમાજમાં સૌ તેને સ્વીકારે છે. દરેક વ્યક્તિએ પોતાનું સ્થાન તથા પોતાના અને બીજા વચ્ચેનું અંતર તો સમજવું જોઈએને? આમ ઉતાવળ કરી, આગળ આવવા મથશે તો તમારી હંસા સખત ઠોકર ખાઈ બેસશે. સુરેશને તમારે ચેતાવવો જોઈએ, ખોટી રીતે ચડાવવો જોઈએ નહીં. ત્યારે હું જાઉં છું.

[જ્યોતિ ત્વરાથી ચાલી જાય છે]

ચદ્રકાન્ત

અરે ! પ્રભુ ! આ તે જ્યોતિ કે જેના અને મારા વિચારોનુ અહર્નિશ ઐક્ય હતુ ! એ જ્યોતિ કે જેને મને જોતા અને સાભળતા તૃપ્તિ થતી નહીં એ જ્યોતિ કે જે મારા કાર્યોમા, પિતાની જેમ મને ઉત્સાહ આપતી, માતાની જેમ ભૂલો માટે આશ્વાસન આપતી, ગુરુની જેમ ભવિષ્યનુ માર્ગ દર્શન કરતી ! હાય ! ખરેખર, હુ ભૂતકાળમા જ જીવુ છુ. આ તો નિશ્ચય તે જ્યોતિ છે કે જેણે સમાજમા નામ કાઢ્યુ છે, સ્ત્રી અને કેળવણી સસ્થાઓની જે અગ્રણી છે, આધુનિક ઢબની રીતભાત અને આચાર વ્યવહાર માટે જે દૃષ્ટાંત લેવા યોગ્ય છે, વ્યવસ્થા, કાર્યદક્ષતા, મહેનત, અધ્યયન, યોજના, કલા, વિદ્યા, નિયમ, ઇત્યાદિ ગુણો માટે શહેર ભરમા પનોતી એક અને અદ્વિતીય છે ! હાય, પણ તે એ જ્યોતિ હવે રહી નથી કે જે પરણ્યા પછી પહેલો હુ તેને છોડી અમદાવાદ એક કેસ માટે જઈ ગયો હતો, ત્યારે મને બાઝી ડૂસકા ભરતી કહેતી હતી કે, ‘વહાલા ચદ્ર, મને સાથે કેમ નથી લઈ જતા? વનવાસમા પણ રામ સીતાને સાથે લઈ ગયા હતા, તો પ્રિય ચદ્ર, તમારી આ રક પનાપણી સીતાને છોડી તમે કેમ જઈ શકો છો?’

ઓ પ્રભુ, શા માટે તેં મને આવો અનુપમ પ્રેમ પાયો જો તારે આવી રીતે મને વચિત જ કરવો હતો તો? અરેરે ! કેવુ હૃદયભેદક પરિવર્તન ! વિચારોમા, આચારમા, ધીમે ધીમે કેમહુ ન ઓળગી શકાય તેવુ અનર પડી ગયુ ! ઓ દુર્ભાગી નિસ્તેજ ચદ્ર, નભોમડળમા હવે તારુ શુ કામ છે? જેના શાત હૃદય ઉપર મસ્તક મૂકી રહ્યો હતો તે નિશા ઘેર બની અને અતે તને છોડી ચાલી જાય છે, તો ક્ષિતિજમા જ તુ હજી કેમ અદૃશ્ય થઈ જતો નથી?

[બેસી, ટેબલ ઉપર માથુ ટેકવે છે, ડુસકા ભરે છે, ટેબલ પર માથુ પછાડે છે]

★

દશ્ય બી

સમય

તે જ સાંજે - સાડાસાત વાગ્યાનો

સ્થળ

ચંદ્રકાન્તના બંગલાનો સુશોભિત ડ્રોઈંગરૂમ

[ચંદ્રકાન્ત ડિનર માટે યોગ્ય સુશોભિત પોશાકમાં સજ્જ થઈ પ્રવેશ કરે છે]

ચંદ્રકાન્ત

સમયસર તૈયાર થઈ ગયો; પણ આજનો દિવસ ભારે મહેનતનો ગયો.

[ડૉ. મનોહર તથા રમા પ્રવેશ કરે છે]

આવ મનોહર; આવ બહેન રમા.

રમા

પ્રણામ ભાઈ; કેમ છો?

મનોહર

How are you old chum? (કેમ છો મારા જૂના મિત્ર?) કાલે તો આખો દિવસ તને જોયો જ નહીં.

ચંદ્રકાન્ત

ખુશ છું, બહેન રમા; તમે બંને આનંદમાં?

[સટર ટેબલ આસપાસ સોફા ચેર પર ગોઠવાય છે]

રમા

હા, જી; પણ ભાઈ, કાલે તો તમે ક્યાંય દેખાયા જ નહીં?

ચંદ્રકાન્ત

આજના વિકટ કેસ માટે તૈયારી કરવી હતી, તેથી મોડી સાંજ સુધી ચેમ્બરમાં જ હતો. પછી ભોજનનો વખત થઈ ગયો; અને રાખેલા મુજબ તમારે ત્યાં આવવાનું બની શક્યું નહીં; અને પરભાર્યો જ ઘેર આવ્યો.

મનોહર

કારણ ડિનર ટાઈમે હાજર ન હોય તો ભાભીજી જવાબ લે.

રમા

મારાં ભાભી જેવાં નિયમિત તો કોઈક જ હશે.

મનોહર

ચંદ્ર, કેસનું શું થયુ? તુ જીતી આવ્યોને?

રમા

હે ભાઈ, બિચારા નિર્દોષને તમે છોડાવી દીધો ને?

ચંદ્રકાન્ત

ઇશ્વરે લાજ રાખી, બહેન!

રમા

ભાઈ, શું થયુ?

મનોહર

થાય બીજું શુ? ચંદ્રને મળી એક વધુ brilliant success (ઝળકતી ફત્તેહ). એક નવો cause celibre (જાણીતો દાવો) તેના જિતાયેલા દાવાઓની પરંપરામાં ઉમેરાયો.

ચંદ્રકાન્ત

Thank you (ઉપકાર) મનુ, deeply obliged (ખુબ આભારી થયો) રમા, દેખીતી રીતે આરોપી સર્વથા દોષિત જ લાગે એવો સંજોગોનો પ્રપંચ હતો, પરંતુ મારૂ હૃદય સાક્ષી પૂરતુ હતુ કે એ કેવળ નિર્દોષ વખાનો માર્યો, કોઈક રંક માનવી છે

રમા

ભાઈ, તમે તેની વહારે ધાયા?

મનોહર

હાસ્તો, બીજો એવો પરગજુ કોન્સેલ જન્મ્યો છે?

ચંદ્રકાન્ત

એઈ! મશ્કરી કરે છે કે મનુ? ખબરદાર!

[મનોહરની પીઠ પર ધબ્બો મારે છે પછી રમા તરફ ફરી]

રમા, કેસ મના તે બિચારો નેશન્સ કમીટ થયો.

મનોહર

અને ત્યાં ગરીબના બેલી ભગવાને આપણા આ ભાઈસાહેબરૂપી દેવદૂતને તેનું રક્ષણ કરવા મોકલી દીધા, નહીં વારુ?

[એમ કહી ચન્દ્રને ગાલ પર પ્રેમથી નાની થાપટ મારે છે]

ચંદ્રકાન્ત

દેવદૂતને નહીં, પણ એક અદના એડ્વોકેટને તો જરૂર.

મનોહર

મિનિટને હિસાબે જેને ત્યાં ટંકશાળ પડે છે એવા અદના એડ્વોકેટ! ારા જેવા ભાઈ સૌને હજો.

ચંદ્રકાન્ત

.Let me finish, Manu! Please don't interrupt, or a moment (મનુ, મને પૂરું કરવા દે; જરા એક પળ માટે વચ્ચે હીં બોલ). (રમા તરફ જોઈ) બહેન, આખો દિવસ આજે એક પગ ર જ રહેવું પડ્યું, પણ ઈશ્વરકૃપાથી આરોપસમર્થન માટેના લગભગ બધા ાક્ષીઓ તારા ભાઈની ઊલટ તપાસમાં ખોટા પડ્યા. આરોપી નિર્દોષ હેર થયો. એક અસહાય દોષહીન વ્યક્તિ મોતના મુખમાં જતાં બચી ગઈ.

રમા

શાબાશ, ભાઈ, ગરીબના બેલી રામ, તમે એક ગરીબની વહાર કરી ની આંતરડીની આશિષથી તમારું હૃદય ખૂબ ઠરશે.

મનોહર

હજારો રૂપિયાને બદલે એ તો તને અવશ્ય મળશે, ચંદ્ર!

ચંદ્રકાન્ત

આત્મસંતોષ પાસે ધનનું શું મૂલ્ય છે, ડૉક્ટર? બહેન, ઈશ્વરની અનહદ ા, મારી લાજ આજે રહી ગઈ.

રમા

ભાઈ, સહૃદય અભિનંદન.

[જ્યોતિર્મયી ડિનર માટે સુન્દર આભૂષણો ધારી પ્રવેશ કરે છે. ચંદ્રકાન્ત તથા મનોહર ઊભા થાય છે]

જ્યોતિ

આવો મનોહરભાઈ, રમાબહેન; પ્રતાપ અને સૌદામિની હજુ નથી આવ્યાં? (રત્નજડિત રિસ્ટવોચ પર નજર નાખી) આવતાં હશે!

[સૌ બેસે છે]

રમા

સુરેશ અને હંસા પણ આવવાનાં છેને ભાભી?

જ્યોતિ

તેમને કહ્યું નથી.

મનોહર

ચંદ્ર, તું તો કહેતો હતો કે એ યુગલ પણ આવનાર છે! મારે સુરેશની કોલેજના લાભાર્થે એક ટ્રસ્ટ-ડીડ વિષે કાયદાની કંઈક સલાહ લેવી હતી.

ચંદ્રકાન્ત

હા, પણ પૂછ જ્યોતિને.

જ્યોતિ

મનોહરભાઈ, ટેબલ પર જગ્યા હતી નહીં, અને આજની પાર્ટી નાનકડી–exclusive (વિરલ) છે તેને બગાડવી નહોતી.

મનોહર

On the contrary, Jyotibahen, they are a fine couple and would grace and enliven any party. Besides, you know, Chandra is quite fond of his protege, young Suresh! (તેને બદલે એ સુંદર યુગલ કોઈ પણ પાર્ટીને શોભાવે અને પ્રફુલ્લિત કરે તેવું છે; વળી ચંદ્રનો તેના જુવાન ભાગીદાર પર પ્રેમ છે.)

રમા

ભાભી, આજે ભાઈ એક મોટો કેસ જીતી આવ્યા તે સાંભળ્યું!

જ્યોતિ

એમ? મને ખબર નથી.

મનોહર

ઘર અને બહારની જંજાળમાંથી મારા ભાઈ સાથે વાત કરવાની ફુરસદ મળે તો આપને ખબર પડેને?

ચંદ્રકાન્ત

જ્યોતિ, એક ખૂનનો સેશન્સ કેસ હતો. આરોપી મારી પાસે આવ્યો, અને મને નિર્દોષ લાગ્યો. મેં તેનો કેસ લીધો અને દસ દિવસની સખત મહેનતને પરિણામે એ બિચારો બચી ગયો. પ્રભુની કૃપા!

જ્યોતિ

ત્યારે કાંઈ ફી તો નહીં મળી હોય?

ચંદ્રકાન્ત

તદ્દન મુફલિસ અને રંક હતો.

મનોહર

હજારો રૂપિયાને બદલે હજારો આશીર્વાદ તો લઈ આવ્યા, જ્યોતિ બહેન!

જ્યોતિ

મનોહરભાઈ, વ્યક્તિને સહાય કરતાં સમાજને સહાય કરવી મને વધુ ઉપયોગી લાગે છે. તમારા ભાઈએ એટલો સમય ફીવાળા કેસોમાં આપ્યો હોત તો લગભગ દસહજાર રૂપિયા મળત; અને તે રકમ તેમણે સાર્વજનિક હિતના કાર્યમાં આપી હોત તો તેથી સમાજનું વધુ શ્રેય થઈ શકત એ મારી તો માન્યતા છે.

રમા

પણ ભાભી, એક માણસ બીજાને મદદ કરી તેની જિન્દગી બચાવે એ માનવતા એ કંઈ ઓછી વાત છે?

જ્યોતિ

હશે; હું તો વધારે કલ્યાણ શેમાં છે તે બતાવતી હતી.

સૌદામિની

Oh Jyotibahen, you hold some funny views on things ! (અરે જ્યોતિબહેન, તમે કેટલાક વિષય પર વિચિત્ર વિચારો ધરાવો છો !)

[પ્રતાપ તથા સૌદામિની પ્રવેશ કરે છે]

Hello Pratap ! (આવો, પ્રતાપ !)

[ચંદ્ર અને મનોહર ઊભા થાય છે]

જ્યોતિ

આવો. બંને કેમ મોડાં થયાં ?

[સૌ બેસે છે]

સૌદામિની

બા, આવવું હતું તો સાડાસાત વાગ્યે જ, પણ પ્રતાપ ઓફિસથી ખૂબ મોડા આવ્યા.

પ્રતાપ

એક ધનિક ગ્રાહક સાથે આરસમહેલ બાંધવાની ચર્ચામાં વખતનું ભાન રહ્યું નહીં. દોષ મારો છે, બા.

ચંદ્રકાન્ત

(પ્રતાપ તથા સૌદામિની પાસે આવી બન્નેને એકેક હાથ લગાવી) પ્રતાપ ! મારી દામુ ! તમે કુશળ તો છો ને ? ચાર પાંચ દિવસે તમોને જોયાં.

સૌદામિની

હાજી, બાપુ ! પેકપુ. પ્રતાપને કામમાંથી ખાવાની ફુરસદ પણ મળતી નથી.

[જ્યોતિ તથા રમા એ બન્નેને ન સંભળાય તેમ વાત કરે છે]

પ્રતાપ

બાપુ, બાંધકામની વસ્તુઓ પરથી અંકુશ નીકળી જતાં ધૂંધવાઈ બેઠેલી ઘરોની માગ એકીસાથે બહાર નીકળી પડી છે.

મનોહર

વળી પ્રતાપ જેવો artist architect (કલાકાર ઇજનેર) આજે બીજો દેખાય છે?

પ્રતાપ

Thanks for the compliments, Doctor! (પ્રશંસા માટે આભાર, ડૉક્ટર!) The fact is I see so much under ground wealth these days, I wish to bring it all out quickly, to high prominence. (એટલું બધું ધન જમીન તળે દટાયેલું હું હમણાં જોઉં છું કે તેને સત્વર બહાર ઊંચે લાવવા ઇચ્છું છું.)

મનોહર

And thereby combat inflation what? (અને તેમ કરીને ફુગાવાનો સામનો કરવો છે નહીં?) Our young building architect is also a public benefactor. (આપણો ઊગતો જુવાન ઇજનેર વળી સમાજ સુધારવા પણ પ્રયાસ કરે છે.)

જ્યોતિ

(રમા સાથેની વાત પૂરી કરી) મનોહર, શું તમે કલકત્તા જનાર છો?

મનોહર

હા, બહેન; આપણી યુનિવર્સિટીને બીજો કોઈ જડ્યો નહીં, એટલે સેવકને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ઓલ ઇંડિયા યુનિવર્સિટીઝ કૉન્ફરન્સ પરમ દિને કલકત્તામાં ભરાનાર છે તેમાં હાજરી આપવા મોકલે છે.

પ્રતાપ

Congratulations, Doctor. It is a great honour! (અભિનંદન; ડૉક્ટર, એ તો એક મોટું માન છે!)

મનોહર

Honour, yes. But what about hardships? (માન ખરું, પણ જહેમત અને મહેનતનું શું?)

ચંદ્રકાન્ત

ક્યારે નીકળવું પડશે, મનુ?

મનોહર

આવતી કાલે સવારે, સાન્તાક્રુઝથી પ્લેનમાં.

જ્યોતિ

પણ સાથે રમાનું શું કામ છે? બે દિવસ એકલા રહેશો તો શું થઈ જશે?

મનોહર

કાં, તમારે રમાનું કંઈ કામ છે?

જ્યોતિ

જાણતા નથી મનોહરભાઈ, કે અમારા સ્ત્રીસમાજનો હુન્નરઉદ્યોગ વિભાગ રમાના હાથ નીચે છે?

મનોહર

જ્યોતિબહેન, તમે જાણતાં નથી કે મારા હૃદયનો વિશેષ ભાગ પણ રમાના હાથ નીચે છે?

જ્યોતિ

પરણ્યે વર્ષો વીતી ગયાં; પણ તમે બન્ને 'હની મૂનર્સ' (Honey mooners) હજી મટ્યા નહીં. હવે એ તમોને શોભે છે?

મનોહર

જ્યોતિબહેન, મને તો એવું જ રહેવું ખૂબ ગમે છે; પણ તમોને તો તેથી લજ્જા નથી આવતી ને?

[સર્વે હસે છે]

જ્યોતિ

અરે, શું મનોહરભાઈ, અઠવાડિયામાં બબ્બેવાર તમે રમાને તેના ઉપયોગી કામમાંથી ઘસડી જાઓ છો! બપોરે સાડાત્રણ વાગ્યાનો 'હુન્નર ઉદ્યોગગૃહ'નો વખત. ત્યારે જ તમારે તેને સિનેમામાં ઘસડી જવી. કાર્ય છોડાવી તમારે તેને તમારી મોજનું સાધન જ બનાવવાનું. તમારા જેવા વિદ્વાનને આ યોગ્ય લાગે છે?

મનોહર

બહેન, એમાં તો રમાનો જ દોષ લાગે છે. હું તો કહું છું કે સ્ત્રીમંડળની સેવા પ્રથમ, પતિનો પ્રેમ અને અનુકૂળતા પછી; પણ માંડી

માનતી જ નથી. ખરેખર ચંદ્રભાઈની એ બહેન પણ તેના જેવી જ old fashioned (જૂના વિચારની) રહી ગઈ. અજાયબી છે જ્યોતિબહેન, કે બેમાંથી એકેયને આપ સુધારી શક્યાં નહીં. અરે તેઓ બંને તો હજુ રામાયણના જમાનામાં જીવે છે. (બંને તરફ જોઈ) ગાંડાઓ!

ચંદ્રકાન્ત

(મનોહરને) I plead guilty, your Lordship! (હું ગુનો કબૂલ કરું છું, નામદાર!)

જ્યોતિ

સૌદામિની, મનોહરભાઈ જિદ છોડશે નહીં. એ તો રમાબહેનને કલકત્તા લઈ જશે જ. માટે બહેન, આ બે દિવસ 'હુન્નર ઉદ્યોગ વિભાગ' તું સંભાળી લઈશ? પ્રદર્શન ભરાવાને થોડા દિવસ બાકી રહ્યા છે. હવે તેના ઉપર કોઈએ ધ્યાન આપવું જ જોઈએ.

સૌદામિની

બા, હું બેચાર દિવસ સંભાળી લઈશ; નિશ્ચિત રહેજો.

રમા

થેંક્યુ, બહેન દામુ, તેં મારા માથા ઉપરથી ભાર ઉતાર્યો. ભાભી નારાજ થાય તે મને ગમે જ નહીં, તેમ જ ડૉક્ટરને એકલા મૂકાય નહીં. તુ બહેન, મારી વહારે ધાઈ, થેંક્યુ.

ચંદ્રકાન્ત

રમા, માધવને તો અહીં જ મૂકી જઈશ ને? કેમ જ્યોતિ?

જ્યોતિ

ખુશીથી. જો કે હું તો બાળકોને self help કરવાની તક મળે તો ગુમાવી દઉં નહીં. (રિસ્ટવૉચ જોઈને) હવે ન્યાયમૂર્તિને આવવાનો વખત થયો છે. આપણે સૌ બાલકનીમાં તેમને આવકાર આપવા બેસીશું?

ચંદ્રકાન્ત

જરૂર; ચાલો......સૌ......મનોહર, રમા, પ્રતાપ, દામુ!

[નામ લેતાં સૌને પ્રેમથી હાથ લગાડે છે]

ચાલો, બાલકનીમાં બેસીએ.

[જ્યોતિ આગળ, બીજાં પાછળ, ચંદ્ર છેલ્લો એમ સૌ જાય છે.]

★

દૃશ્ય ત્રીજું

સ્થળ

પ્રતાપના સુંદર ફ્લેટનું દીવાનખાનું.

સમય

બીજા પ્રવેશના બનાવને એક મહિનો થયા પછી, સવારે ૧૦ વાગ્યાનો.

[પ્રતાપ તથા સૌદામિની બેઠાં છે]

સૌદામિની

અરે ઈશ્વર, એ કેવો પ્રાણઘાતક હૃદયદ્રાવક અકસ્માત ! આવા ભલા પ્રેમી યુગલનો આવો કરુણ અંત !

[આંસુ સારે છે]

પ્રતાપ

હજી તો આપણે ડૉ. મનોહરનું યુનિવર્સિટી કૉન્ફરન્સ સમક્ષ કરેલું અતિશય વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યાખ્યાન છાપામાં વાચતાં હતાં, ત્યાં એ ન માની શકાય તેવા માઠા સમાચાર આવ્યા. કલકત્તાથી પાછાં ફરતાં એરોપ્લેન અકસ્માતમાં ડૉ. મનોહર તથા રમાબહેન બંને માર્યા ગયા. મહિનો થઈ ગયો, પણ એ કમનસીબ બનાવ જાણે કાલે જ ન બન્યો હોય ! અરે રે દૈવ, તેમનાં સ્નેહીઓ પર તેં શા માટે આ વજ્રપાત કર્યો ?

સૌદામિની

પ્રિય પ્રતાપ, બિચારો માધવ માબાપ વિનાનો થઈ ગયો. આપણે હવે એ ભલા પ્રેમાળ વડીલ મિત્રો વિનાનાં થઈ ગયાં. રમાફોઈ વગર હવે હું મારી વાત કયાં કરવા જઈશ ? મારા સુખદુઃખમાં કોણ ભાગ લેશે ?

[ડુસકાં ભરે છે]

પ્રતાપ

દામુ, એ વહાલા મહાનુભાવ મિત્રોનો વિયોગ આપણે કદી ભૂલી શકીશું નહીં, પણ બાપુના દુઃખનો વિચાર કરી તારે ધૈર્ય ધરવું ઘટે.

સૌદામિની

હાય; હવે બાપુ ક્યાં દિલ ઠાલવશે? વાત કોની સાથે કરશે? આ સમાજ અને સાર્વજનિક કાર્યોમાં ખૂબ ગૂંથવાઈ ગયા પછી બાપુનું મન મળવાનું સ્થાન માત્ર તેઓ હતાં.

પ્રતાપ

રમાબહેનને બાપુએ પુત્રીની માફક રાખી હતી. ભણાવી, સુસંસ્કાર રેડી, પોતાના પરમ મિત્ર જોડે પરણાવી, સુખી કરી હતી અને તેના સુખમાં બાપુ રાચતા. રમાબહેને બહેનનું જ નહીં, પણ તેમને માટે સખી અને માતાનું સ્થાન લીધું હતું. ડૉ. મનોહર સાથે શાળામાંથી જ થયેલ મૈત્રી; તેવી ગાઢ મૈત્રીનો અને વિચારનો મેળ ભાગ્યે જ કોઈએ બે મિત્રો વચ્ચે જોયો હશે. સૌદામિની, તેઓના જવાથી બાપુની ખોટ આજે સૌથી મોટી ન પુરાય તેવી છે.

સૌદામિની

વહાલા, બાપુનું શું થશે? અઠવાડિયાં થયાં તેઓ નથી બરાબર ખાતા કે પીતા. નથી બોલતા કે ચાલતા. વિચારમાં ગરકાવ, એકલા, શૂન્યમનસ્ક ચહેરે ઘરે બેસી રહે છે. તેમની તબિયત આમ તો બગડી જશે.

પ્રતાપ

દામુ, મને પણ બાપુની ખૂબ ચિન્તા થાય છે. તેઓ અદ્વિતીય મહાન ધારાશાસ્ત્રી છે; છતાં પ્રેમભાવના અને વાત્સલ્યથી પૂર્ણ છે. ધંધામાં સફળતા, સમૃદ્ધિ કે સન્માન કશાથી તેમની સહૃદયતામાં ન્યૂનતા આવી શકી નથી. દામુ, મને ભય લાગે છે કે કદાચ આ આઘાત તેઓ પ્રેમીઓની મદદ વિના સહન પણ કરી શકે નહીં!

સૌદામિની

અરે, તો આપણું શું થશે? ઓ વહાલા, કાંઈ રસ્તો બતાવો કે એવા અનિષ્ટમાંથી બચીએ.

પ્રતાપ

કમનસીબે આપણી બન્નેની ઉંમર બાપુના પ્રમાણમાં નાની છે. ખરું સખ્ય સમાનવય, શીલ અને ટેવોવાળા વચ્ચે જ થઈ શકે. છતાં બાપુના

હૃદયમા કો મનોહર તથા રમાબહેનનુ જે સ્થાન હતુ, તે યત્કિંચિત પણ પ્રાપ્ત કરવા આપણે પ્રયત્ન કરી, સૌમ્ય માયાળુ સહૃદય બાપુનો સતાપ હનકો કરવા મથીશુ

સૌદામિની

વહાલા, આપ બાપુના જમાઈ છો, છતા તેમના પ્રત્યે પોતાના પિતા કરતા વધારે પૂજ્યભાવ તથા પ્રેમ ધરાવો છો

પ્રતાપ

દામુ, પૂજ્યભાવ અને આકર્ષણનુ કારણ સબધ કરતા બાપુનો પ્રેમાળ તથા માયાળુ સ્વભાવ, સરળતા, નિરભિમાન અને પરગજુપણુ છે. દામુ, બાળક માધવને બાએ પચગની રેસિડન્શિયલ સ્કૂલમા મોકલી આપ્યો તે ઠીક કર્યુ?

સૌદામિની

માધવનુ ભણતર ન બગડે તેથી વિદ્યામય વાતાવરણમા તેને રાખવો તેમા તેનુ વધારે હિત છે એ વિચારે બાને તેમ કરવુ યોગ્ય લાગ્યુ, પણ તેને પાસે રાખવાની બાપુની બહુ જ ઇચ્છા હતી

પ્રતાપ

દામુ, પ્રિયતમ મિત્ર અને વહાલસોયી બહેનના એક પૂરા લાડકડા સભારણાને બાપુ પાસેથી આ વખતે દૂર કર્યો એ ઠીક ન થયુ વળી માધવ ખૂબ પ્રેમાળ માતાપિતાની અતિશય વાત્સલ્યમય છાયામા ઊછર્યો છે તેના આ દુ ખદ બનાવને હજી માસ પણ થયો નથી, તેટલામા પિતાતુલ્ય પ્રેમ રાખનાર મામાથી પણ છૂટો પાડ્યો એ ઠીક ન હતુ

સૌદામિની

ખરુ, બાપુ અને માધવ બનેને આ ખૂબ સાલશે પણ ખેર, બાને ગમ્યુ તે ખરુ જ

પ્રતાપ

દામુ, બાપુ જ્યારે સ્વર્ગસ્થ સુમનને સભરી વ્યવાય છે, અને આસુ સારે છે, ત્યારે બા તેમને ભૂતકાળના બનાવને નહીં સભારવા અને પ્રત્યક્ષ જે કર્તવ્ય છે તે ઉપર ધ્યાન આપવા સૂચવે છે બાપુનુ દિલ દુ ખ અને

દર્દથી ભરપૂર છે, ત્યારે તેમને આવા ઉપદેશ કરતાં પ્રેમમય સાંત્વનની વધારે જરૂર છે. બાપુને દિલ ખાલી કરતાં રોકવા એ ઇષ્ટ નથી. દામુ, બાને સમજાવવાં જોઇએ કે તે બાપુની વેદના યુક્તિથી હલકી કરે. બાના મનમાં ઉતારવું જોઇએ કે હાલમાં બાપુને સહૃદય સંભાળ, માયા, સહાનુભૂતિ અને પ્રેમની અપેક્ષા છે; સૂચના, ચર્ચા કે ઉપદેશની નહીં. દામુ, આ માટે બાની સલાહ મેળવવી ખૂબ આવશ્યક છે.

[ટેલિફોનની ઘંટડી વાગે છે, પ્રતાપ ફોન લે છે]

હું પ્રતાપ; તમે? ગંગા! હા, સૌદામિની આ રહ્યાં. દામુ, બાની દાસી ગંગા તને બોલાવે છે.

[સૌદામિની ફોનમાં વાત કરે છે]

સૌદામિની

હું સૌદામિની. કેમ ગંગા, બાને ઠીક નથી? ક્યારથી? બાપુ ગયા ત્યારથી? બાપુ ક્યાં ગયા? ગઈ કાલે બહારગામ ગયા? બાને શું જણાય છે? તાવ છે? ખબર નથી પડતી? હજી ડૉક્ટરને બોલાવ્યા નથી? હા આવું છું, તુરત આવુ છું.

[ફોન બંધ કરે છે]

(પ્રતાપને) બા સવારથી બેડરૂમમાંથી બહાર નીકળ્યાં જ નથી. ડૉક્ટરને બોલાવવાની ના પાડે છે. અજાયબી! બાપુ કેસ માટે બહારગામ ગયા હશે? કંઈ ખબર આપી નહીં?

પ્રતાપ

તું જા બા પાસે. હું ઓફિસે ચક્કર મારી જલદીથી આવું છું. પણ તને પહેલાં બાપુને ઘેર મૂકતો જઇશ, ચાલ.

[બંને જાય છે.]

★

દૃશ્ય ચોથું

સમય

સવારના સાડાદસ વાગ્યાનો. ગયા પ્રવેશ પછી અરધા કલાકે

સ્થળ

ચંદ્રકાન્તનો બંગલો; જ્યોતિનો બેડરૂમ.

[જ્યોતિ પલંગ પર બેબાકળી પડી છે. વાળ છૂટા છે કપડાં રાત્રીના જ છે અને સવારનું કાંઇ નિત્યકર્મ હજી કર્યું ન હોય તેવી સ્થિતિમાં દેખાય છે. આંખ લાલચોળ, આખી રાત્રી નિદ્રા ન આવી હોય તેવી લાગે છે પલંગ પાસેની ટીપાઈ ઉપર પાણીના 'જગ' અને 'ટંબલર' જોડે એક ઉઘાડા કાગળ સહિત કવર પડયું છે. દાસી ગંગા સારવાર કરતી હોય તેમ ઊભી છે સૌદામિની પ્રવેશ કરે છે]

સૌદામિની

બા ! બા ! તને શું થયું છે ?

[પલંગ પર બાજુએ બેસે છે. અને હાથ પકડી નાડી જુએ છે]

જ્યોતિ

(સૂતી હતી તે બેઠી થઈને) અરેરે ! શું હું સ્વપ્ન જોઉં છું ? હાય, કેવું ઘોર નિર્દય સ્વપ્ન !

[આંખ ચોળે છે]

સૌદામિની

બા ! બા ! જવાબ દેને ! એકાએક આ તને શું થઈ ગયું ? (કપાળ પર હાથ મૂકીને) બોલને બા !

જ્યોતિ

હા, હું અપરાધી; બધો જ મારો દોષ ! હું ક્રૂર, હું નિષ્ઠુર, હું

દયાહીન, હું સ્વાર્થી, અભિમાની, પ્રેમ શૂન્ય ! ઓ પતિ, ન્યાયાસનના પૂજારી પતિ, તમારો આવો ન્યાય !

[આંસુ સરે છે]

સૌદામિની

(જ્યોતિનો હાથ પકડી) શું કરે છે, બા ? ગંગા, ડોક્ટરને ટેલિફોન કર અને જલદી આવવાનું કહે.

[ગંગા જાય છે]

બા, મને કહે ને; એકાએક તને શું થઈ ગયું ?

[જ્યોતિના બંને હાથ પકડીને પ્રેમથી તેના મોંઢા સામે તાકી રહે છે]

શાંતિ રાખ બા, શું થયું છે ?

જ્યોતિ

સૌદામિની, હું સ્વપ્ન જોઉં છું ! જાણે તારા પિતા મને છોડીને ચાલ્યા ગયા ! નિરપરાધી પત્નીને શિક્ષારૂપ આપતા ગયા. તેમની શ્રી અને કીર્તિ વધારવાનાં વિચાર અને વર્તનમાં જેણે પોતાનો ખ્યાલ કર્યો નથી, જેણે અહર્નિશ પતિગૃહ, અનુપમ, એક અને અદ્વિતીય અને સર્વ સમાજમાં અપૂર્વ તેજથી ઝળહળતું દેદીપ્યમાન બનાવવા પળભર આરામ કે વિશ્રાંતિ લેવાનો વિચાર સરીખડો કર્યો નથી, એ કર્તવ્યપરાયણ અર્ધાંગીને સર્વ દોષ માટે એક બોલ પણ સંભળાવ્યા વિના આરોપી ઠરાવીને ચાલ્યા ગયા, તજી ગયા ! ન્યાયના એ ઉપાસક, આવો તારો ન્યાય !

સૌદામિની

(વાંસે, માથે, ગાલે હાથ ફેરવતી) બા, બા, ધીરજ ધર ! મૂર્તિમંત ધીરતા એવી તને, આ શોભે ?

જ્યોતિ

હા, હા, હા, હા......(અટ્ટહાસ્ય કરે છે)......સૌદામિની, કેવું વિચિત્ર, હૃદયવિદારક સ્વપ્ન આવ્યું ! (આંખ ચોળે છે) અરે, પણ હું જાગી ઊઠતી કેમ નથી ? શું ત્યારે આ સ્વપ્ન નથી ? અરે પરમાત્મા, શું આ સત્ય છે ! હાય, સૌદામિની, હું સર્વ ખોઈ બેઠી. મારું સર્વસ્વ ગુમાઈ ગયું.

સૌદામિની

બા, મને કહે તો ખરી, મને સમજાવતો ખરી, આ બધુ તને શુ થાય છે? બાપુ ક્યા ગયા છે?

જ્યોતિ

હાય, સૌદામિની, તે પહેના હું મરી કેમ ગઈ નહીં?

[ટેબલ પરનું પરબીડિયુ આગળથી બતાવે છે]

જો સૌદામિની, આ કાતિલ તીર! વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાની ઢાલ ગુમાઈ જતા પ્રહાર ઝીલવા અસમર્થ બનેલા હૃદયને છેક સુધી વીંધી નાખી સાર્થક થયુ છે

[સૌદામિની પત્ર કાઢી વાચે છે]

'ભજવલયમાન જ્યોતિ,

એક યત્ર સમાન નિયમિત અને ક્રમશ ચાલતા જીવનવ્યવહારમાથી મનસ્વીપણે કોઇ પણ ક્રમનિયમથી અબાધિત, અમર્યાદિત વિહરવા, પ્રકૃતિના શુદ્ધ વાતાવરણમા વિશુદ્ધ શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવા હું જાઉં છુ હવે હું શુ કરુ, એ હૃદયમર્મચ્છેદક પ્રશ્નનો ઉત્તર અહીં મને મળે એમ નથી

એક વખત આપણે એક પખીની બે પાખ હતા આજે તુ વ્યવહારકુશળ ચતુર, સ્ત્રી સમાજશિરોમણી છે હુ ભાવનાશીલ પ્રેમને ઝખતો, મૈત્રીવિહીન વિવેકશૂન્ય અભાગી પુરુષ છુ આવી ભાગીદારી ક્યા સુધી ચાલશે?

સમયની બલિહારી છે કાળના પ્રભાવે કેવુ આશ્ચર્યમય પરિવર્તન કર્યું છે! તુ પ્રગતિને પથે ત્વરિત ગતિથી ચાલી હું મૂઢ મૂઝાઈ ગયો, અને દિગ્મૂઢ બન્યો પાછળ રહી ગયો! આપણી વચ્ચેનુ અતર વધતુ ગયુ ને આજે તે અમાપ થઈ ગયુ

અરે, હું ક્રૂર, નિષ્ઠુર, હૃદયહીન, સ્વાર્થી, અભિમાની, પ્રેમશૂન્ય આડબરપ્રિય કેમ ન થઈ શક્યો! તારો પ્રેમ, સહવાસ આદર નભાવવા મારાથી કઇ જ ન બન્યુ પછી હું ઓછો પડી જાઉં તેમા કોણ અપરાધી!

જ્યોતિ, આજે આપણા વિચારોમા, દૃષ્ટિમા વિષમય વિષમતા છે માર્ગ દૂર અને ભિન્ન છે પ્રતિદિન અતર વધતુ જાય છે આવા કમનસીબ સજોગોમા હું મારા અશ્રુરહિત અત્યત રુદન કરતા મનને, સ્નેહરહિત શૂન્ય હૃદયને અને રૂધાતા પ્રાણને દૂરદૂર લઈ જાઉં છુ

જ્યોતિ મારુ પાર્થિવ સર્વસ્વ તારુ જ છે તારો કાર્યક્રમ અને પ્રવૃત્તિ એટલા વિશાળ છે કે હું તને ભાગ્યે જ યાદ આવીશ તારી કીર્તિને લાછન ન લાગે તે માટે લગ્નવિચ્છેદક શાસન

૫

(Divorce Law) નો આશ્રય લેતાં જરા પણ સંકોચ ખાઈશ નહીં. સુરેશ તને સર્વ સહાય આપશે. અને દોષ માત્ર મારો છે કે એ આરોપનો બચાવ કરવા હું હાજર નહીં થાઉં.

તારી દૃષ્ટિથી જે તને ઈષ્ટ લાગે તેમાં તને સર્વસ્વ યશ મળો. ભાવના કરતાં કર્તવ્ય મહાન છે, એ તારો મુદ્રાલેખ તને મુબારક હો.

તું મને ભૂલી જજે. પ્રભુ તને સુખ અને શાંતિ અર્પો એ મારા ખરા હૃદયની પ્રાર્થના છે. મારું ભાવી પ્રભુઆધીન છે. જો એ દયાળુ છે તો મને આર્તને, સ્નેહભૂખ્યાને, કર્તવ્યવિમૂઢને માર્ગ શું એ નહીં બતાવે?

લિ.
અભાગી
કૃષ્ણપક્ષનો નિસ્તેજ ચંદ્ર.

(પત્ર વાંચી રહ્યા પછી) અરે બાપુ! બાપુ! મારા વહાલા બાપુ, આ તમે શું કર્યું? હાય, બાપુ ચાલ્યા ગયા? ઓ પરમેશ્વર, અમે અનાથ થઈ ગયાં? ઓ બાપુ, તમને આવો નિર્દય રસ્તો કેમ સૂઝ્યો?

[રડે છે, જ્યોતિને ભેટી પડે છે]

ઓ બા, આપણે પિતાજીને કાઢી મૂક્યા? અરે દૈવ, અમે એમની હૃદયવ્યથા કેમ ન સમજી શક્યાં? અરે બા, આપણું હવે શું થશે!

[આક્રંદ કરે છે. પ્રતાપ દાખલ થઈ બન્નેની હાલત જુએ છે]

પ્રતાપ

દાસુ, બા, તમને બન્નેને શું થઈ ગયુ?

સૌદામિની

(રડતાં) વહાલા, બાપુ ચાલ્યા ગયા.

[પ્રતાપને પત્ર આપે છે, પ્રતાપ વાંચે છે, વાંચ્યા બાદ]

પ્રતાપ

અરે ભગવાન, આ કેવો આઘાત!

[જ્યોતિ પલંગ પરથી કપડાં ઠીક કરતી ઊઠે છે. કાંઈક સ્વસ્થ થતી દેખાય છે. દાસુને ઉઠાડે છે, પ્રતાપની પાસે આવે છે]

જ્યોતિ

આંખ ઉપરથી અંધકારનાં પડળ ઊઘડે છે.

પ્રતાપ

બા, આ કેવો વિપરીત બનાવ બની ગયો. પિતાજી આપણને છોડીને કેમ ચાલ્યા ગયા?

જ્યોતિ

ભીંત ભૂલેલી ભામિનીની દૃષ્ટિ ખોલવા.

સૌદામિની

અરે, પણ તેને માટે આવા ભયંકર પગલાની જરૂર હતી? (પ્રતાપને) ઓ વહાલા, એ કોમળ દિલના બાપુને આવું ક્રૂર થવું ઘટે?

જ્યોતિ

કોમળ સુગંધી પુષ્પને મસ્તક પર ચડાવવાને બદલે પગથી છૂંદ્યું, કૂણા દિલને શબ્દોના પ્રહાર માર્યા; સાહચર્ય ઝંખતા હૃદયને કટાક્ષોનાં વાક્બાણથી વીંધી નાખ્યું; મૈત્રી માગનારને અપમાન અર્પ્યું; બંધુતાને બદલે ઓપરવાઇ બક્ષી, પ્રેમને સ્થાને ઉપદેશની પરંપરા છોડી. ક્રૂર કોણ?

સૌદામિની

આ બધું આપણને પ્રથમથી કેમ ન સૂઝ્યું? હાય રે, હવે શું થાય?

જ્યોતિ

દંભ અને ઉપરના આડંબરમાં મતિ મૂંઝાઈ ગઈ હતી, બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ હતી, મન વિવેકશૂન્ય બની ગયું હતુ. શું આવા વજ્રપાત સિવાય તે કેકાણે આવી શકતે? હું હવે જોઈ શકું છું કે મારી પતિવિમુખતા કેટલી હદ સુધી પહોંચી ગઈ હતી. ઓહ! જેણે મને સર્વસ્વ આપ્યું, જેના પ્રેમથી હું હું બની, તેને જ મેં વિસારી દીધા હતા. અરે, મારો કેવો અધ:પાત!

[દામુને ખોળે માથું મૂકી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડે છે]

પ્રતાપ

બા, શાંત થાઓ. રુદન કર્યે કંઈ વળવાનુ નથી. આપને સહજ ધીરતાને છોડવાનો આ સમય નથી. કાળી વાદળીમાં ભરાઇ ગયેલી ચંદ્રરેખાને શોધી કાઢી છે. સંતાપના તાપે હવે સંશય અને વિચારવિષમતાનાં વિષ દૂર થયાં છે. શાંત ચંદ્રની શીતલ સ્નેહાર્દ્ર જ્યોતિ પ્રતીક્ષા કરી રહી છે...

બા, દામુ. પિતાજી ક્યાં ગયા હશે? જ્યાં ગયા હશે ત્યાંથી હું તેમને આવીશ, ધીરજ ધરો.

જ્યોતિ

ઓ પ્રભુ, મારી આંખ પહેલાં કેમ ન ખૂલી? ગુમાવ્યું રત્ન ઝંખ્યે શું વળે? એની સન્નિધિ મારી સર્વ સફળતાનો આધાર હતો, કેમ ભૂલી ગઈ?

સૌદામિની

બાપુનું પ્રેમાળ અને વત્સલ હૃદય તેમનાં વહાલાઓની વેદના તો પળ પણ છેટે રહી શકે નહીં.

પ્રતાપ

બા, બા, દામુ, દામુ, તમે બન્ને જાણે કંઈ બન્યુ નથી એમ સ અને સ્વસ્થ થાઓ. હું બાપુને લઈ ત્રણ દિવસમાં પાછો આવું છું. તો મારું નામ પ્રતાપ નહી.

[પ્રતાપને કંઈ સૂઝ્યું હોય તેમ કહે

સૌદામિની

વહાલા, બાપુ તમને જડ્યા? શું તે પાછા આવશે? આપણા માફ કરશે?

પ્રતાપ

પ્રભુ કરશે તો એમ જ બનશે.

જ્યોતિ

પ્રભુ, મને એકવાર ફરી તક આપ!

[પ્રતાપ સૌદામિનીના કાનમાં કાંઈ કહે છે

સૌદામિની

(પ્રતાપને આશ્ચર્યસહ) ખરેખર?......(જ્યોતિને) બા, બા, પ્રતા જવા દે. બાપુને તે જરૂર તેડી લાવશે.

પ્રતાપ

જરૂર, જરૂર, બા, તમે સ્વસ્થ થાઓ, ધૈર્ય ધરો, મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખો. બા, દામુ, ચાલો મને મોટર સુધી મૂકી જાઓ.

[સૌ જાય છે.]

★

દૃશ્ય પાંચમું

◎

સમય

ગયા પ્રવેશ પછી ત્રણ દિવસે

સ્થળ

પ્રવેશ બીજાવાળો ડ્રોઇંગરૂમ.

[જ્યોતિ તથા દામુ પ્રવેશ કરે છે]

સૌદામિની

(આનંદિત) બા, હવે વખત થયો છે. સૌ આવવાં જોઈએ

જ્યોતિ

(દયાર્દ્ર) ઓ ઈશ્વર, હું તારો પાડ કદી નહીં ભૂલું.

[આંખ મીંચી પ્રાર્થના કરે છે]

સૌદામિની

બાપુને માધવ ઉપર અત્યંત પ્રેમ છે, એટલે પંચગની તેને પ્રથમ મળ્યા સિવાય દૂર જાય નહીં, એ પ્રતાપના અનુમાને રંગ રાખ્યો અને વખતસર તેમને પકડી પાડ્યા! પ્રભુની અનહદ કૃપા.

જ્યોતિ

સૌદામિની, પ્રતાપનો ઉપકાર હું કદી ભૂલીશ નહીં.

સૌદામિની

બા, આ શું બોલી? એ તો તારો પુત્ર જ છે ને?

જ્યોતિ

દામુ, પ્રતાપના તારે મારા ચિરાયેલા અંતરમાં અમૃત રેડ્યું: 'ચંદ્ર, માધવ, પ્રતાપ આવે છે.' ચંદ્રે મારું અક્ષમ્ય વર્તન માફ કર્યું. એ વિશાળ હૃદયના સહૃદય સ્પૃહણીય ચંદ્રને જ્યોતિ હવે કદી વીસરી મૂકશે નહીં.

[મોટરનું હોર્ન વાગે છે. પ્રતાપ માધવ, અને ચંદ્રકાન્ત પ્રવેશે છે]

પ્રતાપ

બા, બાપુ આવ્યા. દામુ, પિતાજી આ રહ્યા.

જ્યોતિ

(ચંદ્રને) નાથ!

[ભેટે છે]

સૌદામિની

(ચંદ્રને) બાપુ!......

[ભેટે છે]

માધવ

મામી! દામુબહેન!

[ભેટે છે]

ચંદ્રકાન્ત

મેં તને બહુ દુઃખ દીધુ નહીં?

જ્યોતિ

નહીં પ્રિયતમ, દાસી જ્યોતિને આપે પુનર્જીવન આપ્યું.

ચંદ્રકાન્ત

નહીં વહાલી, સખી જ્યોતિનુ સુખદ સખ્ય ફરી પ્રાપ્ત કર્યું.

જ્યોતિ

(બન્નેને) માધવ, અમે પુત્ર પ્રાપ્ત કર્યો.

[ત્રણેને ભેટે છે]

પ્રતાપ

દામુ, અંતે જે સારું તે સર્વ જ સારું.

સૌદામિની

વહાલા, આ......(ત્રણે ભેટેલાંને બતાવી) સૌ આપનો પ્રતાપ છે, ઓ પ્રતાપી!

[બન્ને ભેટે છે.]

‘સટ્ટો કે સંતાપ ?’ : પીઠિકા

શ્રીમંતાઈની ટોચ પર, ઝંઝાવાતને આધારે ઊડીને પહોંચી
જવાની ગગનગામી કલ્પના કરનારા, બિનઅનુભવી
જુવાનોની એક હૃદયસ્પર્શી અને બોધદાયક
એકાંકી નાટિકા.

(સામે પાને)

સટ્ટો કે સંતાપ?

પાત્રપરિચય

હરિદાસ

ખૂબ જ્ઞાનમહેનત, ધીરજ અને નમ્રતાથી, ગરીબીમાંથી સુખી સ્થિતિએ પહોંચેલા નીતિમાન શેરદલાલ (ઉંમર વર્ષ ૫૨)

શીલવતી

તેની ડાહી, સુશીલ, પ્રેમાળ પત્ની (ઉંમર વર્ષ ૪૪)

પ્રમોદચંદ્ર

તેમનો યુવાન, બી. કોમ. થયેલો, આનંદી, બુદ્ધિશાળી, અને ઉત્સાહી પુત્ર (ઉંમર વર્ષ ૨૭)

ચંદ્રિકા

પ્રમોદની હસમુખી, ચતુર, પ્રિય પત્ની, ખાનદાન કુટુંબની પુત્રી, મેટ્રિક પાસ થયેલી (ઉંમર વર્ષ ૨૪)

ઉલ્લાસરાય

પ્રમોદચન્દ્રનો, શાળાનો તથા કૉમર્સ કૉલેજનો સહાધ્યાયી પરમ મિત્ર; બી. કોમ; દેવિકા મિલ્સના મેનેજિંગ એજન્ટનો હોશિયાર પુત્ર (ઉંમર વર્ષ ૨૮)

જીવણલાલ

હરિદાસનો વડીલ પિતરાઈ ભાઇ, હરિદાસને, તેના ગરીબ પિતા અકાળે સ્વર્ગસ્થ થતાં ભણાવી, ધંધે ચડાવી, ઠેકાણે પાડનાર ભલો, બાહોશ, અનુભવી, પ્રતિષ્ઠિત મિલમાલિક; ઉલ્લાસનો પિતા (ઉંમર વર્ષ ૬૫)

[વસંત-પ્રમોદનો પુત્ર, તથા કુસુમ-પ્રમોદની પુત્રી રંગમંચ ઉપર આવતાં નથી, માત્ર તેમનો 'ઉલ્લેખ' થાય છે.]

દૃશ્ય પહેલું

સમય

સને ૧૯૫૧ની એક સવાર

સ્થળ

હરિલાલના મુંબઈના એક શાંત વિભાગમાં આવેલા નાનકડા પણ સુરમ્ય બંગલાનું દીવાનખાનું; ત્રણે બાજુ પહોળો વરંડો છે અને તેની આસપાસ નાનો સુંદર બાગ છે.

પડદો ઊપડતાં

હરિલાલ સોદાની ચોપડી ખોળામાં રાખી આગલા દિવસના સોદા અને કામકાજની વિગત વાંચતો કોચ ઉપર બેઠો છે ડાબા હાથ ઉપર ટીપાઈ છે. તેની ઉપર ટેલિફોન પડ્યો છે.

*

હરિલાલ

શેઠ ફતેહચંદના ડિફર્ડ બહુ ઊંચે ભાવે આવી ગયા હો! પણ ઊપડતા બજારે ટોન બહુ જ મક્કમ હતો; પાછળથી વલ્લભગમની જબરી વેચવાલી ન આવી હોત તો સો રૂપિયા વધી જાત એવો રંગ હતો. ખેર, શેઠને 'એવરેજ' (સરાસ) કરાવશું. અંતે તો સેજી જ છે. (ટેલિફોનની ઘંટડી વાગે છે; રિસીવર ઉપાડી કાને ધરી) કોણ છો? પેસ્તનજી શેઠ? સાહેબજી, શેઠ, હું હરિલાલ; કેમ છો, સાહેબ? હા જી, અમે બધા આપની કૃપાથી સારાં છીએ. બજાર કાલે નરમ હતો. હા જી, ભાવો 'ઈન્વેસ્ટમેન્ટ લેવલ' (પૈસા રોકવાને યોગ્ય સપાટી) નજદીક આવતા જાય છે. આપને રૂપિયા વીસ હજાર રોકવાના છે? ભલે, તાતા પ્રેફરન્સ લો, તેમાં જોખમ નથી અને વ્યાજ ઠીક છૂટશે. તમોને વધારે વ્યાજ જોઈએ છે! પણ સાહેબ, એ લોભમાં જોખમ છે. 'કેપિટલ એપ્રિસિયેશન' (થાપણમાં વધારો)! પ્રેફરન્સમાં તે કેપિટલ એપ્રિસિયેશન કેવું? એ તો વાયદાના શેરો ખરીદો તો સંભવ રહે; પણ તેમાં 'કેપિટલ ડેપ્રિસિયેશન' (ઘટાડો) નહીં થાય

તેની શી ખાતરી? તમારા જેવા પ્રોફેશનલ માણસે તો ઉજાગરો ન થાય તેવું 'ઇન્વેસ્ટમેન્ટ' (રોકાણ) કરવું. અને મારા સાહેબ, તમારા પરસેવાના પૈસાને જોખમમાં મૂકવાની, તમારો જનો દલાલ હરિલાલ તમને કદી સલાહ નહીં આપે. વાયદાના વેપારની મધલાળ બૂરી છે, મહેરબાન. ઉપકાર? એમાં ઉપકાર શાનો? તમારા જેવા સરલ, એકમાર્ગી મિત્રને એવી લાલચમાં ન પડવા દેવા એ તો ખરી ફરજ છે. વારુ, ત્યારે રૂપિયા વીસ હજારના તાતા પ્રેફરન્સ ખરીદી તમોને ખબર આપીશું; પછી ચેક મોકલી આપજો. હા, ઓફિસે; થેંક્યુ. સાહેબજી.

[ટેલિફોન 'ક્રેડલ'—રિસીવર રાખવાની જગ્યા પર મૂકે છે. પાકી સોદાની ચોપડી વાંચે છે અને ગણતરી કરતો દેખાય છે]

દલાલી કુલ્લે રૂપિયા ૧૫૮ થઈ ગઈ કાલે; વખત જોતાં ખોટી નહીં. (બૂકમાંથી મોં બહાર કાઢી) વળી, આપણે તો આપણું ગજું વિચારી, સંભાળીને કામ કરવું. દલાલી માટે કોઈને ફસાવવા નથી અને પ્રભુકૃપા તો, કોઈથી ફસાવું નથી. આજ સુધી નીતિ જાળવી છે તો ભગવાને સામું જોયું છે, અને તે દયાળુ દાળરોટલાથી કદી વંચિત નહીં રાખે.

[સોદાબૂક ફરી જુએ છે]

અરે! એસ. એન. દીપચંદની તો કાલે સારી લેવેચ થઈ છે. કંઈને કંઈ તેને દરરોજ કરવું જોઈએ છે. પ્રમોદ તેનું ધ્યાન રાખે છે એટલે ચિંતા જેવુ નથી.

[પ્રમોદચંદ્ર પ્રવેશ કરે છે. હાથમાં એક વ્યાપારી સામયિક છે]

પ્રમોદ

પ્રણામ પિતાજી, કોનો ટેલિફોન હતો?

હરિલાલ

સુખી રહે ભાઈ, પેસ્તનજીનો ટેલિફોન હતો. તેમને માટે રૂપિયા વીસ હજારના તાતા પ્રેફરન્સ ખરીદ કરવા છે.

પ્રમોદ

મેં ધાર્યું ઉલ્લાસનો ફોન હશે.

[ટેલિફોનની ઘંટડી ફરી વાગે છે પ્રમોદ ફોનને પાસે લઇ પાસેની ખુરશી ઉપર બેસી રિસીવર ઊંચકે છે]

હલ્લો ઉલ્લાસ! હું પ્રમોદ How are you this morning, old chap? (તબિયત કેમ છે, ભાઇ?) Fine I am O K Thank you (મારી ખૂબ સારી છે, ઉપકાર) બજાર નરમ ગયો, હા, પણ પાછો ઉપર આવી જશે Don't you worry (ચિંતા કરીશ નહીં), સાંજે ક્લબમા મળીશું ડિનર? I don't know (શીલવતી પ્રવેશ કરે છે) Wait a moment (એક પળ થોભ) (ફોનના 'માઉથપીસ'—ટેલિફોનનો હોઠ પાસે રાખવાનો ભાગ—પર હાથ ઢાંકી) બા, સાંજે ઉલ્લાસ ક્લબમા સાથે જમવા કહે છે આજે કોઈ આવવાનુ તો નથી ને?

શીલવતી

ના, પણ અઠવાડિયાના કેટલા દિવસ બહાર જમવુ છે, ભાઈ?

પ્રમોદ

ત્યારે હા પાડું છુ. (માઉથપીસ પરથી હાથ કાઢી) Yes I will dine with you Thanks, cheer you (ઉલ્લાસ, હા, સાથે જમીશ, ઉપકાર, સાહેબજી)

[ટેલિફોન મૂકી દે છે]

શીલવતી

પ્રમોદ હમણા હમણા, ક્લબમા બહુ જાય છે? ચંદ્રિકા સાથે આવવાની છે?

પ્રમોદ

ના બા આજની તો Bachelors' Party (કુંવારાની મિજમાની) છે

હરિલાલ

પ્રમોદ, એસ એન દીપચંદનુ કાલે પણ બને બાજુનુ બિઝનેસ છે

પ્રમોદ

હા, પિતાજી, એ એનાડી છે, એનુ બરાબર ધ્યાન રાખુ છુ આપ નિશ્ચિંત રહો પિતાજી, આજે હું જરા વહેલો ઓફિસે જાઉં છુ

શીલવતી

આટલું બધું વહેલું? જમ્યા વગર?

પ્રમોદ

હા, બા. જરા કામ છે. વલણના હિસાબ જોવા છે અને બજાર ઊઘડ્યા પછી ફુરસદ રહેશે નહીં.

શીલવતી

પ્રમોદ, ઑફિસ, બજાર અને કલબ : આમાંથી તને હમણાં તો મા જોડે વાત કરવાનીયે ફુરસદ મળતી નથી! કાલે રાત્રે મેં તારી અગિયાર વાગ્યા સુધી વાટ જોઈ.

પ્રમોદ

ઉલ્લાસ મને 'મેટ્રો'માં After Dinner Show (ભોજન પછીના ખેલ)માં ખેંચી ગયો હતો, મમી ડિયર, અને હું છેક બાર વાગે આવ્યો!

શીલવતી

પણ ભાઈ, આટલી બધી ધમાચકડી શા માટે? બિચારી ચંદ્રિકા બાળકોને સાચવતી એકલી પડી રહે અને પ્રમોદ, તું ઑફિસમાં, કલબમાં અને મિત્રોમાં મચ્યો રહે! આ ઠીક નથી.

પ્રમોદ

બા, એવુ તો કોઈક વાર બને, પણ હવે તું કહે છે તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખીશ, my dearest darling mother (મારી વહાલામાં વહાલી મા).

[નમન કરીને જાય છે]

શીલવતી

(બેસીને, હરિલાલને) પ્રમોદમાં તમને હાલમાં ફેર નથી લાગતો? મનમાં જાણે ચિંતા પેઠી હોય અને ઉપરઉપરથી આનંદ બતાવતો હોય એમ નથી લાગતું?

હરિલાલ

(ચોપડામાંથી ઊંચું જોઈ) હેં? ચિંતા? પ્રમોદને ચિંતા વળી શાની? ધંધોધાપો પ્રભુકૃપાથી સારો ચાલે છે. પ્રમોદ તેમાં ખૂબ આગળ ધપતો જાય

છે. સારા મિત્રો, સ્નેહાળ કુટુંબીઓ, સુંદર ઘર, મોટર, નોકર, ચાકર, ઈત્યાદિ સર્વે સારાં વાનાં ઈશ્વરે અર્પ્યાં છે તો ચિંતા વળી શાની હોય? શીલા, તારી શી મૂંઝવણ છે?

શીલવતી

હો તે હો! પણ મને કોણ જાણે પ્રમોદના સ્વભાવમાં ન સમજ પડે એવો ફેરફાર લાગે છે.

હરિલાલ

એ તો અતિ સ્નેહ પાપશંકી.

શીલવતી

એમ પણ હોય, તમારી જિંદગીની અથાક મહેનતનું પ્રભુએ અંતે સારું ફળ આપ્યું અને સ્વતંત્ર ધંધો, પાંચ પૈસા અને આબરૂપ્રતિષ્ઠા આપ્યાં.

હરિલાલ

અને કુલદીપક, જગન્નિયંતાની પરમ કૃપાથી, સુશિક્ષિત, આજ્ઞાંકિત, ચતુર, કર્તવ્યપરાયણ અને ધંધાનો ભાર ઉપાડી લેનાર નીવડ્યો.

શીલવતી

તમારા સતત પ્રયત્ન, જતન અને આત્મભોગનું એ પરિણામ!

હરિલાલ

અને જાણે તેમાં શીલા તારો કાંઈ જ હિસ્સો ન હોય! અરે, જ્યારે મારો પગાર ટૂંકો હતો અને તું ખૂબ કરકસરથી ઘરનો ખર્ચ ચલાવતી તોયે માંડમાંડ પૂરો થતો ત્યારે પ્રમોદનો જન્મ થયો હતો. યાદ છે!

શીલવતી

હા, હા, પ્રેમના સાગર પરમાત્માએ પ્રેમની મૂર્તિ સમો પ્રમોદ અર્પ્યો, એ અવસર કેમ ભૂલું?

હરિલાલ

અરે, તે વખતે તારી પાસે મશરૂની ગાદી હતી નહીં પણ તેનાથી પણ વધુ કોમળ અને હૂંફવાળી, પ્રીતિની શય્યામાં તું તેને પોઢાડતી હતી. તેને વિભૂષિત કરવા, તારી પાસે સુવર્ણ કે મોતી, માણેક કે હીરાના

અલંકાર નહોતા પણ સુસંસ્કાર અને સુભાષિતનાં આભૂષણોથી તું તેને સુશોભિત કરતી. તારી પાસે સાધન અને ધન નહોતાં. કુલીનતા અને સુદર્શનીયતા, બુદ્ધિ અને નીતિ, કાર્યકુશળતા અને સુજનતાના રાશિમાં તેં તેને પૂરી દીધો હતો. ધરિત્રી જેમ તેં તેનું રક્ષણ કર્યું, વીણાધારિણી જેમ સુવિદ્યા અર્પી, અને ભગવતી મહાલક્ષ્મી જેમ તેને શ્રી અને શોભા અર્પી; શીલા, આ સર્વની પાસે મારા પ્રયત્નની શી વિસાત?

શીલવતી

તમારી શીળી છાયા, કૂણી વત્સલતા અને અંગત સુખસગવડના ભારે ભોગ વિના, મારાથી કંઈ બની શકત નહીં. આપને યાદ છે કે પુત્રને પૂરતું પોષણ મળે તે માટે તમે તમારો ખોરાક ઓછો કરી નાખ્યો. પુત્રને વસ્ત્ર ઓઢાડવા તમે વર્ષોજૂનાં કપડાં પ્રેમથી પહેર્યાં, પુત્રનાં પુસ્તકો તથા વિદ્યોપાર્જન માટે, સવારે આઠથી રાત્રે બાર સુધી, હસતે મોંએ કામ કર્યું અને કૉલેજની મોંઘી સગવડોથી એ વંચિત ન રહે તે માટે વડીલ જીવણલાલ-કાકાના ઉપકારનો ભાર વહોર્યો.

હરિલાલ

એ પૂજ્યશ્રીનો ઉપકાર તો એક પળ પણ ભૂલી શકીએ નહીં. તેમની અને પ્રભુની કૃપાએ આપણને સારા દિવસ દેખાડ્યા.

શીલવતી

હા. વળી, ચંદ્રિકા જેવી કુલવધૂ, વસંતકુસુમ જેવાં દિવ્ય બાળકો, મીઠડો, સહૃદય, પ્રેમાળ પ્રમોદ...પ્રભુની કેવી અનહદ કૃપા! વહાલા, મારા જેવી ભાગ્યશાળી માતા કોણ હશે? પણ, (ભયથી) મને ભય લાગે છે. કોઈની નજર તો નહીં પડે ને?

[હરિલાલની સોડમાં ભરાય છે]

હરિલાલ

(શીલવતીના વાંસા તથા માથા પાછળ હાથ ફેરવતો) ગાંડી, રે ગાંડી, મેં કહ્યું નહીં કે અતિ સ્નેહ પાપશંકી? ચાલો, હવે જમવાનો સમય થયો, મને જમાડો.

*

[બંને જાય છે.]

વહાલા પિતાના વિશ્વાસનો ઘાત કર્યો. ભોળા પિતાજીને મેં અંધારામાં રાખ્યા. અરે પ્રભુ, મારું ભાગ્ય મને ક્યાં ઘસડી ગયું? અરે, અરે, મારો સર્વનાશ થઈ ગયો, હું પિતાજીને શું મોં બતાવીશ?

ઉલ્લાસ

પ્રમોદ, આવો નામર્દ કેમ બની ગયો? આ વાયદે ખોટ બધી ન નીકળી જાય તો મારું નામ ઉલ્લાસ નહીં. જો કાલે અઢીસો રિકર્ડ ઊઘડતાં જ લઈ લેજે. રૂપિયા સો વધ્યે બધું જ સાથે કાપી નાખીશું, અને ખોટ નીકળી આવશે, પછી કાંઈ?

પ્રમોદ

તારો ચેક કાલે આપી દઈશને? ક્યાં સુધી રકમ ઉપલક રાખી શકાશે? પિતાજીને જો ખબર પડી તો પરિણામ હું કલ્પી શકતો નથી.

ઉલ્લાસ

ઢીલો તો સાવ ઢીલો, જરા તો ધીરજ ધર. સૌ સારાવાનાં થશે. જરા હું ડિનરનો ઑર્ડર આપી આવું.

[ઉલ્લાસ કલબ-હાઉસમાં જાય છે, પ્રમોદ એકલો પડે છે]

પ્રમોદ

ઉલ્લાસ અને હું નાનપણના પરમ મિત્રો. સાથે સ્કૂલમાં, સાથે કૉલેજમાં, સાથે બી. કૉમ. પાસ થયા, સાથે એક વર્ષમાં બંનેનાં લગ્ન થયાં. અને ધંધામાં એક જ વખતે પડયા. ઉલ્લાસ પિતાની મિલમાં ગયો, હું પિતાજીના શેરદલાલીના ધંધામાં દાખલ થયો. ઉલ્લાસે પોતાની મિલનો વહીવટ સંપૂર્ણ રીતે ઉપાડી લીધો, મેં પિતાજીના દલાલીના ધંધાનો સંપૂર્ણ ભાર સર્વથા ઉપાડી લીધો. બન્ને પિતાઓ ખૂબ સંતુષ્ટ થયા. અમે બન્ને મિત્રો વચ્ચેનો અજબ પ્રેમ અને મૈત્રીભાવ વિશેષ થયો...અને પરમ આનંદના દિવસો વીતતા ગયા...પણ, અરે, અમને આ શું સૂઝયું? પિતાઓથી છાનું, પિતાઓને અંધારામાં રાખી, પિતાઓના વિશ્વાસનો ભંગ કરી, આ અમે શું કર્યું? મુરબ્બી જીવણલાલ પિતાજીને કહેતા હતા કે, હરિલાલ, પ્રમોદને શેર બજારમાં મૂક નહીં, સટ્ટાની લાઈન છે. તું તો

સદાથી બચ્યો પણ એ તો એરૂ છે; હડફેટમાં આવતાં કરડ્યા વગર રહે નહીં. છોકરાને એનાથી દૂર રાખ. આ શબ્દોના મારા કાનમાં ભણકારા વાગી રહ્યા છે. પિતાજીના મારી ઉપરના અતુલ વિશ્વાસે, માતાજીની મારી ઉપરની પરમ શ્રદ્ધાએ અને પિતાજીનો ભાર ઉપાડી તેમના અન્નના ઉપકારનો કાંઈક બદલો વાળી શકું એ મારી ભાવનાએ, મુરબ્બી જીવણલાલ-કાકાની સલાહ ઉપર જીત મેળવી; અને હું નિયમ, પરિશ્રમ અને શિષ્ટ વર્તનથી તેમ જ માતપિતાના સ્નેહયુક્ત આશિષોને લીધે સૌના પરમ સંતોષનું ભાજન બન્યો પણ આ કૃત્ય રહી રહીને, વર્ષો પછી, ક્યાંથી સૂઝ્યું ? મુરબ્બીશ્રીનો એકનો એક પુત્ર અને મારા સગા ભાઈથી વિશેષ મિત્ર ઉલ્લાસ, તું અને હું આ રાક્ષસ સટ્ટાના પંજામાં કેમ ફસાયા ? હરિ ! હરિ ! અમારું હવે શું થશે ?

[ડસકા ભરે છે, ટેબલ ઉપર માથું પટકે છે.]

*

દૃશ્ય ત્રીજું

◎

સમય

ગયા પ્રવેશના બનાવને પંદર દિવસ થઈ ગયા છે. સમય રાત્રીના અગિયાર વાગ્યાનો.

સ્થળ

પ્રમોદનો બેડરૂમ

*

ચંદ્રિકા

હજી ન આવ્યા. કોણ જાણે કલબમાં શું કરે છે ! ઉલ્લાસભાઇ અને એમને શું થઈ ગયુ છે ? એકલા, મોડામોડા દરરોજ તે શું કામમાં ગૂંથાઈ રહેતા હશે? મને કાંઈ વાત જ કરતા નથી. હું પૂછું છું તો વાત ઉડાડી નાખે છે. આગ્રહ કરું છું તો કહે છે કે સ્ત્રીઓ વેપારમાં શું સમજે! અરે, એમનો ભોળો, આનંદી, પ્રેમાળ સ્વભાવ કેટલો બદલાઈ ગયો છે !

રાતના પૂરું ઊંઘતા નથી. સફાળા ઊઠી જાય છે અને એકલા ઓરડામાં આંટા માર્યા કરે છે. એકલા પડે છે ત્યારે નિસાસા નાખે છે. અરે, પરમેશ્વર, મારા વહાલાને એવી તે કેવી ચિંતામાં તેં નાખી દીધા છે કે તે આટલા બધા ફરી ગયા? કાંઈક મોટી આફત આવવાની કેમ હોય તેમ મારું અંતર વલોવાય છે. ઓ દયાળુ પ્રભુ, અમારી ઉપરથી તારી દયા ઓછી કરતો નહીં હોં!

[ચંદ્રિકા બે હાથ વચ્ચે માથું દાબી, હાથ ટેબલ પર ટેકવી, ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડે છે, ત્યાં પ્રમોદ પ્રવેશ કરે છે]

પ્રમોદ

અરે, ચંદ્રી, રડે છે? (વાંસા પર હાથ ફેરવતો) પણ છે શું?

ચંદ્રિકા

ઓ, વહાલા, હવે તો નથી ખમાતું. (ઊભી થઈ) તમને શું થઈ ગયું છે?

પ્રમોદ

મને શું થયું છે?

ચંદ્રિકા

તમે તમારું દુઃખ મારાથી કેમ છાનું રાખો છો?

પ્રમોદ

મારું દુઃખ!

ચંદ્રિકા

હા, હા. અઠવાડિયાં થયાં તમે મૂંઝાયેલા રહો છો. પૂછું છું તો વાત ઉડાવ્યા કરો છો. વર્ષો થયાં આપણે એક બીજાનાં સુખદુઃખનાં ભાગીદાર રહ્યાં છીએ. કોઈ વાત તમે મારાથી છુપાવી નથી, ને મેં તમારાથી; તો હમણાં મારો શો અપરાધ થયો છે કે તમે બોલતા જ નથી?

પ્રમોદ

તારો અપરાધ? ચંદ્રી, અપરાધ ભાગ્યનો છે, મારા દુર્દૈવનો અપરાધ થયો છે. અરે, ઈશ્વર, એ ઘોર વિટંબણા કોને કહું?

ચંદ્રિકા

ધીર ખિરૂખાણા! ગમે તે હો, મને કહો; તમારી અર્ધાંગીને, તમારી સુખદુઃખની સહચરીને કહો.

પ્રમોદ

ચંદ્રી, કહ્યે હવે શું વળવાનું છે?

ચંદ્રિકા

કહો, વહાલા, મને બધું જ કહો. મન મોકળું કરો; મૂંઝાઓ મા. આપણે જે હશે તેનો રસ્તો કાઢીશું.

પ્રમોદ

પિતૃદ્રોહી બન્યો, મિત્રદ્રોહી બન્યો, અસત્યવાદી બન્યો, વિશ્વાસઘાત કર્યો, અપ્રામાણિક થયો. પાપની પરંપરામાં ઊંચું જોવા જેવું કશું રહ્યું નથી, ચંદ્રી!

ચંદ્રિકા

હાય! એવું તે તમારાથી શું થઈ ગયું?

પ્રમોદ

ચંદ્રી, પિતાજીએ સોંપેલો સોના જેવો ધંધો મેં ઊંધો વાળી નાખ્યો. મેં સટ્ટો કર્યો. ઉલ્લાસની સાથે મળી, બે લાખ રૂપિયા ખોઈ નાખ્યા, ઓફિસના બધા રૂપિયા ખલાસ કર્યા. રૂપિયા પૂરા થતાં ગ્રાહકોના શેરો ગીરવી મૂકી બેંકમાંથી ઉપાડ્યા. ગ્રાહકનું બિઝનેસ છે, એમ પિતાજીને સમજાવ્યું અને એ પૂજ્ય, વત્સલ, શ્રદ્ધાળુ, પિતાજીને છેતર્યા. તેમના સુખનો સર્વનાશ કરી નાખ્યો!

ચંદ્રિકા

(સાંભળીતાં બેબાકળી થઈ જઈ, ડૂસકાં ભરતી) હાય, હાય, મારા પ્રમોદ, આ તે હું શું સાંભળું છું? અરે પ્રભુ! હું કોઈ ભયંકર સ્વપ્ન તો નથી જોતી?

પ્રમોદ

ભયંકર? હા, અતિ ભયંકર. પણ સ્વપ્ન નહીં, સત્ય. ચંદ્રી, મેં એક ભૂલ કરી તેની પછવાડે ભૂલોની પરંપરા કરી છે. મેં પાપીએ ન કરવાનું કર્યું છે.

ચંદ્રિકા

ઓ ઈશ્વર, આ કેવી દયાહીન ઘટના! ઓ ક્રૂર વિધાતા, અમારા પર શા માટે આવા ઘા કર્યા? હાય, હાય, હવે અમારું શું થશે?

[ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડે છે]

પિતાજીને ખબર છે?

પ્રમોદ

કઈ જીભે પિતાજી પાસે આ વાક્બાણ છોડી શકું? પણ હવે તેમ કર્યા વિના છૂટકો નથી રહ્યો, ચંદ્રી!

ચંદ્રિકા

અરે, પિતાજી આ વજ્રપાત કેમ સહન કરી શકશે?

પ્રમોદ

ચંદ્રી, મને રસ્તો સૂઝે છે: મને જવા દે.

ચંદ્રિકા

ક્યાં જવું છે, આવે ટાણે?

પ્રમોદ

ઓ મારી વહાલી, ભોળી ચંદ્રિકા, પ્રેમની પ્રતિમા, તું મને હવે જવા દે.

[જવા માંડે છે]

ચંદ્રિકા

(કંઈ સમજી હોય તેમ) ક્યાં જાઓ છો?

[બે હાથ ભરાવી પ્રમોદને પકડે છે]

અરે, શું કરવા વિચાર છે? ઓ સ્વામી, શું કરવા ધાર્યું છે? હું તમને હવે ક્યાંય નહીં જવા દઉં, તમને જરાય વીલા ન મૂકું. જવું હોય તો મને, તમારા દુઃખમાં સાથે લઈને જાઓ, ઓ નાથ!

[પ્રમોદને ખભે માથું મૂકી રડે છે]

પ્રમોદ

ચંદ્રી, હવે જીવનમાં શું રહ્યું છે?

ચંદ્રિકા

એમ બોલો નહીં, વહાલા; હિંમત હારો નહીં. ભૂલ તો બ્રહ્માએ પણ કરી હતી.

પ્રમોદ

પણ, ચંદ્રિકા, મેં કરેલ ભૂલ તેને પણ વટાવી દે એવી છે અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાણ અર્પણ કર્યા સિવાય થઈ શકે એમ નથી!

ચંદ્રિકા

નહીં, સ્વામી, નહીં. આત્મહત્યા કરી શું સાતે ભવ આત્મહત્યાનું પાપ વહોરવું છે?

પ્રમોદ

ચંદ્રી, મારા પ્રાણ જતાં વીમાના રૂપિયા પચાસ હજાર આવશે તે પિતાજીને હવે મારા જીવન કરતાં વધુ ઉપયોગી નીવડશે.

ચંદ્રિકા

હાય! આવી વાત તમને સૂઝે છે કેમ? (તીવ્રતાથી) પિતાજીનું આટલું અનિષ્ટ કર્યા છતાં હવે તેમની, બાની, અને મારી જિંદગી ધૂળધાણી કરવાનો દુર્વિચાર તમને આવે જ કેમ છે!

પ્રમોદ

ચંદ્રી, હું ક્રૂર બન્યો છું, અવિચારી, નફફટ થયો છું; પણ મને બીજો કાંઈ રસ્તો સૂઝતો નથી.

ચંદ્રિકા

રસ્તો ભૂલ કરી તે સુધારવાનો છે. હવે રડવાથી, ખોટા વિચાર કરવાથી, કાંઈ ફાયદો નથી. શાંત થઈ, સ્વસ્થ બની, ધૈર્ય ધારણ કરી ઉપાય શોધી કાઢો. પિતાજીને બધું કહો. ભય, સંકોચ અને સંતાપને સ્થાને ધૈર્ય, બુદ્ધિ અને પ્રયત્નનો આશ્રય લો, પ્રભુ ઉપર શ્રદ્ધા રાખો અને રસ્તો કાઢો.

પ્રમોદ

ચંદ્રી, હું પિતાજીને વાત નહીં કરી શકું.

[ચંદ્રિકાની છાતી ઉપર માથું મૂકી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડે છે]

ચંદ્રિકા

વહાલા, આમ હિંમત કેમ હારો છો? લો, હું જ જઈ માતાજી પાસે બધી વાત કરી આવું છું. પણ મને વચન આપો કે તમે ન કરવાનું નહીં કરી બેસો.

પ્રમોદ

ચંદ્રી, તું મારો ગુરુ, મારો આધાર થઈ. હું વચન આપું છું કે આત્મહત્યા જેવું હિચકારાપણું નહીં કરું. મેં ભૂલ કરી છે. તેનો ઉપાય હું જ કરીશ. તેનો બદલો વાળી દેવાની પ્રભુ મને શક્તિ અર્પે!

[પ્રાર્થના કરે છે]

ચંદ્રિકા

તથાસ્તુ. ઈશ્વર જરૂર સહાય કરશે, વહાલા. જરા આરામ લો, લો હું આ આવી.

[ચંદ્રિકા પ્રમોદને સુવાડે છે, અને જાય છે.]

★

દૃશ્ય ચોથું

સમય

ગયા પ્રવેશના સમયથી એક અઠવાડિયા પછી.

સ્થળ

દશ્ય પહેલાનું હરિલાલના બંગલાનું દીવાનખાનું.

*

હરિલાલ

શીલા, આપણી ઉપર આ ઉંમરે, વિધાતાએ આ કારી ઘા કેમ કર્યો હશે? મેં કોઈનું બગાડ્યું નથી, સ્વપ્નમાં પણ અપ્રામાણિક કે સ્વાર્થી બન્યો નથી. આખું જીવન પ્રભુ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી સીધે માર્ગે કર્તવ્યમાં જ વિતાવ્યું છે. છતાં આપણે માથે આવું દુઃખ!

રતિલાવતી

ઈશ્વર તપસ્વીઓની જ કસોટી કરે છે.

હરિલાલ

પણ આ તો ચોતરફની આફત છે શીલા, પ્રમોદ આપણા જીવનનો પ્રમોદ, તેનો આવો પ્રમાદ! સારી જિંદગીની મહેનતથી મેળવેલું બધો તેની આ સ્થિતિ! વર્ષોના અવિરત પ્રામાણિક પ્રયત્નથી ઉપાર્જન કરેલ ધન તે વાત કરતા ચાલ્યુ ગયુ અમૃતઝરતા વાત્સલ્યરસમા વિષ ભળી ગયુ હે નિર્દય વિધિ! તારો તે આ કેવો પ્રકોપ!

રતિલાવતી

અકસ્માત થયા વાત સાભળી ત્યારથી તમે આમ વિલાપ જ કરો છો તમે કુટુમ્બના વડા છો, ત્યારે હવે ધૈર્ય ધરવુ ઘટે છે. થયુ ન થયુ થવાનુ નથી અને ગયુ પાછુ આવવાનુ નથી આપણુ કર્તવ્ય તો હવે સૌ વસ્તુનો તોડ લાવી નિભાવ કરવાનુ છે જે પરમાત્માએ આપણને ગરીબ સ્થિતિમાથી ઊચે આણ્યા, તેને તે ઊચી સ્થિતિથી પછાડવાનો પણ એટલો જ અધિકાર છે અને આપણો અધિકાર પ્રભુ જે સ્થિતિમા મૂકે તે સ્થિતિમા રહેવાનો ને સહેવાનો છે

હરિલાલ

તું ખરૂ કહે છે હું પણ સમજુ છુ કે વીતેલી વાતનો અફસોસ કરવો ફોકટ છે પણ શીલા, આખના પલકારામા આ તે કેવુ પરિવર્તન થઇ ગયુ?

રતિલાવતી

તમે જ કહેતા હતા કે પૈસો હાથનો મેલ છે, પૈસો જ કાંઈ સર્વ સુખનું સાધન નથી, પૈસાથી જ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે એવું નથી પૈસો જ એકલો કંઈ ઊચી સ્થિતિએ લઈ જઈ શકતો નથી તો હવે પૈસો ગયો તેમા આટલો શોક શા માટે?

હરિલાલ

શીલા, તું મને અન્યાય કરે છે સાચે છે તે પૈસો ગયો તે નથી, પણ આપણા પૂર્ણ પ્રેમ, આનંદ અને વિશ્વાસનું ભાજન, મીઠડો, ડાહ્યો,

વિદ્વાન, પિતૃભક્ત, પુત્ર પ્રમોદ તેને આ શું સૂઝ્યું... હૃદયને આ વિદારી રહ્યું છે.

શીલવતી

તમારો પરિતાપ સ્વાભાવિક છે, પણ સંતાપ કર્યે હવે શું વળશે? હવે તો 'કભાવે કે ભાવે સહવી અભિલાષા પ્રભુતણી'; આપણે માટે તો હવે એ રહ્યું.

હરિલાલ

હા, આપણે માટે હવે માત્ર એ રહ્યું.

શીલવતી

તમે ક્ષમા અને સહનશીલતાની મૂર્તિ છો. સાગર જેવી ગંભીરતા સેવી તમે એક બોલ પણ કડવો પ્રમોદને કહ્યો નહીં, સામું તેની ઉપર દયા બતાવી, આશ્વાસન આપ્યું. પ્રમોદ તેથી બમણો ઓશિંગણ થયો છે, મૂંઝાઈ ગયો છે. તમે ચતુર છો, કાર્યકુશળ છો, હવે આનો કાંઈ રસ્તો કાઢો. તમારું હૃદય અને તેનું હૃદય વાતચીત કરી ખાલી કરો. હું તો વેપારમાં કાંઈ સમજું નહીં પણ મને તો લાગે છે કે બંનેએ બરાબર ચર્ચા કરી બધી બાબતની ચોખવટ કરી નાખવી જોઈએ.

હરિલાલ

શીલા, તું મારા સુખદુ:ખની ખરી સહચરી છે. તારી સલાહ તદ્દન વ્યાવહારિક અને યોગ્ય છે.

શીલવતી

આપણને પ્રભુએ કાંઈક સાધન આપ્યાં છે. ઘર, ઘરેણાં ઈત્યાદિ તમે જ પેદા કર્યાં છે, તમારાં જ છે, તેનો ઉપયોગ કરો, સર્વ પૈસા ચૂકવી દો. પછી જે સ્થિતિ હોય તેમ રહેશું. બધું વેચતાંકારવતાં તો આબરૂ રહેશે ને?

હરિલાલ

આબરૂ જરૂર રહેશે, શીલા, પણ ઘણી ખરી સંપત્તિ ચાલી જશે.

શીલવતી

કાંઈ ચિંતા નહીં. આબરૂ રહે અને કોઈનાં દેવાદાર અને ઓશિંગણ ન રહીએ, તે પ્રભુની કાંઈ ઓછી કૃપા ન સમજવી. સંપત્તિ અને વિપત્તિ તો સંસારમાં આવ્યા જ કરે છે. તેનો શો હર્ષ કે શોક?

[પ્રમોદ દાખલ થાય છે]

આવ, ભાઈ પ્રમોદ, તારા પિતાજીને મળી હવે બધી વાત કરી સર્વ વસ્તુની ચોખવટ અને નિકાલ કરી નાખો. મારાં ઘરેણાં, વીમાની પોલિસી, સેવિંગ બેંકના પૈસા ઈત્યાદિ સર્વ તમારૂં બંનેનું જ સમજજો.

પ્રમોદ

બા, પિતાજી, મેં દુષ્ટે તમને કેવાં દુઃખી કર્યાં!

[શીલવતીના ખભા ઉપર માથું મૂકી રડે છે]

શીલવતી

(માથે હાથ ફેરવતાં) પ્રમોદ! બેટા!

હરિલાલ

પ્રમોદ, ભાઈ, થવાનું તો થઈ ગયું. રડવાનો હવે સમય નથી. આપણે સર્વ ચીજનો ઉપાય કરીશું. તું નિશ્ચિંત રહે.

પ્રમોદ

(પિતાને પગે પડી) ઓ મારા પૂજ્ય પ્રેમાળ, વિશ્વાસુ, શિરછત્ર પિતાજી, મેં આપનો કેવો વિશ્વાસઘાત કર્યો!

હરિલાલ

(પ્રમોદને ઉઠાડી, સોડમાં બેસાડી) સટ્ટો ચીજ જ બહુ બૂરી છે. ભલભલાનો એણે સર્વનાશ કર્યો છે. તો તું બિનઅનુભવી તો શી વિસાતમાં?

પ્રમોદ

પિતાજી, મેં ન કરવાનું કર્યું છે. મેં સટ્ટાને પરિણામે કાંઈક અનિષ્ટ કર્યો છે.

હરિલાલ

પ્રમોદ, સટ્ટો, ધન જ નથી ગુમાવતો, નિદ્રા ગુમાવે છે, તંદુરસ્તી ગુમાવે છે, માન ગુમાવે છે, સત્ય ગુમાવે છે, શીલ ગુમાવે છે, પ્રેમ ગુમાવે છે, વિશ્વાસ ગુમાવે છે, આબરૂ ગુમાવે છે, માણસાઈ ગુમાવે છે.

પ્રમોદ

પિતાજી, હું બહુ મોડું સમજ્યો કે સટ્ટો રાક્ષસ છે.

હરિલાલ

હા ભાઈ, સુખી કુટુંબોને છિન્નભિન્ન કરી નાખનાર, ભોળા જુવાનોનું સત્યાનાશ વાળનાર એ ખાઉધરા રાક્ષસની સોડમાં મેં તને–કોલેજમાંથી નીકળતા કુમળા, બિનઅનુભવી બાળકને ધરી દીધો. અને તે ભયાનક, ક્રૂર રાક્ષસે તને તેના પંજામાં ફસાવ્યો, તેમાં મારો દોષ પણ ઓછો નથી, પ્રમોદ.

પ્રમોદ

નહીં, નહીં, પિતાજી, દોષ મારી નિર્બળતાનો જ છે.

શીલવતી

પ્રમોદ, તારા પિતાજીને વડીલ જીવણલાલે કહેલ હતું કે, છોકરાને સટ્ટાના ધંધામાં મૂકો નહીં.

હરિલાલ

તારી બા સત્ય કહે છે, પ્રમોદ. પણ મારે ગળે તે ન ઊતર્યું. અગ્નિ સમક્ષ ઘી રાખી તે ન પીગળે, એવી ધૃષ્ટ માન્યતા સેવી. ભાઈ, અગ્નિ સમક્ષ ઘી જેમ પીગળ્યા વિના રહે નહીં તેમ સટ્ટાના સંપૂર્ણ વાતાવરણમાં રહેનાર તેનાથી અલિપ્ત રહી શકે નહીં, તે મને બહુ મોડું, હવે સમજાયું.

પ્રમોદ

પિતાજી, એમ નથી. અમૃત અને વિષ બે સંમુખ હાજર હોય તેમાંથી કોઈ મૂર્ખ ઊજળા લાગતા પણ કાતિલ વિષને ગ્રહણ કરે તેમાં અમૃતનો શો દોષ? પિતાજી, આપે તો મને સોના જેવો સુંદર, સીધો, સરળ, જનોપયોગી ધંધો બતાવ્યો, પણ મેં તેનું બૂરું તત્ત્વ જ પસંદ કર્યું. તેમાં ધંધાનો શો દોષ? પિતાજી, અપરાધી તો કેવળ હું જ છું.

હરિલાલ

ગમે તેમ હોય, પણ ભાઈ ચાલો, હવે બેસી આપણે હિસાબ કરી ખોટ કેમ ભરપાઈ કરવી તેની વેતરણ કરીએ.

પ્રમોદ

પિતાજી, મેં અને ઉલ્લાસે આપને અને પૂજ્ય જીવણલાલકાકાને ભારે દગો દીધો છે. હું આપની ક્ષમાને, આપના અણમોલ પ્રેમને બિલકુલ લાયક રહ્યો નથી. મારે માટે આપે કેટલો ભોગ આપ્યો, કેટલાં તમે અને બાએ દુઃખ સહ્યાં? અરે, તેનો મેં આવો બદલો વાળ્યો? બા, હું જન્મતાં જ કેમ ન મૂઓ?

[શીલવતીના ખોળામાં માથું પટકી રૂએ છે]

શીલવતી

પ્રમોદ, આવું ગાંડુંગાંડું બોલ નહીં. જો તારા પિતાજી કહે છે તે જ હવે તારું કર્તવ્ય છે. ધીરજ અને હિંમતથી તમે બંને મળી આ મુશ્કેલીનો સામનો કરો. હિંમત હારવાનો આ વખત નથી.

[પ્રમોદને ઉઠાડે છે]

હરિલાલ

બધા મળી બે લાખ રૂપિયાની ગોઠવણ કરવાની છેને, પ્રમોદ?

પ્રમોદ

(અચકાતો) હા–હા–પિતાજી. અમે બે મિત્રોએ પ્રથમ તો પચીસ હજાર જ ગુમાવેલા; પણ 'હાર્યો જુગારી બમણુ રમે' તે ન્યાયે છેવટ આંક બે લાખે પહોંચી. ઉલ્લાસના ભાગના અરધા પૈસા હજી તેણે આપ્યા નથી. કાકાશ્રી જીવણલાલને કહેવાની ઉલ્લાસની હિંમત ચાલતી નથી.

હરિલાલ

સ્વાભાવિક છે. કાકાજી સટ્ટાના પ્રખર શત્રુ છે, આ વાત એ જાણશે તો એમને જબરો આઘાત પહોંચશે.

પ્રમોદ

પણ, પિતાજી, તેમને જણાવ્યા સિવાય હવે કાંઈ છૂટકો નથી. ચાલો, આપણે, ઉલ્લાસને સાથે લઈ, કાકાશ્રીને મળીએ.

શીલવતી

હા, એ જ સરળ માર્ગ છે. આપણે વાત જાણી પછી વડીલશ્રીને અંધારામાં રાખીએ એ આપણાથી બને નહીં.

સટ્ટો કે સંતાપ?

[બહારથી અવાજ આવે છે: હરિલાલ છે કે ?
અને જીવણલાલ તથા ઉલ્લાસ પ્રવેશ કરે છે]

હરિલાલ

પધારો, પધારો, મુરબ્બીશ્રી. આ તો અચાનક લાભ થયો. આવ, ભાઈ ઉલ્લાસ.

[હરિલાલ, શીલવતી, પ્રમોદ, જીવણલાલને નમન કરે છે. હરિલાલ, જીવણલાલ તથા ઉલ્લાસને બેસાડે છે]

જીવણલાલ

અરે, શીલા, દીકરી, તું કેમ છે? અને, એઈ પ્રમોદ, લુચ્ચા, તેં અને ઉલ્લાસે, મને આટલા બધા અંધારામાં કેમ રાખ્યો? છેક રહીને ઉલ્લાસે, મને હમણાં કહ્યું. નહીં તો તમને બંને બેવકૂફોને હું પ્રથમ ગ્રાસે જ સટ્ટારૂપી શયતાનના પંજામાંથી બચાવી લેત!

ઉલ્લાસ

પિતાજી, પ્રથમ અમે ભૂલ કરી, અને પછી બીધા. આપની અને હરિકાકાની પાસે વાત કરવાની અમારી હિંમત ચાલી નહીં.

જીવણલાલ

બન્ને ભણેલા મૂર્ખાઓ! પણ ફિકર નહીં, better late than never (કદાપિ નહીં કરતાં મોડું મોડું પણ બહેતર). હવે આપણે એનો રસ્તો કાઢીશું.

શીલવતી

વડીલ, આપ જ આ વિટંબણામાંથી અમને બહાર કાઢી શકો એમ છો.

જીવણલાલ

વિટંબણા? વિટંબણા શાની? એ તો એમ જ ચાલે. સંસાર છે તેમાં બધું ઓછું જ સરખે સરખું ચાલ્યા કરે? પ્રમોદ, ભાઈ હરિ, તમે બન્ને આમ દીન શું બની ગયા છો? મજબૂત થાઓ. ઉલ્લાસ કહે કે, પ્રમોદ ઝેર ખાશે, અને હું ડૂબી મરીશ. ગાંડા, હિચકારા, બંને! એક તો મૂર્ખતા કરી અને હવે કરવો છે સિતમ? શરમાઓ, શરમાઓ! જુવાનિયા થઈને નિર્બળ જેમ વર્તતાં શરમ નથી લાગતી?

પ્રમોદ

પિતાજી, મેં અને ઉલ્લાસે આપને અને પૂજ્ય જીવણલાલકાકાને ભારે દગો દીધો છે. હુ આપની ક્ષમાને, આપના અણમોલ પ્રેમને બિલકુલ લાયક રહ્યો નથી. મારે માટે આપે કેટલો ભોગ આપ્યો, કેટલા તમે અને બાએ દુઃખ સહ્યાં? અરે, તેનો મેં આવો બદલો વાળ્યો? બા, હું જન્મતાં જ કેમ ન મર્યો?

[શીલવતીના ખોળામાં માથુ' પટકી રૂએ છે]

શીલવતી

પ્રમોદ, આવું ગાંડુંગાડું બોલ નહીં. જો તારા પિતાજી કહે છે તે જ હવે તારૂં કર્તવ્ય છે. ધીરજ અને હિંમતથી તમે બંને મળી આ મુસ્કેલીનો સામનો કરો. હિંમત હારવાનો આ વખત નથી.

[પ્રમોદને ઉઠાડે છે]

હરિલાલ

બધા મળી બે લાખ રૂપિયાની જોગવાઈ કરવાની છેને, પ્રમોદ?

પ્રમોદ

(અચકાતો) હા–હા–પિતાજી. અમે બે મિત્રોએ પ્રથમ તો પચીસ હજાર જ ગુમાવેલા; પણ 'હાર્યો જુગારી બમણું રમે' તે ન્યાયે છેવટ ખોટ બે લાખે પહોંચી. ઉલ્લાસના ભાગના અરધા પૈસા હજી તેણે આપ્યા નથી. કાકાશ્રી જીવણલાલને કહેવાની ઉલ્લાસની હિંમત ચાલતી નથી.

હરિલાલ

સ્વાભાવિક છે. કાકાજી સટ્ટાના પ્રખર શત્રુ છે, આ વાત એ જાણશે તો એમને જબરો આઘાત પહોંચશે.

પ્રમોદ

પણ, પિતાજી, તેમને જણાવ્યા સિવાય હવે કાંઈ છૂટકો નથી. ચાલો, આપણે, ઉલ્લાસને સાથે લઈ, કાકાશ્રીને મળીએ.

શીલવતી

હા, એજ સરળ માર્ગ છે. આપણે વાત જાણી પછી વડીલશ્રીને અંધારામાં રાખીએ એ આપણાથી બને નહીં.

હરિલાલ

પૂજ્યશ્રી, આપનું કહ્યું મેં ન માન્યું અને પ્રમોદને શેરબજારની લાઈનમાં મૂક્યો તેનું આ પરિણામ!

જીવણલાલ

ભાઈ, તું પણ ઘેલો થાય છે? એમ સૌ જ પોતાના દીકરાને દૂર રાખે તો શેરબજારને કોણ ચલાવશે? એ તો માણસથી કોઈ વાર ભૂલ થઈ જાય અને તે ભૂલનું પરિણામ ભોગવ્યે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય.

પ્રમોદ

કાકાશ્રી, મને આ લાઈનમાંથી હવે છોડાવો.

જીવણલાલ

નાદાન છે, પ્રમોદ? આવો કડવો અનુભવ લીધા પછી હવે શો ભય છે? ભય થા સો ડાલ દીયા. હવે ફરી તો તું ઓછો જ સટ્ટો કરવાનો હતો? હવે તો આ જ લાઈન તારે માટે 'સેફ' (સહીસલામત), તદ્દન સહીસલામત છે. તેમાં જ તારું શ્રેય છે, અને તેમાં જ તારે આગળ આવવાનું છે. જબરી ચોટ લાગી છે તે જીવન પર્યંત તને બીજી ભૂલોમાંથી બચાવશે અને તારું રક્ષણ કરશે, બેટા.

શીલવતી

વડીલ, આપના શબ્દો અક્ષરેઅક્ષર હૃદયમાં કોરી રાખવા યોગ્ય અનુભવના છે!

જીવણલાલ

શીલા, હરિ, પ્રમોદ, ઉલ્લાસ, થવાનુ હતું તે હવે થઈ ગયું. તેનો વિચાર અને ચર્ચા કરવી હવે બંધ કરો. ઉલ્લાસના ભાગનો ચેક રૂપિયા એક લાખનો હું લઈ આવ્યો છું, તે, લે, પ્રમોદ, જમે કરજે.

[પ્રમોદને ચેક આપે છે]

હરિ, બાકીના એક લાખ રૂપિયા હું પ્રમોદને ખાતે ધીરીશ.

હરિલાલ

ના, ના, વડીલશ્રી, તેટલી સગવાઈ તો અમારાથી થઈ શકશે.

જીવણલાલ

કેવી રીતે? કહે મને, જોઉં.

હરિલાલ

બિઝનેસ ચલાવવા રૂપિયા એક લાખની જોગવાઈ રાખવી પડી છે. શેરબજારનું બિઝનેસ બંધ કરી દઈશ અને તે રૂપિયા છૂટા કરી ખોટ ભરી દઈશ વળી. આ બનાવ પછી વડીલશ્રી, મને શેરબજારના બિઝનેસમાં કેમ રસ પડશે?

જીવણલાલ

હરિ, તું પણ આવો ટૂંકબુદ્ધિનો હોઈશ એવું મેં નહોતું ધાર્યું. ભાઈ, સોના જેવું, જામેલું, જૂના, આબરૂદાર, વિશ્વાસુ ગ્રાહકોવાળું બિઝનેસ તે જરાક જેટલી વાતમાં બંધ થતું હશે? શેરબજારનું જ બિઝનેસ તમારે બનેએ ચાલુ રાખવાનું છે. અને તેમાં, પ્રમોદ, તારે મોખરે આવવાનું છે. તને આ જબરો ધક્કો લાગ્યો છે, પણ એ જ ધક્કાનું જોર તને હવે ખૂબ આગળ ધપાવશે. દલાલી જ કરી, સિદ્ધાંતપૂર્વક, પ્રામાણિકપણે, ગ્રાહકોને સારું 'ઈન્વેસ્ટમેન્ટ' (પૈસાનું રોકાણ) કરાવી તેઓના અંતઃકરણના આશીર્વાદ મેળવી, નિર્દોષ અને સુખપૂર્વક આજીવિકા આ જ ધંધામાંથી તારે મેળવવાની છે. પ્રમોદ, તારા પિતા હરિલાલે આવી જ સરલ પ્રવૃત્તિ આજ સુધી રાખી છે અને તેણે પોતાનું સુંદર દૃષ્ટાંત તારી સમક્ષ ખડું કર્યું છે. સટ્ટાના વિચારને પણ તિલાંજલિ આપી, તું તારા પિતાને માર્ગે ચાલ્યો જા, અને ધંધાની પ્રથમ પંક્તિમાં, ટૂંક સમયમાં આવી જા. હરિ, બે-ચાર મહેનતના ગણેલા લાખ રૂપિયા છૂટા કરવાનો તારો વિચાર બંધ રહે છે માટે, ફરી એક વાર ભારે મારા ઉપકારનો બોજ તમારા ઉપર ચડે! બે વર્ષમાં પ્રમોદ મારા રૂપિયા ભરી દેશે.

પ્રમોદ

આટલી મોટી રીતે આપ શું મને સોંપો એ ઠીક નથી. મને તો ભારે ચિંતા થઈ ગઈ છે.

હરિલાલ

પૂજ્યશ્રી, આપની શિખામણ હું માથે ચઢાવું છું, પણ અમારો સંકેત તથા વીમાની ફિગીઓ જોતાં મોટો ભાગ અમને લાખ રૂપિયા તો મળી રહેશે: તો તેટલું કરવાની તો મને છૂટ આપો.

જીવણલાલ

કેમ, મારી પાસેથી મદદ લેવી હવે તને નથી ગમતી?

શીલવતી

વડીલ, એ શું બોલ્યા? રૂડાં વાનાં અમારાં તો સૌ આપના થકી જ છે, તે અમે કદી ભૂલીએ નહીં.

પ્રમોદ

પૂજ્યશ્રી, પિતાજીની વાત બરાબર છે; એટલું તો અમને દુઃખ વેઠવા દો.

ઉલ્લાસ

ના, પિતાજી, મેં જ પ્રમોદને ચડાવી, ચડાવી, બમણો જુગારી બનાવ્યો હતો. ખરી રીતે સર્વ ખોટનું કારણ હું છું; માટે આપણે જ બધા રૂપિયા ભરી દેવા જોઈએ.

જીવણલાલ

ઉલ્લાસ, તારી વાત બરાબર છે. શીલા, દીકરી, તું હરિ અને પ્રમોદને સમજાવ.

શીલવતી

વડીલશ્રી, મને તો એમની વાત વાજબી લાગે છે. અમારી ઉપર બેંકના કરજનો બોજો રહે તે ચિંતા અને દુઃખ જ અમને ફરીથી વિશુદ્ધ બનાવી શકશે.

જીવણલાલ

'અમને!' તું પણ ભેળી છે? શું તું પણ સટ્ટામાં ભાગીદાર હતી, શીલા?

શીલવતી

ના, જી, ના; પણ પતિ અને પુત્રના દુઃખમાં કઈ સ્ત્રી ભાગીદાર નથી બનતી, વડીલ?

જીવણલાલ

શીલા, હું હાર્યો તારી પાસે. ભલે, ત્યારે, હરિ અને પ્રમોદ કહે છે તેમ થવા દો—પણ જલદી આ પ્રકરણનો અંત લાવી, આ વાતોને સમાપ્ત કરો.

'અધઃપાત'નું કથાવસ્તુ

મુંબઈમાં રહેતા લક્ષ્મીસંપન્ન અને ધર્મનિષ્ઠ શેઠ ધર્મચન્દ્ર સર્વ રીતે સુખી છે. ગુણિયલ ગૃહિણી લક્ષ્મી છે, કમલા જેવી પુત્રી છે, કુન્દન જેવો પિતૃભક્ત પુત્ર છે, મોહન જેવો સુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને સમજદાર જમાઇ છે; અને કુદરત પણ એમના સુખ પર પ્રસન્ન થઈ, ગુલાબ જેવી પુત્રવધૂ મેળવીને એમા ઉમેરો કરે છે.

પણ આ સુખ ઝાઝા દિવસ ટકતુ નથી. થોડા સમયની માંદગી ભોગવી શેઠ ધર્મચન્દ્રની અર્ધાંગના લક્ષ્મી આ લોકની વિદાય લે છે અને આખા કુટુંબ પર શોકનું વાદળ છવાઈ જાય છે. ધર્મચન્દ્રને જીવનમાં કશો રસ જણાતો નથી, એકલવાયું જીવન તેમને માટે અસહ્ય બને છે, ત્યા તેમના એક સ્વાર્થસાધુ સંબંધી તેમના મનમાં બીજું લગ્ન કરવાની વાત ઠસાવી દે છે. બીજે પક્ષે, તેમના વિદ્વાન અને નિઃસ્પૃહી મિત્ર શંકર પંડિત, શેઠને, આ લગ્નનુ પરિણામ સારું નહીં આવે એવી આગાહી કરે છે.

ધર્મચન્દ્ર ફરી પરણે છે, પણ આ કૃત્ય, સુખ આપવાને બદલે તેમને માટે ઘોર દુઃખમાં પરિણમે છે. તેમનું જીવન અકારું બની જાય છે, તેમનાં પ્રિય સંતાનોનું જીવન પણ વિષમય બની જાય છે. અંતે, દુર્ભાગ્યે થયેલી એક ભૂલનાં પોતે, પુત્ર તથા પુત્રવધૂ બલિદાન બને છે.

નટી અને સૂત્રધાર વચ્ચેના સંવાદોદ્વારા આ નાટકનું રહસ્ય વ્યક્ત થાય છે.

નટી

વહાલા, કરુણરસપ્રધાન આ 'અધઃપાત' નાટકનું રહસ્ય સમજાવશો?

સૂત્રધાર

પ્રિયે, આ નાટકનો હેતુ એ સમજાવવાનો છે કે, (૧) વિષયવાસનાની તૃપ્તિ વિષયો ભોગવ્યા કરવાથી થતી નથી, પણ વિષયોનો ઉપભોગ તો કામનાને શાંત ન કરતાં તેની વૃદ્ધિ જ કરે છે, (૨) પાપિણી કામના કેવી ભયંકર છે કે તે ધર્મનિષ્ઠ, વિવેકી, શાસ્ત્રજ્ઞ પુરુષ પર પણ, પ્રથમ મીઠું લાગતું મલિનતાનું આવરણ ફેલાવી દે છે ને અંતે વેરણ બની તેનો હૃદયભેદક અધઃપાત કરાવે છે, અને (૩) વિવેકભ્રષ્ટ થયેલા બિચારા એવા મહાપુરુષના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ દુઃખ સિવાય બીજે રસ્તે કરી શકાતું નથી.

અધઃપાત

પાત્રપરિચય

ધર્મચન્દ્ર	એક ધર્મનિષ્ઠ, ધનાઢ્ય, વિદ્વાન વણિક ગૃહસ્થ
લક્ષ્મી	એમની સુશીલ, કુલીન, સદ્‌ગુણી પત્ની
રૂપાળી	ધર્મચન્દ્રની બીજીવારની પત્ની
કુન્દન	ધર્મચન્દ્ર અને લક્ષ્મીનું પ્રથમ સંતાન ઉત્તમ સંસ્કાર પામેલો વિદ્વાન યુવક
ગુલાબ	કુન્દનની પત્ની સરલ મૃદુ માયાળુ સ્વભાવની અને સુશિક્ષિત યુવતી ઉચ્ચ ખાનદાન અને ભાવિક ઘરની પુત્રી
સરસ્વતી	ગુલાબની માતા
માલતી	ગુલાબની સખી, મોહનની માસીની દીકરી
કમલા	કુન્દનની નાની બહેન
મોહન	માલતીનો પતિ ધર્મચન્દ્રના વ્યાપારતંત્રમાં એક સ્થાને યોજાયેલો ગરીબ ઘરનો છતાં વિવેકી, સમજુ ને સ્નેહાળ યુવાન
શંકર પંડિત	કુન્દનના જન્મ પહેલાંના ધર્મચન્દ્રના આશ્રિત મિત્ર અને સનાતનમાર્ગી એવા વેદવેત્તા, સર્વશાસ્ત્રનિપુણ નિઃસ્વાર્થી, નિઃસ્પૃહી ઉત્તમ બ્રાહ્મણ
નવીન	રૂપાળીના ભાઈ પ્રીતમનો મિત્ર
હરિદાસ	ધર્મચન્દ્રનો જૂનો, બુદ્ધિશાળી કુટુંબીજન જેવો થઈ ગયેલો નિમકહલાલ મુનીમ
નોકર વગેરે	

અંક પહેલો: દૃશ્ય બીજું

પાત્રો

ગુલાબ, માલતી, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, મોહન, કુન્દન, કમલા.

સ્થળ

સુશોભિત વિશાળ ઉદ્યાન

*

ગુલાબ

હૃદય, તું છેક આવું કેમ થઈ ગયું? કુન્દન, તેં વહાલાએ જીતેલુ એ હવે મારું કહ્યું કરતું નથી. અરે, તેં શુ જાદૂ કર્યું કે મારી આંખ પણ તું તું ને તુ જ દેખે છે! 'કુન્દન', 'પ્રિયતમ', એ શબ્દોમાં કેવી મીઠાશ ભરેલી છે! (ચમકીને) પણ કન્યા, આ તું શું કરે છે? કુલીન કુળની લજ્જાવતી કન્યા, આ તને યોગ્ય છે? (નિઃશ્વાસ નાખે છે, ત્યાં માલતી પ્રવેશ કરે છે) અરે, પણ એ દિવ્ય કાંતિ મને બળાત્કારે ખેંચે છે; હું અબળા તેની પાસે શું કરું? અંતરની અપૂર્વ કોઈ લાગણી મને ઈચ્છા વિના એનુ એ જ રટણ, એ જ ઝંખના કરાવે છે.

માલતી

(સ્વ) ગુલાબબહેન, આમ એકલાં એકલા હવા સાથે શી વાતો કરતાં હશે? (પ્ર) આજે તો સજની, તુ કંઈ બહુ જ ઊંડા વિચારમા પડી ગઈ દેખાય છે! ગુલાબ, તેં કઈ ગુમાવી નાખ્યુ છે કે, વહાલી? અને તે જડતુ નથી તેથી આમ થઈ ગઇ છે! કે તારું સ્વચ્છંદી બાલ્ય જતાં વ્યાકુળ થઈ ગઈ છે? ના, ના, એ તો સમજી: નવીન યૌવને ફરેલી તારાં લલિત અંગોની આ દશા જોઈ તુ બાવરી બની ગઈ હશે!

ગુલાબ

માલતી, એ તો તું જાણ; મને તો કંઈયે થયું નથી. (સ્વ) ચતુર માલતી મારા અંતરને પારખી ગઈ કે શું?

માલતી

કહે ન કહે સખી, પણ તું હતી તેવી હમણાં તો નથી જ! મને લાગે છે, બહેન, તારા મનનું મોતી ખોવાઈ ગયું છે.

ગુલાબ

(નિઃશ્વાસ નાખી) વહાલી માલતી, મને શું થાય છે તે હું સમજી શકતી નથી.

માલતી

બહેન, તું કંઈ છુપાવ મા. હું સમજી ચૂકી છું કે રતિપતિના બાણનું લક્ષ્ય થયેલું તારૂં કોમળ હૈયું હવે તારૂં રહ્યું નથી. પણ તેમાં તારે શરમાવા જેવું કંઈ નથી.

ગુલાબ

આ લતા પવનની મીઠી લહેરે ડોલે છે; માલતી, જોઈ એને ! બહેન, એ મદમાતી વેલડી પણ એને હસે છે. (નિઃશ્વાસ નાખી) હસ, બાઈ, તું કાં ન હસે ? આ રમ્ય તરુવરને પામી, લપટાઈ, તું કૃતાર્થ થઈ, પ્રફુલ્લિત થઈ, પણ હું... (વળી નિઃશ્વાસ નાખી) માલતી, હું શું કરું ?

માલતી

ગુલાબ, તું કેમ મૂંઝાય છે ? ચંદ્રકિરણને ઝીલી કુમુદ ખીલે એમાં કુમુદ શું કરે ? મારે બહેન, મને, તારી સખીને તો કહે. શું તારા માબાપની તને વરાવવાની ચિંતા તો તારી આ સ્થિતિનું કારણ નથી ને ?

ગુલાબ

બહેન, હું તને શું કહું ? હું દીન બની ગઈ છું. તે દહાડે તારી સુંદરમાસીને ઘેર મારૂ હૃદય મારા હાથથી સરી પડ્યું.

માલતી

તે કોણ ભાગ્યશાળીએ ઝીલ્યું ? કમલાના ભાઈ કુન્દને તો નહીં ?

ગુલાબ

સખી, કોણે...કોણે ?

માલતી

કુન્દતે.

[ગુલાબ શરમાઈને નેત્રો નીચાં ઢાળી દે છે]

ગુલાબ, બહેન, શોધ્યું છે તો રત્ન હોં! રાતદિન જેનાં વખાણ કરતાં મોહનભાઈ થાકતા નથી, એ કુન્દન કેમ? રાજહંસી, તું તો માનસસરનાં મોતી ચરનાર હંસને જ વરે. (ગુલાબની ચિબુક પકડી, મોં ઊંચું કરતી) આ મુખકમલ મ્લાન કેમ થઈ ગયું?

ગુલાબ

સખી, કોઈ દિવસ નહીં જાણેલો એવો કોઈ વિકાર મારા હૃદયને બાળી નાખે છે. (નિઃશ્વાસ નાખી) માલતી, કયા શબ્દોથી એનું વર્ણન કરી શકું? બહેન, એ મહાભાગની ભ્રૂકુટીને મરોડે મારું કાળજું વીંધી નાખ્યું છે. એનું મધુરું મૃદુ હાસ્ય, એના રસભર્યા મોહક કટાક્ષ, એની રમ્ય કાંતિ, સખી, આ સિવાય હું બીજું કશું જોઈ શકતી નથી. માલતી, મારું શું થશે!

માલતી

શું થશે? એની સાથે લગ્ન થશે એ; બીજું શું?

ગુલાબ

(આતુરતાપૂર્વક) માલતી, માલતી, તું શું કહે છે?

માલતી

સાચું જ કહું છું, બહેન. સખી, તારા પ્રેમપાત્રના પણ તારા જેવા જ હાલ છે, સુંદરમાસીને ઘેર તમે એકેકને જોયાં ત્યારથી દરરોજ સવારસાંજ એ આપણા બગલા પાસેથી જ ફરવા જાય છે; અને એના મુખ પર દેખાઈ આવતી એની તીવ્ર આતુરતા બીજું શું સૂચવી શકે? ગુલાબ, હું તને એક વધામણી આપું? બોલ, આજે કુન્દનને આ બાગમાં લાવું તો શું આપે?

ગુલાબ

(હર્ષથી) માલતી!

માલતી

(સ્વ) આ બિચારીને ખબર નથી કે આજે અહીં સરસ્વતીબાઈએ લક્ષ્મીબહેન અને કમલાને નોતર્યાં છે, ને સાથે મોહનભાઈ અને કુન્દન પણ આવવાના છે. (પ્ર) એ તો કંઈ નહીં, પણ આ ગુલાબ તો જો. ગુલાબ, આખા બાગમાં આવું એકે ગુલાબ નથી. એની સુગંધનો ભોગી હવે નિર્માણ થઈ ચૂકયો છે, ખરું કે?

[માલતી ગુલાબના ફૂલને ચૂંટી તેને સૂંઘે છે; પાછળથી કોયલનો ટહુકાર સંભળાય છે]

સાંભળ, ગુલાબ, કોયલ ટહૂકી. એ તો એના પ્રિયજનને આવકાર આપે છે, નહીં? ચાલ, આવ, જોઈએ તો ખરાં કે એનો પ્રિય એના ટહૂકારને માન આપી આવ્યો કે નહીં!

[બંને જાય છે, સરસ્વતી પ્રવેશ કરે છે]

સરસ્વતી

સૌ આવ્યા લાગે છે.

[સામી બાજુથી લક્ષ્મી અને કમળા પ્રવેશે છે]

આવો, લક્ષ્મીબહેન, આવો. કેમ બચ્ચા કમલા, ખુશીમા છે ને? મોહન ને કુન્દન કેમ નથી દેખાતા?

લક્ષ્મી

પાછળ આવે છે; હમણાં આવશે.

સરસ્વતી

તો ઠીક: ચાલો, લક્ષ્મીબહેન, હવે અમારી ઝૂંપડી પાવન કરો.

[ત્રણે જાય છે, કુન્દન ને મોહન પ્રવેશે છે, કુન્દન આમતેમ જુએ છે]

મોહન

કુન્દન, એ ગુલાબ તો હજી છેટું રહ્યું, પણ એના કાંટાનો સ્પર્શ તમને થઈ પણ ગયો!

કુન્દન

સખે, એ રમણીના ક્રૂર કટાક્ષે મારી સ્થિર વૃત્તિઓને નિરંકુશ કરી દીધી છે. મોહન, હું સમજી શકતો નથી કે આમ, અચિંત્યું એની રસીલી આંખોએ મારા પર શું કરી નાખ્યું!

મોહન

કુન્દન, હું તમને નહોતો કહેતો કે એ ત્રણે લોકને જીતનાર છે! કાં સંયમી, હવે તમારો સંયમ ક્યાં જતો રહ્યો? એ દર્પને કંદર્પે ક્યાં નસાડ્યો?

કુન્દન

મોહન, મોહન, હું હાર્યો; પણ મિત્ર, એ સુંદરીનો વિયોગ હવે વધારે વાર મારૂં હૃદય સહન કરી શકશે નહીં. એના અનુપમ લાવણ્યે મારા હૃદયને વિહ્વળ કરી દીધું છે. મોહન, એની કામણગારી રસિક આંખ મારા ચિત્તને ચોરી ગઇ છે.

મોહન

(સ્વ) ચંદ્રિકા, ધન્ય છે તને કે આ સાગરને તું આમ ઉછાળી મૂકે છે. (પ્ર) કુન્દન, તમારો સ્નેહ સ્થાને છે. લગ્નની પવિત્ર ગ્રંથિ તમારા બંનેની મનોહર સંધિ કરાવશે જ; પણ હમણાં, આ સ્થાને તો ધૈર્ય ધરી સ્થિર થાઓ.

માલતી

(નેપથ્યે) ગુલાબ, એ કોયલનો પ્રિય તો હજીયે ન આવ્યો.

ગુલાબ

(નેપથ્યે) માલતી, મને કાં બાળે છે?

મોહન

કુન્દન, સાવધાન, કોયલ ટહૂકી!

[માલતી તથા ગુલાબ પ્રવેશે છે; ગુલાબની અને કુન્દનની 'મળી દષ્ટોદષ્ટ']

ગુલાબ

માલતી

કુન્દન

મોહન!

કમલા

(નેપથ્યે) કુન્દનભાઇ અને એ બધા હજી કેમ ન આવ્યા? ચાલ જોઉં, આવે છે કે નહીં! (પ્રવેશીને હસી પડતાં) ઓહો! આ શું કુન્દનભાઈ!!

*

અંક પહેલો : દશ્ય સાતમું

પાત્રો

ધર્મચન્દ્ર, શંકર પંડિત, હરિદાસ, નોકર.

સ્થળ

ધર્મચન્દ્રનો બંગલો.

સમય

આગલા દશ્યમાં વર્ણવેલી ઘટનાને બીજે દિવસે.

*

[ધર્મચન્દ્ર પુસ્તકાલયવાળા ખંડમા બેઠા છે, અને છાપું વાંચતા લાગે છે, પણ તેમનું મન કોઈ ગંભીર વિચારમાં પરોવાયેલુ છે]

ધર્મચન્દ્ર

ઈશ્વરની કૃપાથી ધન છે, વૈભવ છે, શરીરનું આરોગ્ય છે. વિનયવાળાં બુદ્ધિશાળી ડહ્યાગરાં સંતાન છે, સોના જેવો ધંધો છે ને ધર્મદાનમાં વૃત્તિ છે. સુખનાં સર્વ સાધનો છે, તોયે સંસારમાં મન પરોવનાર ગૃહિણી વિના જીવન હેતુ વિનાનું–શૂન્ય લાગે છે. સ્ત્રી વિનાનો સંસાર ખરેખર દુઃખકારી છે. એ મારી પત્ની, મારા ઘરની શોભા અને મારું સંસારનુ સુખ તારી સાથે જતું રહ્યું. રમણભાઈ મનાવે છે કે તે સુખને ફરી સાધવું. શું તે બની શકે? એક જૂનો નિમકહલાલ નોકર જતાં તેને સ્થાને બીજાની નિમણૂક થઇ શકે છે. પ્રિયતમ મિત્ર મૃત્યુ પામતાં માણસનું હૃદય અન્યને શોધી લે છે. સ્નેહ કદી ભૂલી શકાતો નથી પણ અન્યથી ખોટ પૂરી શકાય છે. શું પત્નીના સંબંધમાં એમ હોઇ શકે? ..... હા, શાસ્ત્રો એ મત સ્વીકારે છે અને ધર્મસદ્વ્યારમાં પત્નીવિહીન હું ગૃહસ્થતાને અયોગ્ય છું એમ કહેતા ફરીથી લગ્ન કરવાં મને અટકાવી શકતાં નથી; પણ જગત મારા આ......

[શંકર પંડિત પ્રવેશ કરે છે, ને ધર્મચન્દ્રની વિચારધારા અટકે છે]

પધારો પંડિતજી.

[નમન કરે છે, પંડિતજી આશીર્વાદ આપતાં હાથ ઊંચા કરે છે]

શંકર પંડિત

આપનાં મનનું સમાધાન હજી થયું લાગતું નથી.

ધર્મચન્દ્ર

શંકરપ્રસાદ, મને માર્ગ બતાવો. હું નિર્ણય કરી શકતો નથી.

શંકર પંડિત

શેઠ, આપ જેવા સુજ્ઞ અને નીતિમાનને બીજું કશું કહેવું ઘટતું નથી. આપના નાનામાં નાના આચરણનું પણ લોક અનુકરણ કરે એ આપની પ્રતિષ્ઠા છે, તો આપના મનનો વિચાર જો કદી અમલમાં મૂકાય તો ધર્મનિષ્ઠ, સંસ્કારી, વિદ્યાભ્યાસંગી, શાસ્ત્રીપંડિતોના સહવાસવાળા આપની જગત શી તુલના કરશે ?

ધર્મચન્દ્ર

પંડિતજી, અધર્મમાં મેં કદી પણ પ્રવૃત્તિ કરી નથી; મારી ગમે તેવી પ્રબળ ઇચ્છા પણ મને અપથે દોરી શકે તેમ નથી.

શંકર પંડિત

તો આપનો ધર્મ હવે એ છે કે ધીમેધીમે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને તજવા, વિષયોનો ઉપભોગ વિષયોને તૃપ્ત કે શાંત કરી શકતો નથી, પણ અગ્નિમાં હોમેલુ દ્રવ્ય જેમ અગ્નિ જ્વાલાની વૃદ્ધિ જ કરે છે તેમ કામનુ પણ સમજવુ.

ધર્મચન્દ્ર

શંકર પંડિત, સંસારમાં રહેવું અને ગૃહસ્થને યોગ્ય તથા ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામનાઓને તજવી એ બની શકે તેમ છે?

શંકર પંડિત

ધર્મચન્દ્ર, મને પૂછો છો તો હું તો માનું છું કે પરમાત્માએ આપને સર્વ રીતે અનુકૂળતા કરી આપી છે. આપનો સુપુત્ર સુશીલ છે ને સંસાર-ભાર ઉપાડવા સમર્થ છે. આપ ચાહો તો આજે આ કામક્રોધથી ભરેલા સસારને છોડી શકો એમ છો. વનમાં જવાની આ વયે ફરીથી ઘર કરી, આપના પરમાર્થિક શ્રેય અને ઐહિક પ્રતિષ્ઠાનો નાશ કરવા કરતાં, આ વિષયવાસનાને તિલાંજલિ આપો; આ સંસારને છોડી દો. એ જ શતગુણ કલ્યાણકારી છે અને એ તમારું કર્તવ્ય છે.

ધર્મચન્દ

પંડિતજી, મારું વત્સલ હૃદય મારા બાળકો કુન્દન અને કમલાને છોડી શકે તેમ નથી અને તેમની ઇચ્છા વિના પણ હું કંઈ નહીં કરું

શંકર પંડિત

(નિશ્વાસ નાખી, કચવાઈ, સ્વગત) કયા જન્મના સસ્કારો આ ધર્માત્માને આવે માર્ગે દોરે છે? (પ્ર) વ્યવહારદૃષ્ટિએ વિચારશો તોયે, ધર્મચન્દ્ર, આ વયે આપના લગ્ન, આપને અંતે દુખી જ કરશે લોકો શું કહેશે? આપના પવિત્ર સસ્કારવાળા પુત્રને તેની શી અસર થશે? આપનો આજ્ઞાકારી એ પુત્ર, આપ સુખી થશો એ સાભળી, ના કહી શકશે નહીં અને બીજુ કોઈ આપને ખરું કહેશે નહીં ધર્મચન્દ્ર, હું તો કાલે જઈશ, પણ કહી જાઉં છુ કે ઉત્તર અવસ્થામા લગ્ન આપને આપત્તિનુ જ દર્શન કરાવશે.

ધર્મચંદ

અરે પ્રભુ, આ ગૂચવણમાથી રસ્તો બતાવ

[વિચારમાં પડે છે, ત્યાં હરિદાસ આવે છે]

(વિચારમાથી જાગીને) આવો ભાઈ હરિદાસ.

હરિદાસ

કેટલાક પત્રો સહી કરવાના છે કુન્દનભાઇ બહાર ગયા છે અને કહેતા ગયા છે કે પિતાજીની પાસે સહી કરાવજો, તેથી અહીં લઈ આવ્યો છુ.

ધર્મચન્દ

ભલે, લાવો.

હરિદાસ

હા જી.

[પત્રો આપે છે ને બેસે છે]

ધર્મચન્દ

કુન્દને વાચીને પસાર તો કર્યા છે ને?

હરિદાસ

હા જી ભાઇના કહેવા મુજબ જ સર્વ લખાણ કરાવ્યુ છે ને પાછુ હું તે મેળવી ગયો છુ

[હરિદાસ ધર્મચન્દને સહી કરવા માટે કાગળો આપે છે]

ધર્મચન્દ્ર

ઠીક ત્યારે. (સહીઓ કરતાં) કુન્દનભાઈએ લખ્યું તેમાં મારે કાંઈ વાંચવાની જરૂર નથી. (પત્રો હરિદાસને પાછા આપતાં) હરિદાસ, હું સંસાર છોડું તો ?

હરિદાસ

(આશ્ચર્ય પામતો) જી ?

ધર્મચન્દ્ર

હું સંસાર છોડી, બાકીનું આયુષ્ય શંકર પંડિતની જેમ ગાળું તો ?

હરિદાસ

આપ એમ કાં બોલો ! (મુઝાતાં) મારા જેવા સેંકડોના અન્નદાતા અમારો કે કુન્દનભાઇનો તો વિચાર કરો.

ધર્મચન્દ્ર

ખરેખર હરિદાસ, મારાં છોકરાંના સ્નેહની સાંકળો હું તોડી શકું એમ નથી.

હરિદાસ

એ તો યોગ્ય જ છે ને ! અને કુન્દનભાઈ ગમે તેવા તોયે હજી બાળક છે અને આપ શિરછત્રની છાયા છે તો સંસારનો લહાવો લઈ શકે છે. તેમને હાથે કરી દુઃખમાં નાખી આપ જઈ શકો ખરા ?

ધર્મચન્દ્ર

હરિદાસ, તમે ખરું કહો, છો. પણ એક વાતથી મારું મન બહુ જ મુઝાય છે. હું સર્વ વાતે સુખી છતાં, કુન્દનની મા જતાં, ઘર વિનાનો થઈ રહ્યો છું. સંસારમાં મારું મન ચોંટતું નથી.

હરિદાસ

લક્ષ્મી શેઠાણીને આપ ભૂલી શકો નહીં એ સ્વાભાવિક છે, પણ ભાઈસાહેબ, પ્રભુને ગમે તે સહેવું એ સિવાય આપણો માણસનો શો ઉપાય ?

ધર્મચન્દ

હરિદાસ, મેં ઘણો વિચાર કર્યો ને એટલું તો મને પણ ચોક્કસ લાગે છે કે સ્ત્રી' વિનાનો સંસાર મારે માટે અશક્ય છે. અધર્મને માર્ગે તમારો શેઠ કદી જાય એમ નથી; ને ફરીથી લગ્ન કરવાં મારે માટે યોગ્ય નથી એમ જો નક્કી થાય તો મારે આ સંસાર છોડ્યા સિવાય બીજો કોઈ છૂટકો નથી. માટે, હવે મારે શું કરવું એ સૂઝતું 'નથી. હરિદાસ, તમે મારા કુટુંબી જેવા છો; વિચાર કરો અને કહો કે આ ગૂંચવાડાનો શો નિર્ણય ?

હરિદાસ

(આભો બનીને અચકાતો) જી, આપે...આપે...શું કહ્યું ? હું ન સમ...

ધર્મચન્દ

હરિદાસ, ધર્મચન્દે શું કરવું ? સંસારનું સુખ સાધવું કે સંસારને છોડવો ?

[નોકર દાખલ થાય છે]

નોકર

શેઠશ્રી, રમણભાઈ પધાર્યા છે.

ધર્મચન્દ

તેમને દીવાનખાનામાં બેસાડ, હું આ આવ્યો.

[નોકર જાય છે. ધર્મચન્દ પણ ઊઠીને એની પાછળ જાય છે]

હરિદાસ

અરે પ્રભુ, ધર્મની જ મૂર્તિ એવા ધર્મચન્દ શેઠને આ સૂઝ્યું છે ? (નિઃશ્વાસ નાખી) ખરેખર, પ્રભુની ગતિ ન્યારી છે !

*

અંક પહેલો : દૃશ્ય નવમું

પાત્રો

કુન્દન, મોહન, ગુલાબ

સ્થળ

ધર્મચન્દ્રના બંગલામાંના કુન્દનના ભાગનું દીવાનખાનું.

[કુન્દન અને મોહન પ્રવેશે છે]

કુન્દન

મોહન, મને કહો, જે હોય તે કહો. હાલમાં તો એટલું પણ હું જોઇ શક્યો છું કે પિતાજી મને કાંઈ કહેવા માગે છે પણ અચકાય છે અને કહી શકતા નથી. તમે જે જાણતા હો તે બધું મને કહો. મારું ચિત્ત એ જાણવાની ચિંતાથી કેટલું બળે છે તે જુઓ.

[પોતાના કપાળ પર મોહનનો હાથ મૂકે છે. મોહન હકારમાં ડોકું ધુણાવે છે]

મોહન

(સ્વ) હવે આને કહ્યા વિના છૂટકો નથી; અરે, પણ સાંભળીને એ બિચારો બળશે. (પ્ર) કુન્દન, હાલ થોડા દિવસ થયા કેટલીક એવી વાતો સંભળાય છે કે જે મને સુંદરબાએ કહેતાં હું વિચારમાં પડ્યો કે મારે તમને કહેવી કે નહીં, કારણ તેમાં કંઈ સત્ય નયે હોય. પણ, વિચાર કરતાં મને એ પાયા વગરની લાગતી નથી, તેથી સાંભળો.

કુન્દન

હા, હા, કહો, કહો.

મોહન

લોક કહે છે કે તમારા પિતા ફરીથી લગ્ન કરવા તૈયાર થયા છે, અને તેથી કન્યા માટે ગામડાંમાં શોધ ચલાવાઈ રહી છે.

મોહન

ભલે, પણ કુન્દન, સ્વસ્થ થાઓ. ઈશ્વર પર વિશ્વાસ રાખો. (સ્વ) કુન્દન, તું સાચું જ કહે છે. તારા પિતાનું અધ:પતન તું કેમ જોઈ શકે! અને એ પ્રવાહ પણ અંતે ખારા પાણીમા જ મળશે. પણ એમાં તારો શો ઉપાય ? ધર્મચન્દ્રનું લગ્ન તેમના સુખનો તો નહીં જ પણ અધોગતિનો માર્ગ ઉઘાડશે. તેને બંધ કરાવવા જતાં તારી પિતૃભક્તિમાં ન્યૂનતા લેખાશે ને પરણનાર તો પરણશે જ. એ ઈશ્વર, આ ઉત્તમ કુટુંબનું તું સારું જ કરજે.

[જાય છે, કુન્દન કોચ પર પડે છે]

કુન્દન

કેવું ભયંકર પરિવર્તન ! ઓ મા, તારા જતાં આ સમય આવશે એવું મેં સ્વપ્ને પણ નહોતું ધાર્યું (બે આંગળાં વડે આંખો દાબી, થોડી પળ પછી) શું, અયોગ્ય કાર્યને યોગ્ય ગણી અનુમોદન આપવું એ ધર્મ છે ? પિતાના શ્રેય ખાતર મારા સર્વ મનોરથોનું કે મારું પોતાનુ બલિદાન પણ આપવું પડે તો તે હું જરા પણ સંકોચ વિના અને ઘણી જ ખુશીથી આપું. પણ એ ધર્મમૂર્તિના ચિરંજીવી યશનો નાશ કરનાર આ કાર્યમાં તેનું શ્રેય છે ! હું તે કેમ માની શકું ? પંડિતજી, આપ કહેવડાવો છો કે અન્યનું અયોગ્ય વર્તન વિચારી મારે મારા કર્તવ્યમાં શિથિલ થવું નહીં. પણ પિતાજીને આ પાપમાંથી બચાવવા એ મારું કર્તવ્ય નથી ?

[વિચારમાં ને વિચારમાં અરધી ઊંઘમાં પડે છે, ને થોડીવાર પછી અરધો ઊંઘતો, અરધો જાગતો સ્વપ્ન જોતો હોય એમ લાગે છે. પડદા પર લક્ષ્મીના આકારનો ભાસ થાય છે. કુન્દન અરધો બેઠો થઈ, અરધો ઊંઘમાં જ—]

મા, મા, તું કહે; તું કહીશ તે જ પ્રમાણે કરીશ. ઓ મા, તું મને સાચી સમજણ આપ.

[ગુલાબ દાખલ થાય છે, વિચારમાં પડે છે, અને એક બાજુ પર ઊભી રહે છે]

ગુલાબ

આ શું ?

કુન્દન

તારું લોહી ? આ તારા બાળકની રગેરગમાં તારું જ લોહી વહે છે ને ! શું તને સંશય છે, બા ? મારા પિતાને સુખી કરું ? હા, હા, બા, તેમ જ

કરીશ. અમારું ગમે તે થાઓ, પણ મા, એમના સુખમાં હું તારો પુત્ર કંટકરૂપ થાઉં એ અસંભવિત છે. ફરીથી પરણ્યે સુખ મળશે એમ એ માને છે. હા, તેનું શું? નહીં, નહીં, માતા, એ તો અશક્ય છે. તે તેને દુખી જ...મારો ધર્મ? મા, હું ભૂલો ગયો છું. મને સાચે રસ્તે ચડાવ. શું? તારો પુત્ર હોઉં તો મારા પિતાને ગમે તો પરણવા દઉં? અરે, પણ બા, એ કેમ બને? ના, ના, ના, તારો જ પુત્ર, અરે, તારી કૂખને તે હું લજવું? બા, બા, મારા મર્મ કાં ભેદ? ખરું, ખરું, પરિણામ ઈશ્વરને હાથ છે. ઊભી રહે, ઊભી રહે તારા ચરણોમાં પ્રણામ કરવા દે.

[કોચ પરથી ઊઠી, બે ડગલાં આગળ જઈ પ્રણામ કરવા જતાં જાગે છે]

અરે, એ તો ગઈ, ચાલી ગઈ!

ગુલાબ

વહાલા કુન્દન, આ શું કરો છો? કંઈ સ્વપ્ન આવ્યું?

કુન્દન

(મુઝાઈને) હું ક્યાં છું?

[ગુલાબ કુન્દનને કોચ પર બેસાડે છે]

ગુલાબ

વહાલા, કોણ ગઈ, કોણ ચાલી ગઈ? આપે સ્વપ્ન જોયું?

કુન્દન

કોણ, ગુલાબ?

ગુલાબ

હા, નાથ, આપે શું જોયું?

કુન્દન

મેં લક્ષ્મીબાને જોયાં. ગુલાબ, તને પિતાજીના લગ્ન કરવાના વિચારની ખબર છે?

ગુલાબ

હા, પ્રિય, હું જાણું છું.

કુન્દન

લક્ષ્મીબાએ આજ્ઞા કરી છે કે મારો પુત્ર હો તો તારે તે ચાહે તે કરવા દેવું. ગુલાબ, આજના બનાવોએ હું શૂન્ય મનનો થઈ ગયો છું. મને કાંઈ સૂઝતું નથી.

ગુલાબ

મારા વહાલા, આપ આરામ લો.

[ગુલાબના ખોળામાં માથું મૂકી કુન્દન કોચ પર સૂવે છે
ગુલાબ તેને માથે હાથ ફેરવે છે કુન્દન આંખ મીંચે છે]

ઓ મા, એમનું માથું કેટલું બધું તપે છે! મારા પ્રિયને આ મનોવેદના કેટલી બધી સતાવે છે!

[ગુલાબ હલકે સ્વરે એક ગીત ગાય છે, થોડી વારે કુન્દન
ઝબકી ઊઠીને કંઇ જોતો હોય તેમ—]

કુન્દન

જો, જો, ગુલાબ, પિતાજી પધારે છે

[પડદા પર, ધર્મચન્દ્ર પરણતા હોય એવો ભાસ થાય છે]

ગુલાબ

વહાલા કુન્દન .....

કુન્દન

ઓ, ઓ, ઇશ્વર, આ શું દેખાય છે?

[પડદા પર ભાસ થાય છે કે એક સ્ત્રી ધર્મચન્દ્રનું ખૂન કરવા
જાય છે. કુન્દન ઊઠીને ઊભો થાય છે]

અરે, અરે, ઓ દુષ્ટા, કલંકિની, આ શું કરે છે? ઓ શંકર પડિત, ઓ ગુરુ, હે ઈશ્વર, અમને ઉગારો. અમારું શિરછત્ર જાય છે! અરે ચાડાવ, છોડ

[તે સ્ત્રીએ ધર્મચન્દ્રનું ખૂન કર્યું એવો ભાસ પડદા પર થાય છે]

ઓ અભાગી, તું જાણે છે, તેં શું કર્યું તે! તારું આ પાપ પ્રભુ કેમ સાંખશે?

ગુલાબ

વહાલા, પ્રાણ, કુન્દન, મારા નાથ, સ્વસ્થ થાઓ. આમ શું કરો છો?

કુન્દન

ઓ હૃદયશૂન્યા, તારા હાથ તેં કોના લોહીથી ખરડ્યા! પિતા, મારા ધર્મમતિ પિતા, આપનો આવો દુઃખદ અંત!

[મૂર્છા પામે છે]

*

અંક બીજો : દશ્ય બીજું

પાત્રો

ધર્મચન્દ્ર, હરિદાસ, કુન્દન, ગુલાબ

સ્થળ

ધર્મચન્દ્રના બંગલાનું દીવાનખાનું

*

[ધર્મચન્દ્ર તથા હરિદાસ પ્રવેશે છે]

ધર્મચન્દ્ર

હરિદાસ, તૂટેલા ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ ફરીથી સાંધવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. લોક કદાચ એમ પણ કહેશે હરિદાસ, કે મેં અયોગ્ય કર્યું. ભલે, એ ફાવે તે કહે. આ સંસાર, જે રજોગુણ અને તમોગુણથી બહુધા ભરેલો છે, જેમાં ખાન, પાન અને આસપાસના બધા સંજોગો વિષયની વૃદ્ધિ કરનાર જ છે, તેમાં રહીને મનને એવી રીતે અંકુશમાં રાખવું કે ઇન્દ્રિયો વિષયમાં આસક્ત થાય જ નહીં, એ બનવું મને અત્યંત કઠિન અથવા અસંભવિત લાગે છે; ને એમ કરવા જતાં ધર્મનો લોપ થવાનો ભય રહે છે. ધીમા તાપથી અગ્નિ બળતો હોય છતાં એની પાસે જો ઘી રાખવામાં આવે તો પીગળવામાં એને કદાચ વાર લાગે પણ એ પીગળે તો ખરું જ. મેં ઘણા દિવસ આના આ વિચારમાં કાઢ્યા છે, બંને બાજુની તુલના કરી છે ને પછી જ મારે આ માર્ગ પસંદ કરવો પડ્યો છે, કારણ આ વધારે શ્રેયસ્કર અને નિર્ભય છે.

હરિદાસ

છતાં તમે કહો છો તેમ એ કુટુંબ સાથે જરૂરી સંબંધ જ રાખીશું. ત્યારે હવે મને રજા છે ?

ધર્મચન્દ્ર

ભલે આવજો.

[હરિદાસ જાય છે]

આ ઉંમરે મારે નવુ જીવન શરૂ થાય છે કેવો ફેરફાર ! કોણ જાણે, મારા હૃદયમા શુ થાય છે તેની મને સમજ જ નથી પડતી અરે, કોઈ દિવસ નહી ને આજે આ મારી ડાબી આખ કેમ ફરકતી હશે ? ઓ પ્રભુ, આજ સુધી રાખી છે તેવી કૃપાદૃષ્ટિ રાખજે, હો.

[કુન્દન દાખલ થાય છે]

કુન્દન

પિતાજી, આપની આજ્ઞા પ્રમાણે શકર પડિતને આપના નવા (જરા અટકીને) નવા સબધ વિશે લખી નાખ્યુ છે.

ધર્મચન્દ્ર

લગ્ન પર આવશે ને ?

કુન્દન

લખ્યુ છે કે કૃપા કરી અવશ્ય પધારશો (સ્વ) પડિતજી શુ જોવા પધારશે–પિતાજીના લગ્ન કે અપકીર્તિ ? (નિશ્વાસ નાખી) અન્તર, હજી આનાં આ જ વિચારો છોડતા નથી

ધર્મચન્દ્ર

(કુન્દનને ખભે હાથ મૂકી) ભાઈ, તુ કચવાતો તો નથી ને ? કુન્દન, તારી માને હુ ભૂલી શકુ એમ શુ તુ માને છે ? આ નવો સબધ તારી માનુ વહાલ મને લેશમાત્ર વિસરાવી શકે એમ નથી હો. અને ગમે તે થાય તો પણ મારા બાળકો પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ આરતોય ઓછો કરી શકે એવી દુનિયામા એક પણ વસ્તુ નથી.

કુન્દન

પિતાજી, મને એમા તલભાર સશય નથી આપનુ હૃદય કેટલુ વત્સલ છે, તે હુ જાણુ છુ

ધર્મચન્દ્ર

(સતોષથી) બાપુ, તુ તો મારુ જ સ્વરૂપ છે, તુ કેમ મને ન જાણુ ?

[ધર્મચન્દ્ર જાય છે કુન્દન શાંતિ ટીમ ઊઠી પોતાની માતા લક્ષ્મીની છબી સામે જોઈ રહે છે ગુલાબ પ્રવશે છે ને કુન્દનની પાછળ ઊભી રહે છે]

કુન્દન

(છબી સામે જોતાં) માતા, પિતાજી તને તો કેમ વિસરી શકે? શીલ અને ગુણની સીમા, તને કોણ ભૂલી શકે? માતા, તારે સ્થાને બીજી આવી; અરેરે, અમારાં કેવાં દુર્ભાગ્ય!

ગુલાબ

વહાલા!

કુન્દન

(પાછું ફરી) કેમ પ્રિયે, અહીં કેમ આવી?

ગુલાબ

વહાલા, આપ એના એ વિચારમાં આમ લાગો છો, ત્યાંસુધી મને કેમ ટાઢક રહે?

કુન્દન

ગુલાબ, પિતાજી કહે છે કે લક્ષ્મીબાને એ કદી વીસરી શકશે નહીં.

ગુલાબ

હા, નાથ.

કુન્દન

હું પણ એ માનું છું, પત્ની મરણ પામે ને પુરુષ બીજી પત્ની કરે એટલે એ પોતાની પ્રથમ પત્નીને ભૂલી ગયો કે એનો સ્નેહ ભુલાઈ ગયો એમ જ કંઈ હોતું નથી.

ગુલાબ

ઘણીયે વાર ફરીથી લગ્ન કરવાં તે એનો ધર્મ હોય છે, ને કર્તવ્ય જાણી તે કરવાં પણ પડે છે. પુરુષ ફરીને પરણે તો એ ખોટું કરે છે એમ કંઈ હમેશ કહી શકાય નહીં.

કુન્દન

ગુલાબ, મને જે થાય છે તે લક્ષ્મીબાને સ્થાને બીજી આવી, એનું નથી; પણ આ વયે, આવા સંજોગોમાં પિતાજીના પરણવામાં અધર્મ થાય છે ને એમાં એમની કામવૃત્તિ સિવાય બીજું કંઈ કારણ નથી. મારું

હૃદય એટલે જ બને છે. અરેરે, વિષયવાસના એટલી બધી સમર્થ છે કે તે માણસને સાવ અંધ બનાવી દે છે? ગુનામ, ગુનાબ, બા ગઈ ત્યારે મને આટલું નહોતું થયું, કારણ, એ તો ઉત્તમ જન્મ લઈ, ઉત્તમ જીવન ગાળી, ઉત્તમ ગતિએ પહોંચી—એની ઉન્નતિ જ થઈ, જ્યારે મારા પિતાના નિષ્કલંક જીવનમાં તો આ એક કલંક લાગ્યું.

ગુલાબ

મારા કુન્દન, આપને જે થાય છે તે સ્વાભાવિક છે પણ પ્રિય, થઈ ગયું તેનો વિચાર છોડી દો.

કુન્દન

ગમે તેમ કરીને પણ મારે પિતાજીને વારવા'તા, પણ તે દિવસનું સ્વપ્ન, લક્ષ્મીમાના વચન, મારી પિતૃભક્તિનું સ્મરણ—આ સૌએ મારા પર એવી અદ્ભુત અસર કરી કે હું પિતાજીને કંઈ કહી શક્યો નહીં.

ગુલાબ

કુન્દન, એ વાતને હવે ભૂલી જાઓ, કારણ થયું તે ન થયું થવાનું નથી. ભૂલ કોની થઈ નથી? પિતાજી ઘણા જ પુણ્યશાળી આત્મા છે, બહુ જ પ્રેમાળ છે, તેમની ભૂલ થઈ હોય તો તે પણ આપણે સહન કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે, નહીં વહાલા?

કુન્દન

હા, પિતાજી ઘણા જ પુણ્યશાળી છે, પ્રેમાળ છે, વત્સલ છે એમને ઘેર જન્મ લેવા પૂર્વજન્મમાં મેં ઓછાં પુણ્ય કર્યાં નહીં હોય, પણ પ્રિયે, ભૂલ એવી—

ગુલાબ

વહાલા, એ ભૂલને વીસરી જાઓ એ ભૂલથી પિતાજીના શ્રેયમાં અને પ્રતિષ્ઠામાં હવે કેમ હાનિ ન આવે એનો વિચાર કરો ને થઈ ગયું તેનો વિચાર ન કરવો એ નિશ્ચય કરો વહાલા, થઈ ગયું તે નિભાવવા વિના હવે બીજો કોઈ ઉપાય છે?

કુન્દન

સુશીલા, તારાં સત્ય અને કાવ્ય કરતાં પણ મધુર વચન મને મારો ધર્મ સમજાવી કર્તવ્યનો માર્ગ દેખાડે છે. પ્રિયે, એ જ દિશામાં હવે તું મારો પ્રયત્ન જોઈશ. ગુલાબ, મરતાંયે તારો પતિ કર્તવ્યનો માર્ગ ભૂલે એમ નથી, હોં.

ગુલાબ

વહાલા, જીવનની સફળતા જ એમાં છે. જીવનને અંતે જો એમ કહી શકાય કે મેં મારૂં કર્તવ્ય કર્યું છે તો, એના કરતાં બીજું વધારે જોઈએ શું?

કુન્દન

ધન્ય છે, ગુલાબ, તારા ધર્મવિચારને. પ્રિયે, કર્તવ્ય કરતાં, ધર્મને માર્ગે જ જીવન સમાપ્ત થાય, એ, સહધર્મચારિણી તારા જેવી હોય તો જ સંભવે. વહાલી, પંખી એક પાંખે ઊડી શકે નહીં, પણ પાંખ બે ને એકસરખી હોવી જોઈએ, તો જ તે ઉચ્ચ પ્રદેશમાં, ઉજ્જવળ આકાશમાં ઊડશે.

ગુલાબ

એ તો ખરું, વહાલા, પણ સ્ત્રી તો પતિની છાયા છે. ઉન્નત વૃક્ષવરને વીંટાઈ વેલી પોષણ પામે છે. એ વેલીને વૃક્ષનો આધાર છે; વૃક્ષને વેલીનો નથી. આમ પ્રધાનપદ કુદરતમાં સર્વત્ર પુરુષનુ જ વિસ્તરી રહ્યું છે. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં, વેલી જેમ, સ્ત્રી પુરુષને આધારે છે. પંખીની પાંખ તો બે, પણ એ બંને તો સરખી; જ્યારે અમને સ્ત્રીઓને તો આપનો—પુરુષનો આધાર છે, મારા આધાર!

કુન્દન

એ ગમે તે હોય, પણ મારૂં હૃદય તો કહે છે કે મારા પ્રાણનો આધાર તો તું છે, સુંદરિ!

[ગુલાબનાં મુખ અને શરીર સામે એકચિત્તે જુએ છે; પછી પોતાના મુખ ઉપર આશ્ચર્ય અને આનંદ વ્યક્ત કરે છે]

ગુલાબ ગુલાબ, તારા સુંદર મુખની વધતી જતી કાન્તિ, આ કોમળ અંગોની બદલાતી દશા—એ શું કહે છે? બોલ વહાલી, એનો શો અર્થ?

[ગુલાબ કુન્દનના ગળાની આસપાસ બન્ને હાથ ભેરવી, 'વહાલા ! કુન્દન !' કહી, શરમાઈ જઈ, નીચુ જોઈ જાય છે ને પગવતી ધરતી ખણે છે]

પ્રિય ગુલાબ, હમણા જ તુ કહેતી હતી કે પ્રધાનપદ પુરુષનુ છે પણ કહે, ખરુ પ્રધાનપદ તો પિતૃઋણમાથી છોડાવે એનુ કે નહીં?

[ગુલાબ લજ્જાથી બોલી શકતી નથી]

વહાલી, બોલ, બોલ, આમ શરમાઈ કેમ ગઈ?

ગુલાબ

મારા નાથ, આપનુ દિવ્ય તેજ, આપની વિશુદ્ધ વિભૂતિ, આપનો પવિત્ર પ્રેમ–અરે, આપને પોતાને જ મે મારા અતરમા ઝીલ્યા છે આપણા પ્રેમનુ પ્રત્યક્ષ ફળ આપવા પ્રભુએ મારા પર કૃપા કરી લાગે છે મારા પ્રભુ મને સર્વસ્વ મળી જતુ હોય એમ જ ભાસે છે આજ

*

અંક ત્રીજો : દૃશ્ય છઠ્ઠુ

◎

પાત્રો

કુન્દન, રૂપાળી, નવલ, ધર્મચન્દ્ર

સ્થળ

ધર્મચન્દ્રના બગલાની વાડીનો ભાગ

સમય

અધારી રાત્રી

*

કુન્દન

ગુલાબ, તુ મને છોડી ગઈ! ગુલાબ, સ્વર્ગ વહાલુ લાગ્યુ, કુન્દનના સ્નેહ કરતા? હાય, મારુ જીવનતત્ત્વ ઊડી ગયુ આ બળતુ હૃદય હવે હુ કયા શાત કરુ? આ બાગ–જ્યા તારી સગે ફરતા, ગમે તેવી અશાતિનુ તોફાન તારી સનિધિથી જ શમી જતુ, તે જ બાગ અત્યારે મને ખાવા ધાય છે. શાતિ? કુન્દન માટે શાતિનુ સ્થાન હવે કયા છે?

(ગુલાબના પુષ્પને જોઈને) આ ગુલાબની કળી કાલે સવારે ખીલશે, મધુર સુગંધ પથરાશે, સૌને આનંદિત કરશે, પણ મને આનંદ આપનારું ગુલાબ, મારા હૃદયને ખિલવનારું ગુલાબ, અકાળે કરમાયું તે હવે નહીં ખીલે. અરે ઈશ્વર, તારી સૃષ્ટિમાં આવાં સુકોમળ કુસુમોને પણ કરમાવાનું શા માટે લખ્યું હશે? ઘડીક દિવ્ય સુગંધ પાથરી એ ચાલ્યાં જાય છે, ને મારા જેવા કંઈક અભાગી પ્રાણી એની પાછળ ઝૂરે છે. દયાળુ દેવ, તને એની કંઈ દયા નથી આવતી?

હા, રાત્રી ચન્દ્ર વિના કેવી અંધારી છે! પણ નિશા! ઓ ઘોર નિશા! તારો અંધકાર પણ મારા હૃદયની રાત્રી કરતાં વધુ ઘોર નથી. રાત્રી, તું તો તારા પ્રિય નિશાકરને ફરીથી પામીશ, પણ મારા હૃદયની રાત્રી તો સદાને માટે અંધકારમય જ રહેશે, કારણ તેનો ચન્દ્ર આથમ્યો તે ફરી નહીં ઊગે.

વિરહી ચક્રવાક, તું આટલું આક્રંદ વ્યર્થ કરે છે, કારણ પ્રભાત ફાટતાં સૂર્યનારાયણનુ પહેલુ જ મંગલ કિરણ તારા વિયોગનો અંત આણશે, ને તું તારી પ્રિયા સાથે સુખનો લહાવો લઈ શકીશ. હે સહૃદય પક્ષી, આટલી થોડી અવધિ માટે પ્રિયાનો વિયોગ તું સહી શકતું નથી તો હું જીવિતપર્યન્ત મારી પ્રિયાનો વિરહ કેમ સહી શકું? ગુલાબ, ગુલાબ, મને સમજ પડતી નથી કે તારા વિના આ શૂન્ય જીવન હજી કેટલીવાર મને વળગી રહેશે!

[જાય છે; સામી બાજુથી, રૂપાળી ધીમેથી પ્રવેશે છે]

રૂપાળી

વખત થયો છે; નવલ આવ્યો તો હશે.

[ધીમેથી ત્રણ તાળી પાડે છે. થોડી પળ પછી વાડ પર નવલનુ માથું દેખાય છે. રૂપાળી વાડ પાસે જાય છે]

આવ્યો વહાલા?

નવલ

(બાગમાં કૂદી) તારા હુકમને તાબેદાર હાજર થયો છે, કોઈ બદમાશ ચોરની માફક, ભીંતમાં ભરાતો–ખંચાતો, તારો આશક, તારી મહોબ્બત માટે, મારી મીઠી માશુક!

[રૂપાળીના હાથ ચૂમે છે]

રૂપાળી

મારા વહાલા, મેં તને ઘણી મહેનત આપી નહીં?

નવલ

મહેનત? દિનારામ, આ તો શુ પણ તારી મહોબ્બત ખાત દોજખમા પણ જવુ પડે તો તેને પણ હુ મજૂર કરુ! પણ એટલુ તો ખરુ કે આમ મોડી રાતે તારા ઘરમા ચોરની જેમ આવતા મારુ કાટલુ ખ્યાક

રૂપાળી

ના ! નહીં, એની ફિકર મને ન હોય? મારા વટાલા તુ બેફિકર રહે અહીં આપણને અગવડ એવુ કોઈ નથી મારો ભોળો વર બિચારો સોડ તાણીને સૂતો છે તે છેક સવાર પછી ઊઠશે! ગુનાબનુ ડાસળ પણ હવે નીકળ્યુ ને કુદન એની પછવાડે અરધો દીવાનો થઈ ગયો છે ને ચાકર માણસોની તો મને કઈ પરવા નથી મારા વહાલા હવે તો આપણને કોઈ પૂછે એમ નથી

નવલ

એમ છે વહાલી? ત્યારે તો મોજમા હવે ખામી નહીં રહે

રૂપાળી

હા મારા પ્યારા, ચાલ, પેલા ઝાડ નીચે બેસી પ્રેમરસ પીએ

નવલ

ચાલો પ્રેમરસ પીએ

[જાય છે કુદન પ છો આવ છે]

કુન્દન

આ સમુદ્ર હસે છે! સાગર, તુ ગભીર કહેવાય છે શ્રીરામચદ્રને વર્ણવના ગભીરતામા કવિએ તારુ ઉપનામ આપ્યુ તે તુ આજે આમ વિનાકારણ ખડખડ હસે છે કેમ? શું તું મારી ઉપર હસે છે? મારી આ દશા ઉપર હસે છે? ત્યારે તો તને ખબર નથી પ્રેમ કોનુ નામ આટલી બધી સરિતાને પરણીને લપટ થયેલા તુ સ્નેહનુ સ્વરૂપ તે ક્યાથી સમજે?

મૂર્ખા, એકથી વધારે પત્ની કરનારને દંપતીપ્રેમની ઝાંખી પણ થઈ શકતી નથી. અરે, તું પોતે પ્રત્યક્ષ જોતો નથી કે આટલી આટલી ગંગાઆદિ પવિત્ર સરિતાઓ તારે વિશે ભળે છે, અને પોતાનાં અમૃત જેવાં મીઠાં સ્નેહવારિ તને અર્પણ કરે છે તોયે તારી ખારાશ સહેજ પણ ઓછી થઈ?! અરે ભૂંડા, રત્નોનો પિતા કહેવાયો, સમુદ્ર–દેવતા કહેવાયો, તોય એટલું શીખ્યો નહીં કે એક હૃદય એક કરતાં વધારે પત્નીનો પ્રેમ સાચવવા સમર્થ નથી?

સાગર, તું ગમે તેવો મોટો છે, પણ તારા કરતાં તો ધન્ય છે આ સારસને. સુપંખી, પ્રેમની પરાકાષ્ટાને તો તેં જ પૂરી ઓળખી છે. તારા કોમળ હૃદયની રાગિણી, તારી સહચરી સારસી હમેશ માટે ચાલી જતાં પણ, નથી તું અન્ય સ્થળે સ્નેહ સાધતો કે નથી તારા ખાલી હૃદયને વધારે વાર ધારણ કરતો. પણ તારી પ્રિયાની પછવાડે ઝૂરી ઝૂરી તારા પ્રાણને ત્યાગી દે છે. સારસ, ધન્ય છે, પ્રેમરસ તો તેં જ જાણ્યો છે!

પિતાજી મને ફરીથી લગ્ન કરવા કહે છે; મધુ માટે નવી મા લાવવા કહે છે. કેવો નિર્દય વિચાર! અરે પિતા, આપને ખબર છે કે એ શબ્દો બાણની જેમ મારું હૈયુ ચીરે છે? શું મારું હૃદય એટલું બધુ જડ થઇ ગયુ છે, પિતા, કે તે અન્ય સ્થળે જોડાવાનું કબૂલશે? નહીં, નહીં, જ્યાંસુધી કુન્દનમા ગુલાબની સુગંધનુ સ્મરણ છે ત્યાંસુધી તો નહીં જ. લગ્ન? લગ્ન મારે શા માટે કરવાં જોઇએ? વિવાહનુ ફળ પ્રજા—એ તો ઈશ્વરકૃપાએ મારી ગુલાબ મને આપી ગઈ છે. ત્યારે શું અધમ કામનાની તૃપ્તિ અર્થે, પશુવૃત્તિથી લગ્ન કરવાં? અશક્ય.

હું તો સારસ, તને ગુરુ કરીશ, કારણ મારું ધૈર્ય હવે ઊડી ગયું છે. આનંદ—હૃદયનો આનંદ, મારા આત્માનો ઉલ્લાસ લુટાઈ ગયો છે. મારા હૃદયનું ગાન, હે વીણા, તું તૂટતાં, બંધ થઈ ગયું છે. મારે મન હવે આ સંસાર, તું સંસાર નથી, શૂન્યકાર છે. તારુંમારું કે પહેરવાઓઢવાનું કે ખાવાપીવાનું મારે કશું પ્રયોજન નથી. જે પ્રિયા વિના ગયેલો એક દિન પણ જેને મન નાશ પામ્યા સમાન હતો તે પ્રિયા વગર, હે દુષ્ટ દેવ, તું

હું મંદભાગીને હજી કેટના દિવસ જિવાડીશ? હવે તો મોત, તું મારો ખરો મિત્ર છે. કૃપા કરી, દયા કરી, તું જલદી આવ ભાઈ, હું તને આજીજી કરું છું, યમના દૂત, તું હવે વિલંબ કર મા, આવ, મને લઈ જા, મારી પ્રિયા હોય ત્યાં લઈ જા જેને માટે જીવવું સાર્થક હતું, તે ગઈ, તો પછી મોત, તને ખબર નથી તું મને કેટલું વહાલું છે! પ્રિયાનું પ્રેમપીયૂષ જે મારા જીવનનો આધાર હતું તે સુકાઈ જતાં, મોત, તું તો બહુ જ મીઠું લાગે છે મારા પ્રાણ, તમે હવે નીકળી જાઓ, ચેતન, તું હરાઈ જા, હૃદય, તારા સુકુમાર આશ્રયસ્થાન વિના તારા ધબકારા બંધ કર, મોત, તારો પ્રભાવ મારા શરીર પર સત્વર પ્રસારી દે કે આ પ્રિયા વિનાના અરણ્ય જેવા ઉજ્જડ અને પરિશૂન્ય સંસારનો ઝેર જેવો અનુભવ લેતો હું હવે વિરામ આપું

[બે હાથ વચ્ચે માથું દાબી એક ઝાડ પર હાથ ટેકવી ઊભો રહે છે અનાયાસે એની નજર રૂપાળી અને નવલ પર પડે છે]

મોડી રાત્રે બાગમાં પેલાં કોણ છે?

નવલ

(નેપથ્યમાંથી) ખરું કહું તો રૂપાળી, આમ ભરાઈછુપાઈને પ્યાર કરતાં હું હવે તો કંટાળી ગયો છું વહાલી, કંઈ એવો રસ્તો કાઢને કે દુનિયાની આંખે, ઉઘાડી રીતે પણ તું મારી થાય!

રૂપાળી

(નેપથ્યમાંથી જ) વહાલા, ધીરજ રાખ નસીબ આપણું અતિ બુલંદ છે, પાસા આપણા બધા સાચા પડે છે, વખત આવ્યે એમ પણ થશે

[નવલ અને રૂપાળી નેપથ્યમાંથી બહાર આવે છે]

કુન્દન

કોણ? નરી બા! આ દુષ્ટ કોણ?

રૂપાળી

કોણ? કુન્દન! હાય, પકડાઈ!

[નવલ આમતેમ જુએ છે, અને ભાગવા પ્રયત્ન કરે છે]

નવલ

(સ્વ) હાય ! હવે મારા શા હાલ થશે ?

કુન્દન

દુષ્ટા, બોલ, ઓ કુળને કલંક લગાડનારી, બોલ, આ હરામખોર કોણ છે ?

[નવલને પકડે છે]

નવલ

હરામી ? મોઢું સંભાળ. તું કોને હરામી કહે છે તે જાણે છે ? તારી નવી બાને પૂછ કે હું કોણ છું, ને કેમ આવ્યો છું, ત્યાંસુધી તારી જીભને કાબૂમાં રાખ.

કુન્દન

(જોરથી નવલને પકડીને) ઓ દુષ્ટ સ્ત્રી, કહે આ જ નવલ ! તારા અધર્મનો સહભાગી ? ઠીક, ચાખ સ્વાદ તારી દુષ્ટતાનો, તારી નાપાક દાનતનો. ઓ દુષ્ટ, થા તૈયાર. હું તને આજ તારે યોગ્ય શિક્ષા આપીશ.

[જોરથી ઊંચકી નવલને પટકે છેઃ પણ નવલ ઊઠીને તુરત કુન્દનને પકડી એને નીચે નાખે છે, ને તેની ઉપર ચડી બેસે છે, પણ કુન્દન ફરી જઈ એને પાછો પટકી બરાબર સ્વાધીન રાખી એની છાતી ઉપર ઘૂંટણ મૂકી સારી પેઠે મારે છે]

રૂપાળી

ઓ મારી મા ! હું શું કરું ? હા, હા, ઠીક યાદ આવ્યું.

[દોડી જાય છે]

કુન્દન

બોલ દુષ્ટ, તને પૂરો કરું ? સ્ત્રીઓને ભોળવનાર નિર્લજ્જ પાજી, કહે તને યમના દરબારમાં, તારાં કુકર્મોની શિક્ષા ભોગવવા મોકલું ?

નવલ

નહીં કુન્દન, મને છોડી દો. હું કબૂલ કરું છું, હું નીચ છું, દુષ્ટ છું; પણ હવે કદી એવું નહીં કરું. હું વચન આપું છું.

કુન્દન

વચન ! તારા જેવાના વચન પર શો વિશ્વાસ ?

નવલ

નહીં; રાખો, ભરોસો રાખો. હું કસમ ખાઈને કહું છું, મારી જિંદગીનો હવે હું નવો સફો ખોલીશ. મને મારી જિંદગી સુધારવાની એક તક આપો.

કુન્દન

તારા જેવા અધર્મીને છોડી દેવો એ અધર્મ છે. વ્યભિચારી, તને તો નરકમા ધગધગતા અગ્નિમાં તપાવેલા લોઢાની પૂતળી સાથે આલિંગન કરવા હમણાં મોકલીશ.

રૂપાળી

(આવીને, સ્વગત) નહીં; તે પહેલા તો તું જ જઈશ.

[આ શબ્દો સાથે, હાથમાં પોતે છરો લાવી છે તે પાછળથી કુન્દનની, છાતીમાં ભેરવી દે છે]

મારી વચમાં આવતો'તો, તો ચાખ સ્વાદ. જા તારી વહુ પાસે.

કુન્દન

ઓ......ઓ......

[નવલને પકડ્યો હતો તે હવે છૂટી જાય છે કુન્દન ચકરી ખાઈ ભોંય ઉપર લોહીલુહાણ થઈ પડી જાય છે]

(રૂપાળીને જોઈને) કોણ? પિશાચિની, કર્યું તારૂં કાણું?

રૂપાળી

વહાલા નવલ, ગભરા નહીં. જો તારા પ્રેમ માટે આને પણ પૂરો કીધો.

નવલ

(મોટેથી) રૂપાળી, તુ તે સ્ત્રી છે કે રાક્ષસી? ઓ ખૂની, તારા હાથ લોહીથી ખરડ્યા! દૂર, દૂર, ઓ ચાંડાલ, તારુ મો હવે હુ કદી નહીં જોઉં.

[નવલ વાડ ઉપર ચડી ભાગી જાય છે]

રૂપાળી

ગયો! નવલ, તુ ગયો? આમ ગુસ્સે થઇને ચાલ્યો ગયો?

[જાય છે]

કુન્દન

અધમ સગતિનુ આ પરિણામ. (મોટેથી) પિતા, ધર્મમૂર્તિ પિતા, ચેતજો, ચેતજો. મોત, ઠીક આવ્યુ. આવ, મારી ગુલાબ પાસે મને સ્વર્ગમા

લઈ જા. ઓ ગુલાબ, આવું છું...આવું છું...કોણ ! દિવ્ય પુરુષો આવ્યા ?—ગુલાબ પાસે લઈ જવા—લક્ષ્મીબા પાસે સ્વર્ગમાં લઈ જવા...હા, કેવો આનંદ ! શ્રીરામ...શ્રીકૃષ્ણ...શ્રીરામ...

[મરી જાય છે. અવાજથી ચાકરમાણસો ને ધર્મચન્દ્ર જાગી ઊઠે છે ને આવે છે. રૂપાળી 'ચોર', 'ચોર'ની બૂમ પાડતી પાછી પ્રવેશે છે]

ધર્મચન્દ્ર

શું છે ? શું છે ?

રૂપાળી

ચોર, ચોર, પકડો, પકડો !

ધર્મચન્દ્ર

ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? અરે આ શું ? કુન્દન ! આ હાલતમાં ? ઓ પ્રભુ ! મારી આંખ ફૂટી ગઈ !

[ચાકરના હાથમાં ઢળી પડે છે.]

*

અંક ત્રીજો : દૃશ્ય નવમું—અંતિમ દૃશ્ય.

પાત્રો

કમલા, મોહન, શંકર પંડિત.

સ્થળ

હિમાલય પ્રદેશમાં શંકર પંડિતનો આશ્રમ.

*

[કમલા તથા મોહન પ્રવેશે છે]

કમલા

અહા, યાત્રાએ નીકળ્યાં, કેવાં કેવાં સુંદર, રમણીય પુણ્ય તીર્થો નિહાળ્યાં, આંખને તૃપ્ત કરી, પવિત્ર ગંગા આદિ નદીઓનાં નિર્મળ નીરમાં સ્નાન કરી દેહને શુદ્ધ કર્યો; વિષ્ણુ, શંકર અને બ્રહ્માના ઉત્તમ અવતારોનું પ્રીતિપૂર્વક દર્શન કરી મનને પવિત્ર કર્યું, પણ ક્યાંય, કોઈ પણ સ્થળે, આ હૃદય

બગીતુ ન મટયુ અને એક ઘડીનીયે શાતિ ન મળી. આહા, એ ભનકર બનાવોની પરપરા ભુલાય એવી છે?

મોહન

ભુલાય? આ જિંદગીમા તો નહીં

કમલા

હા, પહેના ભાભી ગયા, પછી કુન્દનભાઈ, છે ના પિતાજી એ ક્રૂર વિધાતા, અમને અમાગ બધા સ્નેહીઓથી વિખૂટા પાડ્યા અને તેય આવી રીતે! નાથ, આ સસારમા આપણુ કોઈ ન રહ્યુ મારી ગુનાબભાભી, એ કુન્દનભાઈ, અરે પિતાજી, તમારા વગર અમે કેમ જીવી શકીશુ? વહાના, મારુ હૃદય સતાપના ભારથી હવે દબાઈ જશે

મોહન

કમના, ધીરજ ધર આપણે૯ ૭ મધુને ઉછેરીને મોટો કરવો છે, અને એને ઉછેરવામા એના માતા, પિતા અને દાદા તરફની આપણી છેલ્લી ફરજ બજાવવી છે પ્રિયે, વહાલાઓના ચાલ્યા જતા જીવવુ અઘરુ તો છે, પણ એ વહાલાઓને વહાનો મધુ આપણુ જીવન ઓછુ અકારુ, કઇક પ્રમાણવાળુ કરી શકશે વળી, અહીં શ ર પડિતને દર્શને આવ્યા છીએ તો એમની પાસેથી અવશ્ય શાતિ મળશે, એવા મહાપુરુષોના દર્શન વ્યર્થ જતા નથી

[બેઉ આગળ ચાલે છે, ત્યા શકર પડિત આશ્રમમાથી નીકળે છે]

પ્રણામ, પડિતજી

કમલા

વદન કરુ છુ, ગુરુદેવ

શકર પડિત

કોણ, મોહન, કમલા? તમારુ કલ્યાણ થાઓ તમે અહીંયા?

મોહન

પડિતજી ધર્મચન્દ્રના કુટુબ ઉપર આવેલી આપત્તિ પછી, શોક ન શમાવાથી, અમે યાત્રાએ નીકળ્યા પણ પ્રભુ, ક્યાય અમને શાતિ મળી નહીં, તેથી અહીં આપને દર્શને આવ્યા છીએ

શંકર પંડિત

આવો, ભલે આવ્યાં. કુશળ તો છો ને?

મોહન

કુશળ? પંડિતજી, જે સ્નેહીઓના સ્નેહથી જીવન નભતું હતું, તે ગયાં, હવે કુશળતાનું શું પૂછવું?

શંકર પંડિત

હું સર્વ જાણું છું. દુષ્ટોને પરમાત્માએ યોગ્ય શિક્ષા દીધી?

મોહન

જી, હા. પાપીઓ, તો પાપની શિક્ષા પામ્યાં, પણ ધર્મનિષ્ઠ ધર્મચન્દ્રને આવું મૃત્યુ ઘટે?

શંકર પંડિત

મોહન, કર્મનું ફળ સૌને ભોગવવું પડે છે. ધર્મચન્દ્ર ધર્માત્મા હતા; ધર્મનાં અને પરોપકારનાં અસંખ્ય કાર્યો એમણે કર્યાં. ઈશ્વરે એ મહાત્માની કસોટી કરી. એમની પરિણત વયમાં, તમારાં સાસુ લક્ષ્મી ગુજરી ગયાં. આમ કરવામાં, એક રીતે જોતાં, પ્રભુએ એમને એમનું પરલોક સંબંધી જીવન અનુત્તમ કરવાની તક આપી. દુર્ભાગ્યે, તેમને સંસાર પર વિરક્તિ ન થઈ. તેની તૃપ્તિ અર્થે એમણે ફરી લગ્ન કર્યાં. એમણે આ અધર્મ કર્યો અને પોતાને માથે પડેલાં દુઃખોમાં એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થયું. ભાઈ, એવા મહાત્માઓના અધર્મનું ફળ બહુધા અહીં જ મળી જાય છે ને તેઓ અંતે તો શુદ્ધ થઈ, ઉત્તમ ગતિને જ પામે છે, તેવી રીતે ધર્મચન્દ્ર પણ ઉત્તમ ગતિએ જ પહોંચ્યા છે અને પોતાના દાખલાથી બીજાઓને ચેતવણી આપી, તેમણે લોકનું કલ્યાણ જ કર્યું છે, માટે તમે શોક કરો મા.

કમલા

ગુરુદેવ, પિતાજીની તો ભૂલ પણ થઈ હતી કે લક્ષ્મીબાને સ્થાને બીજીને પરણ્યા; પણ પ્રભુ, મારા કુન્દનભાઈનાં, મારી ભાભીનાં એવાં કયાં કર્મ હતાં કે જેને લીધે એમના એવા હાલ થયા?

શંકર પંડિત

કમલા, એ બન્ને નિર્દોષ જીવો કર્તવ્ય કરતાં, તમારા પિતાને દુઃખ ન થાય, એ જ ઇચ્છાથી પિતૃભક્તિના યજ્ઞમાં હોમાયા, બલિદાન બન્યા. બહેન, સૌ કર્તવ્યો કરીને, કર્તવ્ય કરતાં જ મરણ આવે, આથી ભલું કયું મરણ? કમલા, મોહન, તમે દુખી ન થાઓ. જ્યાં છે ત્યાં એ બન્ને હાલ અત્યંત સુખમાં છે. જોવું છે? જુઓ.

[પડદો ફાટે છે. સ્વર્ગલોકનો દેખાવ. ધર્મચન્દ્ર તથા લક્ષ્મી, તથા કુન્દન અને ગુલાબ સુખમાં દેખાય છે]

કમલા

઼ઓ રહ્યા, ઓ રહ્યા કુન્દનભાઈ; ઓ રહ્યાં ભાભી, કેવા આનંદમાં! ઓ પ્રભુ, તારો કેવો ઉપકાર!

મોહન

પેલા રહ્યા ધર્મચન્દ્ર.

કમલા

હા, અને ઓ રહ્યાં લક્ષ્મીબા. કેવા સુખમાં! પ્રભુ, તારી કૃપા.

શંકર પંડિત

કમલા, શું એ દુખી છે?

[સ્વર્ગ અદૃશ્ય થાય છે]

કમલા

ના, મહારાજ.

મોહન

કૃપાળુ, અમારાં જ્ઞાનચક્ષુ ખૂલે છે; અજ્ઞાનનું આવરણ કંઇક ખસતું જાય છે.

શંકર પંડિત

ધર્માત્માઓને જેમ મરણોત્તર સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પાપીઓને એમના અધર્મનાં ફળ પણ મળે જ છે.

મોહન

પ્રભુ, અમારું અજ્ઞાનરૂપી અંધારું આપે કૃપા કરી દૂર કર્યું. આપનો કેટલો ઉપકાર!

[બન્ને ભાવપૂર્વક નમે છે]

શંકર પંડિત

મોહન, કમલા, થયું તેને ભૂલી જાઓ. કુન્દનના પુત્રને, એ ધર્મવૃક્ષના અંકુરને, પ્રેમથી ઉછેરો. મારા આશીર્વાદ છે કે ઉત્તમ સંસ્કારી એ બાળક એના બાપના ને દાદાના નામને દીપાવશે. બોલો, તમારું બીજું હું શું પ્રિય કરું?

મોહન

કશું નહીં, પ્રભુ; સર્વ જીવો ધર્મને માર્ગે સંચરે એવી સદ્‌બુદ્ધિ સૌને સોંપો એ જ ઇચ્છા.

શંકર પંડિત

તથાસ્તુ.

એક અપૂર્ણ નાટચકૃતિનાં બે દશ્યો

(૧) મુત્સદ્દી નીતિજ્ઞ
(૨) કંદર્પઅર્ચના

૧૯૧૭–૧૮ના વર્ષમાં, ત્રણ અંકના કરવા ધારેલા નાટકનો, ૭ પ્રવેશનો માત્ર એક અંક લખાયેલો. ત્યારપછી નાટક આજસુધી અપૂર્ણ જ રહ્યું છે; એનું નામકરણ પણ થયું નથી! અત્રે પ્રથમ અંકનું પ્રથમ તથા ત્રીજું દશ્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે, અને તેનાં સ્વતંત્ર નામો આપ્યાં છે.

મુત્સદ્દી નીતિજ્ઞ; કંદર્પઅર્ચના

પાત્રપરિચય

સુજનસિંહ : સૌજન્યપુરના જવાન રાજવી.

ચતુરસિંહ : સુજનસિંહની રાજસભાનો દરબારી.

ચકોરી : ચતુરસિંહની ચતુર ને ચકોર પત્ની સરોજિનીના હૃદયમાં સુજનસિંહ માટે પ્રેમાંકુર પ્રગટાવવાનું કાર્ય કરવા સરોજપુરી મોકલાવાયેલી હતી.

યશોરાજ : સરોજપુરીના રાજવી; સુજનસિંહના સ્વર્ગસ્થ પિતાના મિત્ર પણ સૌજન્યપુરનું રાજ્ય પચાવી પાડવા માટે પાછળથી સુજનસિંહના શત્રુ.

સરોજિની : યશોરાજની પુત્રી; સરોજપુરીની રાજકુંવરી.

ઉપરાંત દાસીઓ, સખીઓ

અંક પહેલો : દશ્ય પહેલું

પાત્રો

સુજનસિંહ, પ્રધાન, ચતુરસિંહ, દૂત, દ્વારપાલ, વારાંગનાઓ ઇત્યાદિ.

સ્થળ

સુજનસિંહનો દરબાર.

*

[વારાંગનાઓ ગીત ગાય છે, ત્યાર પછી]

દ્વારપાલ

(પ્રવેશી) ઘણી ખમ્મા મહારાજ સુજનસિંહને–સૌજન્યપુરના સૌજન્યપૂર્ણ શીતલ ચન્દ્રને, શત્રુઓને તપાવતા પ્રચંડ સૂર્ય, સૌજન્યપુરના સ્વામી શ્રીમાન રાજવી સુજનસિંહ મહારાજને ઘણી ખમ્મા.

[સૌ ઊભાં થાય છે. સુજનસિંહ પ્રવેશે છે અને અભિવાદન સ્વીકારતો સિંહાસનારૂઢ થાય છે. સૌ બેસે છે. વારાંગનાઓ નૃત્ય કરે છે, ફરી ગીત ગાય છે અને મહારાજને નમન કરી વિદાય લે છે]

સુજનસિંહ

પ્રધાનજી, આજનું કાર્ય હોય તેનો ક્રમપુરઃસર આરંભ કરો.

પ્રધાન

જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (ચતુર સાથે વાત કરી) મહારાજ, સરોજપુરીથી ચાર આવેલા છે.

સુજનસિંહ

મહારાજ યશોરાજના રાજ્યના શાં ખબર લાવ્યો છે?

પ્રધાન

વિશેષમાં તો યશોરાજના પ્રકૃતિમંડળનો રાજ્યલોભ વધતો જાય છે, એ ખબર છે, મહારાજ.

સુજનસિંહ

યશના ભૂખ્યા યશોરાજને રાજ્યશ્રીની આકાંક્ષા કરતાં કીર્તિની કામના વિશેષ છે એમ અમારી તો આજસુધી માન્યતા હતી.

પ્રધાન

જી, હા, પણ ટૂંક બુદ્ધિની પ્રકૃતિને અનુસરી હાલ યશોરાજે પોતાના ઉન્નત કીર્તિસ્તંભને ઉખેડી નાખવાનો આરંભ કર્યો લાગે છે, મહારાજ.

સુજનસિંહ

પ્રધાનજી, અવિચારી પ્રકૃતિ કીર્તિ તો શું આખા રાજ્યને, આખા જીવનને પાયમાલ કરવા સમર્થ છે; અને તેથી જ સમજુ રાજાએ, શાણા માનવીએ પોતાની પ્રકૃતિને એટલી સત્તા ન આપી દેવી કે તે તેના ઉપર સ્વામીત્વ કરી બેસે.

પ્રધાન

જી, હા, મહારાજ. ચાર એમ ખબર લાવ્યો છે કે સરોજપુરી અને આપણા રાજ્યના સીમાડા સંબંધી ખોટી તકરાર ઉપસ્થિત કરવાની યોજના સરોજપુરીમાં થઈ ચૂકી છે, અને તદનુસાર એક દૂતને અહીં સંદેશ આપી પાઠવ્યો છે અને તે સંદેશમાં દર્શાવવામાં આવેલી માગણીઓ કેવળ અન્યાયી અને અઘટિત છે. એનો આપણે સ્વીકાર ન કરીએ તો તે બહાના હેઠળ આપણા રાજ્યને સંગ્રામમાં સત્વર ઉતારવું એવો યશોરાજનો ઉદ્દેશ છે.

સુજનસિંહ

આપણા રાજ્યે સંગ્રામમાં ઊતરવું? કોની સામે? યશોરાજ સામે? આશ્ચર્ય! પિતાજીમહારાજ સાથે મિત્રતાનો દાવો કરતા યશોરાજ, પિતાજીને કૈલાસવાસ થયે વર્ષ પણ થયું નથી ત્યાં યુદ્ધ કરવા તત્પર થયા! પ્રધાનજી, મને સંગ્રામનો લેશ પણ ભય નથી. સત્યને અર્થે, ક્ષત્રિય વીર ધર્મયુદ્ધમાં પ્રવેશતાં ક્ષણ પણ વિલંબ કરશે નહીં; પણ યશોરાજનું આ વર્તન મને અત્યંત નવાઈ જેવું, ન સમજાય તેવું લાગે છે. શું, પિતાજી સાથે યશોરાજની મિત્રતા પણ સ્વર્ગે સિધાવી?

પ્રધાન

જણાય છે તો કંઈક એવુંજ, મહારાજ. લોભી અને લાલચના સાણસામાં સપડાયેલા, સ્નેહ કે સંબંધને ભાગ્યે જ સ્મરણમાં રાખી શકે છે.

દ્વારપાલ

(પ્રવેશી) મહારાજનો જયજયકાર હો. મહારાજ, યશોરાજમહારાજ તરફથી દૂત આવેલો છે, ને આપનાં દર્શન ઇચ્છે છે.

સુજનસિંહ

એને સત્વર પ્રવેશ કરાવ.

દ્વારપાલ

જેવી આજ્ઞા, મહારાજ.

પ્રધાન

જે હશે તે હવે સ્પષ્ટ જણાશે.

[દૂત દ્વારપાલ સાથે પ્રવેશ કરી, નમન કરે છે]

દૂત

સરોજપુરીથી મહારાજ યશોરાજનો આ પત્ર લઈ હું આવ્યો છું, મહારાજ.

[પત્ર દ્વારપાલને આપે છે. દ્વારપાલ પ્રધાનને, પ્રધાન રાજાને આપે છે]

સુજનસિંહ

લાવો.

[પત્ર લઈ સ્વગત વાંચે છે, પછી]

(પ્ર)......'એટલે પ્રદેશ અમારો છે, અને આપે તે પચાવી પાડ્યો છે. આશા છે કે આપ તે કબૂલ કરશો અને અમારું અમને સોંપશો, નહીં તો સમશેરનો ઉપયોગ કરતાં યશોરાજ ડરશે નહીં.' (સક્રોપ) સમશેર વાપરવી છે, એમ? (દૂતને) તારા રાજાનો સંદેશ જાણ્યો. બીજું કાંઈ કહેવું છે?

દૂત

મહારાજ, બીજું એટલુંજ કહેવાનું છે કે સરોજપુરીના રાજવીની એવી અંતરની ઇચ્છા છે કે સૌજન્યપુર સાથેનો મૈત્રીભાવ ચાલુ રહે એટલા માટે આપ અમારી યોગ્ય માગણીઓને સ્વીકારશો.

સુજનસિંહ

યોગ્ય માગણીઓ ? પાડોશીનાં ઘરને પચાવી પાડવાની મરજી થતાં કહેવું કે, 'અમારું ઘર છે, અમને સોંપી દો,' શું એ યોગ્ય માગણી છે ? અન્યના ધનનો લોભ થતાં, પોતાનું કહી, તેના ઉપર દાવો કરવો એ યોગ્ય છે ? કોઈ રૂપવતી સ્ત્રી ઉપર મોહ પામતાં તેના ઉપર સ્વામીત્વ ઠરાવવા પ્રયત્ન કરવો એ શું યોગ્ય છે ? દૂત, તારા રાજાની માગણીઓ પણ એવી જ 'યોગ્ય' છે.

દૂત

મહારાજ, ત્યારે શું હું એમ સમજું કે આપ તે સ્વીકારવા નથી માગતા ! કારણ, આપ નહીં સ્વીકારો તો આપને માટે તેમની ગમે તેવી લાગણી છતાં પણ મહારાજ યશોગજને આપની સાથે વિગ્રહમાં ઊતરવુ પડશે.

પ્રધાન

વિગ્રહમા ઊતરવું પડશે...

દૂત

(જુસ્સાથી) હા; અને સરોજપુરીનુ અતુલ પરાક્રમી મહાસૈન્ય પળવારમાં સૌજન્યપુરને...

સુજનસિંહ

બસ, બસ, દૂતના અધિકારનુ ઉલ્લંઘન કર નહીં. સંદેશો કહેવાનુ તારું કામ. તે તેં કરી લીધુ દૂત, શૌર્ય બતાવવાનો પ્રદેશ રણસંગ્રામ છે અને સાધન સમશેર છે; નહીં કે આ રાજસભા અને દૂતની મર્યાદિત વાણી !

દૂત

અસ્તુ, એમ હો. કહો, હવે આપનો જવાબ શો છે ?

સુજનસિંહ

દૂત, જા અને કહે તારા અભિમાની રાજાને કે સુજનસિંહ તમારી અન્યાયી માગણીઓનો અસ્વીકાર કરે છે. સોઇની અણી ખૂંચે એટલા પ્રદેશની આશા પણ ઝાંઝવાનાં જળ સમી ગણજો. વિગ્રહ જ જોઇતો હોય

તો યુદ્ધનું ક્ષેત્ર ખુલ્લું પડ્યું છે, પણ સૌજન્યપુરની જમીન મેળવતાં પહેલાં તો સરોજપુરીની પ્રત્યેક અંગના વૈધવ્યદુઃખનાં ઊનાં આંસુથી નાહી રહેશે. યશોરાજને કહેજે કે સુજનસિંહ આપને વડીલ ગણતા હતા, પણ આપ હાથ લંબાવી યુદ્ધને જ માગી લો છો તો તમારી તે હોંશ પૂરી પાડવા પણ સુજનસિંહ તૈયાર છે.

પ્રધાન

દૂત, યશોરાજને એટલું પણ કહેજે કે દુષ્ટ પ્રકૃતિને વશ થાઓ મા. નાહક મિત્રરાજ્યો વચ્ચે શત્રુવટ ઊભી કરો નહીં; મિત્રતા ઉપર પાણી ન ફેરવો, સૌજન્યપુરના રાજ્યરૂપી મૃગજળની વૃથા તૃષ્ણા રાખો નહી, કારણ એ અન્યાય છે.

સુજનસિંહ

અને છતાં ન જ માનવું હોય તો અમારી સમશેર તૈયાર છે.

દૂત

(આશ્ચર્ય) સંદેશનો શું આ ઉત્તર મહારાજ યશોરાજને હું જઈને કહી સંભળાવું?

ચતુરસિંહ

દૂત, વળી એ પણ કહેજે કે મહારાજ સુજનસિંહ તમારી પાસે બાળક છે, છતાં એ સિંહનું બાળ છે, મદોન્મત્ત ગજેન્દ્રનાં કુંભસ્થળ ભેદી નાખવા સમર્થ છે.

સુજનસિંહ

દૂત, આપ્યો અમારો ઉત્તર; જા, અને કહી સંભળાવ તે તારા રાજાને. (દ્વારપાલને) પ્રતિહારી, દૂતને માર્ગ બતાવ.

દૂત

મહારાજ, હું જઈને આપનો ઉત્તર મહારાજ યશોરાજને કહી સંભળાવીશ, પણ જતાં કહી જાઉં છું કે આનું પરિણામ મહાભયંકર આવશે. રામરામ.

[નમન કરે છે. દ્વારપાલ રસ્તો બતાવે છે, બન્ને જાય છે]

પ્રધાન

(નિઃશ્વાસ નાખી) અહા ! સ્વર્ગવાસી મહારાજના મિત્ર કહેવાતા તે તેના રાજ્યને પચાવી પાડવા માગે છે. સંસારમાંથી સુજનતા પરવારી ગઈ કે યશોરાજની બુદ્ધિ મલિન થઈ ગઈ !

સુજનસિંહ

જે હો તે; પણ, પ્રધાનજી, ચતુરસિંહ, સંગ્રામ માટેની સર્વ તૈયારી કરાવો. કારણ મને લાગે છે કે આપણા સ્વમાનને ખાતર આપણે યશોરાજ સામે વિગ્રહમાં ઊતરવું પડશે.

પ્રધાન : ચતુરસિંહ

(નમીને) જેવી આપની આજ્ઞા, રાજન.

[સુજનસિંહ જાય છે. પ્રધાન અને ચતુર સિવાય સૌ જાય છે. પ્રધાન નિ.શ્વાસ નાખે છે]

ચતુરસિંહ

પ્રધાનજી, શા વિચારમાં પડ્યા ?

પ્રધાન

ચતુર, સૌજન્યપુરને સંગ્રામમાં ઊતરવુ પડશે ? આપણો સંપૂર્ણ વિજય થશે એમાં મને લેશમાત્ર શંકા નથી. સુજનમહારાજના શત્રુઓનો સંહાર તો હું થઈ ચૂક્યો દેખું છું. વળી, આપણે ધર્મને અર્થે લડવું છે; પણ દુર્દૈવે આપણે લડાઈમાં ઊતરી, સેંકડો માનવીઓની પ્રાણહાનિના કારણ થવું પડશે.

ચતુરસિંહ

(આશ્ચર્યથી) નહીં, પ્રધાનજી. એમાં કારણભૂત આપણે કદી કહેવાઈએ નહીં. એ કલંક તો રાજ્યલોભી, મિત્રદ્રોહી, અભિમાની યશોરાજને શિર જ રહેશે. આપણે તો માત્ર ધર્મને માટે, આપણા રાજ્યના રક્ષણને અર્થે, અભિમાનીઓના મદને ઉતારવા, ક્ષત્રિયને સ્વર્ગના દ્વાર સમી રણભૂમિમાં પ્રવેશીશું અને બતાવીશું કે સૌજન્યપુરના ક્ષત્રિયો, નથી કોમલ અંગવાળી

કામિનીઓ કે માનહીન નામર્દ ભીરુઓ કે જેની પાસેથી, ઈચ્છા થતાં, યશોરાજ આ રમણીય ફળદ્રૂપ પ્રદેશો ઝૂંટવી લઈ જાય.

પ્રધાન

તારો જુસ્સો સ્થાને છે. પણ હું કહું છું તે એ છે કે લડાઈનું સ્વરૂપ અતિ ભયંકર અને દુઃખમય છે. તે એક યજ્ઞ છે જેમાં અનેક મનુષ્યોના નિર્દોષ પ્રાણોનું બલિદાન કરવામાં આવે છે, જેથી વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, કલા, ઉન્નતિ, દેશની સર્વ સંપત્તિ પરાઙ્મુખ થઈ જાય છે. સુખી, સ્નેહાળ કુટુંબો પ્રિયજનવિમુખ થતાં કરુણ સ્વરે વિલાપ કરે છે.

ચતુરસિંહ

સત્ય કહ્યું, પ્રધાનજી, પણ આપણે માટે યુદ્ધ સિવાય દુષ્ટ યશોરાજે શો ઉપાય રાખ્યો છે? અને બીજો ઉપાય ન હોય ત્યારે ધર્મ સાચવવા, ધર્મયુદ્ધ કરવું એનાથી ક્ષત્રિયોનો બીજો કયો પરમધર્મ છે?

પ્રધાન

ચતુર, યશોરાજ સ્વભાવે દુષ્ટ નથી. દુષ્ટ હોત તો સ્વર્ગવાસી મહારાજ એની સાથે મિત્રતા કરતે જ નહીં. હા, હું કબૂલ કરું છું કે અવિચારી પ્રકૃતિથી દોરાઈ તેણે પોતાના યશસ્વી નામને કલંકિત કર્યું છે, અને તેને મિત્રના રાજ્યનો લોભ થયો છે. પણ કોઈ તેને ભાન કરાવે કે આ વર્તનથી તેનું ઉજ્જવલ, કીર્તિમય જીવન કલુષિત થયું છે તો મને આશા છે કે તે ઠેકાણે આવે ખરા. અને તેમ થાય તો પછી વિગ્રહનો સંભવ ન રહે.

ચતુરસિંહ

પ્રધાનજી, હમણાં કદાચ યશોરાજ સમજે તોયે શું? જેના કાન કાચા છે, તે થોડા સમય પછી ફરી પ્રકૃતિથી દોરાઈ વિગ્રહનાં બીજાં કારણો ઉપસ્થિત નહીં કરે તેની શી ખાતરી? માટે, મને તો લાગે છે કે ભલે યશોરાજ આપણે હાથે માર ખાઈ ઠેકાણે આવે.

પ્રધાન

ચતુર, આ રાજ્યનું નિમક ખાધું છે, તેનું સારું વાળવાની આ તક

સાંપડી છે. કોઇ પણ રીતે, કોઇ પણ પ્રકારે, ગમે તે ભોગે, આપણે વિગ્રહ અટકાવવો જોઈએ. મહાભારતના કૌરવપાંડવ યુદ્ધનું મનોવેધક દૃષ્ટાંત યાદ કર. અઢાર અક્ષૌહિણી સેના હતી, તેના રહ્યા દશ...બે હાથનાં આંગળાં પર ગણાય તેટલાં. યાદ કર, યુદ્ધની મહાદેવીએ લીધેલો આયોનો એ મહાભયંકર ભોગ, જેથી કોઇ વીર ક્ષત્રિય બચવા પામ્યો નહીં. રહી માત્ર અસંખ્ય, આર્તસ્વરે રુદન કરતી પતિવિરહિણી, પતિવ્રતા, આર્યરમણીઓ. માત્ર પાંડવો ધર્મ બચાવવા, ધર્મયુદ્ધ કરી, લડ્યા, જીત્યા, વૈરાનલને તૃપ્ત કર્યો, મહાઅપમાનના સંતાપને શાંત કર્યો, પણ પરિણામ? જે પુત્ર, બંધુ, મિત્રને અભાવે રાજ્યજીવન અકારું હતું એ સૌનો વિનાશ! આવી જીત!! તેને માટે આટલી ભારે કિંમત ચૂકવવાની? સંસારની સર્વ સુખદાયક વસ્તુઓ, પ્રેમના સર્વ સંબંધો, જિંદગીમાં જે કાંઈ મોંઘું હતું તે સર્વ હોમી દીધું, યુદ્ધના સદૈવ અતૃપ્ત રહેતા સર્વભક્ષી મહાયજ્ઞમાં! અરે ગુમાવ્યું, હતું તે સર્વ—સર્વસ્વ અને મેળવી ફતેહ આવી. ઓહ, આ તે કઈ જાતની જીત? આ તે કેવો વિચિત્ર, દારુણ વિજય!

ચતુરસિંહ

પ્રધાનજી, આપણા રાજ્યનો, સ્વાભિમાનનો ભોગ આપ્યા સિવાય વિગ્રહ અટકાવવાનો કોઈ ઉપાય આપને સૂઝે છે?

પ્રધાન

ઉપાય?

[વિચાર કરે છે]

હા, એક ઉપાય છે અને તે પણ સુગમ; વળી, એવો કે યશોરાજ હમેશ માટે સમજે.

ચતુરસિંહ

સુગમ ઉપાય છે, પ્રધાનજી? કહો, કહો.

પ્રધાન

ચતુર, મહારાજ સુજનસિંહનુ ઇષ્ટ કરવાની સુંદર તક છે. તેમાં તું મને સહાય કરીશ?

ચતુરસિંહ

મહારાજનું ઇષ્ટ થતું હોય તો સહાય તો શું, પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર છું. ફરમાવો પ્રધાનજી, શી આજ્ઞા છે?

પ્રધાન

ચતુર, યશોરાજને એક કન્યારત્ન છે. રાજકુંવરી સરોજિની, ચંદ્રિકા જેમ આકાશને દીપાવે છે તેમ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રાજકુલને દીપાવે એવી છે. સુજનમહારાજ યુવાન છે, હજી અવિવાહિત છે, સમજ્યો?

ચતુરસિંહ

શું તેમનો સંબંધ–વિવાહ–કરાવવો?

પ્રધાન

એમ જ. એ સ્પૃહણીય યોગ અત્યંત સુખરૂપ અને રમણીય નીવડશે અને બંને રાજ્યોનું મહાશ્રેય કરી, વિગ્રહના સ્વપ્નને પણ દૂર કરશે. ચતુર, થોડો વખત, ગમે તે રીતે હું આ વિગ્રહને ઠેલીશ અને તેટલામાં તારી સહાયથી, મને વિશ્વાસ છે કે સુજનમહારાજ અને કુંવરી સરોજિનીનો વિવાહ યોજી શકાશે.

ચતુરસિંહ

ધન્ય છે, મહારાજ, આપની ચાતુરીને, બુદ્ધિબળને, નીતિનિપુણતાને. કહો, આ યોજનામાં મને શી આજ્ઞા છે?

પ્રધાન

પ્રથમ તો એ કે એક ઉત્તમ દૂતીએ સરોજપુરી જઈ, સુજનતાની મૂર્તિ સમી રાજકુંવરી સરોજિનીના સુકુમાર હૃદયમાં સુજનમહારાજ માટે પ્રેમાંકુર પ્રકટાવવા. પછી રાજકુંવરી પ્રતિજ્ઞા કરે કે, પરણું તો સુજનસિંહને, નહીં તો બાળકુમારી રહું. ત્યારપછી અભિમાની યશોરાજ એકની એક પુત્રીના પ્રેમ પાસે પોતાનો ગર્વ મૂકી, સુજનસિંહને કન્યાનું માગું મોકલે, છેવટ આપણા વહાલા સુજનમહારાજ એ માગું સ્વીકારે, અને રાજકુંવરી સરોજિની સૌજન્યપુરની મહારાણી તેમ જ સૌજન્યપુર અને સરોજપુરી બન્નેના ભાવી રાજકર્તાની માતા થાય.

ચતુરસિંહ

ધન્ય છે, પ્રધાનજી, ધન્ય છે આપની રાજનીતિની કુશળતાને. યોજના આપની અણમોલ છે. પણ મહારાજ, એવી વિશ્વાસુ દૂતી...

પ્રધાન

તારી પત્ની ચકોરી, ચતુર આ યોજના અત્યંત ગુપ્ત રાખવાની છે એમાંથી એક શબ્દ બહાર જતા તે ધૂળ થઈ જાય. સુજનમહારાજ જાણે તો એ બાજી બગડી જાય. માટે, તારી સ્ત્રી ચકોરી સિવાય આ કામ બીજા કોઈને સોંપાય તેમ નથી મારી ખાતરી છે કે ચતુર ચકોરી કામ પાર પાડી, સૌજન્યપુરના રાજ્યભક્તોમા પોતાનુ નામ ઉમેરાવશે.

ચતુરસિંહ

આપની એવી જ આજ્ઞા હોય તો ભલે, હુ મારી સ્ત્રીને સર્વ સમજાવી સત્વર સરોજપુરી રવાના કરુ છુ.

પ્રધાન

હા, પ્રથમ તો એ કરવાનુ પછી બીજુ બધુ તો સરૂખેસરખુ જ ઊતરશે ચાલ, ચતુર, પણ ધ્યાન રાખજે આનો એક શબ્દ પણ પ્રકટ થયો તો આપણે માથે મોટુ જોખમ છે.

[બન્ને જાય છે]

*

અંક પહેલો : દૃશ્ય છઠ્ઠું

સ્થળ

સરોજપુરીનો રાજમહાલય અને તેમાં સરોજિનીનો બાગ.

*

[સરોજિનીની સખીઓ વસંતઋતુ સંબંધી ગીત ગાય છે અને તે પૂરું થતાં જાય છે. ચકોરી પ્રવેશે છે]

ચકોરી

સૌજન્યપુર છોડયું ત્યારે મન કેવું કરતું' તું! સ્વપ્નેયે નહોતું ધાર્યું કે વહાલા ચતુરે સોંપેલું કામ આટલું સહેલું, આવું મનગમતું થઈ પડશે. કુંવરીબાની સખી થવું કોને ન ગમે? સરોજિનીબાનું દિલ કેવું સરલ, કેવું રસભીનુ છે! સુજનમહારાજ માટે હમણાં એ કેટલું આકર્ષાયું છે! અરે, એમના સિવાય બીજી વાત પણ હવે તો એને નીરસ લાગે છે. મને લાગે છે કે મારું કાર્ય હવે સફળ થવા આવ્યું છે. કેવો આનંદ! સરોજિનીબા અને સુજનમહારાજનો સ્પૃહણીય યોગ કોને ન ગમે? તેમનો સંબંધ કેવો સુખકર અને સૌને હિતકર થઈ પડશે! અને ચકોરી, તારા ચતુર વહાલા તને ધન્યવાદ આપશે એ તને કેવો પ્રિયકર થઈ પડશે હં!

[સખીઓને પ્રવેશતી જોતાં]

અરે, વસંતોત્સવ ઊજવવા સખીઓ આવી લાગે છે.

[સખીઓ પ્રવેશે છે, તેમને સંબોધીને]

આવો, આવો, બહેનો, આવો. વસંતની લલિત લીલાની અનુરાગી રમણીઓ આજના વસંતોત્સવને દીપાવો.

એક સખી

જી, હા, પણ કુંવરીબાને તો પધરાવો.

બીજી સખી

જુઓ, સામેથી એ જ આવે છે ને શું!

ત્રીજી સખી

સખીઓ, બા તો કંઈ ગાતાંગાતાં આવે છે.

[સા સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરે છે]

એક સખી

'રસીલા ?' 'ભ્રમર ?' 'હૃદય કમલમાં ગુંજારવ કરી રહ્યો છે': એ વળી કોણ ?

બીજી સખી

'પુંડરીકને ન વિકસાવતાં સવિતાદેવ છુપાઈ રહ્યા છે.' આ તે કુંવરીબા ગાય છે કે એકલાં એકલાં કંઈ લવે છે !

ત્રીજી સખી

'પ્રેમપીડિતા વિરહિણી વસંતને દોષ દે છે.' હાં, હાં, પછી ?

એક સખી

'વહાલાના અદ્વિતીય લાવણ્યે ઘેલી કરી મૂકી છે.' ઠીક, ઠીક !

[બધી સખીઓ ખડખડ હસે છે]

બીજી સખી

અરે, આ તે કુંવરીબા પોતે જ ઘેલાં થયાં છે કે શું ?

સરોજિની

(પ્રવેશીને) સખીઓ !

સખીઓ

પધારો, પધારો, બા.

એક સખી

બા, શું ગાતાં હતાં ?

બીજી સખી

બા, એકલાં કોની સાથે વાતો કરતાં હતાં !

ત્રીજી સખી

બા, કોણ 'રસીલા !'

એક સખી

બા, કયા ભ્રમરને હૃદયકમલમાં પૂરી રાખ્યો છે?

બીજી સખી

સમજાવોને બા.

સરોજિની

(શરમાતી, મૂઝાતી) સખીઓ, ન સતાવો મને; હું કાંઈ જાણતી નથી.

ચકોરી

સખીઓ, ન સમજી? એ તો બા વસંતઋતુમાં કૃષ્ણવિરહથી પીડાતી ગોપિકાનું વર્ણન કરી રહ્યાં હતાં. (સરોજિનીને) મેં બરાબર પારખ્યું ને બા?

સરોજિની

(છુટકારાનો દમ ખેંચતી) ચકોરી, તેં બરાબર પારખ્યું. (સ્વ) ચકોરી, તું ખરેખર ચકોર છે. (સખીઓને) હાં, પણ સખીઓ, આજના વસંતોત્સવની શી તૈયારી કરી છે?

ચકોરી

સખી, આજ તો વસંતના પ્રિય મિત્ર કામદેવનું અર્ચન કરી વસંતોત્સવ ઊજવીશું.

એક સખી

બા, ચકોરીબહેનની આજ્ઞા પ્રમાણે બધું તૈયાર કર્યું છે.

બીજી સખી

જુઓ, કંદર્પભગવાનની સર્વાંગસુંદર પ્રતિકૃતિને મન્મથમંદિરમાં વિરાજિત કરી છે.

[નાનકડા સુંદર મંદિરમાં સ્થાપેલી કામદેવની મૂર્તિ બતાવે છે]

ત્રીજી સખી

અને સુગંધી જલથી સ્નાન કરાવી, વિધવિધ આભરણોથી વિભૂષિત કરી છે.

એક સખી

અને બધી રીતે હૃદયની પૂજા અર્પવા યોગ્ય કરી છે.

સરોજિની

(આશ્ચર્યથી) સખી, કામદેવનું પૂજન! કંદર્પનું અર્ચન!

ચકોરી

કાં નહીં? સખી, ઋતુરાજ વસંત પોતાના સ્પર્શ થકી કુદરતમાં થનગનાટ કરી મૂકે છે ત્યારે તેનો પરમ મિત્ર કામદેવ માનવહૃદય ઉપર શું ઓછો તનમનાટ મચાવી મૂકે છે!

એક સખી

ત્યારે હવે વિલંબ શાનો છે?

બીજી સખી

શાનો નહીં, ભાવથી પૂજી હૃદયને પુનિત કરવાની જ વાર છે.

ત્રીજી સખી

સખી, તો કરવા દો હવે એ દેવનાં દર્શન, જેથી હૃદયને કરીએ પાવન.

ચકોરી

(સરોજિનીને બાજુએ) અને પામીએ હૃદયના રાજન.

[સખીઓ મન્મથમંદિરને બાજુએથી ખસેડી લાવી વચ્ચે મૂકે છે]

સખીઓ

ભગવાન કુસુમાયુધનો જયજયકાર થાઓ.

સરોજિની

(નીરખતી) ઓહો! કેવી કમનીય આકૃતિ, કેવી મનોહર મુખમુદ્રા, કેવી કામણગારી રસિક આંખ! કેવી રમ્ય મૂર્તિ!

ચકોરી

ગમે છે ને? એના કારીગરે મહારાજ સુજનસિંહને ભેટ ધરવા ઘણા પ્રેમથી એને ઘડી હતી.

સરોજિની

મહારાજ સુજનસિંહ માટે ઘડી? ત્યારે એ અહીં ક્યાંથી આવી?

ચકોરી

સખી, અનુપમ સૌન્દર્યવતી મૂર્તિ ઘડી છતાં જોયું તો ખાતરી થઈ કે સુજનમહારાજના રૂપ પાસે એ ઊભી રહી શકે એમ નથી, તેથી રખે પોતાની કલાકૃતિની હાંસી થાય એ ભયથી સુજનમહારાજને એણે એ ભેટ ન કરી.

સરોજિની

એ કારણથી તેમને ભેટ ન કરી?

ચકોરી

હા, અને અહીં લાવ્યો; એ આપણું સદ્‌ભાગ્ય.

એક સખી

ના, ના, ખરું કારણ તો એ નહીં.

બીજી સખી

ત્યારે શું છે? કહેને.

ત્રીજી સખી

હું કહું. ખરું કારણ તો એ છે કે પ્રતાપી સુજનમહારાજ બીજા સર્વ દેવોને પ્રેમથી પૂજે છે છતાં કામદેવનો હજી તે તિરસ્કાર કરે છે.

બીજી સખી

તેથી તે અહીં લાવ્યો નહીં?

એક સખી

હા; કેમકે સરોજિનીબા અને તેમનું રસિક સખીમંડળ કંદર્પદેવનું અર્ચન કરવા આતુર છે.

બીજી સખી

સખી, સુજનમહારાજ કામદેવનો તિરસ્કાર કેવી રીતે કરે છે?

ત્રીજી સખી

અનંગનું હથિયાર કામિની. તેને તરછોડી, તે પરાક્રમ અને કીર્તિને વધુ પસંદ કરે છે, એની રીતે.

એક સખી

હશે. મહારાજ યશોરાજના શત્રુ શું વધુ પસંદ કરે છે અને શું નથી કરતા તેની સાથે આપણને શું કામ છે? ચાલો, ચાલો, સૌ આ દેવની સ્તુતિ કરીએ.

સરોજિની

(નિઃશ્વસતી સ્વગત) હાય, પિતાજીના શત્રુ! (હૃદય પર હાથ મૂકી) હૃદય!

બીજી સખી

હા, ચાલોને બા.

ત્રીજી સખી

બા, શા વિચારમાં પડ્યાં? નિસાસો કેમ નાખ્યો!

સરોજિની

સખીઓ, મહારાજ સુજનસિંહ જેવા મહાન રાજવી જેનો તિરસ્કાર કરે છે એ આ દેવ, આપણને અબળાને—કન્યાને—કેવી રીતે પૂજવાયોગ્ય હોઈ શકે! ના, ના, સખી, મારે તો નથી થવું એ કામદેવનું ભક્તજન. થાઓ તમે જેને થવું હોય તે.

પ્રતિહારી

બહેન, ત્યારે તો થવું છે તારે પણ સુજનસિંહ જેવું! વાહ, તમે બંને સરખાં—સુજનમહારાજ અને સરોજિનીબા.

એક સખી

ના, બા, એવાં અરસિક થશો નહીં, હોં! આપણ અબળાઓ તો એ દેવને પ્રણામ કરવા જોઈએ તો જ આપણા સ્વામીને રીઝવતાં એ આપણને શીખવે.

બીજી સખી

પણ કુંવરીઓને ક્યાં વર છે કે તેને રીઝવવા હોય?

ત્રીજી સખી

સખી, તેં કેમ જાણ્યું કે કુંવરીઓ મનથી નહીં વરી ચૂક્યાં હોય! ભૂલી ગઈ, પેલું એકલાં એકલાં-ગાતાં'તાં તે?

ચકોરી

સખી, જો મનમાં વરી જ ચૂકી હોય તો આ દેવની સ્તુતિ તને 'વર' આપનારી થઈ પડશે.

સરોજિની

સખીઓ, ન સતાવો મને, ન સતાવો મને. એની પૂજા હું નહીં કરું, નહીં કરું. ભોળી કુમારિકાના કૂણા અંતરમાં અગ્નિસમી જ્વાળા પ્રકટાવતો એ ભૂંડો કામદેવ તો નિંદાને જ પાત્ર છે.

ચકોરી

ભૂલી, સરોજિની, ભૂલી. સકળ વિશ્વ જેના થકી નભી શકે છે, દેવના દેવે પણ જેની પાસે માથું નમાવ્યું છે એ કામદેવ નિંદાને પાત્ર કેમ હોઈ શકે?

સરોજિની

અબળાના ભોળા મનને મથી નાખનાર; સરલ, શુદ્ધ, ઉજ્જ્વળ દૃષ્ટિને રાગવાળી, મલિન કરનાર; સ્નેહ, સંબંધ, મૈત્રી કે ધર્મઅધર્મના ભેદને તુચ્છ ગણનાર; લજ્જા, ભય, વિનય, વિવેકને ઉડાવી મૂકનાર; સર્વ પાપનો હેતુ કામદેવ: એ પૂજવા યોગ્ય તો કેમ હોઈ શકે?

ચકોરી

સખી, અમૃત ને વિષ બન્ને સાથે રહેલાં છે જેમાં એવો એ વિલક્ષણ કામદેવ છે. તેમાંથી કોઈ મૂર્ખ અમૃત મૂકીને વિષને ગ્રહણ કરે તો એમાં કોનો દોષ? માટે બહેન, ગા એનાં ગુણાનુગાન ને આ રસિક મુખમાંથી આવાં અરસિક વેણ કાઢ મા.

એક સખી

અને બા, જો મનથી વરીજ ચૂક્યાં હો તો સંભાળજો, એ ક્યાંક દુર્વાસામુનિની જેમ ક્રોધ કરી આપને શાપ દઈ ન દે.

બીજી સખી

હા, નહીં તો બા, ક્યાંક શકુન્તલા જેવા હાલ થશે અને આપના દુષ્યન્તરાજ આપને ઓળખ્યા વિના જ ભૂલી જશે!

સરોજિની

(મજાકમાં) એમ છે? કુંવરીબાના શકુન્તલા જેવા હાલ કરવા છે, નહીં? ના, બાઈ, એ તો આપણાથી ન ખમાય. પણ સખી, શકુન્તલાની સખી તો પ્રિયંવદા હતી ત્યારે તું મારી અ-પ્રિયંવદા કેમ થઈ?

ત્રીજી સખી

કુંવરીબા, અમારી ભેગાં ભળી જાઓને ને આ કામદેવની નિંદા કરો મા; પછી શાપ કે બાપની કંઈ બીક જ નહીં!

સરોજિની

એમ કરવું જ પડશે?

સખીઓ

હા, હા.

સરોજિની

તો લાચાર.

ચકોરી

બોલો, સખીઓ, ભગવાન કામદેવનો જયજયકાર. અને ચાલો, હવે ભાવભીને હૈયે એમનુ અર્ચન કરીએ.

[સૌ મન્મથમંદિરમાં વિરાજિત પ્રતિકૃતિની કુંકુમઅક્ષતચંદનપુષ્પ ઇત્યાદિથી પૂજા કરે છે, ઘંટડી વગાડે છે, આરતી ઉતારે છે]

પ્રભુ, અમારું હૃદયથી કરેલું અર્ચન સ્વીકારો, અમ રંક અબળા પર પ્રસન્ન થાઓ.

એક સખી

દેવ, દંપતીના સર્વ સુખનું કારણ આપ છો. કૃપા કરી, તેમના અંતરમાં પ્રેમપ્રદીપની જ્યોત અખંડ ઝળહળતી રાખો જેથી બંને એકરૂપ થઈ, સંસારમાં સ્વર્ગને ઉતારે.

બીજી સખી

ભગવાન, આપ અબળાના નાયક છો. યોગીશ્વર શંકર, વિશ્વના સર્જનહાર બ્રહ્મા અને જગતપાલક વિષ્ણુનાં પણ અબળાએ આપની સહાયથી માન મુકાવ્યાં છે. એમ જ પ્રભુ, સહાય કરો અને ચપલાના ચપલ નયનમાં એવું કામણ મૂકો કે પળમાં વહાલા બંધાઈ વશ થઈ જાય !

ત્રીજી સખી

કામદેવ, વસંત સમયે કામિનીની સર્વ મનઃકામના પૂર્ણ થાય એવું આશીર્વચન આપો.

ચકોરી

પ્રભુ, આપને નમ્ર પ્રાર્થના કરું છું કે પ્રકૃતિ વસંતઋતુની પધરામણીથી મહાલી રહી છે, ત્યારે (સરોજિની સામે જોઇને) કોઇ વિરહિણીના કે કોઇ કુમારિકાના કોમળ હૃદયને આપના કુસુમબાણનું લક્ષ્ય કરશો નહીં.

સરોજિની

દેવ, આપને હૃદયના સાચા ભાવથી પ્રણામ કરું છું. આપ અનંગ કહેવાઓ છો, આપનું સૈન્ય નિર્બળ અબળાઓનુ બનેલું છે, આપનાં આયુધ કઠોર નથી, તીક્ષ્ણ નથી, છતાં ત્રણે લોકને આપે જીત્યાં છે. આપનું સામર્થ્ય, આપની સત્તા અદ્વિતીય છે. વળી, સૌ ધનુર્ધારી નિર્દય બની, એક વસ્તુની બે કરવામાં મોટાઈ માને છે ત્યારે આપ, દયા કરી, બેને એક કરો છો, બે હૃદયનું ઐક્ય કરો છો એ વિલક્ષણ ધન્વી, માગું છું આપની પાસે એ કે જો કોઇ નિર્દોષ કુમારિકાના ભોળા હૃદયને આપના પુષ્પબાણનું લક્ષ્ય કરો તો સત્વર એનું એના પ્રણયી હૃદય સાથે ઐક્ય કરવા ચૂકશો નહીં.

[નમે છે]

ચકોરી

(સરોજિનીને બાજુએ) બહેન, પ્રાર્થના તારી સત્વર સફળ થાઓ.
(પ્રકટ) સખીઓ, ચાલો હવે સાથે મળી દેવની સ્તુતિ ગાઇએ.

[સૌ સખીઓ સાથે મળી કંદર્પઅર્ચનાનુ ગીત ગાય છે, ને પછી વિખરાય છે રહે છે માત્ર ચકોરી અને સરોજિની]

વહાલી સખી, હું હૃદયથી ઇચ્છુ છુ કે ભગવાન કામદેવ તને તારા પ્રણયી સાથે જોડી દે.

સરોજિની

ચકોરી. તુ કેવી નિર્દય છે! એમને માટે મારા હૃદયમાં તેં પ્રેમ શા કારણે પ્રકટાવ્યો? તુ જાણતી નહોતી કે એમને પિતાજીએ શત્રુ ગણ્યા છે?

ચકોરી

કોને? સુજનસિંહને?

સરોજિની

(નિશ્વાસ નાખતી) અને આ હૃદય, આ શરીર હવે એમનુ થઈ ગયુ છે.

ચકોરી

બહેન, મે કે' દહાડે કહ્યુ'તુ કે તમે એમને ચાહો?

સરોજિની

ચકોરી, તુ જૂઠી છે. એક દિવસ નથી જતો, એક ઘડી નથી જતી, અરે, એક પળ નથી જતી જ્યારે એમની હસતી મીઠી છબી મારી નજર સામેથી ખસતી હોય! સખી, એના વિનાનો દિવસ હવે મને જુગ જેવો જાય છે. ચકોરી, એના સુદર મુખની ચન્દ્રસમી મધુરી કાન્તિ મારા હૃદયમા કોઈ અભિનવ વિચિત્ર અસર કરી રહી છે. સખી, એ પિતાજીનો શત્રુ ભાગ હૃદય પર તો સામ્રાજ્ય ચલાવી રહ્યો છે. જો, જો, આ હૃદયમાં એમનુ જ રાજ્ય છે ને?

[ચકોરીના હાથ એ થી, પોતાના વક્ષસ્થળ ઉપર મૂકે છે ચકોરી સરોજિનીની એ છાતીસરસી ચાંપી રાખેલી સુજનસિંહની છબી કાઢી લે છે]

ચકોરી

સખી, આ શું? અને, આ તો સુજનમહારાજ! વાહ, તેં તો તેમને તારા હૃદયમાં કેદ કર્યા છે ને શું?

[સરોજિની ચકોરી પાસેથી છબી ઝૂંટવી લઈ એની સામે તાકી રહે છે]

સરોજિની

ચકોરી, આ વહાલો મને ક્યારે મળશે? આ હૃદયમાં એ ખરેખર પૂરાશે કે?

ચકોરી

બહેન, ધીરજ ધર એ તને અવશ્ય મળશે.

સરોજિની

ચકોરી, જો, જો, વસંતઋતુ કેવી ખીલી રહી છે. (આમતેમ ફરીને દેખાડતી) નવેલી આ વેલી આ તરુવરને વીંટાઈ કેવી તન્મય બની ગઈ છે! પેલો રસરા ભ્રમર કેવી સરળતાથી આ નવીન કુસુમકલિકાનો મધુર રસ ચૂસે છે! આ પલ્લવિત આમ્રવૃક્ષ પર કાળી કામણગારી કોયલડી કેવું મીઠું ટહૂકી રહી છે! મંદ પવનની ધીમી લહેરોએ કેવી મનોહર સુગંધ પથરાવી દીધી છે! પેલા નિકુંજમાં પંખીજોડું કેવા પ્રેમમાં લીન થઈ ગયું છે! પ્રફુલ્લ કમળોથી પૂર્ણ સરોજિનીનું લાવણ્ય આ નાનકડા સરોવરને કેવું દીપાવે છે! સખી, જો, જો, આ વસંતની બહાર ખીલી રહી છે તે—એણે કુદરતને ચમકાવી મૂકી છે. ચકોરી, નિખિલ પ્રકૃતિ તેના સહચર સાથે વસંતમાં વિહાર કરે છે, ત્યારે મારા હૃદયનો ચમકાવનાર મારા પિતાનો શત્રુ છે, ક્યાંય દૂર દેશમાં વિરાજે છે અને મારા પ્રેમથી પણ અજાણ છે. અરે, મારો સહચર તો એ ક્યાંથી થાય?

[દીન બની, ચકોરીને ખભે માથું ટેકવી ઊભી રહે છે]

ચકોરી

(આશ્વાસન આપતી) બહેન, ધીરજ ધર, મારી ખાતરી છે કે જેણે તારા કોમળ હૃદય ચમકાવ્યું છે તે તારો સહચર જરૂર થશે અને તારા

ચકોરી

મહારાજ, બસ કરો, બસ કરો જુઓ, આપના કઠોર શબ્દોએ કુંવરીમાના કેવા હાલ કર્યાં! કુંવરીબા, કુંવરીબા, બોલોને, આમ શું કરો છો? અરે, કોણ છે હાજર?

[સખીઓ તથા દાસીઓ દોડી આવે છે]

જાઓ, જાઓ, કોઈ પાણી લાવો, ગુલાબજળ લાવો, રાજવૈદને તેડાવો, અરે, કુંવરીબાને આ શું થઈ ગયું?

[સખીઓ અને દાસીઓ ઘડી, ઘડી [illegible] કરે લાવે છે ને આશ્વાસન કરે છે]

યશોરાજ

(ઘ્યાર્દ્ર બની) અરે, કુંવરીને શું થઈ ગયું! કુંવરી, સરોજ, મારી એકની એક દીકરી, તને આ શું થઈ ગયું? બોલને, બહેન એક શબ્દ તો બોલ.

ચકોરી

મહારાજ, આપના તીવ્ર વેણ આ કોમળ હૃદયમાં વજ્ર જેમ લાગ્યા છે, અને પ્રિયનું અપમાન નહીં સહન કરી શકવાથી કુંવરીબાએ આવી બેભાની લીધી છે

યશોરાજ

(દીન બની) દીકરી, આમ શું કરે છે! બોલ તો ખરી, બહેન!

ચકોરી

મહારાજ, ત્યારે આપને પુત્રી પર પ્રેમ છે ખરો!

યશોરાજ

ચકોરી, ચકોરી! મારી એકની એક વહાલી પુત્રી ઉપર મને પ્રેમ ન હોય! એ કેવો પ્રશ્ન!

ચકોરી

[illegible] કરો, મહારાજ [illegible] કુંવરીબા [illegible] ઉપર [illegible] ખરો [illegible] પુત્રી પ્રત્યે પ્રેમ હોય તો [illegible] વિચાર કરી, તે તેમને આપના પુત્રી [illegible] કરી [illegible]

યશોરાજ

ચકોરી, એ વાત પછી. કુંવરીને ભાનમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કર. અરે, મારી દીકરીની આ સ્થિતિ મને અસંત દુખી કરે છે.

ચકોરી

મહારાજ, ખરેખર, આપ જેવા યુદ્ધના પક્ષપાતીના હૃદયમાં પણ મૃદુતા અને વત્સલતાને સ્થાન છે!

યશોરાજ

ચકોરી, પુત્રી પ્રત્યેના પ્રેમ પાસે યશની ઇચ્છાને પણ યશોરાજ હડસેલી મૂકે એમ છે. ચકોરી, ગમે તેમ કરી તું કુંવરીને જગાડ.

ચકોરી

મહારાજ, કુંવરી જાગૃત થશે તે પણ શા અર્થે? કારણ, જેનું નામ પણ આપ સાંભળી શકતા નથી, તેને કંઈ આપ કન્યાનું દાન ઓછા જ કરવાના છો!

યશોરાજ

સુજન સાથે મારી કુંવરીનાં લગ્ન? અશક્ય.

ચકોરી

મહારાજ, કુંવરીબાને જિવાડવાં હોય તો કેવળ એ એક માર્ગ છે. પુત્રીના પ્રેમ પાસે અભિમાનને છોડો અને જેને શત્રુ બનાવ્યા છે તેને મિત્ર કરી, આપની પુત્રીના પતિ તરીકે પ્રેમથી ગ્રહણ કરો. મહારાજ, આ એક જ રસ્તો છે, નહીં તો કુંવરી માટે જીવવાની આશા છોડી દો. હું જાણું છું કે તે સુજનસિંહ સિવાય અન્યને વરવાની નથી અને તેના સિવાય જીવવાનીયે આશા નથી.

યશોરાજ

ચકોરી, ચકોરી, મારી પ્રતિષ્ઠાનો તો વિચાર કર, મારી કીર્તિનો તો ખ્યાલ કર. અરે, સુજન સાથે—સરોજપુરીના શત્રુ સાથે સરોજિનીને કેમ પરણાવી શકું?

ચકોરી

મહારાજ, એમ કરવાથી આપની કીર્તિ શતગુણ વધશે; બન્ને રાજ્યો વચ્ચે શત્રુતા ટળશે, હજારોના પ્રાણ બચશે, નહીં તો કુંવરી જીવી શકશે નહીં.

યશોરાજ

કુંવરી જીવશે નહીં! (ખેબાકળા જેવા) ચકોરી, એવું અમંગળ બોલ નહીં. એ શબ્દો હું નથી સહન કરી શકતો. કુંવરી ખાતર હું શું ન કરું? આ રાજ્ય પણ છોડી દઉં, અભિમાન પણ ભૂલી જાઉં, યશની કામનાને પણ હડસેલી દઉં.

[મૂર્છિત સરોજિની ચકોરીના ખોળામાં માથું મૂકીને પડેલી છે તે એ જ અવસ્થામાં 'સુજન' 'સુજન'નો ઉચ્ચાર કરે છે]

ચકોરી

મહારાજ, જાણ્યો આનો ગાઢ પ્રેમ? સ્વપ્નમાં કે મૂર્છામાં પણ એનું એ જ રટણ, એનો એ જ 'સુજન'!

યશોરાજ

ચકોરી, હવે હું નથી સહન કરી શકતો. કુંવરીને જગાડ, કુંવરીને બોલાવ, કુંવરીને ગમશે તે કરીશું, સરોજપુરીના શત્રુ સાથે વરાવીશું. સુજનસિંહને મિત્ર કરી, જમાઈ તરીકે સ્નેહે સ્વીકારીશું, પછી કાંઈ?

ચકોરી

ધન્ય છે, મહારાજ. પિતા હજો તો આપના જેવા વત્સલ હજો, જે પુત્રીનું હૃદય સમજી શકે. (કુંવરીને) કુંવરીબા, ઊઠો, ઊઠો. જુઓ પિતાજી દુખી થાય છે. બહેન, તમે કહેશો ત્યાં તમને વરાવશે. સુજનમહારાજ સાથે પરણાવશે, ઊઠો, ઊઠો.

[સરોજિનીને ધીરે ધીરે ચેતના આવતી જાય છે]

મહારાજ, સરોજિનીબાને ભાન આવતું લાગે છે.

યશોરાજ

ઈશ્વરનો ઉપકાર. સરોજ, મારી સરોજ, બહેન, તું કહેશે ત્યાં તને વરાવીશું, સુજન સાથે પરણાવીશું, પણ તું દુખી થા મા.

સરોજિની

(આંખ ઉઘાડી, યશોરાજ સામે મીટ માંડતાં) કોણ, પિતાજી?!

બી લી પ ત્ર

(ત્રણ વ્યંગચિત્રો)

ગંભીર શૈલીના પ્રતિકારરૂપે જાણે લખાયાં હોય તેમ ૧૯૧૭–૧૮ના વર્ષોમાં, માથેરાનમાં, આ ત્રણ વ્યંગચિત્રો હળવી શૈલીએ આલેખાયાં હતાં.

(૧)
નિષ્ઠુર !

સુંદરી

વહાલા, હું મરી જાઉં તો તમે ફરી પરણો ખરા?

સ્વામી

ઘેલી રે ઘેલી, એવું તે બોલાય?

સુંદરી

ના, ના, કહો તો ખરા, પરણો કે નહીં?

સ્વામી

પરણું? નહીં જ તો વળી; એમાં તને કંઈ શંકા છે?

સુંદરી

ના, ના, એમ તે કંઈ હોય, વહાલા? તમે તો એમ કહેતા આવ્યા છો કે સ્ત્રી વિના જીવવું એના કરતાં મરવું બહેતર છે, અને સંસારમાં રહેવું હોય તો સ્ત્રી કરવી જ જોઈએ; તો પછી?

સ્વામી

એ તો બરોબર. ત્યારે કદાચ પરણુંયે ખરો!

સુંદરી

શું? પરણો એમ? મારે ઠેકાણે બીજી લાવો? મારો પ્રેમ વિસારી દો? મને ભૂલી જાઓ? મારા ઘરમાં જ બીજીને લાવો? અરરર, પુરુષો કેવા નિષ્ઠુર હોય છે! કેવા હૃદય વિનાના, કઠોર પાષાણ જેવા હોય છે! હાય, હાય, હું છેતરાઈ; તમારામાં પણ છેતરાઈ. મેં તમને પણ આવા નહોતા ધાર્યા! હે ઈશ્વર, મારા સ્વામી બીજીને પરણે છે! હાય, હાય, હવે હું શું કરું?

સ્વામી

???? વહાલી, તું જીવતી રહે!!!

*

(૨)

વીર કેસરીને એમ જ ઘટે !

રાણો પ્રતાપ, મેવાડનો સિંહ, મૂર્તિમાન વીરરસ, પ્રભાત ફાટતુ હતુ તેટલામા જ પલગ ઉપરથી છલગ મારીને ઊઠ્યો. સાધારણ રીતે એ લેટ રાઈઝર હતો, પણ કા તો કોઈ ભયંકર સ્વપ્ને તેને સુખનિદ્રામાથી જાગૃત કર્યો હોય કા તો તેને સવારની અર્લી ટ્રેઈન પકડવાની હોય—જે હો તે હો, આજે તે બિછાનામા નવ વાગ્યા સુધી આળોટ્યો નહીં. ઊઠીને તરત જ, સૂવાના ઓરડાના ખૂણામા પડેલા ડ્રેસિંગ ટેબલ તરફ, સુરા પાઈ મત્ત કરાયેલો ગજેન્દ્ર જેમ મદોન્મત્ત સિંહ સામે ધસે તેમ તે ધસ્યો અને ઝડપથી ડ્રેસિંગ ગ્લાસમા પોતાનુ થાળી જેવુ, પરાક્રમી મો ધાર્યુ.

શુ તેને સ્વમુખચન્દ્રની શોભા નીરખવી હતી ? શુ તેને દાઢી કરવી હતી ? ગમે તે કારણ હોય, પણ તેણે આયનામા તાકી તાકીને જોયુ. જોતા જ તે બેબાકળો બની ગયો આશ્ચર્ય, ક્રોધ શોક, વીરતાના ભાવો, એક પછી એક, તેના ગૌર પ્રતાપી ચહેરા ઉપર ઊભરાઈ આવ્યા મુખકમળ આશ્ચર્યથી વિકસિત થઈ ગયુ, કપોલ ક્રોધથી, તમાચો લાગ્યો હોય તેના લાલ થઈ ગયા, હમેશા જુસ્સાથી ભરેલા રહેતા તેના અણિયાળા કોડા જેવા ઈન્દીવર નયનમા અશ્રુના બિંદુ ઝળકવા લાગ્યા, હેવી વેટ ચેમ્પિયન જેવી ભરાવદાર, તેની કુંદનવર્ણી કાય આખી ધ્રૂજવા લાગી અને એકવીસમી વખત પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી ત્યારે પરશુરામના કપાળ પર જેવુ વીરતાનુ તેજ ઝળક્યુ હતુ તેવુ સહારક શૂરવીરતાનુ તેજ રાણાના ભાલપ્રદેશ પર વિરાજિત થયુ

અરે, એવુ તે એણે દર્પણમા શુ જોયુ ?

મહાપરાક્રમી, વીરશિરોમણી, ક્ષત્રિયકુલદીપકને આયનામા એવુ તે શુ દેખાયુ કે જેથી તે એક મેડકેપની માફક ચેડા કાઢવા લાગ્યો !

હાય, તેણે જોયો પોતાની મૂછમા એક સફેદ વાળ !

અફસોસ, આ બુઝર્ગીના ચિહ્નને તે અક્કલમદીની નિશાની ગણી શક્યો નહીં. લડાઈના મયદાનમા યોદ્ધાઓને શૂર ચડાવવા બેચરૂ છના ટાનને

ફાડી નાખે તેવું પડઘમ વાગે અને જેવો અવાજ થાય તેવા જબરદસ્ત અવાજથી રાણાએ બાંગ પોકારી પોતાના વિશ્વાસુ ઘાટીને બોલાવ્યો અને કહ્યું, 'રામા, જિલેટ લાવ.'

નિમકહલાલ રામો વર્ષો થયાં રાણાની તહેનાતમાં રહ્યો હતો અને મોગલો સાથેની દરેક લડાઈમાં પણ રાણો તેને પોતાનું શેવિંગટેકલ સાચવવા સાથે જ લઈ જતો હતો. પળમાં રામો, નવી બ્લેડથી ચળકતો જિલેટ લઈ આવ્યો ને રાણાએ તે લેતાં વેંત જ, મૂછ ઉપર સાબુ લગાડવાની પણ રાહ જોયા વિના, મારો ચલાવ્યો. મોગલસેનાને ઘણી વાર જેમ પોતાની તેજ તલવારથી તેણે કાપી નાખી હતી, તેમ દગાબાજ મૂછને રાણાએ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં હતી ન હતી કરી દીધી!

અને ક્લીન શેવ મુખ મિરરમાં નિહાળી, શત્રુ ઉપર વિજય મેળવ્યાનો આનંદ થાય તેના કરતાંય વિશેષ આનંદથી રાણો હરખાયો.

વીર કેસરીને એમ જ ઘટે!

(૩)

સરસ્વતીચન્દ્રનો સંસાર

સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુમસુંદરીનાં લગ્ન થયે ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં હતાં. દરમ્યાન, વિવાહનું ફળ–પ્રજા–તેને સારા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરી બન્નેએ પોતાના દેહનું સાર્થક કર્યું હતું. અડધો ડઝન આશાભર્યાં જીવોને દુનિયાની રોશની દેખાડી, કલ્યાણગ્રામની યોજનાનો ગુપ્ત ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો. સરસ્વતીચન્દ્ર...એક વખતનો વિદ્વાન, રસિક, કોમળ હૃદયનો, કાલ્પનિક તરંગોને વાસ્તવિક માનનાર, આકાશવિહારી સરસ્વતીચન્દ્ર આજે કુસુમસુંદરી પાસેથી ઘરખર્ચનો હિસાબ લેતો ચોપડો લખતો બેઠો હતો. અહા, સમય કેવો બળવાન છે! કાળ તારી ગતિ ગહન છે!

દુનિયાના કઠોર અનુભવોએ તેને બતાવી આપ્યું હતું કે હૃદયના કોમળ ભાવો કરતાં કરકસર વધારે કીમતી છે; પ્રેમનાં અર્થ વિનાનાં

ટાયર્વાં ફરતાં પૈસો ઘણો વધુ ઉપયોગી છે. સંસારના ધક્કેલા ખાઈ, ઘડાઈ, તે હવે જમાનાનો ખાધેલ બન્યો હતો. પાઈપાઈનો હિસાબ ગણવાનું તેને મન હવે સહજ થઈ ગયુ હતું.

તેણે કુસુમને કહ્યું: કુસુમ, ઊધિયાને બદલે ભાજીનું શાક કર્યું હોત તો કેટલો બચાવ થાત !

કુસુમ

ચન્દ્ર, હવે તો તમે હદ કરો છો.

સરસ્વતીચન્દ્ર

નહીં કુસુમ, હું યોગ્ય જ કરુ છું. વિષ્ણુદાસજી પણ કહી ગયા છે કે જિહ્વા પગનો સંયમ આવશ્યક છે અને તેને અભાવે શતમુખ વિનિપાત નિર્મેલો છે.

કુસુમ

અરે ચન્દ્ર, ધીમેધીમે તમારામાં કેટલો ફેરફાર થઈ ગયો ! અરે, ક્યાં તે રસિક, સાહિત્યવિલાસી, સાગરસમા વિશાળ અંતરવાળા ચન્દ્ર, અને ક્યાં આ નિષ્ઠુર નાણાંવટી ! ઓ વહાલા, તમારી સરસ્વતી ક્યાં સરી ગઈ? વિદ્વત્તાને તમે ક્યાં વિસારી દીધી ! ઉચ્ચ આદર્શોને કેમ ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યા !

સરસ્વતીચન્દ્ર

કુસુમ, વગર અર્થ વિનાનો બકવાદ શા કરો ? રસિકતા, ભવ્યતા અને આદર્શોથી શું આપણા આજીવનનું ભરણપોષણ થઈ શકશે ! ગગનમાં સંધ્યા સમયે દેખાતા અદ્ભુત રંગો આંખને ગમે તેવા પ્રિય લાગે પણ શું તેથી ભૂખ ભાંગે છે !

કુસુમ

અરી, વહાલા ચન્દ્ર, ખરેખર હું હારી ગઈ. તારો દર્દ વિષે પ્રેમ પણ આ સમય ગણી ગણી જોઈને મને સંસાર ગમે છુપાવ ન શકી. ચન્દ્ર, તમે ભલે કરો છો. આપણે હવે નથી જાણતા કે નથી પીડાતા.

સરસ્વતીચન્દ્ર

વહાલી કુસુમ, એમ જ; આ દુનિયાનો અનુભવ જ સાચો છે. કુસુમ, આપણો ઘરખર્ચ આંધળો છે. ધંધાધાપાની મંદીને વખતે એ વધારે આકરો લાગે છે.

કુસુમ

શું આંધળા ખર્ચનું મહેણું મને સંભળાવો છો? હું આટલી સાવચેતીથી ખર્ચ ચલાવું છું તેનો મને આવો ન્યાય આપો છો? અરે નિષ્ઠુર ચન્દ્ર, ગયે મહિને સાડી કરાવ્યા પછી મેં એક સાડીયે હજી કરાવી નથી. ગઈ કાલે મંડળમાં મારું ભાષણ હતું ત્યાં પણ આગળ એક વાર પહેરાયેલી સાડી જ મારે પહેરવી પડી એ આપને વિદિત છે? હાય, તે વખતે મારા હૃદયમાં કેવો સંતાપ થયો તેની ઓ પથ્થર હૃદયના, તમને કંઈ પણ દરકાર છે? ધન તમને એટલું બધું વહાલું હતું તો કલ્યાણગ્રામની યોજનામાં આટલું શા માટે ખર્ચ્યું? તમે તેમ ન કર્યું હોત તો મારે મહેણું સાંભળવા વારો ન આવત.

સરસ્વતીચન્દ્ર

કુસુમ, ઉતાવળી કુસુમ, તું નાહક ઉશ્કેરાય છે. અનુભવોથી ઘડાઈ, હાથ સંકુચિત કરતાં શીખ્યાં ત્યારે જ તો આગળ કરતાં બેવડો પૈસો ભેગો થઈ શક્યો છે, એ તું કેમ ભૂલી ગઈ? કુસુમ, મંડળ અને મેળાવડામાં શું હજી તું માને છે? કયા વિષય પર તેં ભાષણ કર્યું?

કુસુમ

'સ્ત્રીના સમાન હક' પર.

સરસ્વતીચન્દ્ર

(ખડખડ હસીને) સ્ત્રીના હક પુરુષોના સમાન હોઈ શકે? કુસુમ, નાનપણમાં હું એ માનતો, પણ અનુભવ! માણસને અનુભવ જેટલું શીખવે છે તેટલું બીજું કોઈ શીખવતું નથી.

કુસુમ

વહાલા, તમે ગમે તે કહો, પણ ગઈ કાલે, ભાષણ આપતાં, પૂર્વકાળના પ્રિય ને પરિચિત બાલ્યમાં પ્રેમથી ઉછેરેલા સ્વતંત્રતાના ભાવો મારા હૃદયમાં પુનઃ સજીવન થવા લાગ્યા.

સરસ્વતીચન્દ્ર

વેની, વેની, એ ખ્યાતી તરંગો છે, તર્જનાયોગ્ય છે

*

આ વાર્તાવિનોદ ચાલતો હતો, તેટલામાં કુમુદસુંદરી આવ્યાં: ‘રમણીય પ્રિય કુમુદ’ એ વર્ણન હવે ઇતિહાસરૂપે જ રહ્યું હતું. માંદગીની ઊંડી અસર તેમના શરીર ઉપર ચોખ્ખી રીતે દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. તેમનું એક વખતનું સર્વાંગસુંદર લાવણ્યમય પાતળું અંગ ચરબી અને માંસના લોચાથી સારી રીતે ભરાવદાર બન્યું હતું. રંગે સાડલો પહેરેલો તેથી તથા અનુભવથી જ્ઞાતિની વિધવાઓની રીતભાત આવડી ગયેલી તેથી, જાણે એ પણ જ્ઞાતિની વિધવા–પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયાં હોય એમ અનુમાન થતું હતું.

આવીને એમણે કહ્યું

કુમુદ

મારી નાનકડી કુસુમ, વિદ્વાન ચન્દ્ર, તમે બન્ને બાળકો શી ચર્ચામાં તન્મય થયાં છો? સુખેથી આનંદ કરો. મારાં વહાલાંઓ, સુખેથી સંસારનો લહાવો લો. પણ રસિક ચન્દ્ર, ભૂલતા નહીં કે મારી નાનકડી કુસુમમાં મેં મારી સર્વ આશાઓ ટ્રાન્સફર કરી છે. આપણા સર્વ મનોરથો મેં તેને શિરે ઉતાર્યા છે. ઓ મહાત્મન્, ઓ પૂર્વજન્મના સજ્જન, ઓ એક વારના પ્રિય ચન્દ્ર, એ મુગ્ધાના મનોભાવ આજે આપ વિસારો છો તે વખતે આપણા નિર્મળ પ્રેમનું સ્મરણ કરાવવા આ કુમુદ આવી પહોંચી છે, ગંગાસ્વરૂપે યમુનારૂપે, કુસુમમાં ભળી, આપ મહાસાગરને મળવા.

કુસુમ

કુમુદબહેન, કુમુદબહેન! [બેઠી પડે છે]

કુમુદ

મારી નાનકડી કુસુમ! [વહાલથી ભેટે છે]

સરસ્વતીચન્દ્ર

(અણગમો દર્શાવતા) કુમુદબહેન, હજી તમને આ ટાયલાં કરવાં કેમ ગમે છે? ‘નાનકડી કુસુમ!’ બે છોકરાંની મા થઈ હવે તે ક્યાં સુધી નાનકડી રહેશે?

કુમુદ

(હસતી) અરે! નાનકડી નહીં એ તો ‘ઘેલી મારી કુસુમ!’

★

શ્રદ્ધાંજલિ

🙏 ગાંધીજી

🙏 સરદાર વલ્લભભાઈ

ગાંધીજી:
યુગપુરુષ અને વિશ્વની મહાન વિભૂતિ

છેલ્લાં બેપાંચ હજાર વર્ષોમાં વિશ્વની જે ગણીગાંઠી મહાન વિભૂતિઓ થઈ ગઈ છે તેઓની હરોળમાં મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્થાન છે. સૈકડો-હજારો વર્ષ થયાં છતાં જેમ આપણે પ્રતાપી શ્રીરામચંદ્રજી, યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ, ભગવાન બુદ્ધ, સ્વામી શંકરાચાર્ય અને પયગંબર ઈસુ ખ્રિસ્તને ભૂલી શકતા નથી પણ અહર્નિશ પૂજ્યભાવથી સ્મરીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીને હજારો વર્ષો સુધી પ્રજા પૂજશે.

ગાંધીજી આફ્રિકાથી હિંદમાં પધાર્યા પછી ત્રીસચાળીસ વર્ષ દરમ્યાન તેઓ દેશના જીવનમાં જે અજબ પલટો લાવવા શક્તિમાન થયા એ તેમનું કાર્ય અદ્વિતીય છે. એક જમાનો એવો હતો, જ્યારે હિંદીવાન પોતાની માતૃભાષા કરતાં પરદેશી ભાષાને વધુ સન્માનતો; હિંદી ઢબના પોશાક કરતાં વિલાયતી ઢબના પોશાકને પસંદ કરવામાં ગૌરવ માનતો; ગોરાઓને અને અમલદારોને પ્રિય અને અનુકૂળ થવામાં એકબીજાની સ્પર્ધા કરતો; આપણી પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ છોડી દરેક પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ અપનાવવામાં પોતાની શોભા માનતો; ટૂંકમાં, વિલાયતી એ બધું જ સારું અને 'નેટિવ' એટલે દેશી એ બધું જ ખરાબ એવી મનોદશા સેવતો : આવી બધી નિર્બળતાઓમાંથી દેશને બહાર કાઢી સ્વમાન અને સ્વાધીનતાનો પાઠ શીખવનાર એ એક જ યુગપુરુષ મહાત્મા ગાંધીજી થયા.

ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજી સાહિત્યનાં ક્ષેત્રોમાં પણ તેમણે જે ભાગ ભજવ્યો છે તેની જોડ નથી. ભાષાની વિદગ્ધતા ઉપરાંત ઊંડા અર્થવાળી અને મહાન ભાવો તેમ જ તત્ત્વથી ભરેલી તેમની ભાષા અત્યંત સાદી; સરળ અને દરેક સ્ત્રીપુરુષ સહેલાઈથી સમજી શકે તેવી છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ તેમનું નામ અમર રહેશે.

'મુંબઈ વર્તમાન' સામયિકના ૧૯૪૮ના અંકમાં પ્રકટ થયેલો અંજલિ લેખ.

સ્ત્રીઓને, જડ ઘાલી ગયેલી, ઘરમા ગોંધી રાખનારી રૂઢિઓમાથી મુક્તિ અપાવનાર, તેને પુરુષ સાથે સમોવડી બનાવનાર, તેઓને સન્માનભર્યું સ્થાન અપાવનાર, તેઓને દેશ અને સમાજના કાર્યોમા નિર્ભયતાથી ભાગ લેતી બનાવનાર મહાત્મા ગાધીજી જ હતા.

રાજદ્વારી વિષયોમા કપટ, અનીતિ અને અસત્યના આશ્રય સિવાય ન ચાલે એ એન્ડો વર્ધની માન્યતાને પોતાના ઉચ્ચ જીવન અને સિદ્ધાતોથી અક્રિય રીતે ખોટી પાડી દેશની સ્વરાજ્ય અને સ્વતન્ત્રતાની ચળવળમા ચારિત્ર્ય અને પ્રામાણિકતાના હથિયારો જ વાપરનાર, અને વિશુદ્ધ ધ્યેય મેળવવા માટે ઉપાયો પણ વિશુદ્ધ હોવા જોઈએ એવો પાઠ દેશને શીખવનાર મહાત્મા ગાધીજી એક જ હતા

અહિંસા, સત્ય, એકતા, સેવાવૃત્તિ, વિશ્વપ્રેમ, કર્તવ્યનિષ્ઠા, નિર્ભયતા અને ઈશ્વરપરાયણતાના આદર્શો આપણી સમક્ષ મૂકી, માનવીનુ જીવન ઉજ્જવલ, વિશુદ્ધ અને ધર્મનીતિયુક્ત બનાવવા અવિરત પરિશ્રમ કરનાર ગાધીજી એક જ હતા.

અનેક વર્ષો સુધી તપ કરી અસખ્ય દુખો વેઠી, તનતોડ પ્રયત્નો કરી, અને પોતાના ચારિત્ર્યપ્રભાવથી દેશને સ્વાતત્ર્ય અપાવનાર મહાત્મા ગાધી જ હતા. હજી તા ૧૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ ના સુદિવસોને પૂરા છ માસ વ્યતીત થયા નથી તેટલામા તો દુર્દેવે ભારતને આ વિભૂતિથી અને યુગપુરુષથી વચિત કર્યું તેમની ન પૂરાય તેવી ખોટ ભારતની જ નથી, આખી દુનિયાની છે, આપણા જ સમય પૂરતી નથી, પણ નિરવધિ કાળ સુધી, હજારો વર્ષો સુધી ન પૂરાય તેવી છે

મહાત્માજીના અકાલ સ્વર્ગવાસથી ભારત ઉપર જે મહાન આફત આવી પડી છે તેમા પ્રભુ ઉપર શ્રદ્ધા અને દૃઢ મન રાખી તેમના સત્ય, અહિસા અને ઐક્યના મહાન આદર્શો પ્રમાણે આપણે સૌએ પોતપોતાનું કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ રીતે બજાવી દેશની આ તસ્મકે સેવા કરી ઘટે આમ વર્તીશું તો જ આપણે પૂજ્ય બાપુને ખરી અજલિ અર્પી ગણાશે

— ० —

ટાયલાં કરતાં પૈસો ઘણો વધુ ઉપયોગી છે. સંસારના ધક્કેલા ખાઈ, ઘડાઈ, તે હવે જમાનાનો ખાધેલ બન્યો હતો. પાઈપાઈનો હિસાબ રાખવાનું તેને મન હવે સહજ થઈ ગયું હતું.

તેણે કુસુમને કહ્યું: કુસુમ, ઊંધિયાને બદલે ભાજીનું શાક કર્યું હોત તો કેટલો બચાવ થાત?

કુસુમ

ચન્દ્ર, હવે તો તમે હદ કરો છો.

સરસ્વતીચન્દ્ર

નહીં કુસુમ, હું યોગ્ય જ કરું છું. વિષ્ણુદાસજી પણ કહી ગયા છે કે જિહ્‌વા પરનો સંયમ આવશ્યક છે અને તેને અભાવે શતમુખ વિનિપાત નિર્મેલો છે.

કુસુમ

અરે ચન્દ્ર, ધીમેધીમે તમારામાં કેટલો ફેરફાર થઈ ગયો! અહો, ક્યાં તે રસિક, સાહિત્યવિલાસી, સાગરસમા વિશાળ અંતરવાળા ચન્દ્ર, અને ક્યાં આ નિષ્ઠુર નાણાવટી! ઓ વહાલા, તમારી સરસ્વતી ક્યાં સરી ગઈ? વિદ્વત્તાને તમે ક્યાં વિસારી દીધી? ઉચ્ચ આદર્શોને કેમ ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યા?

સરસ્વતીચન્દ્ર

કુસુમ, વળી અર્થ વિનાનો બકવાદ શરૂ કર્યો? રસિકતા, ભાવના અને આદર્શોથી શું આપણાં બાળકોનુ ભરણપોષણ થઈ શકશે? ગગનમાં સંધ્યા સમયે દેખાતા અદ્દ્ભુત રંગો આંખને ગમે તેવા પ્રિય લાગે પણ શું તેથી ભૂખ ભાંગે છે?

કુસુમ

ભૂલી, વહાલા ચન્દ્ર, ઘડીભર હું ફરી ભૂલી. વર્ષો થયાં વિસારે પડેલા પણ લાંબા સમય સુધી સેવેલા ભાવોએ મને એકવાર વધુ ભુલાવામાં નાખી. ચન્દ્ર, તમે સત્ય કહો છો. આકાશના રંગો નથી ખવાતા કે નથી પીવાના.

સરસ્વતીચન્દ્ર

વહાલી કુસુમ, એમ જ; આ દુનિયાનો અનુભવ જ સાચો છે. કુસુમ, આપણો ઘરખર્ચ આંધળો છે. ધંધાધાપાની મંદીને વખતે એ વધારે આકરો લાગે છે.

કુસુમ

શું આંધળા ખર્ચનું મહેણું મને સંભળાવો છો? હું આટલી સાવચેતીથી ખર્ચ ચલાવું છું તેનો મને આવો ન્યાય આપો છો! અરે નિષ્ઠુર ચન્દ્ર, ગયે મહિને સાડી કરાવ્યા પછી મેં એક સાડીયે હજી કરાવી નથી. ગઈ કાલે મંડળમાં મારું ભાષણ હતું ત્યાં પણ આગળ એક વાર પહેરાયેલી સાડી જ મારે પહેરવી પડી એ આપને વિદિત છે? હાય, તે વખતે મારા હૃદયમાં કેવો સંતાપ થયો તેની ઓ પથ્થર હૃદયના, તમને કંઈ પણ દરકાર છે? ધન તમને એટલું બધું વહાલું હતું તો કલ્યાણગ્રામની યોજનામાં આટલું શા માટે ખર્ચ્યું? તમે તેમ ન કર્યું હોત તો મારે મહેણું સાંભળવા વારો ન આવત.

સરસ્વતીચન્દ્ર

કુસુમ, ઉતાવળી કુસુમ, તું નાહક ઉશ્કેરાય છે. અનુભવોથી ઘડાઈ, હાથ સંકુચિત કરતાં શીખ્યાં ત્યારે જ તો આગળ કરતાં બેવડો પૈસો ભેગો થઈ શક્યો છે, એ તું કેમ ભૂલી ગઈ? કુસુમ, મંડળ અને મેળાવડામાં શું હજી તું માને છે? કયા વિષય પર તેં ભાષણ કર્યું?

કુસુમ

'સ્ત્રીના સમાન હક' પર.

સરસ્વતીચન્દ્ર

(ખડખડ હસીને) સ્ત્રીના હક પુરુષોના સમાન હોઈ શકે? કુસુમ, નાનપણમા હું એ માનતો, પણ અનુભવ! માણસને અનુભવ જેટલું શીખવે છે તેટલુ બીજું કોઈ શીખવતું નથી.

કુસુમ

વહાલા, તમે ગમે તે કહો, પણ ગઈ કાલે, ભાષણ આપતાં, પૂર્વકાળના પ્રિય ને પરિચિત બાલ્યમાં પ્રેમથી ઉછેરેલા સ્વતંત્રતાના ભાવો મારા હૃદયમાં પુનઃ સજીવન થવા લાગ્યા.

સરસ્વતીચન્દ્ર

વેની, વેની, એ ખ્યાની તરંગો છે તજવાયોગ્ય છે

*

આ વાતાવિનોદ ચાલતો હતો, તેટલામાં કુમુદસુંદરી આવ્યાં 'રમણીય પ્રિય કુમુદ' એ વર્ણન હવે ઇતિહાસરૂપે જ રહ્યું હતું તેની ઊંડી અસર તેમના શરીર ઉપર ચોખ્ખી રીતે દૃષ્ટિગોચર થતી હતી તેમનું એક વખતનું સર્વાંગસુંદર લાવણ્યમય પાતળું અંગ ચરબી અને માંસના લોચાથી સારી રીતે ભરાવદાર બન્યું હતું રંગે સાડલો પહેરેલો તેથી તથા અનુભવથી જ્ઞાતિની વિધવાઓની રીતભાત આવડી ગયેલી તેથી જાણે એ પણ જ્ઞાતિની વિધવા-પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયાં હોય એમ અનુમાન થતું હતું

આવીને એમણે કહ્યું

કુમુદ

મારી નાનકડી કુસુમ, વિદ્વાન ચન્દ્ર, તમે બંને બાળકો શી સિ[illegible]ચામાં તન્મય થયાં છો? સુખેથી આનંદ કરો મારા વહાલાઓ, સુખેથી સંસારનો લહાવો લો પણ રસિક ચન્દ્ર, ભૂલતા નહીં કે મારી નાનકડી કુસુમમાં મેં મારી સર્વ આશાઓ ટ્રાન્સફર કરી છે આપણા સર્વ મનોરથો મેં તેને વિશે ઉતાર્યા છે ઓ મહાત્મન્, ઓ પૂર્વજન્મના સજ્જન ઓ એક વારના પ્રિય ચન્દ્ર એ મુગ્ધાના મનોભાવ આજે આપ વિકસાવો છો તે વખતે આપણા નિર્મળ પ્રેમનું સ્મરણ કરાવવા આ કુમુદ આવી પહોંચી છે ગંગાસ્વરૂપે યમુનારૂપે, કુસુમમાં ભળી, આપ મહાસાગરને મળવા

કુસુમ

કુમુદબહેન, કુમુદબહેન! [ભેટી પડે છે]

કુમુદ

મારી નાનકડી કુસુમ! [વહાલથી દાબે છે]

સરસ્વતીચન્દ્ર

(અણગમો દર્શાવતા) કુમુદબહેન હજી તમને આ ટાયલાં કરવાં કેમ ગમે છે? 'નાનકડી કુસુમ!' છ છ છોકરાની મા થઈ હવે તે ક્યાં સુધી નાનકડી રહેશે?

કુમુદ

(હસતી) ખરે! નાનકડી નહીં એ તો 'ઘસી મારી કુસુમ!'

★

શ્રદ્ધાંજલિ

ઁ ગાંધીજી

ઁ સરદાર વલ્લભભાઈ

ગાંધીજી:
યુગપુરુષ અને વિશ્વની મહાન વિભૂતિ

છેલ્લાં બેપાંચ હજાર વર્ષોમાં વિશ્વની જે ગણીગાંઠી મહાન વિભૂતિઓ થઈ ગઈ છે તેઓની હરોળમાં મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્થાન છે. સેંકડો–હજારો વર્ષ થયાં છતાં જેમ આપણે પ્રતાપી શ્રીરામચંદ્રજી, યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ, ભગવાન બુદ્ધ, સ્વામી શંકરાચાર્ય અને પયગંબર ઈસુ ખ્રિસ્તને ભૂલી શકતા નથી પણ અહર્નિશ પૂજ્યભાવથી સ્મરીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીને હજારો વર્ષો સુધી પ્રજા પૂજશે.

ગાંધીજી આફ્રિકાથી હિંદમાં પધાર્યા પછી ત્રીસચાળીસ વર્ષ દરમ્યાન તેઓ દેશના જીવનમાં જે અજબ પલટો લાવવા શક્તિમાન થયા એ તેમનું કાર્ય અદ્વિતીય છે. એક જમાનો એવો હતો, જ્યારે હિંદીવાન પોતાની માતૃભાષા કરતાં પરદેશી ભાષાને વધુ સન્માનતો; હિંદી ઢબના પોશાક કરતાં વિલાયતી ઢબના પોશાકને પસંદ કરવામાં ગૌરવ માનતો; ગોરાઓને અને અમલદારોને પ્રિય અને અનુકૂળ થવામાં એકબીજાની સ્પર્ધા કરતો; આપણી પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ છોડી દરેક પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ અપનાવવામાં પોતાની શોભા માનતો; ટૂંકમાં, વિલાયતી એ બધું જ સારૂં અને 'નેટિવ' એટલે દેશી એ બધું જ ખરાબ એવી મનોદશા સેવતો : આવી બધી નિર્બળતાઓમાંથી દેશને બહાર કાઢી સ્વમાન અને સ્વાધીનતાનો પાઠ શીખવનાર એ એક જ યુગપુરુષ મહાત્મા ગાંધીજી થયા.

ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજી સાહિત્યનાં ક્ષેત્રોમાં પણ તેમણે જે ભાગ ભજવ્યો છે તેની જોડ નથી. ભાષાની વિદગ્ધતા ઉપરાંત ઊંડા અર્થવાળી અને મહાન ભાવો તેમ જ તત્ત્વથી ભરેલી તેમની ભાષા અત્યંત સાદી; સરળ અને દરેક સ્ત્રીપુરુષ સહેલાઈથી સમજી શકે તેવી છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ તેમનું નામ અમર રહેશે.

'મુંબઈ વર્તમાન' સામયિકના ૧૯૪૮ના અંકમાં પ્રકટ થયેલો અંજલિ લેખ.

સમારંભ યોજ્યો હતો, અને હિન્દી વહાણવટાના ક્ષેત્રમાં શ્રી. વાલચંદની અનુપમ સેવાઓને માનાંજલિ અર્પવાનો મારો હેતુ હોઈ, એ પ્રસંગે સરદાર વલ્લભભાઇ અધ્યક્ષસ્થાન સ્વીકારે અને પ્રવચન કરે એવી મારી ખાસ ઈચ્છા હતી. તેઓશ્રી ત્યારે બારડોલી હતા. પરંતુ દેશના વહાણવટા માટે નોંધપાત્ર કાર્ય કરનાર શ્રી. વાલચંદનું સન્માન થઈ રહ્યું છે એ વિચારે તેઓ પ્રસન્ન થયા અને જરાય સંકોચ વિના એમણે સમતિ આપી અને બારડોલીથી મુંબઈ તથા મુંબઈથી બારડોલી પાછા ફરતાં આગગાડીમાં બે રાત વિતાવવી પડે એમ હતું છતાં તેઓશ્રી એ પરિશ્રમ વેઠી મુંબઈ પધાર્યા.

એ પ્રસંગે એમણે જે પ્રવચન કર્યું હતુ તે પરથી દેશને માટે એમને કેવો અગાધ પ્રેમ હતો તે વ્યક્ત થાય છે. એમના કેટલાક શબ્દો તો સાચી ભવિષ્યવાણી જેવા જ હતા. તેઓશ્રીએ કહ્યું હતું:

'રાષ્ટ્રીય વહાણવટા અંગેની મારી ઊંડી લાગણીઓ વિશે શ્રી પ્રાણલાલે પોતાના પ્રવચનમા ઉલ્લેખ કર્યો છે. આજની દુનિયામા, કોઈ પણ દેશ, એને પોતીકું સ્વતંત્ર વહાણવટું ન હોય તો, સ્વતંત્ર દેશ તરીકે પોતાનુ અસ્તિત્વ કે વેપાર ચલાવી શકે નહીં. આપણા દેશની ત્રણ બાજુએ દરિયાના પાણી છે. એની ચોથી બાજુએ પર્વતોની હાર છે. આપણો દેશ આમ એક બાજુ સિવાય બધી બાજુએ દરિયાથી વીંટળાયેલો છે એ હકીકત હોવા છતા, આપણા પોતાના કહી શકીએ એવા એક નાનકડા ખૂણા પર, કાંઠા પરના જમીનના એક નાનકડા પટા પર પણ આપણે દાવો ન કરી શકીએ એવી માનભંગ કરનારી સ્થિતિ આપણે કેમ સહન કરી લઈએ!

આપણા આ દરિયાને તેઓ હિન્દી મહાસાગરને નામે ઓળખાવે છે. પરંતુ એ મહાસાગર હિન્દી નથી, કારણ એના પર હિન્દની માલિકી નથી! હકીકત એ છે કે, આપણી ભૂમિની માફક આપણા દરિયા પણ આપણે પરદેશીને ત્યા ગીરો મૂકયા છે. આ વિશાળ ભૂમિમાનુ કે આ વિપુલ દરિયાઓમાંનુ કશું જ આપણું નથી. આ દરિયા પરનુ આપણું વર્ચસ્ પાછુ મેળવવાની લડતના મહાન ઇતિહાસનો તમારે પરિચય મેળવવો હોય તો સિંધિયા કંપનીના ઇતિહાસ પર નજર માત્ર કરવી પૂરતી છે. હિન્દ સ્વતંત્ર દેશ હોત તો સિંધિયા કંપનીના પ્રમુખે, લોર્ડ ઈન્ચકેપને તો આ પૂર્વે કયારનોય પોતાના નાનકડા ગજવામા મૂકી દીધા હોત! એ આપણી તાકાત છે, એ માટે આપણી પૂરતી હિંમત છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણે આપણી સ્વતંત્રતા ગુમાવી છે

હકીકતમાં, હિન્દ જે ઘડીએ જગત સરખી સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા કરે તે જ ઘડીએ બ્રિટિશરો જબરજસ્ત સંરક્ષણની માગણી કરવાના. વાઘને ઘેટા સામે સંરક્ષણની જરૂર લાગે અથવા રાક્ષસને કોઈ વામન સામે સંરક્ષણની જરૂર લાગે તો તે આના કરતાં વધુ મૂર્ખાઈભર્યું ન ગણાય.

બ્રિટનને ગર્વ છે, કારણ બ્રિટન તો દરિયાની રાણી છે! એનો કોઈ કવિ ગાઈ ગયો છે કે Britannia rules the waves–બ્રિટાનિયાનું દરિયાનાં મોજાં પર રાજ ચાલે છે. હા, દરિયાનાં ખુદ પાણી પર બ્રિટનનો અંકુશ છે. આપણો ઇતિહાસ તો સેંકડો વર્ષોના જમાનાથી પોકારીને કહે છે કે માણસનું પતન થવાનું હોય ત્યારે એનું ગર્વખંડન થાય જ છે. હિન્દ આજે ઇંગ્લૅંડના ગર્વને પડકાર કરે છે. પરમાત્મા ગર્વિષ્ઠ માણસોને હમેશ એમ સાચે સ્થાને પહોંચાડે જ છે.

આજે દુનિયા આપત્તિઓનાં મોજાં પર અથડાય છે. ક્યારે એ અતલ તળિયે જઈને પડશે તે કોણ કહી શકે એમ છે? આજે દુનિયા પર્વતની ટોચ પર લટકી રહી છે. ક્યારે એ ત્યાંથી તૂટી પડશે અને ખીણના પથરાળ તળિયે ભુક્કા થઈને ભાંગી પડશે તે કોણ કહી શકે એમ છે? આ લડાઈનું પરિણામ શું આવશે તેનું ભાવી ચોક્કસ રીતે કોઈ ભાખી શકે એમ નથી.

હિન્દ પાસે લડાઇનાં હથિયાર નથી, ને કોઈ જોડે લડવાનો હિન્દનો ઇરાદો નથી. અમને તો અમારું જે હતું તે પાછું જોઈએ છે. હિન્દનો દરેક માણસ વિશ્વબંધુત્વમાં માને છે. હિન્દીઓ કોઈ પર આક્રમણ કરવા માગતા નથી, પરંતુ પોતાના ઘરનું રક્ષણ તો એણે જરૂર કરવું જોઈએ. અમે હિન્દીઓ જો અમારાં પોતાના વેપાર અને વાણિજ્યનું અને પોતાના રાષ્ટ્રીય વહાણવટાનું રક્ષણ પણ ન કરી શકીએ તો આ ભૂમિમાં અમે જીવવાને લાયક નથી.

અમે બોલીને બગાડતા નથી, પણ અમે ભૂતકાળને ભૂલી તો નહીં જ જઈએ. જો એ ભૂલી જઈએ તો અમારું સાચું સ્થાન દરિયાને તળિયે હોય. આપઘાત સિવાય બીજા કશાને લાયક અમે ન રહીએ. દુનિયામાં અમારી આસપાસ શું થાલી રહ્યું છે તે હવે વધુ સમય મૂગામૂગા જોયા કરવાનું અમારાથી નહીં બને. જે ઊંડા જખમ પોતાને પડ્યા છે, ને જે એને મૃત્યુ તરફ ધકેલી રહ્યા છે તેને હિન્દ કેમ ભૂલી શકે? દુનિયાના દરિયામાં પોતાનું વાજબી સ્થાન મેળવવાનો હિન્દનો નિર્ધાર છે અને એ સ્થાન માટે લડી લેવા પણ હિન્દ તૈયાર છે.

અહીં ભેગા થયેલા આપ સૌ, મુંબઈના નાગરિકો અને વ્યાપારના મહારથીઓ, તમે આ શહેરનું નાક છો, અને તમે સૌ શ્રી. વાલચંદને અભિનંદન આપવા અત્રે ભેગા થયા છો. આ દેશમાં આવા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય વહાણવટાની તાત્કાલિક જરૂરત તમને સૌને જણાઈ છે.

જમાનાની ચાલ સમજનારાઓ માટે, હિન્દનો કાંઠો છોડીને વહેલે ભાગી જવાનો આનાથી વધુ સારો સમય નહીં આવે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે એ પગલુ હમણા જ ભરવું એ ખરેખર તો એમના જ લાભમા છે આ બાબતમા આપણો માર્ગ હમણાથી જ ખુલ્લો રાખવો એમા જ એમનુ હિત છે. એમ નહીં થાય તો, જે અમારુ પોતાનુ છે તે પાછુ મેળવવાના રસ્તા લેતા અમને આવડે છે એમા શક નથી ' (ખૂબ તાળીઓ)

મહાત્મા ગાંધીજીએ અને સરદાર વલ્લભભાઈએ પોતાની વ્યવહારુ અને વાસ્તવવાદી દૃષ્ટિથી તથા માયાળુ રીતભાતથી, વેપારી કોમને, મહત્ત્વની વેપારી સસ્થાઓને અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓને કોંગ્રેસ પ્રત્યે આકર્ષી હતી અને રાષ્ટ્રના હિતાર્થે તેમની પાસે કામ લીધુ હતુ ૧૯૪૪મા, હુ પ્રથમ વાર હિન્દી વેપારી મડળનો પ્રમુખ હતો, ત્યારે આપણા કોંગ્રેસ નેતાઓ કારાગારમા હતા. એ મડળની ત્રૈમાસિક અને બીજી સભાઓમા મારા વ્યાખ્યાનોનો રાગ ઘણો રાષ્ટ્રવાદી હતો. વિદેશી સરકારના કાર્યો અને એની નીતિની ઉગ્ર ટીકા કરવાનો તથા વિરોધ કરવાનો મને પ્રસંગ આવતો. મારા થોડાક મિત્રો મજાકમા મને કહેતા કે, 'રાજકર્તાઓ સામે આવુ ઉઘાડે છોગે બોલીબોલીને, સરનો ઇલકાબ મેળવવાની કોઈ પણ તક જો હોય તો તેને તમે પૂરેપૂરી ખોઈ નાખી છે!' મને 'સર' બનવાની કદી આકાક્ષા થઈ નહોતી અને એ માટે મેં કદી પ્રયત્ન કર્યા નહોતા એટલે એમની વાતથી મને રમૂજ મળતી. પરંતુ મને જાણવા મળ્યુ કે મહાત્મા ગાંધી કે જેઓ યરવડા જેલમા હતા અને સરદાર વલ્લભભાઈ જેઓ અહમદનગર જેલમા બીજા નેતાઓ સાથે હતા, તેમને બેઉને મારા પ્રવચનોથી ખૂબ આનદ થયો છે, ત્યારે એ વાતનો મને પણ ખૂબ સતોષ થયો હિન્દી વેપારી મડળનુ માનદ સભ્યપદ સ્વીકારીને મહાત્મા ગાંધીએ એનુ ગૌરવ કર્યું હતુ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પણ એ સસ્થાના માનનીય શુભેચ્છક હતા. ૧૯૩૯મા ચર્ચગેટ સ્ટેશનની સામે, મડળના સુદર મકાનનુ સરદારશ્રીને વરદ હસ્તે જ ઉદ્ઘાટન થયુ હતુ. આમ છતા મડળની ચૂંટણીઓ અને એના કાર્યમા હસ્તક્ષેપ કરવાની એમણે ના પાડી હતી, પરંતુ હિન્દી વેપારી મડળ રાષ્ટ્રભાવનાથી પ્રેરાયેલી સસ્થા હોઈ, સરદારશ્રીના મમત્વ તથા આશીર્વાદની એ હમેશ અધિકારી બની છે.

વજ્ર અને કુસુમ શા

સરદારશ્રી, પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ કરતાં રાજકારણને ક્ષેત્રે ઘણા જૂના કાર્યકર છે એ તો જાણીતું છે, પણ મહાત્મા ગાંધીએ એવી ઇચ્છા અને નિર્ણય વ્યક્ત કર્યાં કે પંડિત જવાહરલાલ પોતાના રાજકીય વારસ બને ત્યારે સરદારશ્રીએ તેમાં જરાય આનાકાની વિના સંમતિ આપી અને પોતાના જીવનના અંતિમ દિવસો સુધી, પંડિત નહેરુને પડખે રહીને, અત્યંત નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કર્યું. દેશ પ્રત્યેની ભક્તિનું, વફાદારીનું ને દઢતાનું એ એક ઉજ્જ્વલ અને ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટાંત હતું. વિદેશી સત્તાની ધૂંસરી સામે અજેય સંકલ્પ-શક્તિના, હિંમતના અને કાર્યપરાયણતાના અપ્રતિમ યોદ્ધા તરીકે જાણીતા સરદારશ્રી, સુતસદ્દીપણું, વિવેકબુદ્ધિ, અદલ ઇન્સાફ, દૂરંદેશી અને ધીરજ જેવા, એક શક્તિશાળી અને સફળ વહીવટકર્તાના સર્વ ગુણોથી વિભૂષિત હતા. નાણાંની બાબતમાં જ નહીં પરંતુ અધિકાર અને આશ્રયદાનની બાબતમાં પણ એમની ઉચ્ચ પ્રામાણિકતા સૌનાં આદર અને પ્રશંસા માગી લેતી. પોતાના વિરોધીઓ અને એક કાળે જેઓ શત્રુઓ હતા તેઓના સાચા કાર્યનો તેઓ હમેશ સ્વીકાર કરતા અને તે કદી ભૂલતા નહીં. આ સદ્ગુણથી તેઓ 'નરોત્તમ'ની કોટિમાં આવી જતા. ઉપરથી નઠોર, કઠોર અને ખડક જેવા દઢ દેખાતા સરદાર વલ્લભભાઈનું હૃદય સોના જેવું હતું અને એમનું વ્યક્તિત્વ સંસ્કૃત મહાકવિ ભવભૂતિની એક પંક્તિમાં વર્ણવાયું છે -તેવું જ હતું: वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

રાષ્ટ્રના વિશ્વકર્મા

ફરજ, સિદ્ધાંતો અને પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં તેઓ પોલાદ જેવા મજબૂત હતા, છતાં માનવીઓ સાથેના સંબંધમાં તેમનું હૃદય ગુલાબની પાંદડીઓ જેવી કોમળતા દર્શાવતું. તેઓશ્રી ઉદારચિત્ત રાજનેતા હતા, શિસ્તબદ્ધ અનુયાયી હતા, માયાળુ મિત્ર હતા અને નિર્ભય છતાં દાનાદિલ શત્રુ હતા. તેઓ શબ્દોના આડંબરમાં નહીં પરંતુ કર્તવ્યમાં માનતા. તેઓ તો વિશ્વકર્મા હતા, અને નક્કર ભૂમિ પર દઢતાથી ચરણો ટેકવીને તેમણે રાષ્ટ્રનું ઘડતર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો

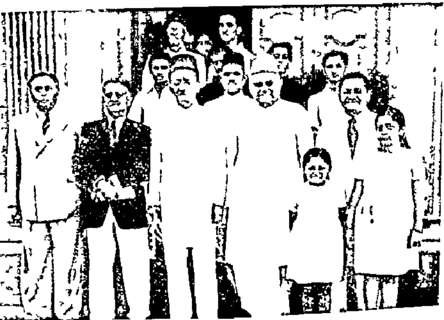
હતો. એમણે હિન્દને સ્વતંત્ર કરવાના યજ્ઞમાં ભાગ લીધો અને હિન્દને સ્વતંત્રતા મળી ત્યારે તેને સંગઠિત બનાવવા અને એ સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખે એવું એને શક્તિશાળી બનાવવા ભગીરથ જહેમત ઉઠાવી. એમનો અંતકાળ નજીક છે એવી તબીબોએ એમને ચેતવણી આપી હતી, છતાં અવિરતપણે એ તો કાર્ય કર્યે જ જતા, કારણ આપણા સ્વાતંત્ર્યને દૃઢ કરવાનો એમનો મનસૂબો હતો. આપણા દેશનો મુક્તિઇતિહાસ લખાશે ત્યારે, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નામ, મહાત્મા ગાંધી, લોકમાન્ય તિલક, પં. મોતીલાલ નહેરુ અને દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસનાં શુભ નામોની સાથેસાથે જ દેશની યશગાથામાં સુવર્ણાક્ષરે લખાશે ને સદૈવ ચમકતું રહેશે.

સંસ્મરણો

★ શાળાજીવન

શાળાસમારંભમાં

...રોનેડ હાઈસ્કૂલના, તા ૨૧–૩–૧૯૪૮ ને દિને કેપિટોલ થિયેટર હોલમાં યોજાયેલા
...ર્ષિક સમારંભને પ્રસંગે શ્રી પુરોહિત પ્રિન્સિપલ શ્રી સી યુ દેસાઈ અને
...ી કે બી. મિલિમોરિયા, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી સી એન વકીલ અને બીજાઓ

મારા શાળાજીવનનાં થોડાં સંસ્મરણો

શાળાના સુવર્ણ મહોત્સવના પ્રસંગની સ્મૃતિ અર્થે પ્રસિદ્ધ થનારા અંક માટે એકાદ લેખ લખી મોકલવાની એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલના સંયુક્ત પ્રિન્સિપાલો શ્રી કે. બી. ભિલિમોરિયા અને શ્રી રતી યુ. દેસાઈએ માગણી કરી, અને તે રીતે આ લેખ લખવાની મને તક મળી.

હું એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલનો ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી છું. આજને અવસરે, આ વિદ્યામંદિરમાં જે થોડાં વર્ષો મેં ગાળ્યાં હતાં, તેના થોડા સુખદાયક અને દીર્ઘજીવી પ્રસંગો સ્વાભાવિક રીતે જ સ્મરણે ચડે છે.

સને ૧૯૦૩ માં હું અંગ્રેજી પહેલા ધોરણમાં દાખલ થયો અને ૧૯૧૦માં આ શાળામાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. તે સાતઆઠ વર્ષો કેવળ જુદી જુદી પરીક્ષાઓના અભ્યાસક્રમની તૈયારીનાં જ વર્ષો નહોતાં પણ તે કાળ દરમિયાન મારું ચારિત્ર્ય પણ ઘડાયું. મારા જીવનઘડતરમાં ઘરમાંથી તથા માતાપિતા અને વડીલો પાસેથી મળેલા શિક્ષણ અને સંસ્કારો ઉપરાંત શાળાજીવન દરમિયાન મળેલી તાલીમ અને મારા ચિત્ત પર પડેલા સંસ્કારો તથા મેં અપનાવેલી ટેવોની અસર ઓછી નથી. તે મધુર વર્ષોનાં થોડાં સુખદ સંસ્મરણો અત્રે રજૂ કરું તો તે અનુચિત નહિ લાગે એમ માનું છું.

શ્રી એન. બી. લશ્કરી અને શ્રી એચ. પી. પાવરી શાળાના સંયુક્ત સંસ્થાપકો અને પ્રિન્સિપાલો હતા. તેમને મારા પિતાશ્રી ઓળખતા હતા. તેમણે મને શ્રી લશ્કરી પાસે, પોતાના મંત્રી સાથે, શાળામાં દાખલ કરાવવા મોકલ્યો. ગુજરાતી ચાર ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ ઘરે જ ખાનગી શિક્ષકના હાથ નીચે મેં કર્યો હતો એટલે મને અંગ્રેજી પહેલા ધોરણમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. શ્રી જે. જે. પસ્તાકિયા અમારા વર્ગશિક્ષક હતા. તેઓ આકર્ષક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. દેખાવે ઊંચા અને સ્વભાવે આનંદી હતા. પોતાના માયાળુ સ્વભાવને કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં તેઓ ખૂબ પ્રિય હતા. ઘણા જ

એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થયેલા સ્મૃતિઅંક (૧૯૪૮)માં મૂળ અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થયેલો લેખ.

હેતથી તેમણે મને પડખે લીધો. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને આનંદ પડે એવી રસપ્રદ વાર્તાઓ કહેતા, અને તેથી જુનિયર અને સિનિયર બન્ને વર્ગોના પચાસ-સાઠ વિદ્યાર્થીઓમા દરેકનો પ્રેમ તેમણે જીતી લીધો હતો. હુ તેમને કદી ભૂલી શકુ એમ નથી, કારણ મે શાળા છોડી ત્યારપછીયે ઘણા વર્ષો સુધી તેઓના અવસાન પર્યંત અમે મિત્રો રહ્યા હતા. મને હમેશા લાગ્યુ છે કે માધ્યમિક શાળામા તાજા દાખલ થનાર વિદ્યાર્થી માટે તેઓ સાચી પદ્ધતિના શિક્ષક હતા

નિશાળમા હું નાઈક અંશે બીકુ છોકરો હતો મારું લેસન મને બરાબર આવડતુ અને અઠવાડિક નબર પણ દસની અદર રાખતો, છતા પહેલા ધોરણમા હુ ચઢ્યો ત્યારપછી જ વ્યવસ્થિત રીતે મુખ્ય વિદ્યાર્થી તથા વર્ગનો મોનિટર બન્યો અને છેવટ સુધી એ પદે રહ્યો આજે એ વાત આનદ અને ગૌરવ સાથે હુ સભારુ છુ. છમાસિક પરીક્ષાઓમા વિશેષતા બતાવનાર વિદ્યાર્થીઓને અમારી શાળા ઇનામો આપતી હતી અને પહેલા ધોરણથી છેવટ સુધી દરેક વર્ગમા અને દરેક સત્રમા હુ એક કે વધારે ઇનામો પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી નીવડ્યો. આજે એ રીતે મેળવેલા પચાસેક પુસ્તકો મારા પુસ્તકાલયમા છે. અને એને હુ મારા અત્યત મૂલ્યવાન સગ્રહ તરીકે જાળવી રહ્યો છુ.

હું ત્રીજા ધોરણમા આવ્યો ત્યારે શ્રી એસ ડી ચદાના અમારા શિક્ષક હતા. તેઓ પોતાના વર્તનની સખતાઈ માટે જાણીતા હતા શિસ્ત પાલનમા જરા પણ ભગ તેઓ નહીં ચલાવી લે એમ વિદ્યાર્થીઓ જાણતા તેઓ બહારથી કડક જણાતા પણ હૃદયના ઘણા જ માયાળુ હતા સ્વચ્છતા, નિયમિતતા અને સારા અક્ષરો માટે તેઓ ખૂબ આગ્રહ રાખતા એમના પોતાના અક્ષરો પણ મોતીના દાણા જેવા હતા એમના હાથ નીચે રહીને મે ઘણી સારી ટેવો કેળવી હતી.

અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમા હું આવ્યો ત્યારે શ્રી બી બી. ચોકસી અમારા વર્ગશિક્ષક હતા તેઓ જૂના તેમ જ જ્ઞાનવૃદ્ધ શિક્ષક હતા એમના

હાથ નીચે ખુદ અમારા હેડમાસ્તર શ્રી લક્ષ્કરીએ પણ શિક્ષણ લીધું હતું. નબળા તેમ જ હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓએ સખત મહેનત કરવી જોઈએ એમ તેઓ ઇચ્છતા. બીજા વિદ્યાર્થીઓ જેટલું સખત કામ કરતા અને વાંચતા તેટલું હું નહોતો કરતો એવી મારી સામે એમની ફરિયાદ હતી.

તેમણે એક દિવસ મને કહ્યું, 'તું હોશિયાર છોકરો છે એનો અર્થ એ નહિ કે તારે આળસુ બનવું જોઈએ. તું હોશિયાર હોય તો તારે સારૂં પરિણામ લાવવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તારી હોશિયારી અને બુદ્ધિને શોભે તેવું કામ તારે કરી દેખાડવું જોઈએ. મહેનતમાં ક્યારેક કારણે જો તું પાછો પડશે તો તે હું કદી ચલાવી લઈશ નહીં.' એમણે મને ચેતવ્યો. મને ઘણું જ માઠું લાગ્યું. નીચલા વર્ગોમાં જેમના હાથ નીચે હું ભણ્યો હતો એ બધા જ શિક્ષકોનો અને પ્રિન્સિપાલોનો હું પ્રિય વિદ્યાર્થી હતો એથી શ્રી ચોકસીના વર્તનથી મને ઉદ્વેગ થયો; પણ તેઓ એની ચિન્તા કરે તેવા નહોતા! આમ તો મારા અક્ષરો સારા હતા, પણ કોપીબૂક લખવાનું અને ઘરનું લેસન કરવાનું જે કામ અમારે વારાફરતી કરવું પડતું તેમાં થોડી અધીરાઈ, પૂરતી કાળજીનો અભાવ અને સમયનો પૂરો ઉપયોગ ન કરવાને કારણે, શ્રી ચોકસી મારી પાસે જે અપેક્ષા રાખતા તે હું પૂરી કરી શકતો નહીં. પહેલાં તો તેમણે મને સમજાવ્યો, પછી ચેતવણી આપી, સખત સૂચનાઓ પણ આપી અને તે છતાંય હું સુધર્યો નહિ એમ એમને લાગ્યું ત્યારે એક દિવસ આખા વર્ગની સમક્ષ તેમણે મારો સખત ઊધડો લીધો. હું ઘણો જ અસ્વસ્થ થઈ ગયો. પરિણામ એ આવ્યું કે, કોપીબુક લખવામાં અને ઘરનુ લેસન કરવામાં હું એથીયે ઓછો સમય ગાળવા લાગ્યો.

જાહેર રીતે ઠપકો આપ્યા બાદ પણ, પોતાના ધોરણ મુજબનું મારૂં લખાણ એમણે ન જોયું ત્યારે બીજા વિદ્યાર્થીઓની સરખામણીમાં ખરેખર તો જે લખાણ માટે મને ચોદપંદર માર્ક સહેજે મળવા જોઈએ, તેને બદલે તેમણે મને 'ઝીરો' આપ્યો. આટલુ બસ ન હોય તેમ મને ટેબલ પાસે બોલાવી ઊભો રાખ્યો અને હું તેમની ચેતવણી નહીં ગણકારૂં તો મારાં આંગળાંનાં બધાં હાડકાં ભાંગી નાખવાની ધમકી આપી! તેમણે

કહ્યું, 'આ એક આળસુ છોકરો છે. ઇશ્વરે એને સારા અક્ષરો લખવાની શક્તિ આપી છે પણ એ સારા અક્ષરો લખતો નથી. મારે તેને સખત શિક્ષા કરવી પડશે અને 'ટાસ્ક ક્લાસ'માં બેસાડી સો વખત કોપીબુક ઘુંટાવવી પડશે.' હું ગુસ્સાથી લાલપીળો થઈ ગયો અને રડવા લાગ્યો છતાં એમણે સહાનુભૂતિ ન દર્શાવી. એક બે દિવસ બાદ વર્ગ છૂટ્યા પછી શ્રી ચોકસીએ મને બોલાવ્યો અને કહ્યું, 'ઘણાને આશ્ચર્ય થતુ હશે કે નિશાળના એક સારામા સારા છોકરા સાથે હુ આમ કેમ વર્તું છુ, પણ યાદ રાખ, એક દિવસ તુ મહાન માણસ બનવાનો છે. તારી સાથે કડક હાથે કામ લઈ તારી આ અધીરાઈ અને તારું આળસ શાળાજીવન દરમિયાન જ કોઇ નહિ દૂર કરાવે અને તારા સગજમા નહિ ઠસાવે કે, ઇશ્વરે જેને વધુ હોશિયારી અને શક્તિ આપ્યા છે તેણે વધુ સારુ પરિણામ લાવવુ જોઈએ, તો આ ખરાબ ટેવો તારી પાછલી જિંદગીમા પણ તને સતાવશે અત્યારે મારા કડક શબ્દો તને નહિ રુચે પણ એટલુ ચોક્કસ છે કે જ્યારે તુ ઘરડો અને મોટો થઈશ ત્યારે તુ મને યાદ કરશે.'

આ પ્રસગે અને તેમના આ શબ્દોએ મારા મન પર ઊંડી અસર કરી. હુ નથી ધારતો કે હુ 'મોટો' બન્યો છુ પણ અત્યારે હુ વૃદ્ધ થયો છુ, ત્યારે એમની આર્ષવાણી ખરી પડતી હોય એમ લાગે છે. તેમણે જે યોગ્ય રસ્તો બતાવ્યો તે હુ કદી ભૂલી નહિ શકું. તેમની ચેતવણીએ છેવટ સુધી મારા મન પર જે છાપ પાડી છે, તે પ્રમાણે ચાલવાનો હુ હમેશા પ્રયત્ન કરતો રહ્યો છુ. કોઈપણ વિદ્યાર્થીને નિરુત્સાહી કે પ્રમાદી બનતો જોતા કે તુરત તેઓ સખત રીતે કામ લેતા. મારે પક્ષે એ વાતનો મારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે દરેક કામ ચોકસાઈથી અને યથાર્થ રીતે કરવાનું શિક્ષણ તો મેં એમની પાસેથી જ મેળવ્યુ છે આજે જો હું નિરુત્સાહ કે બેદરકારીથી મુક્ત રહ્યો હોઉ તો તેનો જશ જો વેળા મારું ચારિત્ર્ય ઘડાતુ હતુ તે વેળા તેમણે આપેલી સોના જેવી સલાહને જ ઘટે છે.

હાઈસ્કૂલમા અગ્રેજી ચોથા ધોરણમા 'સેકન્ડ લેંગ્વેજ'નો વિષય ઉમેરાયો. સ્વાભાવિક રીતે જ મેં સસ્કૃત વિષય લીધો અને તે શીખવનાર

શ્રી દેસાઈ ઘણા સારા શિક્ષક હતા. અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાં તેઓ અમારા ગણિતશિક્ષક પણ હતા. સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓને અઘરા લાગતા આ બે વિષયો તેમના હાથ નીચે શીખવા એ એક લહાવો હતો. તેઓ રમતાંરમતાં અને અમને રસ પડે એ રીતે શીખવતા. તેમણે મને વાંચવાની પ્રેરણા આપી એટલું જ નહિ પણ મને સમજાવ્યું કે જેણે નામના કાઢવી હોય તેણે પોતે વધુ હોંશિયાર હોય તોય સારી રીતે ભણવું તો જોઈએ જ.

જ્યારે હું અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં આવ્યો ત્યારે અમારા શિક્ષક શ્રી એમ. એ. શેઠના હતા. તેઓ એમ. એ. હતા અને ઇતિહાસ અને સાહિત્યના સારા અભ્યાસી હતા. મેં એમની પણ પ્રીતિ સંપાદન કરી. તેમણે મને ઇતિહાસ વાંચવાની પ્રેરણા આપી અને હજુ તો હું અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં હતો ત્યાં તો મેં મેકોલેનો ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ વાંચી કાઢ્યો. તેમણે મને મારા પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને લીધે અને મારા કામથી થયેલા સંતોષને લીધે બે પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં. સર વોલ્ટર સ્કોટનું 'વુડસ્ટોક' અને ડબલ્યુ. એમ. થેકરેનું 'વેનિટી ફેર'. તેમાંના 'વુડસ્ટોક' પુસ્તકના પહેલા પાના પર તેમણે નીચેના પ્રેમભર્યા શબ્દો લખી આપ્યા હતા :

"The undersigned has great pleasure and satisfaction in awarding this book (Woodstock) as a prize to his most beloved pupil, Pranlal Devkaran Desai, who on the whole is perhaps without a rival in the whole institution, and in stating that his progress was so highly creditable that the examiner thought it fit to give him cent per cent marks in History paper.—M. A. Sethna, Esplanade High school, 14-7-09."

("અભ્યાસમાં આખી શાળામાં અજોડ ગણી શકાય અને જેની પ્રગતિ એટલી તો સંતોષકારક છે કે ઇતિહાસના ઉત્તરપત્રમાં સોમાંથી

સૌ માર્ક આપવાનુ પરીક્ષકને યોગ્ય લાગ્યુ, એવા મારા પ્રિય વિદ્યાર્થી પ્રાણલાલ દેવકરણ દેસાઈને મારા આનંદ ને સંતોષના પ્રતીક તરીકે આ પુસ્તક ભેટ આપતા મને આનંદ થાય છે—એમ. એ ગોરના, એલ્ફીન્સ્ટન હાઈસ્કૂલ, ૧૪ ૭ ૦૯")

મેટ્રિકના વર્ગમા શ્રી એચ પી પાવરીના હાથ નીચે અગ્રેજી શીખવાનુ સદ્ભાગ્ય આનંદસહિત પ્રાપ્ત થયુ અમારા વર્ગમા એક પાટિયુ હતું જેના પર રોજ તેઓ અગ્રેજી સાહિત્યમાથી ચૂટીને બોધપ્રધાન સુદર ફકરાઓ, કવિતાઓ અને કહેવતો ખેત્રણ ફૂલસ્કેપ કાગળમા લખીને મૂકતા હુ નિયમિત રીતે તે ઉતારી લેતો તેમના વર્ગવ્યાખ્યાનો પણ ઊચી કક્ષાના હતા અને અગ્રેજી ભાષા અને અગ્રેજી સાહિત્યનુ જેવુ જ્ઞાન મને મેટ્રિકમા શ્રી પાવરીના હાથ નીચે મળ્યુ તેવુ કૉલેજજીવન દરમિયાન પણ પ્રાપ્ત નહોતુ થયુ તેઓ જ્ઞાનનો ભડાર હતા તેમનો શબ્દભડોળ અને અગ્રેજી ભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ અદ્ભુત હતો તેઓ વિદ્યાર્થીઓમા ઝાઝું ભળતા નહોતા છતા એક માયાળુ અને ઉદાત્તચરિત વ્યક્તિ તો તેઓ હતા જ

શ્રી પાવરીએ મને ઘણા પુસ્તકો ભેટ આપ્યા હતા, જેમાનુ 'મેન હુ વીન' (Men Who Win) મને હમેશા યાદ રહેશે. એમા દુનિયાના થોડા સફળ અને મહાન માનવીઓની જીવનકથા આલેખેલી છે તેની પ્રસ્તાવના પ્રેરણા આપે એવી છે એમા એક ઠેકાણે લખ્યુ છે, 'ઘણા માણસો પોતાના નિરર્થક અસ્તિત્વનો એ રીતે બચાવ કરતા હોય છે કે પોતાને હજુ તક મળી નથી પણ તક ન સાપડતી હોય, તો તે સાપડે એવુ કઈક આપણે કરવુ જોઈએ તકની રાહ જોતા બેસી જ રહીશુ તો કદાચ તક કદી આવશે જ નહીં, આપણે તકો ઊભી કરવી જોઈએ' આ શબ્દોએ મારા પર ઊડી છાપ પાડી એ શબ્દોએ મારી અભિલાષાને પ્રજ્વલિત કરી અને જગતમા જય પામવાની તથા સર્વ ક્ષેત્રે ચડિયાતા થવાની ઈચ્છા મારામા નિર્માણ કરી પાવરીસાહેબ પાસેથી મળેલી તે અમૂલ્ય ભેટને તો આજે પાત્રીસ વર્ષ થઈ ગયા પણ જે સદેશો એ પુસ્તકમા ભર્યો છે તે આજેય મારા મન સમક્ષ તરતો રહ્યો છે

શ્રી લશ્કરી ઈતિહાસ, ભૂગોળ, ખગોળશાસ્ત્ર અને રસાયણશાસ્ત્ર શીખવતા. પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓને સહેલાઈથી તૈયાર કરવાની એમની પાસે વિશિષ્ટ હથોટી હતી. એમની રચનાત્મકશક્તિ અને વ્યવસ્થાશક્તિનો પરિચય શાળાની દરેક પ્રવૃત્તિમાંથી મળી રહેતો. શ્રી પાવરી પાસે ખાસ કરીને મેં ભાષા અને સાહિત્ય માટેનો પ્રેમ કેળવ્યો. ને વ્યવસ્થિત ટેવો તથા ઝીણીઝીણી બાબતોમાંયે કાળજી રાખવાનું શિક્ષણ શ્રી લશ્કરીએ આપ્યું. બંને પાસેથી મેં એવા અનેક ગુણો અપનાવેલા જેનાથી બાળક સારો નાગરિક બની શકે. બંને મારા પ્રત્યે બહુ મમત્વ રાખતા. તેમની પાસેથી જેટલું જેટલું સારું શીખ્યો છું અને જીવનકાળ દરમિયાન જે મને ખૂબ કામ લાગ્યું છે તે માટે હું તેમનો અને એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલનો હમેશ માટે ઋણી રહીશ. શ્રી પાવરીનો સ્વર્ગવાસ થયે ઘણાં વર્ષો થઈ ગયાં છે અને શ્રી લશ્કરી નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. તેમના મમતાળુ હૃદયમાં મારે માટે આજેયે મમત્વની લાગણી જરૂર હશે એમ હું ધારું છું.

મારી પોતાની વાતો જ કર્યા કરવાનો અને મારાં પોતાનાં જ વખાણ કર્યા કરવાનો આક્ષેપ સ્વીકારી લઈનેયે આ સંસ્મરણો મેં આલેખ્યાં છે, કારણ એનાથી એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં તે સમયે અપાતા શિક્ષણના ઉચ્ચ ધોરણ વિશે અને શિક્ષકો અને હેડમાસ્તરો જે ઉત્તમ ગુણો કેળવવા અને શીખવવા માટે ભાર મૂકતા તે વિષે સાચો અને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકશે. શાળાનો મુદ્રાલેખ 'પર્સિવિયર' (PERSEVERE) અને હથોડાનું ચિહ્ન છે. શાળામાં પ્રવેશતા પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને મહાન પુરુષાર્થ ખેડવા માટે અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે તે પ્રેરણારૂપ બનવાં જોઈએ.

અત્યારના સંયુક્ત પ્રિન્સિપાલોમાંના એક શ્રી કે. બી. બિલિમોરિયા અને હું શાળામાં સહાધ્યાયી હતા, એટલે ત્યારથી હું તેમને ઓળખું છું. સારી રીતભાત માટે વિદ્યાર્થીઓને ચન્દ્રક મળતા અને તેઓ 'પ્રિન્સેપ્સ' કહેવાતા. મને અને શ્રી બિલિમોરિયાને આવા ચન્દ્રક મળ્યા અને એ

ઘટનાથી સને ૧૯૦૪ માં પ્રથમ અમે એકબીજાને ઓળખતા થયા. તેઓ શાંત પ્રકૃતિના માણસ છે અને પોતાના ભાગીદાર શ્રી સી. યુ. દેસાઈ, જેઓ સંયુક્ત પ્રિન્સિપાલ છે, તેમની સાથે રહી શાળાની મોટા ભાગની જવાબદારીઓ ઉઠાવે છે. આ બેઉ સજ્જનો આપણા દેશની ભાવિ આશા જેવા જુદી જુદી કોમના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવાનું ઉમદા અને પરોપકારી કાર્ય નિષ્ઠાપૂર્વક બજાવી રહ્યા છે.

એસ્પ્લેનેડ હાઈસ્કૂલે અવિરત સેવાનાં પચાસ વર્ષ પૂરાં કર્યાં છે. કોઈપણ સંસ્થા માટે એ ગર્વનો વિષય ગણાય. શાળાના વ્યવસ્થાપકોની સહાયથી અને તેમની સાથે સહકારમાં રહી આ માતૃસંસ્થાનો સુવર્ણ ઉત્સવ યોગ્ય રીતે ઊજવવો એ આપણી શાળાના કર્તવ્યનિષ્ઠ પુત્રોની ફરજ છે. શાળાએ આ પ્રસંગે નાટક, વિવિધ મનોરંજન કાર્યક્રમ, પ્રદર્શન, જુદા જુદા વર્ગોની સજાવટ, રમતગમત વગેરે ભરચક કાર્યક્રમ યોજ્યો છે. શાળાને નવેસરથી સજાવવાની પણ વ્યવસ્થાપકોએ વિચારણા કરી છે. આ બધાં માટે નાણાંની મોટી રકમ જોઈએ. આપણી શાળાના સર્વ ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓને હું આથી આગ્રહપૂર્વક અરજ કરું છું કે તેઓ શાળાના મહોત્સવભંડોળમાં ઉદારતાથી પોતાનો ફાળો આપે અને આ મંગળ પ્રસંગે યોજેલા વિવિધ કાર્યક્રમોમાં હાજર રહી શાળાના વ્યવસ્થાપકોને ઉત્સાહિત કરે.

પ્ર વ ચ ન

- ◎ શ્રી અને સરસ્વતી
- ◎ ગુજરાતી નાટ્યશતાબ્દી
- ◎ ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી
- ◎ સફળતાની ચાવી
- ◎ વર્તમાનપત્રો
- ◎ જ્ઞાતિ : પાવક ગંગા

અને

- ◎ થોડાંક અનુભવસૂત્રો

શ્રી અને સરસ્વતી

ચિત્રકલા વિશે હું આપને કશુંક મહત્ત્વનું કહી શકીશ એવી અપેક્ષા, આ પ્રસંગે, આપ મારી પાસે ન રાખશો એવી મારી ખાસ વિનંતિ છે. એ કલા વિશે બોલવાનો જો મને કંઈ પણ અધિકાર હોય તો તે એટલા જ કારણથી કે હું નાનપણમાં અંગ્રેજી શાળામાં ભણતો હતો ત્યારે ડ્રૉઇંગ કરતો! મને યાદ છે કે મારા ડ્રૉઇંગથી પ્રસન્ન થઈ મારા ચિત્રશિક્ષકે મારા પિતાશ્રીને કહાવેલું કે, આ છોકરો ડ્રૉઇંગમાં આગળ વધી શકે એમ છે માટે એને ડ્રૉઇંગની એલિમેન્ટરી પરીક્ષામાં બેસાડજો. મારા પિતાશ્રી તો એ વાત સાંભળીને હબકી જ ગયા. એમને થયું કે છોકરો ચિત્રો દોરવા માંડશે તો પછી પોતાનો વેપાર કોણ સંભાળશે? અને મને એ પણ યાદ છે કે, એમણે તો સીધું હેડમાસ્તરને જ લખી દીધુ હતું કે પોતાના જેવા વેપારીના છોકરાને ચિત્રો ચીતરવાં પોસાય નહીં; એને નિશાળે 'ભણવા' માટે મૂક્યો છે, ચીતરવા માટે નહીં; એટલે કૃપા કરી એને અવળે રવાડે ચડાવશો નહીં!

આ મારી કથા હોઈ, હું કશું વિશિષ્ટ ન કહી શકું તો એમાં મારો દોષ જોશો નહીં. છતાંય ઊંડેઊંડે શોખ રહી ગયેલો તે ચિત્રોનાં આલ્બમો, ચિત્રો, ચિત્રકલા વિશેનાં પુસ્તકો ઇત્યાદિ વસાવી આ દેશની અને વિદેશની ચિત્રકલાનો થોડોક અભ્યાસ કરેલો. પરંતુ મેં જોયું કે વેપાર ખેડવો અને આ શોખ પોસવો એ બે વાત સાથે બને એમ નથી એટલે મેં મારો ચિત્રસંગ્રહ અને ચિત્રકલા વિશેનાં સુંદર પુસ્તકો મિત્રોને વહેંચી આપ્યાં!

આજે મને મારી એ ભૂલ સાલે છે.

હું માનું છું કે, કોઈ પણ મનોવૃત્તિમાં કલાને સ્થાન છે જ. વેપાર-વાણિજ્ય કરનારાઓને કલા પ્રત્યે આડવેર નથી જ, અને ન હોવું જોઈએ.

ભારત કલા મંડળ (અમદાવાદ) ને ઉપક્રમે યોજાયેલા ચિત્રપ્રદર્શનના ઉદ્ઘાટન-પ્રસંગે: ૧૫મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૫.

તેઓ પણ કલામાં પૂરતો રસ લઈ શકે છે અને એમણે લેવો જ જોઇએ. અમદાવાદ તો વેપારવાણિજ્યમાં બહુ ફાલેલ છે, અને આનંદની વાત છે કે તેના ઉદ્યોગપતિઓએ ચિત્રકલાનું મહત્ત્વ પ્રમાણ્યું છે. અહીંની વિજય મિલ્સ, જેનો હું એક ડાયરેક્ટર છું તેની મુલાકાતે હું ગયેલો ત્યારે એક ચિત્રકારભાઇનો મને પરિચય કરાવવામાં આવેલો. શ્રી રવિશંકર ગવળના એ શિષ્ય હતા. જે સુંદર કિનારીઓ અને આકૃતિઓ અમદાવાદની મિલોમાં તૈયાર થતા કાપડ પર આપણે જોઇએ છીએ તે પ્રથમ તો આવા ચિત્રકારોને હાથેજ તૈયાર થાય છે. આમ આપણા કલાકારોએ આપણા મિલઉદ્યોગને પણ કલામય બનાવ્યો છે.

જીવનમાં પણ આપણે એજ પ્રકારે કલાનું મહત્ત્વ સ્વીકારવું ઘટે.

મને ખરેખર આનંદ થાય છે કે ગુજરાતની આ પાટનગરી કલાની ઉપાસનામાં આજે બીજા કોઈ પણ પ્રાંતની કેવળ સાથે નહીં, પણ સૌથી આગલી હરોળમાં ઊભી રહી શકે તેટલી સમૃદ્ધ થઈ છે, અને તેનો જશ શ્રી રવિશંકર રાવળની સતત સેવાવૃત્તિને છે.

કહેવાય છે કે શ્રી અને સરસ્વતી ભેગાં રહી શકતાં નથી. કોઈની પ્રશંસા કરવી હોય ત્યારેજ આપણે એ વ્યક્તિમાં શ્રી અને સરસ્વતીનો વિરલ યોગ સાધીએ છીએ. તે વેળા શ્રીનો અભિપ્રેત અર્થ લક્ષ્મી હોય છે. હું શ્રીનો અર્થ સૌન્દર્ય, શોભા કે કલા કરું છું, અને તેથી જ જીવન ભર્યુંભર્યું બનાવવા માટે શ્રી અને સરસ્વતીનો યોગ કર્યા વિના ચાલશે નહીં એમ કહું છું. જીવનમાં સૌન્દર્ય ન હોય, કલા ન હોય કે શોભા ન હોય તો જીવનમાં બીજી ગમે તે સિદ્ધિ મળે તેનો અર્થ શો છે? અને આ નિસર્ગદત્ત કલાની શક્તિ સરસ્વતીને યોગેજ ખીલે છે, એ પણ ન ભૂલવું જોઈએ. આ માટે આપણો સૌનો પુરુષાર્થ એજ હોઈ શકે: શ્રી અને સરસ્વતીનો વિરલ ગણાતો યોગ આપણે જીવન માટે સહજ બનાવીએ.

★

ગુજરાતી નાટ્યશતાબ્દીમહોત્સવને પ્રસંગે

અધ્યક્ષસ્થાનેથી પ્રવચન કરતા શ્રી પ્રાણુવલભાઈ—રંગમંચ પર સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી લીલાવતીબહેન મુનશી, શ્રી જયાવતીબહેન પ્રાણલાલ અને બીજાઓ
(નવેમ્બર ૧૯૫૨)

'ગુજરાતી નાટ્ય'નું ઉદ્ઘાટન

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળને ઉપક્રમે યોજાયેલા, 'ગુજરાતી નાટ્ય' માસિકના ઉદ્ઘાટનસમારંભમાં જમણી બાજુથી શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા, અતિથિવિશેષ સાગર શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ અને સંસ્થાના મંત્રી પ્રા. મધુકર રાંદેરિયા

ગુજરાતી નાટ્યશતાબ્દી

માનનીય શ્રી મુનશીજી, સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો,

આજના મંગળ અવસરે આપ સર્વનો સત્કાર કરતાં મને બહુ આનંદ થાય છે.

ચાલુ સાલમાં આપણી રંગભૂમિની સ્થાપના થયાંને સો વર્ષ પૂરાં થાય છે એ પ્રસંગે નાટ્યશતાબ્દી મહોત્સવની યોજના કરવાનો વિચાર આપણા કેટલાક નાટ્યરસિક તરુણોને આવ્યો ને એ માટે એમણે વિવિધ સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની એક સમિતિની રચના કરી. આ અપૂર્વ પ્રસંગને છાજે એવો સમારંભ થવો જોઈએ અને એ માટે જોઈતી સાધનસામગ્રી પણ ભેગી કરવી જોઈએ એમ લાગવાથી એ સમિતિ વિસ્તૃત બનાવવાનું સમિતિના કાર્યવાહકોને આવશ્યક લાગ્યું અને તેથી એ ભાઈઓ મારી પાસે આવ્યા ને એમણે આ સમિતિનું પ્રમુખપદ લેવાની મને વિનંતિ કરી.

હું માનું છું કે રંગભૂમિ માત્ર સાહિત્યકાર અને અભિનેતાઓની નથી. એની સફળતા જેટલી લેખક અને કલાકાર પર અવલંબે છે તેટલી જ પ્રેક્ષકો પર પણ આધાર રાખે છે. આપણા પ્રાચીન આલંકારિકોએ રસમીમાંસાના આલેખનમાં સામાજિકોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને રંગભૂમિનો પ્રેક્ષક તો હું છું. આપણી પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન રંગભૂમિ પર રજૂ થતાં નાટકોમાં મેં કાંઈક રસ લીધો છે. આવા પ્રેમભર્યા આગ્રહથી, ફરજ સમજીને મેં તે ભાઈઓનું કહેવું સ્વીકાર્યું. જે રંગભૂમિએ વ્યવહાર અને વેપારની જાળમાં ને જંજાળમાં ગૂંચવાયેલા ઘણા જીવોને કોઈ અપૂર્વ અને અવર્ણનીય સૃષ્ટિમાં લઈ જઈ અનિર્વચનીય આનંદના ભોક્તા બનાવ્યા છે, જે રંગભૂમિએ તેઓની કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરી રસવૃત્તિને વિશુદ્ધ બનાવી છે, જે રંગભૂમિએ તેઓની અનેક રાતો ઉજમાળી બનાવી છે, જે

ગુજરાતી નાટ્યશતાબ્દી મહોત્સવના, સોમવાર, તા. ૨૪ મી નવેમ્બર ૧૯૫૨ ને દિને ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં થયેલા ઉદ્‌ઘાટનવિધિને પ્રસંગે મહોત્સવ સમિતિને પ્રમુખપદેથી કરેલું પ્રવચન

રંગભૂમિએ પ્રત્યક્ષ નહીં તો પરોક્ષ રીતે પણ લક્ષ્મીના ઉપાસકને સરસ્વતીની નિસ્વાર્થ ભક્તિનો આહ્લાદ ચખાડ્યો છે, તે રંગભૂમિનું ઋણ અંશતઃ પણ ચૂકવવાની તેમની ફરજ છે. એ કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને પણ એ ભાઈઓની વિનંતિનો મેં સ્વીકાર કર્યો.

પ્રારંભિક પ્રયત્નો

સંસ્કૃતમાં નાટકને બહુ ઊંચું સ્થાન મળ્યું છે. સાહિત્યની સર્વ કૃતિઓમાં કાવ્યને શિખરસ્થાને સ્થાપવામાં આવ્યું છે, ને કાવ્યમાં પણ નાટકને ઉત્તમ લેખવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત ભાષા ને સંસ્કૃત સાહિત્ય, એ આપણી ભાષા તથા આપણા સાહિત્યના ઉદ્ભવ તથા પ્રેરણાસ્થાન સમાં છે. એમ છતાં, જગતના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ નાટકોના નમૂના પોતાની સામે મોજૂદ હતા તે છતાં આપણા પ્રાચીન કાળના ગુજરાતી કવિઓનું લક્ષ તે તરફ પૂરતા પ્રમાણમાં નથી ગયું એમ દેખાય છે. એ કાળમાં મહાભારત, રામાયણ, પુરાણ ઇત્યાદિ ગ્રંથો પરથી પ્રેરણા લઈ આપણા કવિઓએ રચના કરી છે. દશમસ્કંધનું ભાષાંતર થયું છે, રામાયણના વિવિધ કાંડ રચાયા છે, મદાલસા, અષ્ટાવક્ર, નળદમયંતી આદિનાં આખ્યાનો લખાયાં છે અને કાદંબરી જેવા કઠિન ગ્રંથનું પણ, કદાચ હિંદુસ્તાનની બધી ભાષાઓમાં પહેલવહેલું ભાષાંતર પણ આપણી ભાષાને પ્રાપ્ત થયું છે. એમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી ઘણું ઘણું આવ્યું પરંતુ એ સાહિત્યની અદ્ભુત ને અપૂર્વ સિદ્ધિ સમા નાટકોનાં દર્શન ઘણા સમય સુધી અનભ્ય જ રહ્યાં. એ મળે પણ લોકાતુર જનતી પ્રવૃત્તિ ચાલતી નહીં એમ નહોતું. ગામડાંના અને ખાસ કરીને ભવાઈ જેવા મેળાઓ વડે લોકોની રંગભૂમિ માટેની ભૂખ સંતોષવાના પ્રયત્નો થતા.

ઉત્તરોત્તર વિકાસ

એ પછી આજે જ સો વર્ષ પૂર્વે આપણું પહેલવહેલું નાટક રંગભૂમિ પર ભજવી બતાવવામાં આવ્યું અને પછી તો આપણી રંગભૂમિ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી ગઈ. મુંબઈ, ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાં જુદીજુદી મંડળીઓ સ્થપાઈ અને તેમણે પોતપોતાના કવિઓ મારફત ધાર્મિક, પૌરાણિક, સામાજિક અને ઐતિહાસિક વિષયો વિશે નાટકો લખાવી

ભજવી બતાવવા માંડ્યાં. આજથી ચાળીસપચાસ વર્ષ પૂર્વેનો સમય એ આપણી રંગભૂમિનો સુવર્ણયુગ હતો એમ કહી શકાય. એ સમયે અનેક નાટ્યસંસ્થાઓ જન્મી, વિકસી, ફૂલી અને ફાલી. આજેય લોકો જેમનાં નામ યાદ કરે છે એવા અભિનેતાઓ એ કાળે પ્રકાશમાં આવ્યા. સિદ્ધિ, સમૃદ્ધિ, પદવી, પ્રતિષ્ઠા એ બધું જ આપણી રંગભૂમિને એ કાળે પૂરતા પ્રમાણમાં સાંપડ્યું.

જર્જરાવસ્થાનાં ચિહ્નો

પરંતુ એ પછી चक्रनेमिक्रमेण ચાલતા કાળના ચક્રમાં આપણી રંગભૂમિ પણ સપડાઈ. જાહોજલાલીનો કાળ વીતી ગયો. અનેકને જિવાડનારી મંડળીઓને પોતાને જીવવા માટે ફાંફાં મારવાનો વખત આવ્યો. દુનિયાની બદલાયેલી પરિસ્થિતિ, કપરા આર્થિક સંજોગો, સિનેમાનું આગમન, મહત્ત્વનાં રાજકીય પરિવર્તનો, નિરંતર વિકસતી જતી લોકરુચિ એ બધાં આગળ એવે ને એવે જ સ્વરૂપે જીવવા માગતી આપણી પ્રાચીન રંગભૂમિને કેવળ જીવન ટકાવી રાખવું એ પણ અશક્ય જેવું લાગવા માંડ્યું. આજે તો આપણી રંગભૂમિની એ જાહોજલાલી ને આબાદી એ प्रासंगिकीनां विषयः कथानाम् – માત્ર પ્રાસંગિક વાતચીતનો વિષય બની છે. આપણી રંગભૂમિને સો વર્ષ થઈ ગયાં છે એમ કાળગણનાથી જ નહીં, પરંતુ એનો જરાજર્જરિત, જીર્ણ અને શીર્ણ દેહ જોતાં પણ તરત જણાઈ આવે છે. વૃદ્ધાવસ્થાનાં બધાં જ ચિહ્નો એની સ્થિતિ જોતાં સ્પષ્ટ નજરે ચડે છે.

આપણી રંગભૂમિના પૂર્ણ જાહોજલાલીના સમયમાં પણ નાટકકાર તથા અભિનેતાઓને ઉચ્ચ સ્થાન કદી મળ્યું નહોતું. એ કાળે પણ પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા એ બંને તો કેવળ કંપનીના માલિકોને જ મળતાં. નાટ્યકારોને માત્ર પૈસા મળતા. એમનાં નામ પણ લોકો જાણતાં નહીં, એમનાં નાટકો ભજવાતાં, છપાતાં નહીં. આજે જેમ કેટલાંક વાંચવા માટે નાટકો લખાય છે, ભજવાતાં નથી, તેમ એ કાળે ભજવવા માટે નાટકો લખાતાં, વાંચવા માટે નહીં. લેખકનાં નામ જાહેર કરવામાં નહોતાં આવતાં એટલે લોકોને લેખકના નામની ખબર પડતી નહીં. નાટકોનાં નામ એમને યાદ રહેતાં,

પણ એનું લખાણુ—એ ગ્રંથસ્થ થયેલા ન હોવાથી એમને યાદ રહેતુ નહી. આમ નાટક ને નાટ્યકાર બન્ને વિસ્મૃતિના અંધકારમા વિલુપ્ત થઈ જતા. અભિનેતાઓને પૈસા મળતા તેટલી પ્રતિષ્ઠા મળતી નહી. અમુક મર્યાદિત વર્તુળમા જ એમના માનગૌરવ સચવાતા, મોટા ભાગના લોકો નાટક કરનારાઓથી દૂર રહેતા. नटा विटाश्च गायकाः નટ, વિટો ને ગવૈયા એ ભાડભવાયા કરતા કદાચ કાઈક ઉચ્ચ કોટિના ગણાતા, પરતુ સમાજમા માન પામવા યોગ્ય તો એમને ગણવામા આવતા નહી જ નટવો, નાચણિયો, નાટકિયો, ભવાયો ઇત્યાદિ તિરસ્કારવાચક શબ્દો એમને માટે વાપરવામા આવતા. સુશિક્ષિત જનતા નાટક જુએ ખરી, પણ એથી વિશેષ સંબધ નાટક કરનારાઓ સાથે ન રાખે પ્રૌઢ વિદ્વાનો ને સમર્થ સાહિત્યકારો પણ કોઈકવાર, નવરાશ હોય ને મિત્ર અથવા ખાસ કરીને પત્ની આગ્રહ કરે ને ના ન કહેવાય એમ હોય ત્યારે આવા નાટકો જોવા જતા. એ નાટકો પણ વિવેચનક્ષમ છે, એ પણ સાહિત્યની કૃતિ છે એવો વિચાર પણ એ કાળના વિવેચકોને ભાગ્યે જ આવતો આમ એક તરફથી સુશિક્ષિત સમાજ ને નાટકારો વચ્ચે ભેદ પડતો ગયો ને બીજી તરફ સાહિત્યકારો ને રગભૂમિના ઉપાસકો વચ્ચે પણ ભેદરેખા વિશાળ બનતી ગઈ સમાજ-સુધારણાના કાર્યક્ષેત્રમા પડેલા વિચારકોને આપણી રગભૂમિની સુધારણા એ સામાજિક સુધારણાનુ જ અગ છે એમ ન લાગ્યુ સહૃદય ને સુશિક્ષિત પ્રેક્ષકોને નાટકની કલાપ્રવૃત્તિમા સક્રિય રીતે ભાગ લેવો એ કલારસિકોનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે એમ ન સમજાયુ અને આપણા શબ્દબ્રહ્મના ઉપાસકોને નાટ્યપ્રયોગ એ સરસ્વતીની આરાધનાનો જ એક પ્રકાર છે એમ ન ભાસ્યુ. સામે પક્ષે આપણી રગભૂમિના સચાલકો એમ ન સમજી શક્યા કે બદલાતા જમાના પ્રમાણે, પલટાતી લોકરુચિ અનુસાર, ઊંચા બનતા સાહિત્યના ધોરણને અનુરૂપ એ જૂના નાટકોનુ પણ નવેસરથી નિર્માણ કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે આ અને બીજા અનેક આગતુક કારણોને લીધે આપણી રગભૂમિની દશા ઉત્તરોત્તર માઠી બનતી ગઈ

આ સાધના નિષ્ફળ નથી

આ બધુ જોતા નિરાશ થવાનુ કોઈ કારણ નથી કોઈ પણ સાધના કદાપિ નિષ્ફળ જતી નથી, તો ગુજરાતી રંગભૂમિએ સો વર્ષ સુધી આદરેલી

આ કલાસાધના પણ કેમ નિષ્ફળ જાય? માનવજીવનની ઈતર પ્રવૃત્તિઓ પેઠે એની કલાપ્રવૃત્તિઓ પણ કોઈ ને કોઈ રૂપે સદૈવ ગતિશીલ રહે છે. अत्र लुप्ता सरस्वती-આ પ્રવાહ અહીં પૂરો થઈ ગયો એમ એને માટે કહેવા વારો કદી આવતો નથી. એ પ્રવાહ ઘણી વાર દિશા બદલે છે, ક્વચિત એનાં જલ પ્રસન્નગંભીર દેખાય છે તો ક્વચિત ડહોળાયેલાં ને મલિન ભાસે છે, કોઈવાર એનો પટ વિસ્તાર પામે છે તો કોઈકવાર અત્યંત સંકુચિત પણ બની જાય છે, ક્યારેક એનો વેગ વધે છે તો ક્યારેક એની ગતિ મંદ પડે છે. પરંતુ માનવહૃદયમાં પ્રકટેલો કલાનો એ પુણ્યપ્રવાહ પૂરેપૂરો વિલુપ્ત કદાપિ થતો નથી. એ દિશા બદલે છે, એના વેગમાં વધારોઘટાડો થાય છે, એનો પટ સંકોચ-વિસ્તાર પામે છે, એટલું જ.

અરુણોદયની લાલિમા

આપણી જૂની રંગભૂમિની દશા ઉત્તરોત્તર માઠી થતી જાય છે એ સાચું, પણ જરા બારીક દૃષ્ટિથી જોનારને એ માઠી દશા મીઠી બનવાનાં ચિહ્ન પણ દેખાઈ આવ્યાં વિના નહીં રહે. આ બાજુ આકાશમાં અંધકાર વધુ ને વધુ ગાઢ બનતો જાય છે તો પેલી મેર અરુણોદયની લાલિમા પણ વધારે વધારે સ્પષ્ટ બનતી જાય છે. આપણી રંગભૂમિને સમૃદ્ધ બનાવવા સારુ સુશિક્ષિત તરુણો ને તરુણીઓએ કમર કસી છે. વિદ્યાર્થીઓ ને પ્રાધ્યાપકો રંગભૂમિમાં સક્રિય રસ લેતા બન્યા છે. મુંબઈ, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત આદિ મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં નાટ્યપ્રયોગો કરવા વિવિધ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. કેટલેક સ્થળે નાટકનાં શાસ્ત્ર ને કલાનો રીતસર અભ્યાસ કરવાની યોજના પણ થઈ છે. આપણા લેખકો ને વિવેચકો બધા રંગભૂમિ પરત્વે ઉદાસીન વૃત્તિ રાખતા તે હવે જાગૃત થયા છે. આપણા પ્રૌઢ અને પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો હવે ફક્ત વાંચવા માટે નાટકો લખી સંતોષ માનતા નથી, ભજવવા માટે નાટકોની રચના કરવા એ તત્પર બન્યા છે. વિદ્વાનો ને વિવેચકો આ નવીન ઉદય પામતી રંગભૂમિનું માર્ગદર્શન કરાવવા લાગ્યા છે, ને સામાન્ય જનસમૂહ આતુરતા-ભરી આંખે એ તરફ મીટ માંડી રહ્યો છે. પહેલાં સુશિક્ષિત યુવકો અને

યુવતીઓ નાટ્યપ્રયોગ કરતાં ત્યારે શરૂઆતથી જ પ્રેક્ષકોની સંખ્યા ઓછી રહેતી ને પ્રયોગોની સંખ્યા જેમ વધતી તેમ પ્રેક્ષકોની સંખ્યા ઘટતી જતી! આજે એ સ્થિતિ બદલાઈ છે. નાટ્યકલામાં પણ વિવિધ પ્રયોગો અજમાવાઈ રહ્યા છે અને એ સૌને સામાજિકોનો સાથ મળતો રહ્યો છે. આ સર્વે આપણી રંગભૂમિના ઉજ્જ્વલ ભાવિનાં ચિહ્નો છે, એમ કહેવું એ વધારે પડતું નથી.

રંગભૂમિનું કર-ગ્રહણ

વેલની પેઠે કલા પણ આશ્રય વિના વિકસી શકતી નથી એમ એક કવિએ કહ્યું છે તે સાચું જ છે. સ્વર્ગમાં પણ નાટકો ભજવાતાં ને ઇન્દ્ર સમા દેવ એને આશ્રય આપતા એમ આપણે પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં વાંચ્યું છે. રાજામહારાજાના યુગમાં નાટ્યકલાને રાજ્યાશ્રય મળી રહેતો. હવે પ્રજાનો ને પ્રજાની સરકારનો જમાનો આવ્યો છે. હવે આપણી રંગભૂમિને પ્રજાનો ને પ્રજાકીય સરકારનો આશ્રય મળે એ જરૂરનું છે. અત્યારના ભયંકર મોંઘવારીના વખતમાં આ નવોદય પામતી રંગભૂમિનો વિકાસ થાય તે માટે એની આવક વધે અને ખર્ચ ઘટે એવી કોઈ યોજના થવી જોઈએ. મનોરંજન માટે લોકો કર ભરે એમાં સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ કંઈ ખોટું નથી. નાટ્યસંસ્થાઓ પાસેથી કરગ્રહણ કરવાનો સરકારને પૂરેપૂરો અધિકાર છે પરંતુ એ કરગ્રહણ માત્ર વેરો ઉઘરાવવા પૂરતું રહે એ બસ નથી. બીજા અર્થમાં પણ એ સાચું કર-ગ્રહણ થવું જોઈએ. બાલવયની આ નવીન રંગભૂમિનો કર પકડી એને આગળ વધવામાં સહાયભૂત થવું એ જેટલો પ્રજાનો તેટલો જ પ્રજાકીય સરકારનો પણ ધર્મ છે. સરકાર જો રંગભૂમિનો કર ઝાલશે તો એ સમૃદ્ધ થતાં એની પાસેથી એને કર પણ વધતો જ મળશે. આમ સરકાર અને રંગભૂમિ એ બંને परस्परं भावयन्तः — એક બીજાને સહાય કરતાં રહેશે તો તેથી બંનેનું શ્રેય થશે. પ્રજામાનસને વિકસાવે, એના

હૃદયનો ઉલ્લાસ કરે, એની ભાવનાને વિશુદ્ધ બનાવે અને કલાના અપૂર્વ ને પરમ આનંદનો એને સાક્ષાત્કાર કરાવે એવા નાટ્યપ્રયોગોની રચના કરવી એ રંગભૂમિનો પણ પ્રજા પ્રત્યેનો ધર્મ છે.

શતાબ્દી અંગે યોજના

આ મહોત્સવને અંગે અમે નાટ્યસપ્તાહની યોજના કરી છે. એમાં આપણી જૂની રંગભૂમિના એકમાત્ર પ્રતિનિધિ સરખી 'શ્રી દેશી નાટક સમાજ', તેમ જ 'રંગભૂમિ', 'નાટ્યભારતી', 'ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટર', 'શ્રી યુવક સંમેલન' તથા 'ભારતીય કલાકેન્દ્ર' જેવી અદ્યતન સંસ્થાઓનો સહકાર સાંપડ્યો છે. પ્રાચીન રંગભૂમિ પરથી ભજવાઈને મશહૂર બનેલાં નાટકોના વિવિધ દશ્યોથી માંડી અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનાં પ્રહસન ને કરુણાંત નાટકો તેમ જ છેક અર્વાચીન યુગના પુષ્પ સરખી એકાંકી નાટિકાઓ—નાટકના સર્વ પ્રકારો આ સપ્તાહ દરમ્યાન અમે રજૂ કરવા ઈચ્છીએ છીએ.

આ ઉપરાંત અમારી સમિતિ તરફથી રંગભૂમિવિષયક પ્રદર્શનની પણ યોજના કરવામાં આવી છે. એમાં જૂના તથા નવા નાટ્યલેખકો તથા અભિનેતાઓની છબીઓ, જૂનીનવી બધી જ નાટ્યકૃતિઓ, આપણી રંગભૂમિનો ક્રમિક વિકાસ દર્શાવે તેવી સાધનસામગ્રી ગુજરાતમાંથી ભેગી કરીને પ્રદર્શનમાં રજૂ કરવામાં આવશે.

પરંતુ, આટલેથી આ કાર્ય પૂરું થાય છે એમ અમે માનતા નથી. આ પ્રવૃત્તિ વર્ષભર ચાલુ રહે, અને ઠીકઠીક ભંડોળ ભેગું થઈ શકે તો રંગભૂમિને સમૃદ્ધ કરવાની આપણી અભિલાષા સફળ થઈ શકશે. આ માટે કોઈ કાયમી યોજના ઘડવાની જરૂર છે. મુંબઈ ઉપરાંત અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત ઈત્યાદિ જુદેજુદે સ્થળે આ શતાબ્દી મહોત્સવ ઊજવાઈ રહ્યો છે. એ સર્વનું ધ્યેય એક જ છે—આપણી રંગભૂમિનો ઉત્કર્ષ સાધવાનું. આ સમિતિના કે સમિતિ બહારના જેને જેને હૈડે આપણી રંગભૂમિનું હિત વસ્યું છે તે સૌ એક જ માર્ગના પ્રવાસી છે. આ કે કોઈ

પણ સમિતિ આ બધો ભાર ઉપાડી લે એવો આગ્રહ રાખવો ખોટો છે. આપણે સૌએ સાથે મળીને કાર્યસિદ્ધિ સાધવાની છે. सहनाववतु सह नौ भुनक्तु सहवीर्यं करवावहै तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै એ આપણું સનાતન સૂત્ર છે.

હવે હું આપણા માનનીય મહેમાન શ્રી મુનશીજીને આ સમારંભનું ઉદ્‌ઘાટન કરવા વિનંતિ કરું છું. શ્રી મુનશીજીનો પરિચય અહીં કોઈને કરાવવાનો હોય જ નહીં. ઉત્તર પ્રદેશના નામદાર રાજ્યપાલ તરીકે એ અહીં આવ્યા નથી; એ તો આવ્યા છે આપણામાંના એક તરીકે. એમનો અતિથિ-વિશેષ તરીકે અત્યારે આપણે સત્કાર કરીએ છીએ એ કેવળ અકસ્માતરૂપ છે. એમનું સ્થાન આ જગ્યાએ તો યજમાનનું છે; આ નાટ્યગૃહ ને ભારતીય વિદ્યા ભવન એ એમની જ પ્રેરણા ને પરિશ્રમનાં પરિણામ છે. બહુમૂલ્ય નાટકો રચીને આપણા અલ્પધન નાટ્યસાહિત્યને એમણે સમૃદ્ધ કર્યું છે, એટલું જ નહીં પરંતુ સુશિક્ષિત પુરુષો–અને સ્ત્રીઓને સુદ્ધાં–રંગભૂમિ પર આવીને નાટકો ભજવવાની પ્રેરણા પણ એમણે જ આપી છે. રંગભૂમિ પર જાતે ઊતરીને નાટક ભજવવા સિવાયનું બીજું જે કંઈ થઈ શકે તે બધું જ એમણે કર્યું છે. સાહિત્ય ને સંસ્કારની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં એ મોખરે રહ્યા છે. ગુજરાત ને ગુજરાતની અસ્મિતાના સમર્થ પુરસ્કર્તા, ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓના સર્જનહાર, સાહિત્યસંસ્થાઓના સ્થાપક ને સંચાલક, સાહિત્યકારોના પ્રેરક ને માર્ગદર્શક–ગુજરાતને અભિમાન લેવા યોગ્ય ને ગુજરાતના અભિમાની એવા શ્રી મુનશીજીને હાથે આ સમારંભનું ઉદ્‌ઘાટન થઈ શકે છે એમાં બહુ ઔચિત્ય રહેલું છે. એઓ આ જ કામ માટે ખાસ તસ્દી લઈને અહીં આવ્યા છે એ બદલ હું મારા તરફથી તેમ જ સમિતિ તરફથી એમનો આભાર માનું છું.

*

સૌરાષ્ટ્રમાં

રાજકોટમાં સૌરાષ્ટ્ર ફાઇનેન્સ કોરપોરેશનનું, ભારતના વેપાર અને ઉદ્યોગ ખાતાના પ્રધાન શ્રી ટી. ટી. કૃષ્ણમાચારીએ ઉદ્ઘાટન કર્યું તે પ્રસંગે કોરપોરેશનના પ્રમુખ તરીકે પ્રવચન કરતા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ (ડિસેમ્બર ૧૯૫૩)

મુંબઈમાં

સૌરાષ્ટ્ર ફાઇનેન્સ કોરપોરેશનના સભ્યો માટે શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ [illegible] ભોજનસમારંભમાં [illegible] શ્રી [illegible] શ્રી [illegible] શ્રી અર્જુન [illegible] શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગાંધી શ્રી મનસુખભાઈ [illegible] કોંગ્રેસપ્રમુખ શ્રી ઉછરંગરાય ઢેબર શ્રી પ્રાણલાલભાઈ શ્રી [illegible] શ્રી પુરુષોત્તમ [illegible] ([illegible] ૧૯૫૪)

ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી

નવેમ્બર ૧૯૫૩માં સૌરાષ્ટ્રમાં, રાજકોટ ખાતે, કેન્દ્ર સરકારના વ્યાપાર-ઉદ્યોગ ખાતાના માનનીય પ્રધાન શ્રી ટી. ટી. કૃષ્ણમાચારીને વરદ હસ્તે, સૌરાષ્ટ્ર ઇન્ડસ્ટ્રિયલ ફાઇનેન્સ કોર્પોરેશન, સૌરાષ્ટ્ર ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ મંડળ, સૌરાષ્ટ્ર હાથશાળ મંડળ અને સૌરાષ્ટ્રના નાના પાયાના ઉદ્યોગો—એમ ચાર સંસ્થાઓનું ઉદ્‌ઘાટન થયું હતું. આ પ્રસંગે, સૌરાષ્ટ્ર ઇન્ડસ્ટ્રિયલ ફાઇનેન્સ કોર્પોરેશનનાં પ્રમુખ તરીકે શ્રી પ્રાણલાલભાઇએ અંગ્રેજીમાં કરેલા શીઘ્ર પ્રવચનમાંથી, સૌરાષ્ટ્રના ગૌરવવન્તા ઇતિહાસને અને વારસાને સ્પર્શતો થોડોક ભાગ ઉદ્ધૃત કરી આ 'લલિત સાહિત્ય' ના વિભાગમાં ગુજરાતી અનુવાદરૂપે નીચે રજૂ કર્યો છે.

સૌરાષ્ટ્ર તો મહિમાવન્તી અને ગૌરવવન્તી, પુરાણી, ધન્ય ધરણી છે. કર્મયોગનો મંત્ર ગુંજનાર, ગીતાના ગાનાર, દ્વારિકાધિપતિ ભગવાન નારાયણ શ્રીકૃષ્ણની એ ભૂમિ છે. એ ભૂમિ છે એમના બાળસખા પોરબંદરવાસી દરિદ્રનારાયણની મૂર્તિ જેવા સુદામાની—જેમણે આપણને અકિંચનતાનું ગૌરવ શીખવ્યું છે અને ઈશ્વરશ્રદ્ધાની શક્તિ દર્શાવી છે. પતિવ્રતને ખાતર સ્વાર્પણ કરનારી સતી રાણકદેવીની અને અસ્પૃસ્યતાનો નાદ ગજવનાર ગઢ જૂનાના નાગર નરસૈયાની એ ભૂમિ છે. આ જ ભૂમિ સાથે સંકળાયેલું છે મોરબી નજીકના ટંકારા ગામના મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતીનું પવિત્ર નામ; આર્ય સમાજના એ સંસ્થાપક હતા, વૈદિક ધર્મના પુરસ્કર્તા હતા અને વિધર્મીઓના આક્રમણ સામે આપણા લાખો દેશવાસીઓને ધર્મપરિવર્તન કરતા અટકાવનાર રક્ષક હતા. અને આ એ જ ભૂમિ છે જે રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીનાં પગલાંથી પુનિત થઈ છે. ગાંધીજી આપણા મુક્તિદાતા હતા; ગાંધીજીએ જગતને અન્યાય, અસત્ય અને દમનનો પ્રતીકાર કરવા માટે સત્ય ને અહિંસાનાં બે આયુધો આપ્યાં હતાં.

સૌરાષ્ટ્રનો આવો ગૌરવભર્યો વારસો છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યે, સૈકાંઓ સુધી વિદેશીઓનું આધિપત્ય વેઠવાને લઈને અને એ શાસન નાના નાના

અનેક ભાગવિભાગમાં પ્રવર્તેલું હોવાને કારણે, સૌરાષ્ટ્ર નિર્ધન બન્યું. અને આર્થિક દૃષ્ટિએ પાછળ રહ્યું. પરંતુ ઈશ્વરેચ્છાએ, દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી, સ્વર્ગસ્થ પૂજ્ય સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના અપ્રતિમ પુરુષાર્થને કારણે, સૌરાષ્ટ્રનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો વિલીન થયાં ને ૧૯૪૮ માં સૌરાષ્ટ્ર એકમ્ ઘડાયું.

સૌરાષ્ટ્રનું પુણ્ય ત્યાર પછી તપતું જ રહ્યું છે. એકમ ઘડાયા પછી સૌરાષ્ટ્રની નૌકાનું સુકાન ઢેબરભાઈ જેવા સંતપુરુષના હાથમાં આવ્યું. એમને પડખે નિઃસ્પૃહી કાર્યકરોનું એક ઉમદા વૃન્દ હતું, અને એ સૌનું ધ્યેય એક જ હતું—રાજ્યનુ અને રાજ્યની પ્રજાનું કલ્યાણ.

× × ×

મને આશા છે કે વ્યાપારઉદ્યોગની વૃદ્ધિના સૌરાષ્ટ્રના મહાન પ્રયાસો સફળ થાય એ માટે કેન્દ્ર સરકાર તેને ઉદારતાથી સહાય કરશે.

સફળતાની ચાવી

સફળતા એટલે આશા અને અભિલાષાનું ફળવું અથવા હેતુ અને ઉદ્દેશોની સિદ્ધિ. માણસોને જુદા જુદા ઉદ્દેશો અને અભિલાષાઓ હોય છે. કેટલાક શિક્ષણક્ષેત્રમાં ઝળકવા માગે છે, કેટલાક પૈસો મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે, કેટલાક પોતાના વ્યવસાયમાં નામના કાઢવાની ઇચ્છા રાખે છે, કોઈક ઉત્તમ કર્મચારીઓ બનવાની આકાંક્ષા રાખે છે, કોઈક સમાજ-સુધારણા કરવા ઇચ્છે છે, ગરીબો અને પદદલિતને મદદ કરવા ઇચ્છે છે, કેટલાકનું લક્ષબિંદુ રાજકરણના ક્ષેત્રમાં આગળ આવવાનું હોય છે, ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને ઇન્દ્રિયદમન માટે કેટલાક પ્રયત્ન કરે છે, કેટલાકને કીર્તિની મહત્ત્વાકાંક્ષા હોય છે, તો કેટલાકને જાતવિલોપન કરવું પણ ગમે છે. તેમના હૃદયની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય અથવા પુરુષાર્થ કરતાં કરતાં પોતાના હેતુ અને ઉદ્દેશો પાર પડે ત્યારે તેઓ સફળતા પામે છે.

કોઇપણ ક્ષેત્રમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અથાગ પ્રયત્ન, સાધન-સજ્જતા અને વિશિષ્ટ ગુણો હોવા આવશ્યક છે. તેમાં શિક્ષણ ને તાલીમ, સહજબુદ્ધિ ને હોશિયારી, ચારિત્ર્ય ને શિસ્ત, સત્ય ને વ્યવહાર-શુદ્ધિ, શારીરિક યોગ્યતા ને તેનો વિનિયોગ, ધીરજ ને ખંત, ચપળતા ને ઉત્સાહ, જ્ઞાનપિપાસા ને અભ્યાસેચ્છા, સદ્ભાવ ને તિતિક્ષા, સ્વધર્મની ને સેવાની ભાવના, આત્મશ્રદ્ધા ને ઇશ્વરઆસ્થાનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા ગુણો સાથે હોવા એ સહેલી વાત નથી; પણ જો ઉમંગથી સફળતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો આમાંના ઘણા ખરા ગુણોની જીવનમાં આવશ્યકતા તો છે જ. આ બધા ગુણો કેળવવા માટે જીવનના આરંભ-કાળથી જ સુયોજિત, વ્યવસ્થિત, સતત અને સુકેન્દ્રિત પ્રયત્ન થવો આવશ્યક છે. જેવી રીતે કુશળ શિલ્પી ઇમારત માટે નક્કી થયેલી જગ્યા, તેનાં લક્ષણો, દિશાઓ, વાતાવરણ, નાણાં અને સાધનસામગ્રી મળવાની

આકાશવાણી મુંબઈ કેન્દ્ર પરથી તા. ૧૦ મી ડિસેમ્બર ૧૯૫૩ ને દિને અંગ્રેજમાં કરેલું વાયુપ્રવચન; ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રગટ થયેલું જય હિન્દ કૉલેજના ગુ. સા. મંડળના વાર્ષિક 'પ્રજ્ઞા' (૧૯૫૪) માં.

શક્યતા વગેરેને લક્ષમા રાખી યોજના ઘડે છે, નકશો તૈયાર કરે છે, સુથારાઈ કે સરકારની મજૂરી મેળવે છે, માલ, સામાન અને મજૂરીનો કરાર કરે છે અને પછી બાધણી શરૂ કરે છે, તેવી રીતે સફળતા ઈચ્છનાર વ્યક્તિએ પોતાની જાતે પોતાના ભવિષ્ય માટે યોજના વિચારી તે પ્રમાણે ચણતર કરવુ જોઇએ સજોગ, યોગ્યતા, વલણ, વાતાવરણ અને અવકાશ પણ સફળતામા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

કોઈપણ કાર્ય સફળતાપૂર્વક પાર પાડવા માટે વ્યક્તિએ પોતામા રહેલુ સર્વોત્તમ સત્વ પ્રકટ કરી પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જે માનવીમા શ્રદ્ધા છે તેને અશક્ય કશું નથી. સ્તુત્ય એવા બધા પ્રયાસો કરવા છતા દરેક વખત સફળતા ન પણ મળે, બલકે ઈન્દ્રજાળની જેમ સરી જતી દેખાય તો પણ આપણી એ ફરજ છે કે આપણે નિષ્ઠાથી અને 'कर्मण्यवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' એ ગીતાવચનને લક્ષમા રાખી પ્રયત્ન ચાલુ રાખવા જોઇએ સિદ્ધિમા આનદ નથી, સિદ્ધિ મેળવવા માટે કરાયેલો પ્રયત્ન આનદ આપે છે સફળતા તો ઇશ્વરના હાથમા છે પણ એ ન ભૂલવુ જોઈએ કે ઉદ્યોગપરાયણ માનવીને જ સફળતા મળે છે સફળતા માટે નસીબ પર આધાર રાખનાર કાર્યભીરુને સફળતા નથી મળતી. સફળતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યા સુધી અટક્યા વિના ઉત્તમ અને સુકેન્દ્રિત પ્રયત્નો કરવા જોઈએ કારણકે જેઓ પ્રયત્ન કરે છે તેમને ઇશ્વર મદદ કરે છે. માણસ એ સજોગોનુ સર્જન છે એમ કહેવા કરતા માણસ એ સજોગોનો સર્જક છે એમ કહેવુ વધુ યોગ્ય છે એક જ જાતના પદાર્થો માથી કોઈ માણસ મહેલો બનાવે છે, કોઇ વખારો બધાવે છે, તો કોઈ શહેરબહાર બગલાઓ બધાવે છે. જ્યાસુધી શિલ્પી ઇમારત ઊભી નથી કરતો ત્યાસુધી ઇંટ અને ચૂનો એમના એમ પડી રહે છે. એક જ કુટુબમા સરખા જ સજોગો હોવા છતા, એક માણસ ભવ્ય ઇમારત ઊભી કરી શકે છે જ્યારે તેનો અનિશ્ચયી અને અ-પાત્ર ભાઈ હમેશ માટે ખડિયેરમા જ રહે છે અશક્તના રસ્તામા અડચણ રૂપે આવતા કાટાકાકરા સશક્તના માર્ગમા ઉન્નતિની નિસરણીરૂપ પણ બનતા હોય છે.

તત્ત્વચિંતક ડૉ. સૅમ્યુઅલ સ્માઇલ્સના કહેવા મુજબ સફળતા મેળવવા માટે જોઈતા ગુણો હોવા ઉપરાંત ઉત્સાહનું બળ પણ જીવનના ગમે તે મહાન સાહસની સફળતા માટે આવશ્યક છે. અડચણો અને મુસીબતોને આંબવા માટે ઉત્સાહની જરૂર છે. ઉત્સાહ, હિંમત અને ખંતથી માણસ કોઈપણ ભયને ભેટવા માટે અગર તો મુસીબતોનો સામનો કરવા માટે તત્પર બને છે. બહાદુર માણસ ગૂંચવણોથી અકળાતો નથી; સફળતા ન મળે ત્યાંસુધી તે પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે. સફળતાની આકાંક્ષા રાખનારાઓને મુસીબતો તો વેઠવી જ પડે છે. મુસીબતોને લીધે સુષુપ્ત રહેલી ક્રિયાશક્તિ જાગૃત થાય છે. અવરોધો કેટલીકવાર દૈવી ચિનગારી પ્રગટાવે છે. એશઆરામના વાતાવરણમાં નાશ પામતી શક્તિઓ કસોટીમાં ખીલી ઊઠે છે. સફળતા માટે માનવીએ બાથોડિયાં મારવાં જરૂરી છે. મુસીબતો ન હોત તો પ્રયત્નો ન થાત; પ્રલોભનો ન હોત તો આત્મસંયમ માટે શિક્ષણ ન મળત અને સદાચરણની ઓછી કિંમત અંકાત; કસોટી ને કષ્ટસહન ન હોત તો ધીરજ ને ત્યાગનું શિક્ષણ પણ ન હોત. આમ મુસીબત, સંકટ અને કષ્ટ સહી લેવાં એમાં કશું ખરાબ નથી. એમાંથી તો શક્તિ, શિસ્ત અને સદાચરણ ઉદ્ભવે છે. માણસ સફળતા કરતાં ગૂંચવણમાંથી, નિષ્ફળતામાંથી ને પરાજયમાંથી વધારે શીખે છે. ઉપદેશ, અભ્યાસ, સલાહ ને દૃષ્ટાંતોથી તે જેટલું શીખે છે તેટલું જ નિષ્ફળતા પણ તેને શીખવી જાય છે. નિષ્ફળતા હિંમતને ઉત્તેજે છે અને ફરી પ્રયત્ન કરવા પ્રેરે છે.

માણસના પ્રયત્નો નિષ્ફળતામાં કે સફળતામાં પરિણમે છે કે નહીં તે પરથી એનું ચારિત્ર્ય નક્કી નથી થતું. તેના બલિદાન દ્વારા નવીન ક્રાંતિનો ઉદય થયો હોય તો તેની શહીદી નિષ્ફળ નથી નીવડી. દેશભક્ત પોતાના ધ્યેય માટે જીવન ખર્ચીને વિજય તરફ પ્રયાણ કરે છે; અને જેઓ પોતાની જિંદગી મહાન આંદોલનમાં હોમી દે છે તેઓ પોતાના અનુગામીઓ માટે માર્ગ મોકળો કરી આપે છે અને પોતાના મૃત્યુ દ્વારા પણ વિજયને વરે છે. સારા કાર્યમાં વિજય મોડો પણ આવે, છતાં તે આવે ત્યારે તેમાં છેલ્લા

પ્રયત્નથી મળેલા વિજયનો ફાળો તો હોય જ છે પણ તે પૂર્વના નિષ્ફળ નીવડેલા પ્રયત્નોનો પણ તેમા ફાળો હોય છે

કેવળ પોતે મેળવેલી સિદ્ધિ અને સફળતા માણસને સુખ આપતી નથી અનમત્ત એમ પણ નથી બનતું કે જેઓ જિંદગીમા થોડી સફળતા પામ્યા હોય તેઓ વધુ આનદ ભોગવે છે ડાહ્યો માણસ જીવનમા વધુ ઇચ્છાઓ—લાલસાઓ ન રાખવાનુ ધીમે ધીમે શીખે છે જ્યારે યોગ્ય સાધનો વડે સફળતા મેળવવા કોશિશ કરે છે ત્યારે તેને નિષ્ફળતાને સત્કારવા માટે તૈયારી કરવી પડતી હોય છે, છતા તે પોતાનું મન આનદી રાખશે અને ધીરજથી દુખ પણ સહન કરશે જીવનમા હાયબળાપો ને વસવસો કરવાથી કોઈ અર્થ સરતો નથી ફક્ત આનદથી અને યોગ્ય માર્ગે સતત કામ કરવાથી જ ખરુ ામ સિદ્ધ થઇ શકે છે

સફળતા એટલે શું અને તેની પ્રાપ્તિ માટે સાધનો કયા એ વિષે જુદા જુદા વિચારો, મતો અને અભિપ્રાયો પ્રવર્તે છે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામા કહેલો કર્મયોગ—कर्मण्यवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन એ જ આદર્શ વિચાર છે એમ હુ માનું છુ કાલિદાસ રઘુવશના રાજાઓના મુખ્ય લક્ષણો વર્ણવતા કહે છે કે સફળતા એટલે પ્રયત્નોનો અવિરત પ્રવાહ કે જે ઇચ્છિત ફલ પ્રાપ્ત થયા સિવાય બધ જ ન પડે નેપોલિયન માનતો કે સાધનો પૂરતા પ્રમાણમા વપરાયા હોય અને યોગ્ય પરિશ્રમ લેવાયો હોય તો ઇચ્છિત સફળતા પ્રાપ્ત થવી અશકય નથી જાણીતી નીતિકથા પચતત્રનુ રહસ્ય એ જ છે કે જે માણસ સફળતા માટે નસીબ પર ભરોસો રાખે છે તે કાપુરુષ છે ઉદ્યોગીને સફળતા અવશ્ય મળે છે પ્રયત્ન કરવા છતા સફળતા પ્રાપ્ત ન થાય તો પ્રયત્નમા ભૂલ છે એમ માનવુ જોઇએ એડીસન લખે છે કે માણસ સફળતા પર વર્ચસ્ ભોગવી શકતો નથી, એ અથાગ પ્રયત્ન કરી સફળતા પામી શકે છે સ્વિફ્ટે પણ કહ્યું છે કે, જ્યા પહેલા એક જ ડૂડું કે તણખલું ઊગતુ ત્યા અનાજના બે ડૂડા અથવા ઘાસના બે તણખલા ઉગાડી શકે તે માણસ માનવજાત

માટે ઘણું કરી શકે છે. બીજા કોઈ લેખકે કહ્યું છે કે જે મહાન હેતુ માટે મરે છે તે કદી નિષ્ફળતા પામતો નથી.

. આપણા વિચારકોએ જેટલું પ્રાધાન્ય ફરજને આપ્યું છે તેટલું સફળતાની પ્રાપ્તિ પર નથી આપ્યું. ફરજ બજાવતાં છતાં સફળતા પ્રાપ્ત ન થાય તો પણ ફરજ ચૂકવી નહિ. 'ફરજ પહેલાં અને ફરજ પછી પણ' આ જ તેમનું સૂત્ર હતું. તેમણે આપણને આધ્યાત્મિક ભૂમિકા આપી અને કહ્યું કે ગમે તેવાં અપ્રામાણિક સાધનો સફળતા મેળવવા ન વપરાય. હજારો વર્ષ પહેલાં મહાભારતના યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિરે જે અર્ધસત્ય 'नरो वा कुंजरो वा' ઉચ્ચારેલું અને તેનાથી દ્રોણનું મરણ નીપજ્યું હતું તે અર્ધસત્યને આપણે 'ધર્માવતાર' યુધિષ્ઠિરના ચારિત્ર્ય પર કલંકરૂપ ગણીએ છીએ. ગાંધીજીની અસર આપણા દેશ પર સ્થાપિત થવા માંડી ત્યારથી તેમણે આપણને શીખવ્યું કે સત્ય જ હમેશાં વપરાવું જોઇએ, અને જૂઠાં અને ગંદાં સાધનોથી કહેવાતી સફળતા મેળવી હોય તેને આપણે માન કે સત્કારને લાયક ગણવી ન જોઇએ. આપણા પ્રાચીન ઋષિઓ અને સંતોએ બોધેલાં ઉત્તમ જીવનવ્રતો ગાંધીજીએ ફરી સમજાવ્યાં. સત્ય, સત્યાગ્રહ અને ભૌતિક સફળતા ઉપર અધ્યાત્મની સત્તા ચાલે છે એમ ગાંધીજીએ કહ્યું. ગાંધીજી તો મહાન વિચારક અને દૃષ્ટા હતા તેથી તેઓ જોઈ શકયા હતા કે સત્ય અને સત્યાગ્રહ પર નિર્ભય નથી એવી ભૌતિક સફળતાને ભલે આપણે સંસ્કૃતિની ટોચ માનતા હોઇએ પણ છેવટે તો તે વિનાશકારી નીવડે છે અને અણુબોમ્બ તથા હાઇડ્રોજન બોંબની ધમકીએ તે પુરવાર કર્યું છે. સમાજે અને દુનિયાએ અકથ્ય ગ્લાનિ અને દુઃખમાંથી છુટકારો મેળવવો હોય તો આપણાં શાસ્ત્રોએ જે નિયમો બતાવ્યા છે અને જેના પર ગાંધીજીએ ભાર મૂકયો છે તેને અમલમાં મૂકીને જ સફળતા મેળવી શકાશે. અને તે પણ યોગ્ય, પ્રામાણિક, સંમાન્ય અને સત્ય સાધનો વાપરીને. અયોગ્ય પ્રકારે અને અપાત્રતા છતાં મેળવેલી વિનાશક હેતુથી પ્રાપ્ત થયેલી નામમાત્રની સફળતા સમાજ, દેશ અને વિશ્વ માટે ભયરૂપ છે.

• કેવળ સત્તા અને સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિયે સફળતા નથી. ખરી સફળતામાં ઘણા માનવીઓનું ઘણું હિત સમાયેલું હોય છે. ગાંધીજી પાસે સત્તા કે સંપત્તિ નહોતાં પણ પ્રેમની સત્તાથી તેઓ રાજકરણમાં ક્રાંતિ લાવ્યા અને વર્ષોની વિદેશી ધુરામાંથી હિંદને છોડાવ્યું. ભગવાન બુધ્ધે જ્યારે ક્ષેત્રસંન્યાસ લીધો ત્યારે તેઓ જેટલા મહાન હતા તેટલા રાજા હતા ત્યારે નહોતા. આદ્ય શંકરાચાર્ય પાસે પણ સંપત્તિ કે રાજકીય સત્તા નહોતી પણ પોતાના જ્ઞાનથી ભારતમાં સનાતન ધર્મની સ્થાપના કરવામાં તેઓ સફળ થયા. ઇસુ ખ્રિસ્ત શહેનશાહ કે રાજપુરુષ નહોતા પણ 'માણસ માણસ વચ્ચે પ્રેમ અને ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા'ના શિક્ષણથી તેમણે માનવજાતને આશ્વાસન આપ્યુ. ખરી સફળતા લક્ષ્મીપૂજકો જે માગે છે તેવા ભૌતિક પદાર્થોના સંગ્રહમાં નથી; ખરી સફળતાથી સર્વનું કલ્યાણ થાય છે અને કોઇને દુઃખ થતું નથી.

વ્યાવહારિક જીવનમાં આજે પણ જેની પાસે સંપત્તિ, માલમિલકત, પદવી અને સત્તા હોય, (પછી ભલે તે ગમે તે માર્ગે મેળવ્યાં હોય) તેને જ આપણે સફળ ગણીએ છીએ. આ બધું મળી જાય છે પછી બીજીયે ઘણી વસ્તુઓ મેળવવાનું દ્વાર ખૂલી જાય છે. એ કયે રસ્તે આવે છે તેનો કોઈ કશો વિચાર કરતુ નથી. આ બધી વસ્તુઓ જેની પાસે હોય તે નીચા કુળમાં જન્મ્યો હોય તોયે કુલીન ગણાય છે; થોડાં વાક્યો માંડ બોલી શકતો હોય છતાં તે વકતા ગણાય છે; કુરૂપ હોય છતાં રૂપવાનમાં તેની ગણતરી થાય છે; સદ્ગુણનો અંશ ન હોય છતાં સદ્ગુણનો અવતાર મનાય છે. ટૂંકમાં, બધા જ સદ્ગુણોનો તેનામાં વાસ છે એમ મનાય છે, કારણકે તેની પાસે સંપત્તિ અને સત્તા છે! આજે આપણે સ્વતંત્રતા મેળવી છે અને આપણું રાજ્યબંધારણ કલ્યાણમય રાજ્યોનો આદર્શ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે પોતાના ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ માટે જ જીવનાર માણસને સફળ થયેલો ન ગણાય 'લોકો માટે કેટલું સારું કર્યું'–તે ત્રાજવે સફળતાને તોલવી જોઇએ. સત્તા અને સંપત્તિ હોઈ સફળતાની

ચાવી ન બની શકે. દીનદુખીકંગાળની સેવા કરવામાં કોણ કેટલી શક્તિઓ વાપરી શકે છે તેના પરથી સફળતાનું માપ નક્કી થવું જોઈએ અને જે પોતાની કોમ, સમાજ અને દેશ માટે વધારેમાં વધારે સારું કરતો હોય તે સફળ ગણાવો જોઈએ. સફળતાના આ વિચારથી આપણે કલ્યાણમય રાજ્યના સ્વપ્નને સાકાર કરી શકીશું.

અંતમાં, આપણે સૌ જે સ્થિતિમાં મુકાયા છીએ તેમાં રહી આપણી ફરજો બજાવવાની છે. ફરજ એ જ સાચી વસ્તુ છે. ફરજ બજાવતાં રહેવું એ જ સાચું કર્મ છે. દિવ્ય જીવન માટે ફરજ મુખ્ય વસ્તુ છે. ફરજ બજાવ્યાના જ્ઞાનથી, શોક ને નિરાશાની લાગણી દૂર થાય છે; અને ખરો આનંદ તથા સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવનને અંતકાળે આપણે જો એટલું પણ કહી શકીએ કે જે સ્થિતિમાં ભગવાને અમને મૂક્યા હતા તે સ્થિતિમાં રહી યથાશકિત, યથામતિ, પરિણામ તરફ લક્ષ ન રાખતાં, અમે અમારી ફરજો બજાવી છે, તો પણ આપણું જીવન સફળ થયું છે એમ ગણી શકાશે.

વર્તમાનપત્રો : સ્વાધ્યાયનાં સાધનો

સજ્જનો,

મારી અને ગુજરાતના અગ્રગણ્ય દૈનિક 'સંદેશ' વચ્ચે વર્ષોથી ઘનિષ્ઠ અને મીઠો સંબંધ રહ્યો છે, એટલે એના સંચાલકો મારી પ્રત્યે પક્ષપાત દાખવે તેથી આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

બીજા વેપારીઓ કે ઉદ્યોગપતિઓની પેઢીઓની માફક મારી પેઢી પણ દેશમા તે તે ક્ષેત્રોમાં સેવા બજાવી રહી છે, તેમાં કાંઈ નવું નથી. દુર્ભાગ્યે, આજે, આવી પેઢીઓ પ્રત્યે એક પ્રકારની સંશયાત્મક દૃષ્ટિથી કેટલેક સ્થાને જોવાય છે. વ્યાપારના કે ઉદ્યોગના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં નફાતોટાનાં બે પાસા સરખાં ન થાય ત્યાંસુધી તેમાં પ્રગતિ ન થાય એ સર્વવિદિત હકીકત છે. આ સાદી વાત તો સરકારના અંદાજપત્રના ઘડવૈયાઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ સ્વીકારશે. પરંતુ, આજે આ બે પાસાં સરખાં કરવાના પ્રયાસની સામે અનેક આક્ષેપો થાય છે અને તેવો પ્રયાસ કરનારાઓ પોતાના મોટા નફા માટે જ પ્રયાસો કરતા હોવાના આક્ષેપો કરાય છે।

બીજે પક્ષે, સમાજની ઉન્નતિમાં આપણું પણ હિત છે એમ ઔદ્યોગિક ને વ્યાપારી ક્ષેત્રે પડેલાઓએ વિચારવું ઘટે અને સમાજના હિતમાં ખુશી બનાવી, ફરજ બજાવી, દેશકલ્યાણના કાર્યમાં તેમણે ફાળો આપવો જોઈએ; પોતાની સત્તા કે પોતાના હિતનું પ્રદર્શન કર્યા સિવાય પોતા સામે જે આક્ષેપો થતા હોય તેનો અને તત્કાલીન પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટેય તેમણે તૈયાર રહેવુ જોઈએ.

પ્રાચીનકાળથી વેપારીઓ તો સમાજની ને દેશની સેવા કરતા આવ્યા છે. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ બાદ, જગદ્‌ગુરુ શંકરાચાર્ય પધાર્યા ત્યારેય વેપારીઓ પોતાની ફરજ બજાવતા હતા અને પરદેશી સલ્તનતને સમયે

અમદાવાદમાં, માર્ચ ૧૯૫૪ માં, 'સંદેશ' પત્રના ડાયરેક્ટરોના બોર્ડ તરફથી, કાર્યાલયના સભાખંડમાં યોજાયેલા મિલનસમારંભને પ્રસંગે કરેલું પ્રવચન.

પણ તેમણે દેશના સ્વાતંત્ર્યજંગમાં યથાશક્તિ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે અને સંજોગોનો સામનો કર્યો છે.

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી આપણને એક મુશ્કેલી એ નડી રહી છે કે આપણને ખોટી રીતે સમજવામાં આવે છે અને તેથી આપણને અન્યાય થઈ રહ્યો છે. મને આશા છે કે હજારો વર્ષોથી આપણે જે સંજોગો અને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતા આવ્યા છીએ તેમ અહીં પણ પ્રતીકારશક્તિ કેળવીશું. થોડીક વ્યક્તિઓને કારણે સમગ્ર વર્ગ માટે આક્ષેપાત્મક શબ્દો ઉચ્ચારાય એ તો ખરેખર અન્યાય જ કહેવાય. આવા આક્ષેપોથી વેપારીક્ષેત્રે કેટલાંક પ્રામાણિક વર્તુળોને પણ અન્યાય થાય છે એ વાત વીસરી જવાય છે. આવું વર્તન ચાલુ રહેશે તો મને ભય છે કે આ વર્તુળો પણ નિષ્ઠુર બની જશે! સત્તાધારીઓએ આવી વ્યક્તિઓને પ્રેમથી જીતી લેવી જોઈએ, પ્રહારો કરીને નહીં.

× ×

'સંદેશ' ગુજરાતનું એક મહાન, નીડર, ઉચ્ચ ધોરણવાળું, સ્વતંત્ર દૈનિક પત્ર છે. વર્ષોથી એણે જનતાની અને દેશની મહાન સેવાઓ કરી છે, અને આજેય એ પ્રણાલીને જાળવી રાખી છે એમ કહું તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય.

પ્રાચીનકાળમાં, શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો સર્વદા, અહર્નિશ, થોડો સમય, સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ એવી આચારનીતિ હતી. **આજે પ્રાત:કાળમાં ઊઠતાં સાથે સ્વાધ્યાયનું સાધન આપણાં વર્તમાનપત્રો બન્યાં છે. એ રીતે વર્તમાનપત્રો, શ્રુતિ ને સ્મૃતિનું સ્થાન લઈ રહ્યાં છે એ ભૂલવું ન જોઈએ. એ જ કારણે વર્તમાનપત્રોનું સ્થાન નાનુંસૂનું નહીં પણ અતિ મહત્ત્વનું છે, એટલે તેમણે આજના યુગમાં પોતાની જવાબદારી સંપૂર્ણપણે સમજવી જોઈએ, અને પ્રજાજીવનના ઘડતરની દૃષ્ટિનું તેમને કદી વિસ્મરણ થવું ન જોઈએ.**

*

જ્ઞાતિ : પાવક ગંગા

જ્ઞાતિબંધુઓ,

આપે આજે મને અત્રે નિમંત્રી જે બહુમાન આપ્યું છે તે માટે હું આપનો અંતઃકરણપૂર્વક ઋણી છું.

મોઢ મહોદય સંસ્થા વર્ષોથી ઉત્તમ ગણનાપાત્ર કાર્ય કરી રહી છે, તેનાથી આપ સૌ સુપરિચિત છો. મુબઈમાં જ્યારે મને આ સંસ્થાનું માસિકપત્ર મળે છે, ત્યારે કામના ગમે તેટલા દબાણ છતાં તેના પર નજર ફેરવ્યા વિના રહેવાતું નથી, કારણકે મોઢ જ્ઞાતિનો હું એક અદના જ્ઞાતિજન છું. આજના યુગમાં આપણું મંતવ્ય લોકોને જણાવવું હોય તો તે માટે એક મુખપત્રની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે.

મોઢ જ્ઞાતિ ઘણી પ્રાચીન સંસ્થા છે અને તેના સભ્યો મૂગા અને શરમાળ પ્રકૃતિના હોવા છતાં નમ્રતા, સૌજન્ય અને સાલસાઈના ગુણોથી ભરેલા છે. હું પોતે મોઢ છું તેથી નહીં, પરંતુ વર્ષોના નિરીક્ષણને અંતે મારી આ પ્રમાણે ખાતરી થઈ છે. આખા જગતમાં વિખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરનાર પૂ. મહાત્માજી મોઢ જ્ઞાતિના હતા અને પોરબંદરમાં જન્મ્યા હતા. મને લાગે છે કે આ એક જ ઘટનાથી મોઢ જ્ઞાતિ હજારો વર્ષ સુધી ગૌરવ લઈ શકે એમ છે. આ ઉપરાંત શેઠ પુરુષોત્તમદાસ પણ હિન્દુસ્તાનના અજોડ વેપારી છે, અને આપણા ગૌરવરૂપ છે.

પરંતુ, કોઈ પણ જ્ઞાતિ એના પ્રાચીન ગૌરવ પર ટકી રહી શકે નહીં. સંસારનો પ્રવાહ અવિચ્છિન્ન રીતે વહેતો જાય છે, તેમાં આપણે પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિ રાખી, સાથે સાથે કદમ નહીં ભરીએ તો ક્યાં અદૃશ્ય થઈ જશું તે કલ્પી શકાય એમ નથી.

'મોઢ મહોદય સંસ્થા' દ્વારા, પોરબંદરમાં, કપોળ બોર્ડિંગમાં, રવિવાર તા. ૨૫ મી એપ્રિલ ૧૯૫૪ને દિને, શેઠશ્રી ભોગીલાલ મગનલાલને અધ્યક્ષપદે યોજાયેલા સત્કાર-સમારંભમાં પ્રવચન.

આપના આ સેવકની જે નહીં જેવી સંસ્થાઓ આજે અસ્તિત્વમાં છે તેનાથી આવી સંસ્થાઓને જે સહાય થઈ શકે તે તે કરે જ છે. જ્ઞાતિના કોઈ માણસને ધંધેધાપે વળગાડવામાં પણ આ સેવકની સંસ્થા બનતું કરી રહી છે અને કરશે. પરંતુ, આજે આપણે 'સેક્યુલર સ્ટેટ'–બિનમજહબી રાજ્યનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે. એનો અર્થ એવો નથી કે સગાંસંબંધી કે જ્ઞાતિજનોને ભૂલી જવાં! **જ્ઞાતિની સંસ્કૃતિને નજર આગળ રાખી, જ્ઞાતિસંસ્થાના પાયામાં જે સુંદર, અનુકરણીય તત્ત્વો છે તેનો સતત ઉપયોગ કરવો અને જ્ઞાતિમાં જન્મવાનું આપણને મહાન ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, એ પ્રકારનું અભિમાન રાખવું એ વસ્તુત: અભિમાન નથી પણ ઊંચો ને ઉમદા ગુણ છે. જ્ઞાતિ એક રીતે સાચો સમાજવાદ છે.** તેમાં કરોડપતિ અને ગરીબ, એક જ પંગતમાં, પાસે પાસે, સાથે સાથે, જમવા બેસે છે. જ્ઞાતિમાં લહાણાં થાય છે ત્યારે તે કરોડપતિને ત્યાં પણ જાય છે, ગરીબને ત્યાં પણ જાય છે, અને બેઉ એનો સ્વીકાર કરે છે. **જ્ઞાતિ પાવક ગંગા છે અને સૌને પવિત્ર કરે છે.**

'સેક્યુલર સ્ટેટ'નો અર્થ એ છે કે રાજ્યને મન સર્વે ધર્મો સરખા છે અને રાજ્ય પ્રત્યેક ધર્મને સરખી રીતે સહાય કરે છે. આ સ્પષ્ટ અર્થ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી કેટલાકો એનો જુદા પ્રકારે અર્થ કરી, કુમળી વયના જુવાનોનાં મન ભ્રમિત કરે છે અને તેમનામાં અધર્મની ભાવનાનું બીજારોપણ કરે છે તે ખરેખર દુષ્ટ કાર્ય છે. ધર્મ અને જાતિ માટે આપણા વડીલોએ, પૂર્વજોએ શાં શાં ભોગ અને બલિદાન આપ્યાં છે તે વિચારી, અત્યારે ચારે પાસ નીચાં જઈ રહેલાં નીતિનાં ધોરણો ઊંચે કેમ ટકી રહે તે જોવાનું આપણું કર્તવ્ય બની રહે છે.

આપણે સૌ જ્ઞાતિબંધુઓએ એકત્રિત થઇ, ધર્મ, જ્ઞાતિ અને નીતિના સમુદ્ધાર માટે યોગ્ય પગલાં લેવાં જોઈએ.

થોડાંક અનુભવસૂત્રો

માનવીનો સૌથી મોટો ગુરુ 'અનુભવ' છે. અનુભવ આપણને નવા પાઠો શીખવે છે, ઘડે છે, ઉન્નત બનાવે છે, ને પગે પગે જાગૃત વ્યક્તિ આવા અનેકવિધ જીવનઅનુભવોમાંથી અનેક જીવનસૂત્રો ઘડી જીવનઆધાર સાચવે છે. શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ પોતાના મહામૂલા અનુભવમાંથી આવાં સૂત્રો સર્જ્યાં છે, જેને સમજપૂર્વક વ્યવહારમાં-આચારમાં ઉતારવામાં આવે તો સૌનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવી બની રહે અને જીવનમાર્ગે સિદ્ધિ સહજતાથી પ્રાપ્ત થાય.

કર્તવ્યપાલન : જે કર્તવ્ય ખાતર રામે રાજ્ય છોડ્યું, ભીષ્મે આમરણ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું, પાંડવોએ બાર વર્ષ સુધી વનવાસનાં દુઃખો વેઠ્યાં, એ કર્તવ્યને તું સર્વ કરતાં અધિક માન, જરૂર પડે તો તેને ખાતર સર્વ સુખનું બલિદાન આપવા પણ તત્પર થા !

મોટાઈ : ખરી મોટાઈ પોતાનાં સુખ, કીર્તિ કે ઉત્કર્ષ સાધવામાં નહિ, પણ નિરંતર પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં, ગમતી કે અણગમતી દરેક ફરજ બજાવવામાં રહી છે.

ધર્મનું સાધન : શરીરની સુખાકારી એ મોટામાં મોટું ધન છે, મોટામાં મોટું ભાગ્ય છે. શરીરને ધર્મના સાધન તરીકે, પ્રથમ ગણ્યું છે. બુદ્ધિશાળી માણસે શરીરના રક્ષણ માટે હમેશાં સાવધાન રહેવું. કારણ શરીરસુખનો અભાવ એટલે સર્વ વસ્તુનો અભાવ.

ઉત્સાહ : દુનિયામાં જાણીતાં થયેલાં મહાન સંચાલકોનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો માલૂમ પડશે કે પ્રત્યેકની સફળતાનો આધાર ઉત્સાહ હતો.

સબળ પ્રયત્ન : કામ હાથ ધર્યું તે અડધે રસ્તે રાખીશ નહિ. બુદ્ધિથી, અવિરત પરિશ્રમ કરી, નિરંતર કાળજી રાખી, ખંત અને ધીરજ

ધારી, મુશ્કેલીઓનો બહાદુરીથી સામનો કરી, કામ પાર ઉતારજો. સરખી દિશાના સબળ પ્રયત્નને કશું દુષ્કર નથી.

દલીલખોરી : ઘણા માણસો દલીલ કરવાની હોંશિયારીમાં બુદ્ધિ રહી છે એમ માને છે, અને દલીલ કરવાની ખાતર જ દલીલોમાં ઊતરી પડે છે, અને નથી જોતાં કાળ, સ્થાન, હાજરી કે સંજોગો. આવી ટેવ અંતે તેમને ખૂબ જ અપ્રિય બનાવી દે છે અને એવા અવિચારી અને અવિવેકી દલીલખોરો સભ્ય સમાજમાંથી બહિષ્કૃત થાય છે.

આશા-નિરાશા : જે આશાનું ફળવું શંકાસ્પદ હોય તેવી આશા કોઈના દિલમાં ચાહીને ઉછેરવી નહીં. ખૂબ સેવેલી આશા જો કદી નિરાશામાં પરિણમે છે તો તે હૃદયના મર્મને છેદી નાખે છે.

ભલું મરણ : જીવનને અંતે, મરણ સમયે, જો એમ કહી શકાય કે 'મેં મારું કર્તવ્ય કર્યું છે; સર્વ સંબંધોમાં અને પ્રત્યેક સંજોગમાં મારી ફરજ બરાબર અદા કરવા સંપૂર્ણ અને સહૃદય યત્ન કીધો છે,' તો આથી ભલું કયું જીવન? આથી ભલું કયું મરણ?

ઉત્તેજન : દોષિતને શિક્ષા આપવી ભલે અનિવાર્ય હોય, આવશ્યક હોય કે સુધારવા માટે જરૂરી હોય પણ ક્ષમાના ને ઉત્તેજનના બે મીઠા બોલ જે કાર્ય કરે છે, તેની તો સરખામણી જ નથી.

સટ્ટો : કેટલાંયે નિર્દોષ અને સુખી કુટુંબોના વિનાશનું કારણ બે અક્ષરનો એક શબ્દ 'સટ્ટો' છે. એણે ભલભલા અનુભવીઓ અને કરોડપતિઓને પણ ધૂળ ચાટતા કર્યા છે. સોનાને હીંડોળે ઝૂલનાર ભોળા ભાવિકોને રસ્તે રઝળતા કરનાર એ રાક્ષસ છે. જે ઘરમાં એ જાલિમ ધસે છે તેનાં સુખશાંતિની પાયમાલી ઉપરાંત તેની સંસ્કારિતાની હાનિ અનિવાર્ય બની રહે છે.

બુદ્ધિલક્ષણ : મનુષ્ય પોતાના ગુણોને અંગે મિત્રતાને પામે છે અને પોતાના જ દોષથી શત્રુતાને પામે છે. બુદ્ધિમાન મનુષ્યે આ જગતમાં સર્વની સાથે પ્રયત્નપૂર્વક મિત્રતા કરવી.

મિત્રતાનો મહિમા : સુમિત્ર કષ્ટથી મેળવી શકાય છે. મિત્રની સહાયથી જે કાર્ય બની શકે છે તેની સરખામણી જ નથી. વિદ્વાન અને સર્વ રીતે સાધન સંપન્ન હોય પણ મિત્રવિહીન હોય તો તે અપૂર્ણ જ જાણવો. સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે તો પણ તે ચંદ્રમાના ઉદયની અપેક્ષા રાખે છે.

ક્રિયાસિદ્ધિ : સાધનહીન છતાં બુદ્ધિયુક્ત અને બહુશ્રુત હોય તે માનવી કાર્ય સાધી શકે છે. ક્રિયાની સિદ્ધિ સાધન પર નહીં પણ માનવીની શક્તિ પર અવલંબે છે.

વિવેકપરીક્ષા : માણસ ખરેખર વિવેકી અને માયાળુ છે કે નહીં તેની સાચી પરીક્ષા, તેના હાથ નીચેના માણસોની સાથેનું તેનું વર્તન છે.

પરિશ્રમની જરૂરત : આપણી સાચી વાત સિદ્ધ કરવા માટે કાંઈક વિશેષ મહેનત કરવી જરૂરની હોય તો તે કરવામાં શિથિલતા રાખવી ન જોઈએ, અને આપણે માટે કોઈ સારો મત ધરાવતું હોય તો તે કાયમ રહે અને વધે તે માટે આપણે વધુ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, અને નિરંતર પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ.

મીઠાં વચનો : ભૂલો માટે કટુ શબ્દો કરતાં ઉત્તેજનનાં મીઠાં બે વચનો શતગુણ કામ કરે છે. ખાસ કરીને તેનો પ્રયોગ જ્યારે સહૃદય વડીલો તરફથી, સહેલાઈથી છાપ પડે એવાં કોમળ મનવાળાં બાળકો કે ઊગતા યુવકો પ્રતિ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની ઊંડી, ચિરંજીવ, સુખદ અસર થયા વિના રહેતી નથી.

પરિચય-પ્રવચન

◎ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી

(ષષ્ઠિપૂર્તિ પ્રસંગે)

સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી પ્રાણલાલભાઈનો ઉપહાર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી સ્વીકારે છે. મંચ પર બેઠેલામાં સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા
દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી અને બીજાઓ (જાન્યુઆરી ૧૯૪૭)

મુનશીજી : પરિચય

આજે સાંજે આપ સર્વેને સત્કારતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે. રા આમંત્રણનો આપે સ્વીકાર કર્યો છે તે માટે આપ સૌનો આભારી મુનશીજીએ સાઠ વર્ષ પૂરાં કર્યાં છે અને તે મંગલ પ્રસંગે તેમનું -માન કરવા અને તેમને પ્રભુ ચિરાયુ, સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ અને સુખી જીવન પે એવી પ્રાર્થના કરવા આજે આપણે ભેગાં થયાં છીએ.

મુનશીજી સૌને એટલાં બધા ચિરપરિચિત છે કે આ સ્થાનેથી તેમનો રેચય આપવામાં નરી ધૃષ્ટતા જ લેખાશે.

એમની તેજસ્વી કારકિર્દી, વિવિધલક્ષી પ્રતિભા, રાજકારણને ક્ષેત્રે ળવેલી સિદ્ધિઓ, ધારાશાસ્ત્રી તરીકેનું જીવન, સાહિત્ય, કેળવણી અને માજને ક્ષેત્રે કરેલી સેવાઓ, ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં આપેલા ળો આપણને ખૂબ જ જાણીતો છે. મુનશીજી વ્યુત્પન્ન પંડિત, સાહિત્ય-રામી, નવલકથાકાર અને મહાન નાટ્યકાર છે.

ખૂબ જ વ્યવસાયી જીવન હોવા છતાં મુનશીજીએ વકીલાત, સાહિત્ય, માજ, શિક્ષણ, રાજકારણ અને સંસ્કૃતિ જેવાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ ર્યું છે.

પ્રખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી તરીકે એમનું નામ દેશમાં અગ્રસ્થાને છે. ાજકારણક્ષેત્રે 'હિન્દ છોડો'ના આંદોલનથી તો એમની પ્રવૃત્તિઓને ાખા દેશે વધાવી લીધી છે. મુત્સદ્દી તરીકે એમની સેવાઓ અજોડ છે. ૯૩૭ના કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળમાં પ્રધાનપદું ભોગવતાં એમણે પ્રાપ્ત રેલી કીર્તિ હજી લોકોના મનમાં તાજી છે. કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળ દરમિયાન

શ્રી મુનશી ષષ્ઠિપૂર્તિ ઉત્સવને પ્રસંગે કરેલું સ્વાગતપ્રવચન જે પછી શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી હીરક મહોત્સવ સમિતિએ ૧૯૪૭માં અંગ્રેજીમાં પ્રકટ કરેલા 'મુનશી–હિઝ આર્ટ એન્ડ વર્ક' નામના પુસ્તકમાં પરિચયલેખ તરીકે અંગ્રેજીમાં પ્રકટ થયું. આ એનો ગુજરાતી અનુવાદ છે.

બૃહદ્ મુંબઈ યોજના પણ એમણે જ ઘડી હતી અને જો કોંગ્રેસ સરકાર સત્તા પર હોત તો ૧૯૩૯મા તે યોજના અમલમા આવી હોત. ૧૯૩૦થી તેઓ દેશના અગ્રગણ્ય કોંગ્રેસીઓની હરોળમા છે. છે'ના સાઠ વર્ષથી જે કાર્ય માટે રાષ્ટ્રીય લડત ચાલી રહી છે તે હિન્દની એકતા ને સગઠનના તેઓ ૧૯૪૧થી અગ્ર પુરસ્કર્તા રહ્યા છે.

મુનશીજીએ બાળપણથી જ આપણા સામાજિક અને શૈક્ષણિક જીવનની પુનર્રચના માટે લડત ચલાવી છે. મુબઈનો મદિરપ્રવેશ કાયદો પણ તેમને જ આભારી છે. ૧૯૩૯મા મદ્યનિષેધ દાખલ કરવા પણ તેમણે અવિરત પ્રયાસ કર્યો હતો મુબઈ વિદ્યાપીઠ સાથે પણ તેઓ છેલ્લા ૨૦ વર્ષથી સકળાયેલા છે હાલના મુબઇ વિદ્યાપીઠ કાયદાનો યશ પણ તેમને જ ઘટે છે અને મુબઈની ધારાસભામા પણ તેઓ વીસ વર્ષ સુધી વિદ્યાપીઠના પ્રતિનિધિ તરીકે રહ્યા હતા. અનેક કેળવણી ટ્રસ્ટોમા તેઓ ટ્રસ્ટી તરીકે કામ કરે છે. અનેક શિક્ષણસસ્થાઓ જેવી કે ચિલ્ડ્રન્સ એઈડ સોસાયટી, હસરાજ મોરારજી પબ્લિક સ્કૂલ, કબીબાઈ હાઈસ્કૂલ, ફેલોશિપ સ્કૂલ, પચગની હિન્દુ હાઈસ્કૂલ, બિરલા પબ્લિક સ્કૂલ, લિબર્ટી હાઈસ્કૂલ, ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ એગ્રિકલ્ચર—આણદ, અનુસ્નાતક અભ્યાસ માટેનો મુગાલાલ ગોએન્કા વિભાગ અને તે ઉપરથી ભારતીય વિદ્યા ભવન કે જેમા મૈધજી મથરાદાસ આર્ટ્સ કોલેજ, નારણદાસ મનોરદાસ સાયન્સ કોલેજ, સસ્કૃત પાઠશાલા અને ગીતા વિદ્યાલયનો સમાવેશ થાય છે—એ બધાની વ્યવસ્થા અને સચાલનમા તેઓએ સહાયતા કરી છે ભારતીય વિદ્યા ભવન સિંધી ગ્રથમાળા, મુનશી સાહિત્યમાળા, ભારતીય વિદ્યાના ગ્રથો પ્રકાશિત કરે છે તેમા પણ મુનશીજીની જ પ્રેરણા છે એમના શક્તિશાળી પ્રયાસોને પરિણામે ભારતીય ઇતિહાસ સમિતિએ હિંદનો ઇતિહાસ દસ ગ્રથોમા બહાર પાડવાનું નક્કી કર્યું છે, જેના ચાર ગ્રથો તો છપાવવા માટે તૈયાર પણ થઇ ગયા છે.

એમનું સાહિત્યકાર્ય પણ વિશાળ છે. એમના પચાસથી વધુ પ્રકાશનોમા નવલકથાઓ, નાટકો, જીવનકથાઓ, આત્મકથા, ઇતિહાસ, વિવેચન,

એમની ઐતિહાસિક કૃતિ 'ઇમ્પિરિયલ ગુર્જર્સ'(Imperial Gurjaras)માં ઈ. સ. ૫૫૦ થી ૧૩૦૦ સુધીનો ઇતિહાસ છે, જેમાં ગુર્જર દેશનાં ત્રણ રાજ્યો કનોજના પ્રતિહારો, માળવાના પરમારો, અને ગુજરાતના ચાલુક્યો તથા ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં ગુજરાતનું પતન થયુ ત્યાંસુધીનો ઇતિહાસ છે. આ ગ્રંથમાં પ્રથમવાર આપણને કનોજથી રાજ્યવહીવટ ચલાવતા, તથા આરબો અને તુર્કોનો પ્રતિકાર કરનાર ઉત્તર હિન્દના પ્રતિહાર રાજાઓની કડીબદ્ધ કથા મળે છે.

ગુજરાતને સ્પર્શતી નવલકથાઓમાં મુનશીજીએ આ જ સમયનું બયાન આપ્યું છે અને મહંમદ ગઝનીના આક્રમણ સમયના ગુજરાતનું વીરત્વભર્યું ખમીર તેમ જ જયસિંહ સિદ્ધરાજના વખતમાં બૃહદ્ ગુજરાતના ચડતરની ભૂમિકા વિષે જાણવા મળે છે. એમણે પૃથ્વીવલ્લભ અને મૃણાલદેવી, ભીમ અને તેની રાણી ચૌલાદેવી, દુનિયાના મહાન સૈનિકોમાંનો મહંમદ ગઝની, મુંજાલ અને મીનળદેવી, સિદ્ધરાજ અને કાક, ઉદયન અને હેમચંદ્ર જેવી ઐતિહાસિક વિભૂતિઓનું સર્જન કરી ગુજરાતના ગૌરવનું રોમાચક દર્શન કરાવ્યુ છે. 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' માં પોતાની સર્જનકલાદ્વારા બંગભંગના દિવસો દરમિયાન રાષ્ટ્રવાદના જન્મની કથા આલેખી છે. સાહિત્યકીય અને રાજકીય કૃતિઓમાં હિંદના આત્મતત્ત્વનું આલેખન કરતા એમની ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા, ભારતમૈયાની આરાધના અને માનવમુક્તિ માટે હિંદની સંસ્કૃતિને સાધન માનવાનો એમનો વિશ્વાસ જણાઈ આવે છે.

અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપીને, સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યયન પર ભાર મૂકીને, અખંડ હિન્દુસ્તાનની જોરદાર હિમાયત કરીને, હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારવાનો આગ્રહ રાખીને, આપણી સંસ્કૃતિને અનુરૂપ હોય એ રીતે સમાજજીવનમાં પુનઃ એકતા લાવવાની વાત પર લક્ષ આપીને, મનુષ્યને દૈવત્વ સુધી દોરનારો ઉપદેશ આપતી અને પોતાની અનેક શક્તિઓમાંથી શક્તિશાળી ઐક્ય નિર્માણ કરવાના ગીતાના ઉદ્દેશ તરફ આંગળી ચીંધી

ગીતાને વધુ એક રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મૂળતત્ત્વોનો એમણે પ્રચાર કર્યો છે.

મુનશીજીએ નવલકથાઓ, નાટકો, જીવનકથાઓ, સાહિત્યનો ઇતિહાસ તેમ જ ભારતના ગૌરવપૂર્ણ યુગનો રાજકીય ઇતિહાસ ગુજરાતને આપ્યાં છે. ગુજરાતની અસ્મિતા બહાર લાવનાર એઓ અર્વાચીનોમાં આદ્ય છે.

અક્ષરપ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત મુનશીજીએ ગુજરાતી જીવનના સંસ્કાર-વિકાસમાં પણ મદદ કરી છે. તેવીસ વર્ષ પહેલાં પારલૌકિક મનોવૃત્તિ છોડી માનસિક અને શારીરિક શક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ કરી જીવનનો ઉલ્લાસ માણવાનું શિક્ષણ લોકોને આપનાર તેઓ પ્રથમ ગુજરાતી હતા. લગ્ન અને ગૃહજીવન પ્રત્યેની આપણી દૃષ્ટિમાં કૌતુકદૃષ્ટિ પણ એમણે નિર્માણ કરી. સંગીત, નાટક, અદ્યતન નૃત્યનાટિકાને ગુજરાતના કુટુંબજીવન સુધી લઇ જવામાં તેઓ અગ્રેસર છે. અનેક અવેતન નાટ્યપ્રયોગો ને નૃત્યનાટિકાઓનું દિગ્દર્શન કરી તેમણે મુંબઈને કલાત્મક સંપૂર્ણતા આપી હતી. કુળવાન અને ખાનદાન કુટુંબનાં યુવકયુવતીઓને અવેતન રંગમંચ પર પ્રથમવાર પદાર્પણ કરાવવાનો યશ પણ એમને જ ફાળે જાય છે.

આજે તેઓ લોકસભાના સભ્ય તરીકે અને તેમાંય અનેક સમિતિઓના સભ્ય તરીકે મહત્ત્વનું કાર્ય કરી રહ્યા છે.

મુનશીજી ગરીબ પણ કુલીન કુટુંબમાંથી આવ્યા છે. આજે જે પદ સુધી તેઓ પહોંચ્યા છે તે પોતાની શક્તિને આભારી છે. તેઓ પોતીકા તેજે પ્રકાશતા સ્વયંસિદ્ધ માનવી છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ અનોખું છે અને કાર્યક્ષેત્ર પણ વિશાળ છે. તેમના દરેક કાર્ય પર સિસૃક્ષાશક્તિની મહોર છાપ હોય છે. તેમનામાં વિરલ કક્ષાની હિંમત છે. અને જરૂર પડ્યે અપ્રતિમ યોદ્ધાની પાત્રતા પણ તેઓ ધરાવે છે. ઘણા પ્રસંગોએ મને આશ્ચર્ય થતું કે એક માણસ કઈ રીતે આટલી બધી પ્રવૃત્તિઓ સાથે કરી શકે. ત્યારે

માગ એક નિકટના મિત્ર, જેઓ મુનશીજીના પણ મિત્ર છે તેમણે મને જણાવ્યુ હતુ કે: મુનશીજી એક 'પ્રતિભાશીલ' વ્યક્તિ છે.

અનેક મહાન ગુણો અને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થવા છતા મુનશીજી માનવતાથી સભર છે. એક સજ્જન ઉપરાત તેઓ પ્રેમાળ પતિ, વત્સલ પિતા અને સાચા મિત્ર છે. તે ઉપરાત એમનુ જીવન સાચા અર્થમા સેવાપરાયણ છે.

શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજીના
ચિત્રસંગ્રહમાંથી
ગુજરાતના
કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકારોનાં
સુંદર
અને
ભાવવાહી ચિત્રો

નિશ્ચે એની, રડી રડી, હશે
આંખ સૂજી ગયેલી,
ફીકા, લૂખા અધર અરુણા
ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખી;
હાથે ટેક્યું મુખ જરી જરી
કેશમાંથી જણાતું,
મેઘે છાયું કલુષિત દીસે
બિમ્બ શું ચન્દ્રમાનું!

કવિ કાલિદાસ

યુવતીઓનુ સર્જન કરતાં વિધાતાએ જેને પ્રથમ સર્જી હશે તેવી, યક્ષના દ્વિતીય જીવન જેવી, સહચર જતાં સૂની ચક્રવાકી સરખી, શિશિરમાં ચીમળાયેલી પદ્મિનીશી, આધિક્ષામા વિરહિણી યક્ષકાન્તા.

વિરહિણી યક્ષકાન્તા

ચિત્ર''ર · શ્રી મ''ર

तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह ।
क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ॥

रामायण

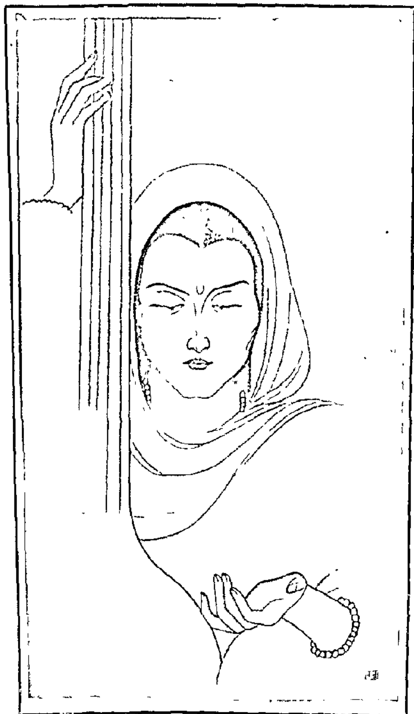
ચિત્રકાર : શ્રી મુલર

...રી દુર્ગમાં, માતા જીજાબાઈ પાસે, બાળક શિવાજીમાં વિશિષ્ટ સ્વાધીન
...નો ભાવ જાગી ઊઠે છે. એ ભાવને પોષણ મળે છે, દાદાજી કોંડદેવ
... એક કર્મઠ બ્રાહ્મણ પાસેથી. એ બને છે એના શિક્ષક અને સંરક્ષક.
...દિરની પરસાળ બને છે કથાસ્થાનક, મહાભારતરામાયણની વીરકથાઓ
...છે પ્રેરણા અને અંતે જાગે છે શિવાજીની રાષ્ટ્રમુક્તિની આકાંક્ષા.

ભૂતકાલની ભારતની સર્વશ્રેષ્ઠ કવયિત્રી મીરાંના જીવન વિષે કોણ અજાણ્યું હોય? 'મેરે તો ગિરધર ગોપાલ' ગાનારી મીરાં પ્રેમદીવાની હતી—

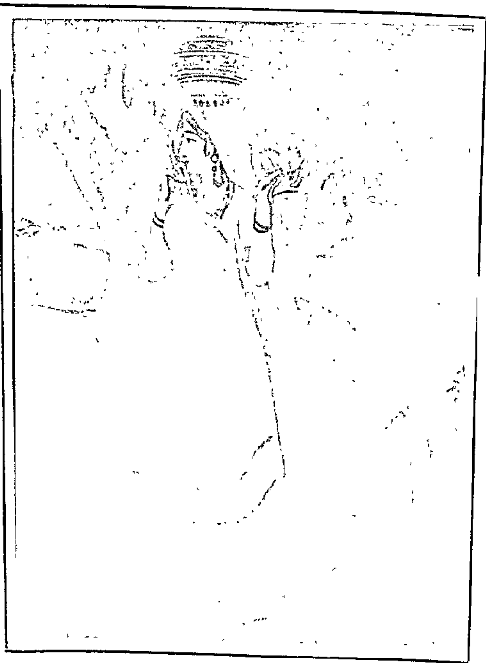
તબૂરના તાર પર એ આત્માની આરતને વાચા આપતી

ચિત્રકાર : શ્રી કનુ દેસાઈ

યૌવનસંપન્ના ગ્રામગોપિકા ગોરસ લઈને, બીજે ગામ જતાં, માર્ગે સંકેતસ્થાને પોતાના વલ્લભની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે. નાની તળાવડીમાંથી તાજું ઊઘડેલું કમળફૂલ લીધું છે. એ એની પ્રીતિનું પવિત્ર પ્રતીક છે. પ્રથમ મિલને શી ગોષ્ઠિ થશે તેની મુગ્ધ મુંઝવણ એના મુખ પર અંકાઈ છે.

ગોપિકાનો અભિસાર

ચિત્રકાર : શ્રી સોમાલાલ શાહ

આ છે ઢોલામારુના દેશની મદભરી માનુની. ભર્યા ઘરમાં અતૃપ્ત યૌવન એકલવાયું બને છે. નથી બોલવું ગમતું, નથી ચાલવું ગમતું. સાજશણગાર તો સજ્યા છે, પુષ્પથીયે કોમલ દિલ અર્પણ કરવાના પ્રતીક રૂપે એક પુષ્પ પણ પ્રિયચરણે ધરવા હાથમાં ગ્રહ્યું છે. પણ બધું નિરર્થક છે, તેથી માનુની અન્યમનસ્કા બની ગઈ છે. એવે સમયે સાહેલી પોતાની કંકુભરી આંગળી એની

મૂકીને કહે છે: 'એ સખિ! મનની વાત કંઈક તો કર; આમ તો હૈયું ફાટી જશે!' પણ શું બોલે એ વિરહોત્કણ્ઠિતા?!

મનની વાત

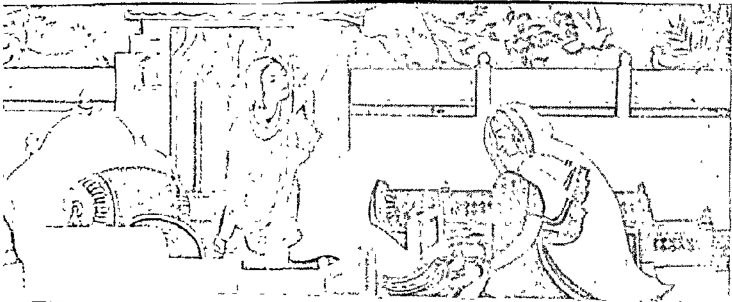
ચિત્રકાર : શ્રી શાંતિ શાહ

લોકગીતનો કવિ ગાય છે કે લાડકો દિયરિયો, પરદેશ ગયેલા ભાઈની વહુ માટે, વહાલસોયી ભાભી માટે વાટીઘૂંટીને ભરેલા મેંદીના વાડકા લાવે છે ને ભાભીને હાથની હથેળી ને પગની પાની રંગવા કહે છે. પણ ભાભી એ રંગ કોને દાખવે? લોકગીતનો એ ભાવદર્શક ઉપાડ કેવો સુંદર છે!

'મેંદી તે વાવી માળવે ને એનો રંગ ગયો ગુજરાત રે!'

આ ચિત્રમાં એક સુખી સ્વસ્થ સંસારનો ખ્યાલ આવે છે: મધુર વાયુ લહેરોમાં ઝૂલતી વૃક્ષડાળી, શ્વેત પારેવડાં અને નાનીશી પ્રવેશબારી દ્વારા. સમય છે પ્રભાતનો, ઉદ્યાનના મંચ પર વિશ્રાન્તિ કરી રહેલી મુગ્ધાને તેની દાસી પગપાનીએ મેંદીનું રંગલેપન કરી રહી છે: આ રંગો કોને દાખવીશ? અને એની સ્વપ્નભરી દેહલીલા જ એનો ઉત્તર પણ આપી રહે છે: એ જ સાહ્યબાને, જ્યારે આવશે ત્યારે એને!

મેંદીભરી પાની

ચિત્રકાર : શ્રી ચન્દ્રશંકર રાવળ

ખંડ બીજો

◎

(પૂર્તિ)

આ વિભાગમાં, શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ કિશોરાવસ્થામાં કરેલા વિશાળ વાંચનના ઉદાહરણરૂપ કેટલીક અંગ્રેજી કંડિકાઓ, એમના પૂજ્ય પિતાશ્રીએ કંઠસ્થ કરાવેલા કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકો અને ગુજરાતી કાવ્યપંક્તિઓ તથા પોતે રચેલું કેટલુંક બીજું પ્રાસંગિક સાહિત્ય અને વ્યાપાર, નાટક, બેંકિંગ, તથા સમાજક્ષેત્રના વિષયમાં પોતે કરેલાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં પ્રવચનો પ્રકટ કર્યાં છે.

'માનનીય મુરબ્બી'

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળને આશ્રયે, સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયાને અધ્યક્ષપદે, તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૬ ને દિને યોજાયેલા સન્માનસમારંભમાં કરેલું પ્રવચન.

મુરબ્બીશ્રી હરસિદ્ધભાઈ, સદ્‌ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓ,

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળે આજે મારે માટે આ સન્માનસમારંભ યોજી મારી પ્રત્યે જે મમત્વ વ્યક્ત કર્યું છે તે માટે હું તેનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનુ છું. ત્રણ વર્ષ તેનુ પ્રમુખપદ જાળવી, અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને કારણે હવે હું નિવૃત્ત થાઉં છું અને તે સમયે મને મંડળના 'માનનીય મુરબ્બી' તરીકે આપે નિયુક્ત કર્યો છે તે આપની કદરદાની તથા ભલી લાગણીનું જ દ્યોતક ઉદાહરણ છે.

નાટકનું ઋણ

નવેમ્બર ૧૯૫૨માં ગુજરાતી નાટ્યશતાબ્દી મહોત્સવ ઊજવાયો હતો એ આપને સૌને વિદિત છે. હું જે વ્યાપારી અને શરાફી ક્ષેત્રમાં ઓતપ્રોત રહેનારો તે આ નાટ્યકલા–વિષયક પ્રવૃત્તિમાં કેમ આકર્ષાયો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આજપૂર્વે મેં આપ્યો છે. આજે એની પુનરુક્તિ કરું કે મને સાહિત્ય, સંગીત અને કલા માટે મૂળથી જ પ્રેમ અને અભિરુચિ છે. વળી, નાટકને હું આપણા સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે સબળ સાધન લેખું છું. નાટક એ અનિર્વચનીય અને સદ્ય પરમ પ્રમોદ પમાડનારી અજબ વસ્તુ છે. નાટક વિદ્યા, કલા, સંગીત તથા સુંદરતાનું મહાન પોષક છે. નાટક આપણા ધર્મ અને નીતિના ઉપદેશોને હૃદયનાં ઊંડાણમાં છેક સુધી પહોંચાડનારું સુકોમળ શસ્ત્ર છે અને નાટક એ આપણી પ્રાચીન ગૌરવભરી આર્ય સંસ્કૃતિને નવીન ચેતન, પ્રાણ અને પુનર્જીવન આપવા માટે, મનોહર અને મૂલ્યવાન આયુધ છે. આપણી રંગભૂમિએ અને નાટ્યકલાએ પ્રેક્ષકગણ અને વાંચકવૃન્દને આજસુધી જે આનંદ પમાડ્યો છે અને તેમની રસવૃત્તિ

કંઈક અંશે પણ સંતોષવા અને વિકસાવવા જે સ્તુત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે તેનું ઋણ ચૂકવવાની સૌની ફરજ છે.

કર્તવ્યબુદ્ધિની પ્રેરણા

વ્યાપારી ભલે બહુશ્રુત કે કલાભિજ્ઞ ન હોય તો પણ મારી દૃઢ માન્યતા છે કે વેપારી જનતાનું અંગ છે અને તેણે જનતાની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓથી અલગ રહેવું જોઈએ નહીં, પરંતુ એવાં બધાં ક્ષેત્રોમાં રસ લઈ તેઓને પોતાની કાર્યદક્ષતા, યોજનાશક્તિ, વ્યવહારકુશળતા ઇત્યાદિ શક્તિઓનો ને દ્રવ્યનો લાભ આપવો જોઈએ. આ પ્રકારની કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને જ મેં ગુજરાતી નાટ્યશતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતું. એ મહોત્સવ સફળતાપૂર્વક ઊજવાઈ ગયા પછી એવું સૂચન થયું હતું કે ગુજરાતી નાટ્ય અને રંગભૂમિના ઉત્કર્ષ અને પ્રગતિ માટે એક યોજના હાથ ધરવી જોઈએ કે જેથી આ અપૂર્વ પ્રસંગે ઉત્પન્ન થયેલો ઉત્સાહ ચિરંજીવી રહી, સ્થાયી સ્વરૂપ ધારણ કરે. ગુજરાતી નાટ્ય મંડળની ઉત્પત્તિ અને 'ગુજરાતી નાટ્ય'નો માસિક તરીકે જન્મ—એ આ સૂચનને, ઉત્સાહને અને આ પ્રેરણાને જ આભારી છે.

મંડળની સ્થાપના થઈ તે સાથે જ, મુરબ્બી સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા તથા અન્ય સહકાર્યકરોના પ્રેમ તથા આગ્રહને વશ થઈ, તેનું માનભર્યું, પણ મારે માટે કંઈક જુદા પ્રકારની જવાબદારીવાળું અને વિકટ એવું પ્રમુખસ્થાન લેવાનું પણ આવ્યું. મને ખાતરી હતી કે મંડળ જે ઉદ્દેશથી સ્થપાયું છે તે સિદ્ધ કરવા માટે અખૂટ ધીરજ, અવિરત પરિશ્રમ, વ્યવસ્થિત આયોજન અને પૂરતાં સાધનો ઉપરાંત પ્રજાના ઉત્તેજનની પણ પૂરી આવશ્યકતા રહેશે. સદ્ભાગ્યે મંડળને તેની સ્થાપનાના સમયથી જ મુરબ્બી મુનશીજી, સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા, શ્રી મનુ સૂબેદાર, ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ, શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા, શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા, શ્રી જયોતીન્દ્ર દવે, શ્રીમતી ભારતીબહેન સારાભાઈ, શ્રી જયશંકર સુંદરી, શ્રી બાબુભાઈ ચીનાઈ, શ્રી મણિલાલ ભટ્ટ, શ્રી આગજી ડોસા, શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગાંધી, શ્રી જયંતિલાલ ત્રિવેદી, પ્રો. છોટાલાલ ધીવાળા, શ્રી નવીનચંદ્ર ખાંડવાળા,

શ્રી દામુભાઈ ઝવેરી, પ્રા. મધુકર રાંદેરિયા વગેરે વિચારશીલ, સહૃદયી, ઉત્સાહી કાર્યકરો સાંપડ્યા છે. તેમાં આ વર્ષે શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન', શ્રી લલિતચંદ્ર ચૂનીલાલ અને શ્રી બરજોર પાવરી જેવા અનુભવી મિત્રોનો સાથ પણ વધ્યો છે. આ સર્વ સુયોગ મંડળ માટે તથા તેના મુખપત્ર માટે ગૌરવભર્યો અને તે બેઉનાં ભાવી માટે આશાપ્રેરક છે.

જનતાનો સક્રિય સાથ

દેશની લલિતકલાઓને પોષવાની, જીવંત રાખવાની અને તેનો વિકાસ થાય તેવાં સર્વ પગલાં તન, મન, ધનથી યોજવાની સૌની ફરજ છે, કલાકારોની, કલાના ઉપાસકોની, રાજ્યની, જનતાના દરેક વર્ગની અને વ્યાપારીની. મેં મારે પક્ષે આ દૃષ્ટિએ, યથાશક્તિ, યથામતિ શક્ય તેટલો વિનમ્ર ફાળો આપ્યો છે. આ શ્રેયસ્કર અને રમ્ય પ્રવૃત્તિની સફળતાનો મુખ્ય આધાર, જનતાની પ્રત્યેક વ્યક્તિની યથાશક્તિ સહાય, સહાનુભૂતિ અને સક્રિય સાથ ઉપર છે, આજે સાધનવંતી થોડીક વ્યક્તિઓ પર નહીં, એ વાત પણ હું કહી ગયો છું. હું માનું છું કે ગુજરાતનું પ્રજામાનસ આ પ્રવૃત્તિને ચાહે છે અને તેની પ્રગતિ માટેના પ્રયત્નોને પ્રેમ અને પક્ષપાતની દૃષ્ટિએ નિહાળે છે. આ તે પ્રયત્નોની સફળતા માટે મોટું ચિહ્ન છે.

મંડળની પ્રવૃત્તિઓ

સ્થાપના પછી મંડળે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ ધીરી પણ મક્કમ રીતે કરી છે ને તેનાથી મને સંતોષ થયો છે. **મંડળનું મુખપત્ર** 'ગુજરાતી નાટ્ય' તેની સંપાદન અને કલાદૃષ્ટિએ વિશેષ વાંચકો અને વિવેચકોને રુચ્યુ છે. મંડળ પ્રતિવર્ષ **નાટ્યલેખનસ્પર્ધા** યોજે છે. આવુ આ ત્રીજું વર્ષ છે. દર વર્ષે ત્રીસેક મૌલિક નાટકો મંડળને મળે છે, અને તે નાટકોની ગુણવત્તા સારી જેવી હોય છે. મંડળ સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયના સહકારથી **પુસ્તકોનું પ્રકાશન** પણ કરે છે.

મંડળને આશ્રયે યોજાતો **નાટ્યોત્સવ** પણ મંડળ સાથે સંકળાયેલી સંસ્થાઓના સહકારથી આકર્ષણરૂપ બન્યો છે. જૂની અને નવી રંગભૂમિના

ભેદો લોપવાની પોતાની નેમ મંડળ આ પ્રવૃત્તિદ્વારા નિષ્ઠાપૂર્વક પૂરી પાડી રહ્યું છે મંડળે પોતાનું થિયેટર ફંડ પણ નાટ્યોત્સવ યોજી ઊભું કરવા માંડ્યું છે. અલબત્ત, આ મંડળનું ધ્યેય નાટ્યનિર્માણનું નથી એટલે અભ્યાસક્ષેત્રે જ એની પ્રવૃત્તિઓ મર્યાદિત રહે એ સમજી શકાય એવું છે અને એ રીતે એણે જે કાર્ય કર્યું છે તે દેખીતી રીતે દીર્ઘજીવી અને નક્કર છે જ. મંડળની ઇતિહાસસમિતિ હવે **'ગુજરાતી રંગભૂમિનાં સો વર્ષનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ'** તૈયાર કરવા માટે યોજના કરી રહી છે આ કાર્ય કઠિન છે અને લાંબા ગાળાનું છે, છતાં સમિતિને શ્રદ્ધા છે કે એ એને હસ્તક સુંદર રીતે પાર પડશે.

સરકારનાં સ્તુત્ય પગલાં

અત્યારસુધી એટલે આપણે સ્વતંત્ર થયા ત્યાંસુધી નાટ્યકળા પ્રધાનતઃ રાજવીઓ અને શ્રીમન્તોથી પોષાતી, અને નાટકસંસ્થાઓને, નાટ્યરસિકોને, નટો ઇત્યાદિને તેઓ તરફથી ઉત્તેજન મળતું. આજે બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં નાટ્યકળા લોકાશ્રય માગે છે. સંતોષ અને આનંદની વાત છે કે આપણી પોતીકી સરકારે આ દિશામાં સ્તુત્ય પગલાં યોજવા માંડ્યાં છે અને તે માટે તે હાર્દિક અભિનંદનને પાત્ર છે.

નાટ્યકળા તથા કલાકારોને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી મુંબઈ સરકારે યોજના ઘડી છે ને તે માટે સારી જેવી મોટી રકમ મંજૂર થઇ છે આમાંથી ઓપન એર થિયેટરો બંધાશે, સર્વોત્તમ નાટકો માટે ઇનામો અપાશે, શાળાકૉલેજમાં નાટ્યકલાને ઉત્તેજન અપાશે, બાળકો માટે યોગ્ય ગણાય તેવાં નાટકો લખાતાં તેને પારિતોષિક અપાશે ને તે ઉપરાંત સંગીતકારો, કલાકારો અને લેખકો જેમણે પોતીકા ક્ષેત્રમાં ગણનાપાત્ર સેવા કરી હોય, તેમની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોય તો તેમને સહાયતા આપવામાં આવશે. આ ઉપરાંત સરકાર પ્રાદેશિક નાટ્યસ્પર્ધાઓ યોજીને તથા સારા નાટકોને કરમુક્ત કરીને સાચી દિશામાં પગલાં માંડી રહી છે આ કાર્યના પ્રયોજકોને ફરીથી તે માટે અભિનન્દન

આમ ચારે તરફ આજે નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં જે પુનરુત્થાન દેખાઈ રહ્યું છે તેનો અલ્પાંશે જશ પણ ભાવી ઇતિહાસકાર ગુજરાતી નાટ્ય મંડળને આપશે એવી મને શ્રદ્ધા છે, કારણ મંડળે ઝાઝા પ્રચાર કે ઊહાપોહ વિના શાંતિથી પોતાનું કાર્ય કરવાનું યોગ્ય માન્યું છે, ને તેનાં ફળ આજે આ સ્વરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

× × ×

આજને પ્રસંગે મને સૂઝતી બેએક વાતો કહીશ.

નાટક યા રંગભૂમિ સાચા અર્થમાં પ્રજાકીય લોકશાળા છે. ભવાઈ, તમાશા, યાત્રા, રામલીલા, રાસલીલા દ્વારા જે કાર્ય સાધી શકાતું, તેથી વિશેષ આ નાટકો દ્વારા સાધી શકાય છે. **નાટકો સારા કાવ્યની માફક कान्तासम्मिततया પ્રેક્ષકને ઉપદેશ આપે છે—અને તે ઉપદેશ પણ પ્રત્યક્ષ નહીં, પરોક્ષ રીતે, કલાત્મક રીતે, જેથી તે હૃદય સોંસરવો ઊતરે ને ધાર્યું કામ બને. માનવઘડતર કે સમાજ-ઘડતર કરવા માટે નાટકે, આમ 'બોધપ્રધાન' થવાની જરૂર નથી. બોધ તો સારા નાટકનું સ્વાભાવિક ફળ જ હોય છે.** લોકોને મનોરંજનમાં ઘોળીને જ્ઞાનોપદેશ પાવો જોઈએ.

નાટક અને ઘડતર

આખા સમુદાયને આમ એકીસાથે જાગ્રત કરવાની શક્તિ નાટકમાં ભરી છે, ને તેથી જ આ નવયુગમાં, નવ–ભારતના સર્જનમાં નાટકને કામે લગાડી તેની પાસેથી સુંદર કાર્ય કરાવી શકાય એમ છે. સભ્ય, ભદ્ર સમાજના પ્રતિષ્ઠિત, સંસ્કારી, શિક્ષિત, ઉત્સાહી, નિષ્ઠાયુક્ત તરુણતરુણીઓએ આજે નાટ્યકલાને અપનાવી છે ને એની મારફત સમાજ અને દેશનું ઘડતર કરવાનો મનસૂબો સેવે છે અને વસ્તુતઃ કરી રહ્યાં છે, એ જોઈ આનંદ અને સંતોષ અનુભવાય છે. આમ છતાં ચેતવણીનો એક સૂર કાઢવો ઉચિત જણાય છે કે, **કેવળ લોકરુચિને સંતોષવા માટેનો પ્રયત્ન નાટ્યમંડળીઓ તરફથી કરવામાં આવશે તો**

નાટક અને રંગમંચ પોતાની સાચી દયેયકેડીએથી એક પગલું ચૂકશે. સાહિત્યમાત્રનો અંતિમ ધર્મ સંસારને, સમાજને, દેશને, ને સમગ્ર જીવનને ઉન્નત બનાવવાનો છે, એ આપણે ન ભૂલીએ.

વિદેશી નાટકોનાં રૂપાંતરો

નવી રંગભૂમિના જે પ્રયોગો છેલ્લા ત્રણએક વર્ષના ગાળામાં મેં જોયા છે, તે પરથી મને લાગે છે કે, મૌલિક સારાં નાટકોને અભાવે આપણી નાટ્યસંસ્થાઓ, વિદેશી સાહિત્યમાંથી નાટકો પસંદ કરી, તેના ભાષાંતરો, ભાવાનુવાદો કે રૂપાંતરો રજૂ કરે છે એ પ્રકારે રજૂઆત થાય એની સામે કદાચ આપણો વાંધો ન હોય, પણ આ કરતી વેળા એક મર્યાદા સ્વીકારવી જરૂરી લાગે છે. પ્રથમ તો જે કોઈ નાટક આપણા ભારતીય રંગમંચ પર રજૂ થાય તે આપણા ભારતીય સંસ્કારો અને આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિને સર્વાંશે અનુરૂપ હોવું જોઈએ કેવળ ભાષા આપણી, પહેરવેશ આપણા, પાત્રોના નામ આપણા અને વસ્તુનો આત્મા વિદેશી, એ પ્રકારની વર્ણસંકરતા રુચિકર લાગતી નથી

વિદેશી સાહિત્યમાં ઉત્તમ લેખકોએ ઉત્તમ નાટ્યકૃતિઓ સર્જી છે, એ આપણી ભાષામાં ઊતરે એમાં કશું ખોટું નથી. પણ તેને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં ઉતારાય એ ઈચ્છવાજોગ છે. એના નામ મૂળના રહે, એની વેશભૂષા મૂળની રહે, ભાવના એ જ રહે, ભાષા આપણી બને, એ રીતે એને આપણા રંગમંચ પર રજૂ કર્યા, પ્રજાને એ વિશ્વપ્રશંસા વરેલા નાટકોનો રસાસ્વાદ ચેતડાવી શકાય. આપણા વાતાવરણ સાથે—આપણા લોહી સાથે જેને સરળતાથી મેળવી શકાય એવી ભાવનાવાળી વિદેશી નાટ્યકૃતિઓ, પાત્રોના નામ ફેરવીને આપણે રજૂ કરીએ તો ચાલી શકે, કારણ એમાં 'પરાયા'પણાની ગંધ નહીં આવે. બાકી રૂપાંતરોને નામે આપણા નાટ્યલેખકો નામવેશનો પલટો માત્ર કરીને, આપણા સમાજની રીતિનીતિથી વિરોધી હોય એવું દર્શન નાટક દ્વારા કરાવે એ સાથે સંમત ન થઈ શકાય.

નાટકનું સાચું ધ્યેય

નાટકો તો પ્રજાકીય સંસ્કૃતિનાં પ્રતિબિંબો છે, એટલે રંગમંચ પરથી જે કાંઈ આપણે રજૂ કરીએ તેને આપણી સંસ્કૃતિ અને આપણા સંસ્કારો સાથે ગાઢ નિસબત હોવી ઘટે. રૂપાંતરકાર, જે નાટ્યકૃતિ પોતે રૂપાંતર માટે પસંદ કરે તેમાં જરૂરી છૂટછાટ જરૂર લઈ શકે. ચાહે તો, મૂળ કૃતિના નાટ્યાત્મક અંશોને (ચોક્કસ પ્રકૃતિનાં પાત્રો, સુંદર પ્રસંગો, વેધક સંવાદો ઇત્યાદિ) પકડી લઈ, તેને આપણા વાતાવરણ તથા રૂઢિને અનુરૂપ કરી રૂપાંતર રચી શકે. આવું રૂપાંતર કુશળ રૂપાંતરકારને હાથે મૂળ કૃતિની ખૂબી દર્શાવવા ઉપરાંત, આપણી જીવનપ્રણાલીને અનુરૂપ હોઈ, વધુ રોચક, લોકગમ્ય અને લોકપ્રિય બનવાનો સંભવ રહે છે. આપણા કુશળ કવિઓમાંના ઘણાએ અને વાર્તાકારોમાંથી ઘણાએ આવી રીતિ-યુક્તિ સફળતાપૂર્વક અજમાવી છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. તાત્પર્ય એટલું જ કે મનોરંજન માણવા આવનાર પ્રેક્ષકવર્ગને, એ મનોરંજન આપવા ઉપરાંત, આપણા સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિના સુઅંશો દર્શાવી, એમની જીવનકક્ષા ઊંચે લાવી શકાતી હોય અને એમના જીવનને એમ સમૃદ્ધ કરવાની તક સરળતાથી સાંપડતી હોય તો તેને અન્યથા એળે જવા દેવી ન જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ પાશ્ચાત્ય નાટકોના કેવળ દેહ બદલી આપણે ત્યાં એને અવતારવાને બદલે, આપણા શક્તિશાળી લેખકો, આપણા જ જીવનને જોઈ, જાણી સમજી, તેના જ પ્રશ્નોની છણાવટ કરતાં મૌલિક સરસ નાટકો રચે એ સર્વથા ઇચ્છવાજોગ છે.

અવેતન-સવેતન ભેદો

બીજી વાત છે ધંધાદારી અને બિનધંધાદારી અથવા અવેતન અને સવેતન રંગભૂમિ વિશે. આ ભેદો મૂળે ખોટા અને અવાસ્તવિક છે. અવેતનને નામે ઘણીવાર રંગમંચ ઉપર રજૂ થતો પ્રાથમિક દશાનો અકલાત્મક અભિનય આપણે નિભાવી લઈએ છીએ! નાટ્યપ્રયોગમાં હોવી જોઈએ એવી સર્વાંગસંપૂર્ણતાનો અભાવ આપણને ખૂબ ખૂંચે છે. છતાં અધકચરી તાલીમ લઈ, પૂરતી તૈયારી વિના, પૂરતી સાધનસામગ્રી

વિના ઘણા મંડળો નાટકો રજૂ કરે છે અને છતાં એ વર્ગ 'કલાશોખીન' ગણાય છે. આ પરિસ્થિતિ બદલાવી જોઈએ અને ક્યાશ વિનાના—સર્વાંગ ઉત્તમ અભિનય તથા રજૂઆત માટે પૂરતો પરિશ્રમ લેવાવો જોઈએ. આ સાથે, નાટ્યપ્રયોગોમાં સાતત્ય પણ જળવાવું જોઈએ. ધંધાદારી અને બિન ધંધાદારી એવા નામો કે વિભાગોને બદલે ખરેખર તો આખું વર્ષ, ચોક્કસ દિવસોએ, સતત નાટ્યપ્રયોગો કરનારા અને લાંબે ગાળે તૂટક તૂટક પ્રયોગો કરનારા—એવા બે નામો કે વિભાગો ગણવા વધુ વાજબી ગણાય! યોગ્ય પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરીને સતત પ્રયોગો ભજવવાનું લક્ષ્ય નવી રંગભૂમિ નહીં રાખી શકે તો તેના નાટકો જનતાને સતત આકર્ષણનું સ્થાન બની શકશે નહીં એવી મને ભીતિ રહે છે, કારણ નાટકને માત્ર શોખના સાધન તરીકે નહીં, પણ કલાત્મક સંપૂર્ણતા તરીકે પણ અવલોકવું જોઈએ, અને એવી સંપૂર્ણતા સાતત્યથી જ આવી શકશે. હું જાણું છું કે ઓછે ભાડે મળી શકે અને આવશ્યક સાધનસામગ્રી પૂરી પાડી શકે તેવા નાટ્યગૃહોનો આજે અભાવ છે, અને કેટલેક અંશે આ સ્થિતિ પણ તે માટે જવાબદાર છે. ગુજરાતી નાટ્ય મંડળને આશ્રયે, તેના મર્યાદિત સાધનો ધ્યાનમાં લઈ, નાટ્યકલાના વિકાસ માટે, બની શકે તેના પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે. પણ **આવી સહકારી પ્રવૃત્તિઓ સાચા અર્થમાં સહકારી પ્રવૃત્તિઓ બને તેમાં દરેકે પોતાનો શક્ય ફાળો અવશ્ય આપવો જોઈએ.** શતાબ્દી મહોત્સવ પ્રસંગે મેં એવી ભાવના વ્યક્ત કરી કે બાલ્યવયની આ નવીન રંગભૂમિનો અને વૃદ્ધ વયની જૂની રંગભૂમિનો કર પકડી એને આગળ વધવામાં સહાયભૂત થવું એ પ્રજાનો તેમ જ પ્રજાકીય સરકારનો ધર્મ છે તથા પ્રજામાનસને વિકસાવે એના હૃદયનો ઉલ્લાસ કરે, એની ભાવનાને વિશુદ્ધ બનાવે અને કલાના અપૂર્વ અને પરમ આનંદનો એને સાક્ષાત્કાર કરાવે એવા નાટ્યપ્રયોગોની રચના કરવી એ રંગભૂમિનો પ્રથમ ધર્મ છે. આજે ફરીવાર એ ભાવના હું વ્યક્ત કરું છું.

વૈધવ્યજીવનનો અન્યાય

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ ધર્મનીતિના વિષયમાં ચુસ્ત હોવા છતાં કેટલાક આગળ પડતા સામાજિક વિચારો ધરાવે છે, તેનું એક ઉદાહરણ નીચે આપ્યું છે. આ સંદેશો ૧૯૫૫માં તેમણે દેવલાલીથી પોતાનાં બહેનો શ્રીમતી કલાવતીબહેન પારેખ અને અને શ્રીમતી ગુણવંતીબહેન ગાંધી જેઓ શ્રી કોટ હિંદુ સ્ત્રીમંડળનાં ઉદ્યમી અને ઉત્સાહી સંચાલિકાઓ છે, તેમને મુંબઈ પાઠવ્યો હતો.

આપણે ત્યાં સ્ત્રી સંસ્થાઓ સારું કામ કરે છે, અને સ્ત્રીઓની જે સામાજિક દશા મુસલમાનોના આક્રમણ પછી અને તેમના લાંબા શાસનકાળમાં ઘણી જ ખરાબ થઈ ગઈ હતી, તે અંગ્રેજો આવ્યા પછી અને ત્યાર બાદ આપણા સુધારકોના પ્રયત્નથી અને સ્ત્રીસંસ્થાઓના કાર્યથી ઘણે અંશે સુધરી છે.

આજે આપણા બંધારણમાં તો સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને અધિકાર દૃષ્ટિએ સરખાં જ ગણવામાં આવ્યાં છે. આ સંજોગોમાં સ્ત્રીઓને જે કેટલાંક કષ્ટો હજી સહન કરવાં પડે છે, તેનુ નિવારણ ખાસ કરીને આપણી સામાજિક સંસ્થાઓએ કરવું જરૂરનું છે. અને તેમાં પણ સ્ત્રીઓની સુધારણા અને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે કાર્ય કરતી સંસ્થાઓએ તો ખાસ લક્ષ આવી બાબતો પર આપવુ જરૂરી છે.

મને દિલગીરી થાય છે કે સ્ત્રીસંસ્થાઓના ધ્યાનમાં એક વાત હજી પૂરતા પ્રમાણમાં ઊતરી લાગતી નથી, તે એ છે કે સ્ત્રીઓની વૈધવ્યદશાની અનેક મુસ્કેલીઓ તાત્કાલિક નિવારણ માગી રહી છે.

તે મારા મત પ્રમાણે, આપણા સમાજમાં સ્ત્રી વિધવા થાય છે ત્યારથી સમાજમાં તેને અમુક જાતનુ જ પરિધાન કરવું પડે છે, ને સૌભાગ્યદશાનાં વસ્ત્રો બદલી નાખવાં પડે છે, જે ચિહ્નો સૌભાગ્ય તરીકે ગણાય છે તે કાઢી નાખવાં પડે છે, ચાંદલો પણ કાઢી નાખવો પડે છે. હું સમજી શકું છું કે જ્યારે એક વ્યક્તિ શોકમાં હોય ત્યારે તેણે

બહુ જ ભભકાદાર પોશાક પહેરવો ન ઘટે, પણ હરહંમેશ આ જ પ્રમાણે ભેદ રાખી સૌને પોતાની વૈધવ્યદશાની જાહેર ખબર આપતાં હોય તે પ્રમાણે વિધવાઓએ આચરવું, કે એવી જાતનાં કપડાં પહેરવાં કે જેથી જાણે તેમના આ દુર્ભાગી પદની સૌને જાણ થાય, એ તેમના, સમાજના કે કોઈના હિતમા નથી પુરુષો વિધુર થાય છે ત્યાર પછી તેમના વેશ-પરિધાનમાં પરિવર્તન થતુ નથી; કે તેમની રીતભાત બદલાતી નથી, તો સ્ત્રી અને પુરુષનો સમાન હક્ક આપણા બંધારણે નક્કી કરેલો છે ત્યારે વિધવાઓએ પોતાની વૈધવ્યદશાનો કોઈ વિશિષ્ટ પોશાક કરવો યોગ્ય નથી.

આ પ્રકારે તો આપણને નુકસાન છે અને આપણા સમાજમાં જે સુધારકો છે, જે સમાજની ઉન્નતિ ઇચ્છે છે તેમણે તો તનથી, મનથી અને ધનથી દરેક રીતે સબળ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે આ ભિન્નતાનો સત્વર નાશ થઈ શકે.

હું આશા રાખુ છુ કે સમાજ સુધારણાને માટે કામ કરતી અને સ્ત્રી-ઉન્નતિ માટે કામ કરતી સંસ્થાઓ આ પ્રત્યે ધ્યાન આપશે અને દરેક હિન્દી કે જે હિન્દનુ ભલુ ઇચ્છે છે તે આ અસમાનતાનો અને અન્યાયનો સામનો કરશે.

પુનિત સ્મરણો

['પિતાના પ્રોત્સાહનનો પ્રતાપ' એ શીર્ષક હેઠળ, એપ્રિલ ૧૯૫૩માં લખાયેલો આ લેખ, પછીથી, નવેમ્બર ૧૯૫૫ના 'ગૃહમાધુરી'ના દીપોત્સવી અંકમાં 'પુનિત સ્મરણો' એ શીર્ષક હેઠળ પ્રકટ થયો હતો. એ લેખ અંગે, તે સામયિકનાં તંત્રી શ્રી લાભુબહેન મહેતાએ નીચે પ્રમાણે નોંધ લખી હતી :

મુરબ્બી શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સાથે હળવે મને વાત કરવા બેસીએ ત્યારે ઘણીવાર એમના જીવનઅનુભવો ને વિચારોની સાથે એમના પિતાજીના પ્રેરક સંસ્મરણો પણ તેઓ આપતા રહે. આવે એક પ્રસંગે એમણે પિતાજીના કેટલાક પ્રસંગો વર્ણવ્યા. મને તે ઉપયોગી લાગ્યા, એટલે 'ગૃહમાધુરી' માટે લખી આપવાની એમને મેં વિનતિ કરી. મારા આગ્રહથી એ સ્મરણો અવારનવાર 'ગૃહમાધુરી'માં આપવાનુ એમણે સ્વીકાર્યું છે. એક સંસ્કાર-સંપન્ન પિતાપુત્રનાં આ સ્મરણો 'ગૃહમાધુરી'ના હેતુને સર્વથા અનુરૂપ છે. આશા છે કે વાચકોને તે શુભ પ્રેરણા આપનારાં નીવડશે.]

પુત્રના જીવન પર પિતાનાં પ્રેમભર્યાં શિક્ષણ, કાળજી અને ઉત્તેજનની કેવી ઊંડી અસર પડે છે તે વિશેનો મારો આ એક સુખદ અનુભવ છે.

હું ઇન્ટર આર્ટ્સમાં ભણતો હતો. મારી ઉંમર અઢારેક વર્ષની હશે. મારા મોટાભાઈ સહકુટુંબ દેવલાલી હવાફેર કરવા ગયેલા ત્યારે ત્યાં મને શનિ-રવિની રજા ગાળવા બોલાવેલો. સાથે અમારા જૂના, સુશિક્ષિત મુનીમ જમનાદાસભાઈ પણ હતા. રજા પૂરી થતાં અમે સોમવારે રાતની ગાડીમાં મુંબઈ પાછા ફરતા હતા. ટ્રેન દેવલાલી સ્ટેશને આવી ત્યારે અમે બીજા વર્ગના બધા ડબ્બાઓમાં નજર કરી પણ ક્યાંય 'બર્થ' ખાલી ન મળે, એટલે મુનીમજીએ સ્ટેશનમાસ્તર અને ગાર્ડને બોલાવી પહેલા વર્ગમાં જગ્યા હતી ત્યાં અમારે માટે બેસવાની રજા મેળવી. સવાર પડતાં ટ્રેન દાદર પહોંચી અને ઉતારુઓની ટિકિટો તપાસાઈ. અમારી પાસે સેકન્ડક્લાસની ટિકિટો હતી અને ફર્સ્ટમાં બેઠેલા, એટલે ટિકિટ ઇન્સ્પેક્ટરે સવાલ પૂછ્યો,

અને બમણુ ભાડુ આપવા તાકીદ કરી. મુનીમજીએ કહ્યુ: 'અમને દેવલાલી સ્ટેશનમાસ્તરે પરવાનગી આપી છે, અને ગાર્ડને ખબર છે.' ટિકિટ ઈન્સ્પેક્ટરે કહ્યુ: 'ગાર્ડ તો ઇગતપુરી બદલાઈ ગયો, પણ ત્યારપછી 'ડયુટી' ઉપર આવેલા ગાર્ડને ખબર આપી હોય તો પૂછીએ.' ગાર્ડને બોલાવ્યો, પણ તેને કાંઈ ખબર નહોતી. ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યુ: 'બેવડુ ભાડુ આપવુ પડશે,' પણ મુનીમજીએ ના પાડી, એટલે તે અમારી સાથે વી. ટી. (બોરીબંદર) આવ્યો અને ત્યા સ્ટેશનસુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ પાસે લઇ ગયો. સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટે કહ્યુ: 'તમારે દેવલાલી સ્ટેશનમાસ્તર પાસેથી ચિઠ્ઠી લેવી જોઇતી હતી, ચિઠ્ઠી નથી એટલે બેવડુ ભાડુ આપવુ પડશે' જમનાદાસ ભાઇ તો એકના બે થયા નહિ. સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટે નામ અને ઠેકાણુ માગ્યુ, મુનીમજીએ પિતાજીનુ નામ અને ઠેકાણું આપ્યા. પિતાજી પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત હતા એટલે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટે અમને જવા દીધા. અમે સમજ્યા કે હવે એ બાબત પતી ગઈ, અમે ઘેર આવ્યા અને વાત ભૂલી ગયા.

થોડા દિવસ બાદ હુ બપોરે કોલેજ છૂટ્યા પછી, સાધારણ રીતે જતો તેમ, પિતાજીની ઓફિસે ગયેલો. પિતાજી પોતાની ચેમ્બરમાથી ટકોરી પર ટકોરી વગાડે અને પૂછે: 'જમનાદાસ–જમનાદાસ ક્યા છે?' પટાવાળો બહારના ખંડમા જ્યા જમનાદાસભાઈનુ ટેબલ હતું ત્યા આવ્યો અને તેમને કહ્યુ. 'શેઠ બોલાવે છે.' હુ થોડે દૂર એક ખાલી ટેબલ ઉપર બેસી કાંઇક લખતો હતો. જમનાદાસભાઈ ભાવનગરી ઢબનો સુંદર સફેદ કે રંગીન ફેંટો હમેશા બાધતા, પણ તેને પાઘડી કહેતા, અને કામ કરતી વખતે કોઇ વડીલ કે બહારનો માણસ ન હોય ત્યારે પાઘડી કાઢી બાજુ પર મૂકી, ઉઘાડે માથે કામ કરતા. તે પાઘડી પહેરી તુરત પિતાજી પાસે ગયા. મેં બહારથી પિતાજીને બોલતા સાભળ્યા: 'જમનાદાસ, આ જી આઇ. પી. રેલવેનો મારા ઉપર શું કાગળ છે? લખે છે કે હું દેવલાલીથી મુંબઈ આવતા સેકન્ડ કલાસની ટિકિટ ફર્સ્ટ કલાસમા મુસાફરી કરતો હતો, અને એ બમણુ ભાડુ માગે છે, આ શું છે?' આ સાભળતા હું પણ પિતાજીની ચેંબરમા ગયો. જમનાદાસને

વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી, પણ પિતાજીની સામે તેમનો એક નૂર-દલાલ મિત્ર મિ. નીઢમ બેઠો હતો. તેણે મશ્કરી શરૂ કરી. તેણે કહ્યું : 'નાનજી,' (પિતાજીને સૌ અંગ્રેજ મિત્રો 'નાનજી' કહેતા) 'નાનજી, તમે બમણું ભાડું મુંગે મોંએ મોકલી આપો! તમારા જેવા સત્યવાદી માણસ માટે આવો આક્ષેપ?...ઘણું ખરાબ!' પિતાજી, 'સત્યવાદી' તરીકે સમાજમાં ને ખાસ કરીને અંગ્રેજ વર્તુળોમાં ખૂબ પંકાયેલા એટલે નીઢમે આ મશ્કરી કરી. પિતાજી જરાક ચિડાયા ને જમનાદાસભાઈને કહ્યું : 'પણ જમનાદાસ, તમે મારું ખોટું નામ કેમ આપ્યું? પ્રાણલાલ અને તમે મુસાફરી કરતા હતા તો તમારું બન્નેનું નામ જ આપવું જોઈતું હતું ને?' આ વખતે મેં વચમાં બોલવું ઉચિત ધાર્યું, ને કહ્યું : 'બાપુજી, આમાં અમારો કાંઈ દોષ નથી, પણ રેલવે સત્તાધારીઓનો જ વાંક છે. તેઓએ અમને દેવલાલી સ્ટેશને પરવાનગી ન આપી હોત તો અમે ફર્સ્ટ ક્લાસમાં ન બેસત.' પણ નીઢમસાહેબ તો મશ્કરીની ધૂનમાં હતાં. તેમણે કહ્યું : 'નાનજી, હવે ચૂપચૂપ વધારાના પૈસા મોકલી આપો!' પિતાજીને પણ એ જ ઠીક લાગ્યું, અને જમનાદાસભાઈને તેમ કરવા એમણે કહ્યું.

અમે પિતાજીની ચેંબરમાંથી બહાર નીકળ્યા. બહારના ખંડમાં મેં જમનાદાસભાઈને કહ્યું : 'આ બરાબર નથી થતું.' જમનાદાસભાઈએ કહ્યું : 'હા, પણ બાપુજીએ હુકમ કર્યો, હવે બીજું શું થાય?' અને તેમણે રેલવેના ટ્રાફિક મેનેજરને તેમની માગણી પ્રમાણેનો ચેક મોકલતો પત્ર લખી કાઢ્યો, અને પત્ર તથા ચેક પિતાજીની સહી માટે પટાવાળા સાથે તેમની ચેંબરમાં મોકલ્યા. મારી ન્યાયવૃત્તિથી આ ખમાયું નહિ અને હું ફરી પિતાજીની ચેંબરમાં ગયો. સારે નસીબે નીઢમ હવે ગયો હતો. પિતાજીએ કહ્યું : 'લે, ભાઈ, આ પત્ર તથા ચેકમાં સહી કરી આપું છું, તે જમનાદાસને આપ અને કહે જલદી મોકલી આપે.' મેં કહ્યું : 'બાપુજી, આ યોગ્ય નથી થતું. એક તો નાહકના પૈસા જાય છે, અને બીજું જે આપણો દોષ નથી તે સાબિત થાય છે.'

પિતાજીને આ વાતમાં કાંઇક તથ્ય લાગ્યુ. અને બોલ્યા: 'તો કહે, શું કરીએ? જા, તું તને ઠીક લાગે તેમ આ પત્રનો જવાબ ઘડી આપ.' મેં કહ્યું: 'ભલે, આપને પસંદ પડે તો સહી કરજો.' અને જમનાદાસભાઈવાળો પત્ર તથા એક લઈ હું બહારના ખંડમાં આવ્યો અને ટેબલ ઉપર બેસી એક પત્ર રેલવે ટ્રાફિક મૅનેજરને લખી તે પિતાજી પાસે લઈ ગયો. પત્રમાં લખ્યુ હતું: 'હુ નહિ, પણ મારો પુત્ર અને મારો મુનીમ મુસાફરી કરતા હતા અને સેકન્ડ ક્લાસમાં જગ્યાને અભાવે સ્ટેશનમાસ્તરની સંમતિથી તેઓ ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેઠા હતા. અને સ્ટેશનમાસ્તરની ચિઠ્ઠી તમને આપવાની ફરજ હતી તેની તેમને ખબર નહોતી, નહિ તો તેઓ ચિઠ્ઠી માગત. આ ખરી હકીકત છે અને તે તમને સંતોષકારક લાગશે એવી આશા રાખું છુ, છતા આથી તમને સંતોષ ન થાય, અને મને લખશો તો હુ નીકળતા પૈસા મોકલી આપીશ.' આ પત્ર પિતાજીને ખૂબ ગમ્યો. તેમણે તુરત સહી કરી આપી ને જમનાદાસભાઇને બોલાવવા માટે ફરી ટકોરી વગાડી. જમનાદાસભાઇ આવતાં તેમણે કહ્યુ: 'જમનાદાસ, તમને આવો પત્ર લખવાનુ કેમ ન સૂઝ્યુ?' જમનાદાસને કહ્યું: 'આપે તો અમારું કાંઈ સાંભળ્યુ જ નહિ; માત્ર નીલગસાહેબનું કહેવુ સાંભળ્યુ એટલે શું કરીએ!' પિતાજીએ મને ખૂબ શાબાશી આપી અને કહ્યું: 'પ્રાણલાલ,' (હું ચૌદ વર્ષનો થયો ત્યાર પછી પિતાજી મને મારા પૂરા નામથી જ સંબોધતા) તારી લેખનશૈલી ને વિચારશ્રેણી ખૂબ સારી છે. તું આટલી વાયમા માગ જૂના મુનીમોને પણ મહાત કરતો થયો, હવે બપોરે કોલેજથી આવે ત્યારે મારો કોરસ્પોન્ડન્સ–પત્રવ્યવહાર તારે જ સંભાળવો.' આ પછી જમનાદાસભાઈ અને હુ ચેંબરમાંથી બહાર ગયા. મારી છાતી આનંદ અને ગર્વથી ખૂબ ફૂલી, પણ જમનાદાસભાઈને જરા ફ્ચવાટ થયો કે શેઠ નાદકનો રોષ દે છે. થોડા દિવસ પછી રેલવે તરફથી પત્ર મળ્યો કે તમારી હકીકતથી અમને સંતોષ થયો છે અને હવે ભાડું મોકલવાની જરૂર નથી. હું ખૂબ ખુશ થયો, ફુલાયો. તે વખતે મને સમજ નહોતી પડી કે પિતાજીના વર્તનમાં એક સજા હેતુ મારી

મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગૃત કરવાનો હતો. તેમની પાસે તો સરસ પત્રનો ખરડો કરનારા અનેક સુશિક્ષિત કારભારીઓ હતા અને પિતાજી પોતે પણ એક સુંદર પત્રલેખક તરીકે જાણીતા હતા.

મારી વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં આ પ્રમાણે વારંવાર અભિનંદન અને ઉત્સાહ આપી, મારા પિતાજીએ મારા જીવન પર અનેરી અને ઊંડી અસર કરી છે. આવી રીતે વાત્સલ્યપૂર્ણ ધ્યાન અને કાળજીથી તેઓ દોરવણી અને શિક્ષણ આપતા અને મને તેમાંથી ખૂબ ઉત્તેજન મળતું, અને મારો ઉત્સાહ વધતો.

આ પ્રસંગથી મને સમજાયું કે **ખરી હકીકત તથા આપણા વિચારો રીતસર મુકાતાં તેના ઉપર જરૂર ધ્યાન અપાય છે. ખોટી રીતનો કોઈનો આક્ષેપ આપણે ખમી લેવો ન જોઈએ. આપણી સાચી વાત સિદ્ધ કરવા માટે કાંઈક વિશેષ મહેનત કરવી જરૂરની હોય તો તે કરવામાં શિથિલતા રાખવી ન જોઈએ, અને આપણે માટે કોઈ સારો મત ધરાવતું હોય તો તે કાયમ રહે અને વધે તે માટે આપણે વધુ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, અને નિરંતર પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ.** પિતાજીના વાત્સલ્યપ્રધાન ઉત્તેજનથી મને આવું આવું કાંઈક મનમાં ઉદ્‌ભવવા માંડ્યું અને હું કેમ બુદ્ધિમાં, જ્ઞાનમાં, વિદ્યામાં, વર્તનમાં આગળ વધું અને ઉપયોગી બનું એવો ઉત્કર્ષ–અભિલાષ મારામાં વૃદ્ધિ પામતો ગયો. આજે જો મારાથી આ દિશામાં કાંઈક પ્રયાણ થઈ શક્યું હોય તો તે મોટે ભાગે મારા પિતાજીની દોરવણી, કાળજી અને ઉત્તેજન તેમ જ તેમણે મારા મનમાં રેડેલા સંસ્કારોને આભારી છે. મને પણ હવે તો ઘણા અનુભવો થાય છે, અને તે ઉપરથી કહી શકું છું કે **ભૂલ માટે કટુ શબ્દો કરતાં ઉત્તેજનનાં બે મીઠાં વચનો શતગુણ કામ કરે છે.** ખાસ કરીને તેનો પ્રયોગ જ્યારે સહૃદય વડીલો તરફથી, સહેલાઈથી છાપ પડે એવા કોમળ મનવાળાં બાળકો કે ઊગતા યુવકો પ્રતિ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની ઊંડી, ચિરંજીવ, સુખદ અસર થયા વિના રહેતી નથી.

A Record of Success and Service

The Chartered Bank

ઇન્ડિયન બેન્ક્સ એસોસિયેશનના પ્રમુખપદેથી શ્રી પ્રાણુલાલભાઈએ તા. ૭ મી ડિસેમ્બર ૧૯૫૩ ને દિને ચાર્ટર્ડ બેન્કના શતાબ્દી મહોત્સવ પ્રસંગે કરેલુ પ્રવચન

I fully associate myself with the good wishes expressed by His Excellency the Governor for the Chartered Bank of India, Australia & China, which is celebrating its Centenary this evening

A hundred years in the life of an institution is not a small period, and for one that completes this long period with a record of success and service, as the Chartered Bank has had, this is an event in regard to which it can justly be proud To complete such a long period it is without doubt that the institution should have possessed great qualities I see and we all know that the Chartered Bank has possessed them in the fullest measure The most important qualities which, in my opinion a banking institution has to have are soundness, integrity, efficiency and service, in all of which the Chartered Bank excels

The heritage of Indians in respect of banking has been great and noble Indigenous bankers in ancient times rendered banking service in a most remarkable manner Their hundies went far and wide and were always honoured In regard to deposits also, the conception of Indians was sacred It is said that the doors of Heaven

would be closed to a person who died without making proper arrangement for repaying a deposit. There was no statute of limitation in the old days and his sons and grandsons were also bound to pay back the money received. The great Sanskrit poet Kalidas has struck a simile between a daughter and a deposit, both of which have to be nourished and well-looked after until they are sent back to the rightful owners—the daughter to her lawfully wedded husband and the deposit to the right person. God Shri Krishna had himself to be born in Dwarka when His great devotee Narsinh Mehta wrote a Hundi on Him. Such was the sanctity of hundies and deposits in India in the old days.

Modern banking has, however, come to us from the west. Among the many institutions which our British friends brought to our country, Engineering and Banking have been, in my opinion, the most welcome. The Chartered Bank, was, as you know, the first English bank to come here and, having opened its branches in the important cities of the country, it has set an example of how good banking should be carried on. If to-day we have Indian banks in our country which could compare favourably with the best and the largest banks of the world, it is due to the qualities they possessed, and banks like the Chartered Bank have given us an example of maintaining these high qualities and we are therefore indebted to them, and particularly to this bank.

As the Chairman of the Indian Banks Association, I have found that the Exchange Banks Association, of which

Mr. H. C. MacColl, as the ex-officio Manager of the Chartered Bank, is the President, has co-operated with us whenever we have wanted him to do so. Although sometimes our interests are not quite identical, our relations have been most cordial. Considering the fact that the spirit of Swadeshi is growing in our country day by day, this reflects most creditably on the management of the Chartered Bank.

It will not be out of place if I struck a personal note and it is that the relations of the Devkaran Nanjees with the Chartered Bank have been very old and close and have commenced perhaps even before the present century. Particularly, when the Devkaran Nanjees started a bank, the Chartered Bank helped us in every manner and upto now it has continued to do so. I know of several other instances in which the Chartered Bank has helped individuals and banks, as good bankers.

I wish the Chartered Bank many more hundreds of years of successful banking and may they continue to render meritorious banking service for a long, long time

બહુમુખી વેચાણવેરાવિરોધી આંદોલન

ઈ. મ. ચેમ્બરની ખાસ સભામાં પ્રવચન

હિંદી વેપારી મંડળની સામાન્ય સભાની એક ખાસ બેઠક મંગળવાર તા ૧૯–૮–૧૯૫૨ ને દિને સાંજે ચાર વાગ્યે મંડળની કચેરીમાં મંડળના પ્રમુખશ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજીને પ્રમુખપદે મળી હતી. સ્વતંત્ર જૂથની માગણીથી આ સભા યોજાઈ હતી. પરંતુ સ્વતંત્ર જૂથ અને મંડળના હોદ્દેદારો વચ્ચે આ પહેલાંજ સમજૂતી થઈ ગઈ હોવાથી સર્વસંમત ઠરાવો જ સભામાં રજૂ થયા હતા અને તે સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા. અત્રે શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ આ પ્રસંગે કરેલું, તાત્કાલિક પ્રવચન પ્રકટ કર્યું છે.

સદ્ગૃહસ્થો,

આજની આ ખાસ સામાન્ય સભામાં આપ સૌને હાર્દિક આવકાર આપતા મને અત્યંત આનંદ થાય છે. આપણી ત્રૈમાસિક સામાન્ય સભા તો ૯ મી જુલાઈએ મળી હતી. ત્યાર પછી ચેમ્બર સાથે સંકળાયેલાં ૧૨૭ એસોસિયેશનની એક ઔપચારિક સભા પણ થઈ હતી. પછી મંડળના એક સભ્ય શ્રી એન. એસ. ભાટેના અને બીજા ૨૮ મિત્રોએ એક ખાસ સામાન્ય સભા બોલાવવાની માગણી કરતો પત્ર લખ્યો હતો, જેની રૂએ આ સભા બોલાવાઈ છે. આપ આ સભા શા માટે બોલાવાઈ છે તેનું પ્રયોજન જાણો છો.

મંડળના પ્રમુખ તરીકે મેં પોતે અને મંડળની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોમા કદી નહિ જોયેલાં એવા આ નવા વેચાણવેરા સામે વિરોધ દર્શાવવા બનતા બધા જ ઉપાયો અજમાવ્યા છે. પરંતુ મારે કબૂલ કરવું જોઇએ કે એ બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે. આ અંગે અમે શક્ય હતું તે બધું જ કર્યું છે. પરંતુ મને દુઃખ થાય છે કે સરકારે અમારી વાત માનવાનો ઇનકાર કર્યો છે. હું આ પ્રસંગે એ યાદ અપાવવા માગું છું કે આ મંડળે અનેક વખતે કોંગ્રેસને ટેકો આપ્યો છે. સન ૧૯૨૯ થી મહાત્મા ગાંધીજી આ મંડળના માનદ સભ્ય હતા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સન

૧૯૩૯માં મંડળના આ મકાનનું ઉદ્‌ઘાટન કર્યું હતું. સર મનમોહનદાસ રામજી કે જેઓ લોકમાન્યના સાથીદાર હતા તેઓ આપણા મંડળના સ્થાપકોમાંના એક હતા. તેમણે સન ૧૯૦૭માં સ્વદેશી આંદોલન વખતે સ્વદેશી માલનાં વેચાણકેન્દ્ર ઊભાં કરવા પાછળ ભારે પરિશ્રમ ખેડ્યો હતો.

આ કહેવાનો આશય એટલો જ છે કે મંડળને કોંગ્રેસ સંસ્થા સામે વિરોધ નથી. પણ બંધારણીય માર્ગોએ સમિતિના બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા પછી જ્યારે મંડળના કેટલાક સભ્યો તરફથી આ સભાની માગણી કરવામાં આવી ત્યારે તેમાં કશું જ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નહોતું.

સામાન્ય રીતે મંડળની ચાર સામાન્ય સભાઓ વર્ષમાં મળે છે. પણ કેટલીક બાબતો લાંબા સમય સુધી થોભી શકે તેમ ન હોય તો તે માટે આવી સભાઓ બોલાવવી પડે છે. એ ખુશીની વાત છે કે નવા વેચાણવેરાના વિરોધની બાબતમાં આપણે એકમત થઈ શક્યા છીએ. આપણામાં અત્યારે એવો કોઈ પણ નથી કે જે આ નવા વેચાણવેરાનો વિરોધ ન કરતો હોય. કેટલાક મિત્રો મારી પાસે આવ્યા અને સર્વસંમત ઠરાવો પસાર કરવાની ઇચ્છા બતાવી અને અમારી વચ્ચે થયેલી ચર્ચા પ્રમાણે આજે અમે કેટલાક સર્વસંમત ઠરાવો નક્કી કર્યા છે.

કેટલાક લોકો એમ માનતા જણાય છે કે મેં અને મંડળની સમિતિએ વેચાણવેરાના પ્રશ્ન અંગે શિથિલ નીતિ અપનાવી છે, કારણ કે સરકાર સાથે મારા અને સમિતિના સભ્યોના સંબંધો મૈત્રીભર્યા છે અને તેથી અમે વેચાણવેરો રદ કરાવવા માટે સરકાર પર જોઈએ તેટલું જોરદાર દબાણ લાવ્યા નથી! જોકે સદ્‌ભાગ્યે આ માન્યતા ધરાવનાર માણસોનો સમૂહ ઘણો નાનો છે, છતાં આવી માન્યતા છે તેની નોંધ લેવી જ રહી. પરંતુ મારે આ માન્યતા ધરાવનારાઓને કહેવું જોઈએ કે વેચાણવેરો રદ કરાવવા માટે જે કાંઈ કરવું જોઈએ તે બધું જ અમે કરી છૂટ્યા છીએ અને અમે શિથિલ કે નબળી નીતિ અપનાવી નથી. વેચાણવેરા અંગે અમે સ્પષ્ટ નીતિ જાહેર કરી છે. આ અંગે મારે એટલું કહેવાનું છે કે, આપણે સરકારની નીતિ સાથે ભલે સંમત ન હોઈએ પણ [illegible]

મંડળની ઉચ્ચ પ્રણાલિકાઓ આપણે ભૂલવી ન જોઈએ અને તેથી આપણે એવું કંઈ પણ વ્યક્તિગત ચર્ચવું ન જોઈએ કે જેથી એ પ્રણાલિકા તૂટે અને એવું કંઈ પણ થવું ન જોઈએ કે જેથી કોઈને ટીકા કરવાનું વાજબી કારણ મળે.

મારી અંગત માન્યતા પૂછો તો પણ ફરીથી હું કહું છું કે વેચાણવેરા સામે મારો સંપૂર્ણ વિરોધ છે. વેચાણવેરા સામેનું આંદોલન માત્ર વિરોધને ખાતર નથી ચાલતું એમ પણ હું માનું છું. લોકો પ્રામાણિકપણે માને છે કે આ વેરો નુકસાનકારક છે અને તેથી રાજ્યનો વેપાર બીજે ઘસડાઈ જશે. નવો વેચાણવેરો નુકસાનકારક છે એવું નિવેદન કરીને જ અમે સંતોષ માન્યો નથી, પરંતુ એ કઈ રીતે નુકસાનકારક છે તે વિગતવાર રીતે પૂરવાર કરવા માટે મંડળે સંખ્યાબંધ 'મેમોરેન્ડમો' તૈયાર કરીને સરકારને મોકલ્યા છે. હિંદી વેપારી મંડળ શાંત અને બંધારણીય માર્ગોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા માનવીઓની સંસ્થા છે. તેથી તેની કાર્યપદ્ધતિ વિશિષ્ટ હોય છે. એની કાર્યપદ્ધતિ અંગે કોઈને મતભેદ હોય, પરંતુ તેની નીતિ વિષે શંકા રાખવાની જરૂર નથી. હું તમને જણાવીશ કે છેલ્લાં ૭ અઠવાડિયાથી અમે શાંતિ અનુભવી નથી અને નિવેદનો, મુલાકાતો, પ્રતિનિધિમંડળો દ્વારા વેચાણવેરાનો સતત વિરોધ કર્યો છે.

હું માનું છું કે આ માત્ર વેચાણવેરાનો પ્રશ્ન રહ્યો નથી, આ તો પ્રજામતનો સરકાર તરફથી થયેલી અવગણનાનો પ્રશ્ન છે. હજી તો નવી સરકારની રચના થયાંને ભાગ્યે જ બાર મહિના થયા છે ત્યાં સરકારે આ રીતે પ્રજામતની અવગણના કરી છે. શું આ લોકશાહી છે? હું રાજકારણનો અભ્યાસી નથી. પરંતુ મારી સામાન્ય બુદ્ધિ મને કહે છે કે આ લોકશાહી નથી જ. અને ગાંધીજીએ જે રામરાજ્યની કલ્પના કરી હતી તે રામરાજ્ય પણ આ નથી.

સરકારમાં બેઠેલાઓને સમજાવવાના આપણે ઘણા પ્રયાસો કર્યા છે. એ સમજાવવાના પ્રયાસો ચાલુ હતા ત્યારે પ્રતિષ્ઠાનો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો ન હતો. પરંતુ હવે પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન જરૂર ઊભો થયો છે. સરકારે આજે

જનતા શું કહે છે તે પરત્વે પોતાના આંખમાન બંધ ર્યા છે જો આજ રીતે બાકીના ચાર વર્ષ રાજ્ય ચાલવાનું હોય તો પરિસ્થિતિ કેવી હશે તેનો વિચારમાત્ર કરવાથી હું ધ્રુજી ઊઠું છું

ભગવાન રામે ગુરુ વશિષ્ઠને વચન આપ્યું હતું કે પ્રજાને રાજી રાખવા હું મારી વહાલામાં વહાલી વસ્તુનો ત્યાગ કરતા પણ ખચકાઈશ નહિ અને તેથી સીતા સામે માત્ર એક સામાન્ય માનવીએ આક્ષેપ કર્યો તે પથી રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો જ્યારે આજના તંત્રમાં આખી પ્રજા એક અવાજે કહે છે છતાં સરકાર વેચાણવેરો પડતો મૂકવા તૈયાર નથી, તો પછી એ તંત્રને રામરાજ્ય કેમ કહેવાય?

મંડળ અને કોંગ્રેસનો સંબંધ ઘણો જૂનો છે અને ગાઢ છે કોંગ્રેસ એ તો પવિત્ર દેવી છે એમ આપણે માનીએ છીએ અને એની વર્ષોથી પૂજા કરીએ છીએ આઝાદીની લડતમાં કોંગ્રેસના સંખ્યાબંધ નેતાઓ જેલમાં હતા ત્યારે ઘરઆંગણે લડત જીવતી રાખવાની ફરજ ચેમ્બરે બજાવી હતી અને અહમદનગરમાં વિરાજતા નેતાઓએ એ પ્રસંગે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો હજી હમણાંની જ વાત કરીએ તો સ્તૂરબા સ્મારક ફંડ એકઠું કરવાનું હતું ત્યારે પૂનાના આગાખાન મહેલમાંથી પૂજ્ય મહાત્માજીએ મને એ ફંડના પ્રમુખ બનવાનો આદેશ મોકલ્યો હતો મુંબઇએ આ માટે ૧૫ લાખ રૂપિયા ઉઘરાવવાના હતા પણ મંડળે ૨૫ લાખ રૂપિયા એકઠા કરીને બાપુને ચરણે ધર્યા હતા આ ભૂમિકાની સામે આજે બની રહેલા બનાવોથી દુઃખ થાય છે

આવી તો ઘણીયે વાતો આજે યાદ આવે છે આપણા પ્રધાનો એમ મનાવવા પ્રયત્નો કરે છે કે પોતે એકલા જ સાચા છે બીજાઓમાં પણ સામાન્ય જ્ઞાન અને સમજશક્તિ હોય છે એમ તેઓ કેમ નથી માની શકતા, તે હું સમજી શકતો નથી હું પ્રધાનોને પગે પડીશ કે આ વેરો બે મહિના માટે મોકૂફ રાખો દરમિયાન કેટલાક મિત્રોને ભેગા કરીને હું તમારી પાસે લાવીશ તમે સાચા હો તો તમે તેમને સમજાવો નહિ તો તમે તેમનું માનો

હિંદી વેપારી મંડળનું ધ્યેય હમેશા કરકસરનું રહ્યું છે. રૂા. ૧૨ કરોડથી રૂા. ૧૮ કરોડ સુધી કરવેરામાં વધારો થયો છે. આ વધારો પણ થોડા વર્ષોમાં થયો છે. શું આ ઓછું છે? વેચાણવેરાની અવેજીમાં સરકારે લોન કાઢવાની વાતો કરી, પરંતુ સરકાર જ્યારે લોકપ્રિય ન હોય ત્યારે મોટી રકમની લોન કઈ રીતે ભરાય? આવી ઘણી રીતની ચર્ચાઓ અમારી વચ્ચે થઇ હતી.

આ સૌને અંતે હું ફરીથી આપ સાને ખાતરી આપું છું કે હું સંપૂર્ણ રીતે તમારી સાથે છું અને આ ખૂબ જ અપ્રિય એવો નવો વેચાણવેરો પડતો મૂકવાની છેલ્લી ઘડીની મુંબઇ સરકારને અપીલ કરું છું.

ચેમ્બર સમિતિનો ઠરાવ

"મુંબઈ રાજ્યે નાખેલા નવા કરવેરાઓના સંબંધમાં કેટલાક સભાસદોની માગણીથી તા. ૧૯ મી ઑગસ્ટ ૧૯૫૨ ને દિને બોલાવાયેલી ખાસ સામાન્ય સભાનું, પ્રમુખશ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજીએ જે કુશળતાથી સંચાલન કર્યું હતું તે માટે ચેમ્બરની કમિટી આભાર પ્રદર્શિત કરે છે અને તેની સહર્ષ નોંધ લે છે. પ્રમુખશ્રીએ પોતાના પ્રારંભિક પ્રવચનમાં રજૂ કરેલાં મંતવ્યો અને ભાવનાઓ ગૌરવભર્યાં હતાં એટલું જ નહિ પણ આ બાબત અંગે વેપારી આલમનાં તેમ જ કમિટીનાં મંતવ્યો અને લાગણીઓને પ્રતિબિમ્બિત કરતાં હતાં. સભાસદોએ રજૂ કરેલાં મંતવ્યો અને વિનંતિઓની સરકારે જે અવગણના કરી હતી, તેને લઈને સભાસદોમાં વિરોધની અને રોષની લાગણી પ્રવર્તતી હોવા છતા વ્યક્તિગત નેતૃત્વ અને સમજાવટથી કામ લેવાની પ્રમુખશ્રીની શક્તિને પરિણામે ચર્ચા દરમિયાન સભામાં સંપૂર્ણ શિસ્ત અને શાન્તિ જળવાયાં હતાં.

બહુમુખી વેચાણવેરા અંગે પ્રમુખશ્રીએ જે પ્રયાસો કર્યા હતા, તે માટે અને ખાસ કરીને સામાન્ય સભાની ખાસ બેઠકની કાર્યવાહીનું તટસ્થ છતાં મક્કમ રીતથી જે કુશળ સંચાલન કર્યું હતું તે માટે કમિટી પ્રમુખશ્રીનો ખાસ આભાર માને છે."

સર ચૂનીલાલ બી મહેતાએ પ્રમુખશ્રીની રજાથી ઉપરનો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો, જેમા બહુમુખી વેચાણવેરા અંગે ચેમ્બરના પ્રમુખશ્રીના પ્રયાસોની અને ખાસ કરીને તા. ૧૯ મી ઑગસ્ટ ૧૯૫૨ ને દિને બોલાવાયેલી સામાન્ય સભાની કાર્યવાહીના કુશળ સંચાલનની પ્રશંસાત્મક નોંધ લેવામા આવી છે.

શ્રી. એમ. એ. માસ્તરે ઠરાવને અનુમોદન આપ્યુ હતુ. અને ઠરાવને તાળીઓથી વધાવી લઈ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

★

શ્રી પ્રાણલાલભાઈના ઉપર્યુક્ત પ્રવચન પછી, બીજે દિવસે ચેમ્બરના ઘણા અગ્રગણ્ય સભ્યોએ પોતાની લાગણી તેમના પર પત્રો દ્વારા વ્યક્ત કરી હતી. આવા અનેક પત્રોમાંથી કેવળ બે, પહેલો અંગ્રેજીમાં શ્રી મનસુખલાલ માસ્તરનો અને બીજો ગુજરાતીમાં શ્રી ધીરજલાલ છ. મોદીનો અત્રે પ્રકટ કરીએ છીએ.

(૧)

My dear Sheth Pranlalbhai,

Please allow me to congratulate you on the statesman like speech which you made last evening I enjoyed it immensely It revealed in a remarkable manner your ability for Leadership It made me proud of my President

The dignity of your diction and delivery showed the strength of mind and the spirit of decision of the meek, but the cultured President of the Chamber, who was zealous to uphold the rights of the people The consummate art with which you wove the story of the services which the Chamber rendered to the Congress in the fight for freedom had its own appeal and carried its own moral The humility with which you confessed that although you had failed to change the heart of the Chief and the Finance Ministers, yet you would continue to stand with the Peopl'

in their fight for the abolition of the Multiple Sales-tax disarmed opposition. When you, however, with a clear vision, pointed out to them that the multiple sales-tax was, after all, not the real disease, but it was only the serious manifestation of the growing malady in the seat of power and authority of treating even the consensus of public opinion as the babbling cry of a child, and consequently, ignoring the just demands of the People in the spirit that 'the King can do no wrong'—I was going to say in the spirit "when I speak, let no dog bark",—not only did you touch the very responsive chord in the heart of your hearers, but you also won for yourself your proper and abiding place in those hearts. May I, therefore, say with such Leadership, the Chamber is bound to inspire greater confidence and reach a new height of power, position, and prestige?

May I, however, add that the battle has only begun? The word 'battle' I confess, is not perhaps the proper word. You have the faith to turn the stormy waters of the sea into the serene ripples of the lake, so that you can sail your ship, carrying the just right of the people, smoothly and steadily. I lack that magic which the meek in words but the strong in spirit possess I have listened with patience the advice of the young, with the patronizing voice of the age, "Master, it is our own Government we should not quarrel with them: it is our duty to co-operate with them in their grave and onerous task of building up a welfare state". May I, however, submit, in all humility, that I consider it my right and duty to tell frankly, freely, and fearlessly, my own Government, as one who acted as their true friend when they were in wilderness, what I feel about their methods of building up a welfare state and ask them

courteously but in an unambiguous language, "for whose welfare the new State is being built ?"

The psychological appeal of the sacrifices which the great King Rama made for the happiness of his people was really telling, but you will forgive me, if I say, that I would not like to live even for a moment in that Rama Rajya where the most loving, chaste and dutiful Sita could be abandoned, in a forest, to the tender mercies of the wolves, by a just King devoted to the welfare of his people!

With best wishes and kind regards

Yours sincerely,
M A MASTER

(૨)

સ્નેહીશ્રી પ્રાણલાલભાઈ,

"વેપારી આલમના વિચારથી, કોઈ કોઈ સ્થાને તમારા વિચારો, વચન કે વર્તન જુદા પડતા હોવાના સંભવનો ડર પણ અયોગ્ય અને ઉતાવળો હતો, એમ ઘણાને લાગ્યુ અને ફક્ત મુત્સદ્દી રીતે જ નહિ પણ હૃદયને થતી વ્યથાનો સાચો ઊભરો તમે જાહેર જનતાના હૃદય પિગળાવવા ઠાલવતા હો તેવો સર્વને ખ્યાલ આવ્યો, અને તે માટે તમોને અભિનંદન ઘટે છે

મહાત્માજી પોતાના વિચારની રજૂઆત સામો પક્ષ પ્રથમ શા દૃષ્ટિએ જુએ છે, તેથી કરતા હતા અને તે કારણથી વિરોધીઓનું બળ હળવું પડી જતું આનો સચોટ પ્રયોગ તમે તમારા ભાષણમા જ કર્યો અને તે આખાયે પ્રસંગ માટે ધન્યવાદ ઘટે છે.

નમ્રતાનો ડોળ આભાસરૂપે હોય ત્યારે ટકી નથી શકતો પણ તે હૃદયની હોય, સર્વ કાળે સર્વ પ્રકારના સ્થાને હોય તો જ તે ગુણો આદર્શરૂપ છે અને તેથી શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર છે કે એ નમ્રતાથી, વિનયથી આપણું બળ ઘટતું નથી, પણ આપણી તાકાત શક્તિ ઓર વધે છે હું આશા રાખુ છુ કે ચેમ્બરના નવા સભ્યો—જુવાન સભ્યો આ ગુણ પણ તેમની કારકિર્દીમા અપનાવી લે,"

ભવદીય
ધીરજલાલ છ. મોદી

★

Art of Speaking

1. Speak the Truth; say it sweetly and tell it with a smile.
2. Do not utter a falsehood, however sweet.
3. Tell not bitter truth, except to those it is your duty to tell.
4. Avoid promises; promises are hard to keep.
5. Know your subject, time, place, party, circumstances. Do not speak at random, or as comes uppermost.
6. Beware of exaggeration and half-truths. Do not be too profuse lest it may lead to them.
7. Have a kind word for every one. Stoop to please, but avoid flattery.
8. Do not be reserved. Take your due share in the general conversation, but do not monopolize it even though yours be most appreciated.
9. Do not start or enter into an argument. It makes you disliked.
10. Beware of too much 'ego' and self-consciousness. Acknowledge others' wit and talents and help them display those.
11. Keep your head cool. Meet not provocation giving vent to passion but with silent and reserved dignity.

12. Rather be dubbed dumb ,than long-winded, quiet than over-bearing, proud than cheap.
13. Knowledge is Power. Know something of everything and everything of something. By regular study and reading, keep your knowledge uptodate and remain abreast of the times. Endeavour and have a grip of things in general, latest news, facts, information, topics of interest etc. The power of knowledge over speech is immense.
14. Words are like powerful weapons: an adept uses them to great advantage, a fool to destroy himself. (1936)

વકતૃત્વકલા

(ઉપર્યુક્ત સૂત્રોનો ગુજરાતી અનુવાદ)

૧. સાચું બોલો, અને તેય મીઠાશથી તથા સસ્મિત.
૨. ગમે તેવુ પ્રિય લાગે છતાં અસત્ય ન બોલો.
૩. જેમને કહેવાની તમારી ફરજ હોય તેમના સિવાય બીજાઓને કડવુ સત્ય ન કહો.
૪. વચન ન આપો; વચનપાલન દુષ્કર હોય છે.
૫. તમારાં વિષય, કાળ, સ્થાન, વ્યક્તિ, સંજોગોને ઓળખો. યદ્વાતદ્વા અથવા જે સૂઝે તે ન બોલો.
૬. અતિશયોક્તિ અને અર્ધસત્યથી સાવચેત રહો. બહુ વાચાળ ન બનો, કારણ એમાથી એ બે દોષો અવતરે છે.

૭. દરેક સાથે મૃદુ સંભાષણ કરો; દરેકને ખુશ રાખો, પણ ખુશામતથી દૂર રહો.

૮. અતડા ન બનો. સામાન્ય વાતચીતમાં જરૂરી ભાગ લો, પરંતુ તમારી વાતચીત સૌને પસંદ પડતી ન હોય તોયે વાતો કર્યા કરવાનો ઇજારો ન રાખી લો.

૯. દલીલો શરૂ ન કરો; અથવા એમાં ઊતરી ન પડો. એનાથી તમે અણગમતા થઈ પડશો.

૧૦. વધુ પડતા 'અહમ્'થી તથા-જાત વિશેની સભાનતાથી સાવધ રહો. બીજાની નર્મમર્મશક્તિનો અને બુદ્ધિશક્તિનો સ્વીકાર કરી તે દર્શાવવાની તેમને તક આપો.

૧૧. તમારું મગજ શાંત રાખો. ઉશ્કેરણી સામે આવેશનો આવિષ્કાર ન કરો; એની સામે શાંત ને સંયમિત ગૌરવથી કામ લો.

૧૨. દીર્ઘસૂત્રી કહેવાવા કરતાં મૂગા ગણાઓ; અતિવાચાળ કહેવાવા કરતાં શાંત ગણાઓ; કનિષ્ઠ કોટિના કહેવાવા કરતાં અભિમાની ગણાઓ.

૧૩. જ્ઞાન શક્તિ છે. બધા વિષય અંગે થોડું થોડું જાણો ને થોડા વિષય અંગે બધું જ જાણો. વાંચન અને અભ્યાસમાં નિયમિત રહો; તમારું જ્ઞાન અદ્યતન રાખો; તમારા સમય કરતાં આગળ રહો. પ્રયત્નશીલ બનો અને છેલ્લામાં છેલ્લા સમાચારો, હકીકતો, માહિતી, રસના વિષયો ઇત્યાદિ વિશે સામાન્ય રીતે ગ્રહણશીલ રહો. વાણી પર જ્ઞાનની શક્તિ ઘણી છે.

૧૪. શબ્દો અમોઘ આયુધો જેવા છે: એક વિશારદ તેનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરે છે, મૂર્ખ પોતાનો નાશ કરે છે.

I will now say a few words about the School of Indian Music. This school was established by Prof Deodhar in 1925 with 6 students. Owing to his ceaseless efforts it has expanded and has been doing yeomen service in the cause of music and has now 150 students. If Prof Deodhar had shone out in any other sphere of life as he has done in the sphere of music, he would probably have been a rich man by now. But as we all know, devotees of art and music have rarely been rich in worldly goods. It is Prof Deodhar's wish that instead of his School of Indian Music remaining a proprietary concern under him, it would become a semi public, self supporting institution whereof all lovers of music may take lasting advantage. He has also high hopes that all the Indian Music Universities would interest themselves in music. Prof Deodhar visited Europe as the Indian representative to the International Music Congress held at Florence in 1933 and received great appreciation from European musicians of note. Those of us who have not been in personal contact with him have probably heard his gramophone records and radio broadcasts which have been so popular. Prof Deodhar has particularly interested himself in the cause of orchestral music for which he has done pioneer work. I wish there were more orchestras of the type which he conducts. On several occasions of wedding in my family, we have taken advantage of his orchestra.

Ladies and Gentlemen, before I conclude I thank the versatile and well known artistes who have offered us the greatly enjoyable entertainment. I also thank you all for your presence.

કવિતા

◎

પ્રાણાધિક પ્રિય માતાને*

પ્રિયા માતા ગઇ ચાલી,
રઝળતો મૂકી સુત હાલી.
પિતા મુજ દુઃખથી રુવે,
સ્વસા મુજ આંસુ બહુ લ્હુવે.
રડે મુજ ભ્રાત પ્રેમેથી,
રડે સૌ દાસ સ્નેહેથી.
ગઈ ઊડી, ગઈ ઊડી,
સુ મા તા મુજ ગઈ ઊડી!
મૂકી ચાલી, ગઈ વ્હાલી,
નહિ લેશે દયા લાવી.
પ્રભુ! હે પ્રાણથી પ્યારા,
રહું ક્યાં જઈ દુઃખો મારાં?
સુખી જોઈ થતી સુખી,
દુઃખો દેખી થતી દુખી.
વચન કટુ સાંભળી લેતી,
મનેમન કલેશ સહી લેતી.

નહીં મુજ દોષ કંઈ જોતી,
મુખેથી બોલ નવ કહેતી.
બિચારો પ્રાણ તરફડતો
રડે ભાવી જ, ટળવળતો.
ગણે એ સુખદુઃખ સર્વે
નહીં કાંઈ વળે રડવે.
નિરર્થક થઈ સહુ આશા,
નિરર્થક છે જ પ્રાણાશા.
નિરાશા પ્રાણની કાજે,
સફળ લેખો થયા આજે.
પ્રભુને પ્રાર્થના કરતો,
રડે તે માત્ર તરફડતો;
પ્રભુ, હે દીનના દાતા,
દીઓ સુખશાંતિ મમ માતા.

☆

* પોતાનાં પ્રાણાધિક પ્રિય માતુશ્રી કેસરબાના, શનિવાર તા. ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૯૦૯ ને દિને, માત્ર ૨૯ વર્ષની જુવાન વયે નીપજેલા દુઃખદ અવસાનને નિમિત્તે પ્રાણલાલભાઈએ રચેલી કરુણપ્રશસ્તિ.

થોડાંક મુક્તકો

કોમળ કમળની ધાર, શું વાંસને કાપી શકે?
કુમળી ગુલની કળી, કુવાસ નહિ આપી શકે.
(૧૯૧૬)

ખાલે, આંસુ એ નહિ, પણ રસ એ વહે સ્નેહ,
હૈયે માયું હેત નહિ, (એ) નયણે વરસ્યો નેહ.
(૧૯૧૭)

જોયા માનવી સ્વાર્થપ્રધાન,
જૂઠી મીઠી પ્રીત બતાવે;
વિધવિધ વાક્યો વ્હાલાં વદીને,
સ્વાર્થ સારીને પીઠ બતાવે.
(૧૯૧૯)

હૃદયની સંનિધિ હૃદય સાથે કરી,
દીધું પ્રીતનું દાન,
આલિંગન અશિથિલ થકી,
પ્રેમી ભૂલ્યો ભાન!
(૧૯૨૦)

રોપ!

પ્રિયાનો જો મિત્ર હો તો,
મૈત્રી કર મુજ સંગ;
કર જોડી વિનવું તને,
જામે પૂરો રંગ!
(૧૯૨૦)

વીતી ગઈ છે રાત*

(રાગ ભૈરવી)

વીતી ગઇ, સજની, વિપદની રાત.
દુ:ખનાં ઘેરાં તમને છેદી,
ફાટે સુખદ પ્રભાત;
ઓ સજની, ભેદી ભયની જમાત.

સુખનાં સ્વપ્નો પ્રણયે પુનિત,
સેવ્યાં અનુપ ઉદાત્ત,
તે સજની, થાય સત્ય છે આજ.

સુભગ મિલનના, વિમળ જીવનના,
ફળે અંતર અભિલાખ;
ને સજની, ઉરની અનેરી આશ.

ઉદય પામતું નભમંડળમાં
ઝળહળતું જે જ્યોતિ—
લો, સજની, પ્રફુલ્લ પદ્મ કરે!

---

* જન્મભૂમિ 'પત્રમાં પ્રકટ થની શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન' ની લોકપ્રિય નવલકથા 'ધૂપસુગંધ' નાં નાયકનાયિકાનું આપત્તિઓ પછી સુખદ મિલન થાય છે. તે યોગને અનુલક્ષીને પ્રાણલાલભાઈએ ખાસ રચેલી કવિતા, જે તેમણે નવલકથાકારને સપ્રેમ અર્પણ કરી હતી —માથેરાનમાં.

પ્રભુની લીલા અદ્‌ભુત ન્યારી,
પુણ્ય પ્રેમ પ્રસાદી,
એ, સજની, પ્રીતકેરી બલિહારી!

પ્રણય સ્વરૂપ, ને, રસના સ્વામી,
પરમાનન્દ નિધાન,
છે, સજની કરુણાસિન્ધુ કૃપાલ.

દૃષ્ટિ દયાની, દિવ્યસુધાભરી,
આજ કરી પરમેશ,
ઓ, સજની, રહે ક્લેશ ન લેશ.

વહી ગઈ, સજની, દુઃખની રજની,
ઉદય પામ્યું મંગળ પ્રભાત;
પ્રભુની જ્યોતિ છવાઇ રહી છે,
મંડલ વિશ્વ મહીં પ્રેમમયી!

(માથેરાન; તા. ૨૧-૫-૫૧)

થોડાંક પત્રોમાંથી

પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ

...જગત સર્વ પ્રેમમય છે. પ્રેમ સર્વનો ઈશ્વર છે. પ્રેમહીન માનવીઓ આ પૃથ્વી ઉપર રહી શકતાં જ નથી. ઈશ્વર પોતે પણ પ્રેમ જ માગે છે. પ્રેમતૃષા પ્રેમીઓ સિવાય કોઈ બીજાથી મટતી નથી.

(તા. ૧-૧-૧૯૧૧)

પ્રેમ, સંયોગ અને વિયોગ

...પ્રેમ એ એક અજબ વસ્તુ છે. પ્રેમ વિના વિશ્વ નથી. જ્યાં પ્રેમ હોય છે ત્યાં નેમ હોઈ શકતો નથી, ને નેમ હોય છે ત્યાં પ્રેમ હોઈ શકતો નથી. પ્રેમ સ્વાર્થને ભુલાવી દે છે. મારું તારું સર્વ ભુલાઈ જાય છે. પ્રેમ જુદે જુદે સ્વરૂપે પોતાને ઓળખાવે છે. ઈશ્વર તરફના પ્રેમને આપણે ભક્તિ કહીએ છીએ. પિતામાતા તરફના પ્રેમને પિતા અથવા માતા તરફનો ભાવ કહીએ છીએ. પુત્રપુત્રી તરફ જે પ્રેમ હોય છે તેને વાત્સલ્ય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પ્રેમનાં અનેક નામ છે. પતિપત્ની વચ્ચે સ્નેહની જે દૃઢ ગાઢ છે તેને દામ્પત્યપ્રેમ કહેવાય છે. પ્રેમ એવી અવર્ણનીય વસ્તુ છે, કે જ્યાંસુધી તેનો અનુભવ ન થયો હોય ત્યાંસુધી તે સમજવો બહુ જ મુશ્કેલ છે. ...જ્યારે હૃદયઘટ પ્રેમનીરથી છલોછલ ભરેલો હોય છે, પ્રેમપાત્રને મળવા હૃદય આશાકુંડમાં ઝંપલાવતું હોય છે, દરેક પળ પ્રિય વસ્તુને માનસિક રીતે જોઈ જોઈને સુખસ્વપ્નમાં પસાર થતી હોય છે, રાત્રિ પણ 'પ્રભાત ક્યારે પડશે, ને પ્રિય વસ્તુ ક્યારે મળશે', એ

વિચારથી જ વ્યતીત થાય છે, અને તે છતાં પ્રિય વસ્તુને જોવાને વખત ન આવે, ને કેટલાક સંજોગોને કારણે પ્રિય વસ્તુ સાથે મેળાપ જ ન થઈ શકે, તો હૃદયઘટ ફૂટી જાય છે, આશાકુંડ વિયોગરૂપી સૂર્યના અત્યુષ્ણ તાપથી સુકાઈ જાય છે ને શું થાય છે તે વર્ણવવું મુશ્કેલ બને છે...પ્રેમનું સ્વરૂપ વિયોગ સમયે આ છે; પણ સંયોગ વખતે જુદું જ હોય છે.

જ્યારે બે પ્રેમીઓ, પતિપત્ની, મળે છે ત્યારે જે આનન્દ તથા રસની નદીઓ છલકાય છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. પતિના 'મારી વહાલી' તથા પત્નીના 'મારા પ્રાણ' એ શબ્દો જ પ્રેમીઓને સ્વર્ગના કરતા અધિક સુખ અપાવે છે. પતિ તથા પત્ની એકમય થઇ જાય છે. શરીર જુદા છતા તેઓના હૃદય એક થઈ જાય છે. ભોગવેલા વિરહદુઃખનું સ્મરણ તે વખતે આનન્દદાયક થઈ પડે છે. ત્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે કે

'શરીર સરોવરમા રહે, પ્રીતિ નિર્મળ નીર.
મન–માછલડી તરસતી પીવાને રસનીર.'

(તા. ૬–૧–૧૯૧૧)

બે નિબંધિકાઓ

(૧)

સુખદુઃખનું દ્વંદ્વ

સંસારમાં સુખદુઃખ જેવું કાંઈજ નથી. સુખદુઃખ એ સૌ મનનાં માની લીધેલાં છે. પોતાનું કર્તવ્ય કરનારને હમેશ સુખ જ છે. સ્વકર્તવ્યમાં સ્ખલિત થતાં વેંત જ દુઃખનું ભાન થાય છે, આ પ્રમાણે ઘણાએક સજ્જનોનું માનવું છે. પરંતુ, દુઃખ કરાવનાર બીજો એક વિચાર છે. ચંચલ મન કંઈ કંઈ તરંગો નીપજાવે છે. ઇષ્ટ, અનિષ્ટ, સુખદ, દુઃખકારક, અનેક વિચાર ક્ષણેક્ષણે ઉદ્દ્ભવ પામે છે; નબળા મગજના માનવીને દુષ્ટા ચિન્તાના ઘોર ઊંડા ખાડામાં નિર્દય રીતે ફેંકી દે છે; જરાયે સંકોચ આવતો નથી; શું સ્થિતિ થશે તેનું લેશમાત્ર પણ ચિંતવન કરતા નથી; પાષાણવત્ લાગણી વિનાના થઈ, રાક્ષસોની માફક કાર્ય કરે છે.

માણસ લાચાર બની જાય છે. શ્રદ્ધાનો-ઈશ્વિર ઉપરની આશાનો અંત આવે છે. વિચારસાગરનાં ઊંડાં ખારાં તોફાની પાણીમાંથી બહાર આવી શકાતું નથી. દુઃખરૂપી મગરમચ્છો તેના શરીરનું ધીમેધીમે ભક્ષણ કરે છે, ને જાણે તેની લાચારી ઉપર આનંદ પામતા હોય તેમ સર્વ સગાંસંબંધીને તેની દુઃખદ સ્થિતિનું અવલોકન કરવાને—પોતાના કાર્યમાં સામેલ થવાને-નોતરે છે. બિચારો લાચાર માણસ ઘણુંયે વારસુધી તેઓની સામે ટક્કર ઝીલે છે. અન્તે તેઓનું પ્રાબલ્ય હોવાથી નિરાશ થાય છે. અંતે કોઈક પ્રાણઘાતક ખડક સાથે દુર્દૈવે અથડાય છે-શરીરનો ભૂકો થઈ જાય છે-દુઃખરૂપ મગરમચ્છ, વિચારસાગરના તોફાની તરંગો, તેને માટે અદૃશ્ય થઈ જાય છે – તે એક અનન્ત-શ્રેષ્ઠ સ્થાને આવી પહોંચે છે – ત્યાં દુઃખ વા વિચારનું આગમન નથી, માત્ર શાંતિરૂપી મીઠું જલ વહ્યા કરે છે. કાં તો એ માણસના આ હાલ થાય છે અથવા, જો તેનાં કર્તવ્યો સારાં હોય છે તો તો પ્રાતઃકાલના સુખસૂર્યનું સુખદ રશ્મિ તે તોફાની તરંગોના ગાઢા જળમાં પ્રવેશ કરી, દુષ્ટ મગરોને વેરી નાખી, ટક્કર ઝીલતા પુરુષને

ઈશ્વરશ્રદ્ધાનો ઉત્તમ માર્ગ બતાવે છે, પ્રભુપ્રીતિમાં પ્રેરે છે, કર્તવ્યનું ભાન કરાવે છે, સુખદુઃખના, મનને ડોલાવી નાખનાર, દુષ્ટ વિચારતરંગોનો અંત લાવે છે અને તેના ચાહનારને સંસારસાગર તરવા શક્તિમાન બનાવે છે અને ત્યાર પછી જ સુખદુઃખ વગેરે દ્વંદ્વમાંથી મુક્ત કરનાર ઉત્તમ ગતિએ પહોંચાડે છે

(લેખનસાલ ઈ. સ. ૧૯૧૧)

★

(૨)

મનની અસ્થિરતા

મન ભુલાવે, મન લોભાવે, મન ચકડોળે ચડાવે છે,
શુદ્ધ, પવિત્ર, નિર્મળ આત્મા કાદવે રગદોળાવે છે,
જોવાનું તે નહીં દે જોવા, નહીં જોવાનું બતાવે છે,
અમૃત મૂકી વિષયને વળગે, નરકમહીં રોળાવે છે

(કવિશ્રી [illegible]ના 'નંદબત્રીસી'માંથી)

મન આ પ્રમાણે માણસને નરકની ઊંડી ખાણમાં નાખે છે, તે જ મન માણસને સ્વર્ગના અખંડ સુખમાં હીંચોળાવે છે.

મન માણસને ગોથું ખવરાવે છે, તે જ માણસને દુર્માર્ગમાંથી બચાવી લઈ, અભિરામ માર્ગ ઉપર લઈ જાય છે. આ જ મન, વિષય, વ્યભિચાર ધનથી ઉત્પન્ન થતા લોભ, મોહ, મત્સર, દર્પ, કામ, ક્રોધ ઇત્યાદિ વિષમય દુર્ગુણોમાં મનુષ્યને લપટાવી તેને સદાને માટે ઘોર નરકમાં ફેંકે છે. એ જ મન એ સર્વમાંથી તારી, પ્રેમ, ભક્તિ, કર્તવ્યપરાયણતા, સદ્વર્તન, ઔદાર્ય, દાન, ધાર્મિકતા ઇત્યાદિ અમૃતરૂપી સદ્ગુણોથી મનુષ્યની દુઃખી જિંદગી સ્વર્ગમય કરી, આત્મમુક્ત કર્યા પછી અનંત સુખ, મોક્ષનું સાધન થાય છે.

એટલા માટે ડાહ્યા જ્ઞાની પુરુષોએ મનના દાસત્વમાં પરાધીન ન થતાં, પણ મન ઉપર અંકુશ રાખી તે સન્માર્ગે જ લઈ જાય એવું ધ્યાન રાખવું તે હિતકર સમજવું.

(લખ્યા તારીખ ૩-૩-૧૯૧૧)

શ્રી મો[illegible]લભાઈના હ[illegible]

પિયુ પરદેશીને કહેજો પ્રણામ અમારા,
કહેજો કે ગઈ તુજ-દારા!
પિયુ પરદેશીને કહેજો પ્રણામ અમારા -
કહેજો - તને સંભારતી વિષ પાન એ કરતી હતી,
છેલ્લો નીકળતાં શ્વાસ તારું નામ એ જપતી હતી:
કહેજો - મને દીધી ત્યજી ત્યમ બીજીને ત્યજશો નહિ
- કાચી પ્રીતિ વશ અબળા બિચારી જોઈને
- ઠગારશો નહિ.

કહેજો કે દાસી થઈ
સખીશ પિ.
પિય.

My dear Madhukar,
Re Kavi Mulshanker's songs,
here are
some further
scribblings.

Perhaps you wd like to
make a separate article -
if so, they shd be neatly +
carefully edited.

Yours
[illegible]
26/5/53

[ગુજરાતીમાં કવિશ્રી મૂળશંકર મૂલાણીના 'કામલતા' નાટકમાંથી થોડીક પંક્તિઓ: અંગ્રેજીમાં, શ્રી મધુકરને લખેલી એક સૂચનચિઠ્ઠી]

સાહિત્યઅધ્યયન

૧૯૧૦-૧૯૧૨ નાં વર્ષો, શ્રી પ્રાણલાલભાઈના જીવન-ઘડતરનાં ઘણાં નોંધપાત્ર વર્ષો છે. સોળસત્તર વર્ષની સામાન્યતઃ તરલ અને ઉદ્ધત ગણાતી વયે, એમનામાં સ્વસ્થતા, ગાંભીર્ય, સુવિચારો પ્રતિ પ્રેમભાવના, સંસ્કૃત સાહિત્યનાં ઉત્તમ રત્નો પ્રતિ આકર્ષણ, અને અંગ્રેજી સાહિત્યનાં વિચારશીલ લેખકોની મનઃસૃષ્ટિમાં અવગાહન કરવાની વૃત્તિ સહજ દેખાય છે. ૧૯૧૧ માં તેમનું સાહિત્ય-અધ્યયન કેવા ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું તેનો કંઈક ખ્યાલ નીચે ઉદ્ધૃત કરેલા અંગ્રેજી લેખ પરથી અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પરનાં અંગ્રેજી તથા ઇતર અવતરણો પરથી આવશે. જે અઢળક સંસ્કારસંપત્તિ આજે એમની પાસે છે, તે કઈ રીતે પ્રાપ્ત થઇ છે તેનું પણ દર્શન આમાંથી થશે. આ લેખ અને બીજાં અંગ્રેજી ટાંચણ એમણે પોતાને હાથે જ, એ વર્ષમાં ટાઈપ કરેલી એક નકલ પરથી અત્રે ઉતાર્યાં છે.

Some Thoughts On Sanskrit Poetry

(Essay in *"Sanskrit Journal"*, 1898)

Mr. Methew Arnold spoke out a precious intuition, when he said that "Poetry is truth". We cannot, however, quite understand him when he goes further and cherishes a pious hope that one day it may be made out that "Poetry is the truth and Philosophy the illusion." The remark has its origin probably in a feeling of disgust at the metaphysical writings of modern times which have done service for philosophy in Europe, and the distinguished critic must have founded his hope also on the fact that the great poets of his country had little or no pretention to philosophic lore. However, the truths of Philosophy, Poetry and Reli-

gion justify themselves alike to the human soul and are therefore substantially the same But what true Philosophy perceives, the ideal poetry must artistically expound and Religion symbolise and make popular Hence if the Muse of Poetry is to fulfil her highest destiny, she should cheerfully embrace Philosophy as her wedded lord and Religion as an agreeable helpmate Without going into the question how far English Poetry has suffered without the guidance of a spiritualising Philosophy or the co-operation of a rational Religion, we shall content ourselves with observing that it is the unique glory of Sanskrit Poetry, that it is entirely the production of great philosophers and saints who knew what life was, knew the nature of man and his destiny "Life? I know not what thou art" has never been despairing cry of any Indian poet

VALMIKI caught the suggestion of his immortal poem on the banks of the river Tamasa, while performing one of the daily duties of his saintly life The illustrious author of the Ramayana is also the compiler of those charming conversations on Philosophy between the young Rama and the sage Vasishtha. Vyas, who wrote the Mahabharata and the eighteen Puranas is the father of Indian Philosophy Shuka son of Vyasa, who related Parikshit the marvellous stories recorded in the Bhagavatam was a born sage

SANKARA, the famous exponent of Advaitism is the author of a unique work which transfigures the lighter moments of wedded life by presenting some of the most poetic and thrilling situations therein with a delicacy and sweetness scarcely equalled in Kalidasa

The advantage of combining Philosophy and Poetry will indeed be quite obvious to the readers of the Ramayana and the Mahabharata in which they appear in such a close embrace illuminating each other and forming a veritable Ardhanarishwara. "Poetry", says Mr. Mathew Arnold, "is the application of ideas to life." Now, the themes of Vyasa and Valmiki are the greatest and most vital ideas of the Upanishads, the ideas of God, World, Man, and his Evolution. In the Ramayana, we have the ideal man wedded to an ideal woman exhibited in various relations in life, acting his numerous parts truly and nobly and quitting the stage to the glory of God and man. If Milton could find nothing better to write about than the "Fall of man" and "his first disobedience", Valmiki would not be satisfied than anything less than the transfiguration of man, as is quite evident from the very opening lines of his poem. Valmiki says to Narada, "Name me, Oh! great sage, a man who is valiant and virtuous, and who knows his duty and does it, who is majestic yet calm, of sweet and agreeable address, and kind to all, a man who is 'a lion in the field and a lamb at home'. Vyasa soars higher, takes a larger view, and brings us a picture of the lord himself, of the Divine SUTRADHARA except at whose bidding not even an atom moves in the theatre of the world.

We see the hand of Krishna in all the important developments in that vast world protrayed in the Mahabharata. Nay, He mirrors in himself the whole universe with its apparent inconsistencies and injustices, its good and evil, its hopes and fears, its comedies and tragedies, harmonizing all with an easy and masterful self-possession, which belongs to the lord alone. A householder, a sanyasin, a

who were face to face with the most intoxicating ideas of the Upanishads—ideas which would make lesser men speechless, render them unreal, or betray into uttering what may appear as offensive platitude—have each been able to produce a work with myriads of momentous situations and colossal characters, a picture, at once so ideal and real as to have become the daily spiritual food of a whole nation from a child to a sage. Their transcendental genius and strength will, perhaps, become evident if we remember that Shelley who wrote under the impulse of ideas scarcely so vast as those with which our poets were confronted made his poems so unreal and intangible that he was rightly characterised as "a beautiful angel beating his wings ineffectually in the air," and if we remember, that Wordsworth, who saw so much into the elements that make for true life and happiness, could not, however, produce a single striking character, and that his revelations of the felicities of rural pleasures and lowly life can be appreciated only by the cultured few and not certainly by the people whom he was at so much pains to idealize. The "Highland Girl" and "Lucy Gray" of Wordsworth will fall miserably flat indeed on their prototypes in real life, whereas, the names of Harischandra and Taramati, Nala and Damayanti, Rama and Sita will call forth a sigh and a tear in all the households of India from Panchama to Brahman, and it would be a bliss to see our mothers and sisters quickly wiping away, with the tip of their garments, the one or two drops of tear that have escaped their eye-lids

We have so far noticed the lofty purpose, the wide range and the popular characters of the poetry of Valmiki and Vyasa It is, however, in the limits they allow to the

play of the passions and in the use they make of it to evolve SATVIC characters that our poets are most remarkable Like all true poetry, Sanskrit poetry is also impassioned But the raging of the passions is not the end of man RAJASIC fire and feeling are useful only so far as they burn up TAMAS It is when RAJAS is tempered into SATVA and man becomes all serenity and sweetness that his evolution is complete Hence, passion is not allowed to assume, as in the tragedies of Shakespeare, the form of a violent paroxysm which convulses and shatters the individual to death, of a wild fire which burns up all without any body to quench it, or of a fierce storm which rages and destroys all, leaving none to enjoy the calm that succeeds It is true that life is tragic happiness is but a mockery, man is but 'a pendulum between a smile and a tear', nay, the victim of tear entirely, and Shakespeare, as a profound observer of nature, inculcated the lesson in his tragedies But, life is not *absolutely* tragic, it is so, only in regard to material happiness, it is so, only for the man who sets his heart upon anything outside himself But within himself—and himself alone—man has a source of true and eternal happiness Therefore it will not do to merely illustrate, as Shakespeare has done, that worldly happiness which man seeks is but an idle dream, and to leave man to be merely preyed upon by despair and grief This grief must be used to throw man back upon himself, as the place where he can surely find the happiness for which he has been looking in a wrong direction When man, by bitter experience realizes in himself the utter futility of resting himself upon human affections and sees that all the while he has been pursuing but a phantom, he becomes justly entitled to know where else to rest his soul When poor old

Lear thinks that, after the outrageous conduct of Goneril and Regan, he has little reason to expect kindness from the elements and cries out to them "Rumble thy bellyful, spit fire, spout rain" etc. When Romeo and Juliet, who are a world to each other find their respective worlds crumble to dust and see nothing else they care to live for, and Hamlet's melancholy at the thought of the wickedness of the world counsels him suicide, surely, each of these unfortunate persons was fit for the true bliss which Shakespeare has cruelly denied them. It has been said "Look for the bloom in the calm that succeeds the storm." But, alas! the storm of Shakespeare has blown so fierce that it has rooted out the very plant and shattered it to the winds. Sati is reprehensible quite as much in the worlds of poets as in the world of reality. Fortunately, however, we agreeably miss in our poets this cruel insufficiency and inconsequentialness which oppresses us while we read the tragedies of Shakespeare. With us passion burns not in fierce flames, but in gentle rays which serve to open the lotus bud of the heart and, if, in some cases the fire is more severe, it only melts the gold and purifies it and there it stops without eating it up. The moment of grief is rarely availed of and utilised in lifting the man once and for ever out of the way of feeling. It is quite well known how by the kindly intervention of Krishna, the typical man Arjuna was prevented from becoming a victim to the grief for the death of his son Abhimanyu and how the unselfish sorrow which threatened to blight the future of young Rama was readily cured by the nectar-like words of Vasishtha. Kalidasa similarly comforts Aja and Rati, who lose their respective companions in life in very tragic circumstances, and pour forth their grief in bitter terms. Aja cries out:

"I see even these sweat drops due to our late rambles in the garden have scarce had time to disappear from your face and you yourself are gone! Oh! fie upon the infirmity of these embodied beings" Aja's guru sends him words of wisdom and comfort, and with their strength Aja continues to bear the royal yoke for some time more Rati wishes her husband back or herself would go to him, for "The moonlight vanishes with the moon and lightning with its lord, cloud, thus even inanimate things understand that women are to go the way of their husbands" Rati is soothed with a promise that she will shortly be joined to her husband

ANOTHER very remarkably comfortable feature of our poetry is the way in which it disposes of the evil spirit, the Devil or the Rakshasa which now and then possesses humanity and plays cruel pranks on it

No Rakshasa claims absolute independence and sets up reign of terror confounding God and Man for a considerable length of time Man has only to realize his position and appeal to God The appeal is always promptly heard and the wrong doer is taught a lesson which he cannot forget for ages Look at the vast gulf of time between Ravana and Sisupala Again evil is not apart from God Gods give power to the Rakshasas with one hand and takes it with another The kind hearted sanctions the mischief, and the curing Vishnu then and there cheats the Devil out of his dangerous possession or lets him have it, perhaps, with purpose for a time and then comes down to the earth to take it away A strife ensues and the success is surely

for God. But the result is really also for the benefit of the Rakshasa; for, as soon as he is smitten by the Lord, he stands transfigured into an angel. This was the case with all the minor Rakshasas killed by Rama, and Ravana being the Arch-Devil had to undergo the treatment thrice. Thus Evil appears as temporary background for Good and to be eventually absorbed in the Good, man being reminded in the meantime of the existence of God.

Another well-known feature of our poetry which need hardly be pointed out here is that its characters like those of Wordsworth and George Eliot evolve and make progress by the fulfilment of duty, whatever their station in life. They have got a thousand ties to respect and a thousand burdens to bear. They respect the ties and bear the burdens meekly and bravely, and reach their goal with an easy and peaceful mind. You will very rarely find a character like Cardinal Wolsey becoming wise after going through the tortuous process of fathoming evil. No eratic and self-willed soul like that of Byron or his hero recklessly follows its own devices and sweeps along in utter disregard "of all the complications of humanity, those liens upon natural freedom which most men have to accept, the burdens that love and pity bind upon the soul, the noble restraints of duty, the inextricable minglings of social existence." The impetuous force with which Hanuman started on his aerial voyage across the seas laughing at gravity and other forces of nature, rooted out from the bosom of their mother earth the innocent trees and bushes quietly dropped into the ocean and floated adrift on the high seas. We fear some such result when we take up Byron. On the other hand, to the infant soul which just opened its eyes to the heaven,

Valmiki and Vyasa are like Indian mothers They fit up a beautiful cradle, adorn it with lovely things, place four guardian angels on its four corners with a Krishna or a Rama in the centre and themselves sit by and gently rock the cradle, singing sweet lullabies all the while

ALLUSION to Byron whose poems were written under the impulse and bear the impress of his own unbridled passion reminds of the enormous self control of the authors of the Ramayana and the Mahabharata, in which the glimpses of their personalities appear if at all only in the supreme peace and repose that distinguish their productions The unique glory of Shakespeare among the Western poets consists in his absolute self control and self effacement With a wonderful insight of *sincerity* as Carlyle would have it, Shakespeare sees into the very core of the world, its innumerable types of characters and interlacing interests, places himself in the centre, in a just relation to all with equal sympathy for all and without leaving to this or that side and exhibits each face or type in its true light being himself "like a star that dwelt apart" To him, the heroic love of Romeo and Juliet and the simple attachment between Touchstone and Andry are all one, and he faithfully discovers the real nature of each and himself keeps quiet Vyasa and Valmiki had even a mightier task to perform Shakespeare's business is merely to portray the world as it is, what is best in it as well as what is worst, a Hamlet as well as an Iago, what is sublime as well as what is common place, what is essential as well as what is not Vyasa and Valmiki on the other hand had intimate knowledge of a world higher than this and of a bliss superior to any that can be had here, and it was their object to wean man if

possible away from the miserable world to which he clings and to acquaint him with the selves enjoy.

THEY do not however proceed to do this fanatically and violently. A lesser man would have done so and defeated his purpose. Far from it, and herein lies their strength and self-control of which we speak. They know that even as he is, man has in him a possibility of attaining that bliss, has in him a spark of the Divine fire. They therefore quietly come down into this work-a-day world and observe the thousand and one little channels in which Divinity flows, and draw idealised—but none the less real, being but an intense expression of feelings and sentiments deep-rooted in man—pictures of the same, artistically group them around a Rama and a Vasistha, or a Krishna and a Narada. Man sees the pictures, feels blessed and comforts himself that he is not past hope and that he too will one day be with Rama and Krishna. Each man finds something to comfort him in that vast variety. There is Yudhishthira, an impersonation of goodness itself, with his child-like innocence and simplicity; there is Arjuna, a typical man of the world, who sighs for every Helen that crosses his path and yet has a fiery and heroic soul; there is the terrible Bhima, with a strong faith in his strength which does not however interfere with his mental devotion to God; there is the philosopher Sahadeva: there is Karna who was so true to his vow of charity as to part with his very life-blood for which his enemy Krishna asked; there is Bhishma, the philosopher and invincible warrior, who is so disinterested in his own victory as to suggest the means of vanquishing himself when requested to do so by Yudhishthira, who knowing that his party will be defeated

yet goes to the battle at the call of duty and when vanquished by Arjuna cherishes such a generous and kindly feeling towards his foe as to request him for a cup of water though there were his own men by his side; there is Harischandra with his steadfast devotion to truth, though it would cost him his wife and child; there is that *momentous* scene in which Draupadi, outraged by Dusasana, gives up even the last layer of cloth which covers her woman's modesty and with uplifted hands cries out to God for help, and lo! and she finds herself invested with endless folds of cloth, to the dismay and confusion of her torturers....etc.

" Character "

"Man is his own star, and the soul that can
Render an honest and perfect man
Commands all light, all influence, all fate;
Nothing to him falls early or too late.
Our acts our angels are, or good or ill,
Our fatal shadows that walk by us still."

—Beaumont and Fletcher.

"Unless above himself he can erect himself, how poor a thing is man!"—*Daniel.*

"Men of character are the conscience of the society to which they belong."—*Emerson.*

DUTY

"I slept, and dreamt that life was Beauty;
I woke, and found that life was DUTY."

"Be and continue poor, young man, while others around you grow rich by fraud and disloyalty; be without place or power while others beg their way upwards; bear the pain of disappointed hopes, while others gain the accomplishment of theirs by flattery; forego the gracious pressure of the hand, for which others cringe and crawl. Wrap yourself in your own virtue, and seek a friend and your daily bread. If you have in your own cause grown gray with unbleached honour, bless God and die!" —*Heinzelmann.*

"If the sense of duty be strong, and the course of action clear, the courageous will, upheld by the conscience, enables a man to proceed on his course bravely, and to accomplish his purposes in the face of all opposition and difficulty. And should failure be the issue, there will remain at least this satisfaction, that it has been in the cause of duty.

You must teach men that happiness is not where, in their blindness and misery, they seek it. It is not in strength for Myro and Ofallius were not happy; not in wealth, for Groesus were not happy; not in power, for the Consuls were not happy; not in all these together, for Nero and Sardananpalus and Agamemnon sighed and wept and tore their hair, and were the slaves of circumstances and the dupes of semblances. It lies in yourselves; in true freedom, in the absence or conquest of every ignoble fear; in perfect self-government; and in a power of contentment and peace, and the even flow of life amid poverty, exile, diseases, and the very valley of the shadow of death."—*Epictetus.*

WORK

"Work is God's recipe to overcome temptation"

"The law of labour is equally binding on Genius and Mediocrity"

"Arise, therefore, and be doing, and the Lord be with thee"

"Let every man be OCCUPIED, and occupied in the highest employment of which his nature is capable, and die with the consciousness that he has done his best"

Work is one or the best educators of practical character It evokes and disciplines obedience, self control, attention, application, and perserverance, giving a man deftness and skill in his special calling, and aptitude and dexterity in dealing with the affairs of ordinary life

Labour may be a burden and chastisement, but it s also an honour and a glory Without it, nothing can be accomplished All that is great in man comes through work, and civilisation is its product Were labour abolished, the race of Adam were at once stricken by moral death

The duty of industry applies to all classes and conditions of society All have their work to do in their respective conditions or life—the rich as well as the poor The gentleman by birth and education, however richly he may be endowed with worldly possessions, cannot but feel that he is in duty bound to contribute his quota of endeavour towards the general wellbeing in which he shares To be idle and useless is neither an honour nor a privilege, men of high aspirations and honest purpose will feel such a condition to be incompatible with real honour and true dignity

'I cannot too much impress upon your mind', wrote Sir Walter Scott to his son Charles when at school, 'that *labour* is the condition which God has imposed upon us in every station of life; there is nothing worth having that can be had without it, from the bread which the peasant wins with the sweat of his brow, to the sports by which the rich man must get rid of his ennui.... As for knowledge, it can be no more planted in the human mind without labour than a field or wheat can be produced without the previous use of the plough. There is, indeed, this great difference, that chance or circumstances may so cause it that another shall reap what the farmer sows; but no man can be deprived, whether by accident or misfortune, of the fruits of his own studies; and the liberal and extended acquisitions or knowledge which he makes are all for his own use. Labour, therefore, my dear boy, and improve the time. In youth our steps are light, and our minds are ductile, and knowledge is easily laid up; but if we neglect our spring, our summers will be useless and contemptible, our harvest will be chaff, and the winter of our old age unrespected and desolate.'

SELF-CONTROL

"The government of one's self is the only true freedom for the individual."

"It is in length of patience, and endurance, and forbearance, that so much of what is good in mankind and womankind is shown."

SELF-CONTROL is a virtue which forms the chief distinction between man and the mere animal; let a man give the reins to his impulses and passions, and from that

he yields up his moral freedom. He is carried along the current of life, and becomes the slave of his strongest desire for the time being. To be more than an animal, man must be able to resist instinctive impulse, and this can only be done by the exercise of self-control.

In the supremacy of self-control (says Herbert Spencer) consists one of the perfections of the ideal man. Not to be impulsive—not to be spurred hither and thither by each desire that in turn comes uppermost—but to be self-restrained, self-balanced, governed by the joint decision of the feelings in council assembled, before whom every action shall have been fully debated and calmly determined—that it is which education, moral education at least, strives to produce.

ALTHOUGH the moral character depends in a great degree on temperament and on physical health, as well as on domestic and early training and the examples of companions, it is also in the power of each individual to regulate, to restrain, and to discipline it by watchful and persevering self-control. A competent teacher has said of the propensities and habits, that they are as teachable as Latin and Greek, while they are much more essential to happiness.

The courage of self-control exhibits itself in many ways, but in none more clearly than in honest living. Men without the virtue of self-denial are not only subject to their own selfish desires, but they are usually in bondage to others who are likeminded with themselves. What others do, they do. They must live according to the artificial standard of their class, spending like their neighbours,

regardless of the consequences, at the same time that all are, perhaps, aspiring after a style of living higher than their means. Each carries the others along with them, and they have not the moral courage to stop. They cannot resist the temptation of living high, though it may be at the expense of others; and they gradually become reckless debt, until it enthralls them. In all this there is great moral cowardice, pusillanimity, and want of manly independence of character.

(Extracted and adapted from 'CHARACTER' by *Dr. Samuel Smiles*)

*

MEN WHO WIN

PREFACE

THINGS happen because men make them happen. If they waited for them to occur, they would never occur. They who wait for a favourable turn of affairs will wait in vain They must create the favourable turn desired. God has furnished the faculties, but men must use them; and they must know how to use them, too. They must help themselves or never be helped. The way may not open; they must open it. "Find a way, or make one", is the old maxim, as true as it is old. While they hesitate difficulties multiply, and to win may become impossible. Each man must be "the artificer of his own fortune;" no one else can, and God will not. God created the world, but man must make its history. History is made in no other way. The biographies of the world's achievers constitute the history of the world. Emerson said: "There is no history; it is all biography. It is what men do. They plant, cultivate, and harvest. They conceive and grow mighty enterprises, and build nations. They make

their own lives sublime by making the lives of others better Right is a prominent factor of their success The greatest courage, the most persistent efforts, the loftiest aim, and the most invincible purpose, are born of a consciousness of acting for the right

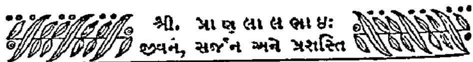
THE biographical sketches in this volume have been prepared with the foregoing facts in view Each subject illustrates our theme The object is not to show merely that these men were among the world's achievers but HOW they got there That they were there is of little consequence compared with how they came to be there Their occupations were different, but the elements of their success were the same With the same qualities the mechanic and merchant won as readily as the poet and the preacher The occupation may be humble, but these qualities made it grand The conditions are divine, the work is human When the latter is in harmony with the former, the end is sublime

THESE sketches prove that "luck" is a myth, and that "good fortune" is but another name for hard work enlisting the best there is in man They show, also that in one's life work nothing is left to "chance" It is plan, purpose, aiming at the mark and hitting it that succeeds There is no "chance" in human life, nor, indeed can be but all "the building is fitly framed together," all else is wreck Every well-ordered life, accomplishing the purpose of its being, bears faithful witness this truth We offer this book as proof

—*William M Thayer*

CONTROL YOUR THOUGHTS

Stop that thought. It was in your mind all day yesterday and it made you perfectly miserable. Over and over again you passed through all the unpleasant scenes, heard all the cruel words that were spoken, suffered again all the painful feelings, and succeeded in spoiling the day, unfitting yourself for your work, and destroying all happiness out of your heart. Are you going to continue it all day today, and by so doing waste more of your life in the foolish if not insane habit of tormenting yourself now because some one or something made you unhappy in the past? That thought has no right in your mind. You may think you cannot stop it, but you can, as it is only a bad habit you have fallen into, and you must break it or it will break you. You must get mastery of your own mind, and the control of your own thoughts, and while it will be the hardest battle you will ever have to fight, it will be the most glorious victory you will ever win. To be a slave to unpleasant thoughts is the worst kind of bondage and sometimes leads to insanity; but to be able to think on any subject you please places your happiness in your own hands, and gives you a sense of power and independence which is not only delightful to realize, but which enables you to develop your character and shape your life according to your own choice When you begin this work never shut yourself up in a room alone to brood over your sorrow, but do those things which will make you forget it; live in the open air as much as possible, get acquainted with the birds, watch the clouds, study the flowers, talk to the streams or trees, and make companions of the wonderful works of the loving Father, which will help you

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च
नियमाश्च तपांसि च ।
न विप्रदुष्टभावस्य
सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥

વિષયથી દૂષિત ભાવવાળા થયેલા માણસને વેદાધ્યયન, દાન, યજ્ઞો, નિયમો અને તપો એ સર્વ કોઈપણ દિવસ ફળ આપતાં નથી.

×

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च
भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा
स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥

જે પુરુષને —સ્ત્રીઓના સુંદર ગાયનો અથવા તો 'આપ બૃહસ્પતિ જેવા છો' વગેરે સ્તુતિ અથવા તો કઠોર શબ્દો— સાંભળવાથી, તથા (કોમળ અંગનો અથવા સુંદર શય્યાનો, રેશમી વસ્ત્રો ઈત્યાદિનો અથવા તો કઠોર પર્વતોની ગુફાઓનો અથવા તો વલ્કલ ઈત્યાદિનો) સ્પર્શ કરવાથી; (પ્રમદા, ઉદ્યાન, નૃત્યઈત્યાદિનાં અથવા તો દુઃખ ઉપજાવનાર દાવાનળ ઈત્યાદિના) દર્શન કરવાથી, (મધુર પકવાનના અથવા તો શુષ્ક અન્ન, ફળ, મૂળ, કંદ ઈત્યાદિના) ભોજનથી, તથા (સુગંધી અથવા દુર્ગંધી પદાર્થો) સૂંઘવાથી હર્ષ પણ થતો નથી અથવા શોક પણ થતો નથી, તેને જિતેન્દ્રિય જાણવો.

×

पूर्वां सन्ध्यां जपस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।
पश्चिमां तु समासीनो मल हन्ति दिवाकृतम् ॥

જે પુરુષ પ્રાતઃકાળે ઊભો રહી ગાયત્રી જપે છે, તેનાં રાત્રે કરેલાં પાપ નાશ પામે છે. સાયંસંધ્યામાં બેસીને જે તે જપે છે, તે દિવસનાં કરેલાં પાપ દૂર કરે છે.

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥

જેનાં મન અને વાણી શુદ્ધ છે તથા સારી રીતે સંરક્ષિત છે, તે વેદાન્તમાં રહેલું સર્વ ફળ પામે છે.

×

मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ।

માતા, બહેન કે પુત્રી—એમની સાથેય એકાંતમાં બેસવું નહીં; કેમકે ઇન્દ્રિયોનો બલવાન સમૂહ વિદ્વાનને પણ તાણી જાય છે.

×

यं मातापितरौ क्लेशं
सहेते संभवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या
कर्तुं वर्षशतैरपि ॥

બાળકોના જન્મ સમયે માતાપિતા જે ક્લેશ—જે દુઃખ સહન કરે છે તેનો બદલો પુત્રથી સો વર્ષે પણ વાળી શકાય એમ નથી.

×

न हीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते ।
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥

આ જગતમાં પરસ્ત્રીના સેવન જેવું બીજું કશું જ પુરુષના આયુષ્યનો નાશ કરનારું નથી.

×

પ્રકીર્ણ

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान्नरः ।
एतदेव हि पाण्डित्यं न स्वल्पाद्भूरिनाशनम् ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે થોડાને માટે ઘણાનો નાશ કરવો નહીં; અને આ દુનિયામાં પણ થોડાને માટે ઘણાનો નાશ ન કરે એ જ પંડિતાઈ જાણવી.

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रह:।
दानं दमो दया क्षान्ति: सर्वेषा धर्मसाधनम् ॥

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પાવિત્ર્ય, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, દાન, સંયમ, દયા અને ક્ષમા–આ સર્વજનના ધર્મના સાધનો છે.

×

निर्विकार: परस्त्वात्मा
सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः।
चैतन्ये कारण न्तियो
दृष्टा च पश्यति क्रिया ॥

પાચ મહાભૂતો, પ્રકૃતિના ગુણો અને ઇન્દ્રિયોથી પર નિર્વિકાર આત્મા છે, શરીરને ચેતનતા અર્પવામા હમેશ કારણ છે, અને શરીરમા દ્રષ્ટારૂપે બધી ક્રિયાઓ જુએ છે.

×

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम्।
दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नत: ॥

વૈશ્યે ધર્મપૂર્વક દ્રવ્યવૃદ્ધિ સંબધે ઉત્તમ રીતે પ્રયત્નશીલ રહેવુ અને જતનપૂર્વક સર્વ પ્રાણીઓને અન્ન આપવુ.

×

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभि:।
आमृत्यो: श्रियमन्विच्छेन्नैना मन्येत दुर्लभाम् ॥

ઉદ્યમ છતા સંપત્તિ ન મળે તો પણ પોતાની જાતને ધિક્કારવી નહીં, મરણસુધી ધનસંપાદન કરવા માટે યત્ન કરવો; ધનને દુર્લભ માનવુ નહીં.

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥

સઘળી શારીરિક અને માનસિક સ્વચ્છતા–શૌચ–માં ધનના વિષયમાં શૌચ–પ્રામાણિકતા–એ ઉત્તમ છે; જે ધન વિશે ચોખ્ખો છે. તે જ સાચા અર્થમાં ચોખ્ખો છે; નહીં કે માટી અને પાણીથી સ્વચ્છ રહેનારો.

×

રામાયણ

सिद्धिं दिशन्तु मे सर्वे देवाः सर्षिगणास्त्विह ।
ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्देवाश्चैव तपस्विनः ॥
सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ।
वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च ॥
अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः सर्व एव च ।
सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः ॥
दास्यन्ति मम ये चान्येऽप्यदृष्टाः पथि गोचराः ॥

(સુન્દરકાણ્ડ; સર્ગ ૧૩; શ્લોક ૬૨–૬૫)

રાવણના રાજમહાલયના ઊંચા કિલ્લા પર બેઠેલા હનુમાનજીની દૃષ્ટિ થોડેક દૂર આવેલી અશોક વાટિકા પર પડે છે; ને મનમાં પરિતાપ કરતા શરીરને સૂક્ષ્મ કરીને તે વાટિકા વિશે ચિંતન કરતા દેવતાઓની પ્રાર્થના કરે છે: ઋષિગણ સહિત સર્વ દેવગણો મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો. સ્વયંભૂ બ્રહ્મા, અગ્નિ, વાયુ, વજ્રધર ઇન્દ્ર, પાશધર વરુણ, ચન્દ્ર, સૂર્ય અને અશ્વિનીકુમાર અને મરુતો વગેરે સર્વ દેવતાઓ મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો. પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવ, સઘળાં ભૂત પ્રાણીઓ અને એ સિવાયના સર્વ અવ્યક્ત દેવતાઓ પણ મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥

તને કર્મ કરવાનો જ અધિકાર છે; પરંતુ બંધનકારક એવાં કર્મોનાં ફળોને માટે કદી અધિકાર નથી અર્થાત્ ફળની કામના કદી કરવી નહીં; કર્મનાં ફળો માટે પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં, તેમ 'કર્મ બંધન કરશે તો!' આવા આવા ભયથી કર્મ ન કરવાં માટે પણ દૃઢ વિચાર કરવો નહીં.

×

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥

જ્ઞાનનાં સાધનભૂત નિષ્કામ કર્મ કરનારો મનુષ્ય, સ્વર્ગાદિક ફળ આપનારાં પુણ્યકર્મ અને નરકાદિક ફળ આપનારાં પાપકર્મ—આ બેઉનો ત્યાગ કરે છે. માટે (હે અર્જુન,) નિષ્કામ કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થા, કારણકે બંધનકર્તા કારક કર્મોને ઇશ્વરને આરાધવામાં લગાડીને મોક્ષદાયક કર્મ કરવામાં જે કુશળતા મેળવવી, તેને જ યોગ જાણવો.

×

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥

ગુણબુદ્ધિથી વિષયોનો વિચાર કરતાં કરતાં મનુષ્યને વિષયમાં આસક્તિ થાય છે. આસક્તિ થવાથી વિષયોને માટે તેને અધિક અધિક કામના થાય છે અને તે કામનામાં કોઈ વિઘ્ન નાખે છે તો ક્રોધ થાય છે.

×

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः ॥

(હે અર્જુન,), તું તારાં નિત્ય કર્મ કર, કારણ કે કર્મ ન કરવા કરતાં, તે કરવાં એ સારું ગણાય છે. કર્મ કરીશ નહીં તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ થઈ શકશે નહીં.

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥

નિષ્કામ કર્મયોગનો આરંભ કરવામાં આવે છે તે નિષ્ફળ થતો નથી. તેમ તેમાં કદાચ વિઘ્નો આવે છે તો દોષ પણ લાગતો નથી, કારણકે ઇશ્વરને ઉદ્દેશીને કરેલાં કર્મોમાં વિઘ્નનો કે અપૂર્ણતાનો સંભવ જ નથી. આ નિષ્કામ કર્મયોગરૂપી ધર્મનો અલ્પ આરંભ પણ કર્યો હોય તો તે સંસારના જન્મમરણમાંથી મનુષ્યની રક્ષા કરે છે.

×

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

વિવેકી મન વડે સંસારમાંથી પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પરંતુ તેને અધોગતિએ પહોંચાડવો નહીં. સંસારમાં વિરાગ પામેલું મન જ પોતાનો બંધુ છે એટલે ઉપકાર કરનાર છે અને સંસારના સંગમાં આસક્ત થયેલું એક મન જ પોતાનું વૈરી છે એટલે અશુભ કરનાર છે.

×

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परांगतिः ॥

જે પુરુષ વેદવિહિત ધર્મનો ત્યાગ કરી ઇચ્છાનુસાર વર્તે છે, તે મનુષ્યને તત્ત્વજ્ઞાન મળતું નથી, શાંતિસુખ મળતાં નથી તેમ મોક્ષ પણ મળતો નથી.

×

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥

માટે આ કરવા યોગ્ય છે અને આ કરવા યોગ્ય નથી એવી વ્યવસ્થા કરવામાં શ્રુતિસ્મૃતિપુરુણાદિને પ્રમાણ ગણવાં અને શાસ્ત્રવિધિએ કહેલું કર્મ જાણીને કર્માધિકારી થા અર્થાત્ મનની શુદ્ધિમાં, શુદ્ધ જ્ઞાનમાં તથા મુક્તિમાં પરંપરા એ કર્મ કારણ છે.

સ્તુતિ

સૂર્યમંડલ

यन्मण्डलं गूढमतिप्रबोध
धर्मस्य वृद्धि कुरुते जनानाम् ।
यत्सर्वपापक्षयकारण च
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥

જે મંડળ ગૂઢ છે, જાગૃતિ આપનાર છે, મનુષ્યોના ધર્મની વૃદ્ધિ કરે છે, વળી જે સર્વ પાપોના નાશનું કારણ છે, તે સૂર્યનારાયણનું વરણીય મંડળ મને પાવન કરો.

×

શ્રીરામચન્દ્ર

राज्य येन पटान्तलग्नतृणवत्त्यक्त गुरोराज्ञया
पाथेय परिगृह्य कार्मुकवर घोर वनं प्रस्थितः ।
स्वाधीनः शशिमौलिचापविषये प्राप्तो न वै विक्रियां
पायाद्वः स विभीषणाग्रजनिहा रामाभिधानो हरिः ॥

જેણે પિતાની આજ્ઞાથી રાજ્યને વસ્ત્રના છેડા પર વળગી રહેલા તૃણની માફક છોડી દીધું હતું, જે પોતે કેવળ ઉત્તમ ધનુષ્યરૂપ ભાથું લઈને ઘોર વનમાં સંચર્યા હતા અને જે સદા શિવના ધનુષ્યના વિષયમાં સ્વાધીન હતા તે વિભીષણના અગ્રજ રાવણને મારનારા રામાવનાર વિષ્ણુ રક્ષણ કરો.

×

વિશ્વમૂર્તિ

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजन विश्वमूर्ते
धुर्यां लक्ष्मीमथमयि भृश देहि देव प्रसीद ।
यद्यत्पाप प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्यत मे
भद्र भद्र वितर भगवन् भूयसे मगलाय ॥

—ભવભૂતિ

હે વિશ્વમૂર્તિ, તમે કલ્યાણકારક તેજનું પાત્ર છો. હે દેવ મને અત્યન્ત ઉત્તમ લક્ષ્મી આપો અને પ્રસન્ન થાઓ: હે જગન્નાથ, નમ્ર એવા મારું જે જે પાપ હોય તેને દૂર કરો અને હે ભગવાન અનંત માંગલિકના માટે કલ્યાણ અને કલ્યાણ અર્પો.

શિવપાર્વતી

वागर्थाविवसंपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

—કાલિદાસ

વાણી અને અર્થની સિદ્ધિ માટે વાણી અને અર્થની માફક મળેલ જગતના માતાપિતારૂપ પાર્વતી અને પરમેશ્વરને હું વંદન કરું છું.

×

શ્રીકૃષ્ણ

मूकं करोति वाचालं पंगुं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दं माधवम् ॥

જેમની કૃપા મૂગાને બોલતો કરે છે ને પાંગળાને ગિરિ ઓળંગાવે છે—તે પરમ આનન્દમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણને હું નમસ્કાર કરું છું.

×

લક્ષ્મી

सरसिजनिलये सरोजहस्ते
धवलान्तरांशुकगन्धमाल्यशोभे ।
भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे
त्रिभुवनभूतिकरि प्रसीद मह्यम् ॥

કમળ જેમનું નિવાસસ્થાન છે, કમળ જેમના હાથમાં છે, શ્વેત વસ્ત્રો, ચંદન અને પુષ્પોથી જે શોભે છે, વિષ્ણુને પ્રિય, સુંદર અને ત્રિભુવનનો અભ્યુદય કરનાર હે ભગવતી લક્ષ્મી, મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.

પ્રભાતપ્રાર્થના

ब्रह्मामुरारिस्त्रिपुरांतकारी
भानु: शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुश्चशुक्र शनिराहुकेतव:
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, સૂર્ય, ચન્દ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ એ સર્વે મારું સુપ્રભાત કરો.

भृगुर्वसिष्ठः क्रतुरंगिराश्च
मनुः पुलस्त्य : पुलहश्च गौतम :।
रैम्योमरीचिश्च्यवनश्च दक्ष :
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

ભૃગુ, વસિષ્ઠ, ક્રતુ, અંગિરા, મનુ, પુલસ્ત્ય, પુલહ અને ગૌતમ, રૈભ્ય, મરીચિ, ચ્યવન અને દક્ષ એ બધા ઋષિઓ મારું સુપ્રભાત કરો.

सनत्कुमारस्सनकस्सनंदनः
सनातनोप्यासुरिपिंगलौ च ।
सप्त स्वरा: सप्त रसातलानि
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

સનત્કુમાર, સનક, સનંદન, સનાતન, આસુરિ, પિંગલ, સાત સ્વરો અને સાત પાતાળો મારું સુપ્રભાત કરો.

पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथाप :
स्पर्शी च वायुर्ज्वलनं च तेजः ।
नभः सशब्दं महतासहैव
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

ગન્ધયુક્ત પૃથ્વી, રસયુક્ત જલ, સ્પર્શયુક્ત વાયુ, રૂપયુક્ત અગ્નિ અને શબ્દયુક્ત આકાશ મહત્તત્વ સાથે મારું સુપ્રભાત કરો.

શ્રીમહાદેવ

प्रातर्भजामि गिरिशं गिरिजार्धदेहम्
सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् ।
विश्वेश्वरं विजितविश्वमनोभिरामम्
संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥

પાર્વતી જેમની અર્ધાંગના, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણ, આદિ દેવ, વિશ્વનિયંતા, વિશ્વવિજયી, મનોહર, સંસારરૂપ રોગને અનુપમ ઔષધરૂપ મહાદેવને હું પ્રાતઃકાલે ભજું છું.

करचरणकृतं वाक्कायजं कर्मजं वा,
श्रवणनयनजं वा मानसं वाऽपराधम् ।
विहितमविहितं वा सर्वमेतत्क्षमस्व
जय जय करुणाब्धे श्री महादेवशम्भो ॥

કરથી, ચરણથી, વાણીથી, કાયાથી, કર્મથી, શ્રવણથી, નયનથી, માનસથી, વિહિતઅવિહિત જે અપરાધ થાય તે હે મહાદેવ શંભો, હે કરુણાબ્ધે ક્ષમા કરજો.

શુક્રનીતિ

काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ।
पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणो मृदु ॥

સુંદર મુખવાળો, સચ્ચારિત્ર્યવાન, દયાળુ પૂર્વવક્તા સમયપર અલ્પ, હિતકારક, વિવાદરહિત, મનોહર અને કોમળ વાણી બોલે.

×

न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥

ઇન્દ્રિયોને પીડવી નહીં ને તેનું અતિલાલન પણ કરવું નહીં; કારણ કે ઇન્દ્રિયો બળથી હરણ કરનારી હોઇને મનને બળાત્કારે હરી લે છે.

ચરકસંહિતા

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा।
स्वशरीरस्य कृत्येषु नित्यमवहितो भवेत् ॥

નાગરિક લોકો નગરનું અને રથી રથનું હંમેશ જેમ ધ્યાન રાખે છે, તેમ મનુષ્યે પોતાનાં શારીરિક કૃત્યો તરફ નિત્ય સાવધાન રહેવું જોઈએ.

પ્રકીર્ણ (સુભાષિતાદિ)

नायं प्रयाति विकृतिं विरसो न यः स्यात्
न क्षीयते बहुजनैर्नितरां निपीतः।
जाड्यं निहन्ति रुचिमेति करोति तृप्तिं
नूनं सुभाषितरसोऽन्यरसातिशायी ॥

જે વિકારને પામતો નથી, વિરસ થતો નથી, અનેક જનોથી ધરાઈને પીવાયા છતાં ક્ષીણ થતો નથી, જડતાનો નાશ કરે છે, રુચિ જન્માવે છે અને તૃપ્તિ પમાડે છે તે સુભાષિત રસ ખરેખર બીજા બધા રસો કરતાં ચડિયાતો—ઉત્તમ છે.

×

दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः संगात्सुतो लालनात्
विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छील खलोपासनात्।
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रयान्-
मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥

ખરાબ પ્રધાનથી રાજા નાશ પામે છે, યતિ સંગથી, પુત્ર લાલનથી, બ્રાહ્મણ અનધ્યાયથી, કુળ ખરાબ પુત્રથી, શીલ દુષ્ટ મનુષ્યની ઉપાસનાથી, લજ્જા મદ્યપાનથી, ખેતી નજર ન રાખ્યાથી, સ્નેહ પ્રવાસમાં રહેવાથી, મૈત્રી અપ્રણયથી, સમૃદ્ધિ અ-નયથી, અને ત્યાગ ને પ્રમાદથી ધન નાશ પામે છે.

यः काकिनीमप्यपथः प्रपन्नां
समुद्धरेन्निष्कसहस्रतुल्याम् ।
कालेषु कोटिष्वपि मुक्तहस्त–
स्तं राजसिंहं न जहाति लक्ष्मीः ॥

—શ્રીહર્ષ

કાલકોટિના પ્રવાહમાં છૂટે હાથે દાન આપનાર જે રાજા હજાર સોના–મહોર જેવી એક કોડીને પણ અયોગ્ય માર્ગે જતાં અટકાવે છે તે ઉત્તમ રાજાને લક્ષ્મી તજતી નથી.

×

कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति ।
પુત્ર કુપુત્ર જન્મે, પણ માતા કદીય કુમાતા થતી નથી.

–શ્રીશંકરાચાર્ય

×

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

નારાયણ, નરોમાં ઉત્તમ નર (અર્જુન), દેવી સરસ્વતી, અને વ્યાસને નમસ્કાર કરીને જય–મહાભારત અથવા માંગલિક ગ્રંથનો પ્રારંભ કરે.

×

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ।

–ભવભૂતિ

વજ્રથીયે કઠોર અને પુષ્પથી પણ કોમળ લોકશ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં ચિત્તને કોણ જાણી શકે છે?

હિન્દી કાવ્યકણિકા

गणनायकस्तुति

जेहि सुमिरन सिद्धि होइ
गननायक करिबरबदन।
करउ अनुग्रह सोहि
बुद्धिराशि शुभगुनसदन ॥

—संत तुलसीदास

ॐकार माहात्म्य

महामन्त्र ॐ जान, कोई नहि यह समान,
धिक् हैं वो इन्द्रियां जो तन्मय रहीं नहि।
रसना वह नहि जीने ॐरस चाखा नहि,
आंखे वह नहि जो याके नेहमें बही नहि ॥
अस्ति और नास्तिके झगड़े हैं अज्ञानरूप,
कोइ कहे 'हां, हां,' कोइ कहे 'नहि, नहि'।
नारायण जगमें हैं जगत् नारायणमें,
ढूंढिये तो यहीं मिले नहि तो कहीं नहि ॥

—पंडित नारायणप्रसाद बेताब

('महाभारत' नाटकका सूत्रधार-नटीसंवादसे उद्धृत)

ગુજરાતી કાવ્યકણિકા

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ
જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે;
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું,
શૂન્યમાં શબ્દ થૈ વેદ વાસે.
પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા!
વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે.

—નરસિંહ મહેતા

પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કયમ થાય?
તારી ઊલટી ચાલ નવ જાય!

—દયારામ

પ્રભુને ગમે તે સમે સર્વ સહેવું,
સદા રાજી રાજી હરેમાં જ રહેવું.

—કવિ દલપતરામ

જે જન જાણે જગતમાં, જન્મ ધરીને પ્હેલ,
સદાચરણમાં ચાલવું, તે પામે સુખ સ્હેલ.

—કવિ દલપતરામ

કરવુ શું સરજે અહીં, કરવી સુકૃત ગમ,
સારુ કરી કરવુ અધિક સારુ સારુ ઉત્તમ

—કવિ નર્મદાશંકર

ભાગ્યનો વિધાતા તુ છો,
તાહરો તુ ત્રાતા રે,
અન્ય ન કોઈ ઉગારે!

—કવિ મૂળશંકર મૂલાણી

★

નહીં અધમથી કુન્દનકિંમત થાય,
અધમ શુ જાણે ઉત્તમ જન મન!

—કવિ મૂળશંકર મૂલાણી

★

ભીંજે ભર્યા સોનાહીરા ને મોતી
તેને શું કરૂ ?
સુખ હોય સતાયા ઘરોઘર, જોઈ
તેને શું કરૂ ?
ઊતરે ગગનથી દિવ્ય જ્યોતિ તોય
તેને શું કરૂ ?
પ્રભુએ મને અર્પ્યું પ્રીતિથી
રાચી તેથી મન ભરૂ *

*મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીના એક નાટકમાંથી થોડા ફેરફાર સાથે

★

સુબોધમાલિકા

વર્ષો સુધી શ્રી પ્રાણુલાલભાઈએ રત્નસમા અનેક ઉત્તમ ગ્રંથોનું વાચન પરિશીલન કરી, જીવનને ઘડનારાં અનેક સુવાક્યો સંગ્રહી, દેના બેન્કના કર્મચારીઓના તથા અન્ય આગંતુકોના લાભાર્થે 'દેના બેન્ક દૈનિક સુવિચાર' રૂપે પ્રકટ કર્યાં હતા. આજે પણ 'દેના જ્યોતિ' માસિકમાં ત્રીજા કવરપેજ પર આવા સુંદર, મનહર અને મનભર, સુવિચારો માસેમાસ પ્રકટ થાય છે, અને લોકપ્રિયતા પામે છે. અંત્રે એવા થોડાક સુવિચારો પ્રકટ કર્યા છે, જે શ્રી પ્રાણુલાલભાઈની માનસસૃષ્ટિનો પરિચય આપશે.

હોલવાતાં રહી ગયેલો જરા જેટલો અગ્નિ, કરજ ભરતાં ભરતાં રહી ગયેલું થોડુંક જ કરજ, અને મરતાં મરતાં જીવતો રહી ગયેલો નાનો સરખો શત્રુ, થોડીવારમાં જ વધી જાય છે અને સર્વસ્વનો નાશ કરે છે.

—ભગવાન વ્યાસ

જે વગરતેડયે આવીને ઊભો રહે છે, વગરપૂછયે સલાહ આપતો ફરે છે, વિશ્વાસપાત્ર ન હોય તેનો વિશ્વાસ કરે છે તે મૂર્ખ છે.

—મહાભારત

જે કામ પારકાને અધીન છે તેને પ્રયત્નપૂર્વક છોડી દેવું; અને જે કામ પોતાને અધીન છે તેને ખૂબ મહેનત લઈને પણ કરવું.

—સત્યાર્થપ્રકાશ

ન્યાયથી જ આજીવિકા ચલાવવી, પ્રાણુના નાશના વખતે પણ નિંદિત કર્મ ન કરવું, દુર્જનની આગળ યાચના કરવી નહિ, વિપત્તિમાં પણ સ્વમાનથી રહેવું, અને મહાજનોના માર્ગને અનુસરવું : આવું અતિ કઠિન, અસિધારા જેવું તીક્ષ્ણ વ્રત, સત્પુરુષોને સ્વભાવસિદ્ધ છે.

—ભર્તૃહરિ

કરવું શું સમજે અહીં, કરવી સુકૃત ગમ,
સારું કરી કરવું અધિક સારું સારું ઉત્તમ.

—કવિ નર્મદાશંકર

ભાગ્યનો વિધાતા તું છો,
તાહરો તું ત્રાતા રે,
અન્ય ન કોઈ ઉગારે!

—કવિ મૂળશંકર મૂલાણી

★

નહીં અંધથી કુન્દનકિંમત થાય,
અધમ શું જાણે ઉત્તમ જન મન!

—કવિ મૂળશંકર મૂલાણી

★

બીજે ભર્યાં સોનાહીરા ને મોતી
તેને શું કરું?
સુખ હોય સંતાયાં ધરાધર, જોઈ
તેને શું કરું?
ઊતરે ગગનથી દિવ્ય જ્યોતિ તોય
તેને શું કરું?
પ્રભુએ મને અર્પ્યું પ્રીતિથી
રાચી તેથી મન ભરું.*

*મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીના એક નાટકમાંથી થોડા ફેરફાર સાથે

★

ચિત્રોમાં

શ્રી પ્રાણુલાલભાઈની પ્રવૃત્તિકથા

૧૯૩૭ ના વર્ષથી જાહેર જીવનની કારકિર્દી આરંભ્યા પા
શ્રી પ્રાણુલાલભાઈએ બેંકિંગ, વ્યાપાર, વાણિજ્ય, સાહિત્ય, સંગી
કલા, ક્રીડાઉત્સવો, પ્રદર્શનો, લોકસેવા અને લોકકલ્યાણનાં અ
કાર્યોમાં ઉમંગભેર નેતૃત્વ લઈ, અગ્રપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. એમની
રસમય વૈવિધ્યભરી પ્રવૃત્તિકથાને અને તસવીરોમાં, વર્ષાનુ
પ્રકટ કરી છે.

જ્યારે મનુષ્યને થાય છે કે હું ઘણો મોટો છું, હું બધું સમજું છું, મારા સરખો કોઈ નહિ, બસ હું, હું ને હું, ત્યારે માણસ પડે છે, નાનો થઈ જાય છે, સહુથી ઊતરતો બને છે, તેની ગતિ અટકે છે, અને મોટાઈને બદલે તે પામરતા પામે છે.

—ગિજુભાઈ બધેકા

×

જેને કામ કરવું છે તેને વિચાર કરવાનો અવકાશ નથી. વિચારમાં સુઝાવામાં જેટલો વખત જાય છે, તેટલો વખત કામમાં જતો નથી.

×

(૧) સત્યનિષ્ઠા એ સદ્દ્વૃત્તિનું પ્રથમ લક્ષણ છે; એનું જ નામ પ્રામાણિકતા કહેવાય છે.

(૨) જે સત્યને વળગી રહે છે તે નિરંતર એટલું તપાસશે કે મેં શું કર્યું, મારે શું કરવાનુ છે, મેં કર્યું તેમાં કેટલું અયોગ્ય છે, હવેથી મારે શું સાચવવાનું છે. આનું નામ આત્મપરીક્ષા.

(૩) જ્યારે ઉદારતા અને ન્યાય એ સત્ત્વનિષ્ઠાની જોડે હોય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રેમ પેદા થાય છે. જે સુખ આપણને હોય તે બીજાને પણ ભોગવાવવું એવો સર્વ ઉપર અત્યંત સમાનભાવ પોતાની મેળે જ પેદા થાય છે. એનું જ નામ પ્રેમ. સત્યનિષ્ઠા, ઉદારતા, ન્યાય, પ્રેમ એ ચાર સદ્દ્વૃત્તિનાં મુખ્ય લક્ષણ છે. ને તે જેનામાં હોય તેવાં સ્ત્રીપુરુષ સત્પુરુષ કે સન્નારી કહેવાય છે.

(૪) ઉદારતા અને પ્રેમ જ્યારે ઉદય પામે છે ત્યારે તેની સાથે જ સ્વાર્પણનો ગુણ આવે છે. સ્વાર્પણનો ગુણ જ્યારે આવે ત્યારે જ સદ્દ્વૃત્તિ આચારરૂપે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

— શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી

.લભાઈને
યોજાયેલા
ાયા સરના
વા ર્ષિક
ને પ્રસગે
૮ ૧૯૪૦)

। ધીરુભાઈ ભૂ. દેસાઈ, શ્રી સ ગજી સુ દરજી શ્રી મથુર દાસ ત્રીકમજી શ્રી ભૂલ ભ ઈ દેસાઇ શ્રી પ્રાણ
. લીલાવતીબહેન બે કર, શ્રી જયશ્રીબહેન રાયજી શ્રી જયાવતીબહેન પ્રાપુલાલ અને શ્રી મધુરીબહેન ધી

પ સ્કૂલ
ના વાર્ષિક
ગ મ ત ના
ને પ્રસગે
૨-૧૯૪૧)
ાનભાઈએ
પેન વિતરણ
ની તસવીર

। વૃન્દાવનદાસ ભગત શ્રીમતી જયાવતીબહેન શ્રીમતી કલાવતીબહેન પારેખ અને બીજા

ાન ઈન્ડિયા મેન્યુફેક્ચરર્સ કોન્ફરન્સ (સુંદરબાઈ હૉલ મુંબઈ તા ૧-૩-૧૯૪૧)મા
ણુનાનભાઈ

શ્રી નાથાલાલ
શ્રી સાંકળચંદ
એમ વિશ્વ

ભાટિયા સ્ત્રી મંડળના વાર્ષિક સમારંભમાં (તા. ૨૯-૩-૧૯૪૧) શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અધ્યક્ષપદે

મોગાવીર વ્યવસ્થાપક મંડળી તથા ફ્રી નાઈટ સ્કૂલની ૩૮મી સંવત્સરીને પ્રસંગે (તા. ૨૯-૬-૪૧)
સર સી. જે. હૉલમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈને અધ્યક્ષપદે યોજાયેલા સમારંભમાં.

ચિત્રમાં : શ્રીમતી જયાવતીબહેન, શ્રી વરજીવન ખુશાલ ગાંધી અને શ્રીમતી ગુણવંતીબહેન ગાંધી તથા બીજા

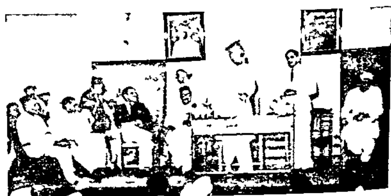

રોહીદાસ એજ્યુકેશન સોસાયટીના વાર્ષિક પારિતોષિક પ્રદાન સમારંભને દિને (પરેલ; તા. ૧૩-૭-૧૯૪૧) અધ્યક્ષપદેથી પારિતોષિક આપતા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ.

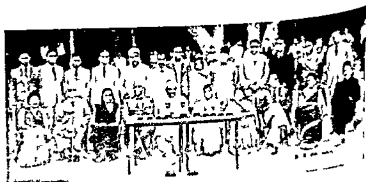
ચિત્રમાં : શ્રીમતી જયાવતીબહેન અને બીજા.

શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરશી કન્યાશાળાની ૧૭મી સંવત્સરીને પ્રસંગે (તા. ૧-૭-૧૯૪૨) શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અધ્યક્ષપદે હતા અને શ્રીમતી જયાવતીબહેને પારિતોષિકો આપ્યાં હતાં.

શ્રી વિજય ભટ્ટ (પ્રકાશ પિક્ચર્સ)ના ચલચિત્ર 'ભરતમિલાપ'ની રજત જયંતી ઊજવાઈ તે પ્રસંગે (તા. ૨૨-૭-૧૯૪૨) અધ્યક્ષપદેથી પ્રવચન કરતા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ.

માથેરાન સ્પોર્ટ્સ ક્લબના વાર્ષિક સમારંભ (મે, ૧૯૪૩)માં અધ્યક્ષસ્થાને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ.
ચિત્રમાં : ડાબી બાજુથી ક્રમમાં ઊભેલા છે: સર ફાઝલ આર. રહીમતુલ્લા અને વચમાં શ્રી ત્રિભુવનદાસ ગજ

બંગાળ રેલરાહત ફંડને લાભાર્થે યોજાયેલા
(તા. ૧૯-૯-૧૯૪૩) કાર્યક્રમના પ્રમુખ તરીકે
પ્રવચન કરતા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ.

દાવર્સ કોલેજ ઑફ કૉમર્સના વાર્ષિક સમારંભ (તા. ૩૧-૩-૧૯૪...) અધ્યક્ષપદે શ્રી પ્રાણલાલભ...

ચિત્રમાં : શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, પ્રો. સોહરાબ આર. દાવર, શ્રીમતી જયાવતીબહેન, શ્રીમતી હંસાબહેન પ્રવીણ અને (પાછળ) શ્રી ગિરધરલાલ ગોવિંદજી મહેતા અને શ્રી પ્રવીણચન્દ્ર ગાંધી.

ભાવનગરમાં દેના બેંકની શાખાનું તા. ૧૪-૫-૧૯૪૪ને દિને નેક નામદાર મહારાજાશ્રીને વરદ હસ્તે ઉદ્‌ઘાટન થયા પછી;

ચિત્રમાં : નામદાર ભાવનગર નરેશ શ્રી શ્રી કૃષ્ણકુમાર અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ.

કોમર્સ ગ્રેજ્યુએટ્સ એસોસિયેશનને ઉપક્રમે તા. ૨૯–૯–૧૯૪૪ ને દિને, મેયર શ્રી નગીનદાસ માસ્તરે શ્રી પ્રાણલાલભાઈને અધ્યક્ષપદે કરેલા પ્રવચનને પ્રસંગે.
વચમાં બેઠેલા: શ્રી જમનાદાસ મહેતા, શ્રી નગીનદાસ માસ્તર અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

ગુજરાત રેલ રાહત ફંડને લાભાર્થે પી. એમ હિન્દુ રિવર્મિંગ બાથ તથા બોટ કલબને ઉપક્રમે યોજાયેલી વોટર પોલો મેચ (તા. ૨૧-૧૦-૧૯૪૪) સમારંભને અધ્યક્ષપદે શ્રી પ્રાણલાલભાઈ.

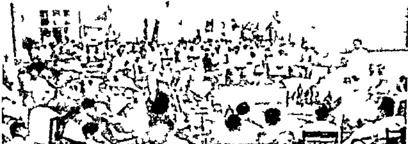
પ્લાનિંગ એન્ડ ડેવલપમેન્ટના સભ્ય સર અરદેશર દલાલ તા. ૩૦-૧૦-૧૯૪૪ ને દિને, ઈ મ ચેમ્બર સમિતિના સભ્યોને મળ્યા ત્યારે શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સાથેની તસવીર.

દેના બેન્કની રાજકોટ શાખાનું, રાજકોટના નેક નામદાર મહારાજાશ્રીએ ઉદ્‌ઘાટન કર્યું તે પ્રસંગે: તા. ૧૨-૧૨-૧૯૪૪. તસવીરમા બેઠેલા શ્રી મહારાજા સાહેબ, રાજકોટ શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ, શ્રી જયંતિલાલ ત્રિવેદી, શ્રી અનંતરાય પટણી, રાજરત્ન શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા, શ્રી રતિલાલ મૂળજી ગાંધી, રાજરત્ન શ્રી મોહનલાલ વીરજીભાઈ પટેલ, શ્રી નંદદાસ હરિદાસ, શ્રી ખુશાલદાસ કુરજી પારેખ.

ઈ. સ. ૧૯૪૫ માં, ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરના મંત્રી શ્રી જયસુખલાલ કૃ. મહેતાને તેમની સેવાઓની કદરદાનારૂપે થેલી અર્પણ થઈ તે પ્રસંગે ચિત્રમાં: સર હોમી મોદી, શ્રી મનસુખલાલ માસ્તર, શ્રી જયસુખલાલ મહેતા, પાછળ શ્રી એ. સી. રામલિંગમ અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ.

પોરબંદરના નામદાર મહારાજાશ્રી નટવરસિંહજીએ પોતાને વરદ હસ્તે શ્રી પ્રાણલાલભાઈને તા. ૨૦-૧૦-૧૯૪૫ને દિને ગજ-પોશાક અર્પણ કર્યો હતો. ઉપની તસ્વીરમા, તે નિમિત્તે યોજાયેલા અલ્પાહારસમારંભમા પ્રવચન કરતા નામદાર મહારાજાસાહેબ.

જમણી બાજુના ચિત્રમા ગજપોશાકનો અર્પણવિધિ

ભારતીય વિદ્યા ભવનમા, તા. ૧૬-૧૧ ૧૯૪૫ને દિને, કલા કેન્દ્ર આર્ટ્સ એન્ડ ક્રાફ્ટ્સ એક્ઝિબિશનનુ શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ ઉદ્ઘાટન કર્યું તે પ્રસંગે.

ચિત્રમા ડૉ એ ડીસુઝા શ્રી નગીનદાસ માસ્તર, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ શ્રીમતી જયાવતીબહેન શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, શ્રી વાલચંદ હીરાચંદ અને બેબી લેખીબહેન દિવટિયા

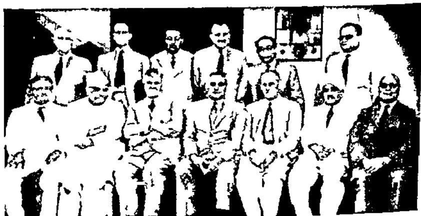
ધ્રાંગધ્રાના નામદાર મહારાજાશ્રીના માનમાં ભોજનસમારંભ, તા.૧૮-૧૨-૧૯૪૫. ચિત્રમાં: સર બહેરામ કરંજિયા, શ્રી વાલચંદ હીરાચંદ, સર હોમી મહેતા, ધ્રાંગધ્રાનરેશ, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અને સર ચૂનીલાલ ભાઈચંદ મહેતા.

દેના બેન્કની હેડ ઓફિસમાં, તા ૨-૨-૧૯૪૮ ને દિને, પૂજ્યશ્રી મહાત્મા ગાંધીજીના અવસાન નિમિત્તે યોજાયેલી શોકસભામાં પ્રવચન કરતા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ. આ સભામાં દેના સંસ્થાના ડાયરેક્ટરો, ભાગીદારો, અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ હાજર રહ્યા હતા. ચિત્રમાં : શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી લલિતચન્દ્ર ચૂનીલાલ અને શ્રી પ્રવીણચન્દ્ર ગાંધી.

માર્ચ ૧૯૪૮ માં ઊજવાયેલી એસ્પ્લેનેડ હાઈ સ્કૂલની સુવર્ણજયંતિને પ્રસંગે અધ્યક્ષસ્થાનેથી પ્રવચન કરી રહેલા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ.

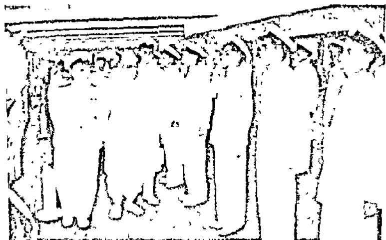
ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ બેન્કર્સની કાઉન્સિલની બેઠક (તા ૧૭ ૪ ૧૯૫૦)

બેઠેલા શ્રી આર જી સરૈયા શ્રી પ્રાણનાથભાઈ સર એ આર કિશોલ્મ સર બી રામારાવ
શ્રી એચ સી મેકોલ, શ્રી એસ જી મેહકરી અને શ્રી જેમ ચાલ નવન

ઊભેલા શ્રી બી જે એ જી બાર, શ્રી એચ એન ડબલ્યુ લાફનેન્ડ શ્રી એ જે ડોગર
શ્રી ડબલ્યુ હેરિંગ, શ્રી એન સુન્દરશન શ્રી બી ટી શિવદાસાની (સહાયક મંત્રી)

'સ્વદેશીની ભાવના' એ વિષય પર ગ્રીન્સ હોટેલમાં રોટરી ક્લબના સભ્યો સમક્ષ
પ્રવચન કરતા શ્રી મ ળુભાવભાઇ (તા ૫ ૧૧ ૧૯૫૨)

દેના બેન્કના બોર્ડરૂમમાં, તા. ૩૧-૩-૧૯૫૨ ને દિને મળેલી ઇન્ડિયન બેન્કસ એસોસિયેશનની પાંચમી વાર્ષિક સામાન્ય સભા. ચિત્રમાં ડાબી બાજુથી : શ્રી એ. સી. ક્લાર્ક, શ્રી એચ. સી. કેપટન, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, ડૉ. એસ. જી. પતાન્કીકર અને શ્રી આર. જી. સરૈયા.

'પ્રેસિડન્ટ્સ ગોલ્ડ મેડલ' ને પાત્ર સર્વશ્રેષ્ઠ 'રકરૂટ' કેડેટની વરણી કરવા માટે યોજાયેલા શાનદાર રમાર્ચને પ્રસંગે (તા. ૨-૧૨-૧૯૫૨) શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અધ્યક્ષસ્થાને હતા. તસવીરમાં, તેઓ કેડેટો પાસેથી પસાર થતા જણાય છે. તેમની જમણી બાજુએ કેપ્ટન સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ એમ. એફ. એસ. સી. હાર્વે, આર.ડી., જે.પી. છે.

ભારતના વડા પ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરુના
માનમાં, રાજભવન (મુંબઈ)માં, નામદાર
ગવર્નરે તા ૬-૧૨-૧૯૫૨ને દિને યોજેલા
અલ્પાહાર સમારંભમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, સર
રહીમતુલ્લા એમ ચીનોય, સર બી. રામારાવ
અને ચીફ જસ્ટિસ શ્રી એમ સી. ચાગલા

દેના બેન્ક બોર્ડ મીટિંગ
(તા. ૧૮-૧૨-૧૯૫૨)
ચિત્રમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈ
શ્રી પ્રવીણચન્દ્ર ગાંધી
શ્રી રતનચંદ હીરાચંદ,
રાજમિત્ર માનેપાટીલ શ્રી
જયંતિલાલ ત્રિવેદી, શ્રી
એમ એ માસ્તર, પોરબંદરના યુવરાજ શ્રી ઉદયભાણ શ્રી લલિતચન્દ્ર ચૂનીલાલ અને શ્રી પિરોજશા વાડિયા, (પાછળ) શ્રી વી કૃષ્ણસ્વામી

ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરને ઉપક્રમે, જુન ૧૯૫૨મા ભારત સરકારના વ્યાપારઉદ્યોગ ખાતાના સચિવ
શ્રી ટી. ટી કૃષ્ણમાચારીના શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ કરેલા સ્વાગતપ્રસંગે પ્રવચન કરતા અતિથિવિશેષ

બંગાળના નામદાર ગવર્નર ડૉ. એચ. સી. મુખરજીની હાજરીમાં કલકત્તાની યુનાઈટેડ બેન્ક ઑફ ઇન્ડિયા તરફથી શ્રી પ્રાણલાલભાઈના માનમાં યોજાયેલો ભોજનસમારંભ (તા. ૩-૧-૧૯૫૩).

ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરના સભાખંડમાં બેન્ક ઑફ ઇંગ્લૅન્ડના એક મુખ્ય અધિકારી શ્રી સિરિલ હૉકરનું સ્વાગત

ડાબી બાજુથી:
શ્રી અંબાલાલ કીલાચંદ, શ્રી હૉકર, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અને શ્રી રામલિંગમ (તા. ૫-૨-૧૯૫૩).

ઇંટરનૅશનલ મૉનેટરી ફંડના શ્રી ઈ. એમ બર્નસ્ટીનના માનમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ તાજમહાલ હોટેલમાં તા. ૩-૩-૧૯૫૩ને દિને યોજેલા ભોજનસમારંભને પ્રસંગે.

ઇન્ડિયન બેન્ક્સ એસોસિયેશન, દિલ્હી કેન્દ્ર તરફથી શ્રી પ્રાણલાલભાઈના માનમાં યોજાયેલો સ્વાગત સમારંભ. પ્લાનિંગ કમિશનના ઉપાધ્યક્ષ સર વી. ટી. કૃષ્ણમાચારી, આ પ્રસંગે હાજર રહ્યા હતા. (તા. ૬ ૩-૧૯૫૩)

ફેડરેશન ઓફ ઈન્ડિયન ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીની ૨૬ મી વાર્ષિક સભા (તા. ૭-૩ ૧૯૫૩)માં 'સ્વદેશી'ને લગતા પ્રસ્તાવને ટેકો આપી રહેલા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ. ચિત્રમાં : શ્રી આર. જી સરૈયા, શ્રી શાંતિપ્રસાદ જૈન, અને શ્રી જી એલ બંસાલ

ઓમ્બે બેન્કર્સ તરફથી શ્રી પ્રાણલાલભાઈના માનમાં યોજાયેલો ભોજનસમારંભ (તા ૧૭ ૬-૧૯૫૩) ચિત્રમાં: શ્રી રામનાથ, સર હોમી મોદી, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ. શ્રી એચ સી. મેકોલ, સર બી. રામારાવ, સર કાવસજી જહાંગીર વગેરે.

ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઑફ રોડ ટ્રાન્સપૉર્ટને ઉપક્રમે. ઇન્ડિયન ઑટોમોબાઇલ ઇન્ડસ્ટ્રી અંગે તા ૧૦–૭–૧૯૫૩ ને દિને યોજાયેલી ચર્ચાસભામાં અધ્યક્ષસ્થાનેથી પ્રવચન કરતા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ. ચિત્રમાં : શ્રી લાલચંદ હીરાચંદ, ફોર્ડ મોટર કંપનીના શ્રી જી. ડબલ્યુ. વિયોલ, શ્રી એમ. એ. માસ્તર, જનરલ મોટર્સના શ્રી ડબલ્યુ એમ લિન્ટન, શ્રી છોટાભાઈ એસ. પટેલ અને શ્રી ટી. વી. રામાનુજમ.

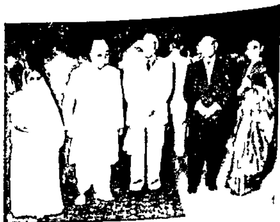
'સ્વદેશી લીગ'ની વાર્ષિક સભા (તાજમહાલ હોટેલ: તા ૧૩–૭–૧૯૫૩) માં ભારત સરકારના વ્યાપારખાતાના પ્રધાન શ્રી ડી. પી. કરમરકરનું સ્વાગત કરતા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ ચિત્રમાં શ્રી રમણલાલ સરૈયા, શ્રી મોહનલાલ એસ. શાહ, શ્રી શાંતિલાલ શાહ, શ્રી બાબુભાઈ ચીનાઇ, શ્રી કરમરકર, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, ડૉ. જીવરાજ મહેતા, શ્રી એસ. કે. પાટીલ, સર હરસિદભાઈ દિવેટિયા અને શ્રી આર. એસ. હુકેરીકર તથા બીજાઓ

લોનાવલા ખાતે તા ૨૫ ૧૦ ૧૯૫૩ ને દિને શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ, બોમ્બે સ્ટેટ ભારત સ્કાઉટ્સ કમિશનર્સ કૉન્ફરન્સનું ઉદ્ઘાટન કર્યું તે વેળા ચિત્રમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી મંગળદાસ પકવાસા, શ્રી એન એન પટેલ અને બીજા

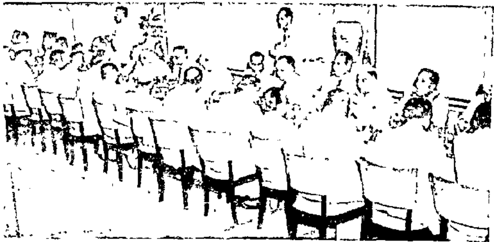
મુંબઈના નામદાર ગવર્નર સર ગિરિજાશંકર બાજપાઈના માનમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ તાજમહાલ હોટેલમાં તા ૧૮-૧૧-૧૯૫૩ ને દિને યોજેલા ભોજનસમારંભ

ચિત્રમાં શ્રી મોરારજીભાઈ, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સર ગિરિજાશંકર બાજપાઈ, સર કાવસજી જહાંગીર શ્રી દિનકરરાવ દેસાઈ

ધી ચાર્ટર્ડ બેન્ક ઑફ ઇન્ડિયાના શતાબ્દી મહોત્સવને પ્રસંગે (તા ૭ ૧૨ ૧૯૫૩) શ્રી પ્રાણલાલભાઈના પ્રવચન પછી

ચિત્રમાં શ્રીમતી જયાવતીબહેન શ્રી પ્રાણલાલભાઈ શ્રી એચ સી મેકોલ શ્રી રામનાથ અને શ્રીમતી રામનાથ

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ તરફથી ૨૯ મી ઑક્ટોબર ૧૯૫૩ ને દિને મુંબઈમાં તાજમહાલ હોટેલમાં ફેડરેશન ઑફ ઇન્ડિયન ચેમ્બર્સ ઑફ કૉમર્સ ઍન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના પ્રમુખ શ્રી આર. જી. સરૈયાના માનમાં યોજાયેલા ભોજનસમારંભ વેળાની તસવીર. ચિત્રમાં: સર હોમી મોદી, સર બહેરામ કરંજિયા, સર ચૂનીલાલ બી. મહેતા, શ્રી બી. એમ. બીરલા, શ્રી વૈકુંઠ એલ. મહેતા, શેરીફ ડૉ કે. એ. હમીદ, શ્રી નવલ એચ. ટાટા, અને રિઝર્વ બેન્કના ડેપ્યુટી ગવર્નર શ્રી રામનાથ

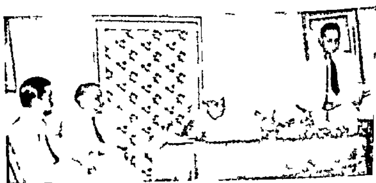
શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ પોતાને નિવાસસ્થાને, નાયબ અર્થસચિવ શ્રી એ. સી. ગુહાના માનમાં તા. ૬-૧-૧૯૫૪ ને દિને યોજેલા ભોજનસમારંભને પ્રસંગે. ચિત્રમાં: શ્રી બી. કે. દત્ત, શ્રી એન. ભટ્ટાચારજી, શ્રી એ. સી ગુહા, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગાંધી, શ્રી મનસુખલાલ માસ્તર, સર ચૂનીલાલ બી. મહેતા, શ્રી સંજીવન બેનરજી, શ્રી પી. એસ. નાયક, શ્રી બાબુભાઈ ચીનાઈ, શ્રી મુરારજી વૈદ, શ્રી ચન્દ્રકાન્ત કોઠારી, ડૉ. એસ. જી. પનાન્દીકર અને શ્રી વી. કૃષ્ણસ્વામી.

'ફાઇનાન્સ ફોર ધી પ્રાઇવેટ સેક્ટર'ની સમિતિના અધ્યક્ષ શ્રી એ ડી શ્રોફ તથા બીજા સભ્યોના માનમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ તાજમહાલ હોટેલમાં તા ૮ ૧ ૧૯૫૪ને દિને યોજેલા ભોજનસમારંભમાં ડૉ જીવરાજ મહેતા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ શ્રી એ ડી શ્રોફ સર બી રામારાવ શ્રી અંબાલાલ કીલાચંદ અને શ્રી એ સી કલાર્ક

બેંક ઑફ ઇંગ્લૅન્ડના ગવર્નર શ્રી સી એફ કોબોલ્ડના માનમાં તા ૮ ૨ ૧૯૫૪ને દિને યોજાયેલા સમારંભમાં અતિથિવિશેષ સાથે શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અને રિઝર્વ બેંકના ગવર્નર સર બી રામારાવ

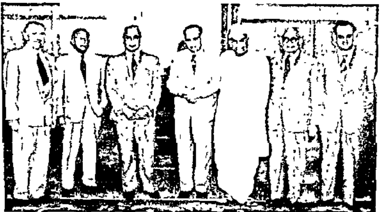

... મ કૉલેજ હિપ્લોમા સ્ટુડન્ટ્સ એસોસિયેશનના વાર્ષિક સમારંભને પ્રસંગે (તા ૧૬ ૨ ૧૯૫૪) અધ્યક્ષસ્થાને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ ચિત્રમાં પ્રો ડ આર ધાંગડે અને બીજા

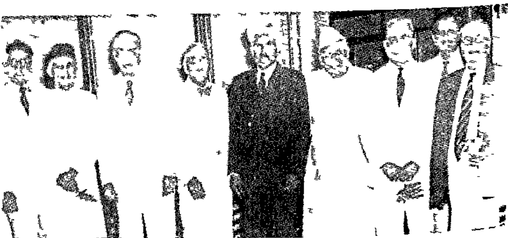
મેટ્રો થિયેટરમાં 'નાઈટ્સ ઓફ ધી રાઉન્ડ ટેબલ'ના પ્રિમિયર શોને પ્રસંગે (તા. ૨૩-૭-૧૯૫૪) શ્રી પ્રાણલાલભાઈ પ્રમુખપદે હતા અને શ્રીમતી જયાવતીબહેને 'લકી નંબર પ્રોગ્રામ'ના વિજેતાને ઈનામો આપ્યાં હતાં.

ચિત્રમાં : શ્રીમતી રૂવીની એચ. સી. કોટન, શ્રીમતી જયાવતીબહેન, શ્રી મંગળદાસ પકવાસા અને શ્રી એન. એન. પંડોલ.

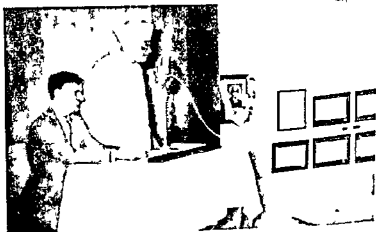

રિઝર્વ બેન્ક બેન્કર્સ ટ્રેનિંગ કોલેજનું ઉદ્ઘાટન (તા. ૧૪-૯-૧૯૫૪).

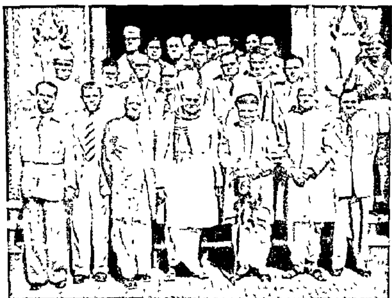
ચિત્રમાં : શ્રી એફ. એચ. હેઈન, સર મણિલાલ બી. નાણાવટી, સર બી. રામારાવ, શ્રી રામનાથ, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી એમ. એલ. તન્નન અને શ્રી પી. એન. જૈન.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ તરફથી ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૪ ને દિને તાજમહાલ હોટલમાં ભારત સરકારની કેપિટલ ઈશ્યુઝ સમિતિના અધ્યક્ષ શ્રી રામસ્વામી મુદાલિયાર એમ પી ના માનમાં યોજાયેલા ભોજનસમારંભ વખતની તસવીર ચિત્રમાં શ્રી બી ડી સોમાણી સર એચ પી મોદી સર એ રામસ્વામી મુદાલિયાર શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી રિઝર્વ બેંકના ગવર્નર સર બી રામારાવ શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગાંધી અને સર બહેરામ કરંજિયા

જહાંગીર આર્ટ ગેલેરીમાં તા ૧ ૧૦ ૧૯૫૪ ને દિને સેન્ટીનરી ૧ ૨૫ એક્ઝિબિશનનું ઉદ્ઘાટન કરતા શ્રી પ્રાણલાલ [illegible] ચિત્રમાં : શ્રી [illegible] કપૂર અને શ્રી પ્રાણલાલ

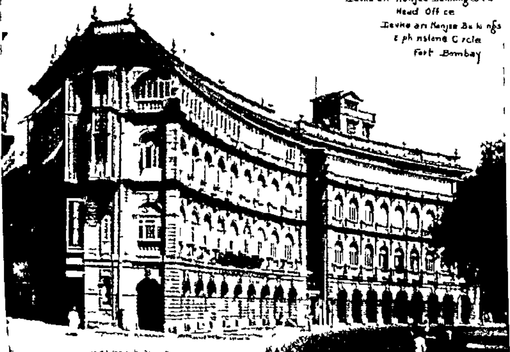
દેના બેન્કની અમદાવાદ, ગાંધી રોડ શાખાના નવા મકાનના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે (તા. ૧-૧-૧૯૫૫). ચિત્રમાં : શ્રી ચીનુભાઈ હરિદાસ, શ્રી પ્રવીણચન્દ્ર ગાંધી, શ્રી નન્દદાસ હરિદાસ, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શેઠશ્રી હરિદાસ અમરતલાલ અને શ્રી ચરણદાસ હરિદાસ.

સૌરાષ્ટ્રના વ્યાપારઉદ્યોગ મંડળ તરફથી સૌરાષ્ટ્રના અર્થસચિવ શ્રી મનુભાઈ શાહના માનમાં યોજાયેલા સન્માન સમારંભ (તા. ૨૧-૪-૧૯૫૧) માં શ્રી પ્રભુદાસભાઈ અધ્યક્ષપદે હતા. ચિત્રમાં પ્રવચન કરતા શ્રી મનુભાઈ. તેમની સાથે શ્રી પ્રભુદાસભાઈ, શ્રી રસિકલાલ પરીખ, શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન' અને બીજાઓ.

ખંડ ત્રીજો

(પ્રશસ્તિ)

દેવકરણ નાનજી બેંકિંગ કંપની લિમિટેડ, પ્રધાન કાર્યાલય
દેવકરણ નાનજી બિલ્ડીંગ્સ,
એલ્ફિન્સ્ટન સર્કલ,
કોટ, મુંબઈ

દેના બેંક : સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

દેના બેંકની જીવનકથા, એનો ઇતિહાસ એટલે એ મહાન સંસ્થાના સંસ્થાપકોની પ્રશસ્ત ને ઉમદા ભાવના તથા ત્યાગવૃત્તિનો ઇતિહાસ; ને તેમાંય શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી તથા સ્વ. શેઠ ચૂનીલાલ દેવકરણ નાનજીનાં નામ અને વ્યકિતત્વ તાણેવાણે ઓતપ્રોત થયેલાં છે, એટલે વ્યકિત અને સંસ્થાના અન્યોન્ય સંકલનનો આ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ બને છે, ને તે રીતે આ ગ્રન્થના આ ત્રીજા પ્રશસ્તિખંડમાં તેને સ્થાન અપાય એ સર્વથા ઉચિત છે.

*

સ્થાપના

દેવકરણ નાનજી બેંકિંગ કંપની જાન્યુઆરી ૧૯૩૮ માં સ્થપાઈ હતી.

સંસ્થાપકો

દેવકરણ નાનજીની એક પેઢી તરીકે એની શરૂઆત. ૧૮૭૯ માં દેવકરણ નાનજીની પેઢીનો વેપારધંધો શરૂ થયેલો અને ૧૯૩૮ ના આરંભમાં તો એની અનેક પેઢીઓ વિકસેલી—દેવકરણ નાનજી એન્ડ સન્સ (ફાઇનેન્સિયર્સ, શ્રોફ્સ, અન્ડરરાઇટર્સ, લેન્ડલૉર્ડ્સ વગેરે) અને બીજી જુદી જુદી ચાર પેઢીઓ–શેર બજારમાં, રૂ બજારમાં અને સોના-ચાંદી બજારમાં દલાલીનું કામકાજ કરતી ત્રણ પેઢીઓ તથા ચોથી સરકારી જામીનગીરીઓનું દલાલીનું તથા સોદાનું કામ કરતી પેઢી. આ જૂની સ્થપાયેલી પેઢીઓ હતી અને હિન્દુસ્તાનનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં તથા પરદેશનાં મુખ્ય કેન્દ્રોમાં તેને સંપર્ક હતાં અને તેની એજન્સીઓ હતી. આ પેઢીઓને મુંબઈની લગભગ બધી જ મુખ્ય મુખ્ય બેંકો સાથે અને અનેક સંસ્થાઓ, દેશી રાજ્યો, રાજવીઓ અને પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબો, પેઢીઓ અને વ્યક્તિઓ સાથે એક કે બીજે સ્વરૂપે ધંધાદારી સંબંધો હતા. સ્વ. દેવકરણ નાનજી જે. પી.—આ પેઢીના સંસ્થાપક—૧૯૨૨ માં અવસાન પામ્યા અને એ પછી, એમના ત્રણ સુપુત્રો ચુનીલાલ, પ્રાણલાલ અને

મનુભાઈ સિનિયર ભાગીદારો હતા. શ્રી મનુભાઈ ૧૯૩૬ માં અવસાન પામ્યા. શેઠ દેવકરણ નાનજીની કેવળ એક પ્રખર વેપારીની નહીં પણ એક અતિ પ્રામાણિક, નેક અને સાચા સજ્જન તરીકે શાખ હતી. એમનું જીવનસૂત્ર હતું : सत्य वद, धर्म चर; અને જીવનભર એ સિદ્ધાંતનું એમણે પાલન કર્યું હતું.

હિન્દી બૅંકિંગ એની બાલ્યાવસ્થામાં હતી અને લોકોનો વિશ્વાસ હિન્દી બૅંકોમાંથી ઊઠતો જતો હતો, મુંબઈમાં ક્રેડિટ બૅંક અને ઇન્ડિયન સ્પીસી બૅંક, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં થોડાં વર્ષ પૂર્વે પડી ભાંગી હતી, ત્યારે સ્વ. શેઠ દેવકરણ નાનજીએ સદ્ધર પાયા પર અને પ્રામાણિક રીતે ચલાવી શકાય એવી એક બૅંક શરૂ કરવાનો અને એ રીતે, સાચા માર્ગ પર, હિન્દી બૅંકિંગના વિકાસમાં પોતે થોડો ભાગ ભજવવાનો વિચાર કર્યો. પણ આ વિચાર મૂર્ત અને એ પહેલાં તો ભગવાન મહાકાળે એમને આ લોકમાંથી તેડી લીધા! પરંતુ એમના પુત્રો શ્રી ચૂનીલાલ તથા શ્રી પ્રાણલાલે પોતાના પિતાએ સેવેલી ઈચ્છા લક્ષમાં રાખી, સંજોગો સાનુકૂળ બનતાં તેને અમલમાં મૂકી. દેવકરણ નાનજી ઍન્ડ સન્સ (ફાઈનૅન્સિયર્સ વગેરે)ની તેમની પેઢી બૅંકરનું કામકાજ કરતી હતી, પણ તે દેવકરણ નાનજીની પેઢીઓ, કુટુંબીજનો, ભાગીદારો, નિકટના મિત્રો અને સંબંધીઓ પૂરતું જ મર્યાદિત હતું. જાહેર જનતાની થાપણો હજી સ્વીકારવામાં આવતી નહોતી, કારણ સ્વ. શેઠ દેવકરણ નાનજીનો આદેશ હતો કે ધંધો અને ખાતાં તદ્દન અલગ અને ભિન્ન રહે એવી બૅંકિંગ કંપની તેઓ સ્થાપી શકે નહીં ત્યાંસુધી લોકોની થાપણો સ્વીકારવી નહીં. આથી, શ્રી ચૂનીલાલે અને શ્રી પ્રાણલાલે, બીજા વિશ્વયુદ્ધની સહેજ પૂર્વે, જાન્યુઆરી ૧૯૩૮ માં દેવકરણ નાનજી બૅંકિંગ કંપનીની સ્થાપના કરી.

પહેલો સોદો

આ બૅંકના પહેલા સોદા તરીકે તેમણે સરકારી જામીનગીરીઓ સામે પોરબંદર સ્ટેટ બૅંકને રૂપિયા ચાર લાખની

લોન આપી હતી. આ પછી, દેવકરણ નાનજી બૅંકિંગ કંપનીએ ચાલુ અને બીજાં ખાતાંમાં જાહેર જનતા તરફથી થાપણો સ્વીકારવાનું શરૂ કર્યું. ધી નેશનલ સિટી બૅંક ઑફ ન્યૂયોર્કના ભૂતપૂર્વ અધિકારી, અમેરિકન સદ્‌ગૃહસ્થ શ્રી વિલિયમ ડી. ટેનબ્રૂકને આના અધિકારમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા.

દેવકરણ નાનજી સંસ્થાના કેટલાક માનનીય મિત્રોએ સંસ્થામાં રસ લઈ એને પ્રારંભિક પ્રોત્સાહન તેમ જ સલાહસૂચનો આપ્યાં હતાં. એ મિત્રોમાં પોરબંદરના નામદાર મહારાજા શ્રી નટવરસિંહજી, શ્રી વાલચંદ હીરાચંદ, રાજરત્ન શેઠ નાનજી કાલિદાસ મહેતા, સર મણિલાલ બી. નાણાવટી, અને લુણાવાડાના નામદાર મહારાજા શ્રી વીરભદ્રસિંહજી મુખ્ય હતા. બૅન્કના સંસ્થાપકોએ બૅન્કને પોતાના પિતાશ્રીનું શુભ, વગદાર અને પ્રતિષ્ઠિત નામ પણ નિઃસંકોચ અર્પણ કર્યું હતું; આને પરિણામે આ સંસ્થાનો આરંભ સાનુકૂળ સંજોગોમાં થયો એટલું જ નહિ પરંતુ એની શરૂઆત નાના પાયા પર થઈ હોવા છતાં એનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો રહ્યો.

સંસ્થાપન અને વિકાસ

૧૯૩૮ની ૨૬મી મેને દિને હિંદના કંપની ધારા હેઠળ લગભગ રૂપિયા ૨·૫૦ લાખની ભરપાઈ થયેલી થાપણ સાથે આ સંસ્થાની એક ખાનગી મર્યાદિત સંસ્થા તરીકે સ્થાપના થઈ હતી. ૧૩મી ઑક્ટોબર ૧૯૩૮ના દિને રૂપિયા ૬·૨૫ લાખની ભરપાઈ થયેલી થાપણ સાથે આ બૅન્કે શેડ્યુલ્ડ બૅન્કનું રૂપ ધારણ કર્યું અને ૧૯૩૯ના ફેબ્રુઆરીની ૭મી તારીખે એ બૉમ્બે બૅન્કર્સ ક્લિયરિંગ હાઉસની સભ્ય બની. ૧૯૩૯ની સાલના ડિસેમ્બર માસની ૪થી તારીખની આસપાસ આ બૅન્ક એક ખાનગી મર્યાદિત સંસ્થા મટીને જાહેર મર્યાદિત સંસ્થા બની. ૨૬મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૯ના દિને એની ભરપાઇ થયેલી થાપણ વધીને રૂપિયા ૧૧·૩૦ લાખની થઈ અને ૨૮મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ને દિને એ વધીને ૨૦ લાખ રૂપિયા સુધી પહોંચી. આગળ જતાં ૧૯૪૪ના નવેમ્બર માસની ૨૭ તારીખે ભરપાઇ અને પગાર થયેલી થાપણ વધીને રૂપિયા ૫૦ લાખ પર પહોંચી.

૧૯૫૫ મા બેન્કની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે હતી: અધિકૃત થાપણ રૂપિયા ૧ કરોડ, ભરપાઈ અને પગાર થયેલી થાપણ રૂપિયા ૫૦ લાખ, રિઝર્વ ફંડ રૂપિયા ૨૮ લાખ, ડિપોઝીટ રૂપિયા ૧૨ કરોડથી વધુ, વર્કિંગ ફંડ રૂપિયા ૧૪ કરોડથી વધુ

બેન્કના ડાયરેક્ટરો

૧૯૩૮ ના ડિસેમ્બરની ૨૬ મીએ બેન્ક રજિસ્ટર થઈ ત્યારે શ્રી ચૂનીલાલ દેવકરણ નાનજી, શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી અને શ્રી વૃન્દાવનદાસ એચ. ભગત એના પહેલા ડાયરેક્ટરો હતા. વેપાર વધતો ગયો અને શ્રી હર્ષદરાય બી. પારેખ, શ્રી વરજીવન કે. ગાધી અને શ્રી નટવરલાલ એસ. ચોકસી તેજ વર્ષ દરમિયાન ડાયરેક્ટરપદે નિયુક્ત થયા. ૧૯૩૯ મા શ્રી નારણદાસ આર. કન્ટોલ અને શ્રી જયંતિલાલ આર. ત્રિવેદી, ૧૯૪૨ માં શ્રી લલિતચંદ્ર સી. ડી. નાનજી, ૧૯૪૩ માં શ્રી પ્રવીણચંદ્ર વી. ગાધી અને શ્રી લક્ષ્મીકાંત એસ. દાભોલકર અને ૧૯૪૪ મા રાજમિત્ર આર. એસ. માનેપાટિલ, સી. આઈ ઈ. ડાયરેક્ટરો તરીકે નીમાયા. ૧૯૪૬માં નક્કી કરવામા આવ્યુ કે દેવકરણ નાનજી સંસ્થાઓ સાથે વેપારી સંબંધે સંકળાયેલા ન હોય એવા થોડા વધારે ડાયરેક્ટરોને લેવા, અને તે મુજબ શ્રી હર્ષદરાય બી. પારેખ, વરજીવનદાસ એચ. ભગત, વરજીવન કે. ગાધી અને નારણદાસ એસ. કન્ટોલે સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાના હોદ્દાના રાજીનામાં આપ્યાં અને તેમને સ્થાને શ્રી પિરોજશા એન. મહેતા, શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી, પોરબંદરના મહારાજાના પ્રતિનિધિ કેપ્ટન શિવસિંહજી અને શ્રી રતનચંદ હીરાચંદ, એમ. એ., જે. પી. આવ્યા. ૧૯૪૮ ના એપ્રિલમા પોરબંદરના નામદાર મહારાજા સર નટવરસિંહજી માટે બોર્ડ પર જગ્યા કરી આપવા કેપ્ટન શિવસિંહજીએ રાજીનામુ આપ્યુ. થોડા મહિના બાદ મહારાજાસાહેબે ઉટાકામંડને પોતાનુ નિવાસસ્થાન બનાવ્યુ તે કારણે રાજીનામુ આપ્યુ અને તેમને સ્થાને ૧૯૪૮ ના ઓગસ્ટમાં તેમના સુપુત્ર પોરબંદરના યુવરાજ શ્રી ઉદયભાણસિંહજી બોર્ડ

૧૯૫૩ની તસવીર :

બેઠેલા   શ્રી મનસુખલાલ માસ્તર, યુવરાજશ્રી ઉદયભાણુ શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી, શ્રી ફિરોજશાહ મહેતા, શ્રી રતનચંદ હીરાચંદ

ઊભેલા   શ્રી નટવરલાલ ચોકસી રાજમિત્ર શ્રી આર એસ માનેપાટીલ, શ્રી પ્રવીણચન્દ્ર ગાંધી (મેનેજિંગ ડિરેક્ટર), શ્રી લલિતચંદ્ર સૂનીલાલ શ્રી એલ એસ ડાભોલકર અને શ્રી જયંતિલાલ આર ત્રિવેદી

લક્ષ્મીપૂજન

ડાબી બાજુથી • શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગાંધી, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી લલિતચન્દ્ર સૂનીલાલ

પર આવ્યા, ૧૯૪૮ ના જૂનમાં શ્રી ચૂનીલાલ દેવકરણ નાનજીનું શોકજનક અવસાન થયું. ૧૯૫૦ ના મેમાં કેન્દ્રના પ્રધાનમંડળમાં જોડાવાને કારણે શ્રી કે. એમ. મુનશીએ રાજીનામું આપ્યું અને તે જ વર્ષના ઓક્ટોબર માસમાં સૌરાષ્ટ્ર સરકારમાં ઊંચા હોદ્દા પર નિમણૂક થવાને કારણે રાજમિત્ર આર. એસ. માનેપાટિલે પણ રાજીનામું આપ્યું. ૧૧ મી ડિસેમ્બર ૧૯૫૨ થી ફરી પાછા રાજમિત્ર આર. એસ. માનેપાટિલ અને જાન્યુઆરી ૧૯૫૩ થી શ્રી હર્ષદરાય બી. પારેખ ડાયરેક્ટરના બોર્ડ પર આવ્યા છે. અત્યારે નીચેના ૧૧ ડાયરેક્ટરો બેંકના બોર્ડ પર છે—

શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી (પ્રમુખ)
,, લલિતચંદ્ર ચૂનીલાલ દેવકરણ નાનજી (ઉપપ્રમુખ)
પોરબંદરના યુવરાજ શ્રી ઉદયભાણસિંહજી
શ્રી ફિરોજશા એન. મહેતા
,, લક્ષ્મીકાંત એસ. દાભોલકર, જે. પી.
,, મનસુખલાલ એ. માસ્તર, બી. એ., એલએલ. બી.
,, નટવરલાલ એસ. ચોકસી
,, જયંતિલાલ આર. ત્રિવેદી
,, રાજમિત્ર આર. એસ. માનેપાટિલ, સી. આઈ. ઈ.
,, હર્ષદરાય બી. પારેખ
,, પ્રવીણચંદ્ર વી. ગાંધી (મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર)

બેંકના કેટલાક ડાયરેક્ટરો દેશના વ્યાપારી, ઔદ્યોગિક અને જાહેર જીવનમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. દાખલા તરીકે, શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજીએ ૧૯૪૯ થી ૧૯૫૫ સુધી સતત ૭ વર્ષ ઇન્ડિયન બેંક્સ એસોસિયેશનનું પ્રમુખપદ સંભાળ્યું હતું. ૧૯૪૪ માં ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરના પ્રમુખ, ૧૯૪૫ થી ૧૯૪૮ સુધી મુંબઈ શરાફ એસોસિયેશનના પ્રમુખ અને સરકારી રાષ્ટ્રીય બચત યોજના (મુંબઈ) ના ૧૯૪૮ ના વર્ષ દરમિયાન પ્રમુખ હતા. ૧૯૪૮ ના જૂનમાં તેમના બંધુ શ્રી ચૂનીલાલના અવસાન બાદ તેઓશ્રી અનેક ઔદ્યોગિક, નાણાંકીય અને વહાણવટાની પેઢીઓના ડાયરેક્ટરપદેથી તેમ જ જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્ત થવા લાગ્યા અને ફક્ત દેવકરણ

નાનજી સંસ્થાઓમાં જ લક્ષ આપવા લાગ્યા. નિવૃત્ત થતાં થતાં પણ ૧૯૫૨ માં તેમને શિરે ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરના પ્રમુખપદની જવાબદારી આવી પડી અને વેપારી આલમની જે સુંદર સેવાઓ તેમણે તે સમયે કરી તેનાથી સૌ પરિચિત છે.

'સ્વદેશી લીગ'ને પ્રમુખપદે પણ તેઓ ૧૯૫૩ થી ચાલુ છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટી સેનેટના અને એડવાઈઝરી કમિટી ઓન કેપિટલ ઈસ્યૂઝના, ૧૯૫૩ ના વર્ષથી તેઓ સભ્ય છે.

શ્રી લક્ષ્મીકાંત એસ. દાભોલકર જાણીતા દાભોલકર કુટુંબના વંશજ છે. તેમના કુટુંબના શ્રી નારાયણ દાભોલકરના નામ પરથી નેપિયનસી રોડ પાસે આવેલા રસ્તાનું નામ નારાયણ દાભોલકર રોડ અપાયું છે. એમ કહેવાય છે કે તેમના કુટુંબે લગભગ દસ લાખ રૂપિયાની સખાવતો કરી છે. દાભોલકર ચેરિટી ટ્રસ્ટ તેમ જ બોમ્બે પ્રોપર્ટી ઓનર્સ એસોશિયેશન (મુંબઈ મકાન માલિક મંડળ)ના તેઓ પ્રમુખ છે.

૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૧ થી શ્રી એમ. એ. માસ્તર બૅન્કના બોર્ડના સભ્ય છે. અનેક વર્ષોથી તેઓ આપણા દેશના વ્યાપારી અને જાહેર જીવન ઉપરાંત પરદેશમાં વખતોવખત ભરાતી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવતા રહ્યા છે. ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બર અને ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ અને ઈન્ડસ્ટ્રીના પ્રમુખ તરીકે પણ તેઓશ્રીની વરણી થઈ હતી. હજુ હમણાં સુધી તો તેઓ સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની લિમિટેડના જનરલ મૅનેજરનો હોદ્દો સંભાળતા હતા.

શ્રી પિરોજશા એન. મહેતા જાણીતા ઉદ્યોગપતિ અને શહેરના જૂના વેપારી છે. તાતા સંચાલિત સુતરાઉ કાપડની બે પેઢીમાં તેઓ ડાયરેક્ટર છે અને બુરહાનપુર-ટાપ્તી મિલ્સની મૅનેજિંગ એજન્સી પેઢીમાં સિનિયર પાર્ટનર છે. તેમના કુટુંબે નાસિકમાં આવેલી 'બોયઝ ટાઉન' નામની શિક્ષણસંસ્થાને રૂપિયા પાંચ લાખની સખાવત કરી છે.

યુવરાજ શ્રી ઉદયભાણુસિંહજી પોરબંદરના મહારાજાના વારસદાર છે અને સારો એવો વહીવટી અનુભવ ધરાવે છે.

રાજમિત્ર આર. એસ. માનેપાટિલ, સી. આઈ. ઈ. પણ કુશળ વહીવટકર્તા છે અને તેમનો અનુભવ બોર્ડની મંત્રણાઓ દરમિયાન ઘણો ઉપયોગી નીવડે છે.

શ્રી લલિતચંદ્ર ચૂનીલાલ દેવકરણ નાનજી શેરના ધંધામાં, સરકારી જામીનગીરીઓના વ્યવસાયમાં શ્રી હર્ષદરાય બી. પારેખ, શ્રી જયંતિલાલ આર. ત્રિવેદી રૂના ધંધામાં અને સોનાના ધંધામાં શ્રી નટવરલાલ એસ. ચોકસી કાબેલ અને ખ્યાતનામ છે. શ્રી ત્રિવેદી અને શ્રી ચોકસી તો બેન્કની સ્થાપના થઈ ત્યારથી શ્રી ચૂનીલાલ અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સાથે જોડાયેલા છે.

બેન્કના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગાંધી બેન્કના બોર્ડના, બુદ્ધિશાળી, સમર્થ, અનુભવી, વગદાર, લોકપ્રિય, ઉદ્યોગી, ઉત્સાહી, ખંતીલા અને પ્રામાણિક સભ્ય છે. તેઓ બેન્કના કામકાજ અને માહિતીઓના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા છે અને શરૂઆતથી નિષ્ઠાપૂર્વક બેન્ક સાથે સંકળાયેલા છે. ઈન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરની વ્યવસ્થાપક સમિતિ ઉપર ત્રણ વાર સતત, સૌથી વધુ મત મેળવી તેઓ ચૂંટાઈ આવ્યા છે.

બેન્કના કામકાજ અને વિકાસમાં સર્વે ડાયરેક્ટરો ઊંડો રસ ધરાવે છે. શ્રી પ્રાણલાલભાઈ જેને બેંકિંગ વ્યવસાયના સ્તંભો માને છે તે–સદ્ધરતા, પ્રમાણિકતા, કાર્યદક્ષતા, સેવા અને મિતવ્યયતાને ડાયરેક્ટરો હંમેશ સ્મરણમાં રાખે છે અને દ્રઢતાથી વળગી રહે છે.

વહીવટ

શ્રી વિલિયમ ડી. ટેનબ્રૂક ૧૯૩૮ ના જાન્યુઆરીથી ૧૯૪૦ ના ઓગસ્ટ સુધી બેન્કના મેનેજર હતા. શૈશવકાળ દરમિયાન બેન્કને માર્ગ-દર્શન આપવા માટે તેમનો આખો પગાર શ્રી ચૂનીલાલ અને શ્રી પ્રાણલાલ-ભાઈ દ્વારા અપાતો હતો. શ્રી ટેનબ્રૂકના હાથ નીચે તાલીમ પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથી અને બધાં જ ખાતાંઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળે એ ઉદ્દેશથી સ્વ. દેવકરણ નાનજીના દૌહિત્ર અને હાલના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર શ્રી પ્રવીણચંદ્ર

વી. ગાંધીને ૧૯૩૯ માં કૉલેજ છોડાવવામાં આવી હતી. શ્રી ટેનપૂરે મેનેજર તરીકેનો હોદ્દો છોડ્યા પછી દેવકરણ નાનજીના જૂના અને વિશ્વાસુ કર્મચારીઓ શ્રી કે. આર. પટવર્ધન અને શ્રી રસિકલાલ આર. ત્રિવેદી જેઓ ૧૯૩૮ માં બેન્કની સ્થાપના થઈ ત્યારથી સેક્રેટરી અને એકાઉન્ટન્ટને પદે હતા, તેઓએ ૧૯૪૧ માં શ્રી પ્રવીણચંદ્ર વી. ગાંધી મેનેજર થયા ત્યાં સુધી શ્રી પ્રાણલાલભાઈની દોરવણી અને દેખરેખ નીચે બેન્કનો વહીવટ સંભાળ્યો. ૧૯૪૩ માં શ્રી પ્રવીણચંદ્ર વી. ગાંધીને મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર તરીકે નીમવામાં આવ્યા અને ત્યારથી તેઓ બેન્કના મુખ્ય વહીવટકર્તા છે.

સહકાર્યકર્તાઓ

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટરના હાથ નીચે કેટલાક જૂના, વિશ્વાસુ અને હોશિયાર સિનિયર ઑફિસરો છે.

શાખાઓ

૧૯૩૯ માં ઠાકુરદ્વાર પર બેન્કે પોતાની પ્રથમ શાખા ખોલી અને ૧૯૪૨ માં મુંબઈબહાર નાસિકમાં પ્રથમ શાખા શરૂ કરી. અત્યારે ૩૮ કેન્દ્રો ખાતે ૬૨ શાખાઓ આવેલી છે.

મુંબઈ—એક કેન્દ્ર સાથે મુખ્ય ઑફિસ સહિત ૧૯ ઑફિસો.
ગુજરાત—૧૪ કેન્દ્રો સાથે ૧૭ ઑફિસો.
સૌરાષ્ટ્ર—૧૨ કેન્દ્રો સાથે ૧૨ ઑફિસો.
મહારાષ્ટ્ર—૯ કેન્દ્રો સાથે ૧૨ ઑફિસો જેમાં મધ્ય પ્રદેશના બુરહાનપુરનો સમાવેશ થાય છે.
કલકત્તા અને દિલ્હી ખાતે એક એક કેન્દ્ર ને એક એક ઑફિસ.

મદ્રાસ ખાતેની એક જ શાખા લગભગ આઠ વર્ષના અનુભવ બાદ ૧૯૫૦ માં બંધ કરવામાં આવી હતી. સુરત અને બુરહાનપુર ખાતે જુદી ઑફિસો હતી પરંતુ બન્ને સ્થળે બે ઑફિસોની એક ઑફિસ કરી નાખવામાં આવી છે.

દેના બૅન્કની પ્રથમ નગરશાખા : ઠાકુરદ્વાર રોડ

દેના બૅન્કની બહારગામની પ્રથમ શાખા :
નાસિકસિટી

બેઉ તસ્વીરોમાં વચમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, બૅન્કના અધિકારીઓ,
મિત્રો અને બીજાઓ સાથે.

દેના બેન્કના અધિકારીઓ (તા. ૧૮–૧૨–૫૨)

બેઠેલા • શ્રી ભૂપતલાલ, શ્રી બાલિગા, શ્રી હરિદાસ સ્વાદી, શ્રી પટવર્ધન,
શ્રી પ્રવીણચન્દ્ર ગાંધી (મેનેજિંગ ડિરેક્ટર), શ્રી સી. વી. સુબ્રહ્મણ્યમ,
શ્રી રતિલાલ મરચંટ, શ્રી ઈશ્વરલાલ પારેખ, શ્રી ચન્દ્રકાન્ત કોઠારી

ઊભેલા • શ્રી ખાણુભાઈ સંઘવી, શ્રી લક્ષ્મીચંદ મહેતા, શ્રી ફરનાન્ડીઝ,
શ્રી દિનેશ પરીખ, શ્રી વી કૃષ્ણસ્વામી, શ્રી એસ. વાય. સ્વામી,
શ્રી એમ. પી. વ્યાસ, શ્રી છોટાલાલ શાહ, શ્રી ગોપાલન, શ્રી સુબેદાર,
(સ્વ.) શ્રી વેણીલાલ ભગત, શ્રી વી રામભદ્રન

બેન્કની નીતિ મુજબ મુંબઈ, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં નવી શાખાઓ ખોલવાનું વહીવટકર્તાઓ પસંદ કરે છે. બેન્કનું મથક, તેનો વહીવટ સંભાળનાર અમલદાર, જગા અને સ્થાનિક સલાહકાર મંડળની પસંદગી વખતે ઘણી કાળજી રાખવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત નાણાંની થાપણ, ધીરધાર, વટાવ વગેરે બેંકિંગ ધંધાની શક્યતાઓનો પણ વિચાર કરાય છે. લાંબા સમય સુધી કાળજીપૂર્વક વિચારણા કર્યા બાદ જ નવી શાખા ખોલવાનો નિર્ણય લેવાય છે.

અત્રે એ પણ નોંધપાત્ર ગણાશે કે બેંકની ઘણી નવી શાખાઓનાં ઉદ્ઘાટનો લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વ્યક્તિઓને શુભ હસ્તે જ થતાં હોય છે.

સેફ ડિપોઝીટ વૉલ્ટ

૧૯૪૨માં બેન્કે પ્રથમવાર ૪૧૫-લોકરોવાળું સેફ ડિપોઝીટ વૉલ્ટ મુંબઈમાં ઝવેરી બજાર શાખા ખાતે શરૂ કર્યું હતું. ૧૯૫૫ માં જુદી જુદી શાખાઓ મળી, બેન્કનાં ૧૪ સેફ ડિપોઝીટ વૉલ્ટો છે.

સેવાઓ

રાબેતા મુજબની બેન્કિંગ સેવાઓ ઉપરાંત જનતાને અનેક રીતે સેવા આપવા બેન્ક તત્પર રહે છે. દાખલા તરીકે-વખતોવખત ખાસ શરૂ કરવામાં આવતી સેવિંગ ડિપોઝીટ યોજના, કેશ સર્ટિફિકેટો, સેવિંગ્સ વીમા યોજના, સેફ ડિપોઝીટ વૉલ્ટ, નાની ચાંદીની લગડીઓ, ઇન્વેસ્ટમેન્ટ સર્વિસ, એક્ઝિક્યુટર અને ટ્રસ્ટી ડિપાર્ટમેન્ટ, કેટલીક શાખાઓમાં મોર્નિંગ સેવિંગ સર્વિસ ઇત્યાદિ. આ સેવાઓ લોકપ્રિય બની છે અને બેન્કના ગ્રાહકો એનો સારો લાભ ઉઠાવે છે.

ફોરેન એક્સચેન્જ ખાતું

જ્યારથી હિન્દુસ્તાનમાં એક્સચેન્જ નિયમન દાખલ કરવામાં આવ્યું ત્યારથી બધાં જ નાણાંના ફોરેન એક્સચેન્જ કામકાજ માટે બેન્ક પ્રમાણિત વેપારી છે, પણ છેલ્લાં ચાર વર્ષથી લેટર ઓફ ક્રેડિટ, પરદેશ નિકાસ

અને આયાત બીલનુ કામકાજ પણ વિક્સાવવામા આવ્યુ છે બેન્કના મુખ્ય પ્રતિનિધિ ચેઝ નેશનલ બેન્ક ઓફ ન્યુયાર્ક, લડન, બર્લિન અને ટોકિયો છે

દેના બેન્ક ગેઝેટ

જાન્યુઆરી ૧૯૪૬ થી દર મહિને બેન્ક તરફથી 'દેના બેન્ક ગેઝેટ' નામનુ સામયિક પ્રગટ થાય છે બેન્કના કર્મચારીઓને રસ પડે અને માર્ગદર્શન મળે તેવી સઘળી માહિતી તેમા પ્રગટ કરવામા આવે છે બેન્કની શાખાઓને અને ખાતાઓને બેન્કની જુદી જુદી ઓફિસો સબધી અગત્યના ખબરો, સૂચનાઓ ને હુકમો ઈત્યાદિ નિયમિત અને પદ્ધતિસર મળ્યા કરે એ હેતુથી પ્રથમ આ માસિક શરૂ કરવામા આવ્યુ હતુ ગસપ્રદ જાણવાયોગ્ય અને બોધદાયક લેખો પ્રગટ થતા હોવાને કારણે ગેઝેટ બેન્કના કર્મચારીઓ માટે શિક્ષણના માધ્યમનીયે ગરજ સારે છે અને બેન્કની શાખાઓને તેમ જ અન્ય ખાતાઓને મુખ્ય ઓફિસના મતવ્યો અને નીતિની તે દ્વારા જાણ થાય છે જ્યારથી ગેઝેટ શરૂ કરવામા આવ્યુ છે ત્યારથી મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર શ્રી પ્રવીણચદ્ર વી ગાધી એનુ તત્રીપદ સભાળી રહ્યા છે

'દેના જ્યોતિ'

દેના બેન્કના કર્મચારીઓના મનોરજન અને વિશેષ જ્ઞાન માટે ઓક્ટોમ્બર ૧૯૫૪ થી 'દેના જ્યોતિ' નામનુ 'ડાયજેસ્ટ' સ્વરૂપનુ માસિક પણ શરૂ કરવામા આવ્યુ છે, જેનુ તત્રીપદ જયહિન્દ કોલેજના ગુજરાતીના અધ્યાપક પ્રા મધુકર રાદરિયા સભાળે છે તેઓ બેન્ક સાથે પણ સકળાયેલા છે આ માસિક બેન્કના કર્મચારીઓમા તેમ જ બહારના મિત્રવર્ગમા અને અન્ય વાચકોમા ખૂબ લોકપ્રિય થયુ છે

સામાન્ય નિરીક્ષણ અને ઉપસંહાર

સ્થિરતાથી અને મક્કમ રીતે પાયાનુ ચણતર થતુ હોવાને કારણે ૧૯૩૮ થી ૧૯૪૧ ના વર્ષો દરમિયાન બેન્કની પ્રગતિ ધીમી હતી ૧૯૪૨ થી ૧૯૪૬ ના વર્ષો દરમિયાન સર્વાંગી વિકાસ સધાયો અને ૧૯૪૭ થી

૧૯૫૨ સુધીમાં બેન્ક વધુ સદ્ધર બની. ૧૯૫૨થી ૧૯૫૫ સુધીમાં તેણે આગલી હરોળમાં સ્થાન પણ મેળવ્યું છે.

આ બધાં વર્ષો દરમિયાન ડાયરેક્ટરોએ અને બેન્કના કર્મચારીઓએ સંગીન અને મક્કમ નીતિને અનુસરી બેન્કને વધુ મજબૂત અને સદ્ધર બનાવવાની કોશિશ કરી, તેને પરિણામે અત્યારે બેન્કની અનામત થાપણ રૂપિયા ૨૮ લાખની છે, જ્યારે ભરાયેલી થાપણ રૂપિયા ૫૦ લાખની છે.

વહીવટ દરમિયાન કાર્યદક્ષતા અને વિવેક એ બે ગુણો ઉપર વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે. બેન્કની ઘણી ખરી શાખાઓ અને ખાતાંમાં કાર્યદક્ષતા, વિવેક અને પ્રામાણિકતાનું ઊંચું ધોરણ જળવાય છે જેને પરિણામે બેન્કે અને તેની શાખાઓએ પોતાના વિસ્તારમાં સારી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી છે.

બેન્કના કર્મચારીઓનું પગારધોરણ સામાન્ય રીતે ઊંચું છે અને તેઓ તેથી સંતુષ્ટ પણ છે.

પંદર વર્ષના સમયને લક્ષમાં લેતાં એકંદરે સંતોષપૂર્વક કહી શકાય કે બેન્કે સારી એવી પ્રગતિ સાધી છે.

૧૯૪૭ના વર્ષ સુધી બનેલી કેટલીક ઘટનાઓને કારણે બેન્કના વિકાસના માર્ગમાં થોડો અંતરાય પડ્યો હતો. પરંતુ એ આકસ્મિક બનાવોએ એક રીતે બેન્કના વિકાસને મજબૂત કરવામાં અને કાર્યદક્ષતાનું ધોરણ ઊંચે લઈ જવામાં પણ સહાયતા કરી છે. 'દેના બેંક'ને નામે લોકપ્રિય થયેલી આ બેન્કનું નામ મુંબઈ, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્રના દરેક ઘરમાં જાણીતું થયું છે. ૧૯૫૩ના વર્ષમા તો બેન્ક વધુ સદ્ધર ગણાવા લાગી અને હિંદની પહેલી ૧૨ કે ૧૪ બેન્કોમાં તેણે પોતાનું સ્થાન મેળવી લીધું. હવે તો ઇશ્વરેચ્છાએ વધુ પ્રગતિ કરવા એ શક્તિમાન છે.

બેન્કના ઇતિહાસની આ રૂપરેખા દોરતાં આ વાતનો પ્રથમ સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે બેન્કે હાલ પ્રાપ્ત કરેલું મક્કમ સ્થાન, પ્રગતિ અને લોકપ્રિયતા માટે એના નિઃસ્વાર્થ કર્મયોગી સંસ્થાપકો સ્વ. ચૂનીલાલ અને પ્રાણલાલ-

ભાઈનો હિસ્સો જરાય ઓછો નથી. આના સંદર્ભમાં 'દેના બેન્ક ગેઝેટ'ના નવેમ્બર ૧૯૪૯ના અંકમાંથી હેડ ઑફિસ ખાતે બેન્કના બોર્ડ રૂમમાં સ્વ. ચૂનીલાલની પ્રતિમાના અનાવરણવિધિ વેળાએ ઉચ્ચારાયેલા શબ્દોનું અવતરણ અત્રે રજૂ કરીએ:

'તેમણે બજાવેલી બેંકની અનેકવિધ સેવાઓ કેવળ નિઃસ્વાર્થ છે અને બોર્ડે અનેકવાર બન્ને ભાઈઓને મહેનતાણું સ્વીકારવાની વિનંતિ કરી હતી છતાં તેમણે હમેશાં તે દરખાસ્તનો અસ્વીકાર કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ બેન્કનાં પ્રારંભનાં વર્ષો દરમિયાન બેન્ક પાછળ પોતાની અંગત મૂડીમાંથી ખરચેલી મોટી રકમો પાછી લેવાની પણ તેમણે ઇચ્છા સેવી નથી. બીજા કોઈ ઔદ્યોગિક સાહસમાં પૈસા રોકીએ તો વધુ વળતર મેળવી શકાય એ જાણતા હોવા છતાં તેમણે દેના બેન્કના શેરોમાં મોટી રકમનું રોકાણ કર્યું છે. પોતાની સમક્ષ જે આદર્શ હતો તેને વળગી રહી, તેમણે આ સંસ્થા પ્રતિ વાત્સલ્યભાવ દાખવી, અવિરત દેખભાળ અને કૂણી લાગણી વડે તેને પોષી છે. દુર્ભાગ્યે આજે શ્રી ચૂનીલાલ વિદ્યમાન નથી, છતાં તેમનું ઋણ ભુલાય તેમ નથી. ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે બેન્કના સર્વપ્રિય પ્રમુખ શ્રી પ્રાણલાલભાઈને સુખ અને સ્વાસ્થ્યભર્યું દીર્ઘાયુ બક્ષે, જેથી બેન્કને તેમની વ્યક્તિગત પ્રતિષ્ઠાનો, પરિપક્વ અનુભવનો, નક્કર નિર્ણયશક્તિનો અને નિઃસ્વાર્થ સેવાનો લાભ દીર્ઘકાલ પર્યંત મળતો રહે.'

(૨)

સ્મરણીય છવ્વીસમી મે

મંગળવાર તા. ૨૬ મી મે ૧૯૫૩ નો દિન, દેના બેંકના ઇતિહાસમાં સ્મરણીય દિન તરીકે અંકિત રહેશે. તે દિને, પંદર વર્ષનો ગણનાપાત્ર ગાળો પૂરો કરી, બેંકે પોતાની સોળમી વર્ષગાંઠ ઊજવી. તે જ દિવસે, દેના સંસ્થાના ભાગીદારો, ડાયરેક્ટરો તથા અધિકારીઓએ, બેંકને, બેંકના માનનીય સંસ્થાપક-પ્રમુખ શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજીની આરસપ્રતિમાની અમૂલ્ય ભેટ આપી હતી.

આ આરસપ્રતિમાનો અનાવરણવિધિ બેંકના માનનીય ડાયરેક્ટર શ્રી મનસુખલાલ એ માસ્તરે, બેંકના બોર્ડરૂમમાં કર્યો હતો.

આ પ્રસંગે અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓ તરફથી કેટલાક સંદેશાઓ નીચે પ્રમાણે સાંપડ્યા હતા.

સંદેશાઓ

'મારાં અભિનંદન. દેના સંસ્થાને તમે કેવળ પ્રાણલાલભાઈની પ્રતિમા જ ભેટ નથી આપી, પણ સાથે સાથે જનતાને કાર્યદક્ષતા, ઉપકાર-બુદ્ધિ, ભલાઈ અને ખાનદાનીનુ પ્રતીક પણ આપ્યું છે.'

પોરબંદરના નેકનામદાર મહારાજાશ્રી સર નટવરસિંહજી

*

'દેના કંપનીઓની શેઠ પ્રાણલાલભાઈએ બજાવેલી મહાન સેવાઓને અંજલિ આપવા માટે મારાં હાર્દિક અભિનંદન'.

શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા

*

'પ્રાણલાલભાઈ ભારતના પનોતા પુત્ર છે. જનહિતસાધક પ્રવૃત્તિઓનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ફાળો આપીને, આપણા દેશની તથા પ્રજાની એમણે જે મહાન સેવા બજાવી છે તે કારણે તથા પ્રામાણિકતા, નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય, ચિત્તની ઉદારતા, નિષ્પક્ષ વિચારસરણી, રાષ્ટ્રવાદી દૃષ્ટિ અને

નિ:સ્વાર્થતાને કારણે દેશમાં સૌ કોઇને તેમના પ્રતિ ઉચ્ચ આદરભાવ છે. દેવકરણ નાનજીની વ્યવસાયી પેઢી નામાંકિત તો છે જ, પરંતુ પ્રાણલાલભાઈની અથાક શક્તિ, ઉચ્ચ કુશાગ્ર ધંધાદારી બુદ્ધિ, અને અદ્ભુત વ્યવસ્થાશક્તિને કારણે આજે એ સંસ્થાનું દેશમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન છે.

ગણિતની પરિભાષા વાપરીને લખું તો આવું સમીકરણ મૂકી શકું:
શ્રી પ્રાણલાલભાઈ=સદ્ગુણની મૂર્તિ+ઉચ્ચ ધંધાદારી કુશાગ્ર બુદ્ધિ—અહમ્.'

રાજમિત્ર આર. એસ. માનપારિઆ

*

'આજના સમારંભને અદ્ભુત સફળતા વાંછું છું અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈને દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય તથા હજી વધુ ઉજ્જવલ સિદ્ધિઓ મળે તેવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરું છું.'

શ્રી હરિદાસ અચરતલાલ

*

'શ્રી પ્રાણલાલભાઈની આરસપ્રતિમા, એમના મિત્રો અને સહયોગીઓની આભારવૃત્તિનું દર્શન કરાવવા ઉપરાંત, ઑફિસમાંથી એમની ગેરહાજરીના સમય દરમિયાન, સર્વ કાર્ય-યોગીઓને, પોતાની દેખરેખ હેઠળની આ સંસ્થાઓ માટે જે ઉચ્ચ ધોરણો એમણે સ્થાપ્યાં છે તે જાળવી રાખવા માટે નિષ્ઠાભર્યા પ્રયાસો કરવાની પ્રેરણા આપશે.'

શ્રી એ. સી. રામલિંગમ

*

'શ્રી પ્રાણલાલભાઈ ખરેખર દેના કંપનીઓના સાચા સંસ્થાપક છે અને એમને અપાતાં માન અને યશ માટે સર્વથા સુપાત્ર છે. જનતાને હિતાર્થે એમને દીર્ઘાયુષ્ય સાંપડો એવી અંતઃકરણપૂર્વક શુભેચ્છા.'

શ્રી નંદદાસ હરિદાસ અને શ્રી ચરણદાસ હરિદાસ

દેના બૅંક, દેના ઈન્સ્યુરન્સ કંપની, દેના ઈન્વેસ્ટમેન્ટ કંપની અને દેના પ્રિન્ટિંગ ઍન્ડ પબ્લિશિંગ કંપનીના ડાયરેક્ટર તથા ડોનર સમિતિના પ્રમુખ **શ્રી લક્ષ્મીકાંત એસ. દાભોલકરે** ડોનરો તથા પોતા તરફથી, આમંત્રિત સજ્જનો તથા સન્નારીઓનું સ્વાગત કર્યું હતું અને પ્રમુખપદેથી કહ્યું હતું:

'આજે આપણે એકીસાથે બે સમારંભો ઊજવીએ છીએ. આપણી દેના બૅંક આજે પોતાની લોકોપયોગી કારકિર્દીનાં પંદર વર્ષ પૂરાં કરે છે અને કેવળ આ નગરની નહીં પરંતુ રાજ્યની અને દેશની સેવાના સોળમા વર્ષમાં આજે પ્રવેશે છે. આ બૅંકની તથા બીજી દેના કંપનીઓની પણ સ્થાપના કરવાનો યશ પ્રાણલાલભાઈને છે. પ્રાણલાલભાઈ વિશે કાંઈ પણ કહેવું એટલે એમનામાં એકત્રિત વસેલા સર્વ સદ્ગુણોનું જ વર્ણન કરવા જેવું છે. માત્ર વેપારી તરીકે નહિ, પણ જેઓ એમના મિત્ર બની શકે છે તેમની સાથે એક માયાળુ મિત્ર તરીકે હંમેશ વર્તી એમણે પોતાની યોગ્યતા સાબિત કરી આપી છે. એમણે ઘણાને સલાહ આપી છે, ઘણાને માર્ગ ચીંધ્યા છે, ઘણાને સહાય કરી છે.

સ્વ. શેઠશ્રી દેવકરણ નાનજીનું જીવનસૂત્ર હતું : सत्यं वद, धर्मं चर। તેમણે પોતાના પૂજ્ય પિતાશ્રીનું આ સૂત્રના પાલનમાં નિષ્ઠાપૂર્વક અનુસરણ કર્યું છે. બધા જ લોકો પોતાનાં જીવનસૂત્રોને આચરતા નથી, પરંતુ અહીં, દેવકરણ નાનજીના કુળમાં, આ સૂત્રનું પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન એમણે પોતે પાલન કર્યું હતું એટલું જ નહિ, પણ વ્યવહાર ધંધાદારી જીવનમાં એમના સુપુત્ર શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અને એમના સહયોગીઓ એનું એકનિષ્ઠાથી પાલન કરે છે. શ્રી પ્રાણલાલભાઈ કેવળ એક કુશાગ્ર વેપારી નથી, પણ એમનામાં બીજા અનેક સદ્ગુણો છે. જે વિષયને એઓ સ્પર્શે છે તેના પોતે અભ્યાસી બની જાય છે, અને તેમાં જ એમની મહત્તા છે. પોતાના કુટુંબીજનો પ્રત્યે તેમને પ્રીતિભાવ છે. એમાં એમનો ઉદ્દેશ એમનું હિત વધારવાનો જ નહીં પણ, જનતાની સેવામાં તેમને ઉપયોગી બનાવવાનો છે. જેમનું અનુકરણ અને અનુસરણ કરીએ એવા એ

આપણા મિત્ર ને માર્ગદર્શક છે. એમના ગુણો ઉચ્ચ છે, એમના આદર્શો મહાન છે.

એમની આ આરસપ્રતિમાના ડોનરોને વધારે સારો પ્રતિગ્રાહક, વધારે સારો પ્રસંગ ને વધારે સારો અનાવરણવિધિ કરનાર ન જ સાંપડતે, કારણ, આ પ્રતિમા શ્રી પ્રાણલાલભાઈને સૌથી વધુ પ્રિય એવી સંસ્થા દેવકરણ નાનજી બેંકિંગ કંપની લિમિટેડને ભેટ અપાય છે, આજે એ દેના બેંકની સોળમી વર્ષગાંઠનો દિન છે. અને એનો અનાવરણવિધિ શ્રી મનસુખલાલ એ માસ્તરને વરદ હસ્તે થાય છે. તેઓશ્રી કેવળ વહાણવટાના વિષયમાં પ્રમાણભૂત અને દેશના આર્થિક જીવનમાં એક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ છે એટલું જ નહીં, પણ તેઓ દેવકરણ નાનજી સંસ્થાના, શ્રી પ્રાણલાલભાઈના અને આપણા સૌના એક માનવતા મિત્ર અને સાચા શુભેચ્છક છે.

હું શ્રી માસ્તરને પ્રતિમાનું અનાવરણ કરવાની તથા આપણને ઉદ્બોધન કરવાની વિનંતિ કરું છું.'

દેના બેંકના સમાન્ય ડાયરેક્ટર અને અતિથિવિશેષ શ્રી **મનસુખલાલ એ. માસ્તરે** નીચે પ્રમાણે પ્રવચન કર્યું હતું :

'આજે આપણે અત્રે, આપણા વહાલા મિત્ર અને સન્માનિત અગ્રણી પ્રાણલાલભાઈને સન્માનવા તથા આપણી નમ્ર અભિવંદના કરવા એકત્રિત થયા છીએ

શેઠ પ્રાણલાલમાં એવું શું છે જેથી એ આપણા પ્રીતિપાત્ર બન્યા છે ? પ્રાણલાલભાઈમાં એવું શું છે જેથી એમણે આ દેશના વ્યાપારી અને આર્થિક જીવનમાં માન અને પ્રતિષ્ઠાનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે ? શેઠ પ્રાણલાલ આજે સ્વ. શેઠશ્રી દેવકરણ નાનજીના કુળના જ્યોતિપુંજ છે. મેં સાંભળ્યું છે કે, એમના પિતાશ્રી શેઠ દેવકરણ નાનજી આ શહેરમાં અગિયાર વર્ષની નાની વયે આવેલા, અને થોડા જ વર્ષોમાં, આ કુટુંબના લાક્ષણિક એવા ખંતીલા પરિશ્રમથી, અવિશ્રાન્ત કાર્યશક્તિથી, ધંધાદારી કુનેહથી અને પરંપરાગત દક્ષતાથી, નીચી પાયરીએથી જવાબદારીને ઊંચે સ્થાને પહોંચ્યા

હતા. વળી, મેં સાંભળ્યું છે કે, ૧૮૭૯માં એમણે પોતાના વડીલ બંધુને નામે પહેલાં છગનદાસ એન્ડ કંપની નામે ઓળખાતી પેઢી સ્થાપી હતી. પાછળથી એ પેઢી દેવકરણ નાનજી એન્ડ કંપનીને નામે ઓળખાવા પામી. એ ખરેખર સંતોષ ને ગૌરવની બીના છે કે એમના ત્રણે પુત્રોએ પોતાના તેજસ્વી પિતાની પ્રણાલીઓને જાળવી છે અને સમય જતાં, આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓનો વિસ્તાર કર્યો છે. શેઠ દેવકરણ નાનજીએ માત્ર શેર અને જમીનગીરીઓનું કામકાજ આરંભ્યું હતું એમ નહોતું; તેમણે રૂ અને સોનાચાંદી જેવાં બીજાં મહત્ત્વનાં કાર્યક્ષેત્રોમાં પણ પ્રવેશ કર્યો હતો. શેઠ પ્રાણલાલ અને તેમના ભાઈઓએ આ પ્રવૃત્તિઓ વધારી છે. એમના ભાઈ, સ્વ. મનુભાઈમાં આ પ્રવૃત્તિઓનો ઘણો વિપુલ વિસ્તાર કરવાની સંભાવના હતી, પરંતુ પરમાત્માની યોજના જુદી જ હતી અને નાની વયે જ આપણે આ કુટુંબના એ તેજસ્વી રત્નને ગુમાવ્યું. પરંતુ, શેઠ પ્રાણલાલે પોતાના વડીલ બંધુ શેઠ ચૂનીલાલની સહાયતા અને પ્રેરણાથી નવી કેડીઓ કોતરી કાઢી અને આજે, આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ, દેશના ઔદ્યોગિક જીવનના ભાવીનો જેના પર મુખ્ય આધાર છે તેવી અનેક લોકોપયોગી સેવાસંસ્થાઓની એમણે સ્થાપના કરી છે.

પ્રાણલાલભાઈ સાથે હું છેલ્લી એક પેઢી કે તેથી વધારે સમયથી સંપર્કમાં આવ્યો છું. વહાણવટાના મહાન ઉદ્યોગના સાચા અગ્રેસરો સ્વ. શેઠ નરોત્તમ અને સ્વ. શેઠ વાલચંદ છે એવી મારા મન પર છાપ હતી અને હકીકત તરીકે એમ હું માનતો. પરંતુ, પ્રાણલાલભાઈના સમાગમમાં હું આવ્યો અને જાન્યુઆરી ૧૯૪૦માં શેઠ વાલચંદના માનમાં એમણે યોજેલા ભોજનસમારંભનો હેવાલ મેં વાંચ્યો ત્યારે, આ દેશમાં વહાણવટાના ઉદ્યોગમાં અગ્રેસર એવા બીજા પણ એક મહાન ગુજરાતી હતા તેની મને જાણ થઈ. એ તેજસ્વી નામ તે સ્વ. શ્રી દેવકરણ નાનજીનું. મારા મન પર, આ ઉદ્યોગના અગ્રણીઓ અંગે જે છાપ પડી હતી તે દૂર થઈ. અને મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, વર્ષે વર્ષે, જે પેઢી પાંચથી ૭ લાખ ટન માલ ચડાવતી હોય તેનું નામ, હિન્દી વહાણવટાના ઉદ્યોગના

અગ્રેસર તરીકે, અને એક ગણનાપાત્ર અગ્રેસર તરીકે મુકાવું જોઈએ. આ સાથે, મને એ વાતનો પણ ખૂબ સંતોષ થાય છે કે પ્રાણલાલભાઈ વીસ વર્ષની વયે પણ પહોંચ્યા નહોતા તે પૂર્વે, આ ઘણા અગત્યના ઉદ્યોગ પ્રત્યે લક્ષ આપતા હતા. હિન્દ સંરક્ષણ ધારો તથા પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ન નડ્યાં હોત તો આ પેઢીની પ્રવૃત્તિઓ ઘણી વધી હોત. કદાચ, આપણે આ દેશમાં, 'દેવકરણ નાનજી શિપિંગ લાઈન' સ્થપાયેલી જોઈ શકતે અને શેઠ નરોત્તમ તથા શેઠ વાલચંદના નેતૃત્વ હેઠળ સિંધિયા કંપનીની માફક સુંદર રાષ્ટ્રીય સેવા તે આપતી હોત!

આપણે દેશની ઔદ્યોગિક ખિલવણીની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે બેંક, વીમો અને વહાણવટુ—આ ત્રણ અગત્યની સેવાઓની જરૂરત, આવશ્યક જરૂરત આપણને જણાય છે. વહાણવટાના ક્ષેત્રમાં, દેવકરણ નાનજીની પેઢીએ તથા પ્રાણલાલભાઈએ ભજવેલા ભાગનો ઉલ્લેખ હું કરી ગયો છું. આપ સૌ જાણો છો તેમ એમણે વીમાનું કામકાજ શરૂ કર્યું છે. આ સંસ્થાની વીમા-પ્રવૃત્તિ હજી બાલ્યાવસ્થામાં છે. આ કંપની જિંદગીના વીમાનું કામકાજ કરે છે એટલું જ નહીં પરંતુ, વીમાની બીજી અનેક શાખાઓમાં એની પ્રવૃત્તિ છે, અને એવો સમય પણ આવશે કે એની પ્રવૃત્તિઓનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ થશે અને લોઈડ્સની માફક એક મોટા 'અન્ડરરાઈટર' તરીકે એની ગણના થશે એવી મને ખાતરી છે.

પરંતુ, પ્રાણલાલભાઈનાં નામ અને કીર્તિ તો હમેશ દેના બેંકના વહીવટ અને વિકાસ સાથે સંકળાયેલાં રહેશે.

આ બેંકે કેટલી શાખાઓનું સંચાલન કર્યું છે, પોતાના ઘરાકોને તે કેવી સગવડો આપે છે ને એવા જ સ્વરૂપની જે પ્રવૃત્તિઓ એ કરી રહી છે તેના પર જ, પ્રાણલાલભાઈની બેંકિંગની દુનિયામાંની પ્રતિષ્ઠા ને લોકપ્રિયતા નિર્ભર નથી. એક મહાન બેંકર તરીકે, એમનું નામ ને એમની કીર્તિ તો જે વિશાળ દૃષ્ટિથી એમણે બેંકિંગ એસોસિયેશનનું નિર્માણ કરવાનું વિચાર્યું છે, બેંકના હકો અને હિતોનું રક્ષણ કરવા તથા તેને વધારવા માટે જે કુનેહ, નિર્ણયશક્તિ તથા મુત્સદ્દીગીરીથી તેની સ્થાપના કરી છે

અને દેશની ઔદ્યોગિક ખિલવણીને સહાયરૂપ બનવા દેશમાં, નાણાંની ધીરધાર કરનારી પેઢીઓનો વિકાસ સાધ્યો છે, તેના પર જ સદૈવ નિર્ભર છે.

આપણે ત્યાં મેનેજિંગ એજન્સીની પ્રથાને કેટલાકો વખાણે છે, કેટલાકો વખોડે છે. મારે નમ્ર મતે, મેનેજિંગ એજન્ટ્સની પ્રથાએ, કેટલાક દાખલાઓમાં કેટલીક ગંભીર ઊણપો હોવા છતાં, દેશના આર્થિક અને ઔદ્યોગિક વિકાસમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. આજે, ૧૯૫૩ ના વર્ષમાં, આપણા આર્થિક અને ઔદ્યોગિક નવનિર્માણ માટે, પુનરુદ્ધાર માટે કેવા પ્રકારની વ્યવસ્થા આપણે માગીએ છીએ? અનુભવે આપણને એક મોટું સત્ય સુઝાડ્યું છે કે આપણા આર્થિક અને ઔદ્યોગિક જીવનવિકાસ માટે તથા રાષ્ટ્રઘડતરની પ્રવૃત્તિઓને પ્રેરવા તથા પગભર કરવા માટે, શક્તિ, નિષ્ઠા અને જવાબદારીના ભાનવાળી વ્યક્તિઓના તથા એવા જ ગુણોવાળા એમના સહકારીઓના હાથમાં જેનું સૂત્ર હોય એવી સંસ્થાઓના અસ્તિત્વની આપણને જરૂરત છે. આવી એક સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં પ્રાણલાલભાઈએ સાચો પાયો નાખ્યો છે એ વાતમાં આપ સહમત થશો એની મને ખાતરી છે. દેવકરણ નાનજી સંસ્થાનું એમણે તેના ‘કુલદેવતા’ તરીકે ઘડતર કર્યું છે. આ કાર્યમાં એમને નેક, શક્તિશાળી અને પ્રામાણિક અધિકારીઓનો સાથ છે. તેમનામાં સાહસની વૃત્તિ છે અને દેશની તથા કોમની સેવા કરવાના ઉચ્ચ આદર્શોથી તેઓ પ્રેરાયેલા છે.

મિત્રો, મારા આ ગાઢ સ્નેહી વિશે હું બોલું છું ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે ક્યાં અટકવું તેની મને સૂઝ પડતી નથી. છતાં, મારે મારું વક્તવ્ય પૂરું કરવું જોઈએ. પ્રાણલાલભાઈ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ગૂંથાયેલા માણસ છે. એમની પ્રવૃત્તિઓનું ફલક વિશાળ ને લાંબું છે. પ્રમાણિક અને સાહસિક વેપારી તરીકે તેમની પ્રતિષ્ઠા છે. દૂરંદેશ અને વિચક્ષણ શરાફ તરીકે તેઓ માનના અધિકારી છે. વેપારી આલમની સુંદર સેવા કરનાર એક પ્રતિષ્ઠિત અગ્રણી તરીકે લોકો તેમનો આદર કરે છે. કલા અને સાહિત્યના તેઓ એક સાચા ને ઉદાર

આશ્રયદાતા છે. ગમે તેવા વિકટ સંજોગોમાં તેઓ પડખે ઊભા રહેનાર એક સાચા મિત્ર છે. પણ આ સૌથીયે વિશેષ તેઓ એક સંસ્કારી આત્મા છે. હૃદયની માનવતા અને ચિત્તના આભિજાત્યની સૌરભ પ્રસારતા સુંદર પુષ્પની માફક, ચારેકોર આનંદનું વાતાવરણ સર્જતાં, આ સંસ્કારનું તેઓ દર્શન કરાવે છે. આ પ્રાણલાલભાઈ આપણા સૌની પ્રીતિના પાત્ર છે: આ પ્રાણલાલભાઈએ પોતાના દેશની અને પોતાના દેશવાસીઓની રૂડી રીતે સેવા બજાવી છે.'

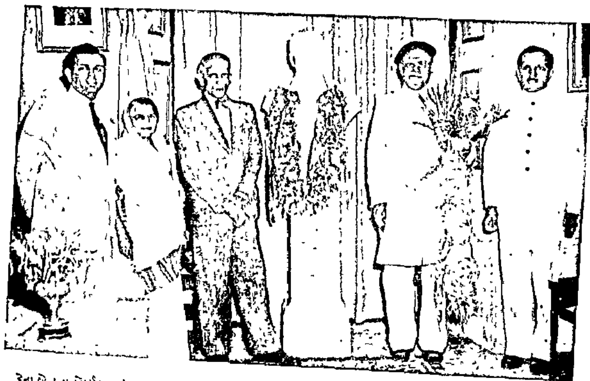
આ પ્રવચનને અંતે, શ્રી મનસુખલાલ માસ્તરે પ્રતિમાનું ઉદ્‌ઘાટન કર્યું હતુ અને તેને પુષ્પહાર પહેરાવ્યો હતો.

ડોનરસમિતિના સભ્ય, દેના બેંકના ડાયરેક્ટર અને મેસર્સ દેવકરણ નાનજી (રૂ અને સોનાચાંદીની પેઢી)ના મેનેજિંગ પાર્ટનર શ્રી **નટવરલાલ એસ. ચોકસીએ** પ્રવચન કરતાં જણાવ્યુ હતું:

'શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સાથે ત્રણ દાયકાથી વિશેષ સમયથી સંપર્કમાં આવવાનું સદ્‌ભાગ્ય મને સાંપડ્યું છે અને ખૂબ નિકટતાથી મેં એમને પિછાણ્યા છે. તેઓશ્રી વિશાળ અનુભવવાળા, અનંત શક્તિવાળા અને દરેક ન્યાયબુદ્ધિવાળા વેપારી છે. તેમનામાં કુશાગ્ર બુદ્ધિ, સચ્ચાઈ, ગૌરવ અને ઉમદા ગુણો છે. એમનુ વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી અને અસરકારક છે. આર્થિક અને નાણાંકીય ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ જ્ઞાન ધરાવનાર જાહેર ભારતીય વ્યક્તિઓમાં તેમનું સ્થાન છે અને બેંકિંગમાં તથા જાહેર નાણાંક્ષેત્રમાં એમણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા સુદૃઢ રીતે સ્થાપી છે. ઈન્ડિયન બેન્કસ એસોસિયેશનના તેઓ સ્થાપક છે અને છેલ્લાં ચાર વર્ષથી તેના પ્રમુખ છે એ જ હકીકત એની સાક્ષી પૂરે છે.

મુંબઈ શહેરમાં ૧૯૪૪ના એપ્રિલમાં ગોદીનો જે ભયંકર ધડાકો થયો હતો ત્યારે, હિન્દી વેપારી મંડળના પ્રમુખ તરીકે એમણે વેપારી કોમની અદ્‌ભુત સેવા બજાવી હતી. હિંદ સરકાર સાથેની એમની મંત્રણા

આરસપ્રતિમાઅનાવરણવિધિ

દેના બૅન્કના બૉર્ડરૂમમાં, શ્રી મનસુખલાલ માસ્તરે, શ્રી પ્રાણલાલભાઈની આરસપ્રતિમાનો અનાવરણવિધિ કર્યો તે પ્રસંગની તસવીર; ચિત્રમાં: શ્રી પ્રવીણચન્દ્ર ગાંધી, શ્રી જયાવતી પ્રાણલાલ, શ્રી એલ. એસ. દાભોલકર, શ્રી મનસુખલાલ માસ્તર, યુવરાજશ્રી ઉદયભાણસિંહજી

અને તે વખતના હિન્દના વાઈસરૉય લૉર્ડ વેવેલ સાથેની એમની મુલાકાતોએ આ દારુણ આપત્તિમાં સપડાયેલાઓને વળતર અપાવવામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો. ફરી એક વાર, એમના જેવી નેતૃત્વશક્તિવાળી અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિની તાત્કાલિક જરૂરત જણાતાં એમને એ ઉચ્ચ પદે આમંત્રવામાં આવ્યા હતા અને વેપારી કોમના એ આગ્રહને વશ થઈ નિવૃત્તિસેવનનો ત્યાગ કરી, એ પદ તેમણે સ્વીકાર્યું હતું. બહુમુખી વેચાણવેરામાંથી જન્મેલી અસાધારણ અને જટિલ કસોટીનો એમને પ્રતિકાર કરવો પડેલો અને પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ એમાંથી સરસ રીતે પાર ઊતરી ગયેલા તથા જાહેર જનતાની આંખમાં 'ચેમ્બર'ની પ્રતિષ્ઠા પણ એમણે વધારી હતી. પ્રાણલાલભાઈએ હિન્દી વેપારી મંડળનું બીજી વારનું પ્રમુખપદ પણ અદ્ભુત પ્રતિષ્ઠા અને બહુમાનથી શોભાવ્યું છે.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈની બીજી મહત્ત્વની જીવનસિદ્ધિઓનો ઉલ્લેખ આ સ્થાનેથી હું કરીશ. એમણે પોતાના પુણ્યશ્લોક પિતા સ્વ. શેઠ દેવકરણ નાનજી પાસેથી, સત્ય વદવાનો અને ધર્મ આચરવાનો અક્ષય વારસો મેળવ્યો છે અને તેને વર્તનમાં ઉતાર્યો છે. સ્વભાવે તેઓ ગુલાબી છે અને એમનું અનુકરણીય સ્મિત તો એમના ટીકાખોરનેય એમના પ્રશંસક બનાવી દે એવું છે. સંસ્કારિતા અને સભ્ય વર્તનમાં તો એમનું વ્યક્તિત્વ એક કિતાબ જેવું છે. સાહિત્ય, કલા, સંગીત અને સંસ્કાર જે જીવનના પાયા છે, તે ક્ષેત્રથી પણ તેઓ દૂર રહ્યા નથી. તેમનું વાચન વિશાળ છે, અને તેઓ શુદ્ધ પ્રવાહી ગુજરાતી ગદ્ય સહજતાથી લખી જાણે છે. 'અભિજાત ચારિત્ર્યશીલ સજ્જન' એ વર્ણન એમને શબ્દશઃ લાગુ પડે છે.

આપણી સમક્ષ એમની જે આરસપ્રતિમા ઊભી છે, તેની પીઠિકા પર એક સૂચક શબ્દ છે: **કર્તવ્યપરાયણતા.** આપ સૌમાંથી જેમને એમનો ગાઢ પરિચય છે, તેઓ કબૂલશે કે આ શબ્દ તેમનામાં સંપૂર્ણતયા ચરિતાર્થ થયો છે. ખંતીલું અને અવિરત કાર્ય એ જ એમના જીવનનો મુદ્રાલેખ છે.'

શ્રી પ્રાણલાલભાઈની બુદ્ધિ અને હૃદયની ગુણસમૃદ્ધિનો ઉલ્લેખ કરતા, લબ્ધપ્રતિષ્ઠ અર્થશાસ્ત્રી અને શિક્ષણશાસ્ત્રી તથા ઇન્ડિયન બૅન્કસ એસોસિયેશનના મંત્રી ડૉ. એસ. જી. પનાન્દીકર બોલ્યા હતા કે

'મારા કરતા આપને ઘણાને શેઠ પ્રાણલાલનો વધુ પરિચય છે હું તો એમને છેલ્લા લગભગ દસેક વર્ષથી ઓળખુ છુ, પરંતુ છેલ્લા છ વર્ષથી, એમને લગભગ રોજેરોજ મળવાને કારણે હું એમનો વધારે ગાઢ પરિચય સાધી શક્યો છુ અને શેઠ પ્રાણલાલને મારા તરફથી માનાજલિ અર્પવાની તક મને મળી છે તેથી મને આનંદ થાય છે શેઠ પ્રાણલાલના જીવનના અને વ્યક્તિત્વના અનેક પાસા છે હું તેમાથી સક્ષિપ્તમા થોડા વર્ણવીશ

પ્રથમ તો તેઓ ચીવટના ખૂબજ આગ્રહી છે ખૂબજ કાળજી પૂર્વક લખાણના ખરડાના શબ્દેશબ્દને તપાસી ગયા વગર તેઓ પસાર થવા નહિ દે એટલુ જ નહિ, પણ આગલી સાજે પોતે મજૂર રાખ્યો હોય એવો ખરડો બીજી સવારે પોતે સુધારતા હોય એવુ પણ મે જોયુ છે' ધધામા સફળતા મેળવવા માટે આ એક અતિ આવશ્યક ગુણ છે

બીજુ, તેઓ શિસ્તપાલનના જબરા આગ્રહી છે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમા સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે શિસ્ત અત્યત જરૂરી છે પોતાની બધી પેઢીઓમા સપૂર્ણ શિસ્ત જળવાય તેની તેઓ કાળજી રાખે છે અને તે કામ તેઓ પ્રીતિથી પ્રેરે છે, જેઓ તેમની સાથે કે તેમના હાથ નીચે કામ કરનારાઓ તેમને પ્રેમની નજરે જ જુએ છે દરેકને માટે તેમના મોમા મીઠા જ શબ્દો હોય છે અને દરેકને સહાય કરવા તેઓ તત્પર હોય છે

ત્રીજુ, એમનો સ્વભાવ આનદી છે મે એમને કદી ખિન્ન કે ગ્લાનિયુક્ત જોયા નથી, બલકે જ્યારે જ્યારે હું નિરાશ થઈ ગયો હોઉ છુ ત્યારે તેઓ મને ઉત્સાહિત કરે છે ગભીર પરિસ્થિતિને કુશળતાથી જાળવી લેવાની એમનામા અદ્ભુત આવડત છે અને આજના દિવસોમા તો એ આવડતનો એમને વારવાર ઉપયોગ કરવો પડે છે।

એમણે પોતાની સમક્ષ સેવાને જીવનસૂત્ર તરીકે રાખી છે, અને તેની પાસે નફા કે લાભના વિચારને ગૌણ ગણ્યો છે. વળી, એક વેપારી તરીકે તેઓ 'પૈસાનાં પ્રદર્શન' હમેશ ટાળે છે. અને ખબર છે કે, જ્યારે આ કુટુંબના એકના એક દીકરા લલિતભાઈ પરણ્યા ત્યારે, લગ્ન સાદી રીતે ઊજવાયાં હતાં. આ બહુજ જરૂરી છે, કારણ પૈસાનાં ભભકભર્યાં પ્રદર્શનો આમજનતા માટે વેપારીઓ વિરુદ્ધ ઉપદ્રવની જ ગરજ સારે છે. શેઠ પ્રાણલાલનું જીવન સાદું ને સરળ છે. હું એમની સાથે માથેરાન અને દેવલાલી રહ્યો છું અને એઓ જે અત્યંત સાદો ખોરાક લે છે તે મેં જોયું છે. તેઓ 'ત્યાગ'માં માને છે. અને ત્યાગ દ્વારા જ જીવનશાંતિ સાંપડે છે એવું એમનું મંતવ્ય છે.

એક જાહેર અગ્રણી તરીકે પ્રાણલાલભાઈએ આ નગરમાં જે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે, તેનાથી આપ સુપરિચિત છો.

અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી–ત્રણ ભાષાના સાહિત્યના તેઓ ઊંડા અભ્યાસી છે. એમનું વાચન વિશાળ છે, ને સ્મૃતિ સતેજ છે. કલા, નાટક અને સંગીતના પણ તેઓ મહાન તજ્જ્ઞ છે. તેમણે શાસ્ત્રીય હિન્દુસ્તાની સંગીતનો અભ્યાસ કર્યો છે અને હારમોનિયમ સરસ રીતે વગાડી શકે છે. રાગરાગણીની એમની સમજ પણ ઉત્તમ છે. બીજો કોઈ વેપારી જીવ ભાગ્યે જ આ બધું કરી શકે!

આ સર્વ કારણોને અંગે, શ્રી પ્રાણલાલભાઈનું આવું બહુમાન થાય એમાં સંપૂર્ણ ઔચિત્ય છે. એમની આ આરસપ્રતિમાને જોઈને, તેઓશ્રી જે સુંદર કાર્ય કરી રહ્યા છે તેમાંથી આપણે પ્રેરણા ઝીલીશું.'

દેના બેંકના ભૂતપૂર્વ ડાયરેક્ટર અને મેસર્સ દેવકરણ નાનજી (રૂ અને સોનાચાંદીની પેઢી)ના ભાગીદાર તથા ધંધામાં દેવકરણ નાનજીની પેઢી સાથે સંકળાયેલાઓમાંના સૌથી જૂના **શ્રી વૃન્દાવનદાસ એચ. ભગતે** આ પ્રસંગ માટે ખાસ એક કાવ્યરચના કરી હતી, જેનો ગદ્યાન્વય નીચે પ્રમાણે હતો:

'શ્રી પ્રાણલાલ દેનાની સેનાના એક ભડવીર નાયક અને વ્યવહારકુશળ સેનાની છે. કુટુંબની જવાબદારીને વફાદારીથી સંભાળી તેઓ સૌને સંતોષપૂર્વક સાચવી લ્યા છે. ગતં ન શોચ્યમ્ એ સૂત્રને અનુસરી, શાંતિથી પોતાનું કર્તવ્યપાલન તેઓ કરે છે. રણમાં જેમ યુદ્ધવિશારદ શૂરો શોભે છે, તેમ આપણા ક્ષેત્રે પ્રાણલાલભાઈ કરે છે. અડગ મનોશુદ્ધિથી કાર્ય કરતા, પરાક્રમોથી સિદ્ધિને વરતા, સુસંપથી પ્રભાવ પાડતા, મધુર આચાર, વિચાર ને વાણીથી સર્વના પ્રેમ ને માન પામતા, પિતાની કીર્તિને નિર્વિવાદ કરતા પ્રાણલાલભાઈના વ્યક્તિત્વને ધન્યવાદ છે.'

સ્થાપનાના આરંભથી જ વીમા કંપનીના એક ડાયરેક્ટર, સોલિસિટર **શ્રી તનુભાઈ ડી. દેસાઈએ** નીચે પ્રમાણે ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા હતા

'૧૯૩૧ના વર્ષથી, એટલે કે બાવીસ વર્ષથી પ્રાણલાલભાઈએ મને પોતાના નાનાભાઈ તરીકે જ ગણી લીધો છે. ૧૯૩૧ પછી, એમનો નિકટતાથી પરિચય મેળવવાનો જે અધિકાર મને મળ્યો છે તે ગૌરવભર્યા દિવસો આજે મને સાંભરે છે. આરંભથી જ જે એક વાતની છાપ મારા પર પડી હતી તે એ છે કે, પૈસાના ને વિજ્ઞાનના આ અદ્યતન જગતમાં અને જ્યાં લક્ષ્મીનું જ દેવપૂજન થાય છે એવા જડ જગતમાં પ્રાણલાલભાઈ એક મહાન વિરલ વ્યક્તિ છે. શું સાચું છે, ને શું કરવું જોઈએ તે એમણે હંમેશ પોતાના ઉદાહરણથી ને ઉપદેશથી સમજાવ્યું છે. પોતે કવિ પોપની પેલી બે સુપ્રસિદ્ધ પંક્તિઓ

' Honour and fame from no condition rise
Act well your part, there all honour lies

ટાંકી, તેમાં પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતા એ હું જાણું છું. ઓગણીસેક વર્ષ સુધી શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ act well your part પ્રમાણે પોતાનું કર્તવ્ય સરસ રીતે બજાવ્યું છે.

પોતે જે માને છે તેનું જ તેઓ આચરણ કરે છે. ૧૯૪૦માં, મને યાદ છે કે તેઓ એક વીમા કંપની શરૂ કરવાની ચર્ચા કરતા હતા એમ કે

મને બોલાવ્યો ને તે વિશે મને પૂછ્યું. આપણે ઘણાં વર્ષો રાહ જોવી પડે તો ભલે, પણ જો આપણે આપણી ગુણવત્તા જાળવી રાખીશું તો સારું કામકાજ મેળવી શકીશું એવો એમને વિશ્વાસ હતો. ને આજે, એક દાયકાથીયે વધુ સમય પછી, એ કંપનીએ ધીરો પણ મક્કમ વિકાસ સાધ્યો છે, યુદ્ધની આપત્તિ સામે તે ટકી રહી છે અને બીજી ઘણી કંપનીઓ અવિચારી નીતિરીતિથી, ઉડાઉ ખર્ચથી અને ગેરવ્યવસ્થાથી ભાંગી પડી છે ત્યારે તે એક અગ્રગણ્ય કંપની તરીકે નામ પામી છે. દેના વીમા કંપની પોતાનાં સાધનોનો સદુપયોગ કરી, અપ્રતિમ પ્રતિષ્ઠા ને કીર્તિને વરી છે. તેજ પ્રમાણે બેંકો પણ ઘણી સ્થપાઈ હતી, પણ દેવકરણ નાનજીનું નામ ધારણ કરતી બેંકે પોતાની પ્રામાણિકતા અને સચ્ચાઈથી એવો જ અદ્ભુત યશ મેળવ્યો છે. અને આનું કારણ શેઠ પ્રાણલાલની પ્રામાણિકતા ને સચ્ચાઈ છે.

આ વિશાળ મુંબઈ શહેરમાં, ધંધાવેપારમાં નેકીના અભાવના દાખલાઓ ચારે બાજુ જોઈને, ખિન્ન થઈને એમને એ વાત કરું છું, ત્યારે તેમના તો આ જ ઉત્સાહપ્રેરક શબ્દો હોય છે: 'આવી આવી ક્ષુલ્લક વાતોથી નિરાશ ન થઈ જાઓ; છેવટે તો સત્યનો જ જય છે.'

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના મંત્રી અને જય હિન્દ કૉલેજના ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક **શ્રી મધુકર રાંદેરિયાએ** નીચે પ્રમાણે પ્રવચન કર્યું હતું:

'આજનો સમારંભ બહુ સૂચક છે. બેંકે પોતાના અસ્તિત્વનાં પંદર વર્ષ પૂરાં કર્યાં છે, ને આજે તે સોળમા વર્ષમાં પ્રવેશે છે. સોળમુ વર્ષ પણ સૂચક છે: 'શાસ્ત્ર' કહે છે તેમ પુત્ર સોળ વર્ષનો થાય એટલે પિતાએ તેની સાથે મિત્ર માફક વર્તવુ જોઈએ; કન્યા પંદર વર્ષ પૂરાં કરી સોળમા વર્ષમાં પ્રવેશે છે ત્યારે 'રસશાસ્ત્ર' એને અંકુરિત યૌવના તરીકે ઓળખાવે છે. બેંકનુ પણ આજથી યૌવન પાંગરે છે. મુ. પ્રાણલાલભાઈએ એના પ્રત્યે વત્સલ પિતા જેવો ભાવ રાખ્યો છે, ને એનો ઉછેર કર્યો છે. બેંકની સર્વાંગી પ્રગતિમાં આમ એમનો હિસ્સો અત્યંત નોંધપાત્ર છે.

અને તેથી 'પ્રાણુલાલભાઇની આરસપ્રતિમાનો અનાવરણુવિધિ દેના બૅન્કના બોર્ડરૂમમાં થાય એમાં સંપૂર્ણ યથાર્થતા છે.

મુ. પ્રાણુલાલભાઈ આજે અત્રે હાજર નથી, પણ મને લાગે છે કે એમનું પ્રેરક વ્યક્તિત્વ તો પળેપળે એની સુવાસ અત્રે પ્રસારતું જ હોય છે. આ ખંડમાં પ્રવેશતાં, અને એમની સામે બેસતાં, એ વ્યક્તિત્વનો અનુભવ મને તો ઘણો થયો છે; ને આજે પણ, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ, એ પ્રકારે તેઓ હાજર જ છે! હું તો માત્ર છેલ્લા છએક માસથી એમના નિકટ પરિચયમાં આવ્યો છું. એ દરમિયાન મેં જોયું છે કે તેઓએ નાટ્ય-પ્રવૃત્તિને પોતાના જીવનનું એક અંગ બનાવ્યું છે. કેટલો સમય તેમણે આ માટે ખર્ચ્યો છે! કેવી ને કેટલી વાતો કરી છે, ને યોજનાઓ ઘડી છે! ને એ બધાં પાછળ મેં જોયાં છે એમના બૅંકિંગના ચાર સિદ્ધાન્તોને એમના જીવનમાં મૂર્ત થયેલા—કાર્યદક્ષતા, પ્રામાણિકતા, બુદ્ધિશક્તિની તીવ્રતા અને સેવાભાવના.

બૅંકિંગને ક્ષેત્રે તેઓશ્રી પાંચમો સ્તંભ ગણાવે છે: 'ઇકોનોમી'–કરકસરને. પરંતુ જીવનના ક્ષેત્રમાં તેઓના ઔદાર્યને સીમા નથી. નમ્રતા, આડંબરરહિતતા, અને ગૃહસ્થાઇથી ઓપતાં એમનાં ગુપ્તદાનો અનેક છે.

એમનું વાચન વિશાળ છે. સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી તેમને કેટલુ બધું કંઠસ્થ છે! માથેરાનમાં એમની સાથે ગાળેલા દિવસો ને રાત મને હજી સાંભરે છે. હીંચકે બેસી તેઓશ્રી કાળગંગાને કાંઠેથી ઉપાડીને વાતો કહેતા જાય ને એમને એમ, ભવભૂતિ કહે છે તેમ: 'अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरसीत्' (પ્રહર નવ જણાયા, રાત પોતે જ વીતી) નો અનુભવ થતો. જયાવતીભાભી રાતના પ્રહર પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચે ત્યારે એ વાતનો દોર તૂટે! મુ. પ્રાણુલાલભાઈના વંશપરંપરાગત સંસ્કારોએ એમનામાં આ સાહિત્યરસિકતા ને આ આભિજાત્ય પ્રગટાવ્યાં છે. ભવભૂતિ, કાલિદાસ, શુદ્રક, નારાયણ ભટ એક પક્ષે, શેક્સપિયર, શૉ, શેલી, વર્ડ્ઝવર્થ બીજે પક્ષે, ને નર્મદથી માંડી ગો. મા. ત્રિપાઠી, મૂળાણી અને બીજા નવીનો ત્રીજે

પક્ષે : બધાં સાગર જાણે એમણે ખૂંદી નાખ્યો છે, એવી એમની રસભરી વાતો હોય છે. એમને વાતો કરતા—લૌકિક ભાષામાં ‘ગપ્પાં’ મારતા સાંભળવા એ પણ જીવનનો એક લહાવો છે.

સાથે સાથે મારે જયાવતીભાભીને પણ મારી માનની અંજલિ અર્પવી જોઈએ. કવિશ્રી નાનાલાલ હમેશ માણેકબાને કુલયોગિની કહી, પોતાના ઘડતરમાં એમનો હિસ્સો ઘણો મોટો છે એવું કહેતા. તેઓ પણ પ્રાણલાલભાઈની ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં એમને પડખે રહી, એમને પ્રેરણા આપે છે. પ્રાણલાલભાઈને જો હું મહાન ગુજરાતી તરીકે ઓળખું ને ઓળખાવું છું તો જયાવતીભાભીને હું નિઃસંકોચ મહાન ગુજરાતણ તરીકે ઓળખાવીશ. કુટુંબની પ્રણાલીઓને આત્મસાત્ કરી, એમણે સાચા અર્થમાં દામ્પત્યભાવને દીપાવ્યો છે.’

દેના બેંકના ચીફ એકાઉન્ટન્ટ અને બેંકની સ્થાપનાથી જ તેની સાથે સંકળાયેલા **શ્રી સી. વી. સુબ્રહ્મણ્યમ્** પછી બોલ્યા :

‘આજનો અવસર અસાધારણ છે. દેવકરણ નાનજી વતી શરૂ થયેલી દેના બેંક પહેલી ‘લિમિટેડ કંપની’ છે. દેના કુટુંબનું એ પ્રથમ સંતાન હોઈ એનું સ્થાન ગૌરવભર્યું છે અને પ્રાણલાલભાઈનું પણ એ લાડકું બાળક છે એમાં આપ સૌ સંમત થશો જ. પ્રાણલાલભાઈની સુંદર આરસપ્રતિમા એક અસાધારણ અનન્ય ભેટ છે. પ્રથમ તો એ ભેટ છે તે માટે આવકારપાત્ર છે, ને બીજું, એ એક એવી અમૂલ્ય ભેટ છે જેની બેંકમાં અમે ભારે કિંમત આંકીશું અને એક મહામૂલી વસ્તુની માફક એને જાળવી રાખીશું. આ પ્રસંગે, દેના બેંક તરફથી અંતરની બે વાતો હું કહેવા માગું છું. આ વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બેકિંગ ક્ષેત્રે બે મહારથીઓનાં નામ ઝળકે છેઃ એક, સર સોરાબજી પોચખાનવાલા અને બીજા, શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી. બેઉ પોતપોતાની રીતે વિશિષ્ટ છે. હિન્દી બેંકિંગનું ભારતના નકશા પર સ્થાન મેળવવા માટે સર સોરાબજીને કપરાં અને વિચિત્ર બળોનો સામનો કરવો પડેલો.

આપણા પ્રાણલાલભાઈએ એક પગલું આગળ ભર્યું છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધને સમયે, જ્યારે પરિસ્થિતિ ડામાડોળ અને નિરુત્સાહજનક હતી, જ્યારે નાણાંની હાલત ઘણી અસંતોષકારક હતી અને જ્યારે કંપનીઓ જન્મી જન્મીને પડી ભાંગતી ત્યારે પ્રાણલાલભાઈએ ધીરજથી આ મહાન સંસ્થાની- આપણી પ્રિય દેના બેંકની સ્થાપના કરી. અને દોઢ દાયકા જેટલા ટૂંકા ગાળામાં આપણી સંસ્થાએ જે અદ્ભુત પ્રગતિ કરી છે તેનાથી આપ સૌ પરિચિત છો. ચાલતી સંસ્થાને ચલાવવાનું કાર્ય સહેલું છે, કારણ એના સંચાલનના ચોક્કસ અને સ્થાપિત નિયમો હોય છે, પણ એકલે હાથે એક સંસ્થાની સ્થાપના કરવી અને એને જેવી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે તેવી સફળતા પ્રાપ્ત કરવી એ સહેલું નથી. સ્વ. શેઠ ચૂનીલાલ અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈના મોટા આત્મભોગને કારણે જ આ શક્ય બન્યું છે.

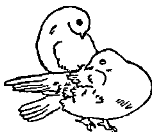
આજનો દિવસ, બીજી રીતે ય આપણા સૌને માટે, આનંદનો દિવસ છે. કોઈ પણ સંસ્થાના જીવનમાં પંદર વર્ષનો કશો હિસાબ નથી. પરંતુ, આજે આ સંસ્થાના દેહમાં ગૌરવંતી જે લાગણી વ્યાપેલી છે તે યૌવનનાં થનગનાટ અને જાગૃતિની દ્યોતક છે. યૌવનકાળમાં આપણે સૌ સ્વપ્નો ને આદર્શો સેવતા હોઈએ છીએ. આપણી કસોટીના, આ પંદર વર્ષમાં, અનેક પ્રસંગો આવી ગયા છે; અને ઝંઝાવાતભર્યા સાગરોમાંથી આપણી નૌકાને સહીસલામત કાંઠે લાવીને આપણી શક્તિ ને આપણું નામ આપણે દીપાવ્યાં છે. પંદર વર્ષમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી, આપણે જે મેળવ્યું છે તે પચાસ વર્ષના અસ્તિત્વવાળી સંસ્થાને પણ ગૌરવ અપાવે એવું છે, એમ કહેવું ખોટું નથી.

આજે, ૧૯૫૭ માં, પ્રાણલાલભાઈ મુંબઈની વ્યાપારી આલમમાં— મુંબઈની જ નહીં, ભારતની વ્યાપારી આલમમાં એક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ તરીકે ઊભા છે. બેંકના ક્ષેત્રની બહાર એમની કેટલીક મહાન સિદ્ધિનો જ મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પરમ સજ્જનને યોગ્ય માનાંજલિ અર્પવા માટે મારી પાસે પૂરતા શબ્દો નથી.

સ્મરણીય છવ્વીસમી મે

ઓગણીસમી સદીના મહાન લેખક કાર્ડિનલ ન્યૂમેને સૌજન્યશીલ ગૃહસ્થની જે કલ્પના બાંધી છે, તેવા જ પરમ સજ્જન પ્રાણલાલભાઈ છે. પોતાના આચરણથી અને આદેશથી, પોતાથી ઉંમરે નાની એવી બીજી વ્યક્તિઓને તેઓ ઉદાહરણરૂપ બન્યા છે. મેં તો એમને હંમેશ હસતા, હંમેશ ઉપકારશીલ ને હંમેશ અત્યંત આશાવાદી જ દીઠા છે. હૃદયના તેઓ ઉદાર છે. પોતાની પાસેના માનવીઓની સાચી મુશ્કેલી જોઈ એમનો આત્મા સદાય સમભાવથી ઊભરાય છે. આ ગુણો જ એમને આરસપ્રતિમાના અધિકારી ઠેરવે છે અને એમને આપણી સૌની પ્રીતિના પાત્ર બનાવે છે.'

દેવકરણ નાનજી સંસ્થાના એક જૂના કાર્યકર અને દેના બૅંકના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ઑફ પ્રોપર્ટીઝ શ્રી **અમૃતલાલ એમ. સંઘવીએ** સૌનો આભાર માની, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ વિશે વ્યક્ત થયેલી ભાવાંજલિમાં પોતાનો સૂર ઉમેર્યો હતો.

(૩)

ભવ્ય અને અપૂર્વ

સત્કારસમારંભ: તા. ૧૯મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૩

ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરને પ્રમુખપદેથી બીજી વાર નિવૃત્ત થતા પ્રમુખ શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજીના માનમાં તાજમહાલ હોટેલમાં જે સત્કારસમારંભ તા ૧૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૩ ને ગુરુવારે યોજાયો હતો તે વેપારીઓ માટે એક યાદગાર પ્રસંગ બની રહેશે દેના સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલાઓ માટે પણ આ દિવસ એટલો જ મહત્ત્વનો હતો, કારણ દેના બેન્કની શરૂઆતથી શ્રી પ્રાણલાલભાઈ બેન્કના પ્રતિનિધિ તરીકે ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરમા હતા. વેપારક્ષેત્રના આગેવાનો, ઉદ્યોગપતિઓ, અધિકારીઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, વગેરે હજાર ઉપરાંત મહેમાનો ચોપન નામાંકિત યજમાનોના આમંત્રણને માન આપી શ્રી પ્રાણલાલભાઇને અભિનંદન આપવા એકત્રિત થયા હતા. આ અપૂર્વ પ્રસંગ આનંદ પ્રેરે એવી સુંદર રીતે શણગારાયેલા તાજમહાલ હોટેલના વિશાળ ખંડમા યોજવામાં આવ્યો હતો

શ્રી પ્રાણલાલભાઇને અને મહેમાનોને આવકારતા ચેમ્બરના નવા પ્રમુખ **શ્રી અંબાલાલ કીલાચંદે** જણાવ્યુ હતુ કે, 'શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ, વેપારી આલમ પ્રત્યેની પોતાની ફરજ સમજી, ઉત્સાહપૂર્વક, મિત્રોની આજ્ઞાને માન આપી, ગયે વર્ષે ચેમ્બરનુ સુકાન સંભાળ્યુ હતુ તે માટે હું એમનો આભાર માનુ છુ. શ્રી પ્રાણલાલભાઈના પ્રમુખ તરીકેના બંને વર્ષો ૧૯૪૪ અને ૧૯૫૨ ખૂબ જ મહત્ત્વના હતા. તે બંને વર્ષ દરમિયાન હોશિયારી ને સમયસૂચકતાથી સફળતાપૂર્વક શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ જે ફરજો બજાવી હતી તેને કારણે તેઓ વેપારી આલમમા પ્રિયપાત્ર થયા છે એની સાક્ષી આજના સમારંભમા અનેક આગેવાનોની હાજરીથી મળી રહે છે.'

શ્રી અનસુખલાલ એ. માસ્તરે શેઠ પ્રાણલાલની સેવાઓને અંજલિ આપતા જણાવ્યુ હતુ કે, 'આ મહાન અને સુખદ પ્રસંગે મને

ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બરના નિવૃત્ત થતા પ્રમુખ શ્રી પ્રાણલાલભાઈને સત્કારવાને યોજાયેલા અપૂર્વ સમારંભમાં અધ્યક્ષસ્થાનેથી પ્રવચન કરતા શ્રી એસ કે પાટીલ ચિત્રમાં શ્રી [illegible] શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી પાટીલ શ્રી ગણપતિશંકર દેસાઈ, શ્રી નવલ તાતા, શ્રી પરમશી ખટાઉ, શ્રી કુ ૧૨૭ ભાભા અને બીજા

બોલવા માટે જે તક અપાઈ છે એ મારે માટે માન અને ગૌરવની વાત છે. આજે આપણે અપ્રતિમ ભક્તિ અને સફળતાપૂર્વક હિંદના વેપાર-રોજગાર ને ઉદ્યોગની સેવા કરી રહેલા શેઠ પ્રાણલાલની કદર કરવા અને તેમનો આભાર માનવા એકત્ર થયા છીએ. શેઠ પ્રાણલાલ જ્ઞાનવૃદ્ધ અને લબ્ધપ્રતિષ્ઠ આગેવાન છે. ચેમ્બરના પ્રમુખ તરીકેનો ઊંચો હોદ્દો સ્વીકારવા માટે તેઓ સંમત થયા છે એ કાંઈ પહેલો બનાવ નથી. તેઓ આ હોદ્દા પર ૧૯૪૪માં પણ હતા. એ વર્ષને આપણે 'ધડાકાનું વર્ષ' તરીકે પણ ઓળખીએ છીએ. તે પ્રસંગે વેપારી આલમના સાચા હક્કો માટે તેઓ જે રીતે લડ્યા હતા તે કદાચ તમને યાદ પણ હશે. જ્યારે ધડાકાને પરિણામે વેપારી આલમને મોટું નુકસાન થયું હતું ત્યારે પોતાની નિત્ય જાગૃતિ ને અથાક પ્રયત્નોથી તેઓ સરકાર પાસેથી થોડાક કરોડ રૂપિયાની મદદ મેળવી શક્યા હતા. તેમની આ જાતની સેવાઓથી આપણને અભિમાન ઊપજે છે અને આપણે તેમના પ્રત્યે ઋણની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

આજકાલ સરકારમાં ઊંચા હોદ્દા પર રહેલા લોકોમાં વેપારી આલમ તરફ અવારનવાર ટીકાઓ કરવાની પ્રણાલી થઈ પડી છે. હિન્દની સ્વતંત્રતા માટે લડતા દેશનેતાઓના પણ સલાહકાર તરીકે વેપારી આલમની પ્રતિષ્ઠા એક સમયે બહુ ઊંચી હતી. અનેકગણું નુકસાન વેઠીને પણ આઝાદીની લડતમાં વેપારીઓએ જે વીરોચીત વલણ અખત્યાર કર્યું હતું તે તો ઈતિહાસનો વિષય બની ગયો છે. સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ માટે જરૂરી શક્તિ વેપારી આલમે ખચકાયા વગર ઉદારતાથી આપી, અને તેને પરિણામે આપણા નેતાઓ જલદીથી સ્વરાજ્ય મેળવી શક્યા. છતાં એ કમનસીબીની વાત છે કે વેપારી આલમે કરેલી સેવાઓની કદર કરવાનું તો બાજુએ રહ્યું પણ સદ્ભાવની નિશાની કે મિત્રતાની સાંકળ જે ભૂતકાળમાં હતી તે પણ આજે રહી નથી! દિલ્હીમાંથી પ્રમાણભૂત ગણી શકાય એવી વ્યક્તિઓએ એવાં ચેતવણીનાં વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં છે કે: 'વેપારી આલમે પોતાનું વર્તન યોગ્ય રાખવું, નહિ તો......' સદ્ગૃહસ્થો, આગળ બોલાયેલા શબ્દો હું નથી બોલી શકતો. આ વેપારી આલમ તરફ

કે કરાયેલું આવાહન છે આવા કપરા સંજોગો વચ્ચે પ્રાણલાલશેઠે ચેમ્બરનું સુકાન ફરી એકવાર સંભાળ્યું હતું. ગયે વર્ષ ચેમ્બરની નેતાઓ કરતા કરતા તેમણે હિંમત ને આનંદથી આ આવાહન સ્વીકાર્યું હતું એટલું જ નહિ, પણ અસરકારક રીતે ને સફળતાથી એનો ઉત્તર પણ વાળ્યો હતો વેપારી આલમ પોતે પોતાની મર્યાદામાં રહી શકે છે એ તેઓ બતાવી શક્યા એટલું જ નહિ પણ જે સફળતાથી તેઓએ પોતાનો દાવો રજૂ કર્યો તેનાથી ચેમ્બરનું સ્થાન ને મહત્તા પહેલા કરતા વધુ ઊંચા થયા છે

હુ કોઈવાર મનમા ને મનમા પ્રશ્ન કરુ છુ, કે પ્રાણલાલશેઠની **સફળતાનુ રહસ્ય શું? ત્યારે મને લાગે છે કે એનું કારણ બુદ્ધિ અને હૃદયના તેમના ઊંચા ગુણો. એમની પારદર્શક સચ્ચાઈ, સંશયપર પ્રામાણિકતા, તેજસ્વી નમ્રતા અને ફરજ પ્રત્યે ભક્તિને લીધે તેઓ જન્મજાત લોકનેતા તરીકે પંકાયા છે અને તેમના સંપર્કમાં જેઓ આવે છે એમના આદરના અધિકારી બને છે.**

મને ઘણીવાર આશ્ચર્ય થાય છે કે આ નમ્ર, શાંત, આનંદી મિતભાષી અને ભૂલ પ્રત્યે પણ વિવેકી વ્યક્તિ જ્યારે દેશના વેપારી કોમના હિતનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે તેનું સંરક્ષણ કરવા અડગવૃત્તિ પણ ધારણ કરતી હોય છે

અત્રે મને એક પ્રસંગ સાંભરે છે. ગયે વર્ષે જ પ્રાણલાલશેઠે બહુમુખી વેચાણવેરાના પ્રશ્ન માટે જે પ્રતિનિધિમંડળ મુંબઈના પ્રધાનો પાસે જવાનું હતુ તેમા મને સામેલ થવાનું કહ્યું. ચેમ્બરના પ્રમુખ તરીકે પ્રાણલાલશેઠને ઘણા વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્નો ઉકેલવાના હતા. બહુમુખી વેચાણવેરો એ જ ફક્ત અગત્યનો વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન નહોતો પણ એનાથી જે ઊહાપોહ થયો હતો તેનાથી તો તમે જ્ઞાત હશો. પૂના ખાતે પ્રધાનો સાથેની અમારી મુલાકાત વખતે પ્રાણલાલશેઠને ત્રણ ત્રણ પ્રધાનોની

શેઠ પ્રાણલાલ પાસે વિરોધીઓને પરાસ્ત કરવા માટે જોઈતી શકિત અને આવડત બંને છે. જ્યારે અમે પ્રધાનોના ખંડની બહાર આવ્યા ત્યારે વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ અમને ઘેરી વળ્યા. આપ જાણો છો, પ્રાણલાલશેઠે તેમને શું કહ્યું? લાક્ષણિક હાસ્ય ને શાંત સ્વભાવથી એમણે કહ્યું, 'અમે શાંતિથી પ્રધાનોને સાંભળ્યા છે.' હું હસ્યો એટલે પછીથી તેમણે મને પૂછ્યું, 'તે વખતે તમે શા માટે હસ્યા'તા? વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓને તમે શું કહ્યું હોત?' 'વિરોધને પ્રજ્વલિત કરવાની મારામાં આવડત છે એટલે મેં વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓને કહ્યું હોત કે, અમે પ્રધાનોને શાંત કરી મૂકયા.' આ પરથી આપ જોઈ શકશો કે કેવી કાર્યશક્તિથી અને સફળતાથી પ્રાણલાલશેઠ સમયના સામનાનો જવાબ આપી શકે છે અને રાષ્ટ્રસમૂહમાં વેપારી આલમનુ જે સ્થાન છે તે હકથી ફરી પ્રાપ્ત કરાવવા માટે ફળીભૂત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

૧૯૪૪ માં એમના પ્રથમવારના પ્રમુખપદ દરમિયાન ઈન્ડિયન બેન્ક્સ એસોસિયેશન અસ્તિત્વમાં આવી. એ સંસ્થા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ, વિકાસ પામી અને બેન્કિંગ આલમના હિત માટે એણે કેટલી શક્તિ ને લાગવગ વાપર્યાં એ કહેવાની જરૂર નથી. પ્રાણલાલશેઠ આ સંસ્થાના આત્મા છે અને તે એનું નાનકડુ સંતાન છે. અત્યારે જ્યારે બીજી વખત તેઓએ ફરજ સમજી આ પદ સ્વીકાર્યું ત્યારે તેમણે બીજી સંસ્થા ઉત્પન્ન કરી અથવા એમ પણ કહી શકાય કે સ્વદેશી વ્રતને ફરી એકવાર એમણે સજીવન કર્યું. એ સંસ્થાનો હજી જળસંસ્કાર પણ થયો નથી. આપણે એને 'સ્વદેશી લીગ' કહીએ છીએ. એક વખત એવો પણ હતો જ્યારે મહાત્માજીના નેતૃત્વ હેઠળ આપણે સ્વદેશી વ્રતના સોગંદ લેતા હતા. જે મંત્રનો મહાત્મા ગાંધીએ પ્રચાર કર્યો અને આચારમાં લાવતાં આપણને શીખવ્યું એ મંત્રના બહાના હેઠળ પણ આપણા ઉદ્યોગપતિઓએ અઢળક ધન પેદા કર્યું છે. એ સ્વદેશી મંત્રનો ઉચ્ચાર હવે ધીમો પડ્યો છે. સ્વતંત્ર ભારતની સરકારે જાહેર કર્યું છે કે, ઉત્તર કે દક્ષિણ, પશ્ચિમ

કે પૂર્વે, કે દરિયાપાર ગમે ત્યાંથી આવતી પરદેશી મૂડીને હિંદની મૂડીને સમાન દરજ્જે ગણી એની સાથે વર્તન કરવામાં આવશે! ગમે તે હોય, પ્રાણલાલશેઠે આપણને બતાવ્યું છે કે સ્વદેશી વ્રતનો પ્રચાર અને આચાર–એ રાષ્ટ્રના હિત માટે, રાષ્ટ્રની આબાદી માટે અને ઉદ્યોગની પ્રગતિ માટે અનિવાર્ય છે. આ સ્વદેશી પ્રેમ અને સ્વદેશી વલણ આપણા સર્વ ઉદ્યોગો ને ધંધાઓ પ્રત્યે આપણે અખત્યાર કરવું જોઈએ. આ જાતનો વારસો પ્રાણલાલશેઠ આપણને આપી જાય છે. જો આપણે સ્વદેશી મંત્ર પાછળ રહેલા સિદ્ધાંતોને આપણા જીવન સાથે વણી લઈશું ને પછી આપણી આર્થિક પ્રગતિનો આંક કાઢીશું તો મને ખાતરી છે કે આપણે આપણા મહાન નેતાને અંજલિ આપી ગણાશે અને જે વારસો તેઓ મૂકી જાય છે એને આપણે લાયક બન્યા છીએ એમ પણ કહેવાશે.

મિત્રો, તમારો વધુ વખત લેવા હું માગતો નથી. પણ એક અગત્યની સેવા જે પ્રાણલાલશેઠે બજાવી છે તેનો ઉલ્લેખ મારે કરવો જોઈએ. પ્રમુખો આવ્યા ને પ્રમુખો ગયા, પણ આપણા હૃદયમાં જેનું સ્થાન છે એવી અગત્યની ને નૈતિક સેવાઓ સંસ્થાના મંત્રી અને કર્મચારીઓએ સંસ્થા માટે કરી છે એની કદર કરવાનું કામ પ્રાણલાલશેઠે માથે લીધું છે. આપણામાંથી કોઈના પણ કરતાં પ્રાણલાલશેઠને એ વાત વિશેષ સમજાઈ છે કે મંત્રી એ ચેમ્બરનો આત્મા છે, અને તે રોજની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાણ પૂરે છે. મારે અહીં ચોખવટ કરવાની જરૂર છે કે પ્રાણલાલશેઠે ભૂતકાળમાં જે કર્યું અને વર્તમાનકાળમાં ચેમ્બરના મંત્રીની સેવાઓની કદર કરવા તેઓ જે કાંઈ કરવા ધારે છે એને ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બર સાથે કંઈ સંબંધ નથી. પ્રાણલાલશેઠે માન્ય કર્યું છે કે ભૂતકાળમાં પણ ચેમ્બરના મંત્રીઓએ સેવા કરી છે અને વર્તમાનકાળમાં પણ દેશની ઔદ્યોગિક ને વેપારી આલમની સેવાઓ તેઓ કરે છે. માટે એમણે પોતાના મિત્રોને વિનંતિ કરી છે કે તેઓએ મંત્રીને નાણાંની એક થેલી આપી એની સેવાઓને માન્યતા આપવી જોઈએ. ૧૯૪૪માં પણ એમણે આ જાતનુ પગલું લીધું હતું અને

નવાર જે પ્રહારો કરવામાં આવે તે બદલ મને દિલગીરી થાય છે. વેપારીઓએ પણ આત્મનિરીક્ષણ કરવુ જોઇએ. ને જો પોતે ખોટા માલૂમ પડે તો પોતાની ભૂલો તેમણે સુધારી લેવી જોઈએ.

લાંબા કાળથી દેશમા વેપારી વર્ગ એક અગત્યના વર્ગ તરીકે પોતાનો ભાગ ભજવે છે. વેપારી આલમના લોકોએ પોતાના ધંધામાં જ આખો વખત રચ્યાપચ્યા ન રહેતાં, દેશના સાંસ્કારિક, સામાજિક ને રાજકીય જીવનમાં પણ સક્રિય અને ઊંડો રસ લેવો જોઈએ. વેપારી વર્ગમાંના શ્રીમંતોએ પોતાના પૈસાનુ મિથ્યા પ્રદર્શન ન કરવુ જોઇએ, કારણકે એનાથી તેમના કરતા ઓછા ભાગ્યશાળી લોકોમા દ્વેષ અને રોષની લાગણીઓ જન્મે છે. વેપારી વર્ગના સમજુ એવા લોકોએ બદલાતા જતા જમાનાની નાડ પારખી, પોતાની દૃષ્ટિ બદલી, બીજાઓ માટે દાખલો બેસાડ્યો છે એ માટે મને સંતોષ થાય છે.'

અંતમા, શેઠ પ્રાણલાલે પ્રમુખપદે રહીને પોતે જે સફળતા મેળવી હતી તે માટે ભૂતપૂર્વ પ્રમુખોનો, મંત્રીનો, સમિતિના સભ્યોનો, સંસ્થાના કર્મચારીઓનો અને ચેમ્બરના સભ્યોનો આભાર માન્યો હતો.

શ્રી બાબુભાઈ ચિનાઈએ પ્રમુખશ્રીનો આભાર માન્યો હતો

કરીને ફુગાવાવિરોધી પ્રચારકાર્યમાં જે ફાળો આપ્યા હતા તે માટે ભારત સરકારના અર્થમંત્રી સર જીરેમી રેઇસમેને એમને જે પ્રશંસાપત્ર લખ્યો હતો તેની પ્રતિકૃતિ નીચે પ્રગટ કરી છે.

NEW DELHI.
Jan. 14th 1943.

Dear Mr Devkaran Nanjee,

Your advertising campaign discouraging needless buying at wartime prices and appealing for savings has been brought to my notice.

I should like to compliment you and your Board of Directors on a useful contribution to anti-inflationary propaganda. This advertising strikes the right note, and its effects should be beneficial to the country as well as to banking in India

Yours sincerely
J. Raisman

બાર વર્ષ પૂર્વે શ્રી ચૂનીભાઇએ શ્રી પ્રાણલાલભાઇને
લખેલા પત્રની પ્રતિકૃતિ

શ્રી

16, Manordas Street,
Fort
Bombay 31st May 1924

My dearest brother,

Although I told you on the 'phone that I am not now writing, I could not refrain from again reminding you that सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् । Your health, with wealth and prosperity is the nearest thing to my heart and my most sincere blessings, I offer for the same a

To enumerate all that you have done for our family name at the sacrifice of health and pleasure and the quiet and easy life which I have been able to spend for some time past as the result of your hard work, diligence and sacrifice and your unbounded love for me and all the members of our family, would be but hardly any appreciation for the services rendered. In fact, all that we are today is due to you and you only and may God give you long & healthy life to see our dear son Lalit & other young members of our family prosper.

There is a time in life, where a man must cry halt! and let your decision of taking things easy be put into real practice, gradually.

I do hope & believe, our younger generation will take up their responsibilities fully and carry the torch of the house of Dena to still greater heights!

With all my love and wish, I remain,

Ever your affectionate brother. Khoorshidbhai.

શ્રી કૃષ્ણસ્વામીની સેવાઓનો પુરસ્કાર

B O M B A Y,
29th July 1952.

Seth Pranlal Devkaran Nanjee,
BOMBAY.

Respected Sir,

On the happy occasion, to-day, of the completion of my 20 years service in our beloved organisation , I crave the good wishes of your esteemed goodself and the blessings of the Almighty for giving me continued 'corpore sana' and health and strength to carry on my humble work with youth and vigour and be of more and more service and usefulness to our institution and to its illustrious and benevolent Chairman, your noble self, under whose benign aegis I have the singularly good fortune and honour of working.

With respects,

Yours obediently,
V Krishnaswamy

[*My dear V Kri,*

You have been a most loyal and devoted and diligent and honest servant of the DeNa's and you are now an institution. I wonder where would I be without your incessant help and care for me and my work. I wish you many more pleasant and prosperous decades with the DeNa's and may God grant you and your organisation ...

(૪)

ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરના

સુકાનીની નિવૃત્તિ

તા. ૩૧મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૫ના 'મુંબઈ સમાચાર'ના અંકમાં, શ્રી પ્રાણુલાલભાઈની અનેકદેશી સેવા અને કામગીરીને અપાયેલી માનાંજલિ

ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બરના ઇતિહાસમાં એક ઉમદા પૃષ્ઠ ઉમેરી, તેના હાલના (ઈ. સ. ૧૯૪૪-૪૫) પ્રમુખ, મુંબઇના શાહ સોદાગર અને નામાંકિત બેંકર શ્રી પ્રાણુલાલ દેવકરણ નાનજી આજે નિવૃત્ત થાય છે. આજથી એક વર્ષ અગાઉ તેમણે પ્રમુખપદ ધારણ કર્યું ત્યારે ઉચ્ચારેલું કે, ચેમ્બરનું પ્રમુખપદ માત્ર શોભા આપનારું કે માન આપનારું નથી, પરંતુ તેમાં તો ઘણા ઊંચા દરજ્જાની જોખમદારીઓ સમાયેલી છે; અને વરસની આખરે તેમના શબ્દો યથાર્થ લાગે છે.

ચેમ્બરનું સુકાન જે કાર્યદક્ષતાથી તેમણે સંભાળ્યું છે તે, અને હિંદના વ્યાપારઉદ્યોગનું હિત આગળ ધપાવવામાં તેમણે જે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે તે સાચે જ પ્રશંસાપાત્ર નીવડ્યા છે. ચેમ્બરના સભાસદો અને સમિતિના સભ્યોએ વિશ્વાસ મૂક્યો હતો તે તેમણે સાર્થ કરી આપ્યો છે. તેમની એક વર્ષની યશસ્વી અને ઉચ્ચ કક્ષાની કારકિર્દી ચેમ્બર માટે ગૌરવરૂપ અને કીમતી સેવારૂપ નીવડી છે.

ગોદીની હોનારત

ગયા (૧૯૪૪) એપ્રિલ માસમાં, આપણા શહેરની ગોદીમાં ગજબનાક હોનારત થઈ હતી અને જે વેળા, આખું શહેર પૂર્વે કદી ન અનુભવેલી એવી ભયગ્રસ્ત અને ચિંતાતુર સ્થિતિમાં મુકાયું હતું, માડવી જેવો ગીચ વસતી અને વ્યાપારવાળો આખો વિસ્તાર આગમાં સપડાયો હતો, અનેક જાનોની ખુવારી થઈ હતી અને કરોડોની માલમિલકત ભસ્મીભૂત થઈ હતી, તે વખતે શ્રી પ્રાણુલાલે રાહતનાં જે તાત્કાલિક સાધનો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં તેમાં અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવી જનતાની અને વેપારી આલમની અમૂલ્ય સેવા બજાવી હતી. તે વખતે, તેમનામાં રહેલા ગુણોની—ઉત્તમ કાર્યદક્ષતા, નિશ્ચયાત્મક અને વિચક્ષણ બુદ્ધિ, સેવાની ધગશ અને વેપારી કુનેહની ચેમ્બરને પ્રતીતિ થઈ હતી. આ હોનારતમાં થયેલી નુકસાનીનું

વાજબી વળતર મેળવી આપવા માટે તેઓશ્રીએ રાતદિન ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી. મુંબઈના ગવર્નર અને હિન્દના વાઇસરોય સમક્ષ આખો કેસ એમણે એટલી સફળ રીતે રજૂ કર્યો હતો કે સરકારે તેનો સત્વર સ્વીકાર કર્યો હતો આ પ્રમાણે આ લડત ચલાવી, પ્રજાને યોગ્ય બદલો અપાવવામા એમણે જે ફત્તેહ મેળવી હતી તે જોતા તેમનુ પ્રમુખપદ ચેમ્બરને ઘણુ જ ઉપયોગી નીવડ્યુ છે.

[આ પ્રસંગે, સરકારે ઘડેલી યોજના સબંધે તેમણે નીચે પ્રમાણે વર્તમાનપત્રજોગુ એક નિવેદન પ્રકટ કર્યું હતુ

'લોકો જેને માટે આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા, એ બદલો આપવાની યોજના સરકારે જાહેર કરી છે શહેર પર આવી પડેલી આફતથી લોકોને જે નુકસાન થયુ છે તેનો બદલો આપવાની પોતાની ફરજ અને અને જવાબદારી સરકારે સ્વીકારી છે તે માટે જાહેર પ્રજા જરૂર તેમની અહેસાનમદ બનશે.

કેટલીક બાબતોમા આ યોજના પૂરેપૂરી સતોષકારક નથી, છતા એનાથી નાણા સબધી આફત અટકશે અને લોકોમા ફરી વિશ્વાસ અને શાખ જામશે.

જેઓએ વીમો ન ઊતરાવ્યો હોય તેમને બદલો આપવામા જે તફાવત અતર રાખવામા આવ્યા છે તેનુ વાજબીપણુ સિદ્ધ કરવુ મુશ્કેલ છે, કારણકે રાજ્યની જવાબદારી તો સઘળાઓ માટે એકસરખી છે

વેપારના જથ્થા અને દુકાનદારીના માલ સબધમા બદલો આપવાની જે વધુમા વધુ રકમ નક્કી કરી છે, તેનાથી વેપારીઓને એવી મુશ્કેલી પડશે, જે માટે કાઈ વાજબી કારણ નથી વાજબી માર્ગ તો એ કહેવાય કે ધડાકા અને આગથી હેરાન થયેલા તમામને તેમની માલમિલકતોનો વીમો ઉતારવામા આવ્યો હોય કે નહીં, તોયે સોએ સો ટકા બદલો આપવો જોઈએ આપણે એમ તો ન ધારીએ કે સરકારનો ઈરાદો આ ભેદભાવમાથી, આ રીતે, લોકોને વીમા ઉતારવાની વૃત્તિવાળા બનાવવાનો છે, કારણકે આવી આપત્તિ આ પ્રકારના પ્રચાર માટે યોગ્ય પ્રસગ ન કહેવાય!

હુ આશા રાખુ છુ કે આવો બનાવ ફરી ન બને એ માટે સરકાર પૂરતા અને અસરકારક પગલા લેશે અને એવી કોઈ યોજના તૈયાર કરશે કે જેથી લોકો, એવા બનાવ વખતે, એવા નુકસાન અને જોખમ સામે ટકી શકે—પ્રભુ ન કરે, પણ ભવિષ્યે એવી આપત્તિ આવી પડે ત્યારે ']

કસ્તૂરબા ભંડોળ

શ્રી કસ્તૂરબા રાષ્ટ્રીય સ્મારક ભંડોળની મુંબઈની સમિતિના પ્રમુખ તરીકે શ્રી પ્રાણલાલે પોતાના અંગત પ્રયાસો વડે, જેઓ એમ માનતા હતા કે મુકરર કરાયેલી રૂપિયા પંદર લાખની રકમ ઉદારતને કારણે મુંબઈ ભેગી કરી શકશે નહીં, તેઓની આશંકા ખોટી પાડીને, કુલ્લે રૂપિયા સાડી બાવીસ લાખની મોટી રકમ એકત્ર કરીને, આખા દેશના કુલ ફાળામાં મુંબઈનું નામ પ્રથમ મુકાવી, મુંબઈ શહેરની તેમ જ પોતાની નાગરિક તરીકેની કીર્તિને માથે સુવર્ણ કળશ ચડાવ્યો હતો. આ સેવા સારૂંયે હિન્દ ભૂલે તેમ નથી.

હિન્દના વ્યાપારઉદ્યોગ

૧૯૪૪ના વર્ષમાં, હિન્દના વ્યાપારઉદ્યોગોને લગતા સળગતા પ્રશ્નોની છણાવટ કરી, પોતાનું દષ્ટિબિન્દુ સરકાર સમક્ષ રજૂ કરવામાં તેઓ સદા મોખરે રહ્યા હતા. હિન્દી સરકારના વિકાસખાતાના સભ્ય સર અરદેશર દલાલ જ્યારે મુંબઈ આવ્યા અને ચેમ્બરમાં જ્યારે તેમની જોડે મંત્રણાઓ કરવામાં આવી ત્યારે શ્રી પ્રાણલાલે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું હતું કે હિન્દના ઉદ્યોગોની માલિકી ને એનો અંકુશ તો હિન્દીઓના હાથમા જ રહેવાં જોઈએ; સ્થાપિત હિતોનો ઔદ્યોગીકરણમાં કાંઈ પણ હિસ્સો હોવો જોઈએ નહીં. રક્ષણ-દીવાલો પાછળ જ્યારે ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય, ત્યારે તેમાંથી નીપજતા ફળનો લાભ આ દેશમાં જેનુ સ્થાપિત હિત ન હોય એવા માણસોને મળવો જોઈએ નહીં. ચેમ્બરે ૧૯૪૪ માં વ્યાપારઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા, તેમ જ આર્થિક અને રાજકીય પ્રશ્નો જેવા કે રાજ્યદ્વારી મડાગાંઠ, પૂ. મહાત્માજી અને અન્ય નેતાઓની મુકિત, ખોરાકનો પ્રશ્ન, કરવેરાનો વધારો, સ્ટર્લિંગ પુરાંતો, ઔદ્યોગિક તેમ જ વાહનવ્યવહાર અને બ્રેટન વૂડસ પરિષદ, મોંઘવારી ભથ્થું, બોનસ, વીમો, બેંકિંગ વગેરે ઉપર વિચાર કરી, જે દષ્ટિબિન્દુ સરકાર સમક્ષ રજૂ કર્યું અને તેમાં જે કાંઈ સફળતા મળી તેમાં શ્રી પ્રાણલાલનાં દિશાસંચાલનોની ઉપયોગિતા પુરવાર થઈ છે. ચેમ્બરની સમિતિઓની અને સામાન્ય સભાઓમાં દરેક સભાસદને પોતાના સ્વતંત્ર

વિચારો પ્રદર્શિત કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ મળતાં, શ્રી પ્રાણલાલ અતિ પ્રિય થઈ પડ્યા છે. પ્રમુખ તરીકેના તેમના કેટલાંક ઉપયોગી 'રુલિંગો' સુંદર અને સંતોષકારક પ્રણાલિકા તરીકે કાયમી સ્થાન મેળવી શક્યાં છે. મુંબઈની દેશી બેંકોની એક હિન્દી સંસ્થા ઊભી કરવાની શુભ શરૂઆતનું માન શેઠ પ્રાણલાલને ફાળે જાય છે. આ પ્રમાણે, તેમણે પૂરા થતા વર્ષમાં, ચેમ્બરની અનેક રીતે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સેવાઓ કરી છે અને તેને માટે ચેમ્બર સાચું ગૌરવ લઈ શકે છે.

રસલક્ષી કલાદૃષ્ટિ

શેઠ પ્રાણલાલભાઈમાં તેમના સ્વ. પિતાશ્રી શેઠ દેવકરણ નાનજીના સાંસ્કૃતિક વારસા તરીકે સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રેમ ઊતરી આવ્યો છે, અને બાળપણથી એ ભાષાનો ઊંડો અભ્યાસ કરીને, 'શ્રી અને સરસ્વતીનો યોગ થતો નથી', એ ઉક્તિને તેમણે ખોટી પાડી છે. બંને જાતના સંસ્કૃત સાહિત્યો—લલિત કલાત્મક જેવાં કે કાલિદાસ, ભવભૂતિ, માઘ વગેરેનાં સર્જનો, તેમ જ મનુસ્મૃતિ જેવાં નીતિશાસ્ત્રોનો તેમણે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના પણ તેઓ એક રસિક અભ્યાસી છે અને શેક્સપિયર જેવા ભૂતકાલીન મહાન લેખકોથી માંડીને જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉ જેવા અર્વાચીન સાહિત્યસ્વામીઓનાં પુસ્તકોના તેઓ ઊંડા અભ્યાસી છે. સાહિત્ય પ્રત્યેના આ પ્રેમથી તેમનામાં જે રસલક્ષી કલાદૃષ્ટિ વિકાસ પામી છે તે તેમના જીવનની ઘણી બાબતોમાં પણ તરી આવે છે. વક્તૃત્વકળા પરના તેમના અસાધારણ કાબૂનાં મૂળ પણ આ ઊંડા અભ્યાસમાં જ રહેલાં છે.

સ્વદેશીવ્રતધારી

તેઓશ્રી છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી, પોણી સદીની જૂની અને સુપ્રસિદ્ધ દેવકરણ નાનજીની પેઢીના ભાગીદાર અને મુખ્ય સુકાની છે. તદુપરાંત, કેટલીક જાણીતી કંપનીઓના ડાયરેક્ટર અને સંસ્થાઓના ટ્રસ્ટીના માનવંતા હોદ્દાઓ પણ ભોગવે છે. આ પ્રમાણે તેઓશ્રીનો વ્યવસાય અનેક દિશામાં પ્રસરી રહેલો છે. તેઓશ્રી એક બાહોશ બેંકર,

કુશળ વેપારી, ને દીર્ઘદર્શી ઉદ્યોગપતિ ગણાય છે. **બેંકના ધંધામાં તેઓ કેવળ 'ફાઈનાન્સિયલ ટેક્નિશિયન' નથી, પરંતુ 'ઇકોનોમિક સ્ટેટ્સમેન'** છે. તેઓ રાષ્ટ્રપ્રેમી હોઈ, સંપૂર્ણ સ્વદેશીની ભાવના ધરાવે છે. લડાઈ પછીનાં વરસોમાં, હિન્દના ભાવી વિશે બોલતાં, ચેમ્બરની એક ત્રૈમાસિક સભા સમક્ષ શેઠ પ્રાણલાલે જણાવ્યું હતું કે લડાઈ પછી પણ જો પ્રજા સ્વદેશી માલનો વપરાશ રાખે અને ઉદ્યોગપતિઓ નફાખોરીની વૃત્તિ છોડી દઈ, ઉત્પન્ન થતા માલનું ધોરણ એકસરખું જાળવી રાખે, તો જ હિન્દ પરદેશી માલની હરીફાઈ સામે સફળતાપૂર્વક ટકી શકશે અને આ સ્વદેશીની ભાવના વડે જ આપણે યુદ્ધોત્તર રચનામાં આવતાં વિઘ્નો નિવારી શકીશું.

અસાધારણ વ્યક્તિત્વ

તેમનું વ્યક્તિત્વ જાજવલ્યમાન હોવા છતાં તેઓ 'સાદાઈથી જીવન ગુજારે છે. તેઓ લોકશાહી સિદ્ધાંતના હિમાયતી છે, પણ વર્તનમાં જૂની આર્ય સંસ્કૃતિને અનુસરે છે. ન્યાય અને નીતિના પાલનમાં તેઓ વધુ કડક માલૂમ પડે છે. નમ્રતા અને વિનય તેમને નાનપણથી વરેલાં છે. તેમનો સ્વભાવ સેવાભાવી અને મિલનસાર હોઈ, આજે એકલા વેપારી વર્ગમાં જ નહીં, પણ સામાન્ય જનતામાયે તેઓ અતિ પ્રિય થઈ પડ્યા છે. પ્રથમ શ્રેણીના એક નામાંકિત નાગરિક તરીકે, જાતમહેનત અને આર્થિક મદદથી તેઓ જનતામાં લોકપ્રિય બનેલા છે. તેમને ફરજનું ઊંચું ભાન હોવાથી, જેવું હૈયે તેવું હોઠે બોલવાની નીડરતા તેઓ હંમેશ દાખવે છે. આવા ગુણો ધરાવનાર શેઠ પ્રાણલાલ એક અસાધારણ વ્યક્તિ છે.

યુદ્ધ પછી રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં અને ચલણના, તેમ જ આર્થિક અને ઔદ્યોગિક યોજનાઓના અનેક પ્રશ્નો ઊભા થશે તેવે મહત્ત્વને પ્રસંગે શેઠ પ્રાણલાલ પોતાના બહોળા અનુભવ અને લાક્ષણિક દીર્ઘ દૃષ્ટિથી, ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બર અને વેપારી આલમને યોગ્ય દિશાસૂચન આપી, દેશને આર્થિક ઉન્નતિની ટોચે લઈ જવામાં એક આગેવાન રાહબરનો ભાગ ભજવે એ જ અભ્યર્થના.

*

(૫)

અપ્રતિમ સેવા

ઇન્ડિયન બેન્ક્સ એસોસિયેશનની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા ૬ ઠ્ઠી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૫ ને દિને યોજાયેલા એક સમારંભમા, ભારતીય કલાકારીગરીથી શોભતી એક સુંદર રૌપ્યતાસક શ્રી પ્રાણલાલભાઇને તેમણે સંસ્થાની બજાવેલી અનુપમ સેવાઓને લક્ષમા લઈ, કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અર્પણ કરી હતી.

આ તાસકમા એસોસિયેશનની સમિતિના સભ્યો શ્રી સી. એચ ભાભા (પ્રમુખ), શ્રી ડી આર. થોમ (ઉપપ્રમુખ), શ્રી એચ. સી. કેપ્ટન, શ્રી આર જી. સરૈયા શ્રી એમ એસ કેપ્ટન, શ્રી શ્રેયાંસપ્રસાદ જૈન, શ્રી એન. એમ ચોકસી, શ્રી ઓ એચ. ધીવાલા, શ્રી સંજીવન બેનરજી, શ્રી એસ કૃષ્ણસ્વામી આયંગર, શ્રી પી સર્વોત્તમ નાયક, શ્રી એસ એન. કોઠારી, શ્રી બી વી. લેંગ અને શ્રી એસ જી પનાંદીકરની સહીઓ છે. તે ઉપરાંત તેમા નીચેના શબ્દો કોતરવામા આવ્યા છે

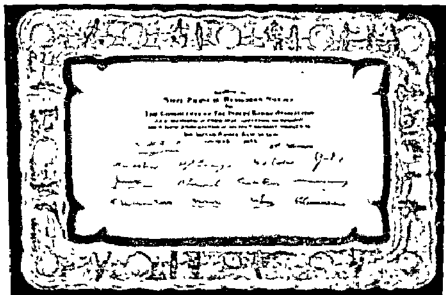
'Presented to Shri Pranlal Devkaran Nanjee, by the Committee of the Indian Banks Association, as a memento of their deep affection and regards and of their appreciation of his most valuable services to the Indian Banks Association from 1946 to 1955'

આ રૌપ્યતાસક શ્રી પ્રાણલાલભાઇને અર્પણ કરતા, એસોસિયેશનના પ્રમુખ શ્રી સી. એચ ભાભાએ જણાવ્યુ હતુ કે, 'શ્રી પ્રાણલાલભાઇએ આ સંસ્થાની સ્થાપનાથી માંડીને આજસુધી તેની મહાન સેવા બજાવી છે ભારતીય બેકિંગની તેમની સેવા પણ અપ્રતિમ ને અદ્વિતીય છે. હું આશા રાખુ છુ કે શ્રી પ્રાણલાલભાઈ ભારતીય બેંકિંગને અને આ સંસ્થાને તેવી જ મૂલ્યવાન સહાયતા અને માર્ગદર્શન હજીયે આપતા રહેશે'

ઇન્ડિયન બેન્ક્સ એસોસિયેશનના નિવૃત્ત થતા પ્રમુખ શ્રી પ્રાણલાલભાઈનું બહુમાન કરવા માટે સર હોમી મોદીને અધ્યક્ષપદે તાજમહાલમાં તા. ૨૯-૩-૧૯૫૫ને દિને યોજાયેલા સમારંભમાં આભારપ્રવચન કરતા પ્રાણલાલભાઈ; ચિત્રમાં શ્રી કુંવરજી ભાભા, શ્રી રમણલાલ સરૈયા, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અને સર હોમી મોદી.

બેંકિંગ સેવાર્થે ઉપહાર

(૬)

એક મુલાકાત

ઇન્ડિયન બૅંક્સ એસોસિયેશનને પ્રમુખપદેથી શ્રી પ્રાણલાલભાઈ છૂટા થયા, તે વખતે 'ઇવનિંગ ન્યૂઝ આફ ઇન્ડિયા'ના પ્રતિનિધિએ તેમની લીધેલી મુલાકાતનો તે વર્તમાનપત્રમાં તા. ૨-૪-૧૯૫૫ ને દિને 'બૉમ્બે કૅન્સ ડાયરી'ની કટારેમાં અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા હેવાલનો ગુજરાતી અનુવાદ.

*

'શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી નિવૃત્ત થાય છે એ પ્રસંગે એમની મુલાકાત લેવાની તમારી ઇચ્છા છે?' મારા એક સાથીદારે મને પ્રશ્ન કર્યો.

'એનો અર્થ એક આખી સંસ્થાની નિવૃત્તિ! ચોક્કસ, હું જઈને એમની મુલાકાત લઈશ.' મેં કહ્યું.

× × ×

પ્રાણલાલભાઈના ભાણેજ અને દેના બૅન્કના મુખ્ય વહીવટકર્તા શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગાંધી મને પ્રાણલાલભાઈના ખંડમાં લઈ ગયા. ચિત્રો, તસવીરો, પૂતળાં અને આરસપ્રતિમાએથી ઓપતા એ વિશાળ ખંડમાં કાચથી મઢેલા એક મોટા ટેબલ પાસે એકસઠ વર્ષની વયના હિંદના શરાફી ધંધાના અને વેપારના એક અગ્રગણ્ય પુરુષ બેઠા હતા.

પોતાની ખુરશી પરથી ઊઠી અંતઃકરણપૂર્વક મને આવકાર આપતાં, નમસ્તે કહી, તેમણે મને પોતાની સામે બેસાડ્યો અને પ્રેમાળ સ્વરે પૂછ્યું, 'કેમ છો?'

'મેં સાંભળ્યું છે કે આપ નિવૃત્ત થાઓ છો!' મેં કહ્યું.

'ધંધામાંથી નહિ, પણ ઇન્ડિયન બૅંક્સ એસોસિયેશનને પ્રમુખપદેથી હું નિવૃત્ત થાઉં છું,' પ્રાણલાલભાઈએ હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો. ને આગળ બોલ્યા, 'અલબત્ત, તમે જાણો છો કે હું વૃદ્ધ થતો જાઉં છું અને મારી તબિયત પણ ઠીક રહેતી નથી. ધીમે ધીમે હું નિવૃત્ત થઈ

રહ્યો છુ. આવતે મહિને હુ સ્વદેશી લીગનું પ્રમુખપદ પણ છોડવાનો છુ. હુ એક પછી એક સસ્થામાથી નિવૃત્ત થતો જાઉં છુ અને મારે બદલે એમા મારા ભાણેજો અને એમના હાથ નીચેના કુશળ અધિકારીઓ ધ્યાન આપે છે.'

શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજીનો ધંધો અને જાહેર પ્રવૃત્તિઓ એટલી બધી સર્વજનપરિચિત છે કે તેનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. હુ એટલો નિર્દેશ કરીશ કે તેઓ સિક્યુરિટીઓ, શેરો, રૂ અને સોનાનો વેપાર કરતી દેવકરણ નાનજીની કંપનીઓમા શરૂઆતથી ભાગીદાર છે, બેકિંગ, વીમા અને નાણાના રોકાણનુ કામ કરતી દેવકરણ નાનજી કપનીઓના પ્રમુખ છે. ગુજરાતી વેપારી તરીકે બૅન્ક સ્થાપવાનો પહેલો યશ તેમને ફાળે જાય છે અને ૧૯૩૮મા પિતાની આજ્ઞાથી તેમના હાથે જ સ્થપાયેલી આજની જાણીતી દેના બૅન્કના તેઓ સ્થાપક–પ્રમુખ છે. આપણા શહેરના જાહેર અને વ્યાપારી જીવનમા એમનુ સ્થાન અપૂર્વ છે. તેઓ બે વખત ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરના પ્રમુખ હતા અને લાગલગાટ ૭ વર્ષ સુધી ઇન્ડિયન બેન્ક્સ એસોસિયેશનનુ પ્રમુખપદ સભાળ્યુ હતુ. ગયે અઠવાડિયે તેઓ એ પદ પરથી નિવૃત્ત થયા છે. તેઓ સૌરાષ્ટ્ર ફાઇનૅન્સ કૉર્પોરેશનના પ્રમુખ છે અને કૅપિટલ ઇસ્યુઝ માટેની કેન્દ્ર સરકારની સલાહકાર સમિતિના સભ્ય છે. યુનિવર્સિટી સેનેટના ફેલો અને અનેક શિક્ષણવિષયક, ધાર્મિક, સામાજિક અને સાસ્કૃતિક સસ્થાઓમા કારોબારી સભ્ય છે અને સ્વદેશીના ચુસ્ત હિમાયતી છે.

જે સ્થાન પર અત્યારે શ્રી પ્રાણલાલ છે તે સ્થાન મેળવવુ અને જાળવી રાખવુ એટલુ સરળ નથી. અમુક અશે એ વંશપરંપરાગત છે ને અમુક અંશે તેમણે સ્વયં એ વિકસાવ્યુ છે. મહદ્દશે તો એ તેમના મન અને હૃદયના ઉચ્ચ ગુણો, અને જીવનના મૂળભૂત સિદ્ધાતોને નિષ્ઠાપૂર્વક વળગી રહેવાની વૃત્તિમાથી પ્રાપ્ત થયુ છે.

સ્વ. દેવકરણ નાનજીના વેપારમા જેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી એવા બીજા પુત્ર તરીકે જીવનનો આરંભ કરતા એમને કશાની ઊણપ નહોતી. એમની શિક્ષણકારકિર્દી ઉજ્જ્વળ હતી અને ઘણા ઇનામો એમણે પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. એમના શિક્ષક એમને ચિત્રકાર બનાવવા ચાહતા હતા પણ

એમના પિતાશ્રીએ અઢાર વર્ષની ઉંમરે જ એમને વેપારમાં જોડી દીધા.

પિતાની પસંદગીને એમણે યોગ્ય ઠરાવી છે.

*

'જીવન પ્રત્યે તમારું દષ્ટિબિંદુ શું છે?' મેં પૂછ્યું.

'પેલી પ્રતિમા પરનો મુદ્રાલેખ જુઓ', તેમણે કહ્યું. 'મારા ભાગીદારો તરફથી તે મને મારી સાઠમી વર્ષગાંઠને દિવસે ભેટ તરીકે આપવામાં આવી હતી.'

એ મુદ્રાલેખ હતો: ફરજ પ્રત્યે દઢ ભક્તિ.

'હું મારા પિતાના હાથ નીચે એ શીખ્યો. એમની પાસે બીજો પણ તેટલો જ સારો મુદ્રાલેખ હતો. સત્ય બોલો અને સત્ય આચરો. તમે જાણો છો તેમ ગાંધીજીનો પણ આ જ મુદ્રાલેખ હતો અને હું પણ એ મુદ્રાલેખને અનુસરું છું.'

સંસ્કૃત પુસ્તકો અને મનુસ્મૃતિમાંથી છૂટથી અવતરણ ટાંકીને એમણે બધા વેપારીઓને એક સલાહ આપી છે: 'તમારે શક્ય એટલી શક્તિ ખર્ચીને, સન્માર્ગે ચાલી પૈસો રળવો અને જેને અન્નની જરૂરત હોય તેમની વચ્ચે તે વહેંચવાની દષ્ટિ રાખવી જોઈએ.' તેઓ પોતે પણ આ માર્ગને અનુસરે છે.

અમારી વાતચીત વેપારને ક્ષેત્રે નીતિ, નફો, ઓછામાં ઓછો પગાર, આવકની અસમાનતા, સમાજવાદી સમાજરચના અને શિક્ષણના પ્રશ્નો તરફ વળી.

'શરાફ તરીકે', એમણે કહ્યું, 'મારી ફરજ છે કે નાણાં ધીરવાં. પણ બીજા નાણાં ધીરનારા વિશે જેવી ધારણા લોકોમાં છે તેવો હૃદયશૂન્ય હું નથી. મારા ઘરાકો ને મિત્રો મને ચાહે છે.'

'તમારા શત્રુઓ વિષે શું?' મેં એમને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો!

'શત્રુઓ ગણી શકાય એવા કોઈ મારા શત્રુઓ નથી' સ્વસ્થતાથી એમણે જવાબ આપ્યો.

'શું તમારા બેંકકર્મચારીઓમા પણ નહિ?' મેં આગ્રહ કરીને પૂછ્યું.

'ના, અંગત રીતે તેઓને મારી સામે કાઈજ કહેવાપણુ નથી.' એમણે જવાબ આપ્યો. 'નોકરોને વધારે પગાર મળે એની વિરુદ્ધ હું નથી. બેંકો તૂટી પડે એ જાતનુ પગારધોરણ નક્કી કરવાની હું વિરુદ્ધ છુ. બેંકોની પગાર ચૂકવવાની શક્તિનો હમેશ ખ્યાલ કરાવો જોઈએ.'

શ્રી પ્રાણભાઈ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવ્યુ કે બીજા ઉદ્યોગોની સરખામણીમા બેંકોમા નોકરીનુ પ્રમાણ વધ્યુ નથી એ સાબિત કરે છે કે બેંકિંગ ધંધો પ્રગતિ કરતો નથી વધારે માણસો આ ધંધામા નોકરી મેળવે એમ તેઓ ઇચ્છે છે. શરાફોએ, નોકરોએ અને સરકારે આ માટે માર્ગ શોધવો જોઈએ. તેઓ ઓછામા ઓછો પગાર નક્કી કરવાની તરફેણમાં છે. એક વખત એ નક્કી થયા પછી બધા પક્ષોએ એને વળગી રહેવુ જોઈએ.

વેપારી નીતિમત્તા અને નફાના વિષયમાં શ્રી પ્રાણભાઈના વિચારો તદ્દન સ્પષ્ટ હતા. 'નફા વગરનો કોઈ પણ ધંધો ન હોઈ શકે, પણ સમાજને ભોગે જો નફો થતો હોય તો તે અટકાવવો જોઇએ. લોકો ભલે પૈસા પેદા કરે પણ તેમ કરતા તેમનુ અંતઃકરણ તેમને ડંખવુ ન જોઈએ. નીતિમત્તા અને ધર્મના સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના પૈસા પેદા કરો. આપણે અંગત નફા કરતા દેશનુ અને સમાજનુ હિત પ્રથમ જોવુ જોઈએ. બધાજ ધંધામા સત્ય અને પ્રામાણિકતાનુ આચરણ થવુ જોઇએ, એ પણ આવશ્યક છે.'

શ્રી પ્રાણભાઈએ ચેતવણી આપતા કહ્યું, 'વેપારીઓએ સદ્વર્તન રાખવુ જોઈએ ખોટા વર્તનથી તેઓએ પોતાનુ પતન ન નોતરવુ જોઈએ. તેઓએ જનતા સાથે ભળી તેમની પ્રવૃત્તિઓમા રસ લેવો જોઈએ. તેઓએ એવા ગુણો વિકસિત કરવા જોઈએ અને એ રીતનું વર્તન કરવુ જોઈએ કે જેથી તેઓ જનતાના સાચા નેતા બની શકે. એકલા પૈસાથી એ પદ માટેની પાત્રતા આવતી નથી મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે પદવી અને આબરૂની ગણતરી વખતે પૈસા એ ઓછામા ઓછી મહત્ત્વની વસ્તુ છે.'

પોતાના મતને અનુમોદન આપવા શ્રી પ્રાણલાલે ગુજરાતના મહાન કવિ સામળભટમાંથી અવતરણ આપ્યું: વેપારી એ કે જે કદી જૂઠું ન બોલતો હોય, જે કદી તોલમાપમાં અપ્રામાણિકતા ન રાખતો હોય અને જે કાયદાની વિરુદ્ધ કંઈ કરતો ન હોય.

'મેં આ વિચાર પ્રમાણે જીવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલા માટે તો મેં થોડા વખત પહેલાં ખુલ્લો મૂકેલો દેના સ્ટોર્સ મારે બંધ કરવો પડ્યો.' એમણે ઉમેર્યું.

મેં પૂછ્યું કે મુંબઈના કેટલા વેપારીઓ આ આદર્શ પ્રમાણે વર્તે છે?

'તમે મારી સાથે સહમત નહિ થાઓ, પણ હું ધારું છું કે તેમાંના ઘણા પોતાના ધંધાઓમાં પ્રામાણિક છે.'

શ્રી પ્રાણલાલ નાના કે મોટા દરેકની સાથેના વર્તનમાં વિવેકી, મળતાવડા અને બહુ જ વિચારશીલ છે. સ્વભાવે નમ્ર અને નિરાડંબરી હોવા સાથે, પ્રસંગ આવ્યે, તેઓ દૃઢનિશ્ચયી પણ થઈ શકે છે. બહુમુખી વેચાણવેરા સામે તેઓનો વિરોધ અને સ્વદેશીને ઉત્તેજનના કાર્યમાં તેઓની સેવા એ તે ગુણોના ઉદાહરણરૂપ છે.

વેપારમાં રોકાયેલા રહેવા છતાં શ્રી પ્રાણલાલ વાંચવા, લખવા, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા માટે સમય કાઢી શકે છે. ચિત્રોનો એક મૂલ્યવાન સુંદર સંગ્રહ એમની પાસે છે અને તેઓ સંગીતમાં પણ ઊંડો રસ લે છે. ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના તેઓ પેટ્રન અને પ્રમુખ પણ છે.

મુલાકાત સમાપ્ત થતાં પહેલાં મેં એમને એક વધુ સવાલ પૂછ્યો, 'આ જમાનામાં યોગ્ય નફો તમારા મત મુજબ કઈ રીતે નક્કી થાય?'

'એની ટકાવારી તો હું ન કરી શકું પણ વેપારરોજગાર ચાલુ રહી શકે એટલો તો તે હોવો જ જોઈએ.'

★

(૭)

ઉચ્ચ પ્રણાલીઓના સ્થાપક

ઇન્ડિયન બેન્ક્સ એસોસિયેશનને પ્રમુખપદેથી શ્રી પ્રાણલાલભાઈ નિવૃત્ત થયા તે પ્રસંગે તેમનું સન્માન કરવા, એસોસિયેશનની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તાજમહાલ હોટેલ (મુંબઈ) માં, એસોસિયેશનના પ્રથમ પ્રમુખ સર હોમી મોદીને પ્રમુખપદે તા. ૨૯ મી માર્ચ ૧૯૫૫ ને દિને સાંજે એક ભવ્ય સમારંભ યોજ્યો હતો. આ પ્રસંગે, રિઝર્વ બેન્કના ગવર્નર અને ડેપ્યુટી ગવર્નર, ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બર, શેર બજાર તથા મુંબઈ એક્સચેન્જ બેન્ક્સ એસોસિયેશનના પ્રમુખો તથા બીજી અનેક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓ સહિત બેંકિંગ તથા વ્યાપારી આલમના પ્રતિષ્ઠિત અગ્રણીઓ હાજર રહ્યા હતા.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ આ સંસ્થાની લગભગ એક દાયકા સુધી બજાવેલી નિઃસ્વાર્થ સેવા, તેને અંગે કરેલુ ઉપયોગી કાર્ય, તેનાથી પ્રાપ્ત થયેલી લોકપ્રિયતા અને વેપારી આલમની પ્રેમ તથા આદરની લાગણીનો આ ભવ્ય સમારંભમાં સીધો પડઘો પડતો હતો.

<u>પ્રવચનો</u>

શ્રી રમણલાલ સરૈયા

'શેઠ પ્રાણલાલે હિન્દી બેંકિંગના કામકાજમાં ઊંડો રસ દાખવ્યો છે. એ ક્ષેત્રની એમની સેવાઓ જ્વલંત છે. સ્વભાવે તેઓ મિલનસાર અને મળતાવડા હોઈ, દિવસના ગમે તે સમયે, ગમે તે માણસને જરૂર પડે ત્યારે તેઓ નિઃસંકોચ સૌને મળે છે. ઇન્ડિયન બેન્ક્સ એસોસિયેશનને શેઠ પ્રાણલાલનું માર્ગદર્શન પહેલેથી જ મળતું રહ્યું છે.

બેંકિંગના કામકાજ ઉપરાંત ગુજરાતી નાટ્યકળામાં, કાવ્ય, સંગીત, ચિત્રકળા ઇત્યાદિમાં પણ તેમને ઊંડો રસ છે. અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષાનું તેમનું જ્ઞાન અગાધ છે. હિન્દીની પ્રગતિમાં પણ તેમને રસ છે.

શેઠ પ્રાણલાલ આ મંડળને પ્રમુખપદેથી નિવૃત્તિ લે છે, અને તેમને સ્થાને શ્રી કુંવરજી ભાભા નવા પ્રમુખ તરીકે આવે છે. તેઓ પણ શેઠ પ્રાણલાલને પગલે ચાલી, એમણે સ્થાપેલી ઉત્તમ પ્રણાલીઓ જાળવી રાખી, મંડળની પ્રગતિના કાર્ય માટે હંમેશ ઉત્સુક રહેશે એવી આશા સેવતાં, શેઠ પ્રાણલાલને હું દીર્ઘાયુષ્ય ઈચ્છું છું.'

સર હોમી મોદી

'શેઠ પ્રાણલાલ ઇન્ડિયન બેન્ક્સ એસોસિયેશનનું પ્રમુખપદ છોડીને નિવૃત્તિ લે છે આ એસોસિયેશનની પ્રગતિ એમના પ્રયાસોને જ આભારી છે. શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજીએ હિન્દી વેપારી મંડળના પ્રમુખ તરીકે સુંદર કાર્ય કર્યું હતું અને બેન્કર તરીકે એમણે ઘણી કુનેહ કેળવી છે અને દાખવી છે...હું માનું છું કે આપણા રાષ્ટ્રની પ્રગતિનો બધો આધાર ઇન્ડિયન બેન્ક્સ એસોસિયેશનના કામકાજ પર છે. જરૂર પડયે એસોસિયેશનને સહાયતા આપવાની શ્રી પ્રાણલાલ ખાતરી આપે ત્યારે જ આ એસોસિયેશનને પ્રમુખપદેથી તેઓ નિવૃત્ત થઈ શકે! એસોસિયેશનના નવા પ્રમુખ તરીકે, જુવાન અને ઉત્સાહી શ્રી કુંવરજી ભાભા અધિકાર સ્વીકારે છે. તેઓ એસોસિયેશનને વાજબી માર્ગદર્શન આપી તેની પ્રગતિમાં ઉમદા હિસ્સો આપશે એમ આશા રાખું છું.'

શ્રી કુંવરજી ભાભાના પ્રાસંગિક વક્તવ્ય પછી, શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ લાગણીવશતાથી, સંસ્થાનો આભાર માન્યો હતો અને જે ઉચ્ચ પ્રણાલિકા જાળવવા પોતે પ્રયાસ કર્યો હતો, તેનું શિક્ષણ સર હોમી મોદી પાસેથી મેળવવાનો ઋણસ્વીકાર કર્યો હતો.

આર્યસંસ્કૃતિના પરમ ઉપાસક

મહાગુજરાતની સહકારી હિન્દુ-આર્યસંસ્થાઓના ને જનતાના સાપ્તાહિક 'આર્યસંદેશ' (વડોદરા)ના તા ૨૭ મી જુલાઈ ૧૯૪૪ના અંકમાં થી 'પ્રવાસી'ની કલમે પ્રકટ થયેલુ રેખાચિત્ર

મુબઈની સુપ્રસિદ્ધ દેના બેન્કના પ્રવર્તક, તે દિવસે આર્યકન્યા મહાવિદ્યાલયના એક કાર્યક્રમને પ્રમુખસ્થાને હતા કન્યાઓના વિવિધ કાર્યક્રમો જોઈ, તેમના મુખ ઉપર પરમ સતોષની લાગણી વ્યક્ત થઈ રહી હતી.

સસ્થાની મુલાકાતે આવનારાઓમા શેઠ પ્રાણુલાલભાઈ અનોખી ભાત પાડતા હતા, સાદા, સરલ અને શાત તેમની મૃદુ હાસ્યયુક્ત મુખમુદ્રા વડોદરાની ખાનદાનીનુ ભાન કરાવતી હતી તેઓ બોલવા ઊભા થયા ત્યારે તેમના હૃદયમા હિન્દુ સસ્કૃતિ માટે રહેલુ દર્દ સ્પષ્ટરૂપે વ્યક્ત થતુ હતુ **પ્રાણુલાલભાઈ જેટલા રાષ્ટ્રપ્રેમી છે, તેટલા જ હિન્દુત્વપ્રેમી પણ છે.**

પ્રાણુલાલભાઈ કેવળ ધનપતિ નથી, દ્રષ્ટા પણ છે. વર્તમાન કેળવણી વિશે બહુ જ સ્પષ્ટ ને અસદિગ્ધ શબ્દોમા તેમણે જણાવ્યુ કે, 'ભારતનુ કલ્યાણ ભારતી કેળવણી જે વર્તમાનમા શાળા-કૉલેજોમા અપાય છે તેનાથી થવાનુ નથી' તેમણે પ્રાચીન આર્ય આદર્શો તરફ અગુલિનિર્દેશ કરી, સાચી કેળવણી દેશ માટે કેટલી આવશ્યક છે, એ વાતનુ સુદર રીતે નિરૂપણ કર્યું હતુ.

પ્રાણુલાલભાઈ પોતાની અને વિધ પ્રવૃત્તિઓની અદર પરાયણ રહીને પણ ક્ષીરનીર રૂપે બુદ્ધિથી સાચી વસ્તુ પારખવાની શક્તિ ધરાવે છે આર્યકન્યા મહાવિદ્યાલયમાનુ તેમનુ ટૂકુ ઉદ્બોધન પણ તેમની અદર વસતા મહાન આત્માનુ દર્શન કરાવવા માટે પૂરતુ હતુ

આજે પશ્ચિમના અધધા અનુકરણ તરફ આપણા મુવાન શેઠિયાઓ તણાઈ રહ્યા છે. આજે ક્રિકેટક્લબોને ઇન્દ્રપુરી માની આપણા

શેઠિયાઓ તેમાં ગુલતાન થઈ રહ્યા છે, પોતે હિન્દી હોવા છતાં, યુરોપિયન રીતભાતમાં આપણા લોકો તણાઈ રહ્યા છે, તેમની સમક્ષ શેઠશ્રી પ્રાણલાલભાઈનું જીવન લાલ બત્તી સમાન છે. **લક્ષ્મીપતિ હોવા છતાં સરળ, સાદા અને આર્યત્વના અભિમાની, પૌરસ્ત્ય સંસ્કૃતિના પરમ ઉપાસક શેઠશ્રી પ્રાણલાલભાઈ ભારતના લક્ષ્મીપતિઓ આગળ સાચો આદર્શ રજૂ કરે છે.**

આર્યકન્યા મહાવિદ્યાલયે ઘણા ઐતિહાસિક પ્રસંગો સાચવી રાખ્યા છે, અને અમારું માનવું છે કે શેઠ પ્રાણલાલભાઈનું વિદ્યાલયમાંનું આગમન પણ ઐતિહાસિક નીવડશે. જેમ તેમની દેના બેંકો સર્વવ્યાપક બનતી જાય છે, તેમ અમને આશા છે કે તેમનાં આશીર્વચનોથી આર્યસંસ્કૃતિની સંસ્થાઓ પણ અમરત્વને વરશે.

આજે ગુજરાત શેઠ પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી માટે મગરૂર છે. ભારતમૈયા પોતાના આવા પનોતા પુત્રોથી જ ગૌરવવતી છે. ઇશ્વર તેમને દીર્ઘાયુષ્ય અર્પો એ જ અભ્યર્થના.

(૯)

પોરબંદરનરેશનું ઉદ્બોધન

મૂળ પોરબંદરના વતનીઓ જેમણે મુંબઇને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું છે, તેમના તરફથી શ્રી પ્રાણલાલભાઇના સન્માનાર્થે તાજમહાલ હૉટેલ (મુંબઈ) માં તારીખ ૧૯ મી જુલાઈ ૧૯૪૪ ને દિને યોજાયેલા મિલનસમારંભમાં પોરબંદરના મહારાજાશ્રીએ નીચે પ્રમાણે ઉદ્બોધન કર્યું હતું.

'મુંબઈના અગ્રગણ્ય નાગરિકો કે જેમની વચ્ચે અમારા પોરબંદરના જ આટલા બધા વતનીઓ છે તેમને સૌને આજે મળતાં મને આનંદ થાય છે.' આનંદનુ બીજું કારણ એ કે મારા પોતાના કેટલાક અંગત મિત્રો પણ મુંબઈના છે અને જ્યારે જ્યારે હુ મુંબઈ આવુ છું ત્યારે ત્યારે બની શકે તેટલાને મળવાનો લાભ લઉં છું, પરંતુ આજે તો આ પ્રથમ જ પ્રસંગ છે કે મુંબઈમાં વસતા પોરબંદરના વતનીઓના નિમંત્રણને લીધે આજે સૌને એક સાથે મળવાની તક મને મળી છે.

પોરબંદરના વતનીઓ કે જેઓ આ શહેરમાં ભિન્ન ભિન્ન વ્યવસાયોમાં સુખી થયા છે અને જેમને માટે હું અભિમાન ધરાવુ છુ તેઓ પોતાની જન્મભૂમિ પોરબંદર વિષે આટલો ઊંચો મત ધરાવે અને વ્યક્ત કરે એ સ્વાભાવિક છે. આજે જે પોરબંદર છે તેનું ઘડતર પોરબંદરના સાહસિક પ્રજાજનોએ જ કરેલુ છે અને તેમને મારા તરફથી સંપૂર્ણ ઉત્તેજન અને અનુમોદન છે. પરંતુ આપ મુંબઈમાં હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં અથવા દૂર દેશાવરોમાં વસતા પોતાના નાગરિકબંધુઓને ઉદાર રીતે જે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે તેના ઉપર તેઓ હમેશાં અવલંબન કરતા રહ્યા છે એમ હું હિંમતથી કહું છું.

પોરબંદરીઓની વ્યાપારી સાહસવૃત્તિઓ અને ઉત્સાહ માટે આપણે ભાગ્યશાળી છીએ. પૂર્વ અને દક્ષિણ આફ્રિકા, ઇજિપ્ત, એબિસિનિયા, અરેબિયા, પરશિયન ગલ્ફ, સિલોન, ચાઈના, ફીજી, જાવા,

સુમાત્રા અને છેક મધ્યઅમેરિકામાં કોસ્ટારિકા સુધીના દેશોમાં જ્યાં જઈએ ત્યાં તેમનો ભેટો થાય છે. કાઠિયાવાડના બીજા ભાગના વતનીઓની માફક પોરબંદરના પ્રજાજનો મુંબઈમાં, હિંદુસ્તાનના બીજા વિભાગોમાં અને દૂર દેશાવરોમાં જઈ વસ્યા છે અને પોતપોતાના વ્યવસાયો વડે એ પ્રદેશોની બને તેટલી સેવા કરે છે. વસ્તુતઃ કાઠિયાવાડના આ લોકો જે જે દેશોમાં તેમના જીવન અને નિર્વાહ સર્જાયાં છે ત્યાં પોતાનામાં, એકતાનું ચૈતન્ય ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થયા છે. અમારું પોરબંદર એક સુખી કુટુંબ છે. એક દશકાના સમયપ્રવાહમાં એ ઘણું વિસ્તૃત થયું છે. આ અરસામાં જ માત્ર પોરબંદર શહેરની વસતિ ૩૩,૦૦૦ થી વધીને લગભગ ૫૫,૦૦૦ ઉપર થઈ ગઈ છે. લોકોની આબાદીનું આ એક અર્થસૂચક ચિહ્ન છે. આથી વિશેષ સંતોષની તો એ વાત છે કે પોરબંદરની બહાર વસતા પોરબંદરના વતનીઓએ, વિશિષ્ટ શક્તિ, પ્રામાણિકતા અને આયોજનશક્તિયુક્ત પુરુષો તરીકે પોરબંદરની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે. આવા પુરુષો વચ્ચે શેઠશ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણનું નામ નિઃસંદેહ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે.

ખરી રીતે પ્રાણલાલભાઈનો પરિચય કરાવવાની જરૂર રહેતી જ નથી. કદાચ તેમનુ નામ આ મકાન નગરીમાં પ્રત્યેક ઘરમાં જાણીતું હશે. તેઓ મુંબઈના પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં એટલા બધા નિમગ્ન છે કે તેમનુ પોરબંદર તરફ આગમન ભાગ્યે જ થાય છે! વ્યાપારની અને આપ સૌ પ્રત્યે અનુરાગની જે ભારે જંજીરો તેમણે સ્વેચ્છાથી પહેરી છે, એ જંજીરો તેમને પોરબંદર આવતાં અટકાવે છે. કદાચ તેઓ તકની રાહ જોતા હશે. ગમે તેમ હોય પણ તેઓ પોરબંદરના છે અને હું તે માટે ગૌરવ ધરાવું છું. તેમના પિતા પોરબંદરમાં રહેતા અને કામ કરતા હતા. તેમના કુટુંબનું મકાન હજી 'જૂની તિજોરી' તરીકે ઓળખાય છે અને ખરું કહું તો **પ્રાણલાલભાઈ અમારું જૂનું નાણું છે.તેઓ જો કે વ્યાપાર પેપરના (સરકારી નોટો) કરે છે તો પણ તેમની યોગ્યતા તેમના વજન જેટલા કે તેથી પણ વધારે નક્કર સોના જેટલી છે.**

(૧૦)

પ્રકીર્ણ

(૧) ગુજરાતી નાટ્યમંડળના 'માનનીય મુરબ્બી'

ગુજરાતી નાટ્ય શતાબ્દી મહોત્સવ ૧૯૫૨ના અંત ભાગમાં ઊજવાઈ ગયા પછી, ગુજરાતી નાટ્ય મંડળની સ્થાપના થઈ. શ્રી પ્રાણસુખલાલભાઈએ મિત્રો, પ્રશંસકો, તથા સહકાર્યકર્તાઓના આગ્રહને વશ થઈ, મંડળના પ્રથમ પ્રમુખ તરીકેનુ પદ સ્વીકાર્યું, ને સાથે જ મંડળના પ્રથમ પેટ્રન પણ બન્યા. તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ, મંડળે નાટ્યક્ષેત્રે ઘણુ ઉપયોગી અને મહત્ત્વનુ કાર્ય બજાવ્યું જેમા મુખ્યત્વે 'ગુજરાતી નાટ્ય' માસિકનુ પ્રકાશન, પ્રતિ વર્ષે નાટ્યલેખનસ્પર્ધા, પ્રતિવર્ષ સંસ્થામબ્યોના સહકારથી નાટ્યોત્સવ, જૂનાં નાટકો તથા સ્વરાંકનસહિત ગીતોનુ પ્રકાશન, થિયેટર-ભંડોળ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક ગણાય.

લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રમુખપદે રહી તેઓએ આવી ઉપકારક સેવાઓ બજાવી.

અન્ય વધુ મહત્ત્વના વ્યવસાયોને કારણે અને કંઈક અંશે અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને કારણે, નવા વર્ષની વ્યવસ્થાપક ચૂંટણીમાં તેઓશ્રીએ ઉમેદવારી ન કરી—મિત્રોનો અતિઆગ્રહ હોવા છતા. પરંતુ, એમના શુભ નામનો, પ્રતિષ્ઠાનો, સર્વાંગી સહાયતાનો અને માર્ગદર્શનનો લાભ જતો કરવા મંડળના સભ્યો તૈયાર ન હતા, એટલે મંડળના 'બોર્ડ ઑફ કન્ટ્રોલ'ની પહેલી જ બેઠકમાં એવુ સૂચન કરવામાં આવ્યું કે મંડળના 'માનનીય મુરબ્બી' તરીકે હાલ શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીનું શુભ નામ છે, તેની સાથે જ બીજું નામ શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજીનુ મૂકવું. અને તુરત જ આ સૂચનને સર્વાનુમતિથી સ્વીકારી લેવામાં આવ્યુ હતું.

આજે શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી મંડળના 'માનનીય મુરબ્બી' છે. મંડળે તા. ૨૬મી ડિસેમ્બર ૧૯૫૫ને દિને મળેલી સભામાં આ અંગે કરેલો પ્રસ્તાવ નીચે મુજબ છે:

'ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના બોર્ડ ઑફ કન્ટ્રોલના સભ્યો, મંડળની સ્થાપનાથી માંડીને આજ દિન સુધી પ્રમુખપદેથી શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ બજાવેલી અનુત્તમ સેવાઓની આનંદપૂર્વક નોંધ લે છે અને મંડળ દ્વારા નાટ્યક્ષેત્રે ઉપયોગી કાર્ય કરવાની તમન્નાથી પ્રેરાઈને એમણે તન, મન અને ધનથી જે સહાયતા કરી છે તેથી સકારણ ગર્વ અનુભવે છે.

અન્ય વ્યવસાયોને કારણે તથા અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને કારણે તેઓશ્રી પ્રમુખપદે રહી મંડળનું સુકાન સાચવી શકે એમ ન હોવાથી, તેઓશ્રીની અતિઉપયોગી સેવા અને સહાયતાને લક્ષમાં લઈ, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના નામ સાથે મંડળના 'માનનીય મુરબ્બી' તરીકે પોતાનું શુભ નામ મૂકવાની તેઓશ્રી સંમતિ આપે એવી મંડળ વિનંતિ કરે છે.'

મંડળના મંત્રીએ આ પ્રસ્તાવ સહિત શ્રી પ્રાણલાલભાઈને વિનંતિપત્ર પાઠવ્યો હતો, જેના ઉત્તરમાં એઓશ્રીએ લખી જણાવ્યું હતું કે, 'તમારા તા. ૨૭મીના પત્ર માટે આભાર. ગુજરાતી નાટ્ય મંડળની સમિતિએ ઠરાવ કરી મને ખૂબ આભારી કર્યો છે. તેમણે આપેલું માન હું નમ્રતાપૂર્વક માથે ચડાવું છું. ગુજરાતી નાટ્યમંડળ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધે અને કલા તથા સાહિત્યને ક્ષેત્રે સફળતાપૂર્વક સેવા કરતું રહે એ પ્રાર્થના.'

(૨) બે માનપત્રો

[૧]

ધ્રાગધ્રામા દેના બૅન્કની શાખાના ઉદ્‌ઘાટનપ્રસંગે શ્રી પ્રાણલાલભાઈને ધ્રાગધ્રા મોઢ વણિક જ્ઞાતિસમસ્ત (શ્રી મોઢ મહાજન) તરફથી તા ૧૬ મી ઑક્ટોબર ૧૯૪૫ ને દિને આપવામા આવેલુ માનપત્ર

મોઢજ્ઞાતિભૂષણ શ્રીમાન શેઠસાહેબ,

ધ્રાગધ્રામા દેના બૅન્કની શાખાના ઉદ્‌ઘાટનપ્રસંગે આપનો સત્કાર કરવાનો જે અવસર અમોને પ્રાપ્ત થયેલ છે તેથી અમોને ઘણો જ આનંદ થયો છે અને આ શુભ પ્રસંગે અમે આપને સહૃદય આવકાર આપીએ છીએ

આપના પિતાશ્રીએ વેપારી તરીકે અને જ્ઞાતિબંધુઓની ઉન્નતિ માટે ધગશ ધરાવનાર વ્યક્તિ તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવેલી હતી અને તેઓશ્રીના આદર્શો લક્ષમા રાખી, તેઓશ્રીએ ચલાવેલી પ્રવૃત્તિઓને આપ પણ સુંદર રીતે આગળ ધપાવો છો તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે

અમોને જાહેર કરતા અત્યંત આનંદ થાય છે કે આપશ્રીની અનેકવિધ જ્ઞાતિસેવાઓ અનુપમ છે બૅન્કર તરીકે પણ આપની ખ્યાતિ ઊંચા પ્રકારની છે અને બૅન્કર તરીકે પણ આપ જ્ઞાતિબંધુઓને મદદ કરવાનુ ધ્યાનમા રાખો છો કેવળ મોઢસમાજને નહિ, પરંતુ જનસમાજની સેવામા પણ અનેક ક્ષેત્રોમા આપની ખ્યાતિ પ્રસરેલી છે હિન્દુસ્તાનની આર્થિક ઉન્નતિ સાધવામા આપનો ફાળો નાનોસૂનો નથી

આપશ્રી ઇન્ડિયન મરચન્ટ્સ ચેમ્બરના પ્રમુખ હતા, કેટલીયે સંસ્થાના ડાયરેક્ટર છો અને કસ્તૂરબા ફંડના ટ્રસ્ટી છો મોઢ સમાજના આવા નરરત્ન માટે મોઢ જ્ઞાતિ ગૌરવ ધરાવે તે સ્વાભાવિક છે

આપશ્રીને આપણી જ્ઞાતિ માટે ઘણી જ લાગણી છે. કેટલાંએક ફંડો અને સંસ્થાઓ આપશ્રીની દાનવીરતાને આભારી છે. ઉપરના કારણસર જ્ઞાતિ આપની ઋણી છે.

આપના અનેકવિધ ગુણો માટે જેટલું વર્ણન કરીએ તેટલું ઓછું જ છે.

આપની દાનવીરતા, સાદાઈ, મિલનસાર સ્વભાવ, પિતૃભક્તિ વગેરે આપના ગુણોથી આકર્ષાઈ અમે આપનું સન્માન કરીએ છીએ.

દેના બૅંકની શાખાઓ દિન પ્રતિદિન વધતી રહે અને આપશ્રી સહકુટુંબ દીર્ઘાયુ રહો અને આપને શુભ હસ્તે અનેક કલ્યાણકારી કાર્યો થાય એવી પ્રભુ પાસે અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ અને આપને આશીર્વાદ આપીએ છીએ.

[૨]

શ્રી નડિયાદ વીસા મોઢ અડાલજા વણિક જ્ઞાતિના સભાજનોએ નડિયાદમાં મોઢની વાડીમાં વિ. સં. ૨૦૦૩ની દશેરાએ આપેલું માનપત્ર.

પ્રિય સ્વજન,

આજે આપને અમો સૌ જ્ઞાતિજન વચ્ચે પધારેલા નિહાળીને અમારાં હૈયાં આનંદથી નાચી ઊઠે છે. અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ અમારા પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને આપે અમારી વિજ્ઞપ્તિ સ્વીકારી આ વાડી પાવન કરી છે તેથી અમે કૃતાર્થ થયા છીએ.

અમને એ વાતની પ્રતીતિ છે કે આપને હૈયે મોઢ વણિક જ્ઞાતિનું હિત સદાય વસેલું છે અને જ્ઞાતિના ઉદ્ધાર અને કલ્યાણ અર્થે આપે કાર્યો કર્યાં છે અને કરી રહ્યા છો અને એથી જ ગુજરાતકાઠિયાવાડની સમસ્ત મોઢ વણિક જ્ઞાતિ આપની ઋણી છે.

સૌભાગ્યની વાત છે કે સંસારમાં દુર્લભ એવો શ્રી અને સરસ્વતીનો સુભગ સુમેળ આપનામાં સાકાર થયો છે અને એ રીતે સોનામાં સુગંધ મળી છે. શ્રી તથા સરસ્વતીની સાધના દ્વારા ઔદ્યોગિક ખિલવણીમાં પછાત એવા આપણા દેશની ખિલવણીમાં

અને વિકાસમાં આપે જે હિસ્સો નોંધાવ્યો છે તે તો જગજાહેર છે. હિન્દી વેપારી મંડળ (Indian Merchants' Chamber)ના ઉપપ્રમુખ તેમ જ પ્રમુખ તરીકેની આપની યશસ્વી કારકિર્દીનાં સંસ્મરણો આનંદ આપે છે અને આજે મુંબઈના શરાફ મહાજને પોતાના ભાવીની લગામ, મુંબઈ શરાફ મહાજનના (Bombay Shroff Bankers' Association) પ્રમુખ તરીકે આપની વરણી કરી આપને સોંપી જે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યાં છે તે જાણતાં અને સાંભળતાં અમે પણ ગૌરવ અનુભવીએ છીએ.

બેંકિંગના ક્ષેત્રમાં જે એક નવો વૃત્તિપલટો આપે આણ્યો છે તે તો બેન્ક દુનિયા કદીય વિસરશે નહિ. એ ક્ષેત્રમાં આપની ઊંડી સમજણ અને વિશાળ અનુભવદૃષ્ટિની સાખ તો એ વાત પૂરે છે કે વિરોધાભાસ લાગે એવું 'બેંકિંગ એ સેવાપ્રધાન પ્રવૃત્તિ છે', એ સૂત્ર આપે મંત્રદ્રષ્ટાની માફક જગત સમક્ષ મૂક્યું, અને તેને વ્યવહારમાં ઉતારી આપે બેંકિંગ જગતને એક નવા પંથનું દર્શન કરાવ્યું. સેવા, સૌજન્ય અને સદ્ભાવનાના સિદ્ધાંત વડે દેના બેંકે જનતાના હૃદયમાં ચિરસ્થાન મેળવ્યું છે, એ સત્ય આપશ્રીની એ ક્ષેત્રમાં અજોડ કાર્યસિદ્ધિની સાક્ષી પૂરે છે.

અમે આપની ઉજ્જ્વળ કીર્તિથી મગરૂર છીએ અને આપનાં કાર્યોની સફળતામાં ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. ઉત્તમ ચારિત્ર્ય, વ્યવહારકૌશલ્ય, હૃદયઔદાર્ય અને વિદ્યાવ્યાસંગ આદિ આપના સદ્ગુણો અમને પ્રેરણાદાયક બનો એવી અમારી અભિલાષા છે. જ્ઞાતિસેવાનાં કાર્યો વધુ અને વધુ કરવા માટે આપને પ્રભુ દીર્ઘાયુ અર્પે એવી પ્રાર્થના સહ વિરમીએ છીએ.

*

(૩) વિદ્યાર્થીભવનનું સ્નેહમિલન

શેઠશ્રી વાઘજી લક્ષ્મીદાસ તથા ગોવિંદજી જેઠાભાઈ મોઢ વણિક વિદ્યાર્થી ભવનની વ્યવસ્થાપક સમિતિ તરફથી, રાજકોટ વિદ્યાર્થી ભવનમાં, તા. ૨૨ મી નવેમ્બર ૧૯૫૩ને દિને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ માટે યોજાયેલા સ્નેહમિલનને પ્રસં-

રાજકોટના મોઢ વણિક વિદ્યાર્થી ભવનની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ મુંબઈથી રાજકોટ ગયા તે પ્રસંગે એક સ્નેહસંમેલન યોજ્યુ હતું, જેમાં સંસ્થાના સંચાલકો તથા જ્ઞાતિના અગ્રગણ્ય સજ્જનોએ હાજરી આપી હતી.

'આપ અમારી જ્ઞાતિનાં જ્ઞાતિભૂષણ છો. આપનાં જ્ઞાન અને દેશસેવા બદલ અમે ગૌરવ લઈએ છીએ,' એ શબ્દોથી વ્યવસ્થાપક સમિતિના પ્રમુખ શ્રી પોપટલાલ અંબાણીએ આ પ્રસંગે શ્રી પ્રાણલાલભાઈનું સ્વાગત કર્યું હતું.

સંસ્થાના મંત્રી શ્રી ગોરધનદાસ રાઠોડે સંક્ષિપ્ત નિવેદન કરતાં કહ્યું હતું: 'અમે જાણીએ છીએ કે આપ સૌરાષ્ટ્ર ફાઈનેન્સ કોરપોરેશનના અધ્યક્ષ તરીકે ભારે જવાબદારી બજાવવા અત્રે પધાર્યા છો. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની વિનંતિથી સૌરાષ્ટ્રના વતની તરીકે આપે આ જવાબદારી સ્વીકારી, સૌરાષ્ટ્રને આપના અનુભવનો અમૂલ્ય લાભ આપ્યો છે. અમને ખાતરી છે કે, આપની દ્વારા સૌરાષ્ટ્રના વેપારઉદ્યોગને, આથી કીમતી સહાયતા મળશે.

રાજકોટમાં આપનાં અનેક રોકાણો હોવા છતાં, અમારી સંસ્થાના આમંત્રણનો આપે સ્વીકાર કર્યો છે તે આપનો વિદ્યા તરફનો પરમ ભાવ દર્શાવે છે. આ સંસ્થા પ્રત્યેનો આપનો પ્રેમ હંમેશ તાજો જ રહ્યો છે. આજથી આશરે દશ વર્ષ પૂર્વે આપ રાજકોટ પધાર્યા હતા ત્યારેય આપે આ સંસ્થાની મુલાકાત લીધી હતી. આજે અત્રે પધારવા માટે હું આપનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનુ છું.'

શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ એકત્રિત થયેલા જ્ઞાતિબંધુઓને ઉદ્‌બોધતાં જણાવ્યું હતું :

'આપ સૌને મળતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે, અને આપે કરેલા મારા સન્માન બદલ હું આપનો ઋણી છું. સામાન્ય રીતે એવી

માન્યતા પ્રવર્તે છે કે familiarity breeds contempt–अतिपरिचयात् अवज्ञा। માણસને પોતાના પરિચિત સમુદાયમાંથી ભાગ્યે જ માન સાંપડે છે હું મારી જાતને ભાગ્યશાળી સમજું છું કે મારા જ્ઞાતિબંધુઓનાં આવી અમૂલ્ય પ્રીતિ હું મેળવી શક્યો છું

આ સંસ્થાનું સંચાલન સુંદર રીતે થઈ રહ્યું તે હું જાણું છું તેના શુભ કાર્યની સુવાસ મુંબઈ સુધી પણ પહોંચી છે સંસ્થામાં અપાતી કેળવણી બદલ હું સંસ્થાના સંચાલકોને તેમ જ દાતાઓને ધન્યવાદ આપું છું **વિદ્યાદાન કરતાં બીજું કોઈ ઉત્તમ દાન નથી.** તમે અહીં જે વિદ્યાદાન રો છો તે જ્ઞાતિની ભાવી પ્રજાના ઘડતર માટે ઘણું ઉપકારક છે અને તેને મારા શુભાશિષ છે વિદ્યા સંપાદન કરતી વેળા આપણે ઊંચા પ્રકારની વિદ્યાનું ધોરણ અપનાવવા પર લક્ષ આપવું જોઈએ ઉપરછલ્લું જ્ઞાન કાંઈ કારગત નીવડતું નથી અગાઉ બ્રિટિશશાસન વેળા આપણે વિદ્યાપીઠની ઉપાધિઓ મેળવતા અને તેને 'જ્ઞાન' સમજતા આજે 'સાચી વિદ્યા'ને પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે **વિદ્યાથી દ્રવ્ય મેળવાય છે, પણ દ્રવ્યનો અર્થ કેવળ ધન, સિક્કા કે ચલણી નોટો થતો નથી. ધનનો સાચો અર્થ તો દેશની સાધનસામગ્રી થાય છે. આપણી નવી કેળવણી આવું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરી શકે તેવી હોવી જોઈએ.** અહીં અપાતી વિદ્યાથી દેશમાં વધુ ઉદ્યોગ વધે અને દેશ સાધનસંપન્ન બને એ આપણું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ આપણે 'વોકેશનલ ટ્રેનિંગ'—ધંધાવ્યાપારઉદ્યોગની કેળવણી તરફ વધુ ભાર મૂકવો જોઈએ દેશના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવા ગાંધીજીએ એક સમયે જેના પર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો તે સ્વદેશી ભાવનાને પણ આપણે ટેકો આપવો જોઈએ'

☆

(૪) 'સ્વદેશી લીગ'ની માનાંજલિ

આપણા દેશની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સ્વદેશીની ભાવના પર અવલંબે છે. આ ભાવનાને આપણી પ્રજામાં પુનર્જીવન આપવાના ઉદ્દેશથી, એપ્રિલ ૧૯૫૩ માં 'સ્વદેશી લીગ'ની સ્થાપના થઇ હતી. શ્રી પ્રાણલાલભાઇ આ સંસ્થાના સ્થાપકપ્રમુખ હતા.

શ્રી પ્રાણલાલભાઇ સ્વદેશી ભાવનાના મહાન પુરસ્કર્તા છે અને સ્વદેશી પ્રત્યે ધર્મ-દૃષ્ટિએ જુએ છે. 'સ્વદેશી લીગ'ને પ્રમુખપદે ત્રણ વર્ષ સુધી રહીને એમણે સ્વદેશીના મંત્રને પ્રજાની દૃષ્ટિ સમક્ષ લાવવાની દરેક તક ઝડપી છે.

અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને કારણે તેમણે એ સંસ્થાને પ્રમુખપદેથી રાજીનામું આપ્યું તેને દિલગીરીપૂર્વક સ્વીકાર કરતાં, નીચે પ્રમાણે બે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

(1)

RESOLUTION PASSED BY THE GENERAL COUNCIL OF MANAGEMENT HELD ON 15TH MAY 1956.

"The General Council of Management of the League places on record its sense of thankful appreciation of the valuable and selfless services rendered by Shri Pranlal Devkaran Nanjee, the Founder-President of the League, who has resigned his Presidentship for reasons of health. Shri Pranlal Devkaran Nanjee has rendered great service for the cause of Swadeshi in general and Swadeshi League in particular especially in its formative stages. Not only has he handled the affairs of the organisation with rare

imagination and ability, but he has been a veritable tower of strength to his colleagues also It was due to his untiring and ceaseless efforts during the term of his office that the gospel of Swadeshi has been brought to the fore front and has received due recognition both at the hands of the Government and the Public

The meeting expresses its ardent hope that Shri Pranlal Devkaran Nanjee would continue to take the same lively interest in the work of the League and guide its deliberations"

(2)

RESOLUTION PASSED BY THE THIRD ANNUAL GENERAL MEETING HELD ON 31ST MAY 1956

"The Third Annual General Meeting of the Swadeshi League places on record its sense of thankful appreciation of the valuable and selfless services rendered by Shri Pranlal Devkaran Nanjee, the Founder President of the League In the formative stages of the organisation he inspired his colleagues with his missionary zeal and enthusiasm and thereby paved the way for the League becoming an instrument of national service He has guided the work and activities of the organisation with rare imagination and ability It was due to his untiring and ceaseless efforts during the term of his office that the gospel of Swadeshi has been brought to the forefront and has received due recognition both at the hands of the Government and the Public"

☆

(૫) ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના સન્માનસમારંભમાનાં પ્રવચનો અને શુભેચ્છાસંદેશાઓ

શ્રી. પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના પ્રથમ પ્રમુખ, તેમની ત્રણ વર્ષની નક્કર અને ઝળહળતી કારકિર્દી પછી પ્રમુખપદેથી નિવૃત્ત થયા અને બોર્ડ ઑફ કંટ્રોલે તેમને મંડળના 'માનનીય મુરબ્બી' તરીકે નિયુક્ત કર્યા, તે કારણે તેમનું સન્માન કરવા દેના બેન્કના સભાગૃહમાં બુધવાર તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૬ને દિને યોજાયેલા સમારંભ પ્રસંગે થયેલાં પ્રવચનોનો સાર ભાગ.

પ્રવચનો

શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા

૧૯૫૨ ના નવેમ્બર માસમાં ગુજરાતી રંગભૂમિની શતાબ્દી ઊજવાઈ તે પ્રસંગે થોડું ભંડોળ ભેગું થયું. તેમાંથી વધેલી રકમનો સારો ઉપયોગ થાય, અને બીજી શતાબ્દીમાં પગરણ માંડી રહેલ સચેતન અને અચેતન રંગભૂમિને માર્ગદર્શક બની રહે તે માટે એક સંસ્થા સ્થાપવાનો મને વિચાર આવ્યો. મેં મારો આ વિચાર શ્રી પ્રાણલાલભાઈને કહ્યો. એમણે વધાવ્યો, એમાં પ્રાણ પૂર્યા અને તેનું પરિણામ તે ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ.

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળને ગુજરાતભરની નાટ્યસંસ્થાઓએ અને જનતાએ વધાવ્યું. એણે થોડું પણ નક્કર કાર્ય કર્યું. આ કાર્યમાં પ્રાણલાલભાઈએ પ્રમુખપદેથી મહત્ત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો છે. મંડળના કાર્યના તેઓ માર્ગદર્શક બન્યા છે અને આમ ત્રણ વર્ષના સમય પછી એમણે નિવૃત્ત થવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી અમને ન રુચી. અમે એમને પ્રમુખપદે રહેવા સમજાવ્યા પણ અસ્વસ્થ તબિયતને કારણે અને બીજી સંસ્થાઓમાંથી પણ તેઓ નિવૃત્ત થતા હોવાથી અમારે એમની દરખાસ્ત માન્ય રાખવી પડી. તેમણે ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન જે કાર્ય કર્યું છે તે અંગે હું એમનો અમારી સંસ્થા તરફથી આભાર માનું છું.

પ્રાણલાલભાઈ અમારી સંસ્થાના સાચા કર્ણધાર છે અને એ જ્યારે અમારી પાસેથી કામ લેતા હોય છે ત્યારે અમને એમ લાગે છે કે એ પોતે જ કામ કરી રહ્યા છે. એ એક વેપારી છે છતાં એમનામાં જે સમજ, સર્જનશક્તિ અને મૌલિકતા છે તે પ્રશંસનીય અને અનુકરણીય છે.

એ અમને અમારી ભૂલ થયે કડવું કહેતા હોય ત્યારેય એ અમને મીઠું લાગે છે અને એ જ્યારે મીઠું કહેતા હોય ત્યારે એ વધારે મધુર જણાય છે. પ્રાણલાલભાઈમાં વ્યવહારપટુતા, રસિકતા અને શ્રીમંતાઈનો ત્રિવેણી સંગમ છે, અને આજસુધી અમે જે કર્યું છે તે તેમની કુશળ સંચાલનશક્તિને જ આભારી છે.

આજે એઓ મંડળને પ્રમુખપદેથી નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે ભારતના યુદ્ધસમયે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરતા કૃષ્ણ યાદ આવે છે. મને શ્રદ્ધા છે કે જેમ કૃષ્ણે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યા છતાં સમગ્ર યુદ્ધનું સંચાલન કર્યું તેમ પ્રાણલાલભાઈ પણ મંડળને પ્રમુખપદેથી નિવૃત્ત થતા હોવા છતાં મંડળના કાર્યમાં રસ લેશે અને એને સફળતા અપાવશે. ગુજરાત પૈસા કમાઈ જાણે છે ને સાથે ખરચી જાણે છે અને આપી જાણે છે તે શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ બતાવી આપ્યું છે. આજે આ પ્રાણલાલભાઈનું સન્માન કરવાનો પ્રસંગ નથી પણ અમારું અમારા કાર્યનું ગૌરવ કરવાનો સમય છે!

*

પ્રા. ગૌ. ચુ. ઝાલા

મને આજે શ્રી પ્રાણલાલભાઈને અંજલી આપવાના કાર્યમાં સૂર પુરાવવાની તક મળી તે માટે હું નાટ્યમંડળનો આભારી છું. શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અમારી સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજના વિદ્યાર્થી છે અને તે માટે હું ગૌરવ અનુભવું છું. હું એમના પરિચયમાં છેલ્લાં વીસ વર્ષથી છું અને અમારી કોલેજના ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળને એમણે અવારનવાર આર્થિક સહાય કરી છે. હું આપણા બધા તરફથી ઈચ્છું કે શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

'માનનીય મુરબ્બી'ને

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળે શ્રી પ્રાણલાલભાઈને 'માનનીય મુરબ્બી' તરીકે નિયુક્ત કર્યા તે પ્રસંગે યોજાયેલા સન્માનસમારંભને પ્રસંગે તેઓ શ્રી દેશી નાટક સમાજ તરફથી તથા લોકપ્રિય નાટ્યકાર શ્રી પ્રભુલાલ દ્વિવેદી તરફથી પુષ્પહાર સ્વીકારે છે

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળની મધ્યમાં સ્વસ્થતાથી રહે, તેનું કાર્ય કરે અને તેમના સાંનિધ્યમાં આ નાટ્ય મંડળ વધુ સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી બને.

*

શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકર

આ સમારંભમાં સામેલ થતાં હું અનેકવિધ આનંદ અનુભવું છું. હું અને મુરબ્બીશ્રી પ્રાણલાલભાઈ એક ગામના છીએ અને પોરબંદર માટે અમે અભિમાન લેતાં એમનું નામ ઉચ્ચારીએ છીએ. દેના બેંકનું આ સભાગૃહ જે કલાકૃતિઓથી દીપી રહ્યું છે તે જોતાં આપણને શ્રી પ્રાણલાલભાઈની રસવૃત્તિનો ખ્યાલ આવી જશે ! આ સભાગૃહને જોતાં આપણને લાગશે કે આ બેંકનો સભાખંડ નહિ પણ એક કલારસિકનો ખંડ છે, કલાકારનો ખંડ છે !

નાટક એ સાહિત્યનું ઉત્તમોત્તમ અંગ છે અને પોતાની બીજી પ્રવૃત્તિઓ હોવા છતાં તેઓ આ પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયા છે તેમાં જ આપણું ગૌરવ છે. તન, મન અને ધનથી તેમણે નાટકના વિકાસ ખાતર પ્રયત્નો કર્યા છે, એ આજે તો સૌને સુવિદિત થઈ ગયું છે.

*

કવિશ્રી પ્રભુલાલ દ્વિવેદી

નાટ્ય મંડળે પ્રાણલાલભાઈ જેવી વ્યક્તિનો સન્માનસમારંભ યોજી યોગ્ય છે તે જ કર્યું છે. આ સમારંભ સાથે મારી તથા શ્રી દેશી નાટક સમાજની શુભેચ્છાઓ છે અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈને હુ શુભાશિષ આપું છું કે તેમની નિવૃત્તિ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિમય બની રહો !

*

શ્રી વનલતા મહેતા

આજે આ સમારંભ પ્રસંગે અન્ય વિદ્વાન વક્તાઓએ મુ. પ્રાણલાલભાઈની અને એમના કાર્યની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. એમના

જેવા અનુભવી વડીલ વિશે હું તો કશું બોલી શકું એમ નથી કારણકે એમ જવા માટે હું ખૂબ નાની છું આજને પ્રસંગે તેમની પાસે હું એટલું જ માગું છું કે તેઓ રંગભૂમિને, કલા રીતે શ્રી અને મ સ્વનીનો લાભ આપે અને તેમનો અનુભવ અમારા માર્ગમા અમને માર્ગદર્શ બની રહે

*

શ્રી બન્જીન પાનગી

શ્રી પ્રાણુનાનભાઈ આ સસ્થાના પ્રમુખ બન્યા સારે ઘણાની જેમ મને પણ લાગેલુ કે તેઓ પૈસાને કારણે આ સ્થાને આ યા છે પણ અમારી માન્યતા ભૂલભરેલી હતી એમ અમને લાગે છે આ સસ્થાના પ્રમુખ બન્યા પછી એમણે રેલી પ્રવૃત્તિઓ જ વિરોધીઓના મો બધ ા છે મુબઈમા એમને પ્રમુખપદે ઊજવાયેલી શતાબ્દી પછી સમગ્ર ગુજરાતમા રંગભૂમિ પ્રત્યેની ભૂખ જાગૃત થઈ છે એ વાતનો સમગ્ર ગુજરાતે નોંધ લેવી પડશે

શુભેચ્છાસંદેશાઓ

કવિશ્રી મૂળશંકર મૂલાણી

પરમ સ્નેહી ભાઈશ્રી પ્રાણુલાલભાઈએ ગુજરાતી નાટ્ય મ ગમા પ્રાણ મૂકી તેને પોષ્યુ અને એના વિકાસકાળમા પોતાના સૌજન્ય અને સદ્ભાવથી બળ અને સુવાસ પ્રેર્યા છે શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈને 'માનનીય મુરબ્બી'ને સ્થાને સ્થાપીને ગુજરાતી નાટ્ય મડળ, નાટ્યરસિકો અને હિતેચ્છુઓ ધન્ય બન્યા છે પ્રભુ એમને દીર્ઘાયુ બક્ષે અને એમની છત્રછાયા મા આ સસ્થાની પ્રગતિ સુસાધ્ય બને એવા આશીર્વાદ

×

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

મારા એમને અંતઃકરણના આશિષ છે કે લાંબુ જીવો ને આ પ્રકારની સેવા કરતા રહો !

ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટરના પ્રમુખ શ્રી ડી. કે. કુંતે

આપ સૌ આજે શ્રી પ્રાણલાલભાઈનું સન્માન કરવા મળો છો. તેમના પ્રેરણાત્મક માર્ગદર્શન અને સલાહસૂચન હેઠળ તમારી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ આગળ વધારવા તમે સદ્ભાગી નીવડ્યા છો. અને તે સાથે ગુજરાતી રંગભૂમિએ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં જે પ્રશંસાત્મક પ્રગતિ સાધી છે તે અંગે કંઇ નવાઈ પામવા જેવું નથી. સંસ્થાએ શ્રી પ્રાણલાલભાઇની પોતાના 'માનનીય મુરબ્બી' તરીકે વરણી કરી છે તે માટે આનંદ થાય છે. રંગભૂમિના સાચા અને પ્રામાણિક શુભેચ્છકને આના સિવાય બીજું કયું માન અપાય? મને શ્રદ્ધા છે કે તમને આ પછી પણ એમનું માર્ગદર્શન મળતું રહેશે; આ પ્રસંગે શ્રી પ્રાણલાલભાઇનુ સન્માન કરવા ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટર તમારી સાથે હાથ મિલાવે છે.

×

શ્રી ચૂનીલાલ ભાઇચંદ મહેતા

આ સન્માનસમારંભ સાથે હું મને સાંકળી લઉં છું અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈને મારી શુભેચ્છા પાઠવું છું.

×

ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ

અન્ય રોકાણને લઈને અંગત હાજરી નથી આપી શકતો તેથી ક્ષમા ચાહું છુ. આજનો સમારંભ સર્વથા ઔચિત્યપૂર્ણ છે. પ્રાણલાલભાઈ દીર્ઘાયુષ્ય પામો ને એમની છાયામાં મંડળ પણ લાંબું આયુષ્ય પામો એવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરું છું.

×

શ્રી દેશી નાટક સમાજનાં માલિક શ્રી ઉત્તમલક્ષ્મીબહેન શાહ અને મેનેજર શ્રી મણિભાઈ ભટ

આ સમારંભને સફળતા ઇચ્છીએ છીએ. પ્રાણલાલભાઈ ઘણું જીવો અને ગુજરાતી નાટ્ય મંડળને માટે ઉપયોગી કાર્ય કરો.

×

શ્રી ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા

મુ. પ્રાણલાલભાઈના સહકાર અને માર્ગદર્શન તથા પૂરતા પરિશ્રમ વિના આપણે ગુજરાતી નાટ્ય શતાબ્દી મહોત્સવ ન ઊજવી શક્યા હોત એ હકીકત છે. અને ત્યારપછીયે એમણે આ ઉમ્મરેય જે ઉત્સાહ અને ખંતથી આ સંસ્થાને પોષવા અને પગભર કરવા સાચા અર્થમાં તન, મન અને ધનથી જે કાંઈ કર્યું છે તેનો આપણે સૌ ઋણસ્વીકાર ન કરીએ તો નગુણા ગણાઈએ. મંડળ તરફથી તેઓશ્રીને 'માનનીય મુરબ્બી' તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે તે સર્વથા યોગ્ય જ છે. પ્રમુખપદેથી નિવૃત્ત થતાયે તેઓશ્રી મંડળને પૂર્વવત્ સર્વ પ્રકારે સહાયતા કરતા જ રહેશે એમ હું ખાતરીપૂર્વક એમના સ્વભાવના પરિચયથી કહું છું.

×

શ્રીમતી ભારતીદેવી સારાભાઈ

આ દિવસે મુંબઈમાં ન હોવાથી હાજરી આપી શકતી નથી. આ પ્રસંગે શુભેચ્છા પાઠવું છું.

×

શ્રી જયશંકર 'સુંદરી', શ્રીમતી દીના ગાંધી અને નટમંડળનાં સભ્યો

બીજાં ક્ષેત્રોની માફક ગુજરાતી તખતાને પ્રાણલાલભાઈની અમૂલ્ય સલાહ અને રસની જરૂર છે. પ્રભુ તેમને સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ, સુખી દીર્ઘાયુ અર્પે એ જ પ્રાર્થના.

×

પ્રા. મુરલી ઠાકુર

મુરબ્બી શ્રી પ્રાણલાલભાઈની પ્રવૃત્તિઓથી હવે ગુજરાત અજાણ્યું નથી. સરસ્વતી અને લક્ષ્મી બન્ને જેને વર્યાં છે એવા મુ. પ્રાણલાલભાઈને ગુજરાત હમેશ યાદ કરશે.

એમની મીઠી છાંયડીમાં અનેક પ્રવૃત્તિઓ ફાલીફૂલી છે. એક વિનમ્ર સજ્જન, આદર્શ શહેરી, નિપુણ બેંકર, તથા નાના મોટા સર્વને એમની સહાનુભૂતિ અને ઔદાર્યથી પ્રેરતા, આંજતા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ ગુજરાતની થોડીક વિલક્ષણ વ્યક્તિઓમાં સ્થાન ધરાવે છે.

મુરબ્બીને અભિનંદન–મારા જેવા નાનાનાં હોય નહિ. વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે એમને હું પ્રણામ કરું છું. ને નાટ્ય મંડળને આ સમારંભ યોજવા માટે અભિનંદન આપું છું.

×

શ્રી હરિલાલ બી. રૂસવાલા

મુરબ્બી શ્રી પ્રાણલાલભાઈની વર્ષોની અનેકવિધ સેવાઓ વિવિધ ક્ષેત્રોને સાંપડી રહી છે. આપણું મંડળ પણ એમની મમતાનું અધિકારી બન્યું છે એ આનંદની વાત છે. પ્રભુ એમને સુદીર્ઘ આયુષ્ય આપે એવું પ્રાર્થું છું.

SOME GEMS TO TREASURE

Shri Pranlalbhai's late revered brother

Shri Choonilal Devkaran Nanjee

Round about 1930 Mr Pranlal found that his late revered brother Mr Choonilal Devkaran Nanjee had an old Diary which contained some exceedingly fine Good Thoughts He copied them out and read them to several of his friends Mr Natvarlal S Choksey Managing Partner of Messrs Devkaran Nanjee Cotton & Bullion Dept was so fascinated with these practical quotations that he got them cyclostyled and distributed copies among numerous friends Possibly these Good Thoughts were the nucleus of the Dena Bank Good Thoughts English and Gujarati which came into being since 1943 Though it is not much known yet Mr Pranlal has been the selector and editor of the Dena Bank Good Thoughts and for over ten years he made it a point of reading classical poets writers thinkers and saints and the outcome was these Dena Bank Good Thoughts which are being exhibited on the counters of every Dena Bank office and department and which have become highly popular

Never make a decision when you are down-hearted. Never let the weak side of your nature take control.

* * * *

Forget yesterday. Don't worry about what can't be helped. Don't start the day with a regret. Don't begin work with a frown. Yesterday has gone. Who cares? Let it go.

* * * *

Use to-day. Use all of it. Don't neglect the rainy days. There are too many of them. Get things done. Act as though to-day were the only day you have.

* * * *

Plan to-morrow. Write down every evening ten things to do to-morrow. Don't let to-morrow catch you unprepared. Always get ready for each new day.

* * * *

Race horses love racing, hunting dogs love hunting, and the right man in the right place loves his work.

* * * *

Appreciate your employees. If you can be a real leader to your people—if you can create a spirit of confidence and enthusiasm—you can tumble down your costs in a most amazing way. Really lead your employees. Really train them. Really respect them. And you will be surprised and delighted to see the increase in the output and the decrease in the costs

* * * *

The right attitude towards trouble is not to sympathise with yourself and to laugh at others It is to sympathise with others' troubles and to laugh at your own.

* * * *

Time is like a piece of elastic You can stretch it You can make it long or short You can make it short by laziness and indifference You can dwindle a day into a few minutes Also, you can make it long by planning and energy You can stretch a day into a week

* * * *

How to be Promoted (1) Do your present job well (2) Teach the man below you to take your place (3) Learn how to do the work of the man ahead of you

* * * *

Be positive Graple with your evil star If an opportunity does not come to you, go out and hunt for it Don't wait Don't excuse Don't dilly dally Don't hope for what you don't deserve Whatever it is that is obstructing your progress and endangering your success—go at it No problem solves itself

* * * *

Watch your tongue Remember it is in a wet place and likely to slip

* * * *

Age doesn't matter No, you're not too young Pitt was Prime Minister at 23 No, you're not too old Gladstone was Prime Minister at 83

* * * *

Efficiency means plodding according to plan It does not mean brilliant flashes of genius It is not cleverness, nor intuition, nor temperament, nor personal magnetism It is plain hard work, plus planning

* * * *

Unless you are loyal to others, no one will be loyal to you If you are an employer, you must be loyal to your

workers. If you are a worker, you must be loyal to your employer. No success—no lasting success—can come to any firm unless there is loyalty on both sides.

* * * *

The daily worry—that is what prevents us from being good managers. That is what prevents us from planning and organizing, as we ought to.

* * * *

Knowledge comes to a useless man as moss comes to a stone—it is Decoration. But it comes to a useful man as steam comes to an engine—it is Power.

* * * *

On the sea of life, some drift: others steer. Some are pushed hither and thither by the winds of the day: others have a chart and a port and a cargo.

* * * *

Play the great human game! Learn the rules and play it fair. Take your praise and say nothing. Take your knocks and say nothing. No use sulking. No use boasting. No use quitting. Play the game, Play it Fair, and Play it Hard.

* * * *

Finish every day with a little fun, a little music, a little friendship, a little kindness and affection.

* * * *

Appreciate your Time Power. You have as much time as anyone has. You are a millionaire in minutes. Your work is to turn your minutes into money.

* * * *

A method is not good because we use it. A process is not right because we do it. Equipment is not the best

because we own it The wisest of us has much to learn And none of us can afford to be deceived about our own affairs

• • • •

Every man is born a baby If he trains himself to be fair, friendly, intelligent and useful, he will become a Gentleman

• • • •

Don't be fooled by the calendar There are only as many days in the year as you make use of One man gets only a week's value out of a year while another man gets a full year's value out of a week.

• • • •

How many rough places would be smooth, if only the Young had more Head, and if only the Old had more Heart!

• • • •

Men classify themselves by what they buy Tell me what a man buys and I'll tell you what he is

• • • •

In the Ledger of life, God debits us with duties, and credits us with rights

• • • •

There are 28 800 seconds in an 8 hour day and an express train travels 88 feet in a second

• • • •

Applaud us when we run, console us when we fall, cheer us when we recover, but for God's sake, let us pass on

• • • •

If you have half an hour to spare, don't spend it with some one who hasn't.

• • • •

Efficiency is the only insurance that protects you against your competitors and pays its own premiums.

• • • •

Difficulties are like waves. They can't hurt you if you face them. And as they come nearer, you will find yourself lifted up to meet them. Whether it's a wave or a difficulty, go at it. It always looks bigger than it really is.

• • • •

Blessed are they who have the gift of making friends, for it is one of God's best gifts. It involves many things, but, above all, the power of going out of one's self and seeing and appreciating whatever is noble and loving in another.

• • • •

If a man does not make new acquaintances as he advances through life, he will soon find himself left alone. A man should keep his friendships in constant repairs.

• • • •

Whatever the number of a man's friends, there will be times in his life when he has one too few: but if he has only one enemy, he is lucky indeed if he has not one too many.

• • • •

The flower of a beautiful nature will expand, the colours grow brighter, when stimulated by the warmth and sunshine of friendship

• • • •

ઉમેરો

['પ્રશસ્તિ'ના ખંડ ૩ મા, પૃષ્ઠ ૮ મા પર, પહેલી ચાર પંક્તિઓમાં, દેના બેન્કની ૧૯૫૫ની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ છે ૧૯૫૬ની, ૩૦મી જુને તે સ્થિતિ નીચે મુજબ હતી

અધિકૃત થાપણ: રૂપિયા ૧ કરોડ.
ભરપાઈ અને પગાર થયેલી થાપણ: રૂપિયા ૫૦ લાખ.
રિઝર્વ ફંડ: રૂપિયા ૩૧ લાખ.
ડિપોઝિટ: રૂપિયા ૧૮ કરોડથી વધુ
વર્કિંગ ફંડ: રૂપિયા ૨૨ કરોડ
ખાતાંની સંખ્યા: એક લાખ

સુધારો

૧ ખંડ પહેલાના 'ભારતીય વહાણવટાના સર્જક શ્રી વાલચંદભાઈ' એ પૃષ્ઠ ૧૨૮ પરના લેખમાં, અગિયારમી પંક્તિમાં 'જગનાથ એન્ડ કંપની' છે તે 'જગનદાસ એન્ડ કંપની' વાંચવું

૨ ઉપર્યુક્ત લેખમાં જ પૃષ્ઠ ૧૩૧ પર, પંક્તિ ચાર અને પાંચમાં જ્યાં 'મારી આગબોટ' સંસ્થા, એવા શબ્દો છે, ત્યાં 'माझा आगबोट' સંસ્થા એમ વાંચવું

૩ ખંડ બીજાના 'જ્ઞાતિ પારક ગંગા' એ પૃષ્ઠ ૩૧૨ પર પ્રગટ થયેલ પ્રવચન 'પોરબંદર'માં નહીં, પણ ભાવનગરમાં અપાયેલું

*